HORVÁTH JÁNOS

A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

HORVÁTH JÁNOS

A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

MÁSODIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

844-1982

ISBN 963 05 2313 2

/3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Printed in Hungary

TARTALOM

Horváth Jánosról — a *Fejlődéstörténet* kiadása elé *(Barta János)* 7

Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai 13
I. [Az irodalmi tudat fogalma] 17
II. [Régi irodalom: az irodalmi tudat kialakulása] 18
III. [Nyelvszabályozó kísérletek a régi irodalomban] 26
IV. [Új irodalom: a magyar nyelvűség programja] 29
V. [Az eredetiség programja] 34
VI. [A művészieség programja] 39
VII. [Összefoglalás] 45

A magyar irodalom fejlődéstörténete 51
A rendszerezés alapelvei (Bevezetésül) 53

Első könyv. Régi magyar irodalom vagy „magyar deákság" (Kezdettől a XVIII. század közepe tájáig) 71
I. A kéziratos irodalom kora 73
1. Előzmények. A szóbeli hagyományozás kora 73
2. Az írásbeliség kezdetei s a latin nyelvű literatúra megindulása 75
3. A nemzeti nyelv térfoglalása az irodalomban (Kolostori vagy kódexirodalom) 80
II. A nyomtatott irodalom kora 86
1. Vallásos irodalom. A magyar irodalmi nyelv megállapodása 86
2. Profán irodalom. Műköltői stíl kiképzése 98
3. Gyöngyösi s a barokk ízlés 123
4. A kor irodalmi tudata 142
5. A régi magyar irodalom programhagyatéka 160

Második könyv. Új magyar vagy nemzeti irodalom (Bessenyeitől Arany haláláig).. 169
Bevezetés. Átmenet az újba (Öröklött program és adott viszonyok) 171
I. A magyar nyelvűség programja 177
1. A nemzeti irodalom célkitűzése 177
2. A hagyomány sorsa 184
3. Az új törekvések elvi alapjai. Felvilágosodás és profán irodalom (Bessenyei) 194
4. Új magyar irodalmi nyelv kiképzése (Kazinczy) 203
5. Új versformák, új költői stíl 211
6. A korszak irodalmi ízlése 220
7. A magyar nyelvűség mozzanatának irodalmi tudata 243

II. Az eredetiség programja 253
1. A követelmény fölvetése 253
2. Az „eredetiség" értelmezései 259
3. Az új felfogás és a hagyomány 266
4. Az új irodalom anyaga 269
5. Az új irodalom formája 272
6. Írói rend és olvasóközönség 280
7. A korszak irodalmi ízlése (Magyar romantika) 287
8. Az „eredetiség" mozzanatának irodalomfogalma és irodalmi tudata 324

III. A művészieség követelménye s nemzeti közízlés kiképződése 336
1. A követelmény fölvetése és fokozatai 336
2. Az új követelmény jelentősége a fejlődésben. Az ízlés vezérmozzanattá emelkedése 342
3. Az ízlésfaj kialakulásának történeti rendje 346

Függelék 356

4. Romantikus előzmények (Népiesség és politikaiság) 356

Adatok a könyv történetéhez *(Korompay H. János)* 361

Névmutató 367

HORVÁTH JÁNOSRÓL — A FEJLŐDÉSTÖRTÉNET KIADÁSA ELÉ

Kereken fél százada annak, hogy Horváth Jánosnak a magyar irodalom fejlődéstörténetét tárgyaló előadásai az egyetemen első változatukban elhangzottak. Kerek másfél évtizede maga a nagy tudós is halott, sőt közvetlen tanítványai is kiöregednek lassan. 1948 nyarán vonult nyugalomba; legfiatalabb hallgatói mögött is immár negyedszázados pedagógusi vagy tudományos múlt áll. S az az említett fél század a történelemben is alapos romboló és építő munkát végzett: válságok, háborúk és forradalmak szántották végig a világot, országhatárok mozdultak el, társadalmi és politikai rendszerek omlottak össze és újultak meg — ez a távlat talán elég arra, hogy a nagy magyar irodalomtörténésznek, akinek emléke volt tanítványai körében ma is még piramisként magasodik ki, életművével és jelentőségével a kicsinyeskedésen felülemelkedve számot vessünk.

Azt hihetnénk, hogy ez a terjedelmes életmű, amelynek skálája a nagy szintetikus kötetektől kismonográfiákon, tanulmányokon át a recenziókig, szerkesztői megjegyzésekig, apró adatközlésekig terjed, a szó hétköznapi értelmében a mi korunk számára meglepetést már nem tartalmaz. Ismerjük, olvassuk és hivatkozunk is rá, a múltban vitába is bonyolódtunk olykor vele, de különösen a volt tanítványok — ki-ki a maga érdeklődése irányában — otthonosan mozognak ebben az életműben. Egyes részeit még a kiadatlan hagyaték tartalmazza, ennek legjelentősebb tömbje az, amelyet jelen kötetünk hoz nyilvánosságra. Mégis, ezzel a hatalmas anyaggal kapcsolatban az igazi meglepetésre teljes tudatossággal most ébredünk rá: a sokféleség csak látszat, az átfogott anyag terjedelmében és időbeli elosztódásában van valami megtévesztő. Legelőször is azon a ponton kell a lábunkat megvetnünk, hogy amit nagy mesterünktől kaptunk, az nem részletigazságok halmaza, adatok vagy elemzések összessége, hanem egyetlen, egységes és átformált nagyarányú koncepció, egységes központú és értelmű gondolatépítmény — a magyar irodalmi műveltség fejlődésének egészéről. Ennek a koncepciónak a körvonalai sejlenek föl először programértekezésében *(Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai,* 1908), s mint valami belső entelecheia, ez terebélyesedik tovább mindaddig, amíg végső kiteljesedését az egyetemi előadásokban megtalálja. Ha esetleg túl merésznek érződnék is ezt az egy koncepcióra épült tudósi életművet a nagy költői életművekhez hasonlítani — úgy érzem, lehetetlen tagadni rokonságát a nagy filozófiai rendszerekkel. Művészi jellegűnek azért érzem, mert mondanivalójában, értékeléseiben, szerkezetében, sőt hangnemében és hangulatiságában is egy jelentős egyéniséget tükröz. Ha filozófus szemmel közelítek hozzá, a nagy egyedi rendszerek jutnak eszembe, amelyek — kissé költőien szólva — egyetlen nagy látomásban gyökereznek, egész alkotó folyamatukban ezt igyekeznek explikálni, egyáltalán kimondani, és világot átfogó rendszerré bővíteni. A világnézet-teremtő nagyokra emlékeztet Horváth rendszerének kizárólagossági igénye is: egyetlen alapkőre épít, s különösen eleinte van benne valami harcos indulat a más elvűek ellen.

A végső indíték ebben a koncepcióban nem szaktudományi jellegű: magja egy karakterológiailag meghatározható élmény, egy ember- és nemzeteszmény, amelyet Arany, Kemény és Gyulai Pál életművén keresztül ismert fel vagy tudatosított, s amelyet legpregnánsabban az ismert „nemzeti klasszicizmus" fogalomban sűrített össze. Magyarságideál és emberideál szólal meg ebben a koncepcióban, s valahányszor Horváth megpróbálja kifejteni, ugyanazon kulcsszavak futnak a tolla alá: érett nemzeti öntudat, erkölcsi komolyság és lelkiismeret, önálló és gyökeres magyar ízlés, „erkölcsi megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, világos, józan értelem, valóságérzék". „A magyar klasszikus ízlés nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár évtizedes forrongásának" . . . „az irodalmi esztetikum magyarsága". Meg is nevezi az ihletőket és elődöket: Csengery, Kemény, Arany, Gyulai; „az ő felfogásuk szerint való irodalomban össze van egyeztetve: nemzeti és európai, általános emberi és magyar, hagyományos és korszerű, mű- és naiv költészet, valóságtisztelet és a képzelet szabadsága, ész és érzelem, közösség és egyén, anyag és szellem, test és lélek joga és érdeke", mindez együtt alkotja „a klasszikus világnézet szilárd talaját". Imponálóan szép, harmonikus és totális emberideál ez, messze a puszta szakirodalom szintje fölött, nem csupán esztétikai, hanem filozofikus színezetű átfogásban — aminő vérbeli embernevelőnek és szilárd normahivőnek juthat eszébe. Ez az az „ihlet-elv", amelynek a magyar irodalmi produkcióban és a közízlésben is uralkodnia kell.

Különös megvilágítását az adja meg, hogy valósággal a *Nyugat* nagy stílusforradalmának és átértékelő vehemenciájának árnyékában forrt ki — s egy merőben más, múltbeli irodalmi készlet és örökség talajában fogant, egy olyan irodalmiságra épült (és abszolutizálta azt), amely ez idő tájt már csak epigonjaiban és fölhígítóiban élt, s amely a lassan diadalmaskodó újjal merőben ellenkezett. Különös szituáció ez, még akkor is, ha Horváth az elsők között van, akik megpróbálnak az újjal számot vetni, és ő maga egy ideig Adyval baráti viszonyban volt. Vagy ez a gyökeresen ellenkező ihletésű irodalom éppen a maga elveinek és belátásainak határozottabb körvonalozására ösztönözte?

Tudjuk, hogy Horváth hű maradt ehhez a koncepcióhoz, ifjúkora óta érlelte, egy életet tett föl rá, és egy életformával adta meg a személyes hitelét. Költőnél, művésznél magától értetődőnek vesszük, hogy életműve túlél nemcsak évtizedeket, hanem évszázadokat is — de mi a sorsa a tudományos koncepciónak? Efelől még akkor is aggódhatnánk, ha az utóbbi évtizedekben az idők árja nyugodtabban hömpölygött volna. De bekövetkezett a társadalmi és világnézeti fordulatok nagy próbája, szaktudományunk maga is részt vett ebben a fordulatban, és közben új eredmények özönével bővült, a közismert kézikönyv pedig a magyar irodalom egész fejlődésének marxista szemléletű szintézisét hozta meg. Az új összegezés mellőzi Horváth szemléletének kulcsfogalmát, a nemzeti klasszicizmust (noha a kontextusból kivehető, hogy hiányzik, és valahogy pótolni szeretnék) — s még emlékezünk rá, hogy alakuló marxista irodalomtudományunk első nyilvános vitatémái közt ott szerepelt a nagy kérdés: volt-e hát valójában nemzeti klasszicizmus? A kérdőjelből mielőbb tagadás lett, s egy ideig úgy látszott, — van talán, aki ma is úgy hiszi —, hogy Horváthnak ha nem is somnásan összes művei, de szemlélete, főként pedig alapkoncepciója félretehető; mintha bekerült volna az elavult rendszerek és eredmények lomtárába. Természetesen látszott ez abból következni, hogy szaktudományunk gyakorlata és világnézeti tendenciái túlhaladtak rajta.

Csakhogy a humán diszciplínák területén az elavulásnak és túlélésnek különös törvényei vannak. A természettudományos felfedezés vagy rendszerezés a maga

módján mindig ideiglenes és tökéletlen: mindig csak egy lépés előre a teljes megismerés és a tökéletes eljárás felé, s érvényét veszti, mihelyt a következő lépést megtettük. Itt az újnak mindig ellensége az újabb, noha a nagy tudományos koncepciótól itt sem tagadhatunk meg bizonyos szűkebb értelemben vett maradandóságot. A maradandóságnak és az érvényességnek ez a különleges változata fokozott mértékben áll a nagy filozófiai rendszerekre s a nagy humán koncepciókra, aminők a kiemelkedő irodalmi és történelmi rendszerezések. Ha a művészetre vagy a költészetre vetünk egy oldalpillantást: ki mondaná, hogy az olyan jellegzetes világnézeti alapozású költőknek, mint Dante, Goethe, Rilke költői teljesítménye elavult, mert nincs többé az a világnézet, amelynek az ihletése nyomán alkottak? A kategóriákat itt nyilván más értelemben kell alkalmazni.

Kiindulásként nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy minden nagy eszmei rendszerben, minden átfogó elgondolásban (mondjuk például a skolasztikusok impozáns gondolatépítményeiben) már mint ilyenben van, túl a tételes igazságon, valamelyes művészi színezetű érték, amely lenyűgöz, esetleg gyönyörködtet is. De az igazi maradandóságra ez még nyilvánvalóan kevés — láttunk már nagy koncepciókat, amelyek elé nyugodtan odatehetjük a negatív előjelet. Horváth koncepcióját mérlegelve sem elégedhetünk meg pusztán ezzel a rendszer-értékkel. Ha nincs is meg az aktuális hitelessége, napjaink számára való elfogadhatósága, a jelenre való vonatkozás szempontján túl kell benne lenni valaminek, ami átszól hozzánk a múlt szférájából — nemcsak mint úgynevezett történeti érték. Gondoljuk el, mi minden energia sugározhat át a jelenbe a nagy filozófiai vagy tudományos rendszerekből. Sugalmazhatnak a fogalmak, az emberi értelmi szintézis és gondolati belátás szintjén, általános emberi vagy speciálisan magyar létértelmezést, sugalmazhatják az emberi és nemzeti lényeg megragadásának a jelenben már nem aktuális, de a múltból is beszédes változatát, a szellemnek a tények világa fölé emelkedő erejét és erőfeszítéseit, az emberi vagy — a mi esetünkben — a szűkebben nemzeti szellemnek a maga korában érvényes, mélyről jövő manifesztációját. A maga egzisztenciájának, közelebbi és távolabbi életszférájának problémáival minden korszaknak és minden nagy közösségnek szembe kell néznie — s akinek ez a nagy szembenézés reprezentatív módon sikerült, az a szó mélyebb értelmében nem évülhet el: az emberi szembenézések nagy láncolatában megőrzi a maga érvényességét. Mindez együtt az, ami egy múltbeli nagy teljesítményt „klasszikussá" tehet. Lehet, hogy a jelen nem mindig érzi meg azokat a sugalmakat, amelyek belőlük kiáradnak, vagy nem mindig tudja őket hasznosítani, de mindig vannak ilyen sugalmak. Így érzem én klasszikus érvényűnek Horváth János irodalomkoncepcióját is. Részleteivel vitatkozni, cáfolni és bizonyítani ezért ma már teljesen időszerűtlen; az a probléma sem merülhet föl, hogy egészében elfogadjuk vagy elutasítjuk-e. A megfelelő magatartás: befogadni kulturális örökségünk nagy, hatékony készletébe. Minél inkább távolodunk tőle, annál könnyebb meghatározni helyét a láncolatban: a magyarságnak mint nemzetnek az a kibontakozási vonala és lehetősége, amelyet a múlt században Széchenyi, Arany, Kemény Zsigmond és arányibb méretekben Gyulai Pál hordoz, a nagy elvi igényű önelemzés és önismeret szintjén benne érte el betetőzését és szankcionálását — de egyúttal lezárását is. Ez volt az utolsó nagy revelálódás, amely után már csak az újrakezdés következhetett. Különös látvány és ritka színjátéka történelmünknek, hogy amit látnokok és költők kezdtek, az egy tudományos életműben érte el utolsó kiteljesedését. Horváthnak, aki az irodalmi és társadalmi forradalmak sorát érte meg, magának is éreznie kellett, hogy ha harcol, már utóvédharcot kell az élő társadalmi valósággal szemben folytatnia.

Meg lehetünk győződve arról, hogy abban az utóvédharcban, amelynek során szembekerült a *Nyugattal* és az egész magyar progresszióval, nagy értékeket érzett veszélyeztetve, és ezért védte is őket — s ahol a harc élesre fordult, megvolt a magyarázata éppen a veszélyeztetettség tudatában, s abban a képben, amelyet magának az ellentáborról alkotott. De még egy motívummal számolnunk kell. Már az elődöknél, Aranynál és főként persze Gyulainál ismételten tapasztalhatjuk azt, hogy az efféle nagy, a kollektívumhoz kapcsolódó kulturális koncepciók nemigen tudnak túllépni a maguk határain. Ebben van erejük, de gyöngeségük is. Már az induló Horváthnak észre kell vennie, hogy az új század elején irodalmunkban egyre inkább az „antiklasszikus" áramlatok kapnak erőre, s velük szemben a klasszicizmus felől nem tud igazi ellenhatás kibontakozni. „Az ellenhatás, mely Adyval valóban megjelent, pusztán irodalmi színét nézve, a klaszszicizmus egésze ellen szólt. Új ihlet-elvet s következésképp új stílust jelentett, mindkettőben kerek tagadását a megelőző klasszikusnak. Erkölcsi megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, világos, józan értelem s valóságérzék ellenében az ösztön ihlet-ereje . . ." Álljunk meg ennél a pontnál: itt jutott el nemcsak Horváth maga, hanem az a szellemiség is, amelyet képviselt, áthághatatlan korlátaihoz. Szembetűnő, hogy az új irányt karakter-eszmény, értékideálok felől közeliti meg — s szükségképpen marad valami, éppen az újnak a lényege, amely saját szemlélete alapján nem tárulhat föl, megfoghatatlanná válik előtte. Ezt a megfoghatatlan valamit jelöli meg Horváth az „ösztön" szóval, s az új, ösztönös ihlet vezéralakjaként Adyt tünteti föl. Kétségtelen, hogy idegen volt a klasszicizmus szellemétől az új, főként Pesten kialakult polgári osztály életköreinek és élettartalmának masszív betörése az irodalom világába; benne volt ebben az individuális életösztönök és önkiélés polgári felszabadultsága is, de jelentette ez a kíméletlen önkitárulkozáson túl az elszánt leleplezést is, a függöny letépését a dugdosott valóság elől. Ezt a klasszikus ízléssel bajos volt összeegyeztetni, s merészen hágta át annak határait Ady, a nagystílű önkiélésnek, az ösztönök szintjére való helyezkedésnek ez a monstruózus, szinte diabolikus erejű géniusza is.

Horváth azonban, amikor ösztönről beszél, bizonyára sebtében sok mindent fog e szó alá, s nyilvánvalóan érzi, noha nem értékeli is kellőképpen, hogy Ady ösztönösségében benne van a vitalitáson túl az egyedi és kollektív lélek mélyeiből feltörő archaikum is. Nem egyszerűen csak múlt és jelen, ó és új irodalmi ízlés összecsapása játszódik le, ami természetes jelenség valamennyi kultúrnáció életében — az a lényeges, hogy Ady a magyarsághoz, a népi korpusznak olyan mélyrétegeiből tört föl, amelyekről Aranynak, Petőfinek, pláne Gyulainak szinte még sejtelme sem volt. Archaikumnak nevezném itt azt a szellemi kincset, érzések, magatartások, ősképzetek összességét, amely mélyen a magasabb szintű kultúra alatt a kollektívum és az egyén tudatában lappang. Ez az archaikum is komplex valami, és ha megjelenik, először nyilvánvalóan alogikus-mitikus színeződést ölt fel; mint kollektív jelenség az etnikum ősibb rétegeiből, a népnek mint népnek eredetéből, múltjából, sorshelyzetéből és sorsfordulóiból, szorongatásaiból szűrődik le. Ady költészete nyilvánvalóan ennek a kollektív és egyedi archaikumnak példátlan erejű kirobbanása — tudjuk, hogy Horváth ezt megérezte, a maga klasszicizmuson nevelt, de mégis érzékeny ízlésével konstatálta és elemezte is —, de legyen szabad azt mondanunk, hogy nem élte, mélyeibe le nem szállt, nem szállhatott, sodortatni nem hagyta magát tőle. Nemcsak Horváthot kell kérdeznünk, hanem Aranyt és Gyulait is: vajon jártak-e a magyar ugaron, érezték-e a sors tragikus szelét, amely fölötte kacag, volt-e sejtésük a rég halottak pusztájáról, hallották-e sípját régi babonának, volt erdők és ó nádasok láncolt lelkei-

nek riadozását? A Halál lovainak ügetése, Jó Csönd herceg babonás fenyegetése nem járt mögöttük, a tragikusnak érzett magyar költői hivatás sem növekedett az Ős Kaján démoni-diabolikus varázsává. Talán éppen az Aranyék óta eltelt fél évszázad kellett hozzá, hogy mindez a magyar etnikumban kiforrjon? Persze, ez az élményi szint idegen maradt Babitstól és Kosztolányitól is, Osvát és Ignotus sem érezte; ők azt a polgárian és európaian újat hordozták, amelyről maga Horváth is tudta, hogy az Arany-ideál normáiba nem fér bele. Tervezett, de kivitelezésig el nem jutott háború előtti tanulmánykötetének ezért szánta ezt a címet: *Két korszak határán*. A *Nyugat* körein belül maradva: talán Móricz Zsigmond volt az, aki még nemcsak legközelebb jutott Ady magyarságélményéhez, hanem egyéni lelki vívódásainak megértéséhez is. Az utólagos szemlélőnek nemcsak azt a megmozdulást kell észrevennie, amelyet a *Nyugat* a maga egészében jelentett — több is történt ennél, nem annyira egy folyóirathoz kötődve, és nemcsak egyetlen évtized keretein belül, hanem áthúzódva a következő évtizedekre is. Kicsit túl költőien hangzik, ha azt mondom: maga a magyar föld is mozdult egyet — talán a legnagyobbat a reformkor óta. Az olyan nagy múltú és viharos történetű nagycsoport, aminő az etnikailag kevert magyarság — amelynek a belső fejlődését is minduntalan zavarták osztályellentétek, hatalmi érdekek és idegen politikai-kulturális behatások —, olyan mértékű integrációt, főként az eszmei-kulturális szférában, aminőről Széchenyitől Horváth Jánosig oly sok nagy magyar álmodott, nem valósíthat meg tartósan; ilyesminek, legalábbis a XIX. század második felében, nem voltak adva a társadalmi-történeti föltételei. E helyzetben a csoport mélyéből nemcsak váratlan tehetségek, új időknek új dalosai törhetnek fel egy új művészi ideál szellemében, hanem új, addig lappangott vagy elnyomott társadalmi tendenciák is. Legyen szabad ezzel az egyszerű formulával kifejeznem: amikor a magyarság a század első negyedében mozdult egyet, Horváth és az a nemzet- és kultúrakoncepció, amelynek ekkor ő a legreprezentánsabb képviselője, innen maradt ezen a megmozduláson. Az ő nagy „látomása" csak egyik arcát mutatta meg a magyarságnak. A visszafelé-jóslás nem dicsérendő módszere a történésznek, nehéz is volna elgondolni, mi lett volna a sorsa Horváth elgondolásának, s általában a Széchenyi—Kemény—Arany-vonalra épített magyarságkoncepciónak, ha az első világháború és az azt követő forradalmak, majd a békekötések nem szóltak volna bele olyan erősen a magyarság sorsának alakulásába, ha az 1914-es státusban eleven társadalmi-kulturális tendenciák saját törvényeik szerint tudnak tovább hatni.

Annyit azonban a visszanéző kortárs megállapíthat, hogy az 1920 után kialakult helyzetben Horváth irodalomfejlődési koncepciója nemcsak hogy teljes mértékben ki tudott bontakozni, hanem többszörösen is pozitív funkcióhoz jutott, mint egyik hatóeleme annak a kulturális rekonstrukciónak, amely nálunk a húszas és harmincas években — megint egy újabb történelmi sorsfordulóig — sokoldalúan megnyilvánult. Többen fölvetették már a kérdést: hogyan lehetséges, hogy bomló vagy súlyosra forduló politikai-társadalmi viszonyok között, alig konszolidált, majd válságba forduló gazdasági élet talaján tudomány, művészet, irodalom magas színvonalat tud elérni, és maradandó értékeket tud produkálni? A történettudomány már értelmezte ezt a helyzetet: a produkció, a föllendülés nem a bomló talaj és rossz föltételek közepette, hanem éppen azok ellenére, az önmaguk hivatását még egyszer dokumentálni akaró társadalmi erők és osztályok, ezúttal főként a polgárság nagyvonalú kultúrateremtő erőfeszítéseiből született meg. Nagy bukások után önmagára eszmélés és rekonstrukció — nem idegen és egyszeri jelenség a történelem évezredeiben. 1920 után is a szellem emberein erőt

vett az útkeresés és az átmentés láza; a korszak légköre egyfelől nehezítette, másfelől meg éppen kihívta, új erőfeszítésekre ösztönözte a kulturális alkotómunkát — s a magyarságban volt még mit kihozni, mit rendezni és dokumentálni.

Így kell értenünk a kultúra vonalán azt, hogy az 1920 utáni légkör valahogy a klasszicizálódás igényét árasztotta, és minden fronton alkalmat adott nagy alkotó tehetségek és nagy művészi és tudományos szintézisek kiérlelődésére. Ma már talán nem is fontos, ki milyen táborba tartozott, kikkel tartotta a barátságot, és kire nézett gyanakodva; ötven év távlatából egymás mellé rendeződnek a megmaradt nagy nyugatosok: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád érett lírairodalomszemléleti produkciója, Móricz Zsigmond nagy történeti regényciklusa, Kodálynak a népzenét művészileg kamatoztató kompozíciói, és bizony Szekfű Gyula történelmi panorámája is — és ez az a nagy együttes, amelyben Horváth János is megkapja a maga méltó helyét. Az önismeret és a felelős erkölcsi tudatosság normáinak ekkori időszerűségét nem lehet tagadni; igényelte a társadalom józanabb része, mint ahogy igényelte a nagy szintézist is. Ha Horváthot most inkább meg nem nevezendő szaktudományi társaihoz mérjük, akiknek a hivatalos kultúrpolitika előbb adott pozíciót, mint neki, akkor tudunk képet alkotni arról: mit jelentett az a széles horizont, amely Horváth rendszerében a kódexektől Ady Endréig átfogta irodalmunk minden korszakát és kisebb-nagyobb alkotóját, amely az irodalomban életet látott, írók és olvasók, alkotók és közönség élő szellemi kapcsolatát, s mit jelentett Horváth, aki az írókhoz és művekhez egy kivételesen fogékony, az emberi és a nemzeti lét mélyeiből jövő ízléssel és beleéléssel tudott közeledni, aki egyéni költőalkatokat, fejlődési folyamatokat és esztétikai értékeket tárt föl — józansága ellenére is valami ezeregyéjszakai pazarlással. Az új integrációra ennek a nemzedéknek sem hagyott időt a történelem, de az érte folytatott munka eredményei ma is világítanak. Ő maga önmagáról soha nem beszélt, csak írókról és művekről, de amikor nagy művekkel és nagy egyéniségekkel érintkezett, ő maga is kigyúlt, s önmagát adta, miközben kilépett önmagából.

A korszak szellemi életében betöltött funkciót még hatékonyabbá, sugárzását messze terjedővé tette az, hogy a nagy koncepció és a nagy monografikus interpretációk először egyetemi katedráról hangzottak el. Magunk elé kell képzelnünk az akkori bölcsészkar legnagyobb tantermét, amelyben alig-alig maradt üres hely, ha ő tartott órát — és könnyen rekonstruálhatjuk azt a nagy és termékeny kirajzást, amely innen kerek negyedszázadon át tartott. Innen indultak el az ő igazi tanítványai, hogy az irodalomoktatást megújítsák és tartalmassá tegyék, harcolva maradi szakfelügyelőkkel, igazgatókkal, főigazgatókkal, avatag nézetekkel. Él-e még valami abból a vetésből, amely akkor kikelt? Ebből a szellemi hagyatékból annyian részesedtek és részesedtünk, hogy élnie kell — nem nyersen és anyagszerűen, hanem úgy, mint minden a szellemi életben: jótékony metamorfózisok és átértékelve beolvasztó, megőrző és túlhaladó folyamatok révén.

Mai irodalomtudományunknak is nagy problémája a klasszikus hagyomány sorsa, megőrzése és értékelése; helytelen volna teljesen elpártolnunk attól a tudós egyéniségtől, aki a mi korszakunknak is tud mondani valamit, mint e hagyomány átadója és filozófusa. S akkor is az ő közelében maradunk, ha a nemzeteszményt, amely a közelmúlt története során oly gyökeresen megváltozott, az ösztönösség szintjéről az erkölcsi-eszmei tudatosság szintjére óhajtjuk emelni.

Mindezeket mérlegelve járjuk végig a magyar irodalmi műveltség hét évszázados történetének útját úgy, ahogy Horváth János kalauzol benne.

Barta János

IRODALMUNK FEJLŐDÉSÉNEK FŐ MOZZANATAI

(1908)

[Természetes törekvése az emberi elménck, hogy amit megismert, rendezni akarja. Az emberi és természeti jelenségek milliói szétguruló töredékek maradnának a megismerés után is, ha nem tudnók őket, kapcsolatuk minősége szerint, valami egységesen felfogható egésszé forrasztani. De hogyan zsúfolhatni bele a gondolatnak szinte pillanatnyi egyidejűségébe századok munkáját, anélkül, hogy a jelenségek időbeliségét szem elől vesztenők, s anélkül, hogy egy emberi gondolat rendszerébe foglalva össze, meghamisítanók valódi képüket?

Ily nagy kérdésekre rövid a felelet: rövid és — általános, mint minden absztrakció. De ha az adandó felelet igaz, akkor világánál biztos a tájékozás.

Minden irodalomtörténet tulajdonképp az irodalmi anyagnak egy-egy nagy rendszerezése, melynek igazgató elvét az irodalom „fogalmának" a meghatározása tűzi ki.][1]

Mióta Wallaszkyval irodalomtörténetünk rendszeres tárgyalása megkezdődött (1785), az irodalom fogalma több lényeges módosuláson ment keresztül.

Maga Wallaszky a „szélesebb értelemben vett Magyarország irodalomtörténetét" (historiam litterariam Hungariae latiore significatu sumtae)[2] írja meg, azaz nemcsak az anyaországét, hanem „tartományaiét" is, melyek közé nem csupán Erdélyt s Horvát-Szlavonországokat sorolja, hanem a történelem folyamán velünk több ízben függő viszonyba jutott Dalmáciát, Moldvát és Oláhországot is. Felfogása szerint tehát irodalmunk kiterjedését politikai határok szabják meg. Természetes, hogy az irodalmi anyagban, mit ily messzire kitolt korlátok öveznek, egyneműség s fejlődésbeli szorosabb kapcsolat alig kereshető.

Pápay Sámuel, a „magyar literatúra esméretének" magyar nyelven első rendszeres feldolgozója (1808), már kétféle magyar irodalmat ismer: ha „a' nemzetnek tulajdon anyai nyelvénn folyt, *nemzeti*, más külömben *idegen* avagy külföldi: mint p. o. Magyar Hazánkban a' Deák Literatúra."[3] Nála eszerint már nem politikai, hanem nyelvi határok szabják meg az irodalom kiterjedését. A magyar és deák nyelven írott hazai művek együttvéve tennék a szélesebb értelemben vett magyar irodalmat, mellyel szemben a szűkebb értelmű csupán a magyar nyelvűekre szorítkozik. Ő a „nemzeti" irodalomnak írja meg történetét. Kirekesztvén a deák nyelvűt, már sokkal egyneműbb s fejlődés szerint is valóban összetartozó anyagot dolgoz fel. — Ugyancsak a magyar nyelvűség szempontja uralkodik azon a kis irodalomtörténeti vázlaton, melyet Kazinczy tollából az *Er-*

[1] A szögletes zárójel Horváth János későbbi — a tízes években tett — kéziratos kiegészítéseit különbözteti meg a tanulmány eredeti, 1908-ban megjelent szövegétől. *(K. H. J.)*

[2] Wallaszky Pál: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria.* Az első kiadás (1785) *Praefatió*jában. Buda 1808.[2] XIII. lap.

[3] Pápay Sámuel: *A' magyar literatúra esmérete.* Veszprém 1808. 3.

délyi Muzéum közölt (1814).[4] [Révai is, ki már 1803-ban írt egy töredékül maradt magyar irodalomtörténetet *(Magyar Literatura, vagy is: A' Magyar Deáki Történet)*, ismer egy tágasabb értelemben vett irodalmat, mely ti. nemcsak hazai, hanem más, pl. latin nyelven is szól. Az ő mezője azonban, úgymond, nem terjed annyira: ő csak a „Magyar nyelven szólló Deákságról" (= irodalomról) értekezik.]

Toldy Ferenc megtartja a „nemzeti irodalom" elnevezést, de megfelelő erkölcsi tartalommal tölti ki. Jóllehet az ő felfogása szerint való „nemzeti irodalomtörténet" sem mellőzi sem az egzakt tudományokat, sem a nyelv történetét, különös tekintettel van a költészetre, vallástudományra és történetírásra, „mikben a nemzeti szellem sajátságai különösen nyilatkoznak".[5] Anyagát tehát nem politikai határok, nem pusztán nyelvbeli egyneműség, hanem tartalmi közösségből folyó erkölcsi összetartozás teszi egyneművé. Ami ezen kívülesik, azt az „összes, vagy egyetemes" irodalomtörténet körébe utalja.

Beöthy Zsolt végül, az irodalomtörténetírásnak ma[6] leghivatottabb képviselője, szintén megkülönböztet az egyetemesen belül egy nemzeti irodalmat. S midőn azt meghatározza, olyképp tömöríti a Toldy-féle meghatározást, hogy a művészi követelménynek is helyet juttat benne. A „nemzet irodalma" név alá ui. csak oly műveket foglal, „melyekben legkiválóbban nyilatkozik a nemzet lelke s amelyek az egész nemzet lelkéhez szólnak".[7] A meghatározás második felével lerázza az egzakt tudományokat s mindennemű szakirodalmat, mert hisz azok nem szólnak az egész nemzet lelkéhez; a „kiváló" jelző pedig egyúttal bizonyos művészi értéket látszik követelni, amit különben az egész nemzethez szólás követelménye is magával hoz; [aminthogy szó szerint megmondja a művészet mozzanatáról, hogy „épen ez az, a minél fogva az irodalom mindeneknek szól".

Wallaszkytól Beöthyig haladva, fokozatos szűkítést észlelünk tehát az irodalomtörténet fogalmának meghatározásában. Wallaszky felfogása szerint a magyar irodalomtörténet mindent felölel, mit valaha magyarországi ember írt, s ő valóban azt akarja is megírni. Az utána következők is felvesznek valamennyien egy ilyen szélesebb értelemben vett (egyetemes) magyar irodalomtörténetet, csakhogy ők már nem azt írják meg. Egymás után szűkebbre szabják a feldolgozandó kört, s így az elméletben elismert „egyetemes" magyar irodalomtörténet mellett, illetőleg azon belül, egy szorosabb értelemben vettnek a fogalma alakul ki, mely maga is fokozatosan szűkebbre szorul. Pápaynál a magyar nyelvű irodalmat jelenti;] Toldynál már csak az olyan magyar nyelvűt, mely egyúttal megnyilatkozása a nemzeti szellemnek; Beöthynél végül a nemzeti szellemnek művészi megnyilatkozásait. A fejlődés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat a megelőzőnek szűkítése.

Az irodalomtörténetnek valamely elvi (magyar nyelvű, nemzeti, művészi) követelmény szempontjából való megírása csak akkor történhet meg, mikor magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban van, vagy be is fejeztetett. Úgyhogy az irodalomtörténetírás említett négy foko-

[4] Kazinczy Ferenc: *A' magyar literatura történetei.* Töredék. (A *Tübingai pályamű* részlete.) Erdélyi Muzéum 1814. 1—10.

[5] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1851. 4.

[6] A mű eredeti szövegének összes időviszonyítása az első megjelenés (1908) évére értendő. *(K. H. J.)*

[7] Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története I.* Bp. 1896. 8, 10.

zata tulajdonképp magának az irodalmi fejlődésnek jelenti, visszamenőleg, ugyanannyi mozzanatát.

Ily megfigyelésekből kiindulva fogok a cím által jelzett feladat megoldásához, remélve, hogy származhat belőle némi tanulság mind az irodalom fogalmának meghatározására, mind az irodalomtörténet feladatainak helyes értelmezésére.

I. [AZ IRODALMI TUDAT FOGALMA]

Ösztönök, hatalmunkban nem álló kényszerűségek indítanak meg minden emberi fejlődést, s hoznak létre idővel a testi életben valami gyakorlatot, az erkölcsiben hagyományt, melynek hatása alatt az elme magára eszmél, s az addig ösztönszerűt, esetlegest, kényszerűt ezentúl tudatosan, terv szerint, szabad akaratból űzi tovább.

Az irodalmi fejlődésnek sem lehet lényegesebb mozzanata az *irodalmi tudat* kifejlődésénél, melynek előfeltétele bizonyos *irodalmi hagyomány* képződése. Ami megérkezte előtt van, csak ösztönszerű, esetleges, szórványos: ami utána következik, tervszerű, szándékos és folytonos.

Mi az irodalmi tudat? Az írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya. Tudása, nyilvántartása annak, hogy ha író vagyok: az én művem nem elszigetelt jelenség, hanem folytatása bizonyos hagyománynak, részese egy nagy együttes munkának, átmenet múlt és jövő közt, mely termékeny csak úgy lehet, ha eleven közlekedésben van mennél nagyobb, mennél kiterjedtebb olvasóközönséggel. Ha pedig olvasó vagyok: tudása annak, hogy amit olvasok, más rokonneműekkel együtt az én figyelmemre számít, kedvemet keresi, művelésemet célozza; ennélfogva állandóan érdeklődöm iránta, figyelemmel kísérem a jelenkor irodalmi jelenségeit, de minthogy ismerem — legalább lényegesebb elemeiben — a hagyományt is, avval az újat összehasonlítgatom. Ez erkölcsi összetartozásnak, e nagyszerű s nemzedékeken át tartó közös munkának érzetéből, mely írót és olvasót, újat és hagyományt egy művelődési cél érdekében összefűz, sarjad ki az irodalmi kritika, mely ott áll folyvást s nyílt szemmel, állandó érdeklődéssel kíséri az irodalmi jelenségeket, mintegy azoknak számvevője, mint maga a megtestesült irodalmi tudat.

Nos hát az ily értelemben vett irodalmi tudat, s az azt kifejező élénk, szakadatlan irodalmi élet egy igen hosszú és lassú fejlődés eredménye. Nyomai szórványosan előbb is észlelhetők ugyan, de egész határozottan, az egész művelt nemzetre apellálva, s attól kezdve állandó éberséggel csak a XVIII. század óta van meg minálunk. Határjelző évszámul bízvást elfogadhatjuk a hagyományos 1772. évet, pontosabb tájékozás kedvéért. Két nagy ízülete, két nagy korszaka volna eszerint irodalmunk fejlődésének: egy régi, melyben az irodalmi tudat még nincs, vagy csak fogyatékosan, szórványosan van meg: s egy új, melyben már megvan: ami a két nagy korszak közt nevezetes különbségek kútfeje.

[Az irodalmi tudat egységes szempontjából fogom áttekinteni irodalmunk történetét. Ez az egyetlen szempont, mely, amellett, hogy igazgató elve lehet egy áttekintés egységes rendszerének: egyszersmind teljes és történetileg hű ábrázolásra képesít. Ez ui. tisztán *irodalmi* szempont, s így végigvezethet az egész fejlődésen. Ellenben a politikai elhatárolás, a magyar nyelvűség, a nemzeti tartalom, a művészieség, miknek egymásra következő fokozatait már megállapítottam, nem kizárólag s nem mindvégig sajátjai az irodalmi fejlődésnek: mert vagy csak bizonyos időpontig érvényesek (mint az első), vagy csak bizonyos

időponttól kezdve lépnek fel határozottan (mint a többi). Ugyhogy e szempontok bármelyikéből nézve, okvetlenül eltorzítanám irodalmunk fejlődésének történetileg igaz képét. Ha pl. a magyar nyelvűség elvét hajtanám végig következetesen: akkor a régi irodalomból sok oly latin nyelvű terméket kellene kivetnem, melyet maga a kor igenis a magyar irodalomhoz tartozónak tudott és vallott. Ha a nemzetiség elvét kényszeríteném rá mindvégig: hogy egyebet ne mondjak, a XVIII. század végi fordításokat kellene elhallgatnom, melyekben pedig a kor igenis magyar irodalmat látott. A művészieség elvével haladva végig, oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, amely ellen minden történeti érzék felháborodva tiltakoznék. A mondott szempontok elseje: a politikai elhatárolás ideje múltán is kiterjesztené, a többi három időnek előtte megszűkítené a történeti valóság képét. Az irodalmi tudat elve az egyetlen, melyet maga a vizsgálat alá vett fejlődő anyag kényszerít reánk, amely megadja minden kornak a magáét, s így irodalomtörténeti ismereteinket az objektív igazság szempontjából, tehát önként, erőltetés nélkül rendszerezi egységes egésszé.]

Feladatunk tehát: felverni a régiben is az irodalmi tudat fejlődésének nyomait s szülőokait felkutatni; majd, eljutva az új korszakhoz: megállapítani a már kialakult irodalmi tudat jellegét, s nyomon követni az irodalmi termelésre gyakorolt hatását.[8]

II. [RÉGI IRODALOM: AZ IRODALMI TUDAT KIALAKULÁSA]

Nem lehet célom teljes képét adni az irodalmi tudat kifejlődésének. De meg kívánom jelölni legszembeötlőbb hatóerőit s megnyilatkozásait.

Hatóerői közt némelyek merőben technikaiak, külsők. Ilyen elsősorban a *nyomtatás* elterjedése. Kéziratos irodalom csak igen hosszú idők során hozhatna létre igazi irodalmi életet, s akkor is csak szűkebb körben. A másolás útján való terjesztés igen késedelmes, és csak huzamosabb, e célra berendezkedő gyakorlattal alakíthatna ki egy egységes olvasóközönséget. Az 1530-as évekig csak ilyen kéziratos irodalmunk volt. Mindamellett nem tagadhatni meg tőle némi élénkséget. Maga az a tény, hogy a reánk maradt kódexek csaknem kivétel nélkül másolati példányok: emellett bizonyít. Hogy az egyes kolostorok közti „irodalmi" közlekedés némiképp megvolt, az abból is kiviláglik, hogy sokszor ugyanaz a szöveg több kódexben is megvan. Azok az örök emlékezetre méltó sororok, kik, mint Ráskai Lea, éjt-napot eggyé téve másolgattak, vagy nem mindig a saját kolostoruk részére, vagy nem mindig a saját példányaikról készítettek másolatokat. [A *Gömöry-kódex* legnagyobb részét, hogy példát mondjak, két dömés apáca írta, egy kis része azonban már nem az ő írásuk, hanem Tetemi Pál vázsonyi pálos vikáriusé; minthogy pedig Vázsonyban semmiféle apácakolostor

[8] Az irodalmi tudatról nem most esik szó először. Teljes irodalomtörténetek s monográfiák gyakran szóbahozták az „irodalmi megújhodás" jellemző vonásai között. De legtöbbször csak úgy másokkal elegyítve s nem emelve ki igazi, rendkívüli fontosságát. Igen világos azonban, amit Négyesy mond: „1772. óta van magyar irodalmi öntudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s ekkor foglalt helyet a közcélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában." Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története.* Bp. 1892. 47.

nem volt, a két apáca valahol másutt (valószínűleg a Nagyvázsonyhoz közel eső veszprémi kolostorban) írta a maga részét. „Bizonyos tehát, hogy egy-egy codex megírására nem egy helyen lakók is egyesültek".[9] A középkori világirodalom legjelesebb termékei, a *Legenda Aurea*, a *Gesta Romanorum* ez egész primitív irodalmat megtermékenyítve járják át, s a nagy Pelbárt művei hihetetlen gyorsasággal, 20—30 év alatt, magyar fordításokban özönlik el a kolostorokat.

De az olvasóközönség, melynek épülésére készülnek e szent irományok, még igen szűk körű. Ami az élő szó szárnyain, a templomi szószékekről szélesebb körbe jut, átszivároghat részben a népköltészetbe, s irodalmi alakban később talán vissza is tér: de irodalmi hagyományt nem teremthet.

A XVI. századtól kezdve élénkebb mozgás észlelhető: szaporodnak a nyomdák, miknek számos előnyét az használja ki először, kinek éppen terjeszkedés a legközelebbi feladata: a protestantizmus, a katolicizmus rovására. Biblia- és zsoltárfordítások, ótestamentumi elbeszélések, majd polémikus iratok egyre szaporábban látnak napvilágot. Föleszmél majd a sokáig visszaszorított katolicizmus is, és diadalmasan forgatja ellenfelei fegyverét. A hitvitázó irodalom fontossága éppen abban rejlik, hogy először támaszt élénkebb irodalmi életet; támadó jellege folytonos éberségre kényszeríti az ellenfélt, meg replikázásra, úgyhogy az irodalmi életnek két nevezetes tényezőjét: az olvasóközönséget s a folytonosságot akarata ellenére is, a maga körében legalább, megteremti.

A kéziratos és nyomtatott irodalom határmezsgyéin egy aggodalmas kérdés merül fel bennünk. Van-e szál, bármely laza is, mely a kettőt összefűzi? Van-e valami csekély nyoma a folytonosságnak? A nyomtatott művek első szerzői ismerték-e vajon a kéziratos irodalmat, folytatják-e az abban már zsendülésnek indult prózát? [Dévai Bíró Mátyás, az *Ortographia Ungarica* (1549) szerzője, mint arra legújabb kiadója, Melich János is rámutatott,[10] ismerte a XV—XVI. századi magyar kéziratokat.] Toldy szerint Pesti Gábor „a középkori magyar irodalmat ismerve, él annak formáival, bírja annak tömöttségét és erejét",[11] Sylvesterről ellenben, ki amaz után öt évvel (1541) fordít bibliai részletet, már így ír: „a középkori klastromi irodalmat s annak régies nyelvét nem ismerve"[12] — stb. Ha volt is némi folytonosság éppen az átmenetkor, annyi bizonyos, hogy később, vagy 250 évre, még emléke is kiveszett egy hajdani kéziratos irodalomnak. Szenci Molnár Albert már 1610-ben azt írja *Grammatikája* előszavában, hogy soha kéziratos magyar kódexre nem akadt („neque incidi unquam in Ungaricum codicem manu scriptum").

[Még 1766-ban is alig ismertek valamit a magyar nyelv nyomtatás előtti emlékeiből. A mondott esztendőben írja a *Magyar Athenas* szerzője a következőket: „Jódögelnek ugyan a' dolgok naponként világosságra egy 's más Klastromi jegyzésekből, ide 's tova küldött levelekből, függő petsétes örökségekről való irásokból; de még eddig tsak olly régi Magyar nyelven-való IRÁS sem jöve világosságra, mellyből láthatnók régi Eleinknek Magyar nyelven való beszédeiknek folyásokat".[13] Említi a Lajos király idejebeli eskümintát; sajnálja, hogy törvényeinket s okleveleinket „a' Keresztyén Nemzeteknek akkori 's az után-is sokáig

[9] Volf György bevezetése a *Nyelvemléktár* XI. kötetéhez. Bp. 1882. VII. l.

[10] Melich János: *Az „Ortographia Vngarica" és a magyar helyesírás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 8. Bp. 1908. 24.

[11] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1868.[2] 36.

[12] Uo.

[13] Bod Péter: *Magyar Athenas.* Szeben 1766. (Előszó.)

tartó szokások szerint Deák nyelven"[14] írták; hivatkozik a székely betűkre, melyek ősibb műveltségről tanúskodnak, a folytonos hadviselésre, mely a régibb tudomány emlékeit elpusztította, majd így sóhajt fel: „Vóltanak, vóltanak, de tsak ez előtt kétszáz esztendőkkel-is kik vótanak tudománnyal ékeskedők nem tudjuk, hatsak iminē amonā valami írásokban elő nem fordulnak, magokkal együtt emlékezeteket-is el-temette a' veszedelmes idő."[15]

Ugyancsak a nyomtatásra való átmenet támaszt egy másik kérdést. A nyomtatás terjedése teszi tönkre ui. az énekmondó rendet, mely, Sebestyén Gyula szerint,[16] egyenes utóda volt pogánykori énekeseinknek, s így letéteményese költészetünk legősibb emlékeinek, melyeket az új hazában szakadatlan folytonossággal fejlesztett tovább. Ez énekes rendről vajmi keveset tudunk. Valószínű, hogy létezése végső stádiumában két ágra szakadtan élt, vagy csak tengett. Egyik ága, mint mélyebbre süllyedve, züllve, apránkint nyomtalanul elvész, a népköltészetbe hullatva hagyománya törmelékeit, mikből Sebestyén Gyula nemrég még elég tekintélyes mennyiséget gyűjthetett össze a regös énekekben. A másik pedig részben énekszóval, részben, az új viszonyokhoz alkalmazkodva, mindinkább nyomtatásban terjeszti műveit, s beleolvad az irodalomba: ilyen átmeneti alaknak látszik Tinódi, „az utolsó lantos". De hogy eredeti versformáin s egypár igen fogyatékos mondai emléken kívül egyebet áthozott volna az irodalomba: nincs róla tudomásunk.

Vannak népek, úgymond Kölcsey, kik a népköltészetet fokozatosan nemesítvén, teremtenek meg maguk erejéből egy eredeti, nemzeti irodalmat. „Másutt a pórdal állandóúl megtartja eredeti egyűgyűségét, s a nemzet szebb része felfelé hágván a míveltség lépcsőin, a bölcsőben fekvő nemzeti költést messze hagyja magától. Ily körűlményben a magasabb poesis többé belső szikrából szép lángra nem gerjed; idegen tűznél kell annak meggerjednie, s a nemzet egészének nehezen fog világítani. Velünk, úgy látszik, e történt meg."[17] Valóban ez történt meg velünk, vagy — az említett csekély énekmondói örökség leszámításával — majdnem ez. Mert a szervezett énekmondást egy első lépésnek kell tekintenünk, mit a népköltészet a maga emberségéből tesz, hogy irodalommá emelkedjék. A második, döntő lépést már nem tehette meg.

Eszerint, úgy látszik, a nyomtatott irodalom kettős szakítást jelent a régivel szemben: szakítást mind a népiesebb és eredetibb énekmondással, mind pedig a középkori kereszténység kéziratos irodalmával szemben. Ezeket feledésbe borítja apránkint, s másnemű, élénkebb szellemi közlekedést: némi primitív irodalmi életet teremt helyökbe.

A könyvnyomtatás terjedésével kapcsolatos az irodalmi tudat kialakításának egy másik tényezője: a *könyvtárak* keletkezése és gyarapodása. E könyvtárak polcain eleinte csak a régi klasszikusoknak a humanizmus által életre keltett s terjesztett emlékei foglalnak helyet, s csak majd később a hazai termékek: mintegy a kézzelfogható s már-már gyarapodni kezdő magyar irodalmi hagyomány. XVII. századi főuraink kastélyaiban már nem példátlan a könyvtár; jóllehet, úgy tetszik, nekik, a főuraknak szól a megrovás, mit Szenci Molnár egy cseh grammatikusból idéz nyelvtana előszavában: hogy anyanyelvüket elhanyagolják, s nemcsak nem olvasnak azon írt könyveket, ha-

[14] Uo.
[15] Uo.
[16] Sebestyén Gyula: *A regösök*. Bp. 1902. (Magyar Népköltési Gyűjtemény V.)
[17] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái III*. Bp. 1886. 36—37.

nem még dicsőségnek is tartják, hogy olyan nincs a könyvtárukban.[18] Az iskolai könyvtárak pedig, főképp a protestánsokéi, ha megtűrnek is mást a vallásos és tudományos jellegű könyveken kívül, az olyat nemigen adják ki: debreceni diák korában még Kölcsey is a könyvtárhasználat bosszantó korlátozottságáról kénytelen panaszkodni: pedig már akkor az új korszakban vagyunk! Mégiscsak a könyvtárban együtt található magyar könyvek csoportja az, mely egy alakulni kezdő magyar irodalmi hagyomány tudatát ébresztgeti. Elég e helyen Ráday Gedeonra utalnunk. Az ő hungaricumokban gazdag könyvtára az újabb magyar irodalom szemmel látható kiindulási helye; elég utalnunk Ráday és Kazinczy viszonyára, s arra a tényre, hogy régibb költészetünk legkiválóbb termékének, a *Zrínyiász*nak újabbkori tisztelete, mondhatni fölfedezése érdeme őrá vezethető vissza.

Ilynemű külső okok közül megemlítek még egynéhányat. Elsősorban az *iskolákat*. Nemcsak azért, mert némelyikben, mint a XVII. század folyamán különösen az erdélyiekben, egyidejűleg több jeles, tudós író tanít, kiknek hatása félreismerhetetlen; hanem különösen a latin irodalmi oktatás miatt, mely egy bevégzettségre jutott, tiszteletreméltó idegen irodalom tudatát gyökereztetí meg, honnan már csak egy lépés az utánzásnak, tehát egy hazai irodalom megteremtésének kívánata. Még figyelemreméltóbbak azonban egyes külföldi főiskolák, a magyar irodalmat művelendő ifjúság valóságos telepei, honnan ki-ki egy, a miénknél sokkal fejlettebb s élénkebb tudományos és irodalmi élet izgató tapasztalataival tér haza. XVI—XVII. századi íróink közt nehéz olyanra találni, ki hosszabb-rövidebb időre meg ne fordult volna külföldön. Farkas András, Batizi, Dévai Bíró Mátyás, Szegedi István, Sylvester, Heltai, Méliusz Juhász, Károli Gáspár — valamennyien megfordultak Wittenbergben. Mások másutt: Enyedi György, Sztárai, Istvánfi Miklós, Forgách Ferenc Páduában; Pesti Gábor sokáig élt Bécsben; Bornemisza olasz, német, francia egyetemeken [róla jegyzi meg Bod Péter, hogy nyolc forinttal indult, nyolc évig volt kint, s nyolc forinttal érkezett haza]; Telegdi Krakkóban, Bécsben; Szamosközi Heidelbergben, Páduában, Rómában; Szenci Molnár huzamosabb ideig lakott Németországban, Tótfalusi Kis Miklós Hollandiában; Pázmány Péter Krakkóban, Bécsben, Rómában töltötte ifjúságát, stb., stb.

Az akkori lassúbb mozgású világban, mikor az irodalomnak önmagában még nincs meg az a terjeszkedő, szuggeráló ereje, ami azóta kifejlődött, fontos irodalomterjesztő tényező továbbá a *személyes ismeretség*, az íróknak egymással való érintkezése: a szemmel látott példa hatása. Károli Göncre kerülvén prédikátornak, még ott találta az öreg Székely Istvánt, a *Világkrónika* íróját. A gyermek Szenci Molnár később szintén Göncre kerül, éppen a vizsolyi biblia nyomtatása idején, s apró szolgálatokat tesz az öreg Károlinak. Egész életére irányadó lett ez ismeretség, s arról szótára előszavában meg is emlékezik. S nem jellemző-e, hogy a legrégibb magyar könyv, melyről, saját kijelentése szerint, tudomása van, Székely István *Világkrónikája*? Így tesz figyelmessé személyes ismeretség irodalmi hagyományra s irodalmi feladatokra egyaránt. Ugyancsak Szenci ismerte, illetőleg egy hazai útja alkalmával meglátogatta Rimayt, a költőt, tanítványát Balassi Bálintnak, kinek meg nevelője Bornemisza volt. Szenci Molnár naplófüzete majd később Pápai Párizshoz, Tótfalusi Kis Miklós leghívebb barátjához

[18] Még Decsy *Pannóniai Fénikszében* is olvasható hasonló megrovás. Ismer több olyan tehetősebb urat, „a' ki nemhogy méltónak itilte vólna a' magyar könyvet az olvasásra, hanem még a' könyvei között sem szenvedte azt meg". Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv.* Bécs 1790. 112.

kerül, ki maga is ugyanazon füzetbe írja saját naplójegyzeteit. Ismerve Tótfalusi nevezetes szerepét, melyre még visszatérünk, s melynek hatása kivált az ő nyomdájából kikerült *Hármas Istória* révén átnyúlik a XVIII. századba: elmondhatjuk, hogy ez esetben személyes ismeretség, vagy (a napló révén) személyes, kegyeletes vonatkozás mintegy kétszáz év irodalmán enged végigpillantanunk. Enemű személyes kapcsolatok számát nem volna nehéz tovább szaporítanunk, de jólesik utalnunk még arra az egyre, mely régi irodalmunk két legnagyobb alakját, Pázmányt, és tanítványát, Zrínyit fűzi össze a folytonosság szálaival.

Említhetnénk még több külső okot, melyek valamennyien egy egységes magyar irodalmi tudat kialakításában vesznek részt, mint pl. a hitvitákat (kivált az erdélyieket), melyekre számosan gyűltek be az ellenfelek kiválóbb képviselői, s melyek nyomán olykor egész röpirat-özön keletkezett;[19] említhetnők a nemzeti szempontból megbecsülhetetlen szolgálatot, mit irodalmunknak az erdélyi fejedelmi pártfogás tett; a híresebb vásárokat, az irodalmi forgalomnak sokáig nevezetes közvetítőit — de térjünk a legfontosabbra: magának az apránkint öregbedő irodalmi hagyománynak a hatására.

Mert van már *irodalmi hagyomány*, mikor egy magyar irodalom eszméje még talán senkinek a gondolatában meg nem fordult. De hogy az az eszme kipattanhasson, ahhoz oly jeles művekre volt szükség, melyek lehetőleg széles körben, s hosszú időre figyelmet ébresszenek: közönségesen szólva, oly művekre, melyek elhíresedjenek.

Van azonban egy műfaj, melynek természetében rejlik a folytonosság, s melynek irodalmunkban másnemű fontos szerepét még ki fogjuk emelni: s ez a történet-irodalom. Történetet írni másképp nem is lehet, mint (lehetőleg írott) források: hagyományok felhasználásával. Krónikáink többszörös kapcsolatát történettudósok mutatták ki; egyezéseik oly határozottak, hogy azok alapján még oly régebbi krónikák létezése is megállapítható volt, melyeknek már se hírök, se hamvok. Krónikákon alapul Bonfini nagy munkája, mely Heltai magyar átdolgozásában lesz majd népszerűvé.

Itt azonban, bár ez is számottevő irodalmi jelenség, nem ilynemű folytonosságra gondolunk, hanem egyéni írói tulajdonok elhíresedésére s utánzás, vagy legalább követés által való megörökítésére.

Ily értelemben első nevezetes jelenség — mert csak a legszembeötlőbbekre szorítkozom — Balassi Bálint. Az ő eredeti lírai egyénisége új utakat tör, még vallásos tárgyú költészetében is (világi lírája szinte napjainkig nem jelent meg nyomtatásban). Költeményei kéziratban is terjednek *(Vásárhelyi Daloskönyv)*, hatással vannak az utána következő legjelesebb verselőre, Szenci Molnárra, ki *Psalteriuma* előszavában az ő versét idézi „legszebb" mintául; kijutnak a nép közé; igazi utánzott irodalmi hagyománnyá válnak tanítványa, Rimay által, ki ott áll a halállal vívódó mester ágyánál, saját költeményeivel igyekszik nyomdokába lépni, s majd továbbadja az átvett örökséget úgy, hogy Madách Gáspár, Beniczky Péter, Koháry István, mintegy kézről-kézre adva azt, átszármaztatják egész a XVIII. századra. Balassi és Rimay költeményei közös kiadásokban haladnak át két egész századon,[20] mintegy újra és újra fölélesztve amaz első nagy irodalmi öröklés emlékezetét.

Hasonló szerep, hasonló hivatás jutott Gyöngyösinek [Czvittinger nem említi !] az elbeszélő költészet terén. Míg egyfelől egész tudatosan méri elődeihez (főképp

[19] Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete*. Budapesti Szemle III. 1858. 140—189.
[20] 1632-től 1806-ig harminckilenc kiadásról van tudomásunk.

Tinódihoz), amit az elbeszélő költészeten s annak versformáján újít, tökéletesít, hírnévre, olvasottságra nézve tán még Balassit is felülmúlva hódít író- s olvasóközönséget egyaránt, s a nagyobb elbeszélő műfajban oly hagyományt teremt, mely még a XIX. század elején is utánzókra talál. [„Igen kedvesek a' versei, annyira *el-is híresedtek* — mondja róla Bod Péter —, hogy sem előtte, sem utánna mássa nem tartatik Gyöngyösinek a' vers írásban."[21]] Régibb költőink közt ő az egyetlen, ki szinte zökkenés nélkül származik át az új korszakba; sőt az ott kialakuló irodalmi iskolák közt van egy (a „népies"), mely őbenne látva az igazi magyar költői hagyomány leghivatottabb képviselőjét, zászlaja alá szegődik, s az újító irányokkal szemben makacsul ragaszkodik az ő nyomdokaihoz. Magasztalással szól róla még Bessenyei is, a franciás iskola feje: „Miólta a Magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig olly Poéta benne mint Gyöngyösi nem vólt."[22] Dugonics szerint (aki műveit újra kiadja) magyar anya még ilyen poétát nem szült. De minden ilynemű magasztalásnál s a Kőszegi Pálok, Lázár Jánosok, Orczyak, Dugonicsok és Gvadányiak s más, immár feledésbe merült verselők őt utánzó műveinél jelentékenyebb az a tény, hogy a hatás révén, mit Aranyra, ennek tudatos művészi válogatásán átszűrve, gyakorolt, beleszivárgott a magyar klasszikus költészetbe.

Vele szemben Zrínyi, aki maga is az irodalmi hagyományon áll, de arról elérhetetlen magasra szárnyal, aki Gyöngyösit oly sok tekintetben összehasonlíthatatlanul felülmúlja: mindössze egy epigont mutathat fel, s aztán több mint száz évre homályba borul. Nem érünk itt rá ennek okaival foglalkozni. Egyet azonban, mert éppen ide tartozik, meg kell említenünk. Mellőztetése legfőbb oka ui. éppen az irodalmi élet fejletlensége; az irodalmi fejlődés azon ága, mely ma mintegy az irodalom fogalmát kimeríti: a művészi ág, akkor még alig indult útnak. Műérzék a közönségben még nem fejlődhetett ki, s ezért csak a legkülső, legkönnyebben, sőt készületlenül is élvezhető művészi tulajdonok: formai szépség, bájos leírás iránt bírt fogékonysággal. E tekintetben pedig már Gyöngyösinek is volt elődje, ha más nem, az igen népszerű *Argirus*. Mihelyt a műérzék kifejlődik, mihelyt van kritika, igazságot tesz: Kölcsey méltó magasztalással illeti Zrínyit, s kíméletlen szigorral szállítja alább Gyöngyösi értékét.

A próza fejlődésében Pázmány művei teremtenek éppoly, vagy még hatalmasabb hagyományt, melyet még a mai kritika is tanulmányozandó s részben követésre méltó mintául ismer el. Pázmány rendkívüli irányító hatása el van ugyan ismerve, de méltóképpen kimutatva, tanulmányozva még nincs. A közkézen forgó irodalomtörténetek csak a XVIII. századi Faludit szokták egyenes utódául említeni, s annyi bizonyos is, hogy ő a legjelesebb követője. De kell lenni — s van is közbeeső kapocs, mely a Pázmány-féle hagyomány folytonos tiszteletét ébren tartja. Pereszlényi Pál, ki 1682-ben ír magyar grammatikát, helyesírási és mondattani ingadozások megszüntetése, vagy a helyes nyelvhasználat megállapítása végett lépten-nyomon hivatkozik Pázmányra, s pontos utalással idéz műveiből. Pázmány mellett különösen Káldi éri ez a megérdemelt kitüntetés. Nemrég jelent meg Réthei Prikkel Mariántól egy értekezés, mely Pázmány és Faludi közt érdekes átmenetül mutatja be Csúzyt, egy XVIII. század eleji, már elfeledett egyházi írót.[23]

[21] Bod Péter: i. m. 96.
[22] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779. 285.
[23] Réthei Prikkel Marián: *Csúzy Zsigmond szavai*. Magyar Nyelvőr 1908. 451—456, 1909. 217—227, 252—254.

Faludi aztán, a „magyar Cicero", a Pázmány-féle hagyomány kitűnő továbbfejlesztője, maga is hagyománnyá válik: legközvetlenebb kapcsolóvá régi és új között, midőn kéziratban maradt műveit a fáradhatatlan Révai egymás után adogatja ki, már az új korszak kezdetén. Költeményei is különös figyelmet érdemelnek, mert úgy tetszik, ezek Csokonai legközvetlenebb elődei.

A XVII. század végén író Haller *Hármas Istóriája* említendő még, mely ha nem lett is megindítója valamely további fejlődésnek, olvasottság s hírnév tekintetében a legkedveltebb Gyöngyösivel is vetekszik, s mintegy száz éven át első képviselője maradt az elbeszélő prózának. Parasztházakban sokhelyt ma is kedvelt olvasmány.

Ha most végigtekintünk e soron [melyből egy részletezőbb áttekintés Szenci Molnárnak nemcsak az egyházi életben, hanem az irodalmiban is nagy jelentőségű *Zsoltárait* sem felejthetné ki], az egy Faludit kivéve, ki már átmeneti alak, csupa XVII. századi irodalmi hagyománnyal állunk szemben (Balassi versei is csak a XVII. században jelennek meg). E században vett az irodalmi élet első nagyobb lendületet, s az irodalom eszméjének kialakulását is ez siettette immár határozott ujjmutatással. Nem lephet meg ily körülmények közt, hogy [e nagy jelentőségű században már az írói önérzetnek, az utókorra való számításnak is találkozunk egy megható példájával. Mintegy magának az irodalomnak kiáltó szava ez, hogy észrevegyék, az író tudatosságának ébredezése ez, hogy tudatosságra ébressze a közönséget is; az irodalom követeli itt az irodalomtörténetet: a meglévő vagyon a számadót. Szenci Molnár Albertet értem. De hadd szóljon az ő legalaposabb ismerője, *Naplójának, levelezésének és irományainak* érdemes kiadója, Dézsi Lajos: „A tizenhetedik században élt íróink között talán egy sincsen, a ki olyan önérzettel hivatkozott volna működése közhasznú voltára, a ki olyan bizalommal számított volna az utókor elismerésére és a ki oly féltékeny gonddal őrizte volna meg a működése méltatásához szükséges adatokat és okmányokat, mint Szenczi Molnár Albert. Majd minden művében találunk életrajzi adatokat. ... Most az ajánlólevélben, majd az előszóban szórta el az ilyen adatokat s aggodalmas gondossága e tekintetben addig ment, hogy még művei szövegébe is beiktatta azokat s szótárában pl. Szencz városnál megjegyezte, hogy ő is ott született, Strassburgnál, hogy ott tanult az egyetemen, Altdorfnál, hogy ott írta szótárát stb. Azonkívül naplót is írt, hiven feljegyezgetve, hol, *melyik városban, meddig tartózkodott s művein mitől meddig dolgozott*; gondosan eltette s megőrizte bizonyítványait, rokonai és barátai leveleit, üdvözlőverseit, mintegy a Napló adatai hitelességének bizonyítására, támogatására."[24] Az írói tudatosságnak ettől a fokától már csak egy lépés a köztudatot képviselő irodalomtörténetig; a „natus *sum* in oppido Szencz"-től a „Szenczinum ... ubi natus Albertus Molnár"-ig már nem messzire vagyunk. A század szép számú történet-, mémoire- és önéletrajzírói után előáll végre az irodalom leltározója is; s míg a régiségben alig-alig találunk írói méltatást (minő pl. az éppen ezért is rendkívüli figyelmet érdemlő életrajza Szegedi Kis Istvánnak, melyet Skaricza Máté írt és adott ki 1585-ben; vagy későbbi korból már — 1702-ből — Pápai Páriznak Tótfalusi Kis Miklóst méltató verse, az *Életnek könyve*)], Czvittinger 1711-ben megírja az első magyar irodalomtörténeti lexikont [s benne majdnem háromszázra menő magyarországi író életrajzát]. Majd egyre apróbb időközökben látjuk nyomába sorakozni Bod Péter (1766), Horányi Elek (1775—77), Wallaszky Pál (1785), ismét Horányi (1792) irodalomtörténeti lexikonait, illetőleg Wallaszky rendszeres irodalomtörténetét.

[24] Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. III. lap.

Az irodalom azon fogalma, mely ekként, főleg a XVII. századi hagyomány hatása alatt a XVIII-ik folyamán kialakul, természetesen még igen zavaros, határozatlan s a miénktől még lényegesen különbözik. Magába foglal ez még akkor mindent, amit hazánkban írtak: a magyar írástudás egész körét, válogatás nélkül. A lexikális forma, melyben első irodalomtörténeteink írvák, nem csupán azt jelenti, hogy primitív még maga a tudományos módszer is, mellyel az anyagot feldolgozzák, s nemcsak azt, hogy az első számbavevésnek valóban ez a legtermészetesebb formája, hanem azt is, hogy maga az ekként felölelt anyag oly különnemű, oly tisztázatlan, hogy önmaga egységéből folyó összegező, rendszerező elvet nem tud kifejteni. A rend, mely ez anyagot egységbe fűzi, a lehető legkülsőbb: az ábécé rendje. Annyi azonban megállapítható, hogy az irodalom akkori fogalma túlnyomólag az *oktató jellegű*, akár latin, akár magyar nyelven írott művek foglalatát jelenti: aminthogy maga az anyag is, mely addig felhalmozódott, java részében az; hiszen elnyomta a „fajtalan"-nak bélyegzett legártatlanabb szerelmi lírát is. Az oktató jelleg akár tudományos, akár vallásos (ez a kettő még akkor körülbelül egy), akár csak általános erkölcsös célzatban nyilatkozott: irodalmi polgárjogot adott az illető műnek. *Ez az egyetemes irodalom*, melyből majd későbbi tisztulás, lassú kiválás bontakoztatja ki a szorosabb, vagyis mai értelemben vett irodalom jellegét s fogalmát.

Azok, kiket az irodalmi hagyomány fő képviselőiként emeltünk ki: Balassi, Gyöngyösi, Pázmány és Haller, képviselői egyúttal az irodalmi művek egy-egy külön csoportjának, melyek később más színben tűnnek fel, de még most az „oktatás" vagy „tudósítás" közös bélyege alatt egyneműeknek látszanak. Pázmányra s az általa képviselt egész vallásos irodalomra nézve ez első tekintettel nyilván észlelhető. Hallernél is a *Példabeszédek* (= *Gesta Romanorum*) első tekintetre oktató jellegűek, a trójai háborúra s Nagy Sándorra vonatkozó részek pedig, történetileg hitelesekül fogadtatván, legalábbis „élvezetes oktatások" a maguk korában. Gyöngyösinél a tudósítás mellett már jelentékenyebb jegyül tűnik fel az élvezetesség, de éppen mert leghíresebb műveiben *(Murányi Vénus, Kemény János)* a közelmúlt eseményeit adja elő, hitelességre bizonyos határig számot tart. Balassi lírájának az a része, mely nyomtatásban közismertté válhatott, jámbor keresztyén lelkek épületes olvasmánya; amelyik pedig kéziratban maradt s 1874-ben fedeztetett föl, címlapján a következő jellemző naivságot hirdeti: „az ki azért gyönyörkedik benne, innént igazán *megtanulhatja*, mint köll szeretőit szeretni és mikípen köll neki könyörgeni, ha kedvetlen és vad hozzá." (A *megtanulhatja* szót én húztam alá.) — [Még Ányos *Ivó-énekét* is mentegető jegyzettel közli első kiadója!]

Ugyanilyen jellemző célzatot találhatnánk az általuk képviselt egész hagyományban. Legtöbbet mondunk talán, ha Zrínyire utalunk, kinek eposát pedig művészi kiválósága miatt szoktuk emlegetni. Újabban olykor erősen kétségbe vonták eredetiségét, úgyhogy alig van sora, melynek forrását egyik vagy másik kutató, ki Vergiliusban, ki Tassóban, ki Karnarutićban, ki valamely historikusban meg ne tudná jelölni. Holott e tényben nem az eredetiség hiányát, mit művészi ereje különben is eléggé megcáfol, hanem éppen a hitelességre való törekvést kell látnunk; oly tulajdonságot, mit egyenest a históriás énektől örökölt, s mit később Arany *eposzi hitel* néven törvénnyé emelt.

Oktató célzat, s elbeszélő művekben az evvel járó *hitelességre való törekvés* jellemzi az akkori irodalom fogalma alá tartozó műveket. S mindkettőnek nyomai még napjainkban is észlelhetők, ha nem mindig az írók, legalább az olvasókö-

zönség némely rétegeiben.[25] Az oktató célzat igen sokáig megmarad, ha másutt nem, az előszóban, még a legvilágosabban szórakoztatásra szánt műfajban, a regényben is. Jó erkölcsre akar tanítani a XVIII. század végén is nem egy olyan regény, melynek közepe vagy vége felé sikamlós, vagy éppen frivol színezetű kalandokra bukkanunk: ily kalandokban az erkölcsösség, az oktató célzat látszatát az menti meg, hogy a kétértelmű helyzetben végül mégiscsak a jó győz a rossz felett. Később, hogy évszámot is mondjunk: 1836-ban (Petrichevich Horváth Lázár regénye), előkelő társalgási modorra kíván oktatni, s ebbeli célzatát nyíltan vallja is. Tudjuk, hogy a nagyvárosi élettől messze eső falusi olvasóközönség nem egy tagja még ma is olyasfélét keres a regényekben. Éppígy a hitelesség kérdése. Báróczy a Calprenède-féle *Kasszándrát* őseink történetének egy fejezeteként mutatja be, melyből megtanulhatjuk, hogy már ama régi időkben a pallérozottság elég magas fokán állottunk. Dugonics szinte maga is hinni látszik regényei költött alakjaiban. Etelkája akár Árpáddal is egyenlő hitelű történeti alakul lesz közismertté. Kármán *Fanni*jában sokáig igaz történetet kerestek, mit a kis regény naplóformája is valószínűvé tett. Hogy a további sort átugorva, itt is megjelöljem a mai állapotot: az egyszerű ember ma is igaznak (mint mondani szokás: szentírásnak) vesz minden nyomtatott betűt. Ha nagyobb mértékben adja magát újságolvasásra, talán kigyógyul e balhitéből ő is.

Az irodalom fogalmának első megjelenése ily messzire kiható nyomokat hagyott a közfelfogásban egész a mai napig! Nyomai azonban megvannak a modern irodalmi kritika felfogásában is. Ha nem várunk is erkölcsi oktatást minden irodalmi műtől, tilalmul állítjuk eléjök, hogy erkölcsi érzékünket ne sértsék, erkölcstelenségre ne oktassanak. Másfelől pedig: ha hitelességet egyáltalán nem, legalább valószínűséget követelünk meg ma is az elbeszélő művektől. Halvány emléke mind a kettő amaz első, régi felfogásnak.

[A latin nyelvű irodalom szerepe nincs kiemelve! Van-e itt hagyomány? Már ekkor inkább ez a tudomány nyelve, a magyar a speciális „irodalom"-é.]

III. [NYELVSZABÁLYOZÓ KÍSÉRLETEK A RÉGI IRODALOMBAN]

Már irodalmunknak e régi korszakában, melyet az egyetemes magyar irodalom korának mondtunk (ez elnevezésről lesz még szó később!), s mely nyelvre való tekintet nélkül csak oktató jelleget, illetőleg hitelességet kívánt meg az írott művektől, tapasztalhatók némi törekvések a magyar nyelv kiművelésére s irodalmivá emelésére a latin mellőzésével. Ezek azonban még szórványos jelenségek, s hatásuk nem volt eléggé általános arra, hogy a magyar irodalom fogalmát határozottan a magyar nyelvűségre szorítsa. [Sőt az egész régi irodalmon át aránytalanul túlsúlyban marad a latin a magyar felett. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára*[26] az 1711 előtti időből mindössze 1793 magyar nyomtatványt sorol elő: ellenben nem magyar nyelvű hazai nyomtatványt 2452-t ismer, s magyar szerzőktől származó, nem magyar nyelvű külföldi nyomtatványt 4831-et! Szóval a nem magyar nyelvű (többnyire latin) összes termelés jó négyszeresére rúg a magyar nyelvűnek!]

[25] [Horvát István Baróti Szabóról, Révai, Rájnis, Batsányi, Virágról mint „tudósok"-ról beszél (Tudományos Gyűjtemény 1833. IV. 107.).]

[26] Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I – III/2.* Bp. 1879 – 1898.

A magyar nyelvnek a deák mellőzésével való megfontolt használata már a kéziratos klastromi irodalommal kezdetét veszi, s még nagyobb tért hódít a XVI. századi protestáns irodalom felvirágzása idején. Mindkét esetben csupán a gyakorlati szükségletnek óhajt eleget tenni: amott főképp a latinul nem értő apácák kedvéért, emitt a protestantizmus terjeszkedési vágyainak mennél gyorsabb megvalósítása céljából. A szorosabban vett tudományos, különösen pedig a történeti irodalom továbbra is jórészt latinul szól, latin lévén a tanítás nyelve is.

A mi szempontunkból első fontos jelenség a magyar nyelvtanírás megindulása. Sylvester 1536-i kezdeménye után a XVII. században ölt nagyobb arányokat nyelvünk törvényeinek vizsgálata. Szenci Molnár (1610), Geleji Katona (1645), Komáromi Csipkés (1655), Pereszlényi Pál (1682), Tótfalusi Kis Miklós (1684; nyomtatásban 1694) idevágó művei[27] hívják itt magukra figyelmünket, nem egyenest nyelvtani, hanem irodalmi vonatkozásaik miatt. Szencit, aki honfitársait arra kéri, hogy ne hanyagolják el a magyar nyelv művelését s a csehek példájára ne beszéljenek félig latinul; Pereszlényit, aki jeles írók nyomán állapítja meg nyelvi szabályait: már említettük. Komáromi Csipkés munkássága azért érdemel különös méltánylatot, mert a latin grammatika formai nyűge alól igyekszik a magyart felszabadítani, hogy azt tulajdon szelleméből s természetéből („ex genio et natura sua") magyarázhassa. De Geleji és Tótfalusi e helyt valamennyi társuk fölött kiemelendők, mert mindkettő arra törekszik, ami bármely nyelvnek irodalmivá tételéhez okvetlenül megkívántatik: a nyelvhasználat ingadozásainak megkötésére, az írott nyelv kötelező szabályainak megállapítására. Geleji panaszkodik, hogy csaknem ahány magyar, annyiféleképpen ír; sok hibát ejtenek a szólásban is, mert nem vizsgálják a szók tulajdonságait, úgyhogy nyelvünk igen elparasztult. „Excolálni" és „tsinogatni" akarja tehát. Felhajhássza s korholja a soloecizmusokat; jelentés szerint differenciálja a rokonértelmű szókat (aki: amely, nap: nappal); üldözi a pongyolaságra vezető pleonazmusokat („az ő juhai"); tömöríti a bőbeszédűséget (természet szerint való: természeti); új szókat alkot a régiek analógiájára. A sokféle, ingadozó, köznapi, sokszor magyartalan, logikátlan, pongyola s fogyatékos szókincsű élőnyelv helyett s mintegy a fölé kíván egy egynemű, szabályokkal biztosított, emelkedettebb, magyaros, logikus, szabatos és gazdag irodalmi nyelvet megállapítani. Első jelentékeny kísérlet ez az irodalmi nyelvhasználat megkötésére, s a nyelvtanban egy irodalmi, kritikai kánon teremtésére, mely azonban egyáltalán nem ment a kezdeményezők szokott, s ez esetben logikai túlzásaitól.

Még tudatosabb, s minthogy a gyakorlatba is nagyobb arányokban ment át, sokkal eredményesebb Tótfalusi Kis Miklós hasonló jellegű törekvése. Ez a férfiú[28] egyike régi irodalmunk legnemesebb, legrokonszenvesebb alakjainak.

Külföldre indul egész fiatalon; megtanulja a könyvnyomtatáshoz szükséges minden mesterséget; nélkülözések között kezdi meg tervének, a Károli-féle biblia

[27] Szenci Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica.* Hanau 1610. Kiad.: Toldy Ferenc: *Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum.* Pest 1866. 115–290; Geleji Katona István: *Magyar grammatikatska.* Gyulafehérvár 1645. Kiad.: Simonyi Zsigmond: Nyelvészeti Füzetek 30. Bp. 1906; Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata.* Utrecht 1655. Kiad.: Toldy Ferenc: i. m. 331–402; Pereszlényi Pál: *Grammatica linguae Ungaricae.* Nagyszombat 1682. Kiad.: Toldy Ferenc: i. m. 403–548; Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum: Ratiocinatio de orthographia.* Kolozsvár 1697. A harmadik részt kiadta Toldy Ferenc: i. m. 605–660.

[28] Életrajzát Dézsi Lajos írta meg: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. I. Misztótfalusi Kis Miklós.* Bp. 1899.

új kiadásának végrehajtását; világhírre, tetemes vagyonra tesz szert, s 40 éves korában hazatér, hogy tudományát itthon érvényesítse. Mintegy 12 000-re menő „Aranyos bibliát", Újszövetséget és Zsoltárt hoz haza: valamennyi az ő becsületes munkája, melynek minden eszközét a maga emberségéből szerezte meg. De potom áron vagy ajándékul kénytelen elvesztegetni mindet. Vagyona, melyből már Hollandiában, ott tanuló honfitársai közt tetemes összeget osztott szét, apad, elpusztul: ő maga szegénységgel küzd. Majd megkapja a kolozsvári egyházi nyomdát: legjobb törekvéseit gúny, irigység, a félműveltek gáncsoskodása[29] bénítja meg, míg testben-lélekben megrokkanva, három évig élőhalottként tengődve [siralmasan] fejezi be nemes életét (1702).

Amsterdamban, 1684-ben kezdte nyomni bibliáját új helyesírással, sőt a szöveghelyesség felülbírálásával. Két fiatal honfitársa volt segítségére: Tsétsi János és Kaposi Sámuel, amaz később pataki, ez gyulafehérvári tanár, s mindkettő a Tótfalusi-féle helyesírás továbbfejlesztője. Tsétsi később meg is írta helyesírási s nyelvtani megfigyeléseit (1708), s hozzácsatolta Pápai Páriz szótárához; ebbe, minthogy korrektúráját ő végezte, szintén belevitte az új helyesírást, mely mai, etimologikus helyesírásunknak az alapja. Ez új helyesírással sokan nem tudtak megbékülni. Tótfalusi ezért egy *Apologiát* írt (1684) s 1697-ben adta ki: abban közli bibliája egész történetét s helyesírási és nyelvtani elveit. Ő legjobb íróink (Pázmány, Molnár, Geleji, Apáczai) tanulmányozása alapján indította meg reformját, s azon kilenc év alatt, melyet a kolozsvári nyomda élén töltött, számos remek nyomtatványával, kivált a *Hármas Istória*val igen széles körben terjesztette is. Nemcsak nyomdásza volt, hanem szigorú kritikusa is a hozzá adott kéziratoknak, s így helyesírás és nyelvhasználat tekintetében még az ő nehéz viszonyai közt is sikerült oly hatást gyakorolnia, mely szinte napjainkig számottevőnek bizonyult. Régi műveket is adott ki újra, valóságos szövegkritikával.

*Mentségé*ben a latin káros erőszakolása ellen így fakad ki: „Nem mindeneket kellene a' Deák nyelvnek tanúlásával terhelni; bár tsak a' magok születési nyelveken tudnának olvasni, tsak ezzel-is sokra mehetnének. A' szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kinoznak a' Skólákban majd mindeneket, még-is kevés mehet perfectiora."[30]

Apáczai is észrevette, hogy más nemzetek azért haladnak felül minket a tudományban, mert anyanyelvükön tanulhatnak. Enciklopédiáját kiadván (1655), az volt a célja, hogy „a' Magyar nyelven írtt tudományos könyvek nélkűl szűkölködő Nemzetén tőle-ki-telhető-képen segétene 's olly könyvet adna a' Magyar Ifjúságnak kezébe, mellyben az Anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna."[31]

Szalárdi[32] megokolja, miért ír történetet hazai nyelven. Eddig deákul írták, de „tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett a mint illett, kivántatott volna." Magyarul is ki kellene bocsátani a deákul írt történeti műveket; „mert ugy vagyon, néhai ... Heltaj Gáspár a Bonfinius irását

[29] „Egy Pap vendégség esvén, a' Vargák közzé ültetének engemet." *M. Tótfalusi K. Miklosnak ... Mentsége.* Kiad.: Tolnai Gábor. Gyoma 1940. 13.

[30] Uo. 88.

[31] Az 1803-i kiadás magyarra fordított *Előbeszéd*éből. Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia.* Kiad.: Rájnis József. Győr 1803. XV. lap.

[32] *Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilencz könyvei.* Kiad.: Kemény Zsigmond. Pest 1853. 293, 294.

magyarul forditotta . . . , melly munkája, a magyar nemzethez való ollyan igyekezete valóban dicséretet is érdemel."

Cserei Mihály is *(Historiá*ja verses előszavában — 1711)

> Tudta volna deákul a dolgokat megirni,
> Hoszabb s bővebb stylussal előlődbe terjeszteni;
> De maga nemzetinek akart inkább használni,
> S magyar nyelven hogy tudja akárki olvasni.[33]

Elég az idézetekből! Nyilvánvaló, hogy a XVII. század folyamán a deákkal szemben már igen élénk törekvés indult meg a magyar nyelvnek szélesebb körű használatára s irodalmi megrögzítésére. E törekvések fő indoka a tudományok általános elterjesztésének könnyítése. Látni fogjuk, hogy majd az irodalmi megújhodás korában ugyanilyen indokolással vetik fel újra a kérdést, csakhogy már akkor nem szórványosan, hanem egy sürgetően végrehajtandó program fő pontjaként.

A XVIII. századi hanyatlással e kérdés is lekerül egyelőre a napirendről. Sőt, a latin mellé versenytársul sokkal félelmesebb ellenfelek kerülnek szembe a magyar nyelvvel. Lehanyatlik Erdély önállósága s romba dől vele a magyar nyelvnek mindaddig legmelegebb, legotthonosabb fészke. Megindul a német beszivárgás, éspedig oly mértékben, hogy már 1736-ban kétségbeesett panaszra ad okot a régiséget védelmező Apor Péter ajakán. Majd a francia nyer főúri köreinkben közkedveltséget s ez ellen is panaszos kifakadások olvashatók Faludi, Bod Péter, sőt a XVIII. század utolsó tizedében író Kármán József műveiben.

IV. [ÚJ IRODALOM: A MAGYAR NYELVŰSÉG PROGRAMJA]

Ily előzmények után, de róluk megfeledkezve választotta célul az irodalmi kizárólagos magyar nyelvűség kivívását a XVIII. század hetvenes éveiben ébredező „megújhodás kora", melynek vezéralakja Bessenyei György.

Az „irodalom" fogalmát már ismeri ez a kor, de mintha magát a hazai irodalmi hagyományt — legalább egyelőre — vagy nem ismerné, vagy nem becsülné, vagy szakítani akarna vele. Bécsi testőreinknek tűnik fel először nagy elmaradottságunk az ottan divatos francia irodalmi műveltséghez viszonyítva. E hátramaradás annál is inkább megszégyenítőnek tetszett, mert a XVIII. század folyamán irodalmunkban csakugyan hanyatlás állott be a megelőző századbeli első nagy virágzás után, s az irodalmi élet eme pangásához viszonyították újabb íróink az általuk tervezett reformot. A múlttal való szakítás azonban csak ideiglenes, mert jóllehet idegen példára indítanak meg minden újabb fejlődést, a régivel való kapcsolatot, mint látni fogjuk, még idejekorán helyreállítják.

Az itt kezdődő új korszak a régitől, mint eleve megállapítottuk, az irodalmi tudat megléte által különbözik. E fő különbség hoz magával minden egyebet, s elsősorban is azt, hogy az irodalomfejlesztés itt már terv szerint történik: az irodalomnak van előre megállapított programja, holott a régi korszakban az irodalmi termelés megelőzte a neki megfelelő irodalmi tudat kialakulását. Itt

[33] *Cserei Mihály Históriája.* Kiad.: Kazinczy Gábor. Pest 1852. Újabb Nemzeti Könyvtár I. folyam, 4. füzet, 1. lap.

már megfordítva: előre megállapítják az irodalomnak a régitől különböző fogalmát és feladatait, s azután hozzák létre az annak megfelelő irodalmat.

Mi a Bessenyeiék programja? Más szavakkal: hogyan módosítják az irodalom fogalmát?

Programjuk központi elve, mely minden mást megmagyaráz: *a magyar nyelvűség*, vagyis a latin nyelv kiszorításával a magyarnak egyeduralma az irodalomban. Akkori íróink felfogása szerint az irodalom fogalma már csak a *magyarul írott* oktató vagy művelő célzatú írásművek foglalata: s e felfogáson alapszik majd Pápay és Kazinczy irodalomtörténete is.

Bessenyei s az általa képviselt irodalmi kor gondolatmenete, program-megokolása ez: az ország boldogságának, jóllétének legfőbb eszköze a tudomány; szükséges tehát, hogy mennél szélesebb körökben terjesztessék, „közönségessé" tétessék. A tudományok kulcsa azonban a nyelv, éspedig a legtöbbekre nézve a hazai nyelv: ha tehát tudomány által boldoggá akarjuk tenni az országot, elébb a hazai nyelvet kell tökéletességre vinni, azaz „kiszélesíteni' és „pallérozni". Mik a nyelv tökéletesítésének az eszközei? Elsősorban maga az irodalom: írjunk sokat, vagy még inkább: fordítsunk sokat, hogy áthozzuk az idegen nyelveken régóta forgott művelődési tartalmat, s viszont ahhoz való alkalmaztatással nyelvünk képességeit is kipróbáljuk, bebizonyítsuk, növeljük. Különös segítségünkre lenne e cél kivívásában egy tudós társaság felállítása, mint az irodalmi élet központi szerve, s a magyar játékszín, mint az irodalmi élet terjeszkedési szerve. Legott megindulnak a tervezgetések, buzdítások és izgatások mindkettő érdekében.

A magyar tudós társaság (Akadémia) feladata kettős lenne: szabályalkotó és ellenőrző. Hogy az elsőnek megfelelhessen, legsürgősebb teendője volna egy magyar nyelvtan s egy kimerítő magyar szótár készítése. Sőt, Bessenyei még azt is szeretné kikötni, hogy nyelvtant és szótárt csak az Akadémia készíthessen. A szótár a szókincs teljessé tételét, a nyelvtan a nyelvhasználat egységes szabályozását hajtaná végre. Hogy e jövendő időkre is irányadó munka jó legyen, szükséges, hogy az azzal megbízott tudósok az ország legkülönbözőbb részeiből valók legyenek, s így együttvéve a magyar nyelvjárások egész sokféleségét képviseljék, s azokat irodalmi használat céljából megegyeztessék. Jó lesz megkövetelni tőlük a régi nyelv ismeretét is. A szabályos nyelvhasználatra példát is mutatna a tudós társaság eredeti s fordított írásokkal, melyek kiadására saját nyomdával is kellene rendelkeznie. Hogy pedig ellenőrző feladatát teljesíthesse, őt illetné a magyarul írt könyvek recensiója (Bessenyei). Ez a pont mutatja legkirívóbban, mennyire az irodalmi élet központi szervéül tervezték az Akadémiát. Az Akadémia végül, hosszas izgatások s felejthetetlen áldozatkészségek árán megalakult; s az 1825—'27-i XI. törvénycikk, midőn felállítását elrendeli, a „honni nyelvnek nem csak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetésére" óhajt gondot fordítani. [Az Akadémia első dolga pedig a *Szótár* lett.]

Az Akadémia létesülése tehát a magyar nyelv érdekében folytatott küzdelmek diadalát jelenti. Nem sokkal utóbb e törekvések másik ága is célt ért: 1837-ben megnyílt a Nemzeti Színház. Említettük, hogy a magyar nyelv s ezáltal az irodalom leghathatósabb terjeszkedési szervéül a színházat tekintették volt. A magyar játékszín mintegy félszázados viszontagságaira, az irodalmi, sőt közigazgatási szervek sürgető nyilatkozataira, nemes keblű hazafiak odaadó munkásságára, első színészeink nélkülözéssel teljes életére e helyen visszapillantanunk talán nem szükséges. De jellemző volta miatt hadd álljon itt ez a kis anekdota,

melyet Döbrentei jegyzett fel Barcsay Ábrahámról.[34] Az „elegáns poéta" egyszer „a' kolozsvári bálban egy jó Színjátszónét vezete karjánál fogva. Gróf *** barátja találkozik ott vele. Barcsay a' leányra mutat 's ezt mondja hirtelenébe barátjának: *Ezt csak azért vezetem, Mert szeretem Nemzetem*". A mai „színjátszónék" a *csak* miatt aligha látnának szívesen ilyen bókot: akinek Barcsay mondta, büszke lehetett rá. A színjáték akkor elsősorban nemzeti ügy, mert a nyelv terjesztését szolgálja.

Az Akadémia s a Nemzeti Színház létesülését azok, kik első szószólói voltak, már nem érték meg. De maga a kor, mely az eszmét fölvetette, talált módot mindkét törekvése ideiglenes megvalósítására. Az irodalmi élet tökéletes összpontosítása helyett egyelőre beérte azokkal a kis irodalmi társaskörökkel, melyek nem társulati szervezettel alakultak ugyan meg, de az irodalmi törekvések ébrentartására s élesztgetésére igen sokat tettek. Ilyenek voltak: Bécsben a Bessenyei György társasága, már a hetvenes években; majd ugyanott 1790-től kezdve a Görög Demeter köre; itthon 1787-től kezdve a Kassai Magyar Társaság Batsányi körül, s Pesten a kilencvenes évek közepén gr. Beleznayné szalonja. Ez utóbbi különösen nevezetes, mert onnan indult ki Pest irodalmi központtá emelésének eszméje, melynek érdekében legtöbb odaadással Kármán József, az *Uránia* szerkesztője munkálkodott. Már itt meg kell emlékeznünk Kazinczyról is, ki egész 1831-ben bekövetkezett haláláig központi, összefoglaló alakja marad az irodalmi életnek, melynek minden szála az ő kezében fut össze. „Érdekkel viseltetett minden iránt, érkezett mindenre, egyszerre volt költő, szónok, nyelvész, kritikus, műfordító, journalista, történetíró, epistolograph, hittudós, philosoph, régiségbúvár, szerkesztő, kiadó, pártfogó s mindenek fölött író szenvedélyből a rajongásig, a szép cultusából a legnemesebb dicsvágyig, szükségből a föláldozásig, hazafiságból a martyrságig, — egymaga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk."[35] Figyelemmel kísért, buzdítással erősbített minden jó szándékú törekvést. „E részvétel által adott ő sok mulólag kipattanni látszó szikrának maradandóságot; e részvétel által pótolá ki sok kezdőnek azt, a mit boldogabb fekvésű népeknél az olvasó közönség első tapsai visznek véghez".[36]

A magyar nyelvű irodalom terjeszkedési ösztönét pedig az egyre szaporodó hírlapok és időszaki iratok szolgálták: a pozsonyi *Magyar Hírmondó* (1780—86), a bécsi *Magyar Kurir* (1787—92), a kassai *Magyar Múzeum* (1788—92), a bécsi *Hadi és más nevezetes Történetek* (1789—91), a bécsi *Magyar Hírmondó* (1792—1802) az *Uránia* (1794) stb., melyek mind figyelemmel kísérték s híresztelték az ébredező irodalom új jelenségeit. Igaz, hogy olvasóközönségük nem nagy volt; részvétlenséggel gyakran kellett küzdeniök; leginkább író emberek érdeklődtek irántok, úgyhogy nem egy bátran ráírhatta volna címlapjára, hogy „írták az olvasók" (amit később — 1830 — a *Nemzeti Társalkodó*[37] meg is tett): de a megelőző kor irodalmi szervezetlensége után ez is igen tiszteletreméltó eredmény.

Midőn ily formán a magyar nyelv uralomra juttatásán fáradoznak, nem feledkeznek meg annak ősrégi, veszedelmes versenytársáról, a latinról sem, s megindítják ellene az utolsó nagy küzdelmet. Sok volna ismertetni mind, mi ez irány-

[34] Erdélyi Muzéum 1814. I. 22.

[35] Gyulai Pál: *Kazinczy Ferenc.* In: Gyulai Pál: *Emlékbeszédek I.* Bp. 1914.[3] 18.

[36] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: i. m. II. 192.

[37] Pethe Ferenc lapja. L. id. Szinnyei József: *Csokonai és Lillája.* Egyetemes Philologiai Közlöny 1892. 149.

ban történt.[38] De ne hagyjuk szó nélkül e küzdelem egyik legszebb emlékét, Báróczi *Védelmeztetett magyar nyelvét* (1790), mely aprólékos gonddal mutatja ki, mi módon volna alkalmazandó anyanyelvünk mind az egyházi, mind a tudományos életben, mind a törvényhozás, mind a kormányzás terén. E küzdelem majd átterelődik az országgyűlésekre is, melyek törvényileg biztosítják nyelvünk jogait a közélet minden ágában. De ne áltassuk magunkat azzal, mintha ez oly természetes ösztön elé nem éppen a született magyarok emeltek volnak legkonokabb gátat. Hisz a Báróczi vitairata is annak köszönheti létrejöttét, hogy a *Hadi és más nevezetes Történetek* 1789-iki pályázatára Gáti és Vedres feleletei mellett egy, a latin nyelv megtartását követelő pályamunka is érkezett be. Decsy nyelvünk fejlődésének kerékkötői közt nem ismer megátalkodottabbat önmagunknál: „egy nemzet sem vólt Hazajának bóldogsága iránt a' Magyaroknál érzékenyetlenebb, egy sem vólt szülö, 's emlöin tápláló annyához haladatlanabb mint mi, egy sem vólt a' természetnek gazdag ajándékaival kevesbé élni túdó, mint mi; egy szóval, egy sem vólt magának nagyobb ellensége, mint mi".[39] Jó tudnunk ezt, nehogy kicsinyelni találjuk akkori íróink igyekezetét.

Az idegen nyelv ellen való küzdelem evvel még nem merülhetett ki. Nem volt elég leszorítni a magyar nyelv mellől a latint. A hosszú együttlét nyomokat hagyott magán a magyar nyelven is, megbolygatta annak gyökeres épségét, latin szavakkal, latinos szerkezetekkel szeplősítette meg. A *kritikára* várt itt legsürgősebb feladat, s érdekes látnunk, hogy amint most megindul, szinte kizárólag a nyelvi tulajdonságok megítélését tartja feladatának; vagyis a kritikának is ugyanaz a fő szempontja, ami az irodalmi fejlődésé: ti. a magyar nyelvűség. Bessenyei *penna tsatára* hívja ki írótársait; kívánja, bárcsak elérhetné azt, „hogy tiz, vagy húsz meg sértetet Magyar Iró ellene támadna", s több elmével, jobb *magyarsággal* cáfolná meg.[40] Ugyancsak a *Holmi*ban kíméletlen, sőt gúnyoló hangon bírálja meg a németből fordított *Svédi grófné* magyartalanságait.[41] Ez azonban ritka erős hang abban a korban. A kritika még jobbára csak dicséret, s ha az nem lehet, inkább hallgat. Igen jellemző Ráth Mátyás nyilatkozata a maga kritikai eljárásáról: „azonn igyekeztem, hogy avagy-tsak az ollyas munkákat, mellyek egyenessebben a Magyar nyelvnek tökélletesedésére tartoznak, ki-híresíteném: A melly könyvek pedig az effélék közül előmbe akadtanak, ... azok között olly választást tettem, hogy az alábbvalókat, mellyeket jó lelki-esmérettel nem lehetett dítsérnem, ha tsak el-kerülhettem, tellyességgel elő-sem hoztam ... A hol külömböző értelemmel vóltam, azt vagy el-hallgattam, vagy ha ugyan-tsak elő-hoztam, úgy íntéztem, hogy ez másnak ne lenne kissebbségére."[42]

Valamint a nyelv volt az akkori törekvések célpontja, úgy eredményök is azon látszott meg legelébb: megindult a nyelvújítás. A nyelvújításnak azt a szakaszát, mely az irodalom fogalmának most tárgyalt jellegével párhuzamos, a nyelvanyag bővítése jellemzi. Fő célja az, hogy tudjunk kifejezni magyarul mindent, amire más művelt nyelvek kellő szókinccsel rendelkeznek: szorítsuk ki tehát az idegen (latin) szavakat, s pótoljuk, ha van, meglevő, ha nincs, újonnan készített szavakkal. Csakhamar azonban, az irodalom fogalmának további módosultával, másképp fogják értelmezni a nyelvújítás feladatát, s nem elégednek meg a merő purizmussal. Erről majd a maga helyén.

[38] [Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Bp. 1888.]
[39] Decsy Sámuel: i. m. 67.
[40] Bessenyei György: i. m. 325—326.
[41] Uo. 336—341.
[42] Magyar Hírmondó 1782. 779.

Minő maga az irodalom, melyet a Bessenyei nevéhez fűződő s a magyar nyelvűség végleges biztosítását célzó törekvések létrehoztak? Egy nagy részét maga a buzdítás, izgatás vagy a jó szándék láttán lelkesedő magasztalás tölti ki; egy másik nagy részét idegenből fordított, átdolgozott vagy utánzott művek végtelen sora, s csak igen csekély részében eredeti. Fő részében tehát *kölcsönzött* irodalomnak minősíthetjük. Mai fogalmaink szerint magyar nyelvén kívül alig van olyan jegye, mely miatt magyar irodalomnak tarthatnók. De a fejlődés ezen stádiumában éppen az a fontos. Belevitetik általa a köztudatba egy magyar nyelvű irodalom ápolásának, meggyökeresztetésének szüksége, fejlődik, bővül, hajlékonyabb lesz maga a nyelv is, mely bizonyos formákra kiképeztetvén, annak idején készségesebb szolgája lesz az eredeti tartalomnak is.

Az irodalom kölcsönzött jellege magával hozza a régivel való szakítás tényét. A Bessenyei által megindított fejlődés nem egyenes folytatása az addiginak. De csakhamar, éppen a magyar nyelvűség révén, felébred figyelme a régiség iránt, s pillanatnyi megfeledkezését a hagyományra való tartós, munkás visszaemlékezéssel kárpótolja. A nagy férfiú, ki ezt a múlthoz való kegyeletes visszahajlást megindítja, s aki nélkül ez egész irodalmi kor képe egyoldalú, csonka maradna: Révai Miklós. Nemcsak a nyelvészetnek vág új utakat, fontos helyet tölt be az irodalomban is. Míg egyfelől hathatósan támogatja a modern törekvéseket (akadémia), s kiad egykorú írókat: kegyelettel fordul a múlt emlékeihez, magyarázza, terjeszti azokat. [„A' tiszteletes régiség — írja töredékes kis irodalomtörténetében —, valamint egyebekben, úgy a' nyelvben is, igen gyönyörködtető. El telünk édes örömmel, ha a' távolabb való századokból hallhatjuk hazai nyelvünket."[43]] Már 1783-ban ír magyarázatot legrégibb nyelvemlékünkhöz, a *Halotti Beszéd*hez. *Költeményes Gyűjteményt* tervez régi és új kiválóbb írók sorozatos kiadására, de csak Faludit (1786), Orczyt (1787), majd Orczyt Barcsayval együtt (1789) sikerül kiadnia. *Elegyes versei*hez (1787) hozzácsatolja a *Pannóniás énekek* s Apáti *Feddő énekét*.

Rajta kívül mások is munkálkodtak a magyar nyelvű irodalmi hagyomány felélesztésén. Pray már 1770-ben közreadta Szent Margit életét, ugyane könyvében a *Halotti Beszéd*nek is bemutatva hét sorát. Sajnovics ugyancsak 1770-ben már az egész *Halotti Beszéd*et közli *(Demonstratio)*. Dugonics a *Pannóniás énekek* nyomatja le *Etelká*jában (1787), s Gyöngyösi műveinek adja addig legteljesebb kiadását (1796). [Az is igen jellemző a megváltozott irodalmi viszonyokra, hogy ebben a korban már van szemelvényes gyűjtemény is régibb s egykorú magyar írók verses és prózai műveiből.[44] Ez is közli többek közt a *Pannóniás énekek*et.] 1794-ben válnak ismeretessé Mikes *Törökországi levelei* Kulcsár István kiadásában. Sándor István, az „első magyar bibliographus", a *Sokféle* széles látkörű fáradhatatlan szerzője Heltait (1789), Apáczait (1803); Batsányi a korán elhúnyt Ányos Pál műveit (1798); Virág Benedek Telegdi négy prédikációját (1803); Kazinczy Sylvester nyelvtanát (1808), Báróczi minden munkáit (1813—14), Dayka költeményeit (1813), Zrínyit (1817); Márton Csokonait (1813), Batsányi Faludit (1824) kelti új életre. A rég feledésbe ment kéziratos irodalom emlékei

[43] Révai Miklós: *A' magyar deáki történet*. Kiad.: Rubinyi Mózes. Régi Magyar Könyvtár 29. Bp. 1912. 81.

[44] *A' folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példáji mellyeket a' tanúló ifjúságnak hasznára öszve-szedegette Nagy-Aytai Cserei József. A' szelidebb tudományoknak királyi tanúlója*. Szeben 2790—1791.

egymás után kerülnek elő, s gyűjteményes kiadásukat már 1838-ban megindítja az Akadémia *(Régi Magyar Nyelvemlékek)*, majd 1874-ben kezd belőlük újabb, teljes sorozatot *(Nyelvemléktár)*. Időközben új leletekkel gyarapszik az irodalmi hagyomány: a *Königsbergi Töredék* 1864-ben, a *Gyulafehérvári vers* csak néhány évvel ezelőtt, Balassi világi lírája 1874-ben kerül napfényre, s Szilády Áron 1879-iki kiadásával jelenik meg egész terjedelmében. Ugyancsak Szilády szerkeszti a *Régi Magyar Költők Tárát* (1877-től kezdve). A történeti forrásműveket az akadémiai *Monumenta* teszi hozzáférhetővé.

Így az irodalmi tudat, ha egyszer fölébredt, kiterjed nemcsak a jelen feladataira, hanem állandóan keresi a kapcsolatot a múlttal; nem engedi feledésbe merülni annak egyetlen jelentősebb emlékét sem; sőt fölkutat, közkincsé avat, a fejlődés tényezői sorába emel oly maradványokat is, melyek a maguk korában balszerencse, vagy az ízlés fogyatékossága miatt kiestek a folytonosság áramlatából; a múlt hagyatékát „halottaiból feltámasztja, ha feledékbe ment, vagy ha épen kiadatlanúl lappang, forgalomba hozza, s ez által a nemzet irodalmi vagyonát épségben tartani, nevelni, ennek hatását állandósítani igyekszik." Toldy szavai ezek, s a maguk helyén[45] az irodalmi emlékek és jeles írók kiadójára vonatkoznak; Toldy szavai, ki mintegy félszázadon át teljesítette e nemes hivatást, ki a reá bízott irodalmi vagyonnal a leghívebben sáfárkodott, kinek érdemei oly nagyok, az idő haladásával annyira folyvást növekedők, hogy ma talán méltóképpen még nem is értékelhetjük. Tankönyvei, méltató cikkei, szemelvényes gyűjteményei, jeles íróinkat lankadatlanul a felszínen tartó számos kiadványai, s amit írásban nem hagyhatott: az irodalmi életben való eleven, szakadatlan, soha nem fáradó izgatásai: örökre becsültté teszik nevét mindazok előtt, kik a múlt erkölcsi hagyományaiban a jövő fejlődés tiszteletreméltó alapjait látják.

Az irodalmi tudat első, legrégibb jelentkezése is mindmáig tartó, bár elmosódott nyomokat hagyott volt felfogásunkban, mint azt annak idején megállapítottuk. De erősebben, mondhatni teljes épségében megmaradt az irodalom fogalmának az a jegye, mely a Bessenyei programjának szolgált központi elvéül: *a magyar nyelvűség követelménye.* Ma már a magyar irodalomba tartozónak csak magyar nyelven írt művet fogadunk el, s ha egy-egy rendkívüli esetben, mint pl. Széchenyi *Blick*jére nézve, szíves készséggel teszünk kivételt, más nagy érdek lebeg szemünk előtt: gondolat és érzés oly eredetisége, mely áttöri a nyelv korlátait, mert a magunk lelkének hánykolódását érezzük benne.

V. [AZ EREDETISÉG PROGRAMJA]

Bessenyei irodalmi programját csakhamar egy másik követte, a magyar nyelvűségen belül újabb jegyet, újabb korlátot vonva az irodalom fogalmának a meghatározásába. Ez új program hirdetője: *Kármán József;* elve: *tartalmi eredetiség;* a nyomában fejlődő s most már nemcsak nyelv szerint (mint a Pápayé), hanem tartalom szerint is nemzeti irodalomtörténet mestere: *Toldy Ferenc.*

Kármán József rendkívüli jelenség irodalmunk történetében: jön s eltűnik hirtelen, s az ő gyors átfutásától fényes az 1794. év; ad egy kis remekművet, mely mintegy kvintesszenciája a maga műfajának, a szentimentális regénynek; ad egy irodalmi programot, mely egyike a legmélyebbre ereszkedő elmélkedések-

[45] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története II.* Pest 1868.[2] 69.

nek az új korsza hajnalán; s teremt oly stílust, mely eredetiségre, magyarosságra, mesterkéletlen szépségre korát mérhetetlenül megelőzi.

Kármán irodalmi programja, melyről itt szólok, az *Urániá*ban jelent meg *A' Nemzet' Tsinosodása* címen. Sietek megmondani, hogy ez elmélkedést nem tekintem olynemű, az utána fejlődő irodalommal szinte apasági viszonyban álló jelenségnek, mint Bessenyei hasonló jellegű írásait. Nem Kármán nyomán, nem az ő buzdítására vesz újabb irányt az irodalmi fejlődés, hanem az irodalmi fejlődés újabb irányát, célját, feladatát világosabban, tudatosabban senki sem fejezte ki, mint ő.

Fő gondolatai a következők: megindult a nagy mozgalom a tudományok meghonosítása és terjesztése érdekében. De vajon jó úton járunk-e? „Nints Vége se' Hossza az Öröm-Újongatásoknak, Tudományaink' felderűltt Egéről, a' Világosság' hasadó Hajnaláról, a' felébredtt józan Értelemről, és az édes anyai, hazai, nemzeti Nyelv', Litteratura' 's Tudományok' szerentsés Megérkezéséről."[46] Nagy hűhó semmiért! Mert hiszen nem a tudományokat műveltük, hanem csak a nyelvre vetettük magunkat. „Szent, áldott, és jó Dolog a' Nyelvenn magán dolgozni" is, de mi azt is hebehurgyán csináltuk: „Elborította a' sok Kortsszók', idétlen Faragású, Hangú, a' Nyelv Természetével ellenkező, és Fűlet sértő Kortsszók' Száskaserege egész Litteráturánkat, — és ezt Nyelvmívelésnek neveztük!"

Ha már magát a nyelvet ily fonákul „műveltük", mennyivel inkább elvétettük tulajdonképpeni célunkat, a tudományos művelődést. Fordítottunk, idegen gondolatokat tolmácsoltunk, s a nyelvművelés mániáján kívül még ez is hozzájárult a nyelv elkorcsosításához: íróink nagyrészt „mindég tsak emlékeztek, soha se' formáltak, soha se' gondolkoztak, kivették eredeti Erejéből, szívos és velős Természetéből Nyelvünk' egész Alkotását". S mikor még eredetit akartak is alkotni, „Hányan kódúltak Gondolatot a' Hangtúl és a' Kádentziától, vagy inkább hányan áldozták fel a' Dolgot a' Hangnak; a' Szónak, Formának és Héjnak a' Dolog' Velejét és Belsejét?"[47]

Íróink illetlen hízelkedésekkel akarják megnyerni a nemzet tetszését, korcs tolmácslatokkal akarnak érdemet szerezni. „Ez az alázatos Supplicatiója az Írónak, mellyel Elméje' Szűlöttjének Jóváhagyást kóldúl, alatsonyíttya azt a' diszes Hívatalt, mellyet magára vállaltt." Ne csodálkozzunk, hogy nincs becsülete nálunk a literátornak! De azon se, ha ilyen, alapjában idegen literatúrának nincsen olvasóközönsége.

Látnivaló, hogy e gondolatok tulajdonképp támadó jellegűek. A megelőző, sőt egykorú irodalmi állapotok túlzásai hívják ki maguk ellen ez első tudatos irodalmi reakciót. Kármán azonban nemcsak támad s kárhoztat, hanem irányt mutat a további fejlődésnek.

„*Eredeti Munkák* gyarapíttyák a' Tudományokat, tsínosíttyák a' Nemzetet, és emelik fel a' nagy Nemzetek' ragyogó Sorába. . . . Nálunk termett eredeti Munkák még eddig nintsenek. — — Nintsenek! még egyszer jól megfontolva mondom. Avagy lehet e Munkáknak nevezni, azokat, . . . mellyeknek nints egyéb Neveknél a' mi eredeti, és a' mellyet tsak ugyan idegen Húlladékokból kapargattunk öszve?"

Eredeti munkákat írjunk tehát: gondolkozzunk önmagunk! „Itt a' Termező! itt fusson Pállyát, a' ki magát érzi." Lehet, hogy akkor kevesebbek lesznek munkáink. „De mit árt az! tsak jók legyenek. Tsínos lesz Nyelvünk, és velős minden

[46] Kármán József: *A' Nemzet' Tsinosodása*. Uránia 1794. III. 263.
[47] Uo. 293—299.

Szó, mert az magán fogja hordani az eredeti Lélek', és az Öngondolkozás' Béllyegét. ... Ne Szót vegyünk az Ülő alá, ne Szót kovátsoljunk, — Dolgot, ne Héjt, Velőt, ne Formát". Akkor az írónak nem kell koldulnia mások kegyét: „Nagy lesz majd és méltóságos a' Litterator' Nevezete". Akkor lesz közönség is, mely örömest fogja olvasni azt az írót, „a' ki neki hasznavehető Tanúságokat terjeszt, és a' Szívhez beszél, nem a' Papiroshoz". Csak eredetit tehát! „Aude, incipe!"

A korhoz viszonyítva n.eglepő, de Kármán irodalomfogalmából önként következik az a nagy tisztelet, mellyel az „író", a „literátor", a „nemzeti szerző" nevet emlegeti. Első nagy fellobbanása ez az írói önérzetnek, mit az eredeti gondolkozás megbecsülése hoz magával. Olykor szinte Petőfit véljük hallani: „a' ki mosdatlan Kézzel, szentségtörő Lábakkal és készületlen Fővel járúlna, 's közelítene a' Nemzeti Szerzők' Templomának Ajtajához, akkor örömest lennék az Ajtónálló Angyal és lángoló Karddal rettenteném azt vissza", stb.[48]

Nem szorul igazolásra, mily jogos, mily időszerű volt Kármán bírálata a korabeli irodalmi viszonyokról. Hisz a megújhodás kora tulajdonképp a fordítások s kölcsönzések kora, melyben még a plágium fogalma is ismeretlen, vagy nem félelmetes. [Tudnunk kell azonban, hogy Kármán programját nem követte gyors megvalósulás. Húsz év múlva szinte ugyanazon panaszokat s kívánságokat hangoztatja Döbrentei, midőn eredeti drámákra hirdet pályázatot az *Erdélyi Muzéum*ban: „A' kezdet nálunk is megtétetett fordítások által ... Maradjanak meg ezután is közöttünk a' fordításbéli igyekezetek ... de eljött az idő, mellyben az eredeti dolgozáshoz is jobban hozzá kell kezdeni, 's többen. *Egyedül az eredeti jó munka a' Nemzetnek tulajdon birtoka.* ... Merni kell. Ha mindenkor csak a' külföld munkájin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot."[49]

De kövessük megvalósulása útján az eredetiség programját.]

Régi irodalmunk túlnyomó tömege fordított művekből áll, mégis van egy eredeti törzse: a történetírás, az evvel rokon történeti ének, s az ebből egyenest tovább fejlődő nagyobb elbeszélő költészet: eposz és verses regény. E fejlődés sarkai: Tinódi, Zrínyi és Gyöngyösi.

Az új korszakban is megint csak az elbeszélő irodalom kezdi meg az eredetiséget, legalábbis valami fél eredetiséget: idegen műveknek nem fordítását, hanem ún. megmagyarosítását. Úgy akarta a véletlen, hogy e fordulat Anonymusnak legyen köszönhető, majdnem azt mondhatni: a legrégibb műnek, mi magyar ember tollából kikerült. Anonymus műve ti. 1746-ban nyomtatásban vált ismertté, s 1772-ig még hat új kiadást ért. Legott feléje fordult a történetírás figyelme: hitele, kora, az író személye csupa rejtély, melynek megoldásán jeles történészek hosszú sora fáradozik, kiknek fejtegetései folyvást ébren tartják a reá irányuló közfigyelmet. Sajnovics nyelvhasonlító kezdeménye (1770), Révai nyelvtörténeti tanulmányai szintén a nemzeti élet legrégibb történetére vagy éppen történet előtti korára terelik az érdeklődést.[50]

Ily hatások alatt indult meg Dugonics *Etelkájával* (1788) egy irodalmi ág fejlődése, melynek végpontján *Buda halála* áll (1863), s mely több-kevesebb foly-

[48] Uo. 263, 301—309.

[49] *Eredetiség 's jutalomtétel.* Erdélyi Muzéum 1814. 142—162.

[50] Kitűnő nyelvészünk, Melich János tanulmányt írt *Révai Miklós nyelvtudományáról* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XX. 4. sz. 1908.), mely fontos bizonyítékokat közöl arra nézve, hogy a történeti érzék a XVIII. század második felében már fejledezni s Révai korában már izmosodni kezdett. Révait a történeti eszmeáramlat fő képviselőjeként mutatja be.

tonossággal mintegy központi ere az új korszak magyar tartalmú irodalmának: a honfoglalási s ezek mellett más magyar történeti tárgyú művek sorozata.

Dugonics regényei *(Etelka,* 1788; *Jólánka,* 1803; *Cserei,* 1808) a honfoglalást közvetlen követő korban játszanak: ebben rejlik népszerűségöknek, kivált az elsőének fő oka, de ebben rejlik irodalmi fontosságuk is. A nemzeti múltnak irodalmi ápolása egyik fő vonása lesz majd a romanticizmusnak; s a magyar romantikus irodalom igazi előzményeit nem is a külföldi (német, francia) hasonló jellegű törekvésekben, hanem itt, Dugonics primitív, sokszor ízléstelen, sokszor hazafias túlzásoktól pufogó, de mégis kezdeményező regényírásában kell keresnünk. *Etelkája* a sűrűn hozzáfércelt jegyzetekkel népszerűsíti, amit Anonymus, a krónikák, az idegen kútfők s a hozzájuk fűződő latin nyelvű történetírás a honfoglalásra s legrégibb történetünkre vonatkozólag megállapítottak, s kiegészítve azt a hazafiúi képzelet merész leleményeivel, ingerlőül, sőt forrásul fog szolgálni hasonló elbeszélésekre. Nyomában, s kimutathatólag az ő hatása alatt írják a verses regény s az eposz határán bicegő műveiket Etédi Márton, Perecsényi Nagy László, Poócs András. Csokonai már egy honfoglalási tárgyú eposzt tervez, s a fennmaradt vázlatokból Dugonics hatása megállapítható. Írók s közönség egyaránt óhajtják, Horvát István izgatásai a *Tudományos Gyűjteményben* s magánlevelezésben türelmetlenül sürgetik honfoglalásunk költői feldolgozását. Aranyosrákosi Székely Sándor kis éposza (1822), Czuczor *Augsburgi ütközete* (1824), e már figyelemre méltó kísérletek után zendül meg *Zalán futása* pompás zenéje (1825), a nemzeti tárgyú irodalomnak e szimbolikus nagy alkotása. Hat év múlva követi Horvát Endre *Árpádja,* s majd egy-két más, immár a hanyatlást jelző hősköltemény, melyek közt legnevezetesebb az 1854-ig kéziratban maradt *Kiövi csata,* míg végül Arany János (1863) a magyar helyett a sokkal költőibb s gazdagabb anyagú hun történetnek kezdi megírni hősköltemányét. E fő (honfoglalási) ág mellé az egyéb hazai történeti tárgyat feldolgozó művek egész tömege sorakozik, melyek között e helyen elég csak a legáltalánosabb hatásúakat: Jósika és Kemény történeti regényeit emlékezetünkbe idézni, vagy még ezek előtt Kisfaludy Sándor regéit, melyek, ha nem történeti tárgyat nyújtanak is, legalább a hazai múltat világítják meg a képzelet regényes holdsugarával. Drámai költészetünk, még a XVIII. század végén, szintén főképp Dugonics „magyarosításaival" kezd meríteni a hazai történelem forrásaiból, s onnan merít majd a legjobb magyar tragédia is. Líránknak a XVIII. század végén még kevéssé eredeti s különböző irányokban tévedező folyását a hazai múlton búsuló, merengő, lelkesedő Berzsenyi és Kölcsey kezdik egymás felé hajlítani, hogy majd Vörösmartyban egybeomolva, s már a jelenkor hazafias törekvéseit, sőt Himfy és Csokonai óta az egyéni lélek gazdagabb hullámzásait is híven követve, Petőfi korlátlanul fakadozó eredetiségéhez vezessenek.

A történeti múlt mellett eleinte csak igen gyéren nyújt táplálékot irodalmunknak a jelenkor. Pedig az irodalomnak a nemzeti élettel való állandó egykorúsítása leghathatósabb eszköz az irodalmi eredetiség ápolására s öregbítésére. Verses elbeszélésben Gvadányi, Fazekas; lírában az imént említett legnagyobbak, drámában Kisfaludy Károly, regényben Fáy András a kiválóbb kezdeményezők e téren. Később, kivált Széchenyi hatása folytán, ernyedni kezdvén a múlton való csüggedés, sokkal bensőbbé válik az irodalom érintkezése az egykorú nemzeti élettel. A negyvenes évektől kezdve a demokratikus törekvések, majd szabadságharcunk véres napjai, az azt lezáró nehéz időszak keserűségei, végül a kiegyezést követő lehűlése a nemzeti ábrándozásoknak: mily erős nyomot hagytak irodalmunkban! Szigligeti népszínművei, Eötvös egész munkássága, *János*

vitéz, Toldi, Petőfi hazafias és forradalmi dalai, Tompa allegóriái, *A nagyidai cigányok, A delibábok hőse*, Jókai számos regénye: az egykorú élet gazdag forrásaiból merítettek.

Ez az eredeti tartalomra törekvő magyar irodalom szintén megtalálja a múltban azt, ami az ő felfogása szerint legértékesebb, mert eredeti. Észreveszi a népköltészetet, mely a régi korszakban, bár ott is volt olykor némi hatással az irodalmi termelésre, figyelembe sem vétetett. De már a XVIII. század közepétől kezdve egy-egy első fecskéje tűnik fel a kitavaszodásnak, mely a népköltészetre vár. Faludi a népnyelvet tanulmányozza, mint egyik leggazdagabb kincsesházát a megújítandó irodalmi prózának; jegyzőkönyvébe magyar közmondásokat, „szépen összeillő vezetékszókat", „szép magyarázatokat" gyűjt a nép ajkáról. Kovács Pál (1794), Baróti Szabó (1803), Szirmay (1804), Dugonics (1820) közmondásokat, Gaal György (1822), Mailáth János (1825) magyar meséket, mondákat (németül) adnak ki. Sajátságos, hogy a verses termékek gyűjtése indul meg legkésőbben (a Csokonaié elveszett, a Horváth Ádámé kéziratban maradt), holott az irodalmi fejlődésre éppen ezeknek van leghamarabb érezhető hatásuk. Pedig izgatásban nem volt hiány. Révai már 1782-ben felhívja a figyelmet a „közénekekre"; Kulcsár István a *Hazai Tudósítások*ban (1811) hirdeti a gyűjtés szükségét, a *Hasznos Mulatságok*ban ki is ad néhányat; a húszas években vármegyék sürgetik, az Akadémia el is határozza népköltészeti termékek gyűjtését; Vitkovics (1826), Toldy (1827), Székács (1837) szerb népi költeményeket fordítanak, illetőleg ismertetnek — s Kölcsey már 1826-ban kimondja, hogy „a való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni".[51] Első tekintélyes népdalgyűjteményünk, az Erdélyi Jánosé, 1846—48-ig jelenik meg, mikor Petőfi már legszebb népies dalait megírta. Legtöbb elismerés a Kisfaludy Társaságot illeti, mely mind a mai napig lelkesen szolgálja a népköltészet ügyét, egyre szaporább gyűjteseivel. A népiesség elméletének kifejtésére is ez a Társaság adott alkalmat egy pályakérdésével. „Nemzetiség és népiesség a költészetben" címen olvasható *Évlapjai* III. kötetében Müller Godofréd jeles értekezése, mely első kimerítő vizsgálata a címben fölvetett kérdésnek.

A nyomtatott irodalom kezdete szinte teljes szakítást jelentett a népköltészettel, illetőleg az abból kiemelkedett énekmondással. Majdnem háromszáz év, a magyar nóta szomorúságának háromszáz esztendeje telt el, míg a nemzeti eredetiség irodalmi tudata lehajolt annak kincseihez. De innen kezdve részt vesz az irodalmi fejlődésben, mint annak legfőbb tényezője.

A történeti és egykorú magyar élet áramlata beleszakadván ekként az irodalmi fejlődés sodrába, Kármán századokra szóló programjának fő pontja: a tartalmi eredetiség megvalósíttatott s valóban magával hozta mindazt, mit tőle hirdetője várt. Teremtett tiszta, gazdag irodalmi nyelvet, mely a régiségből és a népnyelvből egyre bővülve, s a nyelvújítás életrevaló termelését is magába szívva: naiv egyvelegben csillog Csokonai verseiben; ódai pátosszá dagad Berzsenyinél; ünnepélyes pompa és légies könnyedség változataival ejt bámulatba Vörösmartynál; egy nyárfalevél érzékenységével reagál Petőfi gazdag lelkének minden rezzenésére, s legősibb, legmélyebb forrásait is megnyitva uralja Aranyt, zenévé, szoborrá, képpé változik, tárgy, hangulat és modor sokféleségéhez híven idomul. És ha Gyulai prózáját olvassuk, azt kell hinnünk, Kármán stíl-ideálja valósult meg: „csinos a nyelv és velős minden szó!"

[51] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: i. m. III. 37.

„Tisztelt lett az írói nevezet", s lett és van is olvasóközönsége az irodalomnak, mert lelkünkhöz szól. Tanítjuk az iskolákban, mert nevelő ereje kimeríthetetlen; mert tanúbizonysága nemzeti különállásunknak; mert legnemesebb hagyatéka a múltnak s egyszersmind jövő fejlődésünk záloga, alapja.

Mint a fejlődés minden eddigi mozzanata, ez is nyomot hagyott mai felfogásunkban. Ha nem is egyenest a „nemzeti szellem kifejezését", de az eredetiséget minden irodalmi műtől megkívánjuk. Olynemű irodalmi pörre, aminőt Bajza indított a *Szent hajdan gyöngyei* miatt Kazinczy ellen (1831), aligha lesz többé ok és alkalom. E pörrel, a „szent öreg" életének utolsó évében, lezáródott a fordítások irodalma. Fordított művet ma már csak elsőrendű művészi kvalitások árán tekinthetünk irodalmunkba tartozónak (Arany *Aristophanes*e), s akkor is csak vendégül fogadjuk.

VI. [A MŰVÉSZIESSÉG PROGRAMJA]

A tudatos irodalmi fejlődés két nagy lépését a magyar nyelvűség, majd a tartalmi eredetiség felé nyomon követte a *művészi követelmény* felvetése, éspedig szintén kettős fokozattal: előbb különösen csak a nyelvre, majd általában az egész műalkotásra vonatkoztatva. Az első fokozaton Kazinczy, a másodikon Kölcsey a kezdeményező. Az első a második előkészítőjének tűnik fel.

Már 1772 után nyomait találjuk az esztétika tudományos művelésének,[52] jóllehet e nyomok idegenből vezetnek hozzánk. 1778-ban jelenik meg Szerdahelyi *Aestheticá*ja (majd kisebb munkái 1780, 1783, 1784), s 1816–17-ben Verseghy *Analyticá*ja, melynek harmadik része az „Usus Aestheticus Linguae Hungaricae". De időközben több apróbb, az ízlés művelését célzó dolgozat lát napvilágot folyóiratokban vagy kiadott művek kísérőjeként; s magyar nyelvűek lévén, hatásuk szélesebb körű. Így a kassai *Magyar Museum* kritikai és műelméleti cikkei Batsányi, Kazinczy, Verseghy tollából; Péczeli több esztétikai dolgozata a *Mindenes Gyűjtemény*ben (1789–92) s az eposzról írt értekezés *Henriade*-fordításához (1792) csatolva; a *Költeményes Gyűjtemény* kiadásán fáradozó Révai idegen nyomon készült értekezése a pásztorköltészről Faludi 1786-i kiadásában; Kármán *Urániá*ja (1794) az ízlés terjesztésére irányuló egész tendenciájával; Csokonainak Himfyről, az anakreoni dalról, a vitézi versezetről más-más műve előtt közreadott fejtegetései; az *Erdélyi Muzéum* (1814–18) sok jeles s az irodalommal közelebbi érintkezésből fakadó cikke Döbrenteitől, Kazinczytól, Kis Jánostól, Buczy Emiltől. Horatius poétikáját Verseghy (1793), majd Virág Benedek (1801) fordította le prózában, később (1813) az utóbbi versben is; Boileau-t Döbrentei prózában, szabadon (1817).

Különben is több jele van annak, hogy szinte észrevétlenül, anélkül, hogy a mozgalom megindítói számot adnának maguknak az átalakulásról, a tudomány érdekében támasztott forrongás merő irodalmi, éspedig művészi irodalmi jelenségeket kezd létrehozni. Bessenyei a tudományok meghonosítását tűzi ki végcélul, s csak ahhoz vezető szükséges előzményül tekinti a nyelv művelését. De az előzményből, az ideiglenes programból, az eszközből végcél lesz, s Kármán siet leleplezni a tévedést vagy öncsalást. Éppen a [tulajdonképpeni, a tudományok meggyökereztetésére irányuló] végcél érdekében követeli az eredetiséget s bírálja

[52] Radnai Rezső: *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817.* Bp. 1889. (Olcsó Könyvtár.)

a silány termékeket. De ugyanakkor egy más, nem kevésbé szívén fekvő érdek sugalmazza őt is: a jó ízlés, a művészi termelés érdeke. Minden jóhiszemű tudományos célzat ellenére már ott, a század végén kezd fejlődni valami, ami nem tudomány, s aminek fejlődése látható örömet okoz azoknak, kik szó szerint nem azt hirdették. A tudomány azonban, melynek tisztelt palástja alatt rejtve vonul be az irodalom, de csakhamar kinő alóla, még sokáig kísért, legalább mint jelszó. Decsy (1790) „mélységes" és „szép" tudományokat különböztet meg, s az utóbbiak közt foglal helyet „a nyelveknek tanulása, ékesen-szólásnak és versírásnak mestersége", ami már egy szerény lépés a tisztázás felé. S valóban, már csak kegyes öncsalásul tűnik fel, midőn ugyanő kijelenti, hogy nem lesz célszerű mélyebb tudományos munkákkal kezdeni a tudományok megkedveltetését. „Leg jobb tehát — úgymond — nyelvünknek mivelését a' szép tudományokon, u. m. Románokon, meséken, historián s. a. t. kezdeni, mellyek . . . nem tsak semmi elme-törést és únalmat nem szereznek az olvasóknak; hanem inkább . . . kívánságot ébresztenek a' szivben több olly dolgoknak tudására".[53] Majd azt mondtuk, hogy itt már kilátszik a lóláb! A cégér a régi, de újat árulnak alatta. Tudvalevő az is, hogy írók, folyóiratok szívesen fordulnak a nőkhöz, „a világnak legdíszesebb ékességére levő szép nemhez", „szemeinknek gyönyörűségeihez", amit nem mernének tenni, ha komolyan hinnék, hogy rideg tudomány az, amivel a honleányoknak kedveskednek. Mind e tünetekben már ott lappang a művészi követelmény sejtelme.

De Kazinczy az első, aki a nyelv művészi kiképzésének szükségét nyíltan, tudatosan, minden melléktekintet nélkül hirdeti. Művészeti anyagot lát a nyelvben s az addig merőben purista, sokszor ízléstelen nyelvújítást esztétikaivá emeli. Ő ugyan már Faludi és Báróczi után jön, kik igen figyelemreméltó úttörők ezen a téren. Mégis kezdeményezőnek tűnik fel, mert elvei érdekében izgat, harcra kél, míg két derék elődje szerényen csak a példaadásig ment. Kölcsey mélyebb kritikai reformtörekvéseinek s ezáltal irodalmunk legújabb mozdulatának nem is volt jelentékenyebb, egyetemesebb hatású s értékesebb előkészítője Kazinczynál.

„A hetven évet meghaladott ősz, a több mint félszázados író, egy készülettel és küzdéssel teljes időszak legrégibb bajnoka" felett méltó utóda, a legnemesebb magyar írók egyike, Kölcsey tartott emlékbeszédet 1832-ben. „Kazinczy — úgymond — nem vala legelső, nem is egyetlen egy, ki a nyelvvel történt nevezetes fordulást kezdé és eszközlé. De övé a dicsőség, hogy *ízlést* párosított igyekezeteivel, . . . s hogy a régiség tudományát, mit Baróti Szabó keresett, s ami Révait nagygyá tevé, teljesen méltánylá."[54]

Kazinczynak Révaival való rokonsága, mire az emlékbeszéd céloz, valóban kiemelendő jelenség. A *nyelvrégiség tiszteletével párosított ízlés* jellemzi mindkettőjük törekvését. De e kettős jellemvonás más-más eleme lesz uralkodóvá mind működésükben, mind hatásukban: Révainál a nyelvrégiség tanulmányozása s ismeretének terjesztése, Kazinczynál az ízlés mennél általánosabb kifinomítása. Mindkettő a nyelvre irányuló akkori irodalmi törekvések képviselője, s hatásukban kiegészítik, sőt ellenőrzik egymást. Révai a nyelvtörténet tanúságaiból törvényeket alkot, mik féket vetnek a korlátlan s meggondolatlan újításnak: fenntartja a kapcsolatot a hagyománnyal. Kazinczy pedig — s itt ismét Kölcsey szól —: „ízlést erőhöz csatolva kezdett a nyelvvel küzdeni oly korban, midőn

[53] Decsy Sámuel: i. m. 115—116.

[54] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: i. m. II. 191.

az egy nagy és következéssel teljes mozdulatra vala hajlandó, s ízetlenség és gyöngeség által örökre hibás utat vett volna magának".[55] Mert ne feledjük, hogy a fordításokkal indult nyelvreformot se nem Révai, se nem Kazinczy kezdte, s midőn az — amint Kármán bírálatából is tudhatjuk — már-már végzetesen hibás útra terelődött, s midőn a Kármán által hirdetett eredetiség, akkori fogyatékos volta miatt, még nem segíthetett volna a bajon: akkor, a kellő időben, igazán gondviselésszerűleg jelent meg e két nagy férfiú; az egyik, hogy a már megindult fejlődésnek a hagyománnyal való gyökeres összetartozását megóvja, s a másik, hogy a már megindult fejlődést ízléses virágzásra kényszerítse. Örök szerencse, hogy mindkettőben volt valami a másikból is.

Míg Kazinczy irodalmi munkássága nagyrészt fordításokra, s így esztétikai hatása is főképp a nyelvre szorítkozik: Kölcsey programja kiterjed a művészi alakításnak nemcsak kifejező elemeire, hanem legbelső, s az egyéni tehetséggel érzékenyen összefűződő idegszálaira is. Az ő fellépte a legnagyobb mértékben agresszív, mert a legkiválóbbak fogyatkozásaira mutat rá, s igazsága tudatában kíméletlen. Az addigi örökös jóindulatú, a célérdekében elnéző, mindent hálásan fogadó buzdítások után, melyek cirógatva fogadták a legkisebbeket is: az ő kíméletlen, s nem a jó szándékot, nem a magyar könyvek szám szerinti gyarapodását néző, hanem csupán a művészi értéket vizsgáló, s ezáltal az írói tehetséget s írói érzékenységet is érintő bírálatai nagy rázkódtatást idéznek elő az irodalmi életben, s felléptét örökre emlékezetessé teszik. A nagy kavarodás, mit „recensiói" (1817) támasztottak, bizonyítja a vállalkozás új voltát s merészségét.

Mint annak idején Kármán az eredetiség, Kölcsey most a művészi érték szempontjából vet egy bíráló pillantást a múlt és jelen irodalmára. Nincs egy nemzet sem — úgymond a Berzsenyi-bírálatban —, „melynél a költésnek való szelleme oly későn gerjedt volna fel, mint a magyaroknál, s melynél az felgerjedése után is annyira nem otthoninak, annyira idegennek látszanék". Itt már nem a tudományról, hanem a *költésről* van szó, s nem az eredeti tudomány és tolmácsolás, hanem a „poeta" és „versificator" közti különbségről. Kölcsey úgy találja, hogy „nekünk versificátoraink ugyan nagy számban, de poetáink felette kicsinyben voltak és vagynak". „Az *Emlékezzünk régiekről* írójától fogva Tinódiig, s ettől Gyöngyösi Istvánig, nincs egyetlenegy verselő is, ki aesthetikai tekintetben figyelmet érdemelne, csak Zrínyi Miklós", s az az egy is idegen tűznél gyújtá meg lámpását.[56] Balassi költeményei közül csak egynek *(Vitézek mi lehet . . .)* tulajdonít poétai érdemet — igaz, hogy ő még nem ismerhette mindet. Szinte bosszúsan ítél Gyöngyösiről, kinek, némely „poetai kitételek" mellett csupán ügyes verselése dicséretes, mely tulajdonságaival homályba borította Zrínyit, úgy, hogy az elfeledtetvén, nem ébreszthette fel más magyarban is azt az olasz példányaitól kölcsönzött szellemet. Rádaynak jutott a szerencse, hogy „a mindaddig egyetlen magyar poetát (Zrínyit)" megismerhesse, s lángra gerjesszen másokat is annak követésére. Itt kezdődik tulajdonképp a magyar költészet, melynek Kölcsey szerint fő képviselői az ő „három kedveltei": Dayka, Himfy és Berzsenyi.[57]

Igaza van Kölcseynek, mikor a régi irodalom művészi értékét keveselli. Csakhogy nem csupán a tudatos művészi eljárást kell figyelemre méltatnunk, hanem

[55] Uo. 194.
[56] A bírálat évében — 1817 — jelenik meg a *Zrínyiász*, Kazinczy kiadásában.
[57] Kölcsey Ferenc: *Berzsenyi Dániel versei.* In: i. m. IV. 28—29.

ama naiv szépségeket is, miket az önkéntelen meghatottság, lelkesedés, egyéni vagy közérdek csal olykor az együgyűbb szerzők tollára is. Nemcsak Balassi művészi tudatosságát, mi valóban nem tagadható; nemcsak a Gyöngyösiét, mit határozott kijelentései is igazolnak; nemcsak a Zrínyiét s Faludiét, kiké valamennyi közt legnyilvánvalóbb! Az érzéketlennek látszó Tinódi is írt egy-két szép versszakot; Mindszenti kis könyve János király utolsó napjairól (csak 1837-ben jelent meg) oly kerek egész, oly egyenest célnak futó szerkezet, az őszinte meghatottságnak oly egységes hangulatában úszik, minőt tudatos művészet is csak szerencsés pillanatokban alkot; Gyergyai *Árgirus*a pedig oly ízléses, oly finom zsengéit nyújtja a költői nyelvnek, amilyen még fejlettebb viszonyok közt is méltánylandó volna.

Kell-e mondanunk, hogy az egykorú költészet megbírálásában is nemegyszer túlságosan szigorú, sőt olykor igazságtalan volt Kölcsey, különösen Csokonaival szemben? Természetes. Nem várhatni a kritikától, hogy mindjárt első felléptekor oly esztétikai szabadelvűséget tanúsítson, ami csak hosszas fejlődésnek lehet az eredménye. S még kevésbé várhatni, ha, mint a Kölcseyé, a fejlődés irányításába akar bizonyos előre megállapított esztétikai elmélet érdekében beleszólni.

Kölcsey éppúgy, mint előtte Kazinczy, a *nemzetközi klasszicizmus* műelméletét szeretné megvalósítva látni irodalmunkban.

Ez elmélet szerint, melynek a gyakorlatban Kazinczy és Virág a legtisztább képviselői, minden műalkotás tulajdonképpeni tárgya a szép, mely ha másutt nem, legalább a formában (mint a komikumban) nyilatkozik meg. A szép abszolút értékű, alapvonásai „minden kor, hely és éghajlat embereiben" egyformák. Kritériuma a „józan ízlés", mely szintén nem egyéni tetszés, hanem „studium által kifejthető egyetemi (egyetemes) mérték". Minthogy a szép egyetemes érvényű, abszolút valami: eszményinek kell lennie; kizárja tehát a testiséget, érzékiséget, hétköznapit, póriast. — Az inspiráció az az isteni erő, melynek ihletésére a költő az egyéniből, a körülhatároltból az egyetemesbe, az anyagi világból az eszményibe magasztaltatik fel: „A költő a lelkesedés pillantatiban a tapasztalás nyomasztó világából kikapva él". — Ezek szerint igazodik a kritika is. „Nem arra van szükség, ha ez vagy amaz íróban mi tetszett, vagy nem tetszett" a kritikusnak; hanem: hogy az író rendelkezik-e a tárgyhoz kötött ismeretekkel. „S ha előadása megegyezik-e a jónak, szépnek, nagynak és valónak egyetemi principiumival." — Az abszolút szép megvalósítása a görögöknél még szerencsésen összeesett a nemzetiséggel. Ma már nem nemzeti, hanem kozmopolita ez a poézis, mely a különvált népek felett lebeg, mint a való életnek magas szempontból való felfogása, s az örök emberinek egyetlen nemes kifejezése.[58]

E nemzetközi klasszicizmusból, mely voltaképp az új irodalom tartalmi idegenszerűségével, tolmácsoló jellegével jár karöltve, lassú átalakulásban bontakozik ki már Berzsenyi és Kölcsey műveivel, majd határozottabban állapodik meg Kisfaludy Károllyal s Vörösmartyval egy átmeneti kor (romanticizmus), mely végeredményben Arany s Petőfi művészi magyarosságához, az Arany János értelmében vett „nemzeti költészethez", magyar realizmushoz vezet. Ez átalakulás, művészi megmagyarosítás egyik legfőbb tényezője (lírában s eposzban) a népköltészet felszívódása az irodalomba. Egy futó pillantást erre az ágra is!

Ányosnak erősen népies ízű boréneke, Szentjóbi Szabó, Horváth Ádám több költeménye, Kazinczy régies színezetű *Keresztes Bálint*ja, Fazekas *Hortobágyi*

[58] Kölcsey Ferenc: *A komikumról*. In: i. m. III. 58—59; *Kritika*. In: i. m. III. 110—111, 134; *Nemzeti hagyományok*. In: i. m. III. 7, 22.

dala valósággal kirínak líránk akkori, általában idegenszerű környezetéből. De egész Petőfiig, a népdalokat is gyűjtő Csokonai lett volna leginkább hivatott arra, hogy az üdvös keveredést létrehozza. Csakhogy ő korán jött, s ami még sajnosabb — korán ment is el! Sokat és sokfélét kísérlett meg rövid pályafutása alatt, éppúgy, mint a körülötte tétovázó irodalmi élet, melynek minden törekvését, minden jellemző sajátságát kedves, naiv tarkaságban fejezik ki alkotásai. Ez az izgatott, szinte nőiesen fogékony lélek; ez a tudós, de könnyűvérű vándordiák; a lángelmék sokoldalúságát sejtető költő, ki a vidám társas élet elemi, egészséges kitöréseit éppúgy élvezi, mint a rousseau-i érzelgés „áldott magánosságát"; ez a legdebrecenibb kozmopolita; ez a függetlenségre vágyó, önérzetes férfi, ki a nagyurak kegyét alázatos levelekben keresi; ez a mélyen érző szerelmes, ki csengő-bongó rímekkel játszva zokogja el legszomorúbb dalát; ez az örömre, pajzánságra, kifogyhatatlan reménykedésre teremtett szegény ember, kit az élet rútul cserbenhagy: ez a Csokonai, egyaránt lelki rokona a Balassiaknak és Kazinczyaknak. Van benne egy „poeta natus" és egy „poeta doctus": egy naiv s egy tudós költő.[59] Mióta a tudatos irodalmi tevékenység megindult, íróink elfelejtkeztek magukról; első pillanatra mintegy megszédültek az előttük feltárt fényes példáktól, s azok merő utánzására adták magukat. Csokonai kiállja e világosságot: rajongva néz körül, utánoz, átalakul ő is, de naivságát nem veszíti el teljesen. Ez a naivság pedig népiesség, a népiesség pedig magyar eredetiség és magyaros művészi modor. Nemcsak egy-egy dalán: eredeti költeményei legnagyobb részén, hacsak leheletszerűleg is, rajta van a népies eredetiség hamva, zománca, mit mi, Petőfi után, már nem érzünk talán igen erősnek, de ha meglétében kételkednénk, a póriasság vádja, mivel Kölcsey és Kazinczy illetik, meggyőzhet felőle.

Sokáig csak szűk körben tetszett, de ez is elég volt arra, hogy hatása állandósuljon. Kölcsey, ki oly szigorú bírálatot írt róla, maga is munkása lett azon haladásnak, melynek első nyomait bírálatában eltörülni igyekezett. Ő maga is írt, ha nem is éppen „pórdalt", de megkísérelte népdalok irodalmivá finomítását. Majd Kisfaludy Károly ír, az utánzás határozott szándékával, harmincnégy népdalt. Csakhogy ezek az ő többi műve közt teljesen elszigetelten állanak, mint valami kuriózum, míg előtte Csokonainál s utána Vörösmartynál a népköltészet hatása nem egy pontra tömörül, s fölkeresése nem is oly könnyű, mert egész költészetükbe beleolvadt. Vörösmartyn kívül Czuczort kell még említenünk, meg az első népszínművet, a *Szökött katonát* (1843) — s eljutottunk oda, hová az európai hatás alatt indult idegenszerű irodalmat nagy, eredeti egyéniségek s a népköltészet művészi csíráinak kifejtése juttatták: irodalmunk klasszikus korához, Tompához, Petőfihez, Aranyhoz, kiket elég csak név szerint említenünk.

Külön tanulmányra kellene szánnunk magunkat, ha részletező választ akarnánk adni arra a kérdésre, hogy mi hát a népköltészet hatásának *művészi* jelentősége? Most, egy szóval csak annyit mondhatunk: *realizmus*. Salamon Ferenc vizsgálódásai sem állapítottak meg egyebet. Salamon szerint ui. az, hogy Arany „költészete közvetlenül népünk géniusától látszik venni a lelkesedést, nemcsak hogy legszebb érdeme akármely nemzet költőjének, hanem a legelső rendű művészi tulajdonokat föltételezi. Legelső helyen áll e tulajdonok közt a bámulatos, mintegy ösztönszerű vizsgáló tehetség, mely csak nagy költők tulajdona, kik annak, a mi legmélyebben van rejtve, külső jeleit oly jól eltanulták,

[59] L. erre nézve Budai Ézsaiás igen érdekes levelét Kazinczyhoz *(Kazinczy Ferenc Levelezése III.* Bp. 1892. 284.).

hogy a legnagyobb hűséggel birják kifejezni ... Innen van, hogy e nagy költők közvetlen környezetükből, azaz a nemzettől, a helyből és a korból veszik alakjaikat, képeiket és eszméiket."[60] Épp ezért fölöslegesnek tartja, hogy Petőfit, Aranyt *népies* költőknek mondjuk; mert vagy oly értelmet tulajdonítunk a népiességnek, mely költészetük értékét leszállítani látszik, s akkor nincs igazunk — vagy pedig oly értelemben vesszük, mint a fönt idézett gondolatokból következik, s akkor elég *költőt* mondanunk.

Ez igaz. Csakhogy van a népiességnek olyan jelentése is, mely az irodalmi színvonalnak szándékos leeresztését, elnaivosítását akarja értetni. Mert a népköltészet irodalmi hatása nem csupán a művészi realizmus kifejtésére szorítkozik; az irodalom és olvasóközönség viszonyában is lényeges módosulást idéz elő. Arany János ezt is igen világosan látta, s meg is mondta éppoly világosan. Vette észre, hogy irodalmunk bizonyos mértékben arisztokratikus jellegű, úgyhogy csak a különösen műveltek csekély közönségét tudja érdekelni. Ezért fogadta kész örömmel Petőfit, ezért a népies modort, mit csak átmenetnek tekintett, nem pedig végcélnak, önmagában értékesnek, mint a Petőfit utánzó túlzók. Arra kell törekednünk, hogy minden ép elméjű ember élvezhesse a költészetet, „de (írja Szilágyinak 1847. szept. 6-án) ezen czél elérésére csak a most divatos népies modoron keresztül juthatni".[61] A népies modor tehát csak arra való, hogy azokkal is megkedveltesse a költészetet, kik eddig nem férhettek hozzá. A végcél azonban — s az efelé való emelkedést egész költői pályája fényesen igazolja — az, amit ő hol *nemzeti*, hol általában csak *magyar* költészetnek mond. „Döntessék el a köz fal a népi és ma ugynevezett *fennköltészet* közt, és legyen a költészet általános, *nemzeti!* (Szász Károlyhoz, 1847. okt. 11.)[62] „Szeretem a nemzeti költészetet a népiesség köntösében még most; később majd pusztán." (Szilágyihoz, 1847. szept. 6.)[63]

Az, aki a maga irodalmi feladataival ennyire tisztában volt, egyszersmind legmélyebben gyökerezett az irodalmi hagyományban. Nincs nagyobb név irodalmunkban az övénél. Nincs ága az irodalmi fejlődésnek, mely nem őbenne érné el tökéletessége legfelső fokát, nincs út, mely nem őhozzá vezetne. Gyökeres magyar nyelv, minden ízében eredeti magyar tartalom, legvilágosabb művészi tudat tökéletes összhanggal egyesülnek műveiben. Ő az irodalmi fejlődés összefoglalója, ő a legnagyobb magyar klasszikus.

Művészi jellegre törekvő irodalmunk eszerint három fokozaton ment keresztül Kazinczy óta. E három fokozat párhuzamosan követi a tartalom szerinti fejlődés mozzanatait. *A tolmácsoló és utánzó irodalomnak a nemzetközi klasszicizmus felel meg; a magyar történeti tárgyak irodalmának a magyarosodó romanticizmus, az egykorú magyar élettel való benső összeforrásnak pedig a magyar realizmus.* Az elsőben az absztraháló, egyetemesítő józan ész, a másodikban a képzelet, a harmadikban a megfigyelés uralkodik; az elsővel objektív műfajokban testetlenség, anyagtalanság, a másodikkal a félhomály elmosódott festőisége, a harmadikkal kézzelfogható, tisztán kidomborodó testiség, plaszticitás jár; *lírában* az elsővel személytelenség, ész-líra, szentenciás, elmélkedő, bölcselkedő hajlam, vagy ha leglíraibb: általános megfoghatatlan hangulat; a másodikkal az inspiráció szokatlan erőfeszítése, dagály, a képes beszédnek pazar gazdagságú, de nem mindig

[60] Salamon Ferenc: *Arany János és a népiesség.* In: *Irodalmi tanulmányok I.* Bp. 1889. 6.
[61] *Arany János Összes Művei XV.* Bp. 1975. 137.
[62] Uo. 147.
[63] Uo. 137.

világos túlzása; a harmadikkal végül meghatározott egyéni érzelmek, sőt személyiség, mely a közéletre is a maga központjából óhajt irányító hatást gyakorolni.

Ne mulasszuk el azonban megjegyezni, hogy minden későbbi fokozaton rajta rezeg az előttevalónak némi visszfénye. Vörösmartyban sok van Berzsenyiből és Kölcseyből; Petőfi és Arany realizmusán is csodálatos színvegyülést okoz Vörösmarty leáldozó napjának pompás pirulása.

A műelmélet pedig, már Kölcseyvel a gyakorlat terére lépve, kritikává lesz, s állandó érintkezésben marad az irodalmi élettel, jóllehet túlhaladott tanokra támaszkodván, nem mindig érti meg az egykorú irodalmi művészetet, sőt ha méltányolja is, nem mindig hű képviselője annak az elméletben. Különösen Bajzára célzok itten. Az ő irodalmi nagy hivatása az volt, hogy véglegesen a gyakorlatba oltsa Kölcsey kezdeményét, minek egyetlen eszköze a kíméletlen *polémia*. E hivatását be is töltötte. De klasszikus műelméletével vajon felfoghatta-e Vörösmarty igazi nagyságát? Péterfy Jenő azt mondja, hogy „sem eposainak, sem drámáinak nem volt congenialis kritikusa", ezért éppen nem csodálja, „hogy Bajza nem lett az új irány heroldja; lényegében közelebb állott Kölcseyhez, mint Vörösmartyhoz".[64] Toldy sokkal hívebb csatlósa, sokkal lelkesebb értelmezője és sokkal tevékenyebb propagálója lett Vörösmarty költészetének, mint Bajza. De a legkitűnőbb méltatást Gyulai írta a nagy romantikusról, az a Gyulai Pál, kinél viszont többet, érdemesebbet, s jövő korokra is messzebbre ható senki sem tett a magyar irodalmi realizmus meggyökeresztetésére. Sok fényes névre hivatkozhatnánk még, de álljunk meg az ő nagy nevénél, ki még közöttünk él,[65] mint testet öltött művészi lelkiismerete irodalmunk legérettebb, klasszikus korának.

A művészi követelmény teljes érvényben van és marad is; sőt, mai felfogásunk szerint ez legfontosabb feltétele az irodalmi jellegnek. Korunk irodalomtörténeti kézikönyvei is ezt a felfogást juttatják érvényre, midőn az irodalom fogalmának meghatározásában, több-kevesebb szabatossággal, helyet adnak a művészieség jegyének is.

VII. [ÖSSZEFOGLALÁS]

Összefoglalásul a következőkben állapodhatunk meg.

Irodalmunk fejlődésének legfontosabb mozzanata az *irodalmi tudat* kialakulása, mi az 1772 előtti egész nagy korszakon át tart. Kialakulását különböző külső és belső okok idézik elő. A külsők között szembetűnőbbek: a könyvnyomtatás meghonosodása s általa a könyvműveltség gyorsabb s szélesebb terjeszkedése; könyvtárak keletkezése; az iskolai latin oktatás, mely egy bevégzett s tisztelt irodalmi hagyomány példájával, s a külföldi iskolázás, mely a mienknél élénkebb, de szintén ama régin fejlődött irodalmi s tudományos élet tapasztalataival szolgál ingerül; íróink s tudósaink egymással való személyes ismeretsége s ebben a kölcsönös példaadás; a híresebb vásárok, mint a könyvforgalom közvetítői; a hitviták izgató, provokáló benyomásai; az erdélyi fejedelmi pártfogás stb.

[64] Péterfy Jenő: *Bajza József*. In: *Péterfy Jenő Összegyűjtött Munkái I.* Bp. 1901. 217.
[65] [Ez még 1908-ban íratott.]

Belső s egyszersmind legtermékenyebb szülőoka azonban maga az irodalmi hagyomány gyarapodása, főképp XVII. századi híresebb íróink műveivel.

Hatásuk alatt egy hazai irodalom létezésének a tudata mind sűrűbben s már a XVII. század folyamán föl-fölmerül némelyek gondolatában, s 1711-ben, Czvittinger *Specimen*jével határozottan ki is mondatik. Az irodalomnak az a fogalma, mely ekként, az irodalmi fejlődés nyomában, utólag kialakul, s a század irodalomtörténeti lexikonaiban, sőt Wallaszky első rendszerező kísérletében is kifejezésre jut, még igen tág körű. Ez az *egyetemes magyar irodalom*, melybe beletartozik minden, mit hazánkban latinul, magyarul vagy más nyelven írtak, s melynek a politikai határon belül más megszorító jegye alig van, mint az, hogy *főképp oktató jellegű*, ami még a tisztán szórakoztatást célzó műveket is sajátszerűen színezi. Rendszeres irodalomtörténeteink közül az első, a Wallaszkyé felel meg ennek a felfogásnak.

1772 után lényeges változás áll be az irodalmi fejlődés természetében, minek magyarázata az irodalmi tudat meglétében rejlik. A régi irodalomban ui. bizonyos gyakorlati (leginkább egyházi, politikai vagy didaktikus) szükségletek kielégítése végett indul meg az irodalmi termelés, és csak utólag, az így fölhalmozódott hagyomány hatása alatt képződik s állapodik meg az irodalom fogalma. Innen kezdve megfordul a kettő viszonya. Az irodalom régi fogalmát egy-egy újabb jeggyel szűkíti az elmélet, s a szűkítés tényleges végrehajtását tűzi ki feladatul: programot ad, izgat, tudatosan irányítja az irodalmi fejlődést; bírálja az irodalmi hagyományt, s csak a maga felfogását is kiálló emlékeket becsüli elsősorban, azokat ismerve el elődeiül. Így szűkítik az irodalom régebbi fogalmát egy-egy újabb jeggyel Bessenyei, Kármán, Kazinczy és Kölcsey.

Bessenyei az ő koráig haladó egyetemes irodalomból, az oktató (vagy már akkor inkább csak művelő) jelleget tiszteletben tartva ugyan, kezd egy *magyar nyelvű* irodalmat kibontakoztatni. Harcot indít a latin ellen, mely a régiségben még oly békésen megfért a magyar mellett, jóllehet már ott tapasztalhatni kiszorítására irányuló törekvéseket. Most már a múltból is a magyar nyelvű emlékek kezdik érdekelni a kort, melynek e visszahajló emlékezését Révai képviseli. A magyar nyelvűség biztosítását tekintik legfontosabb feladatuknak, ezért izgatnak egy tudós társaság (akadémia) felállítása érdekében; terjeszteni kívánják a közéletben is, minek fő eszközéül a játékszín felvirágoztatását tekintik. A nyelv ápolására társaskörökbe csoportosulnak íróink, terjesztése végett pedig hírlapok, folyóiratok indulnak meg. A magyar nyelvűség oly elsőrangú szempontja ez irodalomnak, hogy eredeti céljáról, melynek érdekében a hazai nyelv terjesztését szükségesnek látta — ti. a tudományok meghonosításáról —, megfeledkezik, s pusztán a nyelv művelésére adja magát. Elkezdődik a nyelvújítás, melynek, ez első fokon, fő feladata a szókincs „kiszélesítése": a merő purizmus. A tartalom háttérbe szorul: fordítások, tolmácsolatok, utánzások, „versikék özöne" borítja el irodalmunkat.

E kizárólag magyar nyelvű, vagyis a *nyelv szerint nemzeti* irodalom történetét írja meg Pápay Sámuel, sőt, amint az *Erdélyi Muzeum*ban megjelent töredékből megítélhetni, Kazinczy is.

Zászlót bont azonban *Kármán József*, s elődeit, kik tulajdonképpeni céljukat (a tudományok művelését és terjesztését) elvétették, keserű szemrehányásokkal bírálva, az *eredetiség*, az *öngondolkozás* jelszavát hirdeti. Nem vette észre, hogy alapjai már le vannak rakva. Mert Anonymus feltámadásszerű megjelenése (1746) óta a hazai gondolkodás mind mélyebb rokonszenvvel fordul a múlt felé, s Révai említett törekvése is az ébredező történeti érzék folyománya. A múlt

emlékének fuvallatai kezdik bejárni az irodalom mezőit, hogy több primitív kezdemény után sugallói legyenek majd Vörösmarty költészetének. Történeti tárgyú irodalom kezd fejlődni Dugonics nyomán, s a honfoglalás eposza, miután előbb regény volt prózában és versben, központi ága lesz az elbeszélő költészetnek egész *Buda haláláig*. Regény, dráma, líra a múltból táplálkozik. Majd a jelenkor is bevonul az irodalomba, eredeti tartalommal töltve meg azt. Ez ágban különösen nagy szerepe van a vígjátéknak, mit Kisfaludy Károly teremt meg. Felkeresik a múltban is, ami eredeti, ami a legeredetibb magyar: ti. a népköltészetet. Szóhoz jut végre az is, termékeny vegyülésben olvadva Petőfi, Tompa, Arany költészetébe.

Ez az irodalom most már nemcsak nyelv szerint, hanem *tartalom szerint is nemzeti*. A nemzeti jelleg erkölcsi kapcsolata lesz fő jegye annak a meghatározásnak, melyet Toldy Ferenc irodalomtörténete hirdet.

Végül irodalmi fejlődésünk utolsó mozzanata *a művészi követelmény* felvetése, ami *Kazinczy* és *Kölcsey* érdeme. A művészi követelmény, mit a mai irodalomtörténetírás is vezérelvül fogad el, kétoldalú: előbb csak stilisztikai jellegű, s a nyelvszépítésre vonatkozik; később azonban, avval meg nem elégedve, az egész művészi alkotástól követel esztétikai értéket. Az előbbi a Kazinczy műve, ki a puristának indult nyelvújítást esztétikaivá emeli; a másik a Kölcseyé, s 1817-tel kezdődik. Irodalmunk fejlődése azóta csak a legutolsó ágban, a művésziben mutathat fel újabb mozzanatokat, a nemzetközi klasszicizmus, a magyarosodó romanticizmus és a magyar realizmus fokozatain haladva felfelé. A művészi tudat is a neki megfelelő hagyományokat éleszti fel a múltból: első dolga feltámasztani Zrínyit, „az ádriai tenger szírénáját", kinek vitorlája immár kedvező szelektől duzzadtan haladhat tovább a jövő fejlődés végtelen vizein.

Az irodalmi fejlődés eme gyors áttekintése némi tanulságot is hoz magával. Tévedésben volt irodalomtörténetírásunk, amikor egymás *mellett* (vagy egymason belül) különböztetett meg egy egyetemes és egy szorosabb értelemben vett (nemzeti) irodalmat, holott azok egymás *után* következnek. Egyetemes magyar irodalom ma már nincs, s nem volt már a Toldy korában sem. Mert mindazt, amit Magyarország nyomdái naponként piacra szórnak, összetartozónak, a nyomdafestők közösségén kívül az egyneműség egyéb jeleivel is bírónak senki sem vélheti. Avagy illethető-e „irodalom" nevezettel, még ha egyetemesnek mondatik is, a nyomdatermékek amaz irtózatos halmaza, mit egy agyvelő át sem gondolhat, miben pánszláv röpirat s *A magyar irodalom kis tükre*, szakácskönyv és filozófia, címjegyzék és lírai költemény, lóversenyprogram és nyelvtudomány, szemét és gyöngy szédületes kavarodásban hömpölyög. Ám nevezzük e quodlibetet *összes nyomdai termékeknek*, vagy ahogy tetszik, ha ugyan szükség nevet adni annak, miről beszélni sem lehet, de egyetemes irodalomnak talán mégse nevezzük. Vagy ha mindez nem tartozik bele az „egyetemes" irodalomba: hol a határ? S miért nem írta meg Wallaszky óta senki annak *történetét?*

Egyetemes irodalom csak volt, 1772 óta azonban nincs. A fejlődés kezdetén van az egyetemes irodalom, vagyis egy rendszertelen zűrzavar, melybe minden beletartozik, amit Magyarországon magyarul vagy más nyelven, költői vagy tudományos célzattal írtak. Az eredet ködös sokféleségéből bontakozik ki s különül szét, önálló fejlődésre jutva, mindaz, minek egyneműsége idővel az összetartozás tudatát ébresztheti fel: így a legkülönbözőbb szaktudományok s maga az *irodalom* is.

Az irodalom fogalma, mint láttuk, nem marad meg mindvégig abban a terjedelemben, melyben első kialakulásakor volt. Fokozatosan szűkül; a körébe tar-

tozó jelenségek fokozatosan egyneműbbek, kapcsolatuk szorosabb lesz. A magyar nyelvűség, az eredeti tartalom, a művészieség követelményei újabb és újabb gyűrűket hántanak le területéből.

Az *irodalom* fogalma tehát relatív: mást jelent a XVIII. század végén, mint a XIX. század közepén. Oly meghatározását adni, mely azt fejlődése minden szakaszában pontosan födje, nem lehet. Irodalomtörténeteink bevezetésül meg szokták határozni az irodalom fogalmát. De mit látunk? Egyik a magyar nyelvűséget, másik a nemzeti szellem megnyilatkozását, harmadik a nemzeti szellem művészi megnyilatkozását tekinti fő jegyéül: vagyis mindenik a maga korának a felfogását kényszeríti rá az irodalmi fejlődés egész menetére, egy későbbi kor szűkebb mértékével csonkítva meg az irodalmi hagyomány szélesebb alapjait. Szerencsére, a kivitel nem, vagy nem mindig követi a meghatározást. De miért legyen ellentmondás a kettő között?

Épp ezért fölösleges vagy nem szabatos a *nemzeti* irodalom elnevezés is. Mondható-e *már* nemzetinek Bessenyei előtt, s mondható-e *csak* nemzetinek s nem egyszersmind művészinek is Kazinczy és Kölcsey után? Ha jelzőt teszünk elé, az csak a *magyar* lehet, s az is — legalább a régi irodalomban — nem éppen a nyelvre értve. Minden jelző csak szűkíti, mert egy bizonyos fejlődési fokozat felfogásába szorítja bele az egészet. Innen van, hogy az, aki végre csakugyan a *nemzeti* irodalom történetét írta meg, Beöthy Zsolt,[66] jóllehet a legszebbet nyújtotta, mit eddig e téren kaptunk, egyúttal a legnagyobb mértékben volt kénytelen szűkíteni, csonkítani az irodalmi fejlődés terjengősebb kezdeteit.

Jogos és tanulságos az irodalom történetének bármely szempontból való áttekintése; jogos és tanulságos a Beöthy Zsolté is, az a Riedl Frigyesé is.[67] De *a magyar irodalomtörténet*, mely az irodalom egészét öleli fel, csak egyféle lehet, aminthogy *egy* maga a magyar irodalom is. Nem indul ki egy előre megállapított s csak a mai felfogást tükröző meghatározásból, hanem a történeti valósághoz híven, a legtürelmesebb elfogulatlansággal bontakoztatja ki az irodalom egyre tisztább s határozottabb képét az eredet ködös zűrzavarából. Természetes azonban, hogy már a régiben figyelemmel van a következendőre, s különös nyomatékkal tárgyalja azon jelenségeket, melyek egy későbbi fejlődés csíráit hordják magukban.

Míg a kritika az irodalom napi életében vesz eleven részt, s gyakran a legközelebbi múltat a jövő érdekében megtámadja, s kor, divat, egyéni ízlés és készültség sokféle változata szerint ítél vagy kárhoztat, propagál vagy elnyomni igyekszik: az irodalomtörténet fölötte áll az irodalmi élet eleven forgatagának, s a tudomány részrehajlatlan higgadtságával veszi számon a szakadatlan fejlődés, átalakulás jelenségeit. Innen erkölcsi hatása. Lélekemelő képek hosszú sora tárul fel előttünk, egy századokon keresztül tartó erőfeszítés nagyszerű jeleneteivel. Az egyén leroskad, de van, ki tovább folytatja a megkezdett munkát; van, ki tisztelettel említi a néhai nevet; van, ki beteljesíti a holtak reményeit. Van fejlődés, mely igazolja a munkás szent hitét, hogy nem hiába dolgozott, hogy legnemesebb igyekezete, az élet értékesítése végett kitűzött célja nem volt öncsalás.

De „keserű, kínos emlékezetek is támadnak lelkünkben", ha Kölcseyvel gondolkodunk „a népről, mely Zrínyit, az írót, el tudta feledni; mely Faludit, míg élt, nem ismeré, mely Révairól hallani nem akart; mely Baróti Szabót és Virágot meg nem siratta; s melynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka

[66] Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis tükre* Bp. 1896.
[67] Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai.* Bp. 1896.

közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt".[68] Ne űzzük el magunktól e kínos emlékezeteket, sőt idézzük szemünk elé, valahányszor a Balassi halálos ágya felé hajló Rimay, a Pázmány tanításait követő Zrínyi, a Kazinczy emlékét magasztaló Kölcsey, az Arany János ravatalánál fájdalmában elnémuló Gyulai Pál s az irodalmi élet nagy folytonosságát példázó hasonló jelenetek kötik le képzeletünket.

Mert jó tudnunk az igazat. Jó tudnunk, hogy a múlt megbecsülése s eredményeinek a jövő fejlődésbe való átvitele nálunk késő keletű, s talán még ma sem eléggé általános. Pedig a hagyomány tisztelete nem kisebb tényezője a haladásnak, mint maga a haladás ösztöne. Hatása alól még legmerészebb támadói sem menekülhetnek. Az emberiség, úgymond egy bölcselkedő, kétféle emberekből áll: élőkből és holtakból; *a holtak számosabbak.*

[68] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: i. m. II. 196.

A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

(1922—1923)

A RENDSZEREZÉS ALAPELVEI

(Bevezetésül)[1]

Az utóbbi félszázad tömérdek részletadalékkal gyarapította irodalomismeretünket, de egységbe foglalásukról, az irodalomtörténeti szintézisről csaknem egészen megfeledkezett. Valami filológiai enciklopédizmus, mondhatnám: falanszteri kis-filológia vett erőt rajtunk, mely minden részletet fontosnak tart ugyan, de nem egy felsőbb egészhez viszonyítva, hanem úgyszólván önmagáért. Folyóiratokban s külön tanulmányokban egész rengetege halmozódott fel ily részleteredményeknek, s álmodozik, már-már gyepesedve, ismeretlen rendeltetéséről. Építőanyag épületterv nélkül. Próbáljon valaki építni belőle, lépten-nyomon abba kell hagynia, s magának futkosnia anyag után: itt egy oszlop, ott egy szegelekő, itt ez, ott az hiányzik, nincs még elkészítve — s nem is lehet, mert az anyagot alkalmi érdeklődés, személyi véletlen, nemegyszer szeszély, általában tervszerűtlen szorgalom hordotta együvé. Építhetni ugyan belőle valamit, de nem azt, amit kellene, hanem — mint a játékra szánt építőkockákból — csak azt, amit a véletlentől kiutalt anyag megenged és lehetővé tesz.

A szaktudomány kettős feladata közül túltengett az *elemző* búvárlat az *összefoglaló* rendszerezés rovására, sőt ez utóbbit kicsinyelve, a maga számára igyekezett lefoglalni a kizárólagos tudományosság értékjelzését. Még ma is némi zavar észlelhető nálunk a szaktudomány ez említett törekvéseinek megítélése, sőt

[1] [*Előszó.* Hogy már 1908-ban vázlatosan megjelent. Azóta fejlődött, de lényegben azonos. Akkor nem vették észre, hogy szintézis.

Ne várjanak irodalom*történetet*. — Szól a kész tudósnak s a kezdőnek egyaránt. Annak: javaslat a rendszerezésre. Ennek: általános tájékoztatás.

Nem „szépmű" akar lenni. — Tökéletlensége. — „A nagy hal" (Erdélyi János) — a „furmint" (Szemere Pál).

A régit nagyon vázlatosan. — Örülök, ha kiváló elődöket idézhetek.

Történeti jelleg: nem időrend és múlt idő, hanem egyéb! Egység: nem okvetlen egy darabban elintézése egy írónak. A közlés technikája kényszerít időbeli ugrásokra, egyidejűek szétválasztására; fő a szemlélet azonossága, s az olvasó részére az összbenyomás történetisége.]

A „nagy hal"-ra és a „furmint"-ra tett célzást a következő idézetek világítják meg:

„A képzelődés igen is belé szólhat a történetekbe, ha nem másképp, legalább ugy, mint mikor egy viz partján állunk s megfodrosodván előttünk a hab, azt mondjuk: ott egy nagy hal ment el. Ennyi szabad a képzelődésnek. ... Azonban a dolgok és események alatt az örvények mélységében ott megyen a nagy hal, mely a keleti regében a világot tartja, mely a viz lapján gyüreméseket csinál, megtöri a dolgok folyását: az eszme, a gondolat, mint egész idők jelszava, egész korszakok világnézlete; ez a történeti regény eredete, célja, méltósága." (Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In: *Kisebb Prózái II.* Sárospatak 1863. 79.)

„Irodalomban az (idegennel) összehasonlítás és különböztetés által a nemzetiséget inkább erősítjük, mint veszélyeztetjük. Ha a furmintot be nem hozzuk, nincs tokaji bor; de a magyar klima reorganisálta, ugy, hogy nincspárja ott, a honnan hozatott." (Szemere Pál: *Széptani ötletek, eszmélkedések*. In: *Szemerei Szemere Pál munkái II.* Kiad.: Szvorényi József. Bp. 1890. 176—177.)

E vázlat 1922-ből való; fontosságára való tekintettel ide iktattuk be. A továbbiakban is szögletes zárójelben, lábjegyzetben közöljük azokat a vázlatokat és lapszéli jegyzeteket, amelyek a főszövegbe szervesen nem illeszkednek bele. *(K. H. J.)*

elnevezése körül. „Filológiai" és „esztétizáló" irányt szoktak egymással szembeállítani, ez utóbbikba sorozván mindazt, ami a szorosan vett adatmegállapításon túlmerészkedik; sőt nagyjában az anyagot is e téves kétfélesítés szerint tartják kiutalandónak: a régibb magyar irodalmat a „filológiai", az újabbat az esztétizáló" céh pártfogásába helyezvén. S hogy e részben végzetesebb szakadásról nem panaszkodhatunk, azt sem magunknak, csak tárgyunk természetének köszönhetjük. Nálunk ui. az irodalom „régi" korszaka nagyon sokáig tart, egészen a XVIII. század végéig, s a még azután következő 40—50 esztendő is, a maga nyelvújítási küzdelmeivel, fordított és utánzó irodalmával eléggé csábítja a pusztán „filológiai" érdekű búvárlót. Az „esztétizáló" viszont nem érheti be az igazán „új" irodalommal, e potom száz esztendővel, s igyekszik a régiségből is gyarapítani a maga birodalmát. Ennélfogva nálunk az irodalom történeti anyaga nem szakadt oly merevül ketté, s tudományos feldolgozása nem jutott oly ridegen két külön kézre, mint a franciáknál és a németeknél, kiknek középkori irodalmát a filológia, az azutánit az irodalomtörténet vette birtokába, minek sajnálatos voltáról német részen őszinte vallomásokat olvashatni. A mi anyagunk tehát nem teszi, vagy a németnél s franciánál kevésbé teszi indokolttá a tudományos munkakör és módszer kettéosztását, s osztályai elszigetelését. Nálunk valóban nem volna nehéz együtt dolgozni, s munkánkban folyvást szemmel tartani az irodalmi anyag történelmi folytonosságú, teljes nagy egészét.

De, mint említettem, megnevezése is helytelen a két ellentétes irányzatnak. Minden irodalomtörténet végeredményben szövegekkel foglalkozván, legkezdetén ott van, elkerülhetetlenül, a filológiai feladat; vajon átugorhatja-e ez első lépcsőfokot az ún. esztétizáló? Viszont ez első lépés után nem csupán s nem is rögtön esztétizálás következik; a szövegtől az emberhez, egyik írótól a másikhoz, egy írócsoporttól máshoz, műfajtól műfajhoz, irodalomtól közönséghez és vissza, kortól korhoz követni a fejlődés, az élet ága-bogát: vajon mindez esztétikai feladat-e? Egyformán *irodalomtörténeti* feladat ez mind, s csak önkényesen állítható szembe egymással az összes feladat két (talán szélsőnek tekintett) eleme, részlete, melyek között pedig lényegbeli ellentét nem lehet, hiszen szükségképpeni kiegészítői egymásnak, s magukra hagyva egyaránt csonkák, félkezűek.

Nem filológiai és esztétizáló, hanem *elemző* és *összefoglaló* szakfeladatot, munkakört és módszert lehet és kell megkülönböztetnünk, aminthogy az említett helytelen megnevezések is bizonyára ezt a kétféleséget pedzették, egy-egy segédtudomány (filológia, esztétika) rokonságába tartozónak érezvén azokat, holott az irodalomtörténetnek mint önálló tudományszaknak saját kétirányú feladatáról és módszeréről van itten szó.

Az a jól ismert fejlődési folyamat, mely az egyes tudományszakok kiválására s fokozatos önállósodására vezetett, tovább folytatódik egy-egy tudományszak körén belül is, s a tudományos ismeretek végtelen elaprózódását és elszigetelődését eredményezi. Egy közös őskáoszból váltak szét a tudományszakok, szétváltan is továbbágaztak, s ma már minden tudományszak területén a „specialisták" egész sokfélesége nyüzsög. Nem ok nélkül indult meg s szaporítja ága-bogát folyvást e szétkülönülés. A pozitív megismerés szükségérzete okvetlenül elemzésre vezet s megfigyelésre kényszerít, ez meg korlátozásra, elszigetelésre. Ma már minden tudományszaknak vannak nagyítóüveggel dolgozó laboratóriumai, s aki a nagyítóüveghez szokott, az előszeretettel keresi a részletet, a parányt, s idegenkedik a puszta szemmel való, nagy, összefoglaló áttekintésektől. Amily szükséges és hasznos az elemzés zugolyaiba való szertehúzódás, oly veszedelmeket rejt magában, ha kirekesztőleg s ellenszer nélkül üzetik. [Az elemző búvár méltán

örül mikroszkopikus eredményeinek, de mesterségesen kifejlesztett miopszságában nem látja a fától az erdőt, fel sem teszi magának, sőt laikusnak érezné a „hát azután" kérdést.

Pedig a laikus kíváncsiság, mely valami összefoglaló, egész ismeretre áhítozik, egyszersmind legősibb és sajátabb ösztöne, létoka és jogosítványa minden tudománynak, ősoka magának az elemző elaprózódásnak is, mely a maga laboratóriumából most oly kicsinylőn tekint reá vissza. Laikus vagy szaktudós, ha az ismeretek egy-egy szigetkéjén megvetette lábát, beletörődhet-e, hogy bekötött szemmel szállítgassák tovább egy másik, egy harmadik, századik szigetre, s mindenkor csak egy-egy részletnek a megtekintésére oldják le szeméről a köteléket; hogy sohase lássa a tengert, mely mind e szigetek partjait locsolja, sohase tájékozódhassék legalább térképileg e szigetek összességéről, vagy java tömegéről, melyek pedig egymáshoz már csak térbelileg is igen határozottan viszonyulnak, s a tengerfenék összefüggő talajából emelkednek ki a hullámok felé? Az irodalmi élet e szigetei azonban emberi, szellemi életnek a jelenségei; ezek már önmagokban oly összetett természetűek, egymás melletti csoportosulásukban, időrendi fel- és eltűnésökben oly számos és sokféle összefüggésbe bogozódnak, hogy a viszonyítást, össz-szemléletet, szintézist valósággal megkövetelik.

Elemzés és összefoglalás: nem önkényesen kieszelt módszerek, hanem szükségképpeni fejlődmények.][2] Az ősegység, melyből a tudományok szétváltak, a filozófia volt, s fejlődésük minden időszakában meg kell lenni a törekvésnek egy újbóli végső egység felé. A gondolkozás szükséglete hozta létre őket, a gondolkozást kell anyaggal ellátniok; elkülönülésök, elemző önállósodásuk csak addig jogosult, míg ezt a célt szolgálják, s róla meg nem feledkeznek. A szétkülönülés teszi lehetővé, de sürgőssé is az egyre szabatosabb és mind biztosabb alapon nyugvó szintéziseket, egyes ágbelieket és tudományközieket egyaránt, az tesz lehetővé a közös kezdet egykori tömkelege helyére egy részletes elemzésen, szervezett és pontos megfigyelésen nyugvó tudatos összefoglalást. [Olyan folyamat ez, mint a mondatalkotás. A beszélni készülőnek még csak taglalatlan, homályos összképzete (mintegy csak érzése) van mondanivalójáról; beszélni kezd: összképzete elemenként taglalódva vonul el tudata előtt, s mire mondatát kimondta, előbbi homályos érzése most már *tudatos egész*ként áll előtte. Az emberi gondolkodásnak hinnie kell egy mindent tudatosító végső mondat lehetőségében, különben céltalan minden, a gyakorlati igényeken túlmenő ismeretszerzés.]

A két eljárás, melyről szó van, egyaránt szükséges; de csak együtt, egymást feltételezve, egymásra utaltan jogosult. A gondolkozást nem szolgáló ismeretekre, nem ismereteken alapuló szintézisekre nincsen szükségünk. Oly „tudományos" szintézis, mely a kiderített részletadatokkal nem törődik vagy ellenkezik, s mely önkényesen választja meg összefoglaló elvét: nem volna egyéb haszontalan szófecsérlésnél. De ha a tudományos anyag kellő szakismerettel foglaltatik egységbe, tárgyi hűségű gondolatrendszerbe: a szintézis megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a maga szaktudományának, még akkor is, ha — mint rendszerint a részletkutatás befejezetlensége miatt szükségképp — intuíció hidalja át a még ismeretlent.

Igen, mert minden szintézis egyszersmind *célkitűzést* eredményez a szaktudomány számára. Igyekszik meglátni az eszményi tervet, melyre a hézagos ismeretanyag rávall, kijelöli a hiányokat, s ezzel programot is ad a kutatásnak. Minden újabb szintézis gondolatot szűr le anyagából s gondolattal világít a továbbiak

[2] A főszövegben a szögletes zárójel a kéziratban utólag ceruzával kihúzott szövegrészeket különíti el. *(K. H. J.)*

elé. Értelmet nyer általa az elemző munka, s céltudatosan dolgozik a nagy egész számára.

A tudományok ui. nem születtek kész fegyverzettel, tudatos célkitűzéssel és rögtön találó módszerrel. Minden tudomány inkább okozat eredetileg, mintsem kezdeményező célkitűzés. Van irodalom, van ösztönszerű irodalmi érdeklődés: *lesz* — okozatként, egy tudatosító folyamat szükségképpeni termékeként –, lesz irodalomtörténet, mely sokáig csak tapogatózik, tétovázó s csak lassanként világosodó céltudattal; s biztos célkitűzéshez, sőt anyaga szabatos elhatárolásához is csak önmaga felől való ismételt elmélkedéssel juthat majd el. Az elemző megoszlás, a szaktudományok önállósodása, mint láttuk, elkerülhetetlen szükség; de nincs önállósodás célkitűzés nélkül, s nincs célkitűzés szintézis nélkül. Nincs abban tehát semmi különös, hogy a tudományok hosszabb-rövidebb s többnyire tekintélyes pályafutás után mintegy utólag tűzögetnek ki célt maguk elé. Az ismételt célkitűzés, a szintézis, nemcsak a gondolkodás az idő szerinti igényét elégíti ki, hanem a továbbhaladáshoz is ösztönzéssel szolgál.

Elemzés és összefoglalás egyenjogúságát elismerve meg kell állapítanunk, hogy ritka az irodalomtörténet művelői közt, aki mindkettőt egyenlő rátermettséggel és sikerrel folytathatná; a többség — hajlam és képzettség szerint — meglehetős kizárólagossággal csak egyikét gyakorolja e szakirányoknak. Sőt nemcsak egyes tudósok — egész nemzetek tudósvilágai állnak ily egyoldalú típusokként egymással szemközt a köztudatban: a felületesség vádja a franciák, a kicsinyes alaposság közkeletű vádja a németek ellen — bizonyítja ezt. De a hajlam és tehetség szerinti munkamegosztásban semmi veszedelem sincsen, ha a két felekezet figyelemmel kíséri s folyvást felhasználja egymás eredményeit; ha egyik sem ragad meg a maga egyoldalúságában; ha mindketten számon tartják, hogy ellentétesnek látszó gyakorlatuk azonegy tudományos feladatnak közös erővel való megoldására hivatott. Egyébként a két típus elszigetelődése, úgy tetszik, szűnőfélben van. A német irodalomtörténetben egyre serényebb és érdemesebb munka folyik, a filológiai részletmunka elhanyagolása nélkül, a szintézis irányában. Francia részről viszont a „német módszert" — a nálok úgynevezett *critique de méthode*-ot oly hathatósan beoltotta az eddigi *critique de talent* vérébe a francia Lanson, hogy honfitársai egyenest a Sorbonne germanizálásával vádolták meg érte. A két külön típus egymásra talált s kézfogásukkal minden jel szerint a tudománynak rendkívüli föllendülése korába jutottunk.

Vegyük tudomásul, s kövessük a példát.

Egy magyar irodalomtörténeti rendszerezésre készülvén kísérletet tenni, hangoztatni kívánom az első lépés megtétele előtt, hogy az elemző részletmunkát sem kicsinyelni, sem korlátozni nem szabad. Csak kirekesztőleges, tervszerűtlen gyakorlása ellen illik óvást emelnünk, s ha lehet, ellenszert nyújtanunk.

Minden rendszeres irodalomtörténet voltaképp megannyi kísérlet a szintézisre. Elődeink munkájából le kell vonnunk a tanulságokat — s tudományszakunknak Czvittingertől Beöthy Zsoltig megtett lépései valóban nevezetes tanulságokkal látnak el útravalóul. Műveik szervi összefüggésben állván az irodalmi fejlődéssel, ennek vázolásában lesz még módunk kijelölni történeti helyöket és jelentésöket. E bevezetés csak elvi érdekből kér tőlük tanácsot.

A szintézis valami nagy, összefüggő egésznek, egynemű egységnek fogja fel anyagát: van tehát vezérelve, összefoglaló fő szempontja. Múltbeli irodalomtörténeteink (szintéziseink) vezérelvét leghamarább az *irodalom fogalmáról* adott meghatározásuk, vagy ha ilyet nem adtak, az irodalom mivoltáról anyaguk kiválasz-

tásában megnyilatkozó felfogásuk tünteti elő. Az irodalom fogalma: valóban központi problémája szaktudományunk szintézisének, s a meghatározások, melyeket róla eddigi irodalomtörténeteink adtak, megannyi ujjlenyomatai a fejlődő irodalmiság korszakainak. Az irodalomtörténetnek valamely elv szempontjából való megírása csak akkor történhetett meg, mikor magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban volt, vagy be is fejeztetett: akkor vált ugyanis felismerhetővé ez elv s tétethetett meg irodalomtörténeti rendszerező elvvé. Ha tehát tételszerűleg felsorakoztatjuk, hogy *mikor mit tartottak irodalomnak:* nem csupán a magyar irodalomtörténeti szintézis fejlődési fokozatairól kapunk felvilágosítást, hanem figyelmeztető ujjmutatást visszamenőleg magának az irodalomnak fejlődési mozzanataira is. S nagy megnyugvás lesz számunkra, hogy mind elvi megfontolásunk, mind pedig majd kifejtendő fejlődésszemléletünk ily valóságos történeti hitelű okmányok tanulságaiból merített eszméletet.

Czvittinger, Bod és Horányi írói lexikonai már csak formájuk (ábécérend!) miatt sem tekinthetők szintéziseknek. Egybehordott anyaguk azonban elárulja, mit tartanak *literatúrának,* s minthogy e felfogás az első rendszerezőével, Wallaszkyéval azonos, csak az utóbbival kezdem áttekintésemet.

Wallaszky (1785) szerint a magyar literatúra mindent felölel, mit valaha *magyarországi* ember írt (Magyarországhoz számítván nemcsak Erdélyt s Horvát-Szlavonországokat, hanem egykori, ideiglenes „tartományait": Dalmáciát, Moldvát és Oláhországot is), tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven írta; s ő valóban e roppant, műfaj és nyelv szerint heterogén egyvelegnek: *a magyarországi egyetemes irástudásnak* a történetét akarta megírni.

Az utána következők is felvesznek valamennyien egy ilyen szélesebb értelemben vett (egyetemes) magyar irodalmat és irodalomtörténetet. Csakhogy ők már nem azt dolgozzák föl. Egymás után szűkebbre szabják a feldolgozandó kört, s így az elméletben elismert „egyetemes" magyar irodalom mellett, illetőleg azon belül egy „szorosabb értelemben" vettnek a fogalma alakul ki nálok, mely aztán maga is fokozatosan szűkebbre szorul. Pápaynál (1808) e fogalom már csak a *magyar nyelvű* irodalmat öleli fel (kizárván az „idegen"-nek mondott latin nyelvűt), Toldynál csak az olyan magyar nyelvűt, mely egyúttal a *nemzeti* szellem megnyilatkozása; Beöthynél végül a nemzeti szellem *művészi* megnyilatkozásait. A szűkülés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat tovább szűkíti a megelőzőt.

Nem képzelhető, hogy e fokozatos fogalomszűkítés a felsorolt szerzők önkényes kitalálása volna. Ha a fejlődés tényei nem igazolnák is (pedig meg fogjuk látni, hogy igazolják), eleve föl kellene tennünk, hogy említett meghatározásaik magának az irodalmi fejlődésnek megannyi megtett lépését regisztrálják utólag; vagyis hogy valamennyien az irodalom fogalmának azt a meghatározását fogadják el rendszerező elvül, amely saját koruk közfelfogását fejezi ki. Mindenik a maga korának irodalmi felfogásával nézi a múltat, *a jelen szempontjával ír történetet.* Teszi pedig ezt bizonyára öntudatlanul, mint kora irodalmi törekvéseinek aktív részese, s tudományos rendszerezés képében propagálója. Az irodalomtörténet azonban történettudomány; s a múltból csak a jelennel azonos jelenségeket vonni bele szemléletünkbe, a tőle különbözőket ellenben kirekeszteni s a feledésnek átengedni: történettudományi szempontból elfogultságot jelent. Hogy ez az elfogultság, a tudománynak is együttérzése, közös erőfeszítése a maga korának törekvéseivel számottevő rugója volt az irodalmi fejlődésnek, hogy tehát hasznos is volt: tagadhatatlan. Bizonyos viszont az is, hogy az iroda-

lomtörténetnek ez a típusa nem elégíti ki a tárgyilagosság tudományos követelményét.

Igaz ugyan, hogy elv és kivitel nem mindenkor s nem merev szabatossággal fedik egymást eddigi irodalomtörténeteinkben; hogy pl. Toldy Ferenc nem rekeszti ki teljességgel a múltból mindazt, ami nem tekinthető a nemzeti szellem kinyomatának, s Beöthy Zsolt sem mindazt, ami kívül esik a „művészi megnyilatkozás" körén: de ebből is csak az következik, hogy hibásan van kijelölve a rendszerező elv, mert íme a szerzők, saját jobb belátásukat követve, ellentmondanak neki a kivitelben.

Vonjuk le hát ebből a tanulságot. *Az irodalom fogalma nem állandó, hanem történelmileg alakuló, változó fogalom; kor szerinti megkötöttségében tehát nem fogadható el vezérelvül egy, az irodalom egész történeti anyagát rendszerező szintézis számára.*

De egy másik szempontból is figyelmet érdemelnek a fentebb ismertetett meghatározások. Az a száz esztendő, melynek elején Wallaszky, végén Beöthy Zsolt áll, a magyar szellemi élet történetében mint a nemzeti eszme nagyszerű föllendülésének, mondhatni: nemzeti öntudatunk kibontakozásának a korszaka ismeretes. Mintha az a természetes hazaszeretet, mely az azt megelőző nemzeti életben gyakorlatilag alkotott és érvényesült, akkor eszmélt volna magára egyre világosodó öntudattal, s vált volna hovatovább mindeneket átjáró uralkodó eszmévé. E nagy, nemzeti tudatosodásnak nemcsak tükrözője, hanem tevékeny részese s megnyilatkozása volt maga irodalmunk és tőle függő, vele karöltve járó irodalomtörténetünk is. A nemzeti eszme e nagy hulláma részint hazai forrásokból eredve, részint nemzetközi áramlatoktól is lendületet nyerve már a XVIII. század közepével megindul. Megindulását jelzi a történelmi érdeklődésnek: a történetirodalomnak akkori erős pezsdülete. Ugyane hullám ragadja magával irodalmunkat és irányítja további fejlődését. Rendszerező irodalomtörténetírásunk is ebben a korban fejlődik ki s az irodalom fogalmának (a latin megtagadásával) a kizárólagos magyar nyelvűségre szorítása (Pápay) már kétségtelenül a nemzeti eszme áramlatával való érintkezésről tanúskodik, bár a nemzetiséget még csak alaki: nyelvi jelentkezésében teszi tudatossá. Benső valóságában fogja már fel Toldy Ferenc, mikor az irodalmat a nemzeti szellem megnyilatkozásának vallja. S Beöthy Zsolttal sem szűnik meg szaktudományunknak ez áramlattal való szoros kapcsolata; mert igaz ugyan, hogy a nemzeti követelmény mellett ő fogalmazza meg a művészit, de korántsem felváltásaként amannak, sőt inkább szinte értékmásaként, amennyiben a művészet mozzanatában látja azt a jegyet, aminél fogva az irodalom az egész nemzet lelkéhez, mindenekhez szól.

Szaktudományunk tehát a nemzeti eszme áramlási korában fejlődött ki, s annak nem tudományos megfigyelőjeként, hanem részeseként mutatkozik: a nemzeti eszmében nem csupán egyik, bár igen jelentékeny mozgatóját látja az irodalmi fejlődésnek, hanem kezdettől fogva tevékeny s legsajátabb erőforrását.

Kétségtelen, hogy a nemzeti elvű rendszerezés tárgyi igazságon alapszik s mint szaktudományi jelenség mélyen gyökerezik a hazai előzményekben (már Czvittingert is a nemzeti önérzet sarkallja munkája megírására). Jogosulatlannak nem is mondható, hiszen vezérelve egy oly ösztön-erő, mely műveltségi fejlődésünk *egész* területén érvényesül, s melynek mozgató hatalmából a szellemi élet minden ága s így az irodalom is részesedik. De épp ebből következik, hogy a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak. Márpedig az irodalomtörténet önálló, vagy önállósulni kívánó tudomány-egyed;

a nemzeti elv alá foglalva azonban segédtanulmány szerepére utaltatik, csak egyik ágává tétetik meg az összes nemzeti történetnek, a magyar szellemi élet összes történetének, holott szaktudományunk éppen annak megfigyelését célozza, hogy miként különül el e közös, széles alapról, s miként fejlődik önálló összefüggésként tovább az, amit magyar irodalomnak nevezünk. S ha irodalomtörténetünk mindeddig oly rendszerező elvet vallott magáénak, mely nem csupán az övé, hanem mindazon történeti tudományoké, melyek a magyar szellemi élet múltjával foglalkoznak: ez csak azt jelenti, hogy a nemzeti történeti tudományok összességéből még eddig nem önállósult eléggé, a maga speciális feladatait nem határozta meg kellő tisztasággal. Az irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, *önelvű* rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni. A magyar irodalom és irodalomtörténet nagy szolgálatot tett nemzetiségünknek s tegyen ezentúl is mennél nagyobbat. Legértékesebb azonban akkor lesz szaktudományunk szolgálata, ha a maga speciális területére lép, s kimutatja, mily *irodalmi* értékeket termel — egyéb erők közt, melyeknek társaságában működik — a nemzeti ösztön s később öntudat. S hogy a nemzeti eszme gyűjtőszempontja nem is alkalmas a teljes történeti anyag rendszerezésére, az már csak az ily szempontú rendszerezéseknek azon belső ellentmondásából is kiderül, hogy valamennyien ismernek egy „nemzetietlen" kort is, sőt — sajnos — legújabban már kettőt. Ami egy fejlődő lényegben egyszer megvan, másszor nincs meg, az nem saját és kizárólagos elve e fejlődő lényegnek, csak legfeljebb egyik, bár nagy horderejű mozgatója.

Beöthy Zsolt szintézisében *(A magyar irodalom kis tükre)*[3] egy huzamos tudománytörténeti fejlődés érte el tetőpontját, tiszta tudatra jutását. Nem hagyhatunk azonban szó nélkül némely elszigetelt jelenségeket sem. Bodnár Zsigmond irodalomtörténete[4] szintén nem önelvű szintézis: a magyar irodalmat mintegy demonstratív anyagul használja fel az összes szellemi élet törvényszerű hullámzásának a kimutatására, tehát szaktudományi önállóságából segédtudományi szerepre szállítja alá az irodalomtörténetet. Rield Frigyes *A magyar irodalom főirányai*ban[5] nem akart az egész anyagot felölelő szintézist nyújtani, s csak tévedés megelőzése végett említem fel; ő világirodalmi áramlatok szempontjából tekint végig irodalmunkon s így, ha — alaptalanul — szintézis szándékát tulajdonítanók neki, azt kellene mondanunk, hogy a világirodalomnak rendeli alá a magyart. Szintén nem tekinthetők teljes anyagú szintéziseknek (s nem is azt célozták) azon, az irodalmi fejlődésnek csak egyik, bár mai felfogás szerint legjelentékenyebb ágát, a költészetet vagy a szépirodalmat felölelő összefoglalások, melyeknek gr. Mailáth János vetette meg alapját,[6] s minőket utána Toldy Ferenc[7] s mások is írtak. Mindenki tudja, hogy költészeten és szépirodalmon kívül egyéb is volt és van az irodalomban.

Örömmel fogadhatni az irodalmi anyag mennél több oldalú megvilágítását, s mind e szempontok jogosak és hasznot hajtók voltak, de nem saját vagy nem teljes látkörű szempontjai a szaktudománynak, mert anyagát (a magyar irodal-

[3] Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis tükre.* Bp. 1896.
[4] Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története I—II.* Bp. 1891.
[5] Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai.* Bp. 1896.
[6] Mailáth János: *Übersicht der Geschichte der magyarischen Poesie.* In: *Magyarische Gedichte.* Stuttgart és Tubinga 1825.
[7] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története I—II.* Pest 1854.

mat) részint egyetemesebb tárgykörök függelékének teszik meg, részint megcsonkítják, csak egy bizonyos kategóriára szorítják az irodalomnak szélesebb, történetileg teljes anyagát.

Újabb irodalomtörténeteink a rendszerező elv szempontjából Beöthy Zsolt nyomdokán haladnak, több-kevesebb egyéni színezettel képviselvén ugyanazon típust a kivitelben. Pintér Jenőről illik itt megemlékeznünk s tisztáznunk rendszerezése[8] jellegét. Nagy irodalomtörténete azzal a rendeltetéssel készült, hogy részletmunkálatok szerteszét heverő, aprólékos, mondhatnám törmelék-eredményeit valami módon egységbe foglalja. S ő ezt a kívánt célhoz képest szerencsésen végre is hajtotta. Az irodalmi anyagot történeti rendben felsorakoztatván, minden eddigi tudományos (részlet-) megállapítást beosztott a maga tárgyi helyére, s mind e tudnivalókat, a részletekben egyéni felfogását is többször érvényesítve, folyamatos elbeszélésbe öntötte át. Könyvéből így felvilágosítást nyerhetni afelől, hogy szaktárgyunk összességéről és bármely részletéről mit tud az eddigi kutatás. S ebben van érdeme. Sokáig nélkülözött, igen hasznos segédkönyv ez, mely felfogásban a Beöthy Zsoltéval, alaki kivitelben a Toldyéval rokon, lényege szerint pedig egy nagyarányú *bibliographie raisonnée*, egy történeti menetűvé feloldott „Szinnyei".[9] A szintézis szempontjából azonban nem tör új utat. Nincs meg benne az egész nagy történeti anyagon végigvonuló, s azt mintegy gondolatbeli egységbe szervező szintetikus vezérelv, vagy ami van, nem más, mint elődeiében. Aminthogy nagy kézikönyvében bevezetésként közlött elméleti fejtegetései sem annyira elvi, mint inkább alaki, technikai, sőt tekintélyi szempontokból foglalkoznak a rendszerezés problémáival.

Míg tehát az elemző kutatás igen nagyot haladt, a rendszerező összefoglalás terén nem nyújtottunk elv szerinti újat Beöthy Zsolt óta. S ha szaktudományunk eddigi rendszerezéseit tudományos szempontból nem tarthattuk véglegesen kielégítőknek, s ha kívánjuk további fejlődését, akkor valóban ideje legalább gondolkoznunk legközelebbi teendőink felől.

Az óhajtott szintézisnek, mint máris látható, vannak elvi előtételei: *tárgyi hűség* és *önelvűség*, minek figyelembevétele nélkül utunk legkezdetén eltévedhetünk.

Tárgyi hűség szempontjából alkalmatlannak találtuk az eddigi rendszerezések vezéreszméit, mert alkalmazásuk megcsonkítja a múlt hagyatékát. Az eddigi rendszerezések igazgató elvei („magyarországi" — „magyar nyelvű" — „nemzeti tartalmú" — „művészi") — mint már jeleztük — nem kizárólag s nem mindig sajátjai az irodalmi fejlődésnek: mert vagy csak bizonyos időpontig érvényesek szűkítetlenül (mint az első), vagy csak bizonyos időponttól kezdve lépnek fel határozottan (mint a többi). Úgyhogy e határozmányok bármelyikével szabnók ki, okvetlenül eltorzítanók irodalmunk fejlődésének történelmi valóságát. A mondott szempontok elseje idejemúltán is kiterjesztené, a többi három időnek előtte megszűkítené a valóságos történelmi anyagot. Például a magyar nyelvűség következetes végigvitelével hány latin nyelvű terméket kellene kiiktatnom a múltból, melyeket pedig a kor igenis a magyar irodalomba tartozóknak tudott és vallott. A nemzetiség s művészieség elvével is oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, hogy az ellen felháborodva tiltakoznék minden történeti

[8] Pintér Jenő: *A magyar irodalom történetének kézikönyve I—II.* Bp. 1921.
[9] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I—XIV.* Bp. 1891—1914.

érzék. A tárgyi hűség követelménye kizár minden *a priori* rendszerező elvet, minden elfogultságot, alanyiságot, önkényt. Tárgyunk, az irodalom, időben változó jelenség; rendszerező elvünk számoljon tehát a változandóság tényével, tárgyából eredeztesse magát: történeti elv legyen; vagyis olyan, mely, midőn a gondolatnak szinte pillanatnyi egyidejűségébe igyekszik összevonni századok munkáját, bántatlan hagyja a jelenségek időbeli rendjét, s emberi gondolatrendszert alakítván, nem másítja meg anyaga életbeli képét.

S itt a fő nehézség, itt a tudományos alázat és önuralom legfőbb próbaköve. Az emberi gondolkodásnak vannak saját törvényei és feltételei; nagyobb egészt csak mint tagolt egységet képes felfogni, s összefoglaló emlékezetében (történelem !) is a tagolás segítségét igényeli. Saját törvényeit többnyire előnyben részesíti tárgya követelményei fölött, s ezek rovására is érvényesíti; hajlandó kitalálni egységet és tagoltságot, s hajlandó kész rendszerhálózatot (természetesen: szabályos arányút) ráteríteni a tárgyi szemléletre. Ily *a priori* szintéziseket nagy számmal ismerünk, s tudományszakunk területén az ilyenek legkivált a *korszakolásban* (korszakokra osztásban) árulják el önkényes voltukat, mikor az bizonyos tetszetős törvényszerűség meglétét akarja reánk szuggerálni.

Nálunk leginkább a politikai történet korszakait vagy az időszámítás kerek egységeit — századokat — szokás megtenni irodalomtörténeti korszakoknak: mintha *törvény* volna, hogy az irodalmi élet fordulatai minden esetben és főképp a politikai élet fordulataitól függenek, avagy százévenként s általában szabályos időközökben váltogatják egymást. Mind e korszakolások találók lehetnek egy-két esetben, de onnan általános érvényre emelni őket önkényes eljárás. Magától a szemlélet tárgyától kell tanácsot kérnünk s *arra* szabnunk gondolatrendszerünket. Máskülönben adhatunk ugyan érdekes, hasznos felvilágosítást egy-egy szempont vagy föltevés irodalmi dokumentumairól, de nem tárgyi hűségű gondolati képet a történeti valóságról.

S még egy megjegyzést a tárgyi hűség követelményéhez. A magyar, német, francia stb. irodalmak mind valamennyien irodalmak lévén, kétségkívül lesz valami közöselvűség szintéziseikben, de azonos vezérelv mellett is más és más valóságrendszert fognak eredményezni, s önálló egyedekként különülnek el egymástól, mert történelmi határozmányaik különfélék voltak. A tárgyi hűség követelménye tehát magában foglalja az egyediségét is. Nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez. Örömmel ragadva meg a külföldi szaktudomány minden eszmélteto tanulságát, ugyanakkor minden idegen rendszermintát el kell hárítanunk, s csak irodalmunk saját történeti anyagának a vallomására kell bíznunk magunkat. Beöthy Zsolt szintézise, amily természetes folytonossággal nőtt ki (nemzeti szempontjával) a hazai előzményekből, éppoly eleve kigondoltsággal alkalmazta Taine rendszerét a mi irodalmunkra. Kérdezzük meg saját anyagunkat, akkor lesz irodalomtörténeti szintézisünk nemcsak tárgyi hűségű, hanem magyar is egyúttal; s ha nem tettük is meg eleve vezérelvül a nemzetit: nemcsak tudományos igazságban, de magyar eredetiségben s nemzeti értékben sem fogunk elmaradni nagyérdemű elődeink mögött.

Míg a tárgyi hűség követelménye ily egyedi megkötöttségében kényszerít felfognunk a *magyar* irodalom történeti valóságát: másik követelményünk, az *önelvűség* (tárgyunknak mint *irodalmi* anyagnak önelvű rendszerezése) fogalmi általánosításra utal. Mert egyaránt irodalom a miénk, a németeké s a többieké is, s ennélfogva, mint már említém, szintézisökben is kell valami közösségnek lenni. Az *irodalmiság* fogalmi azonosságából következik ez; s az irodalmiság

fogalmán mint végső elvontságon kell szükségképp felépülnie minden irodalomtörténeti össz-szemléletnek; igenis, mint elvont, legáltalánosabb határozmányaira tágított fogalmon, mely mindennemű egyedi fejlődménynél szélesebb alap — nem pedig (elődeink példájára) e fogalom valamely korszerű megkötöttségén, mely minden körülmények közt keskeny alap az irodalmi múlt egésze számára.

Az önelvűség követelménye annak kijelölésére utal bennünket, ami mindennemű irodalomban *állandó*; a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a *változó* (egyedítő) mozzanatok számbavételére kötelez; amaz kielégíti a gondolkozás absztrakcióigényét, emez biztosítja a konkrét valóság érvényesülését a felépítendő rendszerben; amaz lehetővé teszi az egységes szempontú szintézist, emez a megrajzolandó kép történeti igazságát; amaz határozza meg a szintézis egységét, emez tagoltságát. Így mindennemű önkényt eleve kirekesztettünk.

Állandó és változó: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozásai: e kettőre kell hát figyelmet fordítanunk. Ezek pedig a „fejlődés" posztulátumai, s ki is merítik a „fejlődés" fogalmát. Fejlődésről kell ugyanis szólanunk mindaddig, s csak addig szólhatunk fejlődésről, míg e folyamat alanya lényegileg mássá át nem alakul, vagyis míg mindennemű változás ellenére lényegileg azonos marad. Ebből következik, hogy a fejlődésszerű változás csak formai horderejű lehet, vagyis — tárgyunkra értelmezve — az irodalom magyar nyelvűsége, nemzeti szelleme, művésziessége: e történelmileg egymást szűkítő, fentebb ismertetett követelmények nem jelenthetik állandó lényegét az irodalmiságnak, hanem csak korszerű jelentkezéseit, „színeváltozásait".

E gondolatokkal már tisztáztuk feladatunkat, s szintézisünk elvi álláspontját is kijelölve látjuk a „fejlődés" szempontjában. E szempont az egyetlen, melyet a vizsgálat alá vett történelmi anyag maga kényszerít reánk, mely megadja minden kornak a magáét, s így irodalomtörténeti emlékezésünket a tárgyi igazság szempontjából, tehát önként, erőltetés nélkül rendszerezheti egységes egésszé. Gondolatrendszert nyújt, s mégis tárgyi igazságot; egyidejű össz-szemléletet, s mégis időrendi kibontakozást tesz lehetővé.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt magát elvi álláspontunkat, szereljük fel magunkat a rendszerezéshez szükséges fogalmi készlettel. Ne ijedjünk meg: nem az absztrakciók árnyékvilágába, hanem az élet elevenségébe kerülünk azonnal. Csak azt bocsássuk még előre, hogy a következő szerény fejtegetések célja a szintézis vezérelveinek elfogulatlan felkutatása, nem pedig a szaktudomány egész rendszerének az utolsó részletig menő felépítése.

Az „irodalom"-nak örök érvényű *meghatározását* adni nem lehet, mert időben változó fogalom. De meg lehet jelölni, mi az állandó mindabban, amit eddig literatúrának, irodalomnak neveztek, meg lehet állapítani mindennemű irodalmiság végső feltételeit.

Hogy irodalom bárhol és bármikor létrejöhessen, ahhoz kellett valaki, aki megírjon valamit, s kellett valaki, aki azt el is olvassa. Író, írott mű és olvasó kellett hozzá. *Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével:* ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom *állandó* lényegét. Láthatja az olvasó (s gondolatmenetünk helyességét ebből is megítélheti), e végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni, egy zárt teremben berendezett könyvespolcokat; s mely, ha az írók lekötötték is érdeklődését, többnyire megfeledkezett az olvasóközönségről, mely pedig

az említett irodalmi *alapviszonynak*, forgalmas életnek szintén figyelembe veendő részese.

Ismétlem: ez alapviszonyt korántsem definícióként árulom; de végső feltételét látom benne mindennemű irodalom lehetőségének. Jól tudom, hogy e viszony felölelheti a szellemi élet azon egész, roppant területét, mely az írástudás talapzatán nyugszik, tehát végtelenül többet annál, amit *ma* irodalomnak nevezünk; viszont azt is tudom, hogy volt idő (igen huzamos !), amikor a „literatúra" még nem vált külön e téres alapról, hanem azzal egészen egyet jelentett: mégpedig fejlődése legkezdetén. S épp e körülmény kényszerít ily kitágított alapvetésre.

Magyarázatot kíván az a körülmény, hogy az említett alapviszony közvetítőjeként az *írott* műveket jelölöm meg. Mondanom sem kell, hogy nem csupán kézírást értek, hanem bármily technikai módon, nyomtatás vagy akár fonográf stb. útján *megrögzített* szövegeket. S nem is ez az, amit magyarázni kell. Legott felmerül ugyanis a kérdés: hát a *szóbeli* közvetítés (népköltészet !) ki van rekesztve az irodalomból? Mit feleljünk erre?

Irányelvünk erre nézve csak az lehet, hogy ha valamely kor közfelfogása a népköltészetet az irodalomhoz tartozónak fogta fel, akkor mi is kénytelenek volnánk azt megtenni. Mert hisz a mi kérdésünk csak az lehet: *mikor mit* tartottak irodalomnak, nem pedig, hogy *mi* mit tartunk annak. Márpedig a közfelfogás általában irodalmon kívülinek tartotta a népköltészetet. Az irodalom létrejötte már maga elválást jelent attól, ami mint közműveltségi, nyelvi produktum neki előzője lehetett. Irodalmunkra nézve ez történelmi tény, hiszen latinul írott művekkel és fordításokkal kezdődik. De elválást jelent ez elvi tekintetben is. A nép íratlan szájhagyománya (s ebben költészete) igen lényeges pontban különbözik az irodalom szövegközvetítésétől. Amannak soha egyetlen terméke sem lehet véglegesen megállapodott, míg csak szájról szájra száll; egy-egy monda például akár annyi változatban is élhet egyidejűleg, ahány ember tudja, s nemcsak nemzedékről nemzedékre menőleg változékony, hanem egyazon ember is másképp mondhatja el tíz év múlva, mint ma. Hogyan jött létre? — bizonytalan; de vegyük fel azt a (különben is egyetlen elképzelhető) lehetőséget, mely a szóbeli hagyományozást (népköltészetet) legteljesebben állíthatná párhuzamba az irodalommal: tegyük fel, hogy egy népmonda, egy népdal stb. végeredményben egyetlen egyén műve volt, éppúgy mint egy irodalmi mű: akkor is végtelenbe szétfutó ellentétet állapíthatunk meg a kettő között. Mert a szájhagyományra utalt egyéni művet közönsége nemcsak elfogadja (mint az irodalmit), hanem tovább alakít rajta, csonkítja, toldja, mással keveri, bontja, újraszerkeszti, eredeti képéből teljesen kiforgatja, végképp s visszahozhatatlanul el is felejtheti. Itt tehát amaz „alapviszony" közvetítő anyaga („a mű") köprédára van kivetve; közönsége nem hagyja változatlanul, s ha eredetileg egyéni mű volt is, ezrek művévé: kollektív alkotássá válik végül, s mint egyéni mű végképp megsemmisül. Az irodalmi, az írásban, nyomtatásban megrögzített mű ellenben változatlan: az a maga egyedi véglegességében jut el nemcsak kortársaihoz, hanem a későbbi nemzedékekhez is; mint minden ízében azonos ható tényező munkál ma és holnap, a végtelenségig szaporodható közönsége minden egyes tagjában; ha ma kiesett a közemlékezésből, holnap ismét belevonható.

Szájhagyományban s irodalomban forgó művek tehát, bár létrejöttük pillanatában egyneműek, történeti életükben (márpedig itt ez a fontos szempont) mint kollektív és egyéni alkotás kerülnek szembe egymással; ott a kollektivitás időbeli változásaival együtt változik a mű is, emitt a mű változatlan marad, s a maga évszázadokon át szaporodó sokfejű közönségét egyaránt a maga képére teremt-

heti át, közösséget teremtő szilárd tényezőként maradhat fenn. A szájhagyomány művét nemzedékek közössége teremti, viszont az irodalmi mű nemzedékek közösségét teremtheti meg magán keresztül. Ott valami befelé ható, itt kisugárzó erő működik, ott társadalmi erők hatnak vissza a kész műalkotásra, itt műalkotás hat a társadalomra. Centripetális és centrifugális erőkként áll szemben a kettő egymással. A szóbeliség hagyatéka a maga összességében folyvást változó egység: az irodalmi készlet folyvást szaporodó, de korábbi és későbbi elemeit egyedi eredetiségükben konzerváló lerakódás; az folytonosan módosuló oldat, ez folytonosan növekvő rétegeződés.

A szóbeli hagyományozás területe tehát elvileg más, mint az irodalomé; rokonterületei ezek egy még tágasabb egységnek, mely a műveltség összes nyelvbeli megnyilatkozását felölelí. Egymásra tehát lehetnek hatással, egymásból ágaz hatnak ki s visszatérhetnek egymáshoz, de sohasem azonosak.

Egészen más kérdés aztán, hogy az irodalomtörténetbe beletartozik-e a *népköltészettel* való foglalkozás. Bele, de csak mint az irodalommal történetileg többszörösen vonatkozásba kerülő jelenség figyelembevétele, nem pedig mint saját tárgya e tudományszaknak. Beletartozik először mint legprimitívebb, történet előtti vehiculuma annak a műveltségi ösztönnek, melyből majd az irodalom szervez meg egy külön összefüggést; amelytől az irodalom már születésekor elválik; amely azonban mint egy primitívebb jelenség „survivance"-a az irodalom létrejötte után is megmarad (éppúgy, mint ahogy a nyomtatás kezdete után a primitívebb kézírásos irodalom sem tűnik le végképp s egyszerre). Beletartozik másodszor úgy is, mint az irodalomból folyvást táplálkozó folyamat, mint az irodalmi termelésnek egyik levezetője, az elhíresedett, népszerűsödött művek végső felfogója, kollektív ízlésbe feloldó gyűjtőmedencéje. Beletartozik végül mint koronként az irodalmi ízlés ösztönzője — ihlető forrása.

Tény azonban, s ezt épp a legutóbb említett lehetőség igazolja legjobban, hogy az irodalom a népköltészetet mindig valami magától különállónak tartotta, s ennél fogva az irodalomtörténet is csak erre az álláspontra helyezkedhet, mit egyébként a fentebb kifejtett elvi megfontolás is támogat. Természetes viszont, hogy bármely népköltészeti termék, attól a perctől kezdve, amint valaki lejegyzi, számtalan változatai egyikét ezáltal szövegszerűleg megrögzíti, s e véglegesített alakjában az irodalmi forgalomban útjára bocsátja: legott oly elbánás alá esik, mint bármely más, írott-nyomtatott (irodalmi) szöveg.

Az irodalmiság végső alapja tehát, ismétlem, egy szellemi életbeli viszony, mely írók és olvasók között az előbbiek által írt (megrögzített) szövegek közvetítésével érvényesül.

Hogy írók és műveik nélkül nincs irodalom, abban senki sem kételkedik. De hogy feltételei közé az olvasóközönség, e passzívnak hihető harmadik is odatartozik, némelyek talán hajlandók tagadni. S igazuk volna, ha az irodalom a megírott műveknek az a holt tömege volna, mely némán gubbaszt egyvégtében a könyvespolcokon. De nincs igazuk annak a szemében, ki a történettudomány tárgyának az egykori élet valóságát tartja. Amit soha senki el nem olvasott, azt soha senki nem tarthatta irodalomnak. Lehetett az a legnagyobb remekmű, életbeli jelentősége semmi, ha elkészülte után legott tűzbe vettetett. Az legfeljebb egy elkallódott terméke az irodalmi ösztönnek, amilyen az élet más területein is tömérdek akad. A vetélés életjelenség arra nézve, ki vele vajúdott, de a vetélt magzat az élet számára meg sem született.

A mi irodalmunkban sajnosan ismétlődő jelenség volt kiváló művek hosszú lappangása. Elég csak Mikes *Törökországi leveleit* megemlítenünk. Irodalmi cél-

zatú mű volt ez akkor is, mikor Mikes megírta, de vajon míg rajta kívül más el nem olvasta, míg nyomtatásban közkézre nem került, volt-e jelentősége irodalmi életünkben? S miért foglalkozik az irodalomtörténet egyes művek további sorsával, utóéletével is; miért érdeklődik *Bánk bán* sorsa iránt, melyet, bár megjelent, szerzője életében észre sem vettek; miért jelöli meg posztumusz sikere kezdetét, miért nem szorítkozik csupán a mű ismertetésére? Bizonyára mert érzi, hogy az irodalomhoz a közönség is hozzátartozik, s egy mű csak akkor lép be az irodalmi életbe, mikor közönséghez jut el. Hamisítványok is, ha egyszer hiteles szövegekként fogadta s olvasta a közönség, beletartoznak azon kor irodalomtörténetébe, melyben hiteles szövegekként voltak forgalomban; bele, még ha hamis voltuk kiderült is később. Viszont olykor egész régibb korok összes termelése feledésbe merül, mintha sohasem lett volna: az elfeledettség idején nincs is annak semmi része az akkori irodalom életében; de hivassék fel reá újból a figyelem, tegyék közzé újból nyomtatásban: ismét eleven tényezője lehet az emlékezésre ébredett kor irodalmának, mint pl. a legrégibb magyar irodalom a Révai korának.

Írók, művek, olvasóközönség: szükségképpeni feltételei, tényezői tehát az irodalomnak, s mind egyenként, mind pedig egymásrautaltságukban tárgyai az irodalomtörténetnek.

A most megvizsgált alapviszonyban mindennemű irodalom végső feltételét ismervén fel, keressük most már az állandó lényeg változó mozzanatait, s lássuk elsősorban is a technikaiakat.

Változók ugyanis e viszony *forgalmazói*, gyakorlati megvalósítása eszközei. Előbb kézírás, másolás, később *nyomtatás* útján jut el a mű írótól az olvasóhoz. Terjed az írástudás; tökéletesedik a papírgyártás; fejlődik a másoló és nyomdaipar; javulnak ezáltal a szöveghűség feltételei: az írónak mindinkább módjában van érvényesíteni akaratát a mű véglegesítésében; másfelől lehetségessé válik a példányszám megsokszorozása, olcsóbb kiállítása a műnek, s ezek folytán közönségének növelése: az irodalmi viszonyba mind szélesebb közönség bevonása; a példányszám növekedése az elkallódás veszedelmétől óv, mindinkább lehetővé teszi az irodalmi készlet konzerválását, mi a könyvtárak segítségével történik, míg a könyv terjesztésében a könyvkereskedelemnek, hírlap- és folyóiratbeli ismertetésnek, reklámnak jut egyre jelentékenyebb szerep. Oly városok, melyekben e feltételek legkiválóbban találkoznak, hovatovább irodalmi központokká alakulnak, s irányítóivá is válhatnak az irodalmi viszonynak, éppúgy mint a hovatovább megszervezkedő irodalmi társaságok, testületek, érdekcsoportok, szalonok, színházak, szavaló és felolvasó összejövetelek, önképzőkörök, maga az irodalomtörténetnek iskolai tanítása is stb. stb.

Szóval az irodalmi viszony részesei körül egész nagy technikai apparátus fejlődik ki, sőt bizonyos szervezkedés jő létre, melynek célja a közvetítés gyakorlati megvalósítása, az irodalmi viszony üzembe hozatala, sőt hovatovább irányítása is. Mind e tényezők, melyek az irodalmi viszony létesítésében közreműködnek, együttvéve határozzák meg egy-egy korszak *irodalmi életét*, mellőzhetetlen tárgyát eszerint az irodalomtörténetnek is.

De haladjunk beljebb e külsőségektől, az irodalmi viszony saját körébe. Itten változásra hajló tényezők először is e viszony *részesei:* az író és olvasó személyek. Szaporodik idővel az írók száma, kiképződhet tehát egy *írói rend;* szaporodik az olvasók száma: kialakulhat egy *olvasóközönség*. De nemcsak követik s váltják egymást író és olvasó személyek, hanem változékonyak is; változásra hajlók nemcsak nemzedékenként, hanem egyenként, saját egyéni életök folyamán is.

A holnapi író és olvasó nemcsak személy szerint más, mint a mai, hanem másféle is; lelki konstrukciója, tartalma, műveltsége, hajlamai, életkörülményei folytonos módosulásban vannak vagy lehetnek. Író és olvasó személyek, írói rend és olvasóközönség e korszerű s a kor egész szellemi életével összefüggő változásainak megvilágítása tehát elemi feladata az irodalomtörténetnek.

E személyi változásokat pedig új és új művek közvetítik. A változás, fejlesztés tényezői tehát, másodszor, az irodalmi viszony *közvetítői*, a művek. Számuk folyvást szaporodik; de az egyszer megírott és közzétett mű változatlanul azonos marad; ha szerzője változtat is rajta később, akkor is megvan és megmaradhat korábbi változata. Minden művel, mely a változott személyek viszonyát újból létesíti, szaporodik, nő az *irodalmi készlet*, de minden korábbi eleme (minden mű) változatlanul konzerváltatik benne. Az irodalmi mű változatlan megmaradhatása azt eredményezi, hogy nem csupán egykorúakkal, hanem az utókorral is határtalanul közvetíthető. Későbbi korok már nemcsak a maguk irodalmi termelésével léphetnek viszonyba, hanem könyvtárak útján az eddig felhalmozódott egész irodalmi készlettel, a múlttal, mely eszerint legalább valamely részletével s a közönség kisebb-nagyobb töredéke számára mindenkor aktuális lehet, s újabb és újabb kiadásokban támasztható fel. Amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyba bevon: *az* jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt*. Ekként minden korszak állást foglal vagy foglalhat a múltbeli készlettel szemben: változó tehát az irodalmi hagyomány mozzanata is, és vele minden korszakra nézve számolnia kell a szaktudománynak.

Az egyes mű tehát mint műegyed változatlanul öröklődik tovább, de más-más közönséggel (nemzedékkel) lépvén viszonyba, az irodalmi „hagyomány" változó mozzanatához vezet. De e műegyedek nemcsak a közönséghez való viszonyukban (mint hagyományt képező tényezők) kívánnak figyelmet, hanem magukban véve is, mint egy bizonyos célt (az irodalmi viszony létesítését) szolgáló emberi (írói) *alkotások*. Időrendi egymásutánjok az *írói gyakorlatban* fokról fokra végbement módosulások, fejlődések felől tesz tanúságot. A folytonos gyakorlat bizonyos készséget teremt, érdemes egyéni kezdemény követőkre talál, divatos formák tovább öröklődnek s majd elavulnak a fejlődés folyamán: egyszóval az írói gyakorlat fejlődésének bizonyos *alaki szerzemények* az eredményei, melyekben tehát egy újabb változó mozzanatot kell felismernünk.

Ilyen szerzemény elsősorban az *irodalmi nyelv*. A művek kifejező eszköze a nyelv, mégpedig nem a beszélt, hanem az írott, a szöveg-nyelv; lehet holt nyelv is, mint nálunk sokáig a latin; de lehet (s ez a fejlődés rendje) élő nyelv is, és akkor az irodalmi nyelv fejlődése legott elsőrendű problémává emelkedik. Mert az élő nyelvnek hangalakja, szókincse, mondatképzése az irodalomtól függetlenül is szakadatlan fejlődésben van; s az írott nyelv legott elválik ugyan a beszélt nyelvtől, de annak meg-megújuló hatása elől nem zárkózhat el; ha vontatva is, de követi annak fejlődését. Azonkívül a beszélt nyelvtől függetlenül, sőt arra is hatást gyakorolva, megvan az irodalmi nyelvnek a maga önálló fejlődése, mit változó feladatainak kielégítése kíván meg tőle. — Az irodalmi gyakorlatnak további alaki fejlesztményei még a különféle *műformák:* versalakok és műfajok.

A változó mozzanatoknak eddig három csoportját tekintettük át. Változóknak találtuk az irodalmi alapviszony *forgalmazóit* (irodalmi élet); *részeseit* (írók, olvasók); *közvetítőit* (művek, irodalmi hagyományok), *gyakorlása módját* (irodalmiság formái). Hátravan még, hogy e viszony végtelenül ismételt létesülésének végső eredményeit is megvizsgáljuk. A változó apparátussal forgalmazott —

változó személyek között végbemenő, újabb és újabb s más-másféle művek által közvetített — és az irodalmi gyakorlat változó alakiságain keresztül érvényesülő irodalmi viszony létrehoz ugyanis végül valami *kollektív eredményt*, melyben a változó határozmányok legvégsőjét kell felismernünk.

Nem más ez, mint az egyéni különféleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődött, írót s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*. Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban; s múlt és jelen összeömlesztésének e változó szempontú ugyan, de valamely változatban mindenkor érvényesülő mozzanata tetőzi be az irodalmi alapviszony történeti megvalósulását. E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés;* másrészt azonban eleve-állásfoglalás minden továbbival szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.

Néhány szót még e két végső mozzanatról.

Az *irodalmi ízlés* változásaiban, mintegy eredőben, összefoglalódnak mindazon változó mozzanatok következményei, melyeket fentebb áttekintettünk. Az irodalmi ízlés, melyről itt szó van, nem szeszély, nem egyéni így- vagy úgy-tetszés, hanem történeti fejlődmény, kollektív tulajdon, mely ennélfogva sokáig ellene tud állni minden, vele ellenkező egyéni kezdeménynek, de a múlt készletéből is mindenkor ki tudja keresni, s eleven hagyományként tudja életben tartani a neki megfelelőt. A korfordulatokat ízléskülönbségek összeütközése jelzi, s megnyugvás, korszerű megállapodás csak akkor áll be, ha új és régi egy közös ízlésben ismét kiegyenlítődött. Az *irodalomtörténetnek elsőrendű feladata e változások megállapítása*. Rendelkezésére állnak e célból az egykorúak nyilatkozatai, bírálatai; könyvtári, könyvkereskedői és kiadói adatok, melyekből kitetszik, mi örvendett közkedveltségnek ez vagy amaz korban. De rendelkezésre áll ez adatoknál finomabb s elmerülőbb megfigyelést igénylő, de egyszersmind közvetlenebb lenyomata az ízlésnek: *az irodalmi stíl*. Egy-egy kor, egy-egy csoport (iskola) közös ízlése stílbeli egyneműségben nyilatkozik meg, s a hagyománynak is legbiztosabb konzerválója, az újításnak legérzékenyebb jelzőlemeze a stíl. Mihez sem ragaszkodik a közönség oly erővel, mondhatni csökönyösen, mint a maga megszokott stíljéhez, s mi sem kelt viharosabb felzúdulást stílbeli merész újításnál. Igen, mert a stíl, bár leginkább alaki fejlődménye az irodalomnak, egyszersmind kollektív tulajdon s történelmileg a legmegkötöttebb is, az irodalmiság valamennyi fejlődő mozzanatának közös eredményét rögzítvén meg a maga alakiságában. Rajta, mintegy megszilárdult felületen, megörököltek a belső erők mozgalmának nyomai, benne nyer érzékelhető idomot az irodalomban működő szellemi erők százados műve. Az irodalmi stíl fejlődésének a vizsgálata tehát minden eddig kijelöltnél összefoglalóbb feladata az irodalomtörténetnek. Mily keveset tettünk eddig e részben: minden szakember megítélheti.

Az *irodalmi tudatban* pedig, a közös lelki forma e másik jelenségében, mintegy eszméletre jut, önmagát szemléli az irodalom. Vele szemben két kérdés vethető fel. Az egyik terjedelmét, a másik tudatossági fokát illeti. Amit tartalom gyanánt felölel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor *irodalomfogalmát*. — Bővebb kifejtést igényel az irodalmi köztudat fejlettségének, világossági fokának a kérdése. Az ugyanis különféle lehet, s végigjárhatja a tudatosodás lajtorjáját az ösztöntől, az öntudatlan érzettől kezdve a tiszta

eszméletig, az önállósult gondolatig. Ez a tudatosodási folyamat nem kizárólag az irodalmi fejlődés sajátja; az emberi művelődés, a szellemi élet egész menetében érvényesül az. S e körülmény is annak a jele, hogy az irodalomnak mint a szellemi élet egyik elkülönült összefüggésének elvi rendszerében a végső mozzanathoz jutottunk el az irodalmi tudat fogalmával. A szellemi élet egészéből vált ki külön szervezetként az irodalom s abba ömleszti bele végső eredményét, a maga öntudatát, egyik lényeges eleméül az összes műveltségnek. A tudatosodás, mondom, minden emberi fejlődéssel vele jár. Ösztönök vagy a gyakorlati élet kényszerűségei indítanak meg valamely gyakorlatot, s hoznak létre készletet, mely végül észrevételi a maga összetartozását, egyneműségét, meglétét, szemléletre, eszmélkedésre készteti az elmét, s arra, hogy az addig ösztönszerűt, esetlegest és kénytelent hovatovább céltudatosan és szabad akaratból űzze tovább. Az íróknak minden, gyakorlatukat illető tanulmánya és tapasztalata; a közönség körében elhangzó minden nyilatkozat, vélemény, ítélet; maga a közvetítő szervek anyagi érdeke is: fejlesztői a tudatosságnak. Legönállóbb kiválása azonban az irodalmi tudatnak a *kritika* és az *irodalomtörténet*. Ezek föllépte már meglevő irodalmi tudat bizonyítéka. Történeti fejlődmények lévén érthető, hogy többnyire a saját koruk irodalmiságában elfogultak; múltbeli irodalomtörténeteink épp emiatt adhattak nekünk felvilágosítást a fejlődés egymást követő lépéseiről. Ellenben minden irodalomtörténeti műben megvan legalább a törekvés az *egész* irodalmi múlt tudatosítására. E törekvés mennél teljesebb megvalósítása a mi tudományszakunk feladata; az van hivatva a jelzett tudatosodási folyamat betetőzésére. Az irodalomtörténetet mint önszemléletre, öntudatra törekvése szervét hozta létre az irodalmi fejlődés. Tudnia kell tehát kibontakozni korszerű megkötöttségéből, mely az aktuális ízlés szempontjából a múltnak egy-egy darabját előnyben részesíti a többi felett, mint eleven irodalmi hagyományt az elfeledett készlet rovására; tudnia kell megtalálni azt a talapzatot, melyen állva torzítatlan össz-szemléletévé, mintegy *genetikus önismeretévé* válhat az irodalmi fejlődés teljes, történeti egészének. Mikor tárgya követelményeitől tévén magát függővé, anyaga összességéről és önmagáról elmélkedik, mikor tehát önmagát vizsgálja át: akkor vallhatja magát az összes irodalmi múlt végső eredményének az irodalmi tudat szerve, az irodalomtörténet; mert akkor válik végső gondolati szerzeménnyé az az életbeli tapasztalati anyag, melyet tárgyának tekint; az az irodalmi alapviszony, mely mindenkor egyes személyek között létesülvén, végtelen ismétlődésével egy nagy közösséget teremt, vagyis az egyes írótól a kollektivitáshoz áraszt szét egy sugárkévét: ekkor fordítja meg a maga sugárrendszerét s gyűjti vissza az öntudat központjába. Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonynak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.

Irodalmi ízlés és irodalmi tudat ez ikermozzanatai a végső változók a fejlődés rendszerében, mint ékkő és foglalat a gyűrű tetején. A gyűrű, mely egyén és kollektivitás között a körforgás örökös végbemenetét s örökös újrakezdését példázza, ezzel valóban kiteljesült. Mert bár az irodalmi alapviszony mindenkor egyes személyek közt létesül s absztrakte az író látszik végső kezdeményezőnek: a kezdeményező egyén maga is részese a múlt örökségének, tagja a köznek. S itt — éppúgy, mint alapvetésünk kezdetén — a népköltészet, helyesebben a szóbeli hagyományozás analóg jelenségeivel jutottunk érintkezésbe. De mint az elválás, úgy most az újraérintkezés pillanatában sem lesz nehéz kijelölnünk az elvi különbséget. E különbség meghatározója, magja itt is ugyanaz: az irodalmi

mű változatlansága, mi irodalmi készlet felhalmozódását s ezáltal a közízlés genetikus önismeretét teszi lehetővé. Fejleszt közízlést a szóbeli hagyományozás is, de létrehozó tényezőinek még emlékét is elmossa; tehet részeseivé e kollektív ízlésnek, de lehetetlenné teszi a kollektivitás történeti önismeretét, öntudatra emelkedését; *ezt* a közízlést nem is tudatosíthatja más, mint az irodalom, s akkor is csak a maga szempontjából s a maga céljaira, mint nálunk a múlt század első felében. Ez a különbség pedig, melyet megjelöltünk, a műveltség kritériuma; igazi műveltség nincs genetikus önismeret nélkül. A szóbeli hagyományozás vegetatív kollektivitást eredményez, az irodalmi hagyományozás ellenben genetikus önismeretre képes kollektivitást. Az néphagyományokat, ez irodalmi műveltséget teremt.

Azon változó mozzanatok közül, melyeket az irodalom fejlődésrendszerében megismertünk, legvégsőnek, feltétel- vagy határozmányként minden megelőzőt felfogónak, magában foglalónak az *irodalmi tudat* mozzanatát találtuk. Ez a fejlődés végső eredője, belőle tehát visszakövetkeztethetni a fejlődés minden előzményére, s hozzá mint nyugvóponthoz odavezethetni egy korszak irodalmiságának minden erejét, ágát. Másfelől, minthogy a fejlődés tényezőiben s általuk az irodalom összességében örök folyamatban levő változások végül is az irodalmi tudat átalakítására vezetnek: az irodalmi tudat korszakos változásai mutatják ki legvilágosabban a fejlődés ízületeit. E megfontolások önmagukban is följogosíthatnának arra, hogy az irodalmi tudat mozzanatát jelöljük ki a rendszerezés vezérszempontjául. Valóban, az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik. Önelvű és tárgyi hűségű rendszerezéshez kerestünk megfelelő szempontot: az irodalmi tudat szempontjában megtaláltuk azt.

Az irodalmi fejlődés azon rendszere azonban, melyet a fentiekben nyomon követtünk, nemcsak ajánlja az irodalmi tudatnak vezérszemponttá emelését, hanem kötelez is reá. Genetikus önismeretének, az irodalmi tudatnak önálló szervéül, tudatosodási folyamatának beteljesítéséül fejlesztette ki szaktudományunkat az irodalom: váljék tehát azzá mentől teljesebben. Legyen az, aminek a fejlődés, a történelem akaratából kell lennie: *az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve.*

Lássunk most már hozzá a munkához, e legeredetibb, s nemzeti önismeretünk ösztönét is legméltóbban hevítő magyar tudományos feladatok egyikéhez. Feladatunk ki van jelölve: meg kell állapítanunk, mint alakult ki nálunk első ízben valamelyes irodalmi tudat, s kialakulván, minő korszakos változásokon ment utóbb keresztül, mind a mai napig.

Az irodalmi viszony elmélete; irodalmi életet teremtő forgalmazó eszközei és szervei; részesei: az írók és olvasók; közvetítői: a művek, úgy is mint irodalmi készlet és hagyomány, s úgy is mint irodalmi alakiságok fejlesztői; végül az irodalmi viszony szám nélküli létesülésének kollektív lelki formát jelentő eredményei: az irodalmi ízlés és stíl, valamint az irodalmi tudat és szervei, a kritika meg irodalomtörténet — mind valamennyien tárgyai tehát egyenként és egymásrautaltságukban az irodalomtörténetnek. Megírhatni külön (s jó is volna már megírni) az irodalomelméletnek, a magyar irodalmi életnek, a magyar írói rend kialakulásának, a magyar olvasóközönségnek, a magyar műformáknak (irodalmi nyelvnek, verselésnek, műfajoknak), a magyar irodalmi stílnek, kritikának, irodalomtörténetnek történetét, de mindez csak részlettanulmány lenne, s e külön össze-

függések egyike sem nevezhetné magát magyar irodalomtörténetnek. E név csak oly munkát fog méltán megilletni, mely, ha majd a szükséges részlettanulmányok elvégeztettek, felöleli mindazon tényezők összességét, melyek a maguk változásával és egymásrautaltságával az irodalmi alapviszony történelmi megvalósítását eszközölik, s eredményeiket az irodalmi tudat eszméletébe öntik együvé. Az az irodalomtörténet méltán nevezheti majd magát *magyar irodalomismeretnek*. Ma még csak jámbor szándék ily mű megírása; megkísérelni azonban, s legalább vázlatosan megvonni körvonalait, már csak azért is szükséges, hogy hiányai kitűnvén, kitűzessék a cél bizonyos még elvégzendő részlettanulmányok számára.

Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állanak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikusa, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának. Ott állnak a tiszta, világos magasságban, honnan legteljesebben látszik, s hová legteljesebben elhat a múlt. Oly kísérlet kezdetén, mely az irodalmi tudat vezéreszméjét készül követni, méltán pillantunk fel, az utat nézve, kegyelettel kettejök felé.

Első könyv

RÉGI MAGYAR IRODALOM VAGY „MAGYAR DEÁKSÁG"

(Kezdettől a XVIII. század közepe tájáig)

I. A KÉZIRATOS IRODALOM KORA

1. ELŐZMÉNYEK. A SZÓBELI HAGYOMÁNYOZÁS KORA[1]

Az irodalom története a legrégebbről megmaradt írott szövegek korával kezdődik; ami azt megelőzhette, az *történetelőtti* kora az irodalomnak.

E történetelőtti korban rejtőznek az irodalom *kezdetei* is. Jól szokás többes számban mondani e szót. Mert kezdet nincs, csak kezdődések vannak. De mikor s mik voltak ezek? — nem tudhatni többé. Ismerték-e az írást a pogány magyarok, s ha igen, mi célra éltek vele? Felhasználták-e szöveg megrögzítésére? Másfelől: az új hazában s a kereszténységbe lépés kezdetén ki és mikor tanulta meg az európai keresztyén népeknél divatozó betűvetést, ki és mikor olvasott el ez újfajta írással megrögzített szöveget először? — mind e kérdésekre a történetelőtti korral együtt eltűnt a felelet. Pogány magyar *irodalomról* csak könnyelmű föltevésként lehetne szó; viszont keresztyén kori irodalmunk valóságos kezdetei nem sokkal lehettek a fennmaradt emlékek koránál előbbiek. Belenyugodhatunk, hogy irodalmunk története a XI. században kezdődik; azért *már* ott, mert hiszen a latin nyelvű emlékek is a mieink.

Hogy azonban e történetelőtti időben s már a pogány magyarok világában szerepe volt a *szóbeli* hagyományozásnak, azt senki sem tagadja. Némely eléggé megbízható, s *így* értelmezhető adat nélkül is magától érthető ez. Volt a magyaroknak bejövetelök előtt is valamelyes vallásuk, voltak legalábbis hiedelmeik, némi kollektív emlékeik, apáiktól öröklött szóbeli hagyományaik, mondáik, énekeik: ősműveltségök. Lehettek közöttük oly szervezetek, rendek is, melyeknek feladata e hagyományok egyik vagy másik (vallási vagy költészetbeli) ágazatának a konzerválása volt: lehetett papi rendjök, s lehetett — tegyük fel — énekmondó rendjök is: mindez nem változtat azon a tényen, hogy ez akár századokon át gondosan őrzött szóbeli hagyományokból sem maradt reánk semmi kézzelfogható. Mert a rendi hagyományozás közel jár ugyan már az irodalmi hagyományozás lényegéhez, hiszen szóbeli szövegek *változatlan* megőrzése a célja; s a szervezett énekmondást egy első lépésnek tekinthetni ugyan, mit a szóbeliség a maga emberségéből tesz meg, hogy irodalommá emelkedjék: de ha a pogány magyaroknak voltak is ily „rend"-jeik, a keresztyénséget terjesztő új nagyhatalmaknak (királyság, egyház) nem lehetett sürgősebb dolguk, mint hogy ezeket tövestül kiirtsák. A pogány néphagyományok a keresztyén érával elvesztették minden azelőtti, föltehető szervezettségöket, s tengődésre, elkallódásra lettek kárhoztatva.

A kereszténység kétségtelenül *tabula rasát* akart csinálni a pogány műveltségből, hogy egy attól teljességgel különböző új műveltséghez rakhassa le az alapokat. A műveltségváltás azonban nem mehetett végbe parancsszóra; évszázadok szívós

[1] A mű tagolása (a tartalomjegyzék első változata szerint) eredetileg másként alakult: ez a fejezet — azonos formában — az első könyv önálló első része lett volna, „A kéziratos irodalom kora" c. II. rész előtt. *(K. H. J.)*

erőfeszítése kellett hozzá, folytonos írtás, folytonos építés. Újszerű külsőségek alatt sokáig élhettek még a lelkekben a korábbi, gyökeresebb hagyományok, míg végül az új műveltség teljesen szét- és leszívároghatott, s újszerű erkölcsi egységbe foglalhatta össze a magyarságot.

A keresztyén műveltség kezdetben egy elit kisebbség sajátja: egy kisebbségé, mely a királyi hatalom akaratából a maga európai eszményei szerint törekszik átszervezni a magyarságot; egy kisebbségé, mely a magyarság egész addigi műveltségi hagyományával szemben állónak tudja magát, s e korábbi műveltséget egyszerre az alsóbbrendűség, az elavultság kategóriájába szorítja alá. Az aktuális műveltséghez képest ez az alsóbbrendűség *népiességet* jelent; s az akkori népiességnél dezorganizáltabbat képzelni is alig lehet. Szívós régiség és reákényszerített újdonság e békétlen zűrzavara, e forrongása igen sokáig tartott, s a nép csak a megnyugvás beálltával válhatott alkalmassá arra, hogy a keresztyén műveltség magasabb irodalmi szervezetéből beléje hullatott magvakat felfogja s a szóbeli hagyományozás meleg áramlásában tovább tenyéssze, magához idomítsa. Szószék és a kétségkívül nyugati példára szervezkedő, új énekmondás lehettek a keresztyén irodalmiság e levezető csatornái. Némi valószínűséggel még ma is megállapítható, hogy a népi hagyomány egy-egy elemét a prédikáció ejtette a nép közé (így pl. az *Igazság és Hamisság* mese-magvát); az énekmondó rendekről azonban vannak ugyan adataink, de énekeikről szinte semmit sem tudunk; szövegükből semmi sem maradt reánk; mi nem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, mint a németek, kik némely, írni nem is tudó, középkori költőik műveit is ismerik (pl. Wolfram von Eschenbachéit), mert akadt írástudó, aki lejegyezte.

A keresztyénségbe való belépés: tudtunkra a legnagyobb horderejű műveltségi krízis, melyen a magyarság átesett. E válság teremti meg a magyar irodalmat és süllyeszti irodalom alatti, laikus, népies színvonalra a magyarság addigi szóbeli hagyományát. Az irodalom létrejötte legott hierarchikus megoszlást: rétegeződést jelent a magyarság műveltségében, s alsóbb és felsőbb között az *írástudás* az osztályozó elv.

Eléje vágva az időrendi kifejtésnek, már itt megjegyezhetjük, hogy ez a rétegeződés nem végleges, nem egyszer s mindenkorra szóló. A közműveltségnek írásbeli és szóbeli területei soha sincsenek teljesen elszigetelve egymástól. Egyrészt az írásbeliség terjedésével mind több-több személy vonatik bele e felsőbb rétegbe; másrészt pedig az irodalom termékei különféle közvetítéssel a szóbeliségre utaltak körében is ismertekké válhatnak. Mire azonban egy-egy korszak irodalma, bár csak nagy általánosságban, mint ízlés, leszüremlik a nép közé, az irodalom már továbbhaladt, s a maga egykori, a nép közé is leszivárgott ízlésével ismét mint felsőbb réteg, mint új irodalmiság helyezkedik szembe. E későbbi rétegezéseket már az ízlés változó szempontjai foganatosítják, azok már az irodalmi fejlődés másodlagos jelenségei lesznek: az első rétegeződést azonban maga az irodalom létesülése, a szóbeliség és írásbeliség elvi különbsége erőszakolja ki.

Az írni-olvasni tudás az a kulcs, mellyel Szent István nemzedékének idegen hozományra támaszkodó elit kisebbsége a „Litteratura Hungarica" küszöbére lép, s ajtót tár egy végtelen fejlődés számára.

Vannak népek, úgymond Kölcsey a *Nemzeti hagyományok*ban, kik a népköltészetet fokozatosan nemesítvén, teremtenek meg maguk erejéből egy eredeti, nemzeti irodalmat. „Másutt a pórdal állandóúl megtartja eredeti egyűgyűségét, s a nemzet szebb része felfelé hágván a míveltség lépcsőin, a bölcsőben fekvő nemzeti költést messze hagyja magától. Ily körűlményben a magasabb poesis többé belső szikrából szép lángra nem gerjed; idegen tűznél kell annak meggerjed-

nie, s a nemzet egészének nehezen fog világítani. Velünk, úgy látszik, e történt meg."[2] Valóban ez, sőt sokkal több ennél. Idegen tűznél „gerjedt meg" *egész* irodalmunk, s „a nemzet egészének" sokáig nem világított.

2. AZ ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI S A LATIN NYELVŰ LITERATÚRA MEGINDULÁSA

Az írni-olvasni tudás, mindennemű irodalmiságnak e technikai feltétele, a középkorban kivételes szakképzettség s nem köztulajdon volt.

Az a korszak, melyben a Duna—Tisza mentén őseink megtelepedtek s majd Szent István államférfiúi akaratából keresztyén hitre tértek, a X. és XI. század: az „írásreakció kora" néven ismeretes az írástörténetben. Az írás használata, a római műveltség e hagyatéka, Olaszország kivételével ekkorára többé-kevésbé kiveszett már a gyakorlati életből; az az új írásgyakorlat pedig, mely a papság kezében fejledezett, egyelőre még csak „könyvírás" volt, szűk körű, valósággal rendi tulajdon. Franciaországban s egész Közép-Európában ismeretlen volt a gyors folyóírás képzete, magánosok teljesen elszoktak az oklevél használatától, udvari kancelláriák írásai pedig inkább dísz-, mint élő írások voltak. Különféle nemzeti írásoknak, amennyiben voltak ilyenek (rovásírás!), szerepe nem volt életbevágó: nehézkes eszközei kevés embert csábíthattak elsajátításukra. Viszont a könyvírás kivételes érdem, terhes foglalkozás, a sokat írás pedig tudományos, aszkéta erényszámba ment. Egyesek kivételes buzgalma hozta létre az istentisztelet és vallásos gyakorlat, s kisebb részben a tudomány céljait szolgáló könyveket; a nagy többség (papokat, szerzeteseket értsünk!) keveset vagy semmit sem írt. A papság átlagának fontosabb volt az olvasni tudás, fontosabb, hogy el tudja olvasni, amit egyes kivételes képzettségű tagjai leírtak: főképp a szertartáskönyveket. Azon követelmények között, melyeket egyházi tisztségre pályázókkal szemben állítanak fel a zsinati rendelkezések, nem is igen látjuk emlegetve az írni tudást. Az 1382-i, sőt még a XV. század folyamán tartott több esztergomi, s az 1515-i veszprémi zsinat határozatai szerint a felszentelendő pap arra nézve vizsgálandó meg, vajon tud-e jól *olvasni és énekelni*. Az iskolázás, kolostori és káptalani oktatás ehhez képest nem is mai értelemben vett tanítás volt, inkább gyakorlati példával s gyakoroltatással való gondoskodás a papi és szerzetesi succrescentiáról. S a zsinati rendelkezések az olvasás-éneklésen kívül valóban csupa gyakorlati, ceremoniális jártasságot kívánnak meg a paptól. A kispapok (clericusok), szerzetesek s papok közt élvén, beleszoktak, belegyakorlódtak apránként az egyházi életbe és szertartásokba.

Az „írásreakció" kritikus két százada után az oklevélírás föllendülése érdemel figyelmet a XII—XIII. században. Míg irodalmi termékek (könyvek) feljegyzései ekkor sem vallanak fejlett technikára, az oklevélírás Európa-szerte feltűnő nagy fejlődést mutat. Az oklevelezés tudománya a jogi tanultság része volt; oklevél fogalmazója s leírója legtöbbször ugyanaz a személy. Aki nem hivatásos (jogi tanultságú) oklevélíró pap, annak az írása alig is mutat képzettségre, nagyobb gyakorlatra. E tanultságot pedig az egyetemeken szerezték, s köztük különösen a párizsi jutott e téren hovatovább vezető szerephez. Növendékei eredetileg

[2] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái III*. Bp 1886.[2] 36—37.

mind papi pályára készülők: *clericus*ok. A *facultas artium* képezte a *magister*eket, az közvetítette a gyakorlati ismereteket a legelemibb foktól kezdve. Újrakezdette növendékeivel még az írástanulást is: nagy szükségök volt ezeknek a jó folyóírás tudására, hiszen tanítóik gyakran tollba mondták az előadást. A retorikában (ez érdekel most közelebbről) nemcsak az előadás művészetét tanították, hanem gyakorlati jogtudományt s oklevéltant is. Ott képezhette ki magát az oklevélíró, „udvari" pap. Érdekes, hogy a veszprémi káptalani iskolát is, melyet sokáig tévesen egyetemnek hittek, Kun László 1276-i oklevele mint a *jogtudomány* tanításában nagy hírűt magasztalja. Jellemző az is, hogy míg a felsőbb teológiai tanulmányokból a magyar papság kevésbé vette ki részét (1345-ben például nincs közte egyetlen hittudományi magiszter sem), jogi tanulmányokat már a XIII. században szívesen végzett. Visszatérve a párizsi egyetemhez, *facultas artium*a elsősorban jogászokat nevelt. Fényes jövő, egyházi javadalmak elnyerésének reménye vonzotta oda a diákokat, köztük sok alantasabb származásút is. Onnan hordták szét hazájukba az írás mesteribb ismeretét a legtávolibb földekről egybesereglett tanítványok. A párizsi egyetem e magisztereinek oly nagy a jelentősége, hogy Hajnal István szerint a XII—XIII. században „általában minden előkelő fórum modern, képzett oklevélírójában a párizsi egyetem növendékét kereshetjük".[3]

E magiszterek hatása apránként érezhetővé vált; számuk nem lehetett ugyan nagy: az említett két században Magyarországra nézve egy-két százra tehetni; de befolyásos helyzetbe s kormányzat és jogi élet minden ágában közreműködéshez jutottak; egyházi javadalmak elnyertével az ország legszélsőbb káptalanjaihoz is szétszóródtak, intézték ott a káptalanok nagy oklevélforgalmát, s kezökbe vették az iskolázás vezetését is. Számuk szaporodásával már nem mind kerülhettek jó pozíciókba; a XIII. század végétől kezdve mind több példa van rá, hogy vándorló mesterek egy-egy városban ütik fel tanyájukat, s kezökbe veszik a polgárság fiainak tanítását, néha az egyházzal egyetértésben, máskor ellenére s vele versengve. Így az írás tudománya mind kevésbé tetszett jövevénynek, s mindinkább növekedett azoknak a száma, kik itthon sajátíthatták el a jó folyóírást. Az írást, mely eleinte csak mint jogi szakírás lépett fel nálunk, ekként kezdték használni egyre tágabb körben, a gyakorlati élet különféle viszonylataiban is.[4]

Az Anjouk korától kezdve az íródeákok, literátusok kasztja már jórészt világi ember. „A középkor második felében, mikor a városok megalakulásával és kifejlődésével a világiak is sűrűbben keresték fel az iskolát, a pap (clericus) és az írástudó (litteratus) fogalma többé már nem fedi egymást. Az Anjou-kortól kezdve gyakran előforduló »litteratus«-ok (diákok) javarésze már világi ember, a kikkel a királyi kancelláriában, a főpapok és világi urak udvarában és váraiban, a hiteleshelyi káptalanok és konventek, a vármegyék és városok, egyesek és testületek szolgálatában mint íródeákokkal, jegyzőkkel, gazdatisztekkel s más efféle minőségben találkozunk."[5]

Hogy az írásműveltség mint fejlődik apránként a szellemi életnek a szerzetesi mellett másik gyúpontjában, a városokban, azt tanulságosan szemlélteti Eperjes

[3] Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Bp. 1921. 100.

[4] Hajnal István: i. m. 98. Egész írástörténeti közleményem e könyv kivonata. A magyarországi zsinati végzésekre s a papság gyakorlati nevelésére vonatkozó adatokat l. Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Bp. 1910.

[5] L. Békefi Remig: i. m. 297.

példája. A városi tanács mint oklevéladó fórum a XIV. században már könyvet vezet az oklevélforgalomról; 1447-től kezdve feltűnnek a betűfestők és másolók (scriptorok); nem sokkal későbbről említtetik egy ott lakó „irhás"; adatokat kapunk az írószer-, hártya- és papírszükséglet beszerzéséről: a papír ára egyre fogy, mennyisége nő; veszik oklevelek, levelek, könyvek írására, adólajstromok, jegyzőkönyvek, számadáskönyvek céljaira, ... és „ad reformationem fenestrarum" (1515 !). Városi könyvtára már a középkorban volt Eperjesnek; 1429-ben egy jogi vagy törvénykönyv már a város tulajdona volt; majd egy *summa legum*, német birodalmi törvények, egy *liber artis militiae* (1515), Werbőczi (1520), Justinianus *Institutiói* (1538) kerülnek megvételre. S érdekes adat az írásbeliségnek a nyomtatás korába is átöröklésére: hogy a tanács még 1543-ban is másoltat. Könyvkötők már 1441, hivatásos könyvkereskedők 1519 óta tűnnek fel, s hovatovább magánosoknál is találni már könyvtárt.[6]

Nagy jelentősége lett annak, hogy az írni tudás így apránként a laikus világban is elterjedt. A XVI. században a kolostorokból kilépő irodalom a már írni-olvasni tudó városi polgárságban találja majd meg a maga olvasóközönségét.[7]

Az írásbeliség válfajai közül eszerint az oklevélírás volt az, mely a papi rendiség korlátain áttörve, a világiak körében is hódító útra kelt s mint napi használatú folyóírás vált hovatovább közkeletűvé. A könyvírás azonban (tehát az írásbeliség speciális „irodalmi" területe) az egész középkoron át szinte kizárólag papi (szerzetesi) kezekben maradt.

Ezek szerint: a magyar literatúra kezdő korában az írás ismerete csak a papság sajátja, tehát kivételes, rendi műveltség velejárója. „Az Írás": nem hiába jelenti még ma is a bibliát, s ez utóbbi szó „a könyvet"; a franciában a *clericus* szóból lett *clerc* nem hiába jelent tollforgató, jegyző, írnok embert, s az ófrancia *clergie* tudományt; hasonlóképpen a mi *diaconus*ból szláv közvetítéssel meghonosodott *diák*, *deák* és *deákság* szavunk. Szerencsés történeti belátással nevezte a literatúrát *deákság*nak a nagy Révai Miklós. Valóban „deákság" volt az: „diaconusi", „clericusi", egyszóval papi írástudás.

Az „írás" azonban nemcsak *papi* (és jogászi) műveltséget, hanem *latin* nyelvűséget is jelentett egyszersmind. Írástanítás és latin grammatika a kolostori és káptalani iskolákban, de az akkor használt tankönyvekben is osztatlan, azonegy stúdiumnak látszanak. Írástanulásra csak akkor került sor, mikor latinul már meglehetősen tudtak. Nem is írhatott helyesen más, csak aki jól tudott latinul fogalmazni; még másolni sem másolhatott megbízhatóan a latinul nem tudó. Az írás nem is vált külön oktatott tudnivalóvá, önállóan tanított betűvetéssé addig, míg a nemzeti nyelvek fel nem veszik az írásbeliséget. Nálunk ez igen későn veszi kezdetét: magyar szövegek csak becses ritkaságként, elvétve kerülnek elő a XIII—XIV. századból s csak a XV. század második felétől kezdve tűnnek fel némi folytonossággal és növekvő rajokban. Az írás tehát nem „betűvetést", hanem *latinul írni tudást jelent*, s *diák* nemcsak aki írni tud, hanem a nyelv is, amelyen ír.

Nyilvánvaló ezek alapján, hogy az írás e korban nem valami önmagában külön tekinthető technikai készség, mely bármiféle szöveg megrögzítése végett egyaránt alkalmazásban volna; nem egyszerűen a betűk ismeretéből s megrajzolni tudásá-

[6] Iványi Béla: *Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVI. században.* Magyar Könyvszemle 1911. 132—146, 215—226, 301—318.

[7] Thienemann Tivadar: *Városi élet a magyar középkorban.* Minerva 1923. 45.

ból áll; nem tisztán formális eszköz. Sokkal több ennél. Bizonyos állandó tartalommal jár együtt, s attól még most elválaszthatatlan. Az írás mintegy csak önmagát megrögzíteni tudó képessége a kor felfogása szerinti (egyházi) műveltségnek, tanultságnak. [Úgy jár vele e tanultsággal, mint a szín egy bizonyos anyaggal, melyből még csak ezután sikerül kivonni festék gyanánt, hogy más anyagot is hasonlóan lehessen színezni általa.] Az írás mintegy hozzá van még ragadva a maga speciális tartalmához, s csak huzamos fejlődés lazítja meg összefüggésöket annyira, hogy ugyanazon betűket másnemű, profán szövegek lejegyzésére is fölhasználják. Ily komplex osztatlanságban van együtt az irodalom primitív korában mindennemű formaiság (nemcsak az írás) a tartalommal; s az irodalmi fejlődés menete olybá tűnik fel, mint e kezdetbeli komplexség fokról fokra továbbhaladó elemzése, formai értékek kiválasztása, tudatosítása, kiképzése. Írás a megírt tartalomtól, irodalmi nyelv a szövegtől, versalak az éneklő, stíl-, ízlés-, sőt lelki formák az összes irodalmi gyakorlattól: formális, de épp *azért* nagy értékű, közösséget képző műveltségi szerzeményként válnak el s tudatosodnak a fejlődés folyamán.

Az írás azonban még most nem szabad technikai készség, hanem egy szóval *szimbólum* volt, melynek puszta látása is *egyházi jelleg, tanultság és latin nyelv* együttes misztikumát idézte fel tartalom gyanánt az egykorú ember tudatában. A keresztyénség felvételével az írás bármely kismérvű meghonosodása magával hozta egész szimbolikus értékét, s egyértelmű volt az egyházi tanultságon alapuló és latin nyelven menő, tehát nemzetközi, katolikus irodalomnak Magyarországba átplántálásával. A „Litteratura Hungarica", mikor a XI. században szerényen megindul, nem is egyéb, mint egy magyarországi különítménye a középkori Európa egyetemes irodalmának, a latin nyelven folyó s írásbelileg közvetített, keresztyén szellemi életnek.

„A keresztény vallás fölvétele után a magyar társadalom papságra, nemességre és szolgákra tagolódott. Iskolai műveltségre eleinte — csekély kivétellel — úgyszólván csak a papok tettek szert. Ezért lett az írásmesterség papi (clericusi) dolog. A szolgák művelték a földet és végezték az ehhez tapadó kötelességek változatos sorozatát. A szabadok vagyis nemesek meg fegyverrel védelmezték a hazát. Ezek a tudományos ismeretek szükségét nem érezték s nem is törekedtek utánuk." S hadd idézzem még, Békefivel együtt, kitől ez iménti sorokat vettem,[8] Pauler Gyulának valóban csattanós megjegyzését III. Béla nemzedékéről: „nálunk még azoknak, kiknek a magyar (= magyar nyelvű) irodalom termékei kellettek volna, kik az ország ügyeit magyarul intézték, kormányozták, magyarul vitatkoztak és parancsoltak, pihenő óráikban pedig az igriczek, regősök magyar dalait hallgatták — hiában jegyezték volna fel magyarul a rendeleteket, az énekeket; azok se magyarul, se latinul nem tudtak olvasni".[9]

Azt mondhatni tehát, hogy e korban a latinul írni-olvasni tudás, és ennélfogva a literatúra a papi rend kivételes tulajdona. E rend tagjai írják, tagjai olvassák. Gyarapodása, kelendősége határát az írni-olvasni tudásnak s a latin nyelv ismeretének a mértéke szabja meg. Írni aránylag kevesen tudtak, kivált az alsóbb papság körében; de prépostról, kanonokról is vannak oly adataink (s nemcsak a XII., de még a XIV. századból is), hogy nem tudták nevöket aláírni, s a források több püspököt is emlegetnek a XIII. századból, kiknek tanulatlanságán kor-

[8] Békefi Remig: i. m. 352—353.

[9] Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I.* Bp. 1899. 358.

társaik is megütköztek. Hogy felsőbb teológiai tanulmány mily ritka volt közöttük, s hogy például 1345-ben egyetlenegy teológiai magiszterrel sem dicsekedhettek, azt már említettem. Anyakönyv rendszeres vezetését csak az 1515-i veszprémi zsinat rendeli el minden plébános számára. Ehhez képest kell értékelnünk a nagy átlag latin nyelvtudását is. „Hogy a falusi papság általában a latin nyelv beszélésében nem lehetett valami erős, az is mutatja — mondja Békefi —, hogy a Bold. Margit szentté avatása ügyében tartott tanukihallgatások alkalmával, a latinul tudó bizottság előtt majdnem kivétel nélkül magyarul tanúskodott."[10] Nagyon valószínű, hogy latin nyelvismerete csak az egyházi szertartásokban szükséges szövegek értésére korlátozódott, s önálló nyelvtudásnak nem is nevezhető.

Korántsem az egész papság tehát, hanem annak is csak kivételes képzettségű elitje az, mely írja, másolással terjeszti és olvassa a literatúrát. Ez a literatúra pedig természetszerűleg elsősorban az egyház s a papi hivatás szükségleteit törekszik kielégíteni, s kevés benne az eredeti szerzemény. Misszálék, breviáriumok, pszaltériumok, antiphonálék, himnáriumok, passionálék, evangéliumok; vallásos elmélkedések, legendák, szentbeszédek; szerzetesi regulák, káptalani statútumok, formulárék; teológiai és kánonjogi művek, orvosi könyvek, krónikák; törvényszövegek és oklevelek: teszik foglalatát — a plébániai, káptalani, rendi, kolostori könyvtáraknak reánk maradt s a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban hozzáférhetővé tett jegyzékei szerint. Ez anyagból a legendák és krónikák a legfontosabbak reánk nézve; ezek tartalmaznak ugyanis bizonyos eredeti mondai elemeket is, melyeknek kihámozása a legfontosabb és legnehezebb tudományos feladatok egyike. De figyelemre méltók azért is, mert részben átmennek majd a magyar nyelvű irodalomba is, és így az irodalmi folytonosság fonalának mintegy kezdetét láthatni bennök.[11]

A könyv megbecsüléséről tanúskodik az a körülmény, hogy egy-egy kolostor vagyonának megvizsgálásakor a leltárak többnyire külön jegyzékbe foglalják a könyveket, vagyis elkülönítik más ingó-bingó vagyontól. Ahol nem így járnak el, ott bizonyára nem is volt külön könyvgyűjtemény, vagy pedig mint értékes dolgokat az egyházi ruhákkal s más féltettebb ingóságokkal együtt őrizték a könyveket. Hogy milyfajta könyveket becsültek leginkább, mutatja az, hogy némely leltár készítői szám vagy kötet szerint feljegyzik a misszálékat, graduálékat, evangéliumokat, pszaltérium- és breviáriumokat, egyebeket azonban csak summásan („25 diversi libri" vagy „diversi libri vetusti multi") leltároznak. Néhol az istentiszteletre való könyvek a templom egyes oltárai közt voltak szétosztva, míg másnemű könyveket az egyház sekrestyéjében őriztek oklevelek s magánosok letétjeivel együtt.[12]

E szerény kezdetből nőtt naggyá idővel a magyarországi latin nyelvű irodalom. Mint nyert újabb ösztönzést Mátyás korában a humanista mozgalmaktól, a reformáció korában és később főképp a németországi latin nyelvű tudományosságtól; mint terjeszkedett át a latin nyelv a maga egyházi köréből hovatovább az állam, a törvénykezés, az iskola, sőt később jelentékeny mértékben a magánélet területeire is: nem lehet célom (s nem is tudnám kellő megbízhatósággal) bemutatni. Csak azt akartam nyomatékosan feltüntetni, hogy az irodalom nálunk mint

[10] Békefi Remig: i. m. 314.

[11] Csánki Dezső: *Magyarországi bencések egy bibliográfiai becsű inventariuma 1508-ból.* Magyar Könyvszemle 1881. 289—299.

[12] Fejérpataky László: *A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében.* Magyar Könyvszemle 1885. 137—151.

latin nyelvű s csaknem kizárólag papi jellegű írástudás indul meg, s hozzátehetem, hogy túlnyomó nagy részében egészen a XVIII. század végéig latin nyelvű is marad. Sajnos, e latin nyelvű magyar irodalmat ma már nem ismerjük eléggé; vele szemben szaktudományunk elmulasztotta kötelességét. E tekintetben ugyan nem állunk egyedül. A nemzeti nyelvű irodalmak felsarjadásával máshol is feledésbe merült, vagy nem részesült többé méltó figyelemben a helyi latin nyelvű irodalom; úgyhogy például a franciáknál valósággal felfedezésként hat az az irodalomtörténeti mű, mely mostanában a francia középkori irodalom történetébe jónak látta beilleszteni, történeti jogaiba visszaiktatni a franciák gazdag latin nyelvű irodalmát is. Nálunk is elkelne ily természetű feldolgozás a latin nyelvűség, a hazai deákság egész történetéről. Ez anyag fontosságának éreztetése végett álljanak itt e számadatok a Szabó Károly-féle *Régi Magyar Könyvtár*[13] alapján, mely pedig a nagyszámú kéziratokat nem, csak a nyomtatott műveket veszi figyelembe, s azt is hiányosan. Eszerint Szabó Károly összesen 1793 magyar nyelvű nyomtatványt ismert a szatmári béke előtti évszázadokból; ezzel szemben nem magyar nyelvű hazai nyomtatványt 2452-t, külföldit 4831-et, összesen tehát 7283-at: ami több mint négyszerese a magyar nyelvűeknek. S e nem magyar nyelvű művek túlnyomó többsége latin nyelvű! Ez utóbbi nyelv javára nyomná le még a mérleget az 1711—1772 közti korszak is, melyből magyar nyelvű nyomtatvány kevés ismeretes. Könyvtárakban a XVIII. század közepe tájáig szinte korlátlan úr a latin; magyar nyelvű művet csak elvétve találni bennök. Múltunknak e nagy jelentőségű szellemi tárházáról egységes, összefoglaló tanulmányunk nincs is; legteljesebb képet még Pintér Jenő irodalomtörténete nyújt róla. Jelentőségéről s az irodalmi tudat kialakításában való nagy szerepéről a későbbiek folyamán lesz még alkalmunk szólani.

3. A NEMZETI NYELV TÉRFOGLALÁSA AZ IRODALOMBAN. (KOLOSTORI VAGY KÓDEXIRODALOM)

Mindaz, ami tekintély: egyház, állam, tudomány — a latin nyelv uralmát biztosította az írásbeliségben. E nagyhatalmak birodalmában csak hamupipőkeszerepet játszhatott egyelőre a nemzeti nyelv s lassú térfoglalása csak kényszerű engedmény lehetett amazok részéről. Kénytelen volt engedni elsősorban maga az egyház, még mielőtt Husz, Luther, Kálvin reformtörekvéseinek sikere kényszerítette volna reá. Érintkeznie kellett a laikus világgal, hiszen hatni akart rá. Belső használatra, tanainak egyöntetű konzerválására jó volt neki a latin nyelv, propagálására azonban s a hitélet gyakorlati ellátására csak a nemzeti nyelv közvetítéséhez folyamodhatott.

Tanai hirdetése (szentbeszéd), a vallásos áhítat ébrentartása (imádságok), előbb-utóbb a templomi éneklés is, a latinul nem értő apácák szent olvasmánnyal való ellátása: oly gyakorlati feladatok voltak az egyház számára, melyek kielégítése végett saját érdekében a nemzeti nyelvhez kellett folyamodnia. S míg korábban csak egy-egy személy- és helynév képviselhette a magyar nyelvűséget a latin oklevelekben, a XIII. és XIV. században már egy-egy összefüggő magyar szöveg *(Halotti Beszéd, Mária-siralomvers, Gyulafehérvári Glosszák, Königsbergi Töredék)* bukkan elénk, az egyház gyakorlati szükségletének követelményéből. A XV. század első feléből már egész könyv (a *Jókai-kódex)*, második felétől

[13] Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I—III/2.* Bp. 1879—1898.

kezdve aztán az 1530-as évekig az írott magyar kódexek szép sorozata fogad bennünket: a magyar nyelvű kolostori irodalom.

Kétségtelen, hogy e nemzeti nyelvű írásbeliségnek csak egy töredéke maradt reánk, úgyhogy sem megindulásáról, sem valódi arányairól nem tudhatunk ma már bizonyosat. Olyféle magyar szövegű feljegyzés, mint a *Halotti Beszéd*, bizonyára több is volt. E föltevést Katona Lajos tekintélyével támogathatni, ki egyetemi előadásaiban így nyilatkozott: „... hasonló liturgiai szövegek (vasárnapi, ünnepi és egyéb alkalmi beszédek, imádságok, hitvallás, gyónási és egyéb szentségkiszolgáltatási, áldó és szentelő formulák) kétségtelenül voltak, ha másként nem, ilyenféle bejegyzések alakjában (latin szertartási könyvek ily célokra üresen hagyott lapjain) már a hitterjesztés korában is. Legalább a külföldi analogiák alapján ezt egészen bátran következtethetjük".[14] Valóban sokkal több ily bejegyzésnek kellett lennie; a *Halotti Beszéd* mint magyar szöveg unikum a XIII. század végéig: hogyan maradhatott volna fenn ez egyetlen szöveg is, ha századjában is kivételes ritkaság vagy pláne unikum lett volna! — Egyébként a *Halotti Beszéd* kivételével valamennyi fennmaradt szövegemlékünk már abból a korszakából való középkori irodalmunknak, melyet Katona Lajos „ferences és dömés" korszaknak nevez (1241—1526), szemben az azt megelőző (1000-től 1241-ig terjedő) „bencés korszak"-kal. A két kor között nem válaszfal, de jelentékeny esemény a tatárdúlás, melyben e bencés korszak emlékei közül sok elpusztulhatott. A kódexirodalom emlékei valósággal csak a XV. századdal kezdenek elősorakozni; s köztük mindjárt a legelső is *(Jókai-kódex)* ferences emlék; a későbbiekben is nekik s a domonkos rendieknek van legjelentékenyebb részük, kevesebb a pálosoknak és karthauziaknak.[15]

Ezt a megoszlást s a kódexirodalomnak csak a XV. századdal való kezdődését csupán korábbi emlékek feltehető elpusztulásával megmagyarázni nem lehet. A magyar középkor első felében bencések és ciszterciták, második felében ferencesek és dominikánusok irányították a szellemi életet. „A korai középkor keresztény műveltsége, miként a vezető szerzetrendek, főúri jellegű, a rendi állam főnemesi osztályának műveltsége volt és fölötte állott a nép nagy tömegének. ... A koldulórendek pedig, melyek a kései középkorban érik el legerősebb hatásukat, a rendi állam alacsonyabb néposztályaira támaszkodtak. ... Ez a társadalmi osztálykülönbség a régi és az új szerzetrendek között érthetővé teszi a nyelv-különbséget is: a bencések és ciszterciták nyelve a latin, a városi koldusrendeké pedig a nép nyelve. ... Magyar nyelvű irodalmat tehát már azért sem várhatunk a középkor első szakaszában, mert akkori társadalmunk legműveltebb rétege, a bencésrend, egyáltalán nem írt magyarul, hanem latinul."[16] A kolduló rendekbe a laikus tömeg is befogadást kért, s az ő szükségletei közé tartozott a vulgáris nyelvű írás. Befogadására szolgált Szent Ferenc második (klarissza-) és harmadik (tertiarius) rendje, s e külső rendek, melyek mintegy az egyház és a profán világ között állottak, váltak a vulgáris írás melegágyaivá.[17] Érthető

[1] Katona Lajos: *A magyar irodalom története a mohácsi vészig*. Egyetemi előadás. 1908—9. II. félév 38. Dr. Katona Lajos egyetemi tanár kéziratából kiadták: Dobai János és Bogner Mihály.

[15] Uo. 77—78.

[16] Thienemann Tivadar: i. h. 62—63.

[17] Most [A mű összes időviszonyítása az 1923-tól 1926-ig terjedő időszakra — *A magyar irodalom fejlődéstörténete* előadásának éveire — vonatkoztatandó. *(K. H. J.)*] jelent meg Karácsonyi János: *Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* I. Bp. 1923.

így, hogy legrégibb kódexünk: egy Szent Ferenc-legenda *(Jókai-kódex)*. „Kódexirodalmunk hátteréhez tartozik a fejlődő városi műveltség és a laikus polgárság, mely latin tudás, theológiai fölkészültség nélkül, de eltelve vallásos szomjúsággal a kolostorokba és templomokba tódul és részt kíván venni az egyház belső életében." A kódexirodalom keletkezése így városokhoz van kötve, a mi kódexirodalmunk pedig kiváltképpen Budaváros körzetéhez: a budavári ferencesek, az óbudai klarisszák, s a margitszigeti dömés apácák kolostorához. A budai apácák, a török elől menekülve, szétvitték különböző kolostorokba a Budán írt kéziratokat, s onnan kerültek elő a XIX. század folyamán. A budai kolostorokat — boldog Margit példájára — a legelőkelőbb magyar társadalom tagjai keresték fel; s e magyar nyelvű kolostori irodalom kialakulása Buda város elmagyarosodásával is egybeesik.[18]

Az egyház szükséglete hozta létre: ennélfogva e zsenge magyar nyelvű irodalom nem lehetett más, mint közvetítője, tolmácsa az egyház tanainak. Csupa merő fordítás ez a kolostori irodalom, s alig is van részlete, melynek latin eredetije ma már ki ne volna mutatva. Az a körülmény, hogy latinból való fordítás: legott rangját is meghatározza. Csak kisegítő eszköz lehet a latin nyelvű mellett, s ahhoz képest kétségtelenül alsóbbrendű. De nemcsak nemzeti nyelve miatt alsóbbrendű ez irodalom a maga latin eredetijénél és forrásánál. Tartalom szerint is az; „afféle *népszerűsítő* irodalom (mondja róla Katona Lajos), mely első sorban a lelkipásztorkodás, a nép vallás-erkölcsi oktatása szolgálatában áll; a kolostorok szűk falai között pedig kiváltképen az apáczák és a laikus fráterek »paraszt« elméjéhez, a deákos műveltség birtokában nem levők felfogásához és értelméhez van szabva."[19] Kolostori íróink a középkori vallásos, vagy inkább csak épületes irodalomnak főképp *regényesebb* termékeit válogatták ki fordításra; *Szent Elek legendája, Barlám és Jozafát, Tundal* meg *Philibertus látomása*, a *Haláltánc*, a *Ferenc-legendák* közül a legszínesebbek, a *Legenda Aureá*nak érdekesebb, a képzeletre hatóbb fele, az utolsó ítélet jeleiről s az Antikrisztus eljövetelét követő világpusztulásról, pokol-, purgatórium-, mennyországról szóló adventi szentbeszédek, a legszebb Mária-csodák, az apokrif evangéliumokat megszólaltató karácsonyi és húsvéti prédikációk, a nemcsak tanulságos, de egyúttal érdekesen szórakoztató, sőt regényes „példák" csábítják őket különösen; kevesebbet törődnek a teológiai tudománnyal, „amelyen e lengébb járulékok ott, ahonnan vették őket, inkább csak mellékes szerepet játszanak".[20] Mondhatnók talán: a teológiai literatúrának inkább „szépirodalmi" színezetű melléktermékei, mintsem tudós magva kerültek át e kolostori irodalomba.

E magyar nyelvű irodalmon már megszületésekor rajta van tehát az alsóbbrendűség bélyege, s hosszú idő telik bele, míg abból egyenrangúságba, sőt éppen egyeduralomra fölemelkedhetik. S ez a második hierarchikus rétegeződés már, mellyel vizsgálódásunk legkezdetén találkozunk. Először a latin nyelvű írásbeliség helyezkedett el felső réteg gyanánt a hagyományok szóbelisége fölött; most pedig olybá vehetjük, mintha ez alsóbb réteg, egyelőre csak a nemzeti nyelv érvényesítése által, kezdene a főléje kerekedettel némi érintkezésbe lépni, alárendeltségéből kiemelkedni.

A nemzeti nyelvnek az írásbeliség körébe való benyomulása azonban roppant horderejű tény. Mert míg amaz első rétegeződésben inkább csak rendi megosztó-

[18] Thienemann Tivadar: i. h. 67.
[19] Katona Lajos: i. m. 43.
[20] Uo. 69—70.

dást kell látnunk, vagyis egy papi rend fölemelkedését a laikus világ élére: ez utóbbi rétegeződés már magában a magyar nyelvűségben történik meg, s teremt benne két műveltségi osztályt: a magyar nyelvű szóbeliségét és a magyar nyelvű írásbeliségét. Megvan ezúttal is a rendi elkülönülés, mert hisz e magyar nyelvű irodalom is papok műve s az egyházi rend tagjai számára készül elsősorban; de azonkívül, s reánk nézve ez bír különös érdekkel, ez egyszersmind *irodalmi* szempontú megoszlása már az *ugyanazon* nyelvet beszélőknek. S ez a megoszlás üdvösebb kilátásokat nyit a jövendő felé magyarságunk szempontjából, mert megindul általa, az *írás* után, egy második formai szerzeménynek: a magyar *irodalmi nyelvnek* kiképzése, mely legelső lépésével elválik ugyan a beszélt, mindennapi nyelvtől, de sohasem annyira, hogy az azt beszélőknek teljességgel hozzáférhetetlenné idegenednék. Elválik, mert az élet beszédében kevésbé forgó műveltségi, lelki tartalomhoz kell idomulnia s gazdagodnia, s ez idomulás oly elemeket és nyelvi formákat fejleszt ki benne, melyek puszta elsajátítása (az élő nyelvbe való leszállítás útján) műveltségi gyarapodást — „szó által ideát" (Kölcsey) — jelent elsajátítója számára. Minthogy pedig a nyelv ez elemeket önmagából fejleszti ki, s ha kölcsönvétel útján is, de magához idomítással: korántsem emelhet a nemzeti irodalmi nyelv oly áthághatlan válaszfalat a műveltség felsőbb és alsóbb rétegei közé, mint egy idegen, mint a latin irodalmi nyelv. A nemzeti irodalmi nyelv elválik ugyan a beszélt nyelvtől, de csak azért, hogy új gazdagságot szerezzen számára.

A magyar nyelvnek irodalmi nyelvül jelentkezése egyszersmind egyik leghatékonyabb tényezője lesz az írástudás azon gyakorlati önállósításának, melyet az irodalmi műveltség legkorábbi formális szerzeményének jelöltem meg fentebb. Mihelyt az írást latin nyelvű szövegeken kívül más, magyar nyelvű (s hazánkban német és később más nemzetiségi nyelvű) szövegek megrögzítésére is igénybe veszik, kilép szimbolikus megkötöttségéből, s mint a latinul tudástól független, tehát a latinul nem tudók nagy tömegének is hasznos gyakorlati készség nyer új értelmet s ezáltal egyre fokozódó népszerűséget. Így válik a nemzeti irodalmi nyelv a maga elemi feltételének, az írni tudásnak is legfőbb ösztönzőjévé. S e támogatást kamatostul kapja vissza az írástól, mert az írás terjedése mind nagyobb tömegeket von bele az irodalmi viszony „üzemébe", s mind több forrást torkolltat bele az irodalmi nyelv nagy egységébe.

Ami most már magát az ekként létrejött, magyar nyelvű kolostori irodalmat illeti, *jellege s eredményei* szempontjából a következőkben határozhatni meg.

Írói s olvasói egyaránt az egyházi (főképp szerzetes-) rendnek tagjai. Termékei: latinból magyarra fordított, az egyházi rendi nevelést s a hitélet gyakorlati ellátását célzó írásművek (bibliafordítások; prédikációk; elmélkedések; imádságok; szerzetesi és apácaregulák; énekek, himnuszok, zsoltárok; legendák; passiók; Mária-siralmak; példák és víziók); jellegök tehát: tolmácsolás; tartalmuk: nemzetközileg katolikus, még akkor is, ha — mint némely legendákban — a magyar történelmi életből veszik tárgyukat (magyar szentek legendái), vagy ha latin eredetijök szerzője (Temesvári Pelbárt!) magyar ember. Forgalmazó eszköze: kézírás, másolás, mit szintén az egyházi rend tagjai (papok, szerzetesek, apácák) végeznek. Egyszóval tehát egy rendileg határolt irodalmisággal van itt dolgunk, melyben azonban megvannak már az irodalmi élet csírái, ha szűk és zárt körben, jórészt csak a kolostorokra szorítkozva is. Rendi határain túl (a laikus világ felé) legfeljebb a szószék közvetít belőle egyet-mást (legendák, példák), másnemű terjeszkedését az olvasni tudás korlátozottsága is gátolja.

Egy-egy, világiak számára írt áhítatos mű (mint például Kinizsiné Magyar Benigna imádságoskönyve) a legnagyobb ritkaságszámba megy.

A kolostorok között mégiscsak volt némi kis irodalmi forgalom: másolták egymás példányait, s készletet gyűjtöttek; eleven érintkezésben álltak az egykorú törzsirodalommal, a latin nyelvűvel, minek fényes bizonyítéka az, hogy a nagy Pelbárt művei hihetetlen gyorsasággal, alig egy emberöltő fordultával, magyar fordításban özönlik el a kolostorokat. Nem maradt reánk „apácakönyvtár" jegyzéke egy sem, de fennmaradt egyazon kolostorban (pl. a Nyulak-szigetiben) készült több kéziratos könyv (Ráskai Lea másolatai), s ismerjük pl. a dömés apácakolostorok könyvtári rendszabályait, melyek mindenesetre érvényben voltak nálunk is.[21]

Rendszerint két könyvtáruk volt: egy külső, melyet a kolostor papja használt és kezelt, s mely a latin szerkönyvekből állt, s egy belső, kizárólag nemzeti nyelvű kéziratokkal, az apácák számára. A *sororoknak*, e szent életű magyar leányoknak nemzeti nyelvű irodalmunk gyarapodása igen sokat köszönhet. Őmiattuk vált különösen szükségessé a szent-irodalom magyarra fordítása; terjesztése körül is ők szorgoskodtak, s ők voltak annak olvasóközönsége is. Szent Margit szigetéhez áldott emlékei fűződnek a magyar költészetnek: egyik kegyhelye az nemzeti nyelvünk történetének is. Vargha Gyula szép költeménye méltán örökíti rá e sziget egykori lakóira az áhítat leggyöngédebb képét, galambokhoz hasonlítván őket, kik a fényes, napsugaras levegőből, hol égő színekben pompázva röpködtek előbb: fényes, vigalmas életökből leszálltak ide a Duna szigetére — „S az íge végtelen vizéből, Világtól elvonulva, távol, Úgy ittak égő szomjas ajkkal, Mint a galambok a Dunából". Az edény, melyből szent szomjúságukat oltották, a nemzeti nyelv zsenge irodalmi idoma volt.

Mit tekinthetünk e zsenge irodalmiság eredményeinek?

Az „írás" képzetét elszakította „latin" velejárójától, s mint már említettem, ezáltal a műveltségnek egyik legelemibb formális eszköze, készsége gyanánt önállósította, hogy elinduljon kollektivitást képző, nagy, végtelen útjára. E rendeltetéséből egy tenyérnyit azonnal teljesített is a magyarul való írás. Bármily szűk körben és rendi elzárkózottságban, de megindult a magyar könyvolvasás, sőt, mint Kinizsiné Magyar Benigna esete mutatja, kezdett már a világiakra is átterjeszkedni.

Megtörtént továbbá az első lépés egy magyar irodalmi nyelv kiképzése, tehát egy második alaki szerzemény felé. A ránk maradt kódexeknek legfeljebb csak leíróit, másolóit ismerjük, a latin szövegek magyarra fordítóit azonban alig egy-két esetben. Pedig ők a magyar irodalmi nyelv első munkásai. Feladatuk hihetetlenül nehéz lehetett; a nagy múltú, irodalmi használatban megtökéletesedett latin nyelv szövegeit kellett egy primitív, csak a gyakorlati élet szükségleteihez elégséges, mondjuk: barbár nyelv eszközeivel reprodukálniok; a lelkiség birodalmának kifejezésére úgy ahogy szó- és alakkincset teremteniök vagy kifejleszteniök a meglévő nyelvanyagból, mely kétségkívül csak az érzékletesség kifejezésére volt begyakorolva. Amily kénytelen erőfeszítés volt ez részökről, oly bámulatos merészségűnek tűnik fel így máról visszanézve. Merésznek főképp azért, mert a beszélt magyar nyelvet szükségképp idegen (latin) mintára kellett erőszakkal reáhúzniok. Mily idegenszerű lehetett egy nyelv annak, aki először olvasott rajta! De védte s mintegy szankcionálta az egyház tekintélye és a szent tartalom, úgyhogy az ősibb latin nyelv nemcsak idomokat kölcsönözött neki,

[21] Gulyás Pál: *Apáca-kolostor a Nyulak Szigetén.* Katholikus Szemle 1917. 437—444.

hanem megszentelt tekintélyéből, misztikumából is némi látszatot. Ez az erőszakkal ellatinosított magyar irodalmi nyelv szintoly szimbolikus értékű forma gyanánt volt föléje kerülendő az élő, beszélt nyelvnek, amilyenül trónolt az egyházi latin általában a nemzeti, laikus nyelvek fölött. Ami később, az irodalmi nyelv erőszakos újjáképzései idején (nyelvújítás!) elmaradhatatlanul be szokott állani — a közönség megütközése —, itt még szóba sem jöhetett, nemcsak a mondottak miatt, hanem azért sem, mert nem volt korábbi irodalmi nyelv, melyhez ragaszkodni, s melynek felforgatása miatt tiltakozni lehetett volna. A magyar irodalmi nyelv ez öntudatlanul is erőszakos, első létesülése háborítatlanul, a laikus világtól elkerített helyen, s a kerítésen belül a szentség és vallásos misztikum védelme alatt és áhítatával mehetett végbe. Veleszületett idegenszerűsége (latinossága) csak lassanként, idővel hátrálhatott az eleven élet beléje özönlő magyar nyelve elől, s ez irodalmi nyelvnek, ez idegen mintájú szerzeménynek az élet által való nosztrifikálása csak később, a kölcsönhatások fáradhatatlan szövőszékén mehetett végbe.

Az irodalmi nyelvnek egy speciális alaki képződménye, a műköltészetbeli versforma, szintén e korban látszik kialakulónak. A magyar verselés ősi alakjára legfeljebb csak visszakövetkeztethetünk a fennmaradt legrégibb verses emlékekből; középkori magyar vers azonban, melynek a keresztyén irodalmiságtól érintetlen, népi jellege kétségtelen volna, egy sem maradt reánk, s így nincs mihez mérnünk a fennmaradt irodalmiakat. Mindamellett versfejlődésünk kezdő irányát véve figyelembe, mely hovatovább megkötött, szabályos szótagszámú képletek felé látszik igyekezni; s figyelembe véve, hogy a himnuszok, latin egyházi énekek fordításának igazodnia kellett a dallam követelményeihez, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy verselésünk műformáinak kiképzésében is jelentékeny szerepe volt a latin egyházi költészet és zene hatásának.

Említettem volt bevezetésemben, hogy az irodalmi fejlődésnek koronként végső eredménye bizonyos kollektív lelki forma, mely mint ízlés és irodalmi tudat jelentkezik. Hogy irodalmi ízlésről és tudatról mai értelemben itt még nem lehet szó, kétségtelen, hisz az irodalom még ekkor azonos a szellemi élet összes írásbeliségével, ez viszont mindenestül egyházi jellegű. Mindamellett kétségtelen, hogy ez a magyar nyelvű vallásos irodalom mégiscsak valamely közös lelki forma megteremtését munkálta, s hozott létre, ha nem is irodalmi ízlést, de annak valami ősibb megfelelőjét, vallási művek olvasására hajlamot, egynemű vallásos műveltséget, az ájtatosság lelki ízlését, gyönyörét; s ha irodalmi tudatot nem is (hiszen bizonyára nem is gondoltak rá, hogy bennök és általok valami nemzeti literatúra kezdődik), de mindenesetre valami annak megfelelőt, legalábbis igen határozott felfogást arról, hogy az olvasni tudás mire való a csak magyarul értő papnak, szerzetesnek, apácának.

Ez tehát a kiindulási pont. A katolikus egyházi rend tagjai fordítanak latinból magyarra, s másolás útján terjesztenek kolostorról kolostorra ugyane rendnek latinul nem vagy kevésbé tudó magyar tagjai számára hitéletre tartozó olvasmányokat; megindul ekként e zárt, rendi körben, anélkül, hogy megindultáról eszmélettel bírna, egy magyar nyelvű irodalom, s általa egy az élő beszédtől legott elváló, latin mintákra szabott magyar irodalmi nyelv képződése; az egész laikus magyarság pedig, a maga élő nyelvével, kívül reked a magyar írástudás ez első kerítésén.

II. A NYOMTATOTT IRODALOM KORA

1. VALLÁSOS IRODALOM. A MAGYAR IRODALMI NYELV MEGÁLLAPODÁSA

A ránk maradt korai magyar nyelvű nyomtatványok közül a legrégibbek 1527-ből valók; számuk a század közepéig lassacskán s kevés kivétellel külföldi nyomdák termékeivel, azontúl erősebb tempóban s már itthon nyomtatott művekkel növekedik. A nyomtatásra való áttérés nem ment hirtelen, s nem tette rögtön fölöslegessé a kézírás segítségét a terjesztésben. Az első nyomtatványokkal egyidőben még jelentékeny mértékben tart a kódexírás, és még hosszú ideig nem vész ki egészen. A régi magyar irodalomnak egy igen jelentékeny ága, a szerelmi líra egyenest rá van kényszerítve az egész koron át a kézírással való terjesztésre; kéziratos énekeskönyveink száma századról századra nő, s csak a XIX. folyamán apad el. Ezekről majd a maguk helyén.

A nyomtatott művek nagyarányú szaporulatával egyaránt, hovatovább kiesik a közemlékezetből egy kéziratos (kolostori) irodalom egykori létezésének tudata. Akik még közel vannak hozzá s szinte belőle nőttek ki (Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Dévai Bíró Mátyás): tudnak róla s nyelvükön is felismerszik a korábbi hagyomány. De egyre ritkul az ilyenek száma, s ha elvétve ily régiség említtetik, említése módján már felismerszik, hogy nem közkeletű ismeretről van szó. „*Mutathatnék* — mondja Rimay János a XVII. század elején — Mária király és királné Asszony kezibe forgott ... Imádságos Magyar Könyvecskét";[1] s Káldi bibliafordításának *Oktató Intése*, mikor egy kétszáz évvel azelőtti, írott magyar bibliáról tesz említést, már megjegyzi, hogy „hitelre méltó ember"-től tud felőle, aki még látta e bibliafordítás nagyobb részét.[2] Szenci Molnár Albert azonban már azt írja *Grammatikája* előszavában (1610), hogy soha kéziratos magyar kódexre nem akadt. Ha tehát volt is némi folytonosság éppen az átmenetkor, bizonyos, hogy később még emléke is kiveszett egy hajdani kéziratos irodalomnak. „Vóltanak, vóltanak, de tsak ez előtt kétszáz esztendőkkel-is kik vótanak tudománnyal ékeskedők nem tudjuk — sóhajt fel Bod Péter (1766!) —, ... magokkal együtt emlékezeteket-is el-temette a' veszedelmes idő."[3] Hogy azonban ez elfelejtés megtörténhetett, annak nemcsak a török és tatár, nemcsak a „veszedelmes idő" volt az oka, mely a kolostorokat hányt-vetett életre, menekvésre, költözködésre kényszerítvén, sok kéziratos könyvüket elkallódtatta; fő oka az irodalmi tudatnak e korban még fejletlen állapota, mely nem tartja számon, mely még csak gyűjti, mintegy eszmélkedés nélkül szaporítja az irodalmi készletet. Kibányászása a feledésbe merült régiségnek majd csak az 1770-es évekkel veszi kezdetét, s e tény maga is elegendőképpen mutatja, hogy az említett évtized körül az irodalmi fejlődésben nagy horderejű fordulat van véghezmenőben. Ami folytonosság a kéziratos irodalomnak a nyomtatottba való átfejlődésében mégis kimutatható, az eszerint nem valamely tudatos irodalmiság következménye, hanem e némi folytonosságot feltüntető műfajok természetében rejlik. A bibliafordítás és egyházi énekköltészet ágában ugyanis természetes a megszakítatlan hagyományozás; az elsőnél nyelvi nehézségek s a már elfogadottság tekintélye

[1] *Előszava Balassi Bálint verseihez.* In: *Rimay János Összes Művei.* Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 42.

[2] Révai Miklós: *A' magyar deáki történet.* Kiad.: Rubinyi Mózes. Régi Magyar Könyvtár 29. Bp. 1912. 91.

[3] Bod Péter: *Magyar Athenas.* Szeben 1766. (Előszó.)

is ajánlatossá teszik, hogy segítségül hívja a régibb fordítást az új; a másik pedig már a kolostori korszakban azon műfajai közé tartozott a magyar nyelvű vallásos irodalomnak, melyek az egyházi rend körén túl, a laikus világban is szélesebb ismeretségre tettek szert, hiszen egy részüket a nép már akkor is énekelte a templomban és körmeneteken; vagyis az irodalomnak ez az ága már nagyobb közönségre: oly szélesebb talapzatra tett szert, hogy azon most már hagyománnyá állandósulhatott, mit megbolygatni, változtatni annál nehezebb, mennél kiterjedtebb közönség vallja tulajdonának. — A latin nyelvű irodalomban viszont a történetírás (mely természetszerűleg forrásművekre támaszkodik) mutat hasonló folytonosságot.

Hogy a nyomtatásra való áttérés, e tisztán technikainak látszó változás mily életbevágó, mily korszakos jelentőségű fordulat az irodalmi fejlődésben, arra elegendőképp figyelmeztetnek az eddig elmondottak. A nyomtatás elterjedésének adatszerű ismertetése nem lehet feladatom, csupán irodalmi jelentőségét kívánom röviden megállapítani. Fontos e technikai változás magában véve is mint az irodalmi viszony forgalmazásának a kézírásnál tökéletesebb eszköze, a közönség művelésének hathatósabb tényezője. De még fontosabbá vált a szellemi élet azon nagy horderejű forradalma: a reformáció által, mely felkarolta s a maga céljaira kihasználta.

Mint annak idején az írás a katolicizmussal, oly benső, szimbolikus összeforrottságban látszik most lenni nálunk (főképp a nemzeti nyelv területén) a nyomdászat a reformációval.

Irodalmi szempontból a reformációnak az a legnagyobb jelentősége, hogy — mint némi túlzással mondják — „felfedezte az anyanyelvet". Jacob Grimm s vele együtt a német irodalmi nyelvnek egy történetírója nyíltan vallják, hogy az ő irodalmi nyelvük „egy protestáns nyelvjárás".[4] Mi ily messzire nem mehetünk; annyi azonban kétségtelen, hogy a latin nyelvűségnek — ha nem is mindjárt detronizálásához, de egyeduralma megrendítéséhez a reformáció adta meg az első, erőteljes lökést.

Reformáció, nyomdászat és nemzeti nyelv: új, demokratikus energiaegység gyanánt lépnek fel s állanak szemközt a *katolicizmus, kézírás és latin nyelvűség* korábbi, rendi bástyája ellenében. A katolicizmus műveltségi tartaléka nagy múltú, magas fejlettségű, de latin nyelvűsége folytán csak a papi rend elitjére szorítkozik; magyar nyelvű fiókja viszont (a kolostori irodalom) csak nemrég alapoztatott meg, és sokkal kezdetlegesebb propagáló eszközzel (másolással) dolgozhatott, semhogy túlterjedve a rendi korlátokon, már kiterjedt laikus rétegekre támaszkodhatott volna. Mindamellett, ha már fenyegettetése kezdetén megteszi azt, amit megtenni vagy száz évvel később úgyis kénytelen lett, ha megragadja új ellenfele fegyverét, s nemzeti nyelvű vallásos műveket nyomtat laikus hívei számára: kétségkívül igen sokat megmenthetett volna. De ezt nem tette s nem is tehette, míg csak a maga kárán nem adatott okulnia. A vallás laicizálása; a papi rend és hívek közötti válaszfal ledöntésével az „egyetemes papság" gondolata; az egész hitélet demokratizálása: nem katolikus tan; márpedig nemzeti nyelvű vallásos irodalomnak nyomtatás útján a papi renden kívül állókhoz is eljuttatása e protestáns tan elfogadásával s megvalósításával, a tekintélyi alapon nyugvó hitegység veszélyeztetésével lett volna azonos. Ragaszkodnia kellett latin nyelvűségéhez, ezzel továbbra is állandósítania klérus és laikus világ rendi el-

[4] Kluge, Friedrich: *Von Luther bis Lessing.* Strassburg 1904. 10.

különözöttségét, s mintegy megkötnie kezét, mikor ellenfele korlátlanul élhetett a nemzeti nyelv nagy, toborzó hatalmával.

A katolicizmus ezek folytán a XVI. századnak csaknem egész tartamára eltűnik a magyar nyelvű irodalom területéről, teljesen átengedi azt a reformációnak, maga pedig korábbi várába, a latin nyelvűség bástyáiba vonul vissza és zárkózik el. Hatalmi köre szűkül, tekintélye hanyatlik; püspöki, káptalani birtokait a török, egyes főurak vagy a hitújításhoz szító birtokosok tartják lefoglalva, s alig egy-két hely kivételével sem tanító, sem tanítvány az egyházmegyékben, holott előbb minden káptalan virágzó oktatási központ volt; az alsópapság tudatlanságáról hiteles adatok szólnak; sok közöttük föl sincs szentelve; alig egy-kettő olvas könyvet, sőt akad, aki nyíltan megmondja, hogy felesége az ő grammatikája.[5] A latin egyház tekintélye alól mind szélesebb körök vonják ki magukat s lépnek be a reformáció vonzókörébe, melynek papjai a tanultság akkori legjobb, külföldi forrásaiból merítettek, mely egyik iskolát, iskolai könyvtárt és nyomdát a másik után állítja fel, s híveit be tudja vonni a vallásos műveltség körébe a kezébe adott, anyanyelvén szóló nyomtatványok által.

A reformáció fontossága tehát irodalmi szempontból az, hogy a hitéletből kiküszöböli a latint, bevonultatja helyére a nemzeti nyelvet, s meghonosítja a könyvnyomtatást. Mindennek pedig többrendbeli következménye van. Első az írás végleges felszabadulása korábbi, többször említett, szimbolikus megkötöttségéből, s külön tanítható, hasznos formaismeret gyanánt való önállósítása és tanítása is, mondhatnók: *laicizálása;* az a körülmény, hogy az irodalmi művek terjesztése immár nyomtatás útján történik, leszállítja az írást korábbi kiváltságos helyzetéből, s egyenest az életbeli, gyakorlati szükségletek ellátására utalja. Ezáltal a gyakorlati élet maga is kénytelen-kelletlen közreműködik az irodalom közönségének elemi nevelésében, mert saját szükségletei kielégítése végett terjeszteni kényszerülvén az írás ismeretét, terjeszti egyúttal azt a réteget, melyből az irodalom közönséget szedhet.

Másik következménye a *nemzeti nyelvet* illeti. Bevonul a magyar nyelv s korlátlanul tért foglal a vallásos irodalom minden ágában. S e térfoglalás két irányban nevezetes az irodalmi nyelv szempontjából. Egyrészt nagyobb arányokban válik lehetővé az a folyamat, mely már a kolostori irodalommal megindult: a nyelv kiképzése a vallásos műveltség szolgálatára; másrészt pedig — s ez fölöttébb fontos — végbemehet az irodalmi nyelvnek, mely mindjárt legkezdetén oly messzire elidegenedett az élő nyelvtől, fokozatos nosztrifikálása. Mert ez a nyelv most már nemcsak egy szűk körű egyházi rendhez szól, hanem a felekezet minden írni-olvasni tudó tagjához, a laikus nagyközönséghez: hovatovább közelednie kell az élet nyelvéhez, illetőleg ebből is egyre többet merítenie a maga céljaira. A reformáció korában fokozatos magyarosodás, sőt mai fogalmaink szerint népiesedés megy végbe a magyar irodalmi nyelvben.

Végül harmadik következménye, minek elérésében már a két előbbinek is része van: *az olvasóközönség laicizálása.* Azelőtt csak elvétve történhetett meg, hogy papon, szerzetesen, apácán kívül más valaki (egy-egy világi, főrangú nő) magyarul írt könyv iránt érdeklődjék. A protestáns vallási irodalom a hívek egyetemét, bármily foglalkozású laikusok összességét közönségének tekinti. S bár a rendiség ez áttörését vallásos irodalom számára hajtja végre, mégis laicizálása

[5] Kollányi Ferenc: *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban.* Magyar Könyvszemle 1895. 205—218.

ez a közönségnek, s mintegy azon tétel kihirdetésével ér fel, hogy a könyvolvasás nemcsak egyházi funkcionáriusok joga és kötelessége, hanem joga és kötelessége minden embernek; s tesz is róla (iskolázással), hogy e jogával mennél több ember élhessen. *Közönséget* a szó igazi értelmében a reformáció nevel irodalmunkban először. Éspedig egyéni kritikával olvasó közönséget (vö. a reformáció individualisztikus jellegével!). S ezzel, bár nem azt célozta, meg volt törve a jég a profán irodalom számára is.[6]

Nevel azonban nemcsak közönséget, hanem írókat is. A középkori magyar nyelvűség egyszersmind az írói névtelenség kora; a katolicizmus közkincséből merít, fordít magyarra a kolostori író; eredetijére utal olykor, de magát csak a legkivételesebb esetekben nevezi meg; a másolás útján való terjesztés közben az írói tulajdonjog szinte elvész, mert a „könyv" fogalma még nincs mai értelemben megállapodva. A könyv akkor alig jelent egyebet, mint könyv alakba összefűzött kisebb-nagyobb mennyiségű papírlapot, melybe tulajdonosa innen is, onnan is bejegyzi a kedvére valót. Így jönnek létre a sokszor fölöttébb vegyes tartalmú, különféle szerzők műveiből merítő kódexek. A könyvnek, mint „műegység"-nek a fogalma nincs még megállapodva, s épp az írásbeliség miatt nincsen. A nyomtatás véglegesíti a könyvfogalom kialakulását. A szerző nyomdába adja kéziratát, módjában van ellenőrizni, korrigálni a szedést, műve végleges, változatlan formáját megállapítani: ez már első lépés a műegyed felé. A második lépés megtételét, hogy ugyanis ez egyediség a szerző megnevezésével is kifejezésre jusson, ha semmi más, hát reákényszeríti hovatovább a könyvforgalom növekedése, a könyvárusi üzem: az árucikk megnevezhetőségének a szüksége. Nevek kerülnek forgalomba; művek kedveltsége írók népszerűségét jelenti; s az írásbeliség átmeneti állapota után, mely a szóbeli hagyományozáshoz még sokban hasonlóan nehezen tudja érvényesíteni a szerzői jogot,[7] az író személye a köztudat világa elé lép, a személyi helytállás és felelősség érzete az írásban nagyobb éberségre, gondra, önfegyelmezésre készti, majd írói becsvágyát is ébreszti, fokozza. Protestáns felekezeteknek egymás közti s a katolicizmus ellenében folytatott irodalmi harcai, hitvitái a személyes helytállás kötelezettségével jelentékenyen hozzájárulnak az írók egyénítéséhez. Mikor Pázmány vitázó ellenfeleinek a *Kalauzt* latinra kell előbb lefordítaniok, hogy idegen segítséggel méltóbban megadhassák rá a feleletet: nemcsak a felekezet, hanem az írói egyéniség szenvedi egyik félen a legsúlyosabb veréseget, s aratja a másikon legszembetűnőbb diadalát.

De ezzel már időben is előbbre jutottunk.

Mire ugyanis a század végével a visszaszorított katolicizmus föleszmél, a nemzeti nyelv már visszavíhatatlan állást foglalt el az irodalomban; s az ellenreformáció nem tehetett mást, mint hogy kövesse ellenfelét az irodalmi demokratizmus területére, s ott saját fegyverével, a nemzeti nyelvvel vegye föl ellene a harcot. Így lett kénytelen maga a katolikus egyház is részt venni (saját érdekében) a latin nyelv egyeduralmának megrendítésében. A hitvitákban veréseget szen-

[6] Vö. Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngaricá*jának előszavában: „Touábbá ez tudomáń, hoǵ oluasni es irni tudonc, ... imerreis hasznos, hoǵ egmásnac mindenikőnc írhasson, ne kell'en minden ketsin dologért más ember vtáń iarni." (Melich János: *Az „Orthographia Vngarica" és a magyar helyesírás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 8. Bp. 1908.)

[7] [Szöveg-konzerválás: l. Balassi panasza (vö. 102. lap) és a *Magyar Athenas* „Németi Mihály" cikke: „Azért jó az embernek a' mit ír magának ha lehet ki nyomtattatni; ne hogy mások fójtásnak tsinálják, és a' nyúlak után lövőldözzék." (Bod Péter: *Magyar Athenas.* Szeben 1766. 192.)]

vedhetett egyik vagy másik felekezet érdeke, de e felekezeti érdekek harcából nagy nyereség háramlott az irodalmi nyelvre; s a latin egyház legnagyobb fia, a magyar katolicizmus megmentője, Pázmány Péter vált a magyar irodalmi nyelvnek legerőteljesebb, leghivatottabb idomítójává. Kimondhatjuk: a XVI—XVII. század folyamán a vallási s azzal kapcsolatos ájtatossági, erkölcsös és oktató irodalomban megtörtént a magyar nyelv irodalmi nemesítése, a latinnal való egyenjogúsítása. E folyamatot a reformátorok kezdték, a katolikus ellenhatás férfiai folytatták és tetőzték be. A középkori magyar műveltség egységes volt a katolicizmusban; a reformáció szakadást idézett elő benne; de bár politikai szétdaraboltság is a bomlasztás művén dolgozott, a szakadás következtében beállott harcok emelték fel a nemzeti nyelvet valóban irodalmi rangra, mintegy formai biztosítékát előlegezvén az „irodalmi nyelv" egységében annak a későbbi lelki összeforradásnak, mely a XVIII. század végétől kezdve a „nemzeti" eszme jegyében indul meg tisztult öntudattal. A latin nemzetköziségtől kaptuk e földön első erkölcsi egységünket: a hitbelit, a katolicizmusban; viszont az egységes magyar irodalmi nyelv kiképzése teremti meg alaki feltételét a következő korszakban megvalósulandó új erkölcsi egységnek: a nemzeti közösségnek. A hitegység megbontása és az irodalmi nyelv kiképzése által a nemzeti egység öntudatának alaki előkészítése: a XVI—XVII. századi magyar irodalom nagy jelentősége.

Nem fér bele ez összefoglaló rendszerezés keretébe a magyar irodalmi nyelv fejlődésének részletes képe. E téren hiányzanak is az előtanulmányok; foglalkoztak ugyan egyes írók nyelvével, de többnyire inkább nyelvészeti, mint irodalmi szempontokból, s a fejlődés gondolatának szemmel tartása nélkül. Az irodalmi nyelv történetének rendszeres tanulmányozásához csak az első lépések vannak még megtéve (főképp Trócsányi Zoltán tanulmányaiban), s míg rendszerezett helyesírás- és nyelvtörténetet nem kapunk a nyelvészektől, nem is lesz meg a szükséges szilárd alap a szóban forgó irodalmi szempontú tanulmány számára. Csak általános vonásokra szorítkozhatom tehát, s ezekkel is csak Pázmány jelentőségének megvilágítása lesz célom a következőkben.

A magyar próza, mint láttuk, latinból való tömeges fordításokkal indult meg annak idején a kolostori irodalomban, olyan fejletlen nyelven, mely nem rendelkezhetett még a huzamos szövegezés gyakorlatával, a tárgyhoz mért absztraktabb szókinccsel, sem a latin szókötés csiszoltabb formáival. Tapogatózó körülírások; ingatag szinonimák; latin—magyar szóikerítések; határozatlan fluktuáció a szóhasználatban; a természetes magyarság, sőt az érthetőség rovására menő, latinos mondatszerkezetek; a hangos beszéd kivetkőztetése a maga ép hangarányából: lettek elkerülhetetlen következése e kényszerhelyzetnek. Egyszóval: eltávolodás a beszélt, élő nyelvtől, de elidegenedés is, anélkül, hogy egy irodalmi nyelv kész előnyeivel (megállapodott, szabatos szóhasználattal, gazdaságos és mégis sokféle árnyalatú szókötési formákkal) kárpótolt volna mindezekért. Szűk körre szorítkozván, egyelőre sem eredményei nem lehettek jelentékenyek, sem veszedelmei nagyok.

Változás állt be a nyomtatott irodalom kezdetével. A protestáns papok nem egy kiváltságos rendnek írtak s nem csupán fordítottak; céljok terjeszkedés volt: szükségképp közeledniök kellett közönségük élő nyelvéhez. A XVI. századi prózában már tünedeznek a szóhasználat korábbi ingadozásai, kevesbednek s nem oly kirívók már a latinizmusok. Általán véve: anyagban és formában tősgyökeresebb, elevenebb, sőt sokszor valóban népies magyarság (Heltai meséi!) kezd beáramlani az irodalmi nyelvbe. Mindez azonban öntudatlanul, ösztön-

szerűleg, tehát fegyelmezettség nélkül történik; meg is látszik a nyelven: közelebb jött az élet beszédéhez, de magára öltötte annak minden esetlegét, pongyolaságát is.[8]

Ekkor jött Pázmány. Elődei is tudtak úgy magyarul, mint ő; s nyelvének kitűnő ismerője, Bellaagh Aladár vallja, hogy észjárásában és stílusában sincsenek valami szokatlanul szembeszökő, különösképpen egyénítő sajátságok; tanultsága nagyobb másokénál, de mindenestül tipikus képviselője korának, egyénisége ugyanazon fából van faragva, mint hitvitázó elődeié és ellenfeleié.[9] Miért

[8] Láttuk a reformáció irodalmi jelentőségét általában. — Most közelebbről az irodalmi nyelvet.

1. *Maga a nyelv* figyelem központjába kerül. (Pesti Gábor.) Ortográfia, nyelvtanok, szótárak. Mindez az *egységes* irodalmi nyelv ügyét szolgálja, készíti elő: nyelvszabályozást. Az egység lassan létesül. Bár ellensége nálunk kevés: nyelvjárások — nem mint a németeknél: versengés? udvarok? — mégis a XVI. század közepéig az *i*-ző túlnyomó. Amennyiben fejedelmi udvarnak része van benne: az erdélyinek van, s az protestáns volt. Vannak változatai az élő beszéd felé. Az irodalmi nyelvnek mindhárom ágában: népi ellensúly.

2. *Az irodalmi nyelv szerzeményei szétáramolhatnak:* tehát (nem, mint a kódexirodalomban) eredményei s veszedelmei is nagyobbak lehetnek. E részben legnevezetesebb a *bibliai nyelv* hatása. Teljes bibliát a katolikusok nem fordítottak, s ha igen, az nem a népnek volt szánva. A bibliafordítás az eretnekségekkel indul meg. Először két huszita (Tamás és Bálint); később, a nyomtatás korában az erazmisták, s majd a protestánsok. Bizonyos *folytonosság:* a korábbi szerzemények biztosítása, de egyúttal tévedések, magyartalanságok öröklése is. Első megállapodás a *Károli*-féle bibliafordítás: 1590.

A bibliával a *lelkiség*, áhítat, szentség, erkölcsi eszmék szó- és fogalomkincse kerül ki az élő nyelvbe. Ma e nyelvnek *ódon zamata* van (állandósult irodalmi nyelv); talán sokan igazi magyarosságnak hiszik, s jórészt az is. De van benne sok *idegenszerűség* (latin, görög, héber eredetiek hatásaként), mi tovább öröklődött. A bibliai nyelv nagy hatását az is magyarázza, hogy az elvont dolgokat *érzékletesen* fejezi ki, példázattal, képes beszéddel: ez ui. egyezett a népies költészet sajátságaival; s ezt az egyezést emeli ki *Sylvester* híres nyilatkozatában. Nem idegen tehát a népnek a bibliai beszédmód, s mégis a közéleti, a mindennapi fölött magasan álló erkölcsi légkörbe vezeti, s ellátja őt e magasabb, tisztább világ kifejezéskincsével.

3. Az irodalmi nyelv a vitákban, elvont dogmatikus fejtegetésekben köszörülődik, tesz szert *szabatosságra;* de szőrszálhasogatásba nem tévedhet el, mert nem tudósok elvont szórakozása, hanem meggyőzni akaró, igazságot tisztázó, toborzó fejtegetés: ott van ellensúlyul a nép, mellyel meg kell magát értetnie (fesztelenség, kedély, szatíra). E hitviták nyelve, amellett, hogy absztrakciókban gyakorolja magát, egyúttal erősen életszerű, csaknem népies, sokszor a durvaságig. Hogy mennyire a népnek is volt szánva, mutatják a *hitvitázó drámák* (Sztárai, *Debreceni disputa*). Mennyivel precízebb, életszerűbb vitatkozó nyelv ez, mint pl. a *Katalin-legenda*beli vitatkozásé.

Példa, Sztáraiból: két bíró beszél, egyik a másiknak magyarázza, amit a prédikációban hallott (Régi Magyar Költők Tára V. Bp. 1886. 213, 214, 215, 217). — De az egész felfogás enged a rendi elzárkózásból, ridegségből: humor, csúfondáros jellemzés, szatíra jelentkezik (Böröck pap: uo. 221, 238—239).

4. *Teljes életszerűségbe, népies zamatba megy át.* Erre alkalmas volt a *tanító mese* műfaja. Mily nagy a haladás Pesti Gábortól Heltaiig! Itt mintegy *visszahatás* az élő nyelv részéről az irodalmira.

Heltai. (Típus: pap, író, nyomtató; eredeti, fordított; latin, magyar, német; vallásos oktató könyvek, bibliafordítás, polémia, isteni dicséretek, énekeskönyv, mese, történeti munka; átmegy a reformáció minden fokozatán.) Száz születés, népies magyarságú nyelv: nem könyvből (tudós hagyományból), hanem az életből tanulta. A reformáció nagy nemzeti jelentőségét mi sem mutatja jobban ily hódításnál. *Fabulák* (1566, 1596[2]): nem eredetiek, de a magyarázat: „értelme"! Hit, józan okosság a világi dolgok megítélésében, bölcs belátás, humor. Előadása: népies koncepció. Narráció helyett dramatizált cselekvés, *beszéltetés. (Heltai Gáspár esopusi meséi.* Kiad.: Imre Lajos. Régi Magyar Könyvtár 4. Bp. 1897. 198. Vö.: *Pesti Gábor meséi.* Kiad.: Toldy Ferenc. Pest 1858. 171). — Megszólaltat: „úgy kell!" (uo. 159, 196). — Csattanót csak ő ad neki (uo. 217—218).

[9] *Pázmány válogatott egyházi beszédei.* Kiadta Bellaagh Aladár. (Jeles írók iskolai tára. 36.) Bp. 1889. X—XVII. lap.

tulajdonít tehát immár három század magyarsága oly nagy jelentőséget neki irodalmi nyelvünk kiképzésében?

Irodalmunk legrégibb, tehát legnagyobb hagyományú s folytonosságú ágában emelkedett ki, a vallásos irodalomban; annak is legnépszerűbb s figyelmet izgatóbb ágában, a hitvitában aratta legközvetlenebb diadalait. Előtte e téren kimagasló, népszerű vagy rettegett tekintély nem volt. Irodalmi tevékenysége egy történelmi jelentőségű és diadalmas fordulatnak, az ellenreformációnak volt munkálója s kísérete. Emberi mivoltában nemcsak egyháza, hanem az egész magyarság szempontjából történelmi nevezetességű alak, ellen- és rokonszenvek tárgya, országos izgalmak előidézője. Mindez azonban a nyelvet illetőleg csak lehetőséget biztosított neki az erőteljesebb befolyásra, mindez csak emlékezetesebbé tehette befejezett irodalmi működését az átlagénál: de hatása titkát nem fedheti fel.

Az pedig ott rejlik, ahol talán legkevésbé keresné az avatatlan: tudnillik nem egyéni különösségeiben, hanem bizonyos típustulajdonságok kitűnőbb és harmonikusabb kiképzésében. Tipikus képviselője ő a XVI—XVII. század magyar írójának, vagyis a vallási irodalom terén a nyilvánossághoz szóló papnak, csakhogy e típusnak minden másnál tökéletesebb s egészségesebb arányú megtestesülése. Az elmélkedő, a prédikátor és a hitvitázó, aki mindig egy más felfogású felekezetet tart szem előtt, s azzal szemben akar meggyőzni a maga igazságáról; aki dogmatikus elvontságokat metszeget elméje élével egy reáfigyelő, kevésbé avatott, az élet durvább valóságai között mozgó nagy nyilvánosság számára; aki a maga emberi mivoltában éppoly nyers, bárdolatlan modorú és kevéssé finnyás, mint közönsége; aki egész gondolatmenetét az Írás, az egyházi tekintélyek és törvények, szóval egy hittani roppant *Corpus Iuris* bizonyítékaival kénytelen támogatni, s csak egy egész tételrengeteg megkötöttségével gondolkozhat; aki amellett valóban hívő, meggyőződött ember, ki a maga hitéért vérét ontani is kész, az ő hitét tagadókat viszont lélekből gyűlöli és ostorozza: gyűlölet és hitvalló elszántság, teológiai tanultság és kötött gondolkozás, logikai elmeél és nyers, kíméletlen modor e korszerű típusa nem ismeretlen a régi magyar irodalom olvasói előtt. Hit, tanultság, logika, modor ugyanilynemű együttese jellemzi Pázmányt is; s ha hitben és modorban kortársaival s elődeivel egy, tanultságban bizonyára, logikai gyakorlottságban és képességben kétségtelenül nagyobb mindenki másnál a maga nemében. „A tiszta értelem, azaz a természetes józan ész: legfőbb tulajdonsága — határozza meg Bellaagh Aladár igen helyesen —, csakhogy e tulajdonság nagy mértékben van meg benne: éppen azért vált belőle jeles prózaíró."[10]

Logikai fegyelmezettsége, éber kritikai érzéke emelte őt mások fölé, s e tulajdonsága érvényesül nyelvi formájában is. Legkedveltebb fegyvere az ellenfél logikátlanságának *ad absurdum* kivitt bebizonyítása.[11] Mindaz, ami benne érzelem

[10] Uo. X. lap.

[11] „Most azért egyéb dolognak békét hagyván, csak azt akarjuk érteni, vólté valaha valaki az Apostolok-után, Calvinus János-előtt, az ki ollyan hitben és vallásban lött volna, miénkműbe Calvinus? Ha senki nem vólt, ebből nyilván megismérjük, hogy hamis az ő vallása, Sathan Synagogája, nem Christus akla az ő gyöleközeti; mert a' mint másutt bőségessen megmutatám, az Christus nyájának és országának örökké valónak kel lenni, mindenkor Doctorinak és Pásztorinak kellett lenni, kik az igazságra vezérlették és vezetikis az juhokat; soha amaz jó magnak el nem kel vészni, mely mind az aratásig nevekedik.

Annak-fölötte, ha az ő gyöleközetek Christus nyája, nyilvánvaló dolog, hogy Luther és Calvinus-előtt minnyájan Antichristus rabjai, minnyájan tévelygők vóltak, mivelhogy

és szenvedély, csak e logikus vezetés nyomán tör ki, s ömlik, habzik az az által biztosan meghúzott mederbe; de a rendet, a gondolatfűzés határozottságát már nem zavarhatja meg. Nem ą szenvedély pátosza: a gondolkodás energiája itt az úttörő. Nyomában kibuzoghatják magukat harcias, kötekedő, gúnyos, sőt csúfondáros tartalékjai: a határozott és világos gondolatváz megbírja már tolongásukat. Halmozza bátran, biztosan az egynemű mondatokat, fokozott mellérendeléssel vagy körmondatokká duzzasztván: kötése mindenkor szilárd és világosan követhető marad.[12] Kortársa, Rimay János cikornyás prózájában már a második lélegzetvételre eltévedünk: Pázmány gondolatcsapása a legterjedelmesebb mondategységekben is nyílegyenest követhető; mondathalmozásai nem keltenek zavart, csak az erő hatását fokozzák.

---

senki nem vólt Lutherista etc. És így Szent Ireneus, Szent Ágoston, Szent Ambrús, Szent Basilius, Szent Cypriánus és a' több szent Doctorok és Mártyrok, mind tudatlanok, tévelygők, az Apostoli tudomántúl elszakattak, az igaz Anyaszentegyháztúl számkivetettek, mind eretnekek vóltak. A' mit tí az Apostolok írásiban láttok, ezek az szegény vakok nem látták; tinéktek most nem kilenczed napra, hanem tizen öt száz esztendőre nyílt meg szemetek. Az Apostolok írása értelmében tinéktek kel hinnünk inkáb, hogy-sem azoknak kik az Apostolokkal-eggyütt éltek, kik az ő tanítványitúl tanúltak, kik álmokban sem látták azt, az mit tí az Apostolok írásiban láttok, szintén olyképpen, mint az részeg ember kettőt lát, a' hol más józan eggyet." *(Pázmány Péter Összes Munkái.* Magyar sorozat. Bp. 1894. I. 45—46.)

Logikai ficam: „De hald, az Hunnius éles elméje hová mégyen. Nyilván ő-róllais méltán mondhatnajak az Calvinisták amaz *Asinus Avist*, mellyet az Lutheristák Calvinus fejéhez sújtottak. Nem tagadhattják, úgymond, az Pápisták, hogy az Lutheristák keresztsége igaz keresztség légyen, az-által Istennek fiakat szűllyön az Luther gyöleközet: tehát, úgymond, igaz Ecclésia az ő gyöleközetek, mert csak az szokott igazán keresztelni. *Perstat*, úgymond, *in omnem aeternitatem immotum axioma: Quod baptismus extra Ecclesiam non administretur.* Álla-elő, s mondá ezt. Mintha szintén így akár-melly tévölgésis meg nem mutathatná, hogy ős az Christus aklában Christus juha légyen. Lelki ismereti-ellen mondgya Hunnius, hogy csak az igaz Anyaszentegyház tagjai keresztellyenek igazán; mert ha az Anabaptista, Arriánus, Török, Sidó, Pogány az Christustúl rendelt módon valakit megkeresztelne, azt akarván cselekedni a' mit az keresztyének; ugyan erős és igaz keresztség vólna; sőt Luther azt mondgya, hogy még az Ördögis keresztelhet, szinte úgy mint egy Luther Praedikátor. Kiből szépen megmutattya Hunnius, hogy az ördögis az ő Ecclésiájokban vagyon." (Uo. I. 40.)

[12] „Azt mondod, és igazánnis mondod, hogy Magyar Ország öt száz esztendeig erős és az Törököknek rettenetes ország vólt, melybe sok jó Fejedelmek vóltak, úgy mint Hunyadi János és Mátyás Király etc., kik-által Isten fel akarta emelni az mi Nemzetségünket. Ez ha így vagyon, Magyari Uram: Ha az Magyar Nemzetséget Isten ez-előtt szerette, óltalmazta és felmagasztalta: Ha dücsősségbe, bőségbe, békességbe tartotta mind addig, míg az mi Hitünkön és Vallásunkon vólt: Ha akkor kezdett romlani és pusztúlni, mikor az ti Új Tudomántok támada: Hogy mered azt mondani, hogy az mi Vallásunk oka ez romlásnak? Hogy mered azt tanítani, hogy eddigis elveszett vólna az Ország, ha az ti Tudomántok nem tartotta vólna? Csak azúta keztéték tí tartani, miúta le kezde dőlni? Nyilva tí magatok megláthattyátok, hogy erőssebb gyámola és támasza vólt Országunknak tí-előttetek, mert akkor vólt virágjába. De jól értem, mit akarsz mondani. Azt akarod jelenteni, hogy az tí Hitetek szinte úgy támogatta az romlandó Magyar Ország bástyáit, mint az megszállott vár óldalát az ágyú golyóbisok." (Uo. I. 181.)

Halmozás: „Csuda mely igen ál gyomrokon ez mostani Újitóknak, hogy azt vettyük szemekre és bátran ez világ hallására mondgyuk, hogy az Apostoloktúl-fogva ezer ötszáz tizen hét esztendeig soha egy szent Mártyr, egy Doctor, egy lelki pásztor, egy keresztyén, sőt soha egy eretnek ember sem vólt, ki ollyan vallásba lett vólna, miném̈űbe vannak az Luther és Calvinus követői. Soha egy gyöleközet, egy váras, egy falu, egy ház, egy személy nem találtatott, ki ezekkel eggyezett vólna. Egy könyü, egy szentegyház kőfala, egy embernek emlekezeti bizonságot nem tészen arrúl, hogy valaha, valaki ollyan vallásban lött vólna, ollyan kaptára ütötte vólna vélekedését, minéműre ütötték ez mostani új Atyafiak." (Uo. I. 26.)

Ami aztán ez ép gondolat- és mondatváz körül ornamentikus elem gyanánt felhalmozódik: erőteljes, nyers képes beszéd,[13] kötekedve példázó anekdoták, a szeget fején találó közmondások, a beszélő attitűdjének ironikus vagy drámai, az eleven embert mindenestül éreztető fordulatai; a részletező felsorolások, ismétlések, a legelemibb természetességgel rögtönzött párbeszéd-alakzatok, familiáris fordulatok, olykor pejoratív képek váratlan groteszksége: mindaz csak életszerűvé avatja a gondolatmenetet, s egy nagyeszű, erőteljes, a maga dolgában biztos kezű magyar ember eleven benyomását fokozza.[14]

Gondolkozásának logikai fegyelmezettsége teremtett rendet abban a bő, gazdag nyelvanyagban, melyet bihari gyermekéveiből a nyelvzsenik szívós fogékonyságával magával hozott, s amely lényegesen sem elődei, sem kortársai nyelvanyagától nem különbözik. Abban kitűnő ő, ami mindenféle kifejezésnek legelemibb követelménye: a rendben, a világosságban. Az élő beszéd szaggatott részletekben s aktualitásoktól még homályában is megvilágítva, hiányaiban kiegészítve: a párbeszéd, a „szóváltás" kölcsönös támogatásai között megy végbe. Mihelyt

[13] *Kép:* „Hihetetlen dolog azért és bolondság, azt itélni, hogy az régi Szentek, kiknek írási nállunk vadnak, mind Istentelenek, bálván imádók, Antichristus rabjai vóltak; hogy egy néma gyölekezeti vólt Christus Urunknak, mely az vakandakokkal az földbe lakott, úgy hogy azokat senki nem látta, senki nem hallotta soha." (Uo. I. 44.)

„De talém azt itíled, hogy a' míg Magyar ország bódog lőn, addig nem az mi vallásunkon vólt, hanem az tiéteken: Hogy Hunyadi János és Mátyás Királyis az Luther lova farkát tartotta.

Ha ezt itíled, megérdemled tudatlanságodért, hogy az praedikálló székből záp tyúk monyokkal kergessenek-ki." (Uo. I. 182.)

[14] *Kötekedő:* „Magyari uram, tisztességgel mondván, elvetéd az nyárfa sulykot. Három nyilván-való hamissággal akarád békötni az te úndok újságodat, de levonszom ezennel ezt az állorczát róllad. Hogy pedig jobban megszámlálhassad hazugságidat, az könyv szélire reá from ennihány hazugságod számát; jól megolvasd, el ne vétsd." (Uo. I. 47.)

Anekdota: „Efféle eszes feleletit Hunniusnak mikor olvasom, jut eszemben egy Szásznak históriája, ki mikor az hadból megjőne és kérkednejek, hogy ő száz Törököt vágott volna le, mondának néki: Had aláb, jó Szász. És ő viszontag: Bizony, ha száz nem vóltis, vagyon ötven. De addig mondák néki, Had aláb jó Szász, hogy csak egyre juta. Végre azt mondá, hogy az erdőn által futván, az kópját hátra tartotta, és azt bizonnyal tudgya, hogy erőssen szuhogott az kópja és valami beléis ütközött: alíttya, hogy Török vólt. Szintén így cselekeszik az mi Szászunkis Hunniusis. Legelőször igen fen kezdi, az régi Szent Atyákat emlegeti, végre még az bölcsőbéli Gyermecskékkelis megelégednék. Minden óltalmát és bizodalmát az pólyában helhezteti, az ártatlanokra bízza az ő hiti óltalmát; de ezektőlis elhagyatván, oly tanút, oly bizonságot keres, kit soha senki nem látott, sem hallott, sem esmért, hanem ha Hunnius az Saxóniai temérdek ser-után, homályos álmában látta vólna ezeket." (Uo. I. 29—30.)

Közmondás: „Az régen kárhoztatott eretnekekkel, nem tagadom, sok dologban eggyeznek az Újíták. Méltán cselekeszik, hogy ezeket Attyoknak vallyák: Szák meglelte fóltyát." (Uo. I. 37.)

Rögtönzött párbeszéd: „Mit mondanál, ha énis, más, harmadis ezent tulajdonítaná magának? Forgatod az Szent Irást? Énis. Könyörgesz Istennek, hogy világosító Szent Lelket adgyon? Énis. Kivánod lelked üdvösségét? Énis. Te magyarázod a Szent Irást? Énis. Honnan tudgyam, mellyikünk magyarázza jobban, igazban?" (Uo. I. 46.)

Familiáris fordulat: „Először azt kérdem, azt itílié, hogy az ki valakinek maga viselését, erkőlcsét, életét kárhoztattya és ez okon pogánnak, pogánnális aláb valónak mondgya, noha vallása és hiti-ellen semmit nem szól, sőt ő magais azon a' hiten vagyon: azt itílié, *mondok*, hogy efféle kárhoztatással az hitét kárhoztassa?" (Uo. I. 34.)

Pejoratív kép: „Az Christus juhai az idegen szavát, az Római Pápát halgatták, Misét halgattak és Halottakért imátkoztak, mind addig, még Luther az Szent Ágoston, Bucérus az Szent Damankos, Pellicánus az Szent Ferencz, Oecolampádius az Szent Brigitta, Martyr az Cartusiánus, Ochinus az Capucinus Szerzetiből ki nem ugrának; még Zwinglius az Megyés Papi tisztet, Calvinus az Canonokságot, Beza az Priorságot farba nem rúgák." (Uo. I. 42—43.)

tollat vesz a kezébe valaki, magára marad; folyamatos, és rendjét, érthetőségét illetőleg csak önmagára támaszkodható magánbeszédre kényszerül; önmagát fejlesztő, tervszerű gondolkozásra, egyszóval a beszéd logikai megfegyelmezésére: „beszéd" helyett „szövegezésre". Minden irodalmi nyelv megállapodtatásának legelemibb feltételével volt tehát Pázmány nagymértékben megáldva; s ha vannak is egyénítő vonások benne, stílje, mondhatni, egybeesik *az* irodalmi nyelv fogalmával.

„Fegyelem; élő magyar nyelv; de szóhasználatot s mondatszerkesztést illetőleg ugyanaz a szabatosság és világos ökonómia, ami a latinban megvolt; tanulni a latintól, s mégis magyarnak — irodalmivá emelkedni, s mégis elevennek maradni": ha valaki a XVI. század végén a nyelvet illető teendőkről elmélkedett volna, programul ezeket kellett volna kitűznie a legközelebbi jövő számára. E programot nem fogalmazta meg senki, de adva volt az előzményekben, s Pázmány végrehajtotta; idomult a latinhoz, de nem anyag szerint, mint a kódexírók, hanem csak abban, ami a latinban „irodalmiság"; merített az élő nyelvből, mint a XVI. század, de az anyagban rendet teremtve, az élő nyelvet szöveggé fegyelmezve.

Hogy stílje fegyelmezettsége nem csupán természetes adomány, hanem bizonyos tanultság eredménye is, az kétségtelen. Latinul kitűnően tudott; átment egy elsőrendű retorikai iskolán: a jezsuitákén. Vérébe ment át a latin mintákban tapasztalt és saját latin nyelvű gyakorlásában kifejlődött fegyelemérzéke, melynek legfőbb értéke éppen az, hogy szinte öntudatlanul is működik, s fitogtatás nélkül érvényesül. Szabatossága keresetlen; gazdag szó- és szólamkészletéből tétovázás nélkül kiragadja a pillanat szükségletét; nincs más célja, csak hogy mennél teljesebben s határozottabban megértesse magát. Ennélfogva magyarossága is természetes, nem szántszándékos, nem pedáns magyarosság, mint a Faludié. Latinizmusai vannak, de csak azért, mert már akkor ezek meghonosodtak, s nem a latin szerkezetek szolgai követéséből, vagy éppen latin ékesszólási tanultság szenvelgése végett. Ő nem megy lépre a latinnak; nem szót, hanem értelmet fordít, mikor fordít. Tanúja ennek Kempis-fordítása; az egykori szóhoz ragadt fordítás helyett itt teljes egységű szólam- és mondatmagyarság; a lényeg kiemelése a magyar szórend saját eszközeivel, megvilágítása magyaros pótlékokkal; a latin szöveg mondatkötésétől független, s magyar ember számára felfoghatóbb taglalása a mondatnak. E fordítás némely részletei száz évvel előbbi, kódexbeli fordításokkal is egybevethetők. S itt tűnik ki csak a roppant haladás! Itt látszik meg, mit művelt egy század a magyar irodalmi nyelv kiképzésében! Rövidült hanganyag; életszerűbb s gondolatbíróbb hangsúlyrendszer; szabatosabb tömörség, szorosabb kötés, önállóbb magyarság, tisztább tagolás: e száz év szerzeményei.

Ép, egészséges próza ez minden körülmények között, mert nem föltett szándék, nem stilisztikai eltökéltség, hanem természetes adományok kormányozzák: erős, tiszta értelem, természetes nyelvtudás, a beszédnek csak eredeti rendeltetésére használása, elképzelve beszélni tudás, ösztönszerű idomérzék. Semmi kiválóságát mohón ki nem aknázza a másik rovására; hatásos részleteket (prédikációiban) túl nem növeszt a szükséges arányon; tud elképzeltetőn, érzékletesen megjeleníteni, de nem hajszolja a képet s színezést. A maga természetének megfelelő kifejezést és súlyához mért figyelmet kap itt a gondolat minden eleme. Épp az a szép benne, hogy fitogtatás és mesterkedés nélkül szép. Szép és természetes ez írott beszédnek belső hangaránya is; tagoltsága a fennhangon való beszéd ép hangsúlyrendszerét szuggerálja ránk, s mintegy hangos olvasásra

ösztönöz: de nem szavaló, nem üres hangsablon. Egy fegyelmezett gondolkodású, nagyeszű magyar ember erőteljes, fennhangon való, de megfontolt beszéde ez. Rend a gondolatban, rend a hangidomban. A latintól jórészt felszabadult magyarság ez már; s irodalmi nyelvünk első mintaképétől, a latintól, nem anyagot kölcsönöz többé (mint százötven évvel azelőtt), csak elvet fogad el tőle: a szövegfegyelmezettség elvét.

Pázmány nem megalapítója, nem Luther Mártona a magyar irodalmi nyelvnek, de legkitűnőbb kiképzője. Nálunk nem álltak fenn azok a nehézségek, melyeket Luthernek kellett legyőznie: a mi tájszólásaink között nem voltak oly különbségek, hogy egyiknek vagy másiknak irodalmivá emeléséért harcokat kellett volna vívni, s egy nagy író tekintélyével valamelyiket uralomra juttatni. A mi irodalmi nyelvünk valamelyes megállapodását, merem állítani, a nyelvjárási eltérések jelentéktelen volta is hátráltatta; itt nem lehetett ok versengésükre, itt nem lehetett hivatkozni udvarra, előkelő osztályra, mely ezt vagy azt a dialektust kapta volna fel s tette volna meg inkább a „művelt" beszéd mintaképének a többi rovására. Nálunk ily favorizált helyzetben nem valamely magyar nyelvjárás, hanem a latin volt, s ha az erdélyi fejedelmi udvar körül idővel fejlődött is ki valamely csiszoltabb magyarság (mi az odavaló előkelőbb írók nyelvén meg is látszik), az ország akkori politikai ziláltságában annak nem lehetett általános széthatása. Nálunk a latin volt az irodalmi nyelv adva lévő mintaképe, nem pedig előkelőbb s műveltebb körök élő szójárása; abból merített hát a miénk is mindaddig, míg egy nagy tehetségű magyar író, Pázmány, minden elődjénél teljesebb mértékben meg nem hozta az élőnyelv számára azt a formai kelléket, mely az irodalmi nyelv legelemibb elválasztója a gyakorlati élet beszédétől: a nyelvi fegyelmet, a megfontolva beszélést. Ő ezt szintén a latintól tanulta, de tudott magyar maradni amellett.

Történt pedig a magyar irodalmi nyelvnek ez egészséges fegyelmezettségű (bátran mondhatjuk: ízlésű) kiképzése abban az időben, mikor prózánkon (mint Rimay példája mutatja) a barokk cikornya és kifacsart idom már mutatkozni kezd; kisebbrendű írókon sokáig nyomot is hagy. Pázmány nyelve azonban hovatovább a tekintély hírébe kerül. Oly XVII–XVIII. századi könyvtárakban is, melyek a magyar nyelvű műveket szinte egészen kizárják, az övéit ott találjuk, ott még a protestánsokéiban is. Első, valóban tudatos prózaírónknak, a régi és új magyar irodalom közötti átmenet egyik legjelentékenyebb képviselőjének, Faludi Ferencnek valósággal mintaképe, nyelvi bibliája lesz. S míg Geleji Katona István 1645-ben nem veszi észre, hogy az irodalmi nyelv (melynek ő, ha nem mondja is, kánonján dolgozik nyelvtanában) már meg van teremtve — a századvégi nyelvtanírók, Pereszlényi Pál (1682) és Tótfalusi Kis Miklós (1684) már Pázmányra is hivatkoznak, mikor szabályt alkotnak.

Pázmány nem oly értelemben tudatos stiliszta, mint Faludi vagy később Kazinczy. Két dologban azonban, s a legfontosabbakban, igenis tudatos. Tudatossága némiképp negatív értelmű: óvakodást jelent a latin nyelvi formák — s mérsékletet az ékesszólás csábításaival szemben. Ismeretes az a nyilatkozata, mely szerint Kempis-fordításában(1624) híven kívánná magyarázni a deák bötűnek értelmét; de igyekezett így ejteni a „szóllásnak módgyát", hogy ne lássék deákból csigázottságnak, „hanem olly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertül, magyarul iratott vólna".[15] Magyarságát tehát igenis tudatosan függetleníti a latintól.

[15] Uo. I. 208.

Még egy idevágó nyilatkozata olvasható a *Vasárnapi prédikációk* (1636) előtt. Itt ezeket mondja: prédikációiban sokszor deákul idéz, „mivel sokszor nagyobb és kedvesb ereje vagyon mondásoknak abban a nyelvben" — de mindenkor lefordítja magyarra is; aki nem tud deákul, vagy nem akar deákul olvasni a község előtt, csak ugorja át a deák szókat, mert csorba nélkül foly úgy is a magyar szöveg. „Azt-is adom tanácsul, hogy a kik ebből a könyvből olvasnak a kösség előt, kihadgyák a *deák* mondásokat; és csak azt olvassák, a mi *magyarúl* vagyon. Mert haszontalan és unalmas a kösség-előt sokat *deákúl* olvasni, mivel a közbe-vetett *deák* szók, kiverik inkább az egy-ügyűk elméjéből, hogy-sem belé-öltanák a tudományt"[16]. Pázmány, a latin tanultságú stílélvező, ki „nagyobb és kedvesb ereje miatt" szívesen eredetiben idézi a latin szöveget: józanul ítél a „kösség" valódi szükségletei felől. Egyik nagy diadalát éppen magyar nyelvűségével aratta protestáns ellenfelei fölött. Említettem már egy ízben, hogy *Kalauzát* latinra fordították, hogy a wittembergai Balduinus Frigyessel megírathassák — latin nyelvű — cáfolatát. Erre nézve Pázmány így nyilatkozik *A setét hajnalcsillag után bujdosó Luteristák vezetője* című könyvében (1627): „És jóllehet Deákúl-is tudok, de mivel a' *Kalaúzt* a' Magyarokért Magyarúl írtam, annak óltalmát-is Magyarúl akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar Könyvre Deákúl felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarúl ne írjak a' Deák Könyvre."[17] Nagy szó ez a magyar irodalmi nyelv jogai mellett! S ki és kivel szemben ejti? A latin egyház főpapja a nemzeti nyelvű protestantizmussal szemben! A zászló, mellyel ellene indultak azelőtt száz évvel, most már az ő erős kezében lobog.

Prédikációs kötete elé *A keresztény prédikátorokhoz intést* ír, melyben egyebek közt a mesterkélt szónoki szépségek, üres cicomák hajszolásától óvja őket: „Christus megátkozta a fát, mellynek gyümőlcse nem vólt, noha levele és árnyéka béven vólt . . .; az okos embernek, nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetczenek. A szép orczának, kendőzés nem kel: az isteni tudomány felsége, czifra szók-nélkül, maga szépségével kelleti magát. Arra vigyázzon tehát a lelki-tanító, hogy . . . hasznos és szükséges dolgokat hirdessen. . . . Ne mondhassák azt a keresztyén tanítóról, a mit némely pogány orátorrúl: . . . hogy elég szava vagyon, de kevés veleje: ne ajakán nőtt, hanem szívében gyökerezett szókat mondgyon. Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e, a ki betege-előt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig . . . nem adna, nyavalyáinak gyógyítására? Illyen ártalmasok a prédikátorok, kik csak szóllásnak ékességével; . . . vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal, viszkettetik a halgatók fülét."[18]

Ez idézet leggyökerében jellemzi Pázmány stílfogalmát. Valóban nem a „hímes szók", hanem az „erős valóságok" okos, férfias magyarja ő. Izmos gondolata nem szorul cicomára; mérséklete pedig, mely összhangba arányítja képességeit, nemcsak fékező erő, hanem *ízlése* is egyúttal, ép, tiszta ízlése a lelki egészségnek. Régibb íróinknál gyakran olvassuk a „férfias" magyar nyelv dicséretét; ha van nyelvünknek ily tulajdonsága, a dicséret elsősorban Pázmányt illeti.

Pázmány tehát elődeinél teljesebben meghozta irodalmi nyelvünk számára, amire annak legnagyobb szüksége volt: általában véve az „irodalmi" jelleget, a „szövegszerűség"-nek legelemibb, a könyv útján való gondolatközvetítés

[16] Uo. VI. XXV—XXVI. lap.
[17] Uo. V. 480.
[18] Uo. VI. XXXV. lap.

természetéből következő alapfeltételeit: a szöveg logikai magára utalását, egyhuzamát, rendjét, ökonómiáját; a stilisztikai alapkötelezettségeket: világosságot, szabatosságot és — ami nélkül ezek képzelhetetlenek — magyarosságot. Megvalósította pedig ez irodalmiságot nem egy különc egyéniség, hanem a lelki erő és egészség tipikus stíl- és ízlésformájában. Magyar írást és stílt tanulni ezért járhat hozzá iskolába ma és ezentúl is minden magyar ember. A deák nyelv uralmának megrendítésére a régiségben döntőbb szolgálatot senki sem tett nála.

Írás és irodalmi nyelv formális szerzeményül való kiképzése; írói személyesség és laikus közönség (kollektivitás) kialakulása — ezek, a reformáció és a könyvnyomtatás kézfogásából sarjadott nagy eredmények — lehetővé teszik most már az irodalmi élet némi fölpezsdülését s a növekvő készlet egy részének némi irodalmi hagyományul való állandósítását.

A magyar nyelvű vallásos irodalomból némely sarkalatos művek közkeletűvé válnak, mintegy legfőbb kielégítőiként a kor irodalmi szükségletének. Ilyen művek protestáns részről Károli Gáspár bibliafordítása és Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve; katolikus részen a különféle *cantionálék* (alapvető fontosságú a valószínűleg Ragyóczi Péter egri kanonoktól gyűjtött *Cantus Catholici*, 1651), Káldi és Pázmány — ez utóbbi hovatovább egyetemes tekintéllyé növekedvén a nyelvet illetőleg.

E vallásos irodalomhoz szorosan csatlakoznak rokon jellegű erkölcsi és oktató művek, melyek közül Heltai meséi és Haller János *Hármas Istóriája*, versben Balassi *Istenes énekei* állandósulnak „hagyomány"-értékkel; de kezd már bevonulni a magyar nyelv a történetírás, sőt általában a tudomány területére is, amott egy népszerű művet (Heltaiét), emitt egy tiszteletre méltó szép kezdeményt (Apáczaiét) eredményezvén. Mondanom sem kell, hogy kéziratban maradt művek (így az erdélyi emlékírók) tekinthetők ugyan joggal a megváltozott idők jelének, de az irodalmi élet állandósult hagyományai sorába nem foglalhatók be.

A kiemelt művek a XVI. század végéről s a XVII.-ből valók (megjelenésük s nem íratásuk ideje szerint). E tény is az előkészület koraként jellemzi a XVI. századot s a kifejlés, megérlelődés koraként a következőt.

2. PROFÁN IRODALOM. MŰKÖLTŐI STÍL KIKÉPZÉSE

A középkori európai műveltség (s így a hazai is) latin nyelvhez kötött hittani és vallásos műveltség volt. A reneszánsz toldott hozzá egy újabb műveltségi kerületet: egy szintén latin nyelvhez kötött, de a keresztyénség előtti, ókori görög—latin hagyatékra támaszkodó profán műveltségkört. Elfogadását, sikerét (az egyház körében is) biztosította latin nyelvűsége, s nemcsak e nyelv szerinti, formai, hanem valósággal is tudós jellege; pedig az első jelentékeny rést ütötte az egyházi műveltség egyetemességén.

Latin (kisebb mértékben görög) nyelvűsége ellenére mindenhol hasznot húzott belőle a nemzeti nyelv, két irányban is. Addig ismeretlen készségeket és gyakorlatot fejlesztvén ki, hatott a szent könyvek nyelvi vizsgálata, magyarázata, szövegkritikája megindítására, eszközt adott az egyházban készülő szakadásoknak, a reformációnak, tehát a nemzeti nyelvű hitélet szorgalmazóinak a kezébe. Másfelől pedig napfényre hozta a pogány irodalom (költészet) emlékeit, s így a tudós latin nyelv palástja alatt a profán szépségek kultuszának is helyet szorított, és polgárjogot szerzett a műveltség teológiai kizárólagossága rovására. Az

antik mintára mindenhol létrejött egy új, latin nyelvű, humanista irodalom, de részben ennek, részben eredeti példányainak a hatása alatt mindenhol kifejlődött a humanizmusnak egy-egy nemzeti másodterméke, egy nemzeti nyelven menő szépirodalom, műköltészet, mely a világi költészetnek lokális, korábbi hagyományaival egybefonódván, a nemzeti irodalmak föllendülésének egyik hatalmas tényezője lett. Valamint a latin katolikus irodalom egy nemzeti nyelvű vallásos irodalmat sarjasztott ki magából, úgy e latin nyelvű profán irodalom is kisarjasztott egy nemzeti nyelvű szépirodalmat a tanult, tudós, iskolázott, „deákos", „literátus" rétegek körében.

A magyar humanista mozgalmak kor szerint majdnem egészen összeesnek kódexirodalmunk fennmaradt emlékeinek korával; Mátyás uralkodása alatt indulnak meg, közvetlen olasz forrásból, s halála után sem szűnnek meg teljesen. A mohácsi vész sem szakíthatta el végképp a folytonosság szálait: Oláh Miklós például egyike azoknak, kiknek közvetlen kapcsolata az 1526 előtti humanista tűzhelyekkel (az ő esetében Thurzó Zsigmond székesfehérvári prépost udvarával) kimutatható. A magyar humanizmus monografikus története nincsen még megírva, de tömör s világos összefoglalás olvasható róla Fináczy Ernő egyik neveléstörténeti művében,[19] ki Oláh Miklós imént érintett kapcsolataira is felhívja a figyelmet. Megállapításaiból reánk nézve a fontosabbak itt következnek.

A magyar humanizmus túlnyomóan olasz eredetű és színezetű Mátyás haláláig; a Jagellók alatt csökken az olasz hatás, és Ausztria humanisztikus áramlatai csapnak át hozzánk. A miénk majdnem kizárólag latin nyelvű (Janus Pannonius görög tudása kivételes jelenség), és „sohasem helyezkedett ellentétbe az egyház intézményeivel, még kevésbbé a keresztény tanokkal. Janus Pannonius költészete nem keresztény, de nem is kereszténységellenes." A magyarországi humanizmus „kizárólagos és arisztokratikus mozgalom volt, mely alig terjedt túl a királyi és főpapi udvarokon, s nem hatolt bele szélesebb rétegekbe, az alsóbb nemesség és alsóbb papság köreibe ...; nem formálta át a nemzet gondolkodását. Ezért lehet beszélni magyar humanizmusról, de nem magyar renaissanceról. ... A magyar humanizmus ... idegen földről átplántált exotikus növény volt", s a csakhamar beálló nyugtalan közviszonyok miatt nem is verhetett gyökeret. A magyar köznevelés intézményeire, a kolostori, káptalani, városi iskolákra nem is mutatható ki semmi hatása; az iskolázás tovább halad a középkori nyomokon, s klasszikus, humanisztikus célzatú iskolai tanulmányoknak semmi nyoma benne ez egész idő alatt.[20]

Újabban úgy látszik, hogy más forrásokból is (cseh, lengyel?) táplálkozott a magyar humanizmus; a jellemzés azonban, mit Fináczy Ernőtől átvettünk, akkor is érvényben marad. Latin nyelvűsége, egyházellenes vonások hiánya: kétségtelen tény, s megmagyarázza a művelt főpapság körében való akadálytalan hódítását, s azt is, hogy e körökben (ha folytonossága lazult is idővel) nem hagyott maga után ellenszenves emlékezetet, s esetleges későbbi újjáéledését ily rossz hírrel nem tette lehetetlenné. Bizonyos az is, hogy üvegházi növény, arisztokratikus műveltségi divat volt; de épp e körök rendelkeztek a megfelelő anyagi eszközzel ahhoz, hogy a híres humanista gyűjtőszenvedélyt kielégíthessék, könyvtár gyűjtésével maradandóbb emléket hagyjanak szenvedélyükről, s legalábbis ösztönzéssel szolgáljanak ekként utódaik, örököseik számára. Mindenesetre keresni kellene a szálakat, melyek a Jagellók korabeli humanizmustól

[19] Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története*. Bp. 1919.
[20] Uo. 97—102.

a mohácsi vész szakadékán is keresztülvezetnek, hogy lássuk, nincs-e köztük olyan, melynek másik végét Balassi Bálint tartja a kezében.

A humanizmus eredeti, latin ágában — bár jelentékeny német hatás mutatkozik — megvan a folytonosság a Mátyás korabelivel; később újból erősebb olasz hatás.[21] Némely jelenségek, bár elég szórványosak, mégis folytonosságra engednek következtetni. A széphistóriák egy csoportja Boccaccio-novellákon alapszik.[22] Bornemisza Péter *Elektrája* (1558) szintén humanista érintkezésnek gyümölcse. Sztárai hitvitázó darabjaiban (1551, 1559) Szilády szintén olasz ösztönzést sejt.[23] (Ez is, Bornemisza is járt Olaszországban.)

A magyar nyelvű szépirodalom kezdetei tehát elég élénk érintkezést mutatnak az olasz humanizmussal, éppúgy, mint a Mátyás korabeli új deák humanizmus. Ez a forrás azonosságára, az meg az áramlás folytonosságára vall. Legközvetlenebb kapcsolónak — Balassihoz — Bornemisza látszik.[24]

Egy ugyanis bizonyos: Balassi költészetének egy jelentékeny része a humanista lírai sablont árulja el mintájának, tehát az ő világi (főképp szerelmi) lírájában e tudós, újlatin költészetnek egy nemzeti nyelvű sarjadékát kell látnunk, éppúgy, mint például a francia Ronsard-éban. A magyar műköltészet, melyet Balassi teremt meg, éppúgy *egy nemzetközi, latin nyelvű tudós irodalmiság származéka*, amilyenül a magyar vallásos irodalmat tüntettük fel előbbi fejezetünkben. E tény megállapításához már Szilády Áron fejtegetései megadták az alapot, Eckhardt Sándor részletes forrástanulmányai kétségtelenül bebizonyították, Alszeghy Zsolt és Ferenczi Zoltán egy-egy újabb értekezése már tételszerűleg is megfogalmazhatta.[25] Csak az elvi ösztönzések mibenléte kíván még további kutatást. Mily ösztönzések vezették Balassit e humanista költészet *megismerésére?* (Volt-e ebben része a Mohács előtti humanista mozgalmak némely továbböröklődött *emlékezetének?* Egykorú *indítékok tekintetében:* Krakkó vagy Bécs adta-e neki a példát? S mi hatással lehetett rá nevelője, az olaszul is tudó Bornemisza Péter?) — Másfelől pedig mily példák hatása bírta rá, hogy *nemzeti nyelven* gyakorolja e humanista mintájú, tudós költészetet? (A német „tonsetzerek" — Regnart — példaadása, vagy Danténak a „lingua volgare" jogosultságára vonatkozó elméleti fejtegetései: a *Convito* és *De Vulgari Eloquentia* megfelelő fejezetei? Ismerte-é ezeket Balassi? Vagy, mint Eckhardt újabban véli, Petrarca példája?) — E kérdések még nincsenek kimerítően tisztázva.

Balassi szerepe a lírai műköltészet területén másnemű, mint Pázmányé a vallásos prózában. Ő nem kifejlesztője s megállapítója egy korábbi gyakorlatnak, hanem a szó emberileg lehető értelmében valósággal megteremtője egy irodalmi

[21] Hegedüs István: *Humanista hagyományok a XVI. században.* In: Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története I.* Bp. 1906.[3] 241—249.

[22] Istvánfi Pál: *Volter és Grizeldisz* (1574), de már előbb, fiatal korában írta; Enyedi György: *Tankréd* (1574); Szegedi Veres Gáspár: *Titus és Gisippus* (1577). — Valamennyi Berialdo Fülöp latinjából ismeri Boccacciót; a két első Páduában járt. — Olaszból fordítva az *Árgirus* is. Aeneas Sylvius *Eurialus és Lucretiája* magyarul: 1577.

[23] Régi Magyar Költők Tára V. Bp. 1886. 334.

[24] M. N.: *Magyar Elektra és más felfedezések.* Napkelet 1923. 885—886; Visnovszky Rezső: *Széphistóriáink olasz—latin csoportja.* Bp. 1907.

[25] *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei.* Kiadta: Szilády Áron. Bp. 1879; Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái.* Irodalomtörténeti Közlemények 1913. 171—192, 405—450; Alessandro Eckhardt: *Valentino Balassi e Petrarca.* Corvina 1921. 59—71; Ferenczi Zoltán: *A „lingva vulgaris" a magyar irodalomban.* Akadémiai Értesítő 1921. 11—16; Alszeghy Zsolt: *Epigon lírikusaink a XIX. századig.* Irodalomtörténeti Közlemények 1917. 419—437. *Balassa Bálint Minden Munkái I—II.* Kiad.: Dézsi Lajos. Bp. 1923.

lírai típusnak. Az irodalmi fejlődés ezen ágának nem betetőzője, hanem kezdeményezője, kit százados visszhang örökít meg az irodalmi életben. Lírájának tárgy szerinti három válfaja (istenes, szerelmi és katonaénekek) közül csak az első tekinthet vissza hazai előzményekre, de elődeitől ott is lényegesen különbözik: világi és műköltő ő istenes énekeiben is; nem a templomi szükséglet ellátására írja (mint elődei), hanem önmagának, mint világi embernek, érzelmi élete egyik állandó ihletőjét szólaltatja meg bennök. Kevés számú, de nagy értékű katonaénekeire nézve már kevésbé valószínű egy magyar hagyomány folytatásának a feltevése, hisz a legszebbeken fölismerszik a humanista tavaszi versek mintája; amiben ezektől különbözik, az kétségkívül az ő saját egyéni eredetisége; neki mint katonaembernek saját lírai élménye lévén az, mi a humanista verselőknek csak irodalmi műfaj és téma lehetett. Mindamellett nincs kizárva valamely magyar naiv hagyománynak, a magyar vitézi életből táplálkozó naiv lírának a hagyománya sem.

De szerelmi költészete a legfeltűnőbb újdonság mindahhoz képest, mit a Balassi előtti magyar verses emlékek jelentenek. A szerelmi líra teljességgel hiányzik ezekből az irodalmi emlékekből. Hiteles népköltészeti maradvánnyal pedig e korból nem dicsekedhetünk; „virágénekek" létezését bizonyítják ugyan forrásaink, de az ilyesminek tekinthető egyetlen maradvány (a körmöcbányai) mindjárt legelső szavával („*Supra* agnő") kétségbe ejt népiessége felől. [Az úgynevezett „tartalmi virágének"[26] pedig kései, XVII. század eleji; másfelől meg aligha népi.] Nincs tehát magyar előzmény, melyhez Balassi újdonságát hozzámérhetnők. Mindamellett kétségtelennek tartjuk, hogy ő volt a szerelmi lírában első műköltőnk. Ezért kapott rajta annyira az egész következő század, ezért nem említnek forrásaink nála korábbit, hozzámérhetőt, kinek dicsőségét ő homályosította volna el. A nála nem sokkal ifjabb Rimay, neki személyes jó ismerőse, tudott volna ily előzményekről, ha lettek volna olyanok; s akkor ezekről nem hallgathatott, sőt ezekre is hivatkozott volna, s nem csupán „az *egyéb* minden Nemzetségek nyelvén irt" szerelmi versekre, hogy mesterét védelmébe vegye azok ellen, akik Balassinak „az szerelem argumentomában való énekének munkáját" nem javallanák, sőt kárhoztatnák; s akkor bizonyára tudott volna fölemlítni legalább egyetlenegy magyar nevet is azoké között, kik „az deák nyelv ékesitése mellett ezen Miniummal (tudniillik a szerelmi költészettel) az közönséges honjokbeli nyelveket is mind szinezték s mind ékesitették", s kiknek „nyomdokát hasonlatos nemü irásával" követvén, Balassi arra a becsületre emelte a mi „Parnassus Hegyére *ez előtt nem érkezhetett* magyari nyelvünket", hogy most már „az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Muzsák szavát is értheti s tudhat is már velek beszélgetni".[27] Rimay úgy ajánlja Balassit a magyar nemzetnek, mint elvégre eredeti, itthon termett „Tarczali, Mádi bort" az eddig idegenből hozatott „Maloza" helyett. S nemcsak szerelmi lírájára érti ezt, hanem nyilván egész költészetére. Őszerinte (s ebben semmi esetre sem ellenkezhetett a kortársak köztudatával) Balassi az első magyar műköltő, ki antik és humanista példányokból tanulván, felemelte nyelvünket a Parnasszus hegyére. Ez az értelme az ő Balassi verseihez írt előszavának.

[26] Závodszky Levente közli: *Ismeretlen virágének Bashalmán*. Magyar Nyelv 1911. 458–459.

[27] *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához*. In: *Rimay János Összes Művei*. Összeállította: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 42–43.

Gyors, nagy népszerűsége is kezdeményező voltára vall. Tudvalevő, hogy nyomtatásban csak istenes énekei forogtak közkézen, s ezek oly népszerűek voltak, hogy 1632 és 1806 között tudtunkkal 39 kiadást értek meg (Rimay verseivel egyesítve). De népszerűsége, ismertsége korábbi keletű (hiszen Szenci Molnár már *Zsoltárai* előszavában, 1607-ben idéz belőle példát) s kiterjed világi költészetére is, mely nyomtatásban nem jelenhetvén meg, kéziratos másolatokban forgott közkézen. (A költő Zrínyi könyvtárában s Ráday Gedeonéban[28] is volt egy.) Maga Balassi panaszkodik már egy Rimayhoz írt levelében azok miatt, kik „sok igéknek változtatásával" az ő írásait megvesztegetik, „izetlenítik".[29] Ez már a másolatos terjesztés átka, de bizonyítéka is a terjedésnek. Rimay is „méltó szűbeli fájdalommal" tapasztalta e közkézen forgó énekeknek „mód nélkül való marcongását".[30] Balassi körül már életében megindul egy kis versszerző kör kialakulása, melybe Dobó Jakabot, Balassi Jánost, Rimayt számíthatjuk. Hatása először főrangú (világi műveltségű) körökre terjed ki, s csak később száll alá alsóbb rétegekbe is; XVII—XVIII. századi lírikusok utánozzák vagy önkéntelenül is hatása alá kerülnek, s e „főrangú" költők kezén alakul ki Balassi nagy kezdeményéből az a költői stíl, mely a XVIII. század folyamán már megérett arra, hogy Amade dalközvetítésével a népköltészetbe ömöljön át. Az első magyar költő ő, ki eleven hagyományként élte túl magát az irodalmi életben. Fő újdonsága a szerelmi líra volt, ebben vált példaadóvá, ezzel szerzett kortársainak meglepetést, éppúgy mint vagy harmadfél század múlva Himfy, kinek nagy sikerét elsősorban az magyarázza, hogy először tett közzé nyomtatásban egy kötet magyar szerelmi verset. Balassi első volt, ki ilyet írt, s innen a feltűnő érdeklődés.

Mindebből azonban önként következik, hogy *népiesnek* az ő költői stílje egyáltalán nem tekinthető. Sőt, őbenne kell látnunk a népiből való kiemelkedés első, tudatos végrehajtóját, az első magyar „tudós" vagy műköltőt. S ha *ma* némely kedves, naiv képeit, szólásmódját és fordulatait népiesnek érezzük: az csak onnan van, hogy az ő műköltői stílje századok során népszerűvé vált, s a kéziratos énekeskönyvek és szóbeli közvetítés útján a népköltészetet is megtermékenyítette.[31]

Balassi műköltői kezdeményének, szintúgy mint Pázmány szerepének, elsősorban alaki, a műformát illető jelentősége van. Szakít az énekverssel, s kiképzi a szövegverset; szakít a föltehető népi hagyománnyal, s új, dalellenes lírai műfajt teremt. Lássuk egyenként e kétrendbeli jelentőségét.

Mint Pázmány jelentékenyebb előzmények után a prózát, Balassi a verset látja el az irodalmiság éppoly elemi feltételeivel. Írtak magyar verset őelőtte is, mint prózát Pázmány előtt, de mint a próza számára emez, a magyar vers számára ő képezte ki az igazi szövegönállóságot. A prózában ez önállóság a szöveg logikai magára utalását jelentette; mit jelent a versben? Nem egyebet, mint a versszövegnek az ének karjaiból való felszabadítását s *ritmikai* magára utalását. Ez meglepőnek látszhat a szakemberek előtt, kik jól tudják, hogy Balassi dallam-

[28] Dézsi Lajos: *A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól.* Irodalomtörténeti Közlemények 1904. 5; Gorzó Gellért: *Ráday Pál virágénekei.* Uo. 1915. 304.

[29] *Balassi Bálint Összes Művei I.* Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1951. 381.

[30] Rimay János: i. m. 41.

[31] Seprődi János: *A magyar népdal zenei fejlődése.* Erdélyi Múzeum 1908. 314—315. „Azt ugyanis még eddig senki sem merte mondani . . ., hogy Balassa Bálint népdalokat írt volna. Dalok azok, a magyar költői lélek legszebb megnyilatkozásai; egy-egy népies gondolat és fordulat is megakad bennük, de egészében véve ez a költészet műköltészet s azok a dalok műdalok."

mintákra, sőt táncdalok mintájára is írta verseit, mint nótajelzései tanúsítják. De legyen szabad idéznem Eckhardt Sándort, ki költőnknek a dallamgyűjteményekkel való kapcsolatait felderítette: „Ha Balassiról mint költőről beszélünk, sohasem szabad elfelednünk, hogy megadott dallamokra ír, tehát könyve bizonyos mértékben a dalgyüjteményekkel rokon. Különösen közel áll Balassi a *tonsetzerek*hez a Júlia-cyclus megírása előtt. Azután már formája nagyjából megállapodik az ismert versszakban és ez a formai állandóság háttérbe szorítja a dallamot, a mely mindig ugyanaz. A dallam pótlása jelentkezik is a rímelés folytonos gazdagodásában."[32] Eszerint tehát legalább az úgynevezett Balassi-versszakra nézve meg van állapítva a költő saját gyakorlata folyamán az átfejlődés abba, amit én a szöveg ritmikai, verstani önállósításának, az ének-kapcsolatból való kiszabadulásának mondok. De nem feltűnő-e Balassi verselésének jelentékeny haladása egészben véve is elődeihez képest? A szótagszám és sormetszet ingadozásai, mik a korábbi magyar verselésben annyira megszokottak (s mik a dallammal összeragadtság következményei), Balassi verseléséből szinte teljesen eltűntek; ütemei kötött szótagszámmal, egymástól világos metszettel elkülönülve taglalják a sort, s a gazdagabb rímelés, mire Eckhardt céloz, szintén csak a taglalás szabatosságát támogatja. Aránylag kevés már nála a zeneileg megkötött, s olvasva akadékos ritmusú vers (mint pl. a *Kiben az szeretője háladatlansága és keménysége felől panaszolkodik* című, melyet „egy Siciliana nótájára" írt, meg a *Nő az én örömem* kezdetű: „Az Gianeta Padovana nótájára"). Rimay úgy dicséri Balassit, hogy a komoly história s a tréfák legékesebb virágai között is „elaltathatja (= andalíthatja) ez énekek *olvasásában* ember az elméjét".[33] Valóban, e versek már olvasásra vannak szánva (természetes, hogy afelől dalolhatók is), aminthogy az énekszövegeknek puszta leírása is (mire a XV. századtól kezdve elég folytonossággal vannak példáink) a szövegvers önállósítását szolgálta. Csak mellékesen említem, mint Balassi ritmusösztönének egy hírhedtté vált bizonyítékát: mesteri táncát az 1572-i pozsonyi országgyűléskor, udvari ünnepélyen. A nemzeti tánc ritmusának a szövegvers kiképzésére való nagy hatását adalékokkal igazolni nem tudjuk ugyan, de azt hiszem, minden valószínűség szerint feltehetjük. Költőnkhöz visszatérve: a verselésben már régóta megfigyelt tökéletesedése voltaképp azt jelenti, hogy az énekszóhoz tapadt verselésből indult, s az olvasásra szánt, önálló szövegversshez jutott el.

Vagyis abból indult, amit érkeztekor maga előtt talált. Kodály Zoltán tanulmányai (különösen az *Árgirus nótája* című[34]) óta nem lehet kétséges többé a magyar verstörténet állásfoglalása verselésünk primitívebb emlékeivel szemben. „Énekvers" és „szövegvers" lesz a magyar verstörténet két fő fejezete, feladata pedig az előbbiből az utóbbiba való átfejlődés megvilágítása. Balassi előtti verselésünk nagy része még az „énekvers" stádiumában van, nem olvasni, hanem énekelni való; dallama ismerete nélkül sokszor alig is magyarázható ritmikailag; némely jelenségei már a szövegvers felé való fejlődés megindultáról tanúskodnak ugyan, de Balassi teszi meg ez irányban az első határozott és eredményes lépést, míg a csak egy nemzedékkel korábbi Tinódi még teljességgel benne van az énekvers stádiumában. A verselés tehát Balassival kerül az igazi „irodalmiság" és „műköltőiség" feltételei közé, miket ugyanis nem az énekléssel való (tehát

[32] Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái.* Irodalomtörténeti Közlemények 1913. 440–441.

[33] *Rimay János Munkái.* Kiad.: Radvánszky Béla. Bp. 1904. 251. Vö. *Rimay János Összes Művei.* Összeállította: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 40, 183.

[34] Kodály Zoltán: *Árgirus nótája.* Ethnographia 1920. 25–36.

szóbeli), hanem az olvasás útján való közvetítés jellemez. A magyar verselés korábbi válfajai közül az egyházi költészet nem volt alkalmas terület ez átfejlődés végrehajtására, hiszen az főképp templomi használatra szánt énekekről kívánt gondoskodni mind katolikus, mind protestáns részen. Szenci Molnár zsoltárainak a versformája teljességgel kötve van a melódiákhoz, s továbbra is befolyásolja a protestáns énekköltészetet.

Balassi, bár verseit (istenes, vitézi, szerelmi) *ének*eknek szoktuk mondani, nem énekes verselő, hanem *költemény*író, s vallásos versei sem egyházi énekek már (bár válhattak s váltak is azzá), hanem egy világi ember vallásos költeményei. Humanista mintái is *költemény*minták voltak. Ő maga már a szó modern értelmében *költő*.

Nem számítva a csak egyszeri előfordulású, idegen dallamhoz költött s meg nem is honosodott szerkezeteket, a híres és untig utánzott „Balassi-versszakon" kívül még vagy tizenöt kitűnő ritmusú lírai strófaképlet kiképzése fűződik Balassi nevéhez. Ezek némelyike, mint a nótajelzésekből hihetni („az Palko nótájára", „az Toldi Miklós éneke nótájára", „az Bánja az Úristen nótájára"), korábbi magyar énekekből van elvonva s ritmikailag talpra állítva; mások viszont horvát, török, oláh, német nótára utalnak. De magyar és idegen nótaminta alapján egyaránt nemzeti ritmusú sorfajokat létesít. Ritmuselve tehát sohasem idegen, hanem a magyar beszéd saját hangsúlyrendszere körében marad; aminthogy régi irodalmunkban senkinek, aki idegen dallamhoz költi versét, nem jutott eszébe az idegen *ritmuselvnek* is az utánzása. A melódiától csak strófaképletet vettek át, de a kötött szótagszámú sort magyar ritmuselv szerint ütemezték (így Amade is); legfeljebb az történt meg (mint Szenci Molnárnál), hogy a sor belső taglalásával nem törődtek; de ilyenkor aztán nem is szövegversről, hanem énekről van szó. „A legrégibb költői emlékektől fogva, Leopold koráig a magyar verselés tömege a formáknak egy oly önálló, teljes, szervezetes rendszerét mutatja — mondja Arany János —, mely azonos a népdal formáinak rendszerével, vagy inkább a kettő együtt teszi a rendszert. Tisztán áll ez előttem a legkisebb részletekig, s bátran kimondhatom, hogy ezen időszak költelme, nem ugyan öntudatos művészettel, de minden esetre azon kénytelenségből, hogy magyar fül csak így érezte *versnek* a verset, egyenesen a népre támaszkodik."[35] Balassi sem vehette ritmuselvét máshonnan, mint a néptől, ami azonban (mit Arany is hangoztat) azon időben még a magyarsággal csaknem egyet jelentett; hiszen ugyane ritmuselv már a korábbi irodalmi emlékekben (énekversekben) is kezd érvényesülni. De vajon volt-e a nép (a nem irodalmi magyarság) körében vers*elmondási* gyakorlat, melyre az író Balassi támaszkodhatott volna? Nem okvetetlenkedő kérdés ez, hiszen még XIX. századbeli „népieseink", Petőfi s maga Arany sem támaszkodhattak lírai formáikban népi felmondási gyakorlatra, s mégis tudtak magyar szövegritmust elvonni a népdalból. Másfelől pedig alig hihető, hogy a népi vers akkor is ugyanaz lett volna, mint ma; fejlődésen kellett átmennie annak is, és nem lehet kétséges, hogy fejlesztésében az elnépszerűsödő irodalmi gyakorlat példája is jelentékenyen hatott. A népi vers mai állapotából következtetni népi hatást a XVI. század költőjére nehezen mernék, mert éppoly valószínűséggel lehet (ha nem nagyobbal) fordítva következtetni, s ama XVI. századbeli költőtől ereditetni fejlesztő hatást a népi verselésre. Nem valószínű, hogy a Tinódi előtti énekmondók szavaltak volna (holott még ő is csak énekelt, recitált); még kevésbé

[35] Arany János: *A magyar népdal az irodalomban*. In: *Arany János Összes Művei XI*. Bp. 1968. 390.

valószínű, hogy a nép maga közt versben *mondott* volna el valamit (mondát, regét), nem pedig énekelte volna azt. A nép körében is kellett valamely átmenetnek lennie az énekből a versfelmondáshoz, s ez alig lehetett más, mint az a „félig ének, félig beszéd": recitatív előadási modor, minőt Kodály Zoltán mutatott ki még ma is a nép közt, s minőül Tinódi előadását is meghatározta.[36] Egyrészt tehát a népi (nemzeti, ős-) dallamok és táncok *zenei* ritmuselve, másrészt az ezek ellenőrzése alatt létesülő recitatív jellegű éneklés, mibe a *beszéd* saját hangsúlyrendszere is hovatovább belejátszik: lehettek az a „kénytelenség" a verset *író* magyar ember fülében, melyhez szövegritmusa létesítésében öntudatlanul igazodott. Én igenis azon értelmezés felé hajlok, hogy legkorábbi verses emlékeink azért nem mutatnak verstani megállapodottságot, mert íróik még nem támaszkodhattak elegendő tapasztalatra a szövegvers *felmondása* körül, s hogy a szövegvers még csak fejlődőben van, s részben az ő kezük alatt. Fejlesztői között pedig időrendben Balassit látni az első valóban korszakos eredményű tényezőnek. Ami tehát verselésében nemzeti vagy népi ritmuselv (tehát nem idegen szellem), az oly természetű, minőnek látja Arany a magyar népiességnek szerinte Amadéig terjedő „első időszakát", vagyis „öntudatlan, nyelvkénytelenségből s általános dalösztönből" vegyül bele „a magasabban tartani szándékolt költeménybe"[37]: öntudatlan, de kitűnő zenei hallástól vezérelt magyar hozomány a nem mindenkor magyar dallamképletbe.

Térjünk át másik jelentőségének, a népitől való elválással új, dalellenes lírai műfaj megalapításának a vizsgálatára.

„Irott költészetünk legottan elvált a népiestől" — mondja egy tanulmányvázlatában Arany János.[38] „A nyelvben maradt még valami, az író nem szabadulhatván tőle, de azért a mi irott költészet van, az a legrégibb emlékektől kezdve már nem népies." Aranynak e kategorikus nyilatkozata ellenére Balassival kivételt tesz a köztudat, s lépten-nyomon találni oly felfogásra, mely benne mintegy első népies költőnket tiszteli. Ő azonban lírikus, és ha lírikus a népköltészet hatása alá kerül, azt hinnők, annak legalábbis *műfaján* kellett nyomot hagynia. Vagyis *dal*költőt remélnénk az ilyen lírikusban felfedezhetni, a *dal* lévén a lírai műfajok közül a népköltészet legtermészetesebb sajátja. A „dal" meghatározásához hozzátartozik a dalolhatóság jegye, s a népnek ma sincs olyan lírai „költeménye", melyet ne *dalolna*, hanem *felmondana*. Nos hát nem hiába állapíthattuk meg Balassiról az énekmederből való kilépést, a szövegvers felszabadítását. A „dal" műfajának hiánya már elv szerint is következnék e megállapításból. De halljuk ismét Arany Jánost: „Költői irodalmunk első századaiból általában kevés lyrai, még kevesebb oly versezet maradt ránk, mely határozottan a dalhoz, a világi dalhoz lenne számítható ... Maga Balassa, Rimai, Beniczki sem mondhatók a *dal* művelőinek mai értelemben, ... s ha olykor a telkesebb Balassa lyráig hevül is, az a mit lantja zeng, csak széles értelemben vehető dalnak, de nem látszik, hogy különösebben a dal belformája után törekednék. Énekelni ugyan lehetett, ... de akkor énekeltek sok mindent; az egyházban hosszú dogmai fejtegetést, vagy bibliai történetet, a lakomáknál Tinódi-féle históriákat, a nélkül, hogy amazok bensőkép az ének, ez utóbbiak a ballada vagy kisebb eposz formáira igényt tartottak volna. Ily módon Balassa versei is fölvehették a zenei külsőt, bár hiányzott bennök a dalszerűség, melyre nem csupán az kivántatik, hogy a szöveg sora megfeleljen a

[36] Kodály Zoltán: i. h.
[37] Arany János: i. m. XI. 399.
[38] Arany János: *Népiességünk a költészetben*. In: i. m. XI. 381.

zeneinek. Több azokban a leíró elem, részletezés, hosszabb a lélekzet, csekélyebb az összpontosítás, hogy sem a dal megtűrhetné; s az egyéni sorsára, specialis körülményekre vonatkozó helyek nem engedik érzelmeit amaz általánosságra emelkedni, mely a dalt a sokaság ajkán meghonosítja. E szerint bátran elmondhatjuk, hogy a dal, mint költői forma nem létezett irodalmunkban — vagy legalább e létezés nyomai elég számú példányban ki nem mutathatók — egészen a XVII. század hanyatlásáig; akkor is nem a sajtóban, hanem egyes érző szívek kicsiny körre szánt és kézirati homályra kárhoztatott érintkezéseiben találjuk a dalt, mely saját formája után törekszik."[39] Nem tudjuk, mikor írta Arany e töredékül maradt, de így is nagy értékű tanulmányt, úgy látszik azonban, hogy Balassi szerelmi verseit még nem ismerte; mindamellett idéztem, mert Balassi minden ismerője tudja, hogy azok a belső tulajdonságok, mikben Arany a dal lényegét oly világosan határozza meg, szerelmi verseiben még kevésbé, viszont az Aranytól megjelölt dalellenes sajátságok még nagyobb mértékben találhatók fel, mint istenes és vitézi énekeiben, melyeket pedig (s köztük az *Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje* és a *Vitézek, mi lehet* kezdetűeket) Arany is ismert. Egyetlen dalszerű darabja a XXXIX. számú *(Ez világ sem kell már nekem)*, mely minden jel, nótajelzése szerint is törökből való fordítás, éppúgy mint a Divinyi Mehmet magyar renegát szerelmes dala, melyben Arany szintén inkább a török ghazel, mint a népdal hatását érzi.[40] Lásd még: *Darvaknak szól* (XLIV.). Viszont a német eredetiben dalszerűbb XLIX. számút *(Ha ki akar látni . . .)* fejtegető toldalékokkal, mik a naiv gondolatformák egyensúlyát is megbontják, kivetkőzteti daljellegéből a Balassi-féle átdolgozás. Arany értekezése óta több verses emlék került napvilágra; a XVII. század második felében már érezhető a dalfejlődés, de mégis csak az az igazság ma is, amit Arany látott, hogy tudniillik Amade az első igazi dalköltő irodalmunkban.

Ami tehát a műformát érintő másik kezdeményét, a verstani után a poétikait illeti: a műfaj, melyet meghonosít, elsősorban egy negatív jeggyel, a dalellenességgel jellemezhető, mely főképp szerelmi költészetére nézve áll. Istenes és vitézi énekeinek líraisága túlnő a dalszerűségen, szerelmi versei viszont oly nagy mértékben elmejátékok, hogy a dal naiv, spontán líraiságához képest terjedelmök ellenére is inkább epigrammai természetűek.

A két első csoport (amely nyomtatásban közkézen forghatott) lírai érték szempontjából magasan felette áll a szerelminek (mely csak a kéziratos terjesztésre volt utalva). Érthető azonban, hogy a meglepetés, melyet szerelmes versei felfedezése (1874-ben) keltett, ezek javára billentette a költő méltatását, holott ezekben kevésbé eredeti, mint a már azelőtt is ismeretes vallásos és katonaénekeiben. Valóban átélt érzések; több-kevesebb egyéni alkalomszerűség; a megnyilatkozás belső szükségszerűsége; oktató és fejtegető elemek nélküli tiszta líraiság; ép belső forma, gazdaságos szerkezet, szinte már műgond: különböztetik meg vallásos költeményeit elődeitől, sőt az utána következőkétől is. A bűnbánó lélek tépelődő önszemlélete; az üldözött, bujdosó, elhagyott ember istenhez fordulása, könyörgése, reménykedése, mibe egyéni vonzalmak, szerelem, katonaélet, otthon motívumai is mintegy önkéntelenül belé-beléfonódnak: oly igazi lelki állapotrajzokként öröködnek meg istenes énekeiben, minőket nem a szándékoltság, csak az önmagát önkéntelenül kifejező ihlet képes teremteni.

[39] Arany János: *A magyar népdal az irodalomban*. In: i. m. XI. 388.
[40] Uo. 398.

E költemények ép kerekdedsége is az ihlet organikus műveire vall. A kifejezés igénytelen szépsége híven simul e lírai önkéntelenséghez, s a maga elemi eszközeivel is fel tud emelkedni a zsoltár bibliai pátoszáig. Bűnbánó és bujdosóénekeivel és némely psalmus-fordításával (különösen a 148.-éval) méltóképpen nyitja meg a nagy magyar lírikusok gyönyörű sorát.

A vitézi élet, természet, haza tárgycsoportjában van legkevesebb költeménye, de ezek ma is teljes hatásúak. Egy bizonyos közösség (vitézlő rend) költészete ez is, de testibb közösségé; líraiságának lényege — nem, mint sokan tévesen hiszik, valami modern ízű, szentimentális természetérzés, hanem — a szabad levegőn mozgás gyönyörűsége, az egészséges vér cselekvő energiája, tavaszi pezsdülése. Egy primitívebb érzelmi élet költészete ez, s itt igazán nagy Balassi. *Borivóknak való* híres szép pünkösdi éneke hiába árulja el a humanista mintát, itt a maga területén, saját életmódja líraiságában mozog, levet minden nyűgöt, átadja magát a testi energiák ujjongó ihletének, s a lírai spontaneitás remekét alkotja. Nyelve avulásával csak nő és nőni fog üde primitívségének esztétikai hatása.

Szerelmi lírája alapja ezzel szemben tudós és mesterkedő. Anyaga s kifejezési eszközei egyaránt sablonosak, a humanista konvenciót követik. Anyagát nem az önkéntelen ihlet, hanem okoskodó játék, udvarló szándékú epigrammai elmésség szolgáltatja; érzelmi attitűdje a passzív rab, a kínlódó szerelmes merev, eltanult egyoldalúsága, ki bókkal: elmés, túlzó magasztalásokkal igyekszik meghódítani egy szintén merevül fiktív leánytípust, a kegyetlen szépet. Az „imádott ellenség" paradoxona jellemzi e lírai kettős élettelen, álorcás félszegségét. Ehhez képest a költemény célja nem is az önkifejezés, hanem e félszeg állapot mímelése, elmés játék a szerelem témája körül, cupidós, vénuszos mesterkedés. Mesterkedés és konvenció maga az említett alapviszony. Abban semmi nem idéz elő változást; sem a kegyes személye, melyre nézve egészen mindegy, hogy Júliának, Zsófinak vagy Margarétának hívják-e; sem a költő időszerinti, alkalmi állapotai, élményei (jellemző a XXXVII. számú: *Ez világgal biró felséges Cupido* . . ., melyet — argumentuma szerint — válásakor szerzett, de éppoly cupidós játék, mint a többi). Ellenben az élményszerűségtől negatív irányban annyira el tud távolodni, hogy csaknem tanköltemény válik a szerelemről (XXX. számú: *Mire most barátom azon kérdezkedel* . . .). S a sablon valóban az: nem a szerelem ezerféle megnyilatkozása, hanem az erudíció elmessége a szerelem körül; a szerelem nem ihlet, hanem téma. S e konvencionális modor akkor legkárosabb, mikor naivul indultat, üde ömlést merevít meg: mikor a viszonzatlan szerelem búja-bánata fejtegető érvelésekbe megy át (XIV. számú: *Chak Borbála nevére)*; mikor önkéntelen dalszerűséggel indulván, csakhamar el-cupidósodik (XXXV. számú: *Régi szerelmem nagy tüze . . .)*, vagy naiv, spontán gerjedezésből a szokásos modorba terelődik át (LVIII. számú: *Ó nagy kerek kék ég . . .*).

A kifejezésben a képes beszéd sokszor nem lírai egységben összeforrva jelentkezik a kifejezendővel, hanem attól elkülönítve: szemlélet és jelentés szétválasztásával (I. számú: *Aenigma)*; vagy állandó helyettesítőjeként a gondolatnak (Cupido, Venus, Diana stb.): tudós példálózás; sokszor a kép nem eredménye, hanem megfordítva: ösztönzője a költői gondolatmenetnek, ötletek szerzője, támaszték, minta, melyhez sorozatos párhuzamokat vagy egyezéseket keresheti (III. számú: *Eregy édes gyűrőm . . .* — a gyémánt gyűrű és a kegyes; XXVI. számú: *Szentírás szerint is . . .* — a gyémánt kereszt és az ő szerelmök: értelmezés); hasonló, de még mesterségesebb gondolattermelés az echós játék: (LIV. számú: *Ó magas kőszíklák . . .*; LXXII. számú: *Nyolc ifiú legény . . .)*. Elmeművelet ékelődik itt közbe az érzelmi anyag és a kifejezés közé, s az elme figyelme

gyakran a kifejező eszközön ragad meg; innen olykor a kép betű szerint vétele (XVII. számú: *Csókolván ez minap az én szép szeretőmet...* — lelke után elküldi a szívét, stb.).

Mind e mesterkedések többnyire mintáiból vannak átvéve. Tagadása ez a dalnak. Szenvedélyesnek mondják, holott egészben véve áll rá egyik versének (XXVI. számú) latin címirata: „magis docte quam amatorie", s szerelme csak egy másnemű ihlet foglalatában, főképp bujdosóénekeiben (XIII. számú: *Siralmas nékem idegen földen...*; XLIV. számú: *Mindennap jó reggel...*) természetes és naiv.

Mindamellett honnan nagy sikere?

Korának kétségtelenül tetszett maga a mesterkedés is, mint választékosabb csemege; tudós (= művelt) színezete pedig egyenest menlevél gyanánt szolgált az akkori felfogás szerint „fajtalan" verseknek. De kedveltségének legfőbb magyarázata mégis csak az, hogy a naiv költő, a „poeta natus", kit istenes és katonaénekeiből ismerünk, itt sem tagadta meg magát, s érvényesülni tudott a konvencionális műfaji keretben. Mert lehet sablonos az elv, s mégis keresetlen a kivitel, és amazt naivságával elfogadtató. A sablont követve Balassi gyakran él „tárgyi segítséggel": mi abban áll, hogy valami alkalmi ajándéktárgy (gyémánt gyűrű, kereszt, bokréta-ajándék) vagy hasonlat alapjául s gondolatfejlesztésül felvett tárgyi támaszték (szalamandra, fülemile, tűz, echó) segítségét veszi igénybe okoskodó játéka számára. De gyakran már e tárgyi támaszték naivabb körből való (tűz, darvak, fülemile), a kivitelben pedig keresetlen egyeztetések, közvetlenül sarjadó költői értelmezések, sőt nemegyszer teljesen kinaivodó líraiság (XLIV. számú: *Darvaknak szól)* lepnek meg bennünket. Azon latin eredetiek, melyeket némely átdolgozásában követ, szoros, tömött, epigrammai kötésű versek, kizáróbban játékos elmeművek; Balassi átdolgozásai nemcsak bőbeszédűbbek: a többlet, mit ő nyújt, érzelmi megszerzés. Így a sablonos keretbe gyakran igen szerencsés közvetlen állapotrajzok, naiv hangváltású, életszerű vonatkozások szövődnek bele, főképp pedig érzékeltető, kedves naiv képek, konkrét látásra való szemléletek, s köztük sok a leány szépségét igénytelen, gyöngéd hasonlattal tündöklötető metafora (arca: mint „fejér liliommal ha rózsát fogsz eszve"; „rózsaszínő orca"; „gyenge orcáján mint pünkösd rózsáján"; „liliom szinő kar"; „arany szinő" haj; „kaláris szabású ajak"; „hónál fejérb láb"; „ő fejér mellyében mint szép lágy fészekben"; „életemnek kinyilt szép virága"; „Fekete gyászában mint sürű árnyékban liliom úgy fejérlik" — stb.), mik részint mintáiban is fellelhetők ugyan, de Balassi vonzalma irántok igen jellemző, hiszen ugyanakkor mintái klasszikus vonatkozásait következetesen elhagyja.[41] A magyar költői nyelvnek ilynemű gazdagítása, a képes beszéd egész rekvizitumával való ellátása: nem utolsó oka Balassi népszerűségének.

Végül még egyet. Lírai megnyilatkozási módja (nem a nyelvet, hanem a gondolatformát értve) sokszor valóban üdén közvetlen, primitív. Legjellemzőbb formája az aposztróf-halmozás: ujjongó, gyönyörködő megszólítgatása szerelme tárgyának, líraisága ihletőjének; a megszólítás hangnemébe ömlő líraiság, a legprimitívebb, de tövéhez legközelebb álló kifejező forma: „Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája!" — „Áldott szép Pünkösdnek gyönyörű ideje, Mindent egészséggel látogató ege, Hosszú úton járókot könnyebbítő szele!" — „Szép halmok, zöld ágak, ékesült kis dombok, Fák, kik külömb-külömb szép

[41] Vö. Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái.* Irodalomtörténeti Közlemények 1913. 171—192. 405—450.

gyümölcsöt hoztok, S füvek, kik gyönyörü szaggal illatoztok, Sok szinben tündöklő ékes szép virágok, Erdőkben, cserékben vadak kik lakoztok, Öröké az Úrnak nevét kiáltsátok!" A szerelmiekben is: „Julia két szemem, olthatatlan szenem, véghetetlen szerelmem" stb. Ami mintáiban elmés lelemények udvarló halmozása, az nála az ujjongó felkiáltások, érzelmes aposztrófok és appozíciók primitív, de erőteljes lírai formájává alakul.

Összefogva a róla mondottakat: Balassi a magyar nyelvű műköltészet megteremtője; ez pedig azt jelenti, hogy legalább a lírai nemben végrehajtotta a versnek az énektől való elválását s a szövegvers ritmikai kiképzését, tekintélyes számú strófaképlet forgalomba hozatalával; továbbá, hogy a lírai költészetet (a vallásost is) laicizálta; hogy az istenes, vitézi és szerelmi lírai nemben műfajt állapított meg, s oly műköltői nyelvet és lírai stílt, mely az általa kezdeményezett versképletekhez és műfajokhoz mintegy hagyományként hozzátapad s követőinél állandósul. Különc strófaszerkezeteket, melyek általánosodásra nem lettek volna alkalmasak, alig is találni nála, valamint telhetetlen és erőszakos rímelést sem. (Mindkét tekintetben kivételes a Coelia X.: *Szit tüzet Zsuzsánna . . .*, rímelés tekintetében a Coelia XI.: *Friss szép fejér póka . . .*)

Ez első „régi magyar" lírai stíl uralkodik a XVII., s részben a XVIII. század költőinél is, csekély kivétellel. Ezt veszik át s származtatják tovább az úgynevezett főrangú lírikusok, kik egymással többnyire családi vagy személyes kapcsolatban állnak, s területileg is (északnyugati felvidék délibb karéja) meglehetősen együvé tartoznak. Főrangúságuk nem véletlen, mert műveltséget jelent, világi irodalmi műveltséget, minek megszerzése főképp nekik állt módjokban. Kezük között azonban némi átalakuláson megy keresztül Balassi hagyománya. Egyik az, melyet helyesen figyelt meg Alszeghy Zsolt; szerinte Balassi legerősebb újítása, a humanista színezet „követőinél mindjobban elhomályosul".[42] Maga Balassi humanistasága is kisebb mértékű, mint példányaié; úgyhogy a tudós színezet némi eltörlését már a mester megkezdette, s tanítványai ez irányban csak továbbhaladtak. A másik átalakulás pedig (ez elsővel összefüggésben!) műfaji természetű, tudniillik hovatovább a „dal" műfaji kiképzése felé vezet.

Dalszerű részletek Balassi verseiben is vannak, de fejtegető, tudós elemekkel keveredve, vagy túlterjedősen (LVI. számú: *Kegyes vidám szemű . . .*). Igazi dal volna a XXXIX. számú: *Ez világ sem kell már nekem . . .* (törökből), de végső versszaka[43] kiemeli a dalműfajból; s a XLIV. számú: *Darvaknak szól*, csakhogy veszteglő részletekkel; jól indul a XXIX. számú: *Mint sík mezőn csak egy szál fa . . .* is, de gondolatfűzése nagyobb igényű, mint a dalé. Úgy látszik, maga a Balassi-strófa ellensége a dalszerűségnek: hármas tagozású versszaka túl nagy vesztaglésre kényszerít egy-egy gondolatnál s azt is többrétűvé hajtogatja. Ezért sikerül önkéntelenül is jobban a dalforma egyszerűbb versképletekben (így a XXIX. számú: *Mint sík mezőn . . .*). De elemi terjedelmét, s ebben adva lévő igénytelen kompozícióját akkor sem igen tartja meg; így legszebb darabjai egyikében (a XIII. számúban: *Siralmas nékem idegen földen . . .*), melynek versformája is jobban kedvez a dalnak, dalszerűtlen mozzanatot alig találhatni egyebet, mint a lelkiállapot huzamos veszteglésű rajzát, mi az önszemléletnek a dalszerűnél nagyobb igényű költőiségére vall.[44]

[42] Alszeghy Zsolt: i. h. 422.

[43] Juliámra hogy találék, örömemben így köszenék,
Térdet fejet neki hajték, kin ő csak elmosolyodék.

[44] Feltűnő a „Coelia"-darabok általában kisebb terjedelme, ami azonban nem mindenkor föd dalszerű tendenciát.

Ezekben a kivételes részletekben adva volt a dalfejlődés csírája, bár Balassi szerelmi költészetének a példája egészben véve inkább hátráltathatta a folyamat megindulását. A dalműfaj kiképzésében aztán azon kéziratos énekeskönyveknek volt legjelentékenyebb részök, melyekről oly szépen mondja Arany János, hogy „egyes érző szívek kicsiny körre szánt érintkezései" emlékét őrzik. A kéziratos terjesztés szövegbontó hatására már Balassi életében találtunk példát; mind az ő versei, mind azokéi, kik őt követték, „kézirati homályra" voltak kárhoztatva. Ki-ki azt jegyezte le belőlük a maga könyvecskéjébe, ami legjobban megtetszett neki, s így e kéziratos énekeskönyvek a legnépszerűbbé vált versek átlagát őrzik: azt, mely a műköltészetből már leszállóban, átmenőben van a szóbeli hagyományozás területére. A sorozatos másolók nemcsak véletlenül rontanak a szövegen; hosszabb költeményből kihagyják a nekik kevésbé tetszőt; másfelől pedig sokszor bizonyára szóbeli közlésből tanulják el, s úgy írják le aztán emlékezetből. Így Balassi és követői lírai terméséből főképp az hódít a népszerűsítő úton, ami kevésbé tudós, kevésbé egyéni, ami mennél több ember ajkára egyaránt illik: a dalszerű elem. Szárnyára veszi őket újból a dallam, s folytatja rajtok a maga idomító művét. Balassi dalellenes kezdeménye, elnépszerűsödése így vezet végül is a dalhoz, a főrangú műköltők termése így vegyül el végül a népi költészettel.

E folyamat végső irodalmi eredménye egy egyéni kezdeményből megindult, de már kollektív képződménnyé váló lírai ízlésnek és stílnek végső, összefoglaló örököse: Amade László. Mintegy irodalmi szakcionálója, végleges formába öntője ő ennek a kollektív ízlésnek; maga egy „kéziratos énekeskönyv" az ő daltermése, mely a régi és új magyar irodalom határállomásán mint eleven folyás a föld alá vész el, s ott termékenyít, míg majd „népiesség" néven — egyéb rokonságával együtt — annak idején újból felbuzoghat. Amade az első igazi nagyarányú magyar dalköltő. Ismét megadja a versnek azt, amitől a műköltészet elválasztotta, a dallamot; magyar és külföldi, akkor divatozó dallamokra írja, dallamostul költi dalait; olyan, mint egy jó népköltő: formai ihletek könnyed, játékos, enyelgő, pajzán dalnoka; szót, képet onnan vesz, hol legközelebb érzi: a hagyományos stílkészletből. Mintegy a megtestesült magyar lírai hagyomány ő; eredetisége csak a formakészség, a könnyű dalösztön, mely gyorsan, talpraesetten alkot a közízlés modorában. Nagy jelentőséget azonban egy kiváló tulajdonsága kölcsönöz dalainak: életszerűsége, nem irodalmi közvetlensége, mely a daloló embert életbeli viszonyok között állónak, dalát természetes életjelenségnek tünteti fel, s alkalmassá teszi, hogy az élet forgalmába, közajakra röppenhessen át. Balassi kezd, Amade végez; Balassi a mű-, Amade a népköltészetbe lép át; Balassi hagyományt teremt, Amade a hagyományból nő ki. Kettejük között a főrangú lírikusok s a szerény, polgári énekeskönyvek az élő s kollektív ízlést teremtő közvetítés.

Egy másik, *epikus* válfaját képezte ki a régi magyar *költői stílnek* Gyöngyösi István. Szerepe a maga területén ismét a Pázmányéhoz hasonlít inkább, mintsem Balassiéhoz. Nem kezdeményező, hanem betetőzője egy folyamatban levő fejlődésnek, melynek kezdetén a XVI. századbeli verses elbeszélő válfajok: bibliai epika, históriás ének, széphistória állanak. Ezek között legeredetibb a középső, mely egykorú történeti eseményekről akarván számot adni, csupán formája miatt vonható a költészet körébe; mégis ez az a törzs, mely beléje oltott új elemekkel a fejlődés folytonosságának biztosítéka lett. Tinódi, Zrínyi, Gyöngyösi képviselik e fejlődés fő mozzanatait.

Tinódi históriás énekei voltaképp verses krónikák, melyek célja valamely (egykorú) eseményről mennél több hiteles adat közlésével hírt adni. E cél szabja

meg műfaji sajátságait. Szerkezete a puszta időrend; anyaga mindaz, mi az eseménnyel kapcsolatban tudomására juthatott a szerzőjének. Alakításról tehát — sem az anyag kiválogatása, sem megszerkesztése értelmében — nincs benne szó. Adatai (részletező felsorolások, elesettek nevei, ostromolt vár és terep leírása, csatarend ismertetése, várostrom, harc, párviadal minden részletei) krónikás értékek, s bár megfelelő kézben alkalmasak volnának rá, nem a költői (epikus) megjelenítés céljait szolgálják.

Mégis, e jóformán gyakorlati célú közléseknek, miket az énekformán kívül alig emel ki valami a prózai „értesítésből", megvan a jelentőségük irodalmi szempontból is. Az epikus fejlődés hazai csírái keresendők bennük. Tegyük ezt meg röviden, a következő pontokban.

Előadó, közlő modora a legegyszerűbb elbeszélő, elmondó forma ugyan (adatközlés, tudtul adás), de néha önkéntelen kizökken belőle, s egyhangú narratív modora bizonyos fordulatot vesz, már-már költői értékűt, mert magának az elbeszélőnek élénkebb, költőibb részvételét jelenti az előadottakban.[45]

[45] Ilyen fordulatok:
Kérdéssel megelőzése a közlésnek:

Mondjam az Pökri Annának csudáját?
Vitéz Losonczi szép társa sírását,
Őt árvájával özvegygyé maradtát,
Mikort megérté urának halálát.

(Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. 505—508. sor. **Régi Magyar Költők Tára III. Bp.** 1881. 88.)

Aposztrofálja elbeszélése hősét:

Fohászkodik mostan sok gyakor sírással
Asszony-feleségöd az két szép fiadval,
Mert ők élnek mostan az nagy árvaságval,
Nagy sok bosszúságval, gyámoltalanságval.

Örömök soholt nincs te jó szolgáidnak,
Kik szível szeretnek, gyakran fohászkodnak,
Egynéhán közülök tétova búdosnak,
Ha megszabadulnál mégis sokan várnak.

(Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról. 113—120. sor. Uo. 280.)

Átadja a szót a szereplőnek: Izabellát felsóhajtatja:

Tőn sűrva könyörgést asszon az istennek:
„Áldott igaz Isten! ki látod szűveknek
Minden álnokságát hitlen embereknek,
Hagyom csak te reád, hogy megítéltessenek!"

(Erdéli históriának első része. 217—220. sor. Uo. 14.)

Ugyanőt igen jellemzően beszélteti:

Sőt bölcsen felele: „urak halgassatok,
Ihol koronátok, valakinek adjátok,
Oka én ne legyek: ti jól meglássátok,
Félők, soha többé ezzel sem koronáztok.

Erősebben szolgálják a költői illúzió célját a szemléletes, érzékeltető részletek az epikában. Ez is, mint az előbbi, annyi, mint közvetlen elénk állítása, narratív modoron át nem szűrése az előadás tárgyának. Tinódinál többnyire csak felsorolások vannak: a szó jelez, de nem mutat (tárgyismeret, de nem szemléltető képesség).[46] De egy ponton megvan a szemléletesség: heves *harci összecsapások* érzékeltetésében; ily helyek elég szép számmal vannak, s rokonságuk — sablonos, talán már hagyományos voltuk — felötlő. Tömegképek. (Egyeseknél megállapodás ritkább.)[47]

Én fiamat néköm mely jó isten adta,
Ugyanazon isten hiszem hogy eltartja,
Kit földhöz verétök, mindentek jól tudja,
Félök, közzülletök ez dolgot sok megbánja.

(Erdéli históriának másod része. 781-788. sor. Uo. 31 – 32.)

Különösen parancsot, rendelkezést, leveleket szeret szó szerint közölni.

[46]
Rémölés, nagy sírás mind utczánként vala,
Az sok holt test széllel ott fekőszik vala,
Két halmot az testben nagyot raktak vala,
Az sok drága kincsöt széllel takarják vala.

Vitézi lovakat, gazdag szerszámokat,
Aran forintokat, ezüst oszporákat,
Drága szkófiákat és patyolatokat,
Aranyas szablyákat, szép drága bársonyokat.

Posztókat, drágákat, gazdag fosztányokat,
Szántalan sokféle nagy gazdag árúkat,
Császárnak nagy summa ezüstét, aranyát,
Az hajdúk nyerének, szép terek asszonyokat.

(Szegedi veszedelem. 89 – 100. sor. Uo. 64. l.)

[47] Ilyenek:

Ebélnek az urak, sivalkodást hallnak,
Mind felszökdösének, lóra ragadának,
Hamar száguldának, ostromhoz jutának,
Kik leszökdösének, kik lovon forgódának.

Lajtrákat nagy sokat falhoz támogatnak,
Sok helen vitézek kőfalon béhágnak,
Belől terekekkel nagy viadalt tartnak,
Az álló seregök mind helyökön állának.

Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puska hányástul, sok kard csattogástul,
Az ég homályosult mind az kétféle portul.

(Erdéli históriának negyed része. 1261 – 1272. sor. Uo. 47.)

Egy szekér útat hattak Losonczinak,
Szájok tátva áll, mint éh farkasoknak.

Tőn indúlatot kapun várasi nép,
Azt ott bal kézre állatá terek nép,
Szekereket bocsátá az lovas nép,
Azt jobb kézre állatá az pogán nép.

Egyéb szemlélet ritka. Beszédet kísérő mozdulat: „főhajtván" kiméne a basa;[48] lelkiállapotot kifejező mozdulat: a török császár „Az ő szép bajuszját mondják hogy szaggatta".[49]

Ezzel már a *belső* szemlélethez jutottunk. Lélektani megfigyelés, ábrázolás kevés és szűk körű. Események lelki rugóinál (motiválás), lelki hatásánál nem állapodik meg. Jellem, feltűnő tulajdonság egy-két szóval érintve. De itt is van egy sztereotip kivétel: a női elhagyatottság, veszteség, fájdalom érzete, mely sírásban, aléltságban jut kifejezésre.[50]

Jó Losonczi az kapun hogy kijuta,
Beglerbék Kaszonval ottan közből fogá,
Mint két kőfal között vélök indúla,
Az ő gyalogja kapun hogy kijuta.

No az terekek szorítani kezdék,
Iffiát népének ragadozni kezdék:
Jó Losonczinak hamar megjelenték,
Önnön apródját Tomorit elnyerék.

Ottan az úrfi veszedelmét érté,
Ő vitézinek felszóval üvölté:
„Az terek hiti látjuk itt elveszte,
De vitéz módra legyen fejünk veszte!"

Dob és trombiták zengeni kezdének,
Magyar vitézök mind fegyvert vevének,
Az terekvel viadalt kezdének,
Sűrű terek közt hamar elveszének.

(Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. 367—388. sor. Uo. 83—84.)

Ez ő víg voltokat terekek hogy láták,
Kétfelől szekeret előjártatának,
Az álló seregöt mind környűlfogaták,
Puskás jancsárokat szekerek közt állaták.

Magyarok es álló seregöt meghagyák,
Az szárnya mind két fél öszveroppanának,
Nagy erős viadalt akkoron tartának,
Ott jelös terekek nagy sokan elhullának.

Nagy sok dob, trombiták oly igen harsagnak,
Nagy rettenetösen üvöltnek, kiáltnak,
Nagy szép festett lovak az mezőn jargalnak,
Kikről fő terekek elestek, megholtanak.

(Szegedi veszedelem. 197—208. sor. Uo. 67.)

Ily helyeken teljes a szerző ihlet etett részvétele; a krónikás itt költővé magasodik.

[48] *Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról.* 173. sor. Uo. 77.
[49] *Erdéli históriának harmad része.* 913. sor. Uo. 36.
[50] Ilyen szép helyek:

Csak ámélkodék, magát lebocsátá,
Keserűségvel ő urát siratá,
Ő szép gyermökit sírva apolgatá,
Olymint ő magát ott halni bocsátá.

(Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. 509—512. sor. Uo. 88.)

De egyébként egyéni lélektan, alkalmi megfigyelés ritka.[51]

A históriás ének azonban (Tinódi-féle alakjában) mégsem *csak* közlés. Vannak szubjektív elemei is. Ezek egy része (szerzőre vonatkozó adat, vagy művére; a tárgy „jelességének" emlegetése) költői szempontból közömbös. Több már, amikor érzelmeit közli, rokonszenvét nyilvánítja, elmélkedik (a szerencséről), véleményt mond, ítél, dicséri a végbelieket, Istenhez fohászkodik, dorgálja a széthúzó urakat, oktat, tanulságot von le, buzdít. Mindez azt jelenti, hogy érzelmi, lírai érdek köti az előadott tárgyhoz; s ez az a rugó, mely e műfajt a költészet körébe emeli fel. *Gyakorlati célú* költészet ez. Tendenciája van (lásd a *Cronica* bevezetését). *Politikai* tendenciája — egyesüljünk a török ellen Ferdinánd alatt — nem a történetbe olvasztva érvényesül, hanem külön, szubjektív megszólalás

---

Fohászkodik vala és igen sír vala,
Jó Terek Bálintné hogy hírt nem hall vala,
Mert ő vitéz urát igen félti vala,
Hogy az terek hiti végre meg ne csalná.

Egy levelet néki ha megmutatának
Hogy fogsága volna ő vitéz urának:
Erő szakaszkodék kezének, lábának,
Földhöz üté magát, ott sokan sírának.

Csudaképen töri, fárasztja ő magát,
Sírva apolgatja futosó két fiát,
Oly igen kesergi urának fogságát,
És az két fiával az nagy árvaságát.

Így en éjjel nappal hallják kesergését,
Immár nem alítja világban élését,
Hallja meg az Isten az ő könyörgését,
Hogy hamar láthassa ura megjövését.

(*Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról.* 177—192. sor. Uo. 275—276.)

Fohászkodik mostan sok gyakor sírással
Asszony-feleségöd az két szép fiadval,
Mert ők élnek mostan az nagy árvaságval,
Nagy sok bosszúságval, gyámoltalanságval.

(*Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról.* 113—116. sor. Uo. 280.)

[51] Ott eszébe vévé Nyári Lőrincz magát,
Hogy mind pusztán hagyták jó Szolnoknak várát,
Azon megijede, ő sem bízá magát,
Ő es pusztán hagyá az Szolnoknak kapuját.

Keserög magában, megálla utában
Gondolkodni kezde az ő nagy búvában,
Jobb néki meghalni Szolnoknak várában,
Hogy nem szégyönére élni itt ez világban.

Eltére, beméne Szolnok kapujába,
Halálát végezé nagy bátorságában.

(*Budai Ali basa históriája.* 425—434. sor. Uo. 103.)

alakjában; olykor a szereplő szájába adva;[52] egészben véve feltűnőbben szolgálja e célt, s a törökgyűlöletet nyíltabban fejezi ki az *Enyingi Terek János vitézsége*, és a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*.[53] A pogány „isten ostora", büntetésül.[54]

Erkölcsi, keresztyén tendenciája az előbbivel kapcsolatos, tőle elválaszthatatlan: a szegedieket megbünteti az Úr, mert elfelejtkeztek róla; Isten imádására szólítja fel a magyarokat, hálaadásra a győzelem után; ne a fegyverben, csak Istenben reménykedjünk; Losonczi a mennyország jutalmával biztatja vitézeit; Isten a pogányoknak is megmutatja hatalmát; példaképet mutat fel: Egerben nem lévén prédikátor, a hadnagyok prédikálnak; bemutatja a nép vallásos viselkedését is az ostrom alatt.

Versforma tekintetében: nagy változatosság. Többségben a lírai formák (4+4+3); tizenkettes csak körülbelül fele az egyébnek; az is főképp eleinte. Epikus versforma még nem állapodott meg.

[52] Gondolá, és szólla: „kérlek meghallgassad,
Kegyelmes asszonyom ! nékem megbocsássad,
Én búcsúmat veszöm: kérlek ezt ne bánjad:
Az terek én nékem nem barátom, azt tudjad.

Nám felségöd tudja, terekek elveszték
Én vitéz atyámat, megrágák, megevék,
Jó Terek Bálintot hamis hittel veszték,
Én szegűn fejemet öcsémmel árvává tevék.

Én vélök egy hadban nem akarok járnom,
Inkább mindenkoron ellenök állanom,
És ha lehet tőlem, azon gondolkodom,
Atyám halálájért rajtok akarok halnom.

(Erdéli históriának másod része. 597—608. sor. Uo. 26.)

[53] Csaknem szó szerint azonos az előbbi idézettel:

Ohítva szólla: „kérlek meghallgassad,
Kegyelmes asszonyom ezt megbocsássad,
En bulcsúmat veszöm, kérlek ne bánjad,
Az terek nem barátom, azt jól tudjad.

Sőt lám tudja felségöd mint elveszték
Én vitéz atyámat megrágák, evék,
Terek Bálintot hamis hittel veszték,
Fejemet öcsémmel árvaságba veték.

Rágondolván én nem akarok járnom,
Terekekkel egy hadba barátkoznom,
Inkább ha lehet azon gondolkodom,
Én atyámért rajtok akarok halnom.

(Enyingi Terek János vitézsége. 61—72. sor. Uo. 179.)

[54] Szertelen veszödelm lám gyakran érközik,
Istennek ostora fejönkön jelönik,
Az kegyötlen pogán rajtunk döhösködik,
Mert az mi életönk lám soha nem jobbodik.

(Szegedi veszedelem. 1—4. sor. Uo. 61.)

Költői nyelvről alig lehet szó; képek, alakzatok hiánya. Szépsége olykor a szerencsésebb ritmusban,[55] kivált az egyéb okokból is kiemelt helyeken.[56]

A magyar történeti költészetben váratlan, meglepő emelkedést és műfaji változást jelent a *Szigeti veszedelem*. A históriás énektől Zrínyi eposzáig nincs hazai átmenet, lassan s folyvást közeledő evolúció. Zrínyi egyszerre zseniális és csaknem időszerűtlen erőszakkal gyúrja át a primitív históriás éneket a nagy inspiráció klasszikus műfajába, eposzba — nemzetközi klasszikus minták, s éppen a legmodernebb: a Tasso-féle barokk eposz mintája nyomán. Ez a lángelme egyéni ténye; elszigetelt kiemelkedés a fejlődésből: elszigetelt magányban maradás az egykorú közönséggel szemben.

Zrínyi eposzát egyénileg jellemzi a két műfaj egymásba nyomulása. Az ő műfaja: eposzi rangra emelt históriás ének.

E műfajilag kétforrású eredet világosan kimutatható rajta (egyébként tárgya maga is — Sziget ostroma — fel volt dolgozva históriás énekben: Tőke Ferenc).

Mi volt a históriás ének Tinódi kiképzésében? Gyakorlati (nemzetileg keresztény) célzatú hiteles közlés egykorú, országos érdekű eseményekről. Mi eszerint históriásének-szerű Zrínyiben?

Gyakorlati célja oly értelemben, mint Tinódi históriás énekeinek: Zrínyinek nincs, de egész fogantatása a költő életcéljával kapcsolatos. Ez pedig csaknem szó szerint azonos a Tinódiéval: egyesülés a török ellen. Ez nem az eposznak nyersen kimondott célja, de életcélja a költőnek, élete fő gondolata, melynek kiviteléhez lelkesítő példát lát ős vitézségében és életáldozatában. Életcéllal kapcsolatos, annak líraiságától sugalmazott megválasztása a tárgynak. Tehát kevésbé praktikus, kevésbé racionális érvényesülése valami célzatnak, ellenben ihletforrás: költészet. (Nem is alapeszme, csak alapdiszpozíció, alapérzés: ihlet.)

A cél, mint mondtam, Tinódiéval azonos. De nemcsak költőileg vonult mélyebbre s vált bensőbbé elannyira, hogy pontokba szedésében nincs is egyöntetűség. Tinódi az események kezdeti szakában él, Zrínyi már hasonló események százados előrehaladottságában. Ami amott még sürgető ösztön, természetes nemzeti érzés és aktuális politika: itt már *történeti* perspektívából kifejtett, országos nagy gondolat, mintegy történetfilozófiailag is kikövetkeztetett nemzeti célkitűzés. E nagy gondolat érlelésében ő folyvást előrehaladott, s irodalmilag csak a *Zrínyiász* után fejtette ki hadtudományi munkáiban (legnagyobbrészt 1656—1657 körül) s a *Török Áfium*ban (1662): mely e tekintetben az ő legegyénibb és legteljesebb remeke. A rendszeres kiképzés, a gyakorlati teendőknek e cél szempontjából kijelölése lehet későbbi, ihlető ereje már a költemény írásakor (1645—46 telén) teljes. Ezt éppen egy negatív adalék is igazolja (l. „Az olvasónak"): az ő professziója „nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára

[55] Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyűlnének, vínának az ő hazájokért,
Ne vesznének mind el az nagy tunyaságért.
Vármegyék hogy hallák, gyűlni kezdének azért.

(*Budai Ali basa históriája*. 193—196. sor. Uo. 96.)

[56] [Költői tehetségéről nyilatkozik az ajánlásban: „Nyilván vagyon az atya úristennek hatalmassága és jó volta . . . Engömet es . . . az többi közt oly malaszttal, tudománynyal szeretött, hogy külemb-külömb fejedelmeknek császároknak, királyoknak, herczegöknek hadokat, vijadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön énökbe szép nótákval énökleni tudom szörzeni." (Uo. 4.)]

annál". De a poézis mindenestül az ő professziójából sarjadott. Dedikálja e munkáját — s vérét is utolsó csöppig — a magyar nemességnek.[57]

Még egy különbség — épp a most említettek kapcsán — Tinódihoz képest. Ő elsősorban gyakorlati szolgája a célnak: neki ez legegyénibb érdeke is, lírailag értve. Nem egyszerűen énekes, mint Tinódi, hanem cselekvő végrehajtója e gondolatnak; államférfiúi és hadvezéri programja is ez neki. Egy nagy, nemes egyéni szenvedély ez, melynek teste, lelke, egész élete: szolgálatára áll.

Ami a históriás énekben többnyire didaktikus módon kifejeződött, gyakorlati célzat volt — az itt ihlető érzés, lírai ősforrás, melyet objektív történeti tanulmányok mintegy tudományos meggyőződéssé, egyéni tulajdonok szenvedélyes hitté erősítenek. Nem tanulság az eseményekből, hanem alapérzés, mely az események szemléletébe alakítólag foly be, s eleve egyéni költői felfogást eredményez.

A közlés, az „értesítés" szándéka helyett az egyéni lírai érdek karolja fel a tárgyat. Tinódi egy költői tehetséggel is megáldott krónikás szemtanú: Zrínyi történeti tanulmányokat végzett s kora harcaiban cselekvőleg részes költő, aki költeményében a maga életeszményét objektiválja. Egyéni lírai érdeke már a tárgyválasztásban megtetszik (saját vitéz őse, aki hőse egyszersmind a magyarságnak és kereszténységnek), annál inkább az alakításban, melyet a felfogás, az értékelés nyilvánvaló pátosza igazgat. — Ennek következményeire és jeleire majd később térünk rá.

A „tendencia" öröksége után lássuk a másikat, a tulajdonképpeni primér mozzanatot: a hiteles történet közlését, mit Tinódinál kísért (járulék módra), Zrínyinél ellenben sugalmaz a lírai szándék.

Hogy egykorú történet helyett emitt vagy száz évvel azelőtti a tárgy: az a hiteles közlést nem befolyásolja. A kort s a megénekelt eseményt történeti források, irodalmi emlékek és szájhagyomány (családhagyomány) alapján pontosan ismeri. S bár tudatosan — költői célzattal — alakít is a történeten, s a csodás elem bevitelével általában kiemeli azt a krónikás igazság világából: történeti hűség dolgában közel marad még (az esemény lefolyására nézve) a históriás énekhez. Meg is tartja annak elemi, kronologikus előadási rendjét. A fő (történeti) ág haladása szakadatlan időrendszerű (I—IV.: előzmények, közeledés Szigethez; V—XIII.: Sziget ostroma; XIV—XV.: a vég). Ami azonban Tinódinál egyszerű időrend, az itt kauzalitásbeli egymásután; ami előbb történt, az feltétele, motiválója a következendőnek. Ez már nem egyszerű kénytelen ragaszkodás az időbeli sorrendhez, hanem kompozíció, mely cél felé törekszik. A szerkesztés gondjára vall a két epizódszerű mellékág elosztása. Deli Vid és Demirhám párbaja csaknem az egész középső részen hézagosan szét van osztva: a szigeti ostrom kezdetével legott megindul, s a végső szakaszba lépve ér véget. — Delimán és Kumilla szerelme viszont a X—XII.-ben foglal helyet, mint kísérő jelensége a voltaképpeni nagy ostromnak, mely a X.-ben indul meg.

Tehát mindkét áttekintett mozzanatra nézve láttuk a históriás ének műfajbeli maradványait, de külsőleges (járulékos) és passzív jellegéből ihletett és aktív költői tényezővé átalakítva.

De e műfaji maradványok költői értékesítésén kívül új hozományokat, új hozzáadást is találunk a *Zrínyiász*ban. Ezt részben már a nem egykorú tárgy hozza magával, részben új műfaj mintája, részben pedig egyéni költői erényei.

A nem egykorú tárgy. Tevékeny rész jut a feltámasztó képzeletnek; megjelenítésre, jellemzésre kényszerül (mert már nem ismert alakokról van szó, kiknek

[57] [Az említett „történeti perspektíva" szempontjából megvilágítani gondolatmenetét.]

a kortárs előtt elég nevét említeni), s előzmények ismertetésére, motiválásra (mert már nincs meg a kortudatnak ezt helyettesítő érzéke). A múltba nézés varázsa és retrospektív szerkesztő hatalma, mely kikerekítettnek, önálló egységnek látja a történetet, cél felé törekvőnek előzményeit. Megjelenítés, jellemzés, motivációs szerkezet pedig már: költészet. Az egykorú valóság egyszerű közléséből itt a hajdani valóság megelevenítő átélése lett: költészet.

Az új műfaji forma. Itt mellékes az epikus közkincs felhasználása. Fontos: az eposz-ihlet, a magasztosba felemelő, patetikus múltszemlélet. Egyszersmind a költőiesítés tudatos voltára vall. Általánosságban a klasszikus eposzok a mintaadók, de közelebbről a Tasso-féle keresztény eposz; mely a tárgy fenségét a keresztény istenhit érvényesítésével éri el (bár az antikból is vegyít hozzá), s mely az epikus hőst a kereszténység hőseként, Krisztus bajnokaként mutatja be. (Az ellenreformáció harcos kereszténységének az eszménye ez.)

Ez utóbbit nézve előbb: költőnk e hősben a maga legegyénibb életeszményét teremti meg, s az alak nagyszerűbb kiképzésébe nála nemcsak a műfaji kötelezettség játszik bele, hanem az ősiisztelet is, a családi, leszármazási áhítat. Másfelől: hőse a kereszténységé ugyan, a katolicizmus szellemében van fogantatva az egész mű — de Krisztus e bajnoka, mikor a pogány hatalmát töri meg, Magyarországot szolgálja közvetlenül; az ellenreformáció e vitézeszménye nincs a reformáció ellen kiélezve, hanem igenis egyrészt a közös pogány ellenséggel szemben, másfelől a magyar romlottság, hitetlenség ellenében.

A hit-fenséget, a csodás elemet illetőleg: az isteni beavatkozás itt nemcsak formai kellék, hanem százados élő hitet tesz meg költői rugóvá. Másfelől az isteni beavatkozás nem elaprózott, kisszerű: indít és bevégez (teremtés és utolsó ítélet), s ezáltal a hős önállósága lélekemelőbb módon érvényesül: sziklahite.

A műfajkövetésben megnyilatkozott költői tudatosságnak több más nyoma is van: hiteles történeti adat helyett közfelfogás, többféle adat közül a legjellemzőbb stb. — ezekről nem szólunk.

Lássuk *egyéni költői erejét:* miként érvényesül a vázolt műfaji keretekben. Reális érzéke (történeti adatokhoz ragaszkodás, szerkezet, csodás elem: élő hit) a jellemzésben, külső és belső szemléletben. Ő mindig látja, amit leír, s való feltételektől meghatározottan látja. Szemléletei nem sztereotip darabok, mik alkalomadtán újra meg újra beilleszthetők (bár Tinódi-örökséget találni nála, de tökéletesítve), hanem alkalmi, valódi látások, a szuggesztív, jellemző részletet megragadók, s nemegyszer — harctéri jelenetekben — a nyerseségig hívek és igazak; még az epikus nagyítás is csak a méreteket növeli, de a valóságos szemlélet belső egységét, felfoghatóságát mindenkor megőrzi. Lát és életszerűen érzékeltet csak segítségül hívott szemléleteket is (metafora, hasonlat), s az alkalmi szükségleten kívül e segédképek eredeti hangulatbeli velejáróit is üde tisztasággal áthozza.

Belső — lélektani — szemlélete mély, biztos és folytonos. A lelki realitás egyéni és alkalmi megkötöttségben érvényesül nála, a *couleur locale* színes benyomásaival is specifikusan meghatározva. Belső kauzalitás és epikai érdek együtt jár történései szövésében. Legkiválóbb remeklései a lélektani kauzalitás, a lelki epikum megfigyelésében és ábrázolásában: az előérzés várakozásából vagy a magányos tépelődésből felriadó indulatok rajza kifejlésük egész belső rendszerével (III.: Mehmed és Szkender beszélgetésére a rajtaütés; IV.: zendülés a török táborban; XI.: Delimán és Rusztán). Valami hasonló vonás a költőben magában is: előkészítő higgadt szemlélet, tanulmány, célkitűzés, s arra a szenvedély teljes latba vetése. Formailag is szónoki erejű fordulatban megörökítve e hajlama a *Török Áfium* elején (fordulat: „ímé kiáltok, ímé üvöltök").

Lírai részletek is az epikum szolgálatában, s bár szinte külön költeményekké kikerekedve („természet", „szerelem", „mulandóság"): alkalmi értékük van a maguk epikai helyén.

Az epikus kivitel e részleteiben valóban erősen reális érzékű költői tehetség jeleit láttuk. S ebbeli hozzáadása csak természetes módon lendíthette volna költészetbe a históriás ének jórészt krónikás műfaját, s ha csak ezt teszi, talán több megértéssel találkozik a kortársak részéről. Formailag (versalak) sem jelentett volna ugrást, sőt haladást sem. (Az ő tizenkettőseit nem lehet Gábor Ignác módjára értelmezni, vagy korántsem mindig. A mi műszavunkkal szólva ez már nem minősíthető „énekversnek"; a 12 szótag itt már megállapodottnak, szándékoltnak látszik, csak a cezúrában hanyag; komolyan kell venni, amit „Az olvasónak" mond a műgond hiányát illetőleg.) Úgyhogy azt kell hinnünk, nem általában költői mélysége, költői kiválóságának belső értékekből állása volt az oka korabeli sikertelenségének. Alig lehetett egyéb, mint *műfajbeli* hozománya, amire a magyar ízlés nem volt előkésztve. Se nem históriás ének a megszokott alakban; se nem eposz abban a formában, melyet a latinon iskolázottak méltányolni tudtak volna: nem antik mintájú műfaj, hanem *barokk eposz*, a heroikus katolicizmus teljesen újszerű ihletében fogantatva. A hitben, ama csodás elemének is alapul szolgáló élő hitben egyezhetett vele a hivő kortárs; ugyane harcos katolicizmus energiája lenyűgözhette már a megelőző nemzedéket is Pázmány hatalmas szavával; a maga eredeti helyén, a hit világában, e szellem már otthonossá válhatott — de teljességgel szokatlanul kellett hatnia minálunk (mert merőben előzménytelen volt) egy mégiscsak világi tárgy költői koncepciója alapjául, a felfogás alapérzéséül megtéve.[58] Nem azt értem, amire Toldy Ferenc céloz;[59] hogy ugyanis akkor még nem volt nálunk a katolicizmus oly túlnyomó, hogy felekezeti idegenkedés is bele ne játszhatott volna a költemény fogadásába. Értem pusztán a tényt, hogy egy, az addigi köztudatban nemzeti hőst, bár e jellegéből ki nem vetkőztetve, hitvallónak, szentnek, vértanúnak fog fel, s ihletformáját e felfogás szabja meg. Nagyon jellemző e felfogására a cselekmény megindításáról mondottakon kívül[60] a költemény legvége: a tömeges vértanúhalál Krisztusért — „vigassággal s örömmel", egy jajgatás nélkül, valamint Zrínyi mennyországlátása;[61] a Krisztusért való vértanúság boldog ekstázisa ez.[62]

[58] [Múzsája, kit segítségül hív: a Boldogságos Szűz.]

[59] *A magyar költészet története.* Pest 1867.[2] 262—263.

[60] Főképp I. 3—6.: invokáció; I. 7. stb.: a mindenható parancsa; I. 52. stb.: Szolimán beszéde és I. 62. stb.: Arszlán levele — a kaur az ellenség, nem a magyar; I. 99.: szintén a törökről; II. 21.: Arszlán dühe a kaurra (áfiumevés); II. 64. stb.: a feszület és II. 83.: mártíromság — nem a magyar, hanem a hivő; V. 77. stb.: búcsúja fiától, XV. 2. stb.: Zrínyi beszéde; XV. 18. stb.: a mennyország; XV. 39. stb.: Gábriel a pálmával; XV. 102. stb.: a vértanúság; XV. 41.: „O, seregek urának kedves szolgája, Egész keresztyénségnek vitéz virágja! Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya."

[61]
Eddig éltünk vitézek, tisztességéjért
Annak, ki kőrösztfán holt szabadságunkért:
Ma meghaljunk örömest, és jó hirünkért
Vitézül meghaljunk azért mindezekért.

Ahon nyitva látom Istennek országát,
Ahon jól esmérem nagy Eloim fiát!
Esmérem, esmérem az Isten angyalát,
Rothatatlan ágbul tart nékünk koronát.
(XV. ének, 102—103. versszak. *Gróf Zrinyi Miklós művei I.* Kiad.: Négyesy László. Bp. 1914. 332.)

[62] Vö. Beöthy Zsolt: *A Zrínyiász magyarázatához.* Irodalomtörténet 1913. 208—216.

S mindehhez a költő egyéni lírai érdeke, mely az egészen át kifejezésre jut (a legutolsó versszakban is!), s mely e felfogást egészen lelkéből fakadottnak vallja.

Az elbeszélő költészet legeredetibb hazai ága, a történeti epika tehát Zrínyivel oly egyéni irányba terelődött, hova a kollektivitás nem követhette. Zrínyi nem megelőzte korát, hanem — európai értelemben — a kor színvonalán állott; hanem igenis közönsége maradt hátrább: ízlésben.

Pedig a barokk ízlés némely válfajai már akkor otthonra találtak minálunk. Ennek az ízlésfajnak is, mint mindeniknek (romantikusnak, klasszikusnak, népiesnek stb.), vannak ui. változatai. Van először is nagyarányú kiképzettsége, mégpedig vagy inkább tipikus (Pázmány), vagy inkább egyéni (Zrínyi) irányban.

Amaz eleve megoldja a fejlődési problémát, mert törés és szakadás nélkül végre tudja hajtani az elavult és a kezdődő korszerűség összeolvasztását; magában hordja egy új közízlés feltételeit. E szerencsés folyamat az irodalmi élet oly területein mehet végbe legelőbb, melyek a zökkenést és megszakítást nem tűrő gyakorlati élettel érintkeznek, annak a szervei, annak követelményeivel számolnak. Ily terület volt a Pázmány Péteré: a hitéleté — az ellenreformáció legsajátabb és -gyakorlatibb harctere. Az ő stílusában benne van az ellenreformáció cselekvő részesének harcias egyénisége a maga egész energikus és szenvedélyes nagyarányúságában: hadintéző, higgadt, erős értelmével és szenvedélyesen támadó magatartásával, propagandisztikus katolicizmusával. Innen sokszor nagyarányú és nagy anyagú körmondatai, melyeket világos rend és hatalmas energia jellemez: a mellérendelések világos, áttekinthető architektúrája — de egyszersmind ezek halmozásának nagy biztosságot és céltudatot jelentő, buzogó erélye. S e „nagy stílű" barokk ízlésben nincsenek is meg ez ízlésfaj némely belső ellentétei, kinövései vagy szertelenségei; sem amelyek a különös egyéniségből, sem amelyek a sekélyes divatszerűségből szoktak származni. Egyénisége: tipikus képviselője a hitvitázónak; az ízlésfaj pedig természetes formája az ő nagy meggyőződésének, nem divat, nem keresett artisztikum, hanem lélek. Kirívó barokk elem csak egy tűnik fel nála (mint az ellenreformáció sok más jelesénél): drasztikus népiesség (profánság), mint célszerű kifejező eszköz (retorikum) a tulajdonképpeni végcél, a hitbeli meggyőzés szolgálatában. De e tekintetben korántsem megy annyira, mint némely kor- és rendtársa, kivált a németeknél.

Vele szemben ugyane „nagy stílusnak" (a komoly, teljes ihletűnek) egyéni változata: Zrínyi. A korváltás ellentétei nála átmenet nélkül, az egyéni ihlet nagy akaratából egybeolvasztatnak, de a kollektivitást még akkor ki nem békíthető módon. Magyar históriás ének természetes primitívsége és a nemzetközi eposzműfaj nagy ihlete átmenet nélkül, titáni, zseniális szabadsággal egybegyúrva; a barokk ízlés hitvalló hősétípusa ihletetten belenézve a históriás ének vitéztípusába, s ezzel az egész történeti esemény, minden — nemcsak tárgyilag, hanem költőileg is realisztikus — részletével a szenttisztelet hitfenségébe, misztikumába felemelve.

De említettem, hogy a barokk ízlésnek is vannak kisszerűbb, divatosabb változatai, melyek ugyanis a nagy stílusban önként kiképződött formai jegyeket pusztán artisztikumként, tetszetős mivoltukért kapják fel, reprodukálják, közkeletűvé képezik ki s elfajulását is — egyoldalú túlzásaikkal — előkészítik.

A barokknak sokáig jóformán csak e kisszerű értelmezése járta, s nálunk járja még ma is. Ilyen értelemben szóltam annak idején Rimay prózájának barokk „cikornyáiról" Pázmány nagyarányú épségével szemben. S szólhatnék most

keresett rímeléséről (kínrím) például a Zrínyiével szemben. Az ún. „marinizmus" mindenestől ily kinövésnek (a legnépszerűbbek egyikének) minősíthető, s belőle sok átment a német gáláns költészetbe is, míg a miénkbe (Amade) szinte semmi, a valóban keresett strófaformák cifraságain kívül. Ellenben igenis a XVII—XVIII. századbeli magyar prózában megfigyelhető a barokk cikornya hódítása; ihletett nagyarányúság helyett (Pázmány) a körmondat önmagáért való kedvelése, jelző halmozása, tudákos irodalmiassága; a nagy lélegzetű és ágabogai közt az értelmet eltévesztő, cikornyás mondatszövés. Ez az, amit Beöthy Zsolt „curiális stílusnak" mond Rozsnyaival kapcsolatban.[63] Nálunk ennek kiképzésébe belejátszhatott a magyarul levelező „török deákok" törökösen virágos stílusa is.[64] S hogy mindjárt következő tárgyunkhoz ezzel is közeledjünk, ez a fajta barokk mondatszövés Gyöngyösi prózáján is felismerhető. Tagadhatatlanul jól beleilleszkedett e körmondatos haladású modor divatjába a híres négyrímű strófa is, melyet epikus műformává Gyöngyösi szentesített valójában. A barokk próza még a XVIII. század végén is virít, de már akkor az irodalmi műveletlenség bélyegét viseli magán. Megvan máig az ún. csizmadia-stílusban.[65]

De van a barokk szellemi világnak egy más és a Zrínyi-félénél közkeletűbb hőstípusa is.

Az ellenreformáció ugyanis egyrészt visszatérést jelent — mint katolicizmus — a középkorhoz, a reformáció ellenében. Ebbeli történeti viszonyának felel meg a katolikus értelemben harcias héroszfogalom, valamint a vallásos misztikum iránti mély érzéke. E kettős szellemi arculatot képviseli benne egyfelől a jezsuita rend alapítója, Loyola Ignác (1481—1556), másfelől szent Teréz (1515—1582) víziós miszticizmusa, mi különösen a spanyol egyházi művészeten hagyott mély nyomokat.

De az ellenreformáció nem csupán a reformációval állott szemben. Közte s a középkor között ott volt még a reformáción kívül, s azt részben elősegítve a reneszánsznak pusztán esztétikai, s a szigorúbb vallási követelményekkel nem mindig számoló egyházi művészete. Jóllehet az új szellem eleinte nagy purista szigorúsággal lépett fel ez elődje ellen, visszaszorítania nem sikerült, s végül is amit belőle felvehetett, felszívta magába. A barokk ízlésnek aztán az a változata lett legközkeletűbbé, melybe a reneszánsz profán hozománya is belejátszott.

Így először is egy másfajta héroszeszmény, az antikizált hőstípus: kortársak antik hősi pózban, melybe idő jártával egyre több érzelmes elem vegyül, később pedig (XVIII. század; rokokó) bizonyos udvari elegancia és kecsesség (voltaképp a francia klasszikus tragédia hősei is e típus XVII. századbeli képviselői). Ez a profánabb hőstípus a Gyöngyösi-féle barokk ízlésnek is egyik jellemzője.

Másik, reneszánsz eredetű profán örökség a barokkban az erotikum, mely mind a misztikus rajongáshoz, mind az antikizált hőseszményhez szívesen társul. A látomásos, a rajongó misztikumot erotizálja, a „Krisztus jegyese" középkori fogalmát némi — ha szabad így mondani — szent érzékiesség színébe alakítja át („Brautmystik"); sokszor a vallásos tárgy csak ürügyül szolgál neki (innen a „bűnbánó Magdolna" nagy kedveltsége a kor művészetében). Marinónál is: szent tárgy a profán művészet szenzualizmusával. Ez utóbbi kategóriába illeszkedik bele Gyöngyösi *Csalárd Cupidója* is (Gyöngyösi különben reformátusnak született,

[63] Beöthy Zsolt: *Rosnyai és a Horologium Turcicum.* Századok 1886. 809—810.

[64] Takáts Sándor: *A magyar és a török íródeák.* In: *Rajzok a török világból I.* Bp. 1911—104.

[65] [Példák: Rimay, Gyöngyösi, Mészáros, Kónyi.]

s csak az 1670-es évek felé tért át a katolikus hitre). Az erotikumnak ilyen erkölcsi tanulsággal leplezett élvezése egyébként még sokáig fennmarad. XVIII. század végi első regényeink *(Kartigám)* előszavai eléggé bizonyítják ezt.

De ugyanez erotikum, mint mondtam, az antikizált hőstípushoz is hozzátapad. Mars és Vénus, vitézség és szerelem, „Márssal társalkodó Vénus" — mint Gyöngyösi mondja — együttes kegyeltjeiként látunk epikus hősöket felvonulni. Nyilvánvaló, hogy a *Murányi Vénus* idevág. Nálunk ez ízlésváltozatnak az iskolai latin tanultság is egyengette az útját. Az antik költészetből Ovidius, a fő-fő erotikus lesz legkedveltebb inspirálójává, s helyette csak a XVIII. század végi életbölcselő költészet fordul általában Horatiushoz.

A nemzetközi barokk ízlésnek korántsem találjuk meg irodalmunkban minden változatát. Legkevésbé a misztikus hajlandóságot (bár a vízióirodalom egy kissé újraéledni látszik).[66] Teljességgel hiányzik azonban a borzalmasnak, a kegyetlennek az a kultusza, mi szintén érzéki emóciók keresésével függ össze.[67] (Eretnekés boszorkányégetések; Shakespeare: *Titus Andronicus;* Marino: *A betlehemi gyermekmészárlás.)* A marinista irodalomban valóságos szadista darabok. Ezzel kapcsolatban a csúf, az ellenszenves keresése, a sír-, a halott-, a rothadásromantika. (Kegyetlenségek ábrázolására Zrínyinek elég alkalma lett volna pedig, hisz kimondottan „kegyetlen" nála a török, és éppen Szolimán jelleme. De nem állapodik meg ily részleteken.)[68]

[A barokk ízlés némely változatai tehát már a XVII. században korszerűek voltak minálunk is, és egészen a XVIII. század végéig azok maradtak.] (Ez persze csak első vázlat; további tanulmányozás egészítheti ki a képet, és fogja ez ízlésfaj meghonosodásának mértékét a képzeltnél bizonyára sokkal nagyobbnak konstatálni, s helyesebb megvilágításba fog állítani némely más jelenségeket is; így különösen a XVIII. század végi ún. „deákos" költőket, kikben szintén inkább a barokk, mint a klasszikus ízlés képviselőit fogja felismerni; meg fogja állapítani kapcsolataikat az osztrák jezsuita költők — Denis — rokon jellegű korábbi törekvéseivel. Ki fogja mutatni a magyar jezsuiták nagy jelentőségét ez ízlésfaj kezdeményezésében, felvirágoztatásában, mi párhuzamosan halad az építészetbeli barokk stíl hazai terjedésével. Csaknem kétszázados kedveltségének végső évtizedeiben pedig rámutat rokokó kihangzásaira is: Faludi, Csokonai stb.)

A magyar XVII. század tehát elfogadta ez ízlés némely változatait; a nagy stílusból azt, mely saját forrása területén, a vallásos irodalomén maradt s képződött ki (Pázmány); az átlag stílusból pedig a bonyolult és túlterhelt mondatszövés formaságait (Rimay), a hősantikizáló epikus felfogást, az erotikum belejátszatásával, s általában az ürügyekkel leplezett erotikumot. Mindezeknek voltak ugyanis részben hazai előzményei (a hitviták százados gyakorlata; humanista előzmények s általában deákos iskolázottság; az erotikus érdeklődésnek az elnémítottságból táplálkozó s ürügyet szívesen elfogadó mohósága), részben egykorú támogatói (törökös stílhatások); kevesebb érzéket tanúsított azonban a misztikus lelkiség műformái (mondjuk: a szent-erotikum) iránt, s egészen érzéketlen maradt a szent-hérosz költői eszményével szemben, mely az eredete szerint

[66] A *Visio Philbertinek* egész kis családja van a XVII. században *(Ének az gazdagrul:* Lipcsei-kódex; Nyéki Vörös Mátyás költeménye; a *Comico Tragoedia* egy részlete). Továbbá: Szécsi János víziója (Mihály deák kódexe).

[67] Legfeljebb egy-két ének a pokol kínjairól: *Cantus Catholici* (1703) és Kájoni Gábor: *Cancionale Catholicum* (1719²).

[68] Mindezekre nézve l. Werner Weisbach: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation.* Berlin 1921.

vallásos ihletésű ízlési formát megkísérelte sértetlenül és megalkuvás nélkül érvényesíteni a világi jellegű történeti tárgy felfogásában.

Valami erős hajlam mutatkozik e jelenségekben a vallásos és világi elem józan szétkülönítésére minálunk; lévén az utóbbi az alsóbbrendű, az irodalomban csak ürügyek alatt befogadott. Később sem találjuk e két elem olynemű egybeolvasztását, minőt Zrínyi eposza mutat. Feltűnő például a magyar romanticizmusban is a vallásos elemnek (mi pedig nyugaton jelentékenyül megvan) hiánya. Jóformán az egy Eötvös képviseli *(A karthausi)*, meg Kölcsey *Himnusza*. Nem egymás áthatására, hanem kizárására törekedett e két elem, s a XVIII. század végi felvilágosodással megindult a világi elem korlátlan uralomra törekvése a „nemzeti" jegyében.

Lássuk ezek után a magyar történeti költészet egy másik fejlődményét, a históriás éneknek a Zrínyiével szemben folytonosabb, előzményekből tovább szövődő kiképzését. A barokk szent-hősköltemény után a barokk szerelmi hősregényt: Zrínyi után Gyöngyösit.

Réginek és újnak, nemzetinek és idegennek a kollektív fejlődés szempontjából szerencsés, s azért legott szívesen fogadott kontaminálása a *Murányi Vénus*.

Elsősorban műfaji jellege érdekel, a históriás énekhez viszonyítva. Ahhoz viszonyítja ezt maga Gyöngyösi is. Az „el-mult dolgok emlékezetéről" csaknem ugyanazon szavakkal szól, mint Tinódi *(Ajánlás)*. Egyszersmind nyíltan Tinódihoz méri a maga új hozományát *(Kemény János emlékezete:* „Az olvasóhoz").

Zrínyi egy klasszikus, nemzetközi műfaj (az „eposz") emeltyűivel lendíti fel a Tinódi-féle örökséget, s eposzában, mely belső költői értékekben egészen Arany Jánosig páratlanul áll az epika terén, felismerhetni a históriás ének alapformáit is. Zrínyi azonban, ki pedig a lírában is a maga útján jár, s nem a Balassi-iskola közvetítésével, hanem közvetlenül merít idegen forrásaiból, nem hatott korára; „úgyszólva szakít a multtal, a magyar költészet múltjával; a verses históriáktól egy hatalmas ugrással az epopoeia csúcsára szökik, a rhythmus megszokott kellemét a gondolat merész fönsége váltja fel, mely körül a századokon át bizonyos költői formába verődött nyelv töredékei úgy hevernek, mint titáni kézzel összehányt szikladarabok".[69] Amiben ő tudós (mű-) költő: az annyira belső, szerkezet- és jellemzésbeli tulajdon, annyira nem látszik meg kívülről, nem fitogtatja magát tetszetős külsőségekben, hogy a költészetnek főképp ily külsőségei iránt fogékony kor fel sem ismerhette. Hosszú homályából egy század múltával kezd majd kiemelkedni, s vesz részt mint legértékesebbnek tartott költői hagyomány az új magyar irodalom táplálásában. Kora irodalmi köztudatában, sajnos, alig vehető számításba. Még Horányi[70] sem tudja méltatni költői érdemét, holott Gyöngyösit a legteljesebb mértékben magasztalja ő is.

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi *megtalálta* a magáét és előbbvitte — mondja Arany János —, magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonítja; az egykorú olvasó feltalálja benne mindazt, a mi elődeiben tetszik és még valamit, mely a költő egyéni sajátja; régit és újat: a hűséget ahhoz, a szabadságot ebben. Külön *népiesről* még szó sincs: a mi nemzeti, az népi is; az elemet költőnk úgy olvasztja magába, hogy sehol meg nem látszik a forradás;

[69] Arany János: *Gyöngyösi István*. In: *Arany János Összes Művei XI*. Bp. 1968. 435.
[70] Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum III*. Pozsony 1777. 634—635.

még ahol *tudós* költőnek mondaná is valaki, hol klasszikai tudományát tálalja föl: ott is érezzük amaz elem lüktetését."[71]

Valóban, Gyöngyösi szintoly természetesen halad az epikus hagyomány sodrával, mint Pázmány a vallásos prózáéval. Műfaj, költői kifejezés és verselés tekintetében egyaránt.

Műfaja mintája kimutatva még nincs — de mintegy a XVI. századbeli históriás ének s a szerelmi tárgyú széphistória egyesülésének fogható fel. Tárgya egykorú történeti esemény, de elöntve széphistóriás, regényes elemekkel; ő már nem csupán *értesíteni* kíván a közelmúlt közérdekű eseményeiről (mint Tinódi), hanem egyszersmind kedvező alkalomnak tekinti tárgyát, mely foglalkozási teret kínál poétikai tanultságának és saját költői ösztönének: mely tehát (a közönséget nézve) nemcsak értesít, hanem szórakoztat is. Tárgya történeti valóságán alig változtathat, legfeljebb elhallgathat belőle egyet-mást, s szépítheti a cselekvés motívumait: tartózkodnia kell tehát mindattól, mi az anyag költői módosítását jelenti. De igenis már megválasztani akként választhatja meg, hogy magában rejtse az érdekesség ösztönét (szerelmi vonatkozásokat rejtő történeti tárgy), és telehintheti valóságán mit sem változtató, szórakoztató (széphistóriás) ékítményekkel, lírai érdekű leíró, elmélkedő függelékekkel (miket főképp Ovidiustól tanult), s az egészet nyelv és verselés kellemes folyásába öntheti át. Ami az így létrejövő műfajban (melyet Toldy Ferenc verses regénynek,[72] Arany János verses novellának[73] bélyegez, s amit tán „szerelmi hősregény"-nek kellene neveznünk) költészet: az inkább díszítőelem, mintsem szerves, önálló egész. Ez már több annál, mit Tinódi adott, de nem távozik el a hagyománytól Zrínyi módjára oly messze s magasra, hová kora már nem követhetné. A korabeli művelt irodalmiság közérzésének mindenképp megfelel. Szerelmi tárgya a szerelmes nyugtalanság ügyes rajzaival, a szerelemről szóló antik fabulákkal és lírai elmélkedésekkel, a női szépség vonzó, gyöngéd képeivel oly területen elégítheti ki az érdeklődést, melyet a kor szigorúbb (hivatalos) felfogása sem tilthat el, hiszen „megtörtént" eseményről „értesít", tehát van benne valami a komoly, oktató, tudósító színezetből; nem úgy, mint „a kézirati homályra kárhoztatott" fajtalan, s a szerelmet pusztán a szerelemért űző lírai versekben. Ha e tárgy a homályban is oly nagy mértékben megtalálta a maga közönségét, mennyire megnőhetett vonzóereje egy nem tilalmas területen. Gyöngyösi sikerének tehát egyik oka ugyanaz, mint Balassiénak: a „szerelem argumentoma"[74]. S hogy e szerelmi költészet alapjában és formáiban is mennyire nem epikus, hanem lírai természetű, tehát hogy menynyire a Balassi-hagyományok világában mozog, elég legyen Arany Jánosra utalnom, ki szerint Gyöngyösi „egyes emotióit bátran tehetni Balassa Bálint egy-egy darabja mellé, sőt az újabb nyelv, nagyobb előadási ügyesség által föléjök is",[75] s aki a *Murányi Vénus* egy szerelmes részletéről[76] alkalmilag így szól: „Méltán

[71] Arany János: i. m. XI. 435—436.

[72] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története.* Pest 1867.[2] 279.

[73] Arany János: i. m. XI. 435.

[74] Vö. Rimay János előszava Balassi Bálint verseihez. In: *Rimay János Összes Művei.* Kiad.: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 42.

[75] Arany János: i. m. XI. 431.

[76] NB. Ez az „ének" nincs benne Gyöngyösi eredeti szövegében, csak az újabbakban (Toldy kiad. 1864). Az Aranytól idézett szövegnek csak első három sora van meg az eredetiben (II. rész, 338. versszak), a többi nincs! De megállapítása Gyöngyösire azért érvényes.

mondja, hogy *ének;* mert ez nem beszéd, hanem dal. És így dalolnak Gyöngyösi személyei, szóval és írásban; így ő maga, mihelyt fölmelegül. Természetes aztán, hogy e lyrai lendülésben kevesebb a tárgyilag jellemző, mint az általános emberi. A szerelmes beszéd olyanná válik, melyet *minden* szerelmes elmondhat: ez épen lyrai jellem."[77] Gyöngyösi költészetében is megvoltak valóban a népszerűsödés elemi feltételei: líraiságában ugyanaz a tipikus általánosság, mely Balassi terjedését is eredményezte. Jellemző tény, s Arany megfigyelését igazolja, hogy egy kéziratos énekeskönyvben (a „Komáromi"-ban), mint Erdélyi Pál kiderítette, külön lírai költeményként találunk önállósítva s egyesítve a *Murányi Vénus*ból kiszemelgetett részleteket.[78]

Népszerűsége másik okát nézve is párhuzamba állítható ő Balassival. E másik ok ugyanis: a poétikai tanultságra való, ovidiusi dekoráció, melyben a deákos iskolázottságú kortárs örömmel ismer reá klasszikus auktorára, melyet megért s méltányolni képes, nem úgy, mint Zrínyinek a korhoz képest modern, nemzetikeresztény hőskölteményét.

Ugyancsak a hagyomány sodrában marad s azt fejleszti tovább Gyöngyösi a költői nyelv és verselés tekintetében is. A XVI. század óta mindkettőre nézve megindult már a haladás. Maga Tinódi sem mondható végképp költőietlen nyelvűnek. Előadási formája: az ének, maga is szükségképp kiemeli a nyelvet a puszta prózaiságból; s bár csak elvétve, Tinódinál is találhatni már néhány vonzó szépségű versszakot, melyekben költői melegség, nyelv és ritmus együttes ereje lep meg. Heves harci összecsapások leírásaiban meglepően szemléletes tud lenni, s az ily jeleneteknek kivált hangbenyomásait tudja szinte utánzó érzékeltetéssel elképzeltetni. Feltűnő nála e helyeknek szövegszerű rokonsága is, tehát sablonos volta; nem lehetetlen, hogy ez már nála is korábbi énekmondói örökség. Ez örökség azonban utána sem vész el, s Gyöngyösinél jelentékeny továbbképzésben látjuk viszont. Egy másnemű sablon is felötlik Tinódinál: egy, egyetlenegy lelkiállapot feltűnően sűrűn s rokon formákban és szövegben jut nála igen szép kifejezésre: az elhagyatott, vitéz férjétől elmaradt vagy özvegy, szerető feleség siralma, veszteségérzete, melyek közt a legszebbek egyike a Pökri Annáé s a fogságba jutott Török Bálint feleségének kétségbeesése. Ez is mind egyfajta, tehát sablonos, de szép. Gyöngéd költői részvét s elképzeltető kifejezés e kis primitív remekjei sem pusztulnak el nyomtalanul, sőt Gyöngyösi művészetében is felismerszik nyomuk. Amit Tinódi szerényen, de nem dicstelenül kezdett, annak továbbfejlesztésére azonban nem a históriás ének, hanem a széphistória tárgyköre adott kedvezőbb alkalmat: a szerelemnek (Arany iménti szavával élve) „általános emberi" érzelemvilágával. Nem részletezhetem a költői nyelv e nembeli gyarapodását az epika terén, csak a legkiválóbbra, a gyöngéd választékosságával oly igen feltűnő *Argirus*ra utalok, mely a költői nyelv tekintetében legközvetlenebb elődje a *Murányi Vénus* költőjének. Mind e széphistóriák költői nyelve abban jeleskedik főképp, mi a szerelem beszédét avatja a köznapin felülemelkedővé: a női szépség magasztalásában, s az aposztrofáló líraiságban. Hogy Balassi hozománya az epikus területen sem maradt felhasználatlan, kétségtelen, bár nincs még kimutatva. Ugyane nyelvhagyományt folytatja s emeli minden eddiginél kitűnőbb s választékosabb ízlésességre Gyöngyösi István, az epikumban is lírai költő, a szerelem lírikusa. Pázmány a logikumot, Gyöngyösi az esztétikumot képzi tovább, s ké-

[77] Arany János: i. m. XI. 437.

[78] Erdélyi Pál: *A „Komáromi énekeskönyv"*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1899. 432—433.

pezi valóban ki egy első megállapodott tökéletességű stílszerzeménnyé az elődök nyomában. Azt az egy „bizonyos költői formába verődött nyelv"-et, melynek Zrínyiben csak titáni kézzel összehányt töredékeit fedezte fel Arany — Gyöngyösi ugyane hagyományos formában tökéletesíti s állapodtatja meg. Költői szólam és nyelv emelése körül hatalmas újítónak vallja őt Arany, újítónak, de „a réginek, a megszokottnak alapján". „Dictiója — úgymond — képes, feltörekvő, közönséges dolgokat szépítve mondó, annyira, hogy néhol abba a hibába esik, melyet a *precióz* szó jelöl; — mindamellett magyaros, egy-egy közmondás, népi fordulat visszásság nélkül olvad belé. ... Nyelvre nézve felölelte az egész akkori magyar nyelvet, tájszavaival s mind avval együtt, mi a régi nyelvből tudomására volt. E részben a nyelvtanuló, a költő, még most is járhat hozzá iskolába."[79]

Végül, ami a verselést illeti, az epikus nemben ő hajtja végre legteljesebben a szövegversnek az énekemléktől való felszabadítását, ő képezi ki ritmikailag önálló, tökéletes szövegverssé a magyar tizenkettőst, s avatja fel mintegy véglegesen epikus versformává. Ritmusérzéke felülmúlja minden elődjéét, s a nyelvet erőszak nélkül tudja az immár szigorúan kiszabott ritmuskeretekbe ömleszteni: verselési gyakorlata egy bizonyos versmondattant állapít meg a nyelv számára, melynek hatása éppoly messzire — egészen Arany Jánosig — terjed, mint a költői stílt és ízlést illető minden előbb említett erényeié.

Mindezek után sem hagyható megemlítetlenül *tudatossága* a költői művészetben. Műfaját illetőleg mind a *Murányi Vénus*, mind a *Kemény János* kiadása alkalmából világosan nyilatkozik, kivált az utóbbi alkalommal: „noha a' fel tett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mind azon által nem tartottam szintén ollyan rendet, mint a' folyó irással való historiában, hanem a' Poësistis kévántam azokban követnem, ... azért szaporitottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más féle leleményes toldalékoknak közben vetésével, a' kik nélkülis a' historia és abban lévő dolgok valósága végben mehetet volna ugyan, mind azon által azoknak nagyob ékességére és kedvesseb voltára nézve inkáb tetzet azt az említet dolgokkal meg színlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módgyára csupán csak a' dolog valóságát fejeznem ki a' versek edgyőgyüségével."[80] Íme, egyenest Tinódihoz méri műfaji újítását.

Nem kevésbé tudatos intézője verselési gyakorlatának is. Ő az első magyar költő, kitől verstani fejtegetést olvashatunk.[81] Elmélete a kadenciához van ugyan szabva, tehát e legkülső s legkevésbé ritmikai tényezőjéhez a versnek; a versíró kényszerű szabadságainak igazolására latin példára hivatkozik ugyan: de a kadenciában éppen az énektől felszabadított szövegversnek egyik legjellemzőbb jegyét kell látnunk, s a külsőleges, prozódiai merevségekben eleven magyar ritmusösztön keresi a maga utólagos, tudós igazolását. Egyébként pedig történeti okmány e fejtegetés nemcsak Gyöngyösi tudatossága, hanem a kortársak, az olvasóközönség ugyane részbeni öntudatlansága felől. Megható látvány, mint oktatja, neveli közönségét, mint igyekszik felvilágosítani őket, mi miért van másképp a versben, mint a prózában, miért folyamodik a versíró néha oly szavakhoz, melyeket nem mindenütt ismernek az országban, vagy kétféle ejtés közül miért kedvez alkalmilag az egyiknek, másszor a másiknak, miért szól egyenes beszéd

[79] Arany János: i. m. XI. 438—439.

[80] Gyöngyösi István: *Kemény János emlékezete. Az Olvasóhoz.* In: *Gyöngyösi István Összes Költeményei II.* Kiad.: Badics Ferenc. Bp. 1921. 201, 204.

[81] Uo. II. 201—203. [Vö. Szenci zsoltárfordításának előszava *(Szenci Molnár Albert Költői Művei.* Kiad.: Stoll Béla. Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 6. Bp. 1971. 14—16).]

helyett képes átvitellel stb. Ne tekintse az ilyen szokatlan használatokat az olvasó — írja Gyöngyösi — tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versnek kedvéért levő szükséges cselekedetnek; s ha ilyenekre akad, „csak ugy olvassa, a' mint vannak, ha a' verseknek jó rendit megh nem akarja vesztegetnÿ, a' mely csak egy bötűnek változásávalis hamar meg esik".[82] Ily figyelmeztetés nem vallhat másra, mint a közönség ritmusérzékének fegyelmezetlenségére, szövegvers olvasásában s felmondásában való gyakorlatlanságára. Hogy a jó vers és biztos ritmusérzék nem veleszületett kiváltsága a kollektivitásnak, hanem felülről, kiváló ritmusérzékű egyénektől szabályoztatik; s hogy verselni is valószínűleg inkább az írótól tanult a nép, mintsem amaz a néptől — ily felfogást csak megerősíthetne Gyöngyösi példája. Kéziratos terjesztéssel azért is romolhattak meg a versszövegek, mert a másolók ritmusérzéke nem tiltakozott eléggé ellene. „Sőt valamely verseket csak kétszer vagy egyszer pariálnak (másolnak) is — mondja Gyöngyösi —, ha ollyan ember nem irja azokot, a' ki fundamentomossan ért a' versekhez, nincsenek azok meg vesztegetés nélkül. A' kit én mások irása alá attam, magam munkájánis böven experiáltam."[83] A verselési gyakorlat szabályozására csak a nyomtatás meghonosodása óta nyílt korlátlan alkalma a műköltőnek. Gyöngyösi e részben Balassival együtt a régi magyar irodalom legnagyobb horderejű hatótényezője.

Tudatossága nem ér el a költészet belső, lelki gyökeréig; de alaki tényezőit világosan érti s méltányolja. S az irodalom ezen korában a fejlődés menete, mint már láthatjuk, csupa ily „külső" eszközök, alaki szerzemények kiválasztására s tudatosítására törekszik; írás, irodalmi köznyelv, költői nyelv, lírai és epikai műforma, lírai és epikai szövegvers kiképzése: eddigi eredményei. Balassi, Pázmány, Gyöngyösi a fejlesztés legerőteljesebb tényezői, s tudatosság tekintetében Gyöngyösié köztük a legkétségtelenebb.

Hatása rendkívüli lett, s abban a korban vált aktuálissá, mikor Balassi felszívódása a hagyományba már-már végbement. A *Murányi Vénus* (1664) kivételével a század 90-es éveitől kezdve jelentek meg munkái, s hódító útra a XVIII. századdal indultak, magukba olvasztván Balassi hagyatékát is, mellyel műfajban nem, de lélekben rokonok. Mikor Amade friss, új dalai világukat élik, ugyanakkor hág legmagasabbra Gyöngyösi népszerűsége: a XVIII. század második felében. A külföldön író Czvittinger (1711) még nem szól felőle. Bod Péter (1766) már így ír: „Igen kedvesek a' versei, annyira *el-is híresedtek*, hogy sem előtte, sem utánna mássa nem tartatik Gyöngyösinek a' vers írásban."[84] Régibb költőink közt ő az egyetlen, ki szinte zökkenés nélkül származik át az új korszakba; sőt az ott kialakuló irodalmi iskolák közt van egy (a „népies"), mely benne látván az igazi magyar költői hagyomány képviselőjét, őt utánozza, s újító törekvésekkel szemben makacsul ragaszkodik az ő ízléséhez. Dugonics (ez iskola feje) szerint, ki műveit újra kiadta, magyar anya még ilyen poétát nem szült; magasztalja Orczy, Ráday; magasztalja még Bessenyei György is, az új irodalom megindítója: „Miólta a Magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig olly Poéta benne mint Gyöngyösi nem vólt."[85] Egy XVIII. század végi debreceni iskoladráma[86] a poéta-

[82] Uo. 205.
[83] Uo. 205.
[84] Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766. 96.
[85] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779. 285.
[86] *Poétaczenzura* (1796). Kiad.: Bernáth Lajos: *Protestáns iskoladrámák*. Régi Magyar Könyvtár 21. Bp. 1903. 263–291.

osztály felvételi vizsgáján prezideáltatja őt, a jelenlételben akadályozott Apolló helyetteseként. Segesvári István, ki egy fordított munkája előszavában a magyar nyelv viszontagságaira visszatekint, Pázmány mellett őt is, amannál nyíltabbul méltányolja: „Leg-szebb és leg-elevenebb gondolkodású Poëtá"-nak, nagyon olvasottnak s a magyarok előtt ugyanoly becsben tarthatónak vallja, amilyen kedves poétájok az olaszoknak Tasso, a franczoknak Voltaire, az anglusoknak Pope, a németeknek Opitz.[87] A Keszthelyi Helikon első ünnepélyén (1817) Gyöngyösi emlékezetére ültetnek fát a megjelent költők (köztük Berzsenyi). De minden ilynemű magasztalásnál s a Kőszegi Pálok, Lázár Jánosok, Orczyak, Dugonicsok és Gvadányiak, s más immár feledésbe merült verselők őt követő vagy utánzó műveinél jelentékenyebb az a tény, hogy a hatás révén, mit Aranyra — ennek tudatos művészi válogatásán átszűrve — gyakorolt, beleszivárgott a magyar klasszikus költészetbe. „Valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez."[88] Maga mondta: ugyanaz az Arany János, kinél Gyöngyösi jelentőségét s érdemeit kézzelfoghatóbban senki sem mutatta ki.

Arany János utóbbi szavaiban Gyöngyösi már mint a „költészet és nyelv", tehát költői stíl és ízlés *magyarságának* a népivel egyenrangú képviselője van értékelve. S ez már csak annyiból is helyes, mert Gyöngyösi maga is hatott a népi ízlés kiformálására. Mind ő, mind Balassi idegen, (ókori vagy humanista) latin példányok hatása alatt teremtettek vagy képeztek ki egy magasabb rendű műköltészetet, de — főképp azon „kénytelenségek" folytán, miket nyelv, ritmus, műveltségi hagyomány, faji és nemzeti ösztönök jelentenek — magyar költői stílt, magyar ízlésformát képeztek ki belőle: az elsőt, mely irodalmunkban hagyományként állandósult s népszerűsödött. Ez első, *régi magyar költői stíl*, idegen ösztönzései és elemei ellenére, ma már katexochen magyar stílnek és ízlésnek tetszik, s valóban az is, mert magyar közízlés fogadta be s szállította le idővel a népköltészetbe is. Balassi—Gyöngyösi-féle meg népköltészeti ízlés és stíl valóban rokonok ma már, mert azzá váltak. Az egyéniség horderejét azonban ne tévesszük szem elől: e két nagy költő a maga korában föléje emelkedett a népinek, s ha ez ma velök egyeműnek látszik, az elsősorban az ő érdemök, mert hatottak reá, s magukhoz emelték. Ez a „haladás" rendje.

3. GYÖNGYÖSI S A BAROKK ÍZLÉS[89]

Erről bőven és szépen szólt Riedl egyetemi előadásaiban.[90] Ő a barokkot főképp az abszolút királyi hatalom velejárójának tartja; kevésbé érinti (elméletben alig is) ez ízlésfajnak az ellenreformáció szellemével való genetikus viszonyát. Gyöngyösire nézve három ponton állapítja meg a barokk jelleget:

[87] *Physico-Theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságinak a' teremtés munkáiból való megmutattatása.* Irta Angliában Derhám Viliám. Magyar nyelvre forditotta Segesvári István. Bécs 1793. XXV. lap.

[88] Arany János: i. m. XI. 440.

[89] E fejezet a többinél később keletkezett. Ezzel kapcsolatban l. az utószót. *(K. H. J.)*

[90] Riedl Frigyes: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig.* Jegyzete Csoma Kálmán. Ep. 1908.

1. Kompozicióban. (Külsőleges, nem organikus; események sorban felfűzve, de közbül betoldások. Túlteng a dekoráció; mulattatni akar vele. Rendszertelenség, mesterkéltség, cikornya.)

2. Stílusban. (Már címeiben is: mitológia. Bizonyos túlzás a képes beszédben: „Tapsol a reménység örömmel szívükben;" a gyűrűnek „küzködnek kövei az égi tüzekkel, Dúlják azokat is ragyogó fényükkel.")

3. Allegorikus mániában.

Magában a költő lelki struktúrájában is felismeri a barokk jelleget (hajlékonyság, fordulékony jellem, momentán hevülések). A *Murányi Vénust* egy udvarone írta megbízás alapján. Ismételt tárgya: előkelő özvegyek férjhezmenetele. (Megbízás!)

Utal még a lelki élet *chria*-szerű tárgyalására. Felhívja a figyelmet arra, mily különös dolog Gyöngyösi részéről antik mitológiai apparátust vonultatni fel Wesselényi körül, akit ő jól ismert a maga kortársi mivoltában.

Kimutatja, hogy Murány megvétele nem a nádor parancsából történt (mint ahogy Gyöngyösi előadja), hanem Wesselényinek privát kalandja volt.

Csoda, hogy a közkézen forgó irodalomtörténetek Gyöngyösivel kapcsolatban ez alapos fejtegetés után is hallgatnak a barokk ízlésről. Riedl még a *Rózsakoszorú* némely borzasztóan realisztikus leírásaiban is figyelmeztet ugyanez ízlés egy másik változatára (a mártírok kínszenvedésének részletesen hű ábrázolásai).

Lássuk most e kérdést a mi korábban is érvényesített szempontunkból.

A históriás énekhez képest tehát Gyöngyösinél is jelentékeny módosulások, bár nem oly szerves természetűek, mint Zrínyinél, hanem inkább csak járulékok, ékítmények; s a barokk ízlésnek nem azon nagystílű, kivételes nemében, hanem kelendőbb, könnyedebb, felszínesebb változatában.

Magának az esemény külső lefolyásának egyébként hű s csaknem krónikás részletezésű előadása éppúgy, mint a históriás énekekben. Még mellékesekben is reális, apró részletek (a kötélkészíttetés; Kádárt kétszer is leküldi a létrán; a német, hogy ülte át mint lovat, a falt). Igaz, hogy ily részletek (nem szólva a pontos helyrajzról, névsorról) nemcsak krónikás, hanem költői érdekűek is nála. Nem egy tekintetben forrásértéke van (pl. Kemény fogságára nézve).

Tárgya, bár egykorú esemény, mégis különbözik a históriás énekekétől, s csak látszólag egyezik amazokéval. Országos érdekű politikai és hadi ténynek látszik ez is, melyről a kortársakat érdemes értesíteni; valójában — mint egyetemi előadásaiban Riedl rámutatott — Wesselényi privát ténye, ki anyagi érdekből szerezte meg magának Murányt Szécsi Mária kezével, ugyanakkor Szécsi Máriának is kedvére cselekedvén, mert őt nővérei és sógorai már elütötték Murány birtokától. Örökség- és hozományátjátszó csel kettejök részéről Murány átadása, ill. átvétele. Szécsi Mária részéről tehát nem politikai értelmű „árulás" — mint a későbbi költészet fogta fel —, hiszen nem is ő volt a vár kapitánya. Gyöngyösi azonban úgy adja elő, mintha Wesselényi a nádor parancsára indult volna a hűtlen Murány visszafoglalására a császáriak számára. Vagyis szépíti a cselekvés indokait, de egyúttal a históriás énekek politikai érdekű tárgykörébe transzponálja. Ez hát az első pont, melyen a históriás ének tárgyfelfogásához alkalmazkodik. (Riedl szerint Szécsi Mária megbízásából írja az egészet; Szécsi Mária csak céloz erre a költeményben.)

Nagy különbség ellenben a históriás énekhez képest a tárgyban, hogy bár országos politikai és hadi tényként van bemutatva, a szerelmi motívum televitelével tényleg mégis oly magánjellegű történetté alakul, mely a históriás énekektől eltérőleg két embernek, egy férfinek s egy nőnek életrajzából kap ki egy regényes

fordulatot. A „história", a közéleti történet, az „érdemesen viselt dolgok . . . emlékezetének örökös megmaradása gondja" (mit Gyöngyösi emleget „együgyű históriája" ajánlásában, s mit a históriás ének csakugyan komolyan vett) itt csak a szokásnak hódoló cégér, komolykodás, tárgya fontosságát bizonyítgató: külsőleges csatlakozás a komoly hagyományhoz. De e cégér alatt egészen másnemű érdeklődést szolgál ki, ahhoz képest kisszerűbbet, profánabbat, sőt a kor uralkodó felfogásához mérten „frivolabbat". Van ebben valami kétszínűsködés; kétségkívül könnyedebb számolás a korviszonyokkal, divattal és saját ihletével, mintsem Zrínyi esetében. A koncepció gyökerében látni már, hogy a barokk ízlésnek a Zrínyiénél kisebb fajsúlyú, udvaronci (prókátori) változatával van dolgunk. [Valódi és mutatott motívumok kirívó együttese: Wesselényi és Mária első találkozása stb. — szerelem + politika (furfang).]

Eszerint már a tárgyban valami belső meghasonlottság, felemás jelleg, aminek tisztázására Gyöngyösi nem is nagyon törekszik: beéri az ajánlásbeli színre való elintézéssel, a látszattal. Bizonyos önáltatás író és olvasó részén.

Nem megnyugtatóbb a históriás ének új műfajba emelése sem: az esemény s a hős antikizálása. Vénusnak és Mársnak tulajdonítja — ajánlása szerint — a murányi dolgok „szerencsés végben menetelét". Ez tehát csodás elem volna. De ugyanott megmondja, hogy ezt voltaképp csak úgy kell érteni, hogy „szerelem és vitésség" segítségével, társulásával ment végbe a dolog. Tehát nem igazi csodás elem, melyet valódi hit táplálna (s nem is lehet, mihelyt keresztyén költő antik istenséget szerepeltet), hanem egyszerű allegória. Poétai játék, melyet komolykodva végigvisz, holott eleve megmondta, hogy nem kell komolyan venni (a história ezek nélkül is végbemehetett volna — mint *Kemény János*ban mondja).[91] Tehát újabb önkéntes illúzió, önáltatás. Csodás elem tulajdonképpen: a hős antikizálásához tartozó apparátus.

És e felszínes játék mily huzamos és fáradhatatlan! S amellett mily leplezetlenül külsőleges! A hős antikizálásának előkészülete a poéta antikizálása volt (invokáció Apollóhoz). Az egész dolgot az istenek tanácsa határozta el, Wesselényi „ohajtása" felhatván az egekbe; s még azt se mondja meg, melyik isten (csak „egy közülök") teszi meg a döntő javaslatot, hogy Vénust és Mársot bízzák meg. Vénus Cupido nyilára, mely Ferencnek van szánva, ráírja: „Groff Szécsi Mária." — A nyíllövés jelenete csaknem a *Zrínyiász*-beli feszületjelenet paródiájának tetszik: mint ott a feszület, itt Cupido számlálja elő Wesselényi jövendőjét. — Wesselényi sose látta Máriát, mégis (megnyilaztatván) szerelemre lobban iránta: ez abszurdum alatt az az igazság rejlik, hogy Wesselényinek feltett szándéka volt Máriát s vele Murányt megkaparintani; de a mitológiai fikcióval Gyöngyösi ezt jól elintézi; felveti maga is a kérdést, hogyan szerethet bele látatlanul, hiszen „az szem az szerelemre való kalahuz", de az is igaz, hogy a szerelem dolga „Isteni végezés" (értsd keresztyén módra), s az istenek (értsd antik módra) íme így akarták; ezt a végezést „Fátumnak" hívják.[92] Végrehajtásának alapja pedig

[91] *Kemény János emlékezete. Az olvasóhoz.* In: *Gyöngyösi István Összes Költeményei II.* Régi Magyar Költők Tára. Bp. 1921. 204.

[92] Wesselényi még Máriának is azt írja, hogy Cupido nyila bírta őt szerelemre. — Nagy Jánost is Vénus küldi oda kapóra levélvivőnek (egy Nagy Jánost — Vénus!). — Maga Wesselényi is azzal argumentál Solymosi lebeszélésével szemben, hogy Vénus és Márs az ő indítói.

ez az isteni beavatkozás. Láttuk az alapban e felszínes duplicitást. A beavatkozás untalan megújul. Mária megkapta Wesselényi levelét, de otthagyja a követet, s mielőtt választ adna, elszunnyad: Cupido nyilat ereszt mellébe, s erre adja aztán meg Mária kedvező válaszát. — Első találkozásukkor is — látatlanul — jelen van Cupido, Vénus, Márs. Mindig ott gyámkodnak.

A dolog valóságához képest Vénus mellett Mársnak kevesebb s csak utólagos és mellékes szerep jut: Márs indítékként egyelőre a nádor helyettesítette. Nagy Jánost, a levélvivőt megesketi Wesselényi: ha titkát elárulja, kardja miatt vész — „ugy segéllyen az Márs" (igaz, hogy itt a *társ, vársz, járs* „desinentiákra" kellett a „cadentia" !). Wesselényi találkozóra megy Máriához; nagy vihar támad; ekkor jelenik meg Wesselényinek Márs, és biztatja, hogy csak bátran tovább, hisz ő lát dolgához Vénusszal együtt. Szerepel a költemény végén is, de csak a költő visszatekintésében: pénteken történt a vár megvétele (Vénusnak szentelt napon); Vénus volt „fő ezköz, s-kalahuz", Márs volt a segéde: „strázáló". — Wesselényi csakugyan inkább a „szerelem", mint a „vitésség" hőse a költeményben; ehhez képest az antikizálás is túlnyomólag a szerelmi mitológia apparátusával történik.

Igen, de akkor hol marad az országos érdek? Végre is egy vár megvételéről van szó, oda vitéz kell, hős, a szó igazi értelmében. A látszatot tehát erre az oldalra is meg kell menteni. Hol itt a hős? Példálózásban, szóban, jelekben, külsőségekben. Heroikus-erotikus párhuzamok: Páris — Helena, Dido — Aeneas; antik hősökhöz hasonlítás: Curtius, Hercules, megfelelő jellemzés (túlzás) kíséretében (Hector, Athlas, Ulysses, Titán, Achilles). Példa Wesselényi múltjából: medvevadászat; bátorsága, lélekjelenléte emlegetve. Mária így szólítja őt levélben: „Hadakozó Márs vitéz onokája." A költő mondja: szerelem- s vitézségnek együtt van lakásuk Ferencben. — Wesselényi múltjából sok jeles példát számlálnak vitézei, kikkel Murányba megy, de ezt csak a költő mondja. — Wesselényi sohasem ijed meg, mikor környezete elveszti a fejét. Solymosi bátortalanító aggodalmaira felelve Wesselényi hivatkozik vitézi múltjukra, az egekig érő szép hírükre stb. Van a III. részben egy kis hőskölteményfoszlány, mely Wesselényi vitéz emberei jellemzi, dicséri: Vadászi Pált, Fekete Lászlót — mérjük ehhez a vezért. — De meg kell adni: a kalandban volt kockázat, bár Wesselényi tudja, hogy Mária megteszi az előkészületeket, de emberei közt az asszonyi praktika veszedelmeiről is hangzik el aggodalom. Gyöngyösi igyekszik is a vállalkozás nagyszerűbb jellegét — ily „vitézi" értelemben — kiemelni: a vitézek esküsznek, nagy dolog áll előttük, hisz irtóznak Murány nagy erősségétől, olyan is, ki pedig Nagy Sándor vagy Xerxes seregétől se félne. Maga Wesselényi is — Solymosit korholva — erre hivatkozik: mit fél „illy sereg vitéz emberekkell, Kik mint Sándor hada, ollyak fegyverekkell." Hősi mivoltát kimutatja Wesselényi a szándékban, a tót parasztokkal való jelenetben: pallosa villámlik kezében (de azért helyén az esze: ők csak hárman vannak: „azért egésséget magcknak kerestek"). Mikor a várhoz érnek s a lajtorját nem találják, Solymosi megint okoskodik, Wesselényi patetikus hősi pózba vágja magát: készebb itt meghalni, hajnalban vitéz módra nekivágni a kapunak, s veszni, mint „Márs fia" stb. — így vitézi hírük fennmarad, krónikák örökítik meg (vö. Zrínyi !). Úgy elragadja heve, hogy maga a költő csendesíti: „Lassan Wesselénil távul még az halál" stb. Hogy az antikizálásnak semmi híja ne legyen, Wesselényinek irigy ellenese is a mitológiából van elővéve: Echo ! (a puskalövést ő zengeti ijesztő naggyá stb.).

Mária antikizálása is annak rendje szerint megtörténik. A mondottakból őreá is eső részen kívül a következő módokon: az istenek bölcs sugallásától füllent

egyet szerencsésen, hogy halászatra megy; Diánához van hasonlítva, de még „delibb"; ami Délosnak Diána, Cyprusnak Vénus, a Parnassusnak Apollo: az Muránynak Mária. Itt azonban igen szépen kinaivodik a hasonlat.[93] Párhuzam: Ariadne és Theseus (Mária — Wesselényi). Meggyőzi Júnót, Cypriát, Bellónát, Pallást, Svádát, Phoebét, Penelopét (itt is átnaivodás!)[94]. — Wesselényi egy tréfájára fegyverhez szokott amazonként felel. Hectornak, Ulyssesnek elég volna a feladat, mit e menyecske kezd. Bátran előkészíti a talajt Wesselényinek: elfogatja a vártákat; pisztollyal megy ki a bástyához, vitéz szívvel Bellónához hasonlón. — Festve a veszedelmek, melyekkel játszik. Van benne ravasz lelemény is célja elérésére. — Ha Wesselényi nem állna szavának, Mária el van szánva mindenre — éppúgy, mint Wesselényi ama patetikus helyen: tehát Wesselényi nélkül is végbe vinné szándékát! Külön betétet is szán Gyöngyösi Mária bátorságáról, s Palláshoz hasonlítja: különösen kiemelve, mily nagy igyekezet ez egy asszonytól! A császárné levele vitézhez illendőnek mondja cselekedetét, azért vitézi ajándékot küld neki: felszerelt lovat; olyan rajta, mint Penthesilea; kitűnő lovas: Diána, Athalanta gyorsasága; következik aztán Mária dicsérete antik példák halmozásával; egyenest az „Isten-Asszonyok" közé számlálná. Lakodalmukon jelen van Hymen, Juno, Vénus.

1. Históriai érdeklődésűnek feltüntetett szerelmi történet; országos érdekűnek feltüntetett magánkaland, anekdota; 2. antik istenvilággal érintkező kortársak, felemás mennyország; csak allegóriának veendő mitológiai fikcióktól mozgatott cselekmény; 3. antik hősi típus: párhuzamokkal, hasonlatokkal, megnevezésekkel szuggerálva, s általában heroikus *látszat* az erotikumon: a *Murányi Vénus* műfaji koncepciójában, cselekményében és alakjaiban ily és ennyiféle belső ellenkezést láttunk egy kalap alá fogva. Csupa felemásság, duplicitás, diszkrepancia, kontraszt: ürügy és voltaképpeni szándék, csodás (költői) elem és valóság — mez és jellem között. S ami fő, e felemásság leplezetlen, semmi kísérlet valami teljes egybeolvasztásra; úgy kell hinnünk: tetszik a költőnek e másítva tükröző játék, mely a való mellé vagy elé látszatot tol, a jelenben élő elbeszélő minden szemléletéhez valamely antik fikciót asszociál. A költészet itt abból áll, hogy minden aktuálishoz és egyénihez előhív emlékezetéből egy megfelelő antik sablont. „Mintha"-költészet: Wesselényi és Mária dolgát mintha Vénus és Márs intéznék; mintha Párist és Helenát látnók bennük; mintha nem anyagi érdek, hanem a szerelem — mintha nem a szerelem, hanem politikai rugók mozgatnák

[93] Hova fordul az nap, ott van fényessége,
Az honnét el-megyen, lesz éj setétsége,
Le-gyött az Murányi napnak delisége,
Fényesül az erdő árnyékos zöldsége.

(Murányi Vénus. Gyöngyösi István Összes Költeményei I. Régi Magyar Költők Tára. Bp. 1914. II. rész 288. vsz.)

[94] Le sem veszi szemét szép ábrázattyárúl,
Mint az sas-keselő mikor naphoz járúl,
Eörömest rosákott szedne orczájárúl,
S-klárist szakasztana kedves ajakárúl.

(II. 338.)

stb. Allegorikus koncepció, allegorizált történet, allegorikus hősök. Egy „átlagos" barokk ízlés jelenségei a profán nemben. Mozgatója asszociatív képzelet, mely fél lábával a jelen életen, a másikkal az antik poézis birodalmán áll. Se nem mai, se nem antik; belső hit nélküli, szórakozó játék egy csodált költészet ruhatári darabjaival. Nagystílúságához éppen a hit komolysága hiányzik menthetetlenül (Vénus, Cupido stb. az „Istennel", a „jó Istennel" gyakran együtt emlegetve).

Ugyanez allegorizálva asszociáló hajlam mutatkozik meg a *kompozícióban.* Halad ugyan renddel — históriás ének módjára — az események egymásutánjában; legfeljebb — két helyszínről szövődvén szálai — a helyszínt váltogatja. De lépten-nyomon eszébe jut valami az antikvitásból, valami allegória vagy „fabula", s azt legott elmondja vagy hősével mondatja el (mikor az rá sem érne beszélni). Úgyhogy a mai valóság és az antik poézis világa nemcsak a költeménynek említett belsőbb rétegeiben asszociálódnak allegorice, hanem szakadatlanul az előadás folyamán is.[95]

[95] Ily betétek: a hír (I. 19.); az egyenetlenség:

Oh az régiektül el-fajzott nemzetség,
Hiredben, s-nevedben korcsosult nemesség!
Miolta köztetek nincs az egyenlőség,
Illy rútúl azolta praedál az ellenség.

(I. 29.)

Vö. Tinódi:

Tudjátok magyarok hírösök valátok,
Míg nagy szeretettel egymást hallgatátok,
De mihelt köztetök ti meghasonlátok,
Ottan országtokban ím mint pusztulátok!

(Prini Péternek, Majlót Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról. 21—24. sor.)

ntazás hadi területen (I. 86.); az irígység (II. 38.); a pénz hatalma (II. 102.); minden kezdet nehéz (II. 157.); medvevadászat (II. 253.); Daedalus (III. 45.). Többnyire azonban ezek is szerelmi tárgyúak: a szerelem hatalma (I. 157.); Cupido házatája (I. 166.); a szem a szerelem kalauza (II. 10.); szerelmet az istenek osztják (II. 16.); titkot nem jó akárkinek megjelenteni (II. 42.); szerelem és vitézség (a legjellemzőbbek egyike, a hős-koncepcióhoz!):

Két hasonló dolog: szerelem, s-vitésség,
Kiket egyaránt ér mind jó, s-mind veszteség,
Vénus és Márs között van régi s(z)övetség,
Az miként tanított errül az régiség.

(III. 4.)

Echo (III. 105.); Páris és Helena (III. 134.; e két előbbit Wesselényi mondja el); szerencse — szerelem (III. 190.); türelem rózsát terem (III. 228.: a költő mondja Wesselényinek: „Lassan Wesseléni! távul még az halál..."); váró szívek nyughatatlansága (III. 267.).

Vö. ezeket a Tinódi-féle tiszta narrációval („vala"). Maga a költő személye is szívesen különválik, s megmutatja magát bizonyos fordulópontokon:

Ha ők nem nyugodnak, kely fel Musám te-is,
Az második után meny harmad részre is,
Muránban Wesselén miképen ment be-is,
Reszéld ell s-dolgának mint szakat vége-is.

(III. 3.)

De minek előtte ezek történtenek,
S-az hoszu laytorján fel-verekettenek,
Hald, ehez az Várban miként készültenek,
S-Mária dolgai ott-is mint lettenek.

(III. 246.)

Mindez elmélkedések, leírások és fabulák csak rá vannak aggatva az események fonalára; szervesen beleszőve nincsenek, annak a szempontjából szükségtelenek, fölöslegesek. Viszont ezek szempontjából a mese csak ürügy, hogy ők is elmondhatók legyenek. A kompozíció tehát egy felemás anyag folytonos váltakoztatása, minek hatása a barokk *össze nem illés*, a barokk kétféleség folytonos éreztetése.

A műalkotás minden fázisában ugyanazt a végső elvet találtuk: szándékosan felemásnak meghagyott kétféleség; össze nem illesztett párosság, melynek tagjai (elemei) közül az egyik tényleges, konkrét, jelenvaló, szemléleti — a másik: látszat, árnykép (absztrakt), idézet, képzeletbeli. Mondjuk: egy való elem s egy poétikus, amaz csak ürügye ennek, s nem organizmusa. A poézis nem beleolvadás a valóba, hanem csak allegorikus asszociáció.

Az asszociált elem, mint látni, csaknem kizárólag antik poétikai, a valóság pedig, melyre ráaggatódik, mint szerelmi motívum érdekli a költőt. *Antik poétai elemekkel asszociált vitézi erotikum.*

Ebben végre is nem volna „diszkrepancia", hisz az asszociált elemek is túlnyomólag erotikus érdekűek. S mégis, e végsőig vezetett meghatározásban is felismerszik az ürügyös felemásság, mihelyt a költeményt a korviszonyok világánál nézzük. Az erotikum magában véve nem nyert bebocsátást az akkori literatúrába, az ókori poézis ismerete azonban tudós erénynek számított. Tehát ez utóbbi megadta a tudós látszat köpenyegét az előbbinek is, s az erotikum a tudósság ürügyével irodalmilag érvényesülhetett.

És e költeményben egy van, amit komolyan vesz a költő, ami őt igazán érdekli s ihleti: a szerelem motívuma. Ellátja a históriai érdek ajánlólevelével. Társítja a vitézség eszményével, tudós apparátussal antikizálja: de végül is csak az erotikum érdekli igazán.

Költőileg értékeseket is leginkább ezen a ponton ad. Érti a szerelmi érzés általános pszichológiáját, kiváló a női szépség gyöngéd ábrázolásában; e téren testilelki szemlélete eleven, s a szerelmes beszéd moduláciőiban gazdag.

Női szépség rajzai: általános, sablonos gyöngédség, klasszikus párhuzamokkal és naiv metaforákkal; nem annyira láttató, mint magasztaló.[96] Az antik (tudós) és naiv keveréke ismét barokk.

Érvén az laytorját, kezdnek az hágáshoz,
Az szerencsétlenség itt-is akadált hoz.
Vgyan sok tövissen *jutcz*, Ferencz, rosádhoz,
Igy jutt az arany-is az szép ragyagáshoz.

(III. 295.)

[96] Mint szép Semiramis, nyukszik az ágyában,
Jádzadoz az szellő kin-függő hajában,
Nap-keleti klárist látnál ajakában,
S' rosák mosolygonak gyenge orczájában.

(II. 143.)

Hova fordul az nap, ott van fényessége,
Az honnét el-megyen, lesz éj setétsége,
Le-gyött az Murányi napnak delisége,
Fényesül az erdő árnyékos zöldsége.

(II. 288.)

Többet ér testi és lelki szemlélet egyesítése; a szerelmes nyughatatlanság, törődés, a szeméremmel viaskodó szerelmes vágy rajza;[97] bizonyos színlelő pszichológia is ügyesen (Eurialus és Lucretia mintájára?).[98] Ezek aktuális lelkiállapotok rajzai, de könnyen átmennek általános elmélkedésbe, s betétszerűekké válnak.[99]

Az mint üle azért, lassan emeledék,
S' mint az nyiló rosa, gyengén pirossodék,
Ajaka mozdula, s-szólni ereszkedék,
S' illyen feleletre nyelve bátorodék:

(II. 328.)

Mert miként Phosphorus az haynal-emelő,
Az több Csillagoknál fényessebben kelő:
Vgy ez egyebeknél több szépség viselő,
Minden állapottya szeretet-nevelő.

(II. 335.)

[97] Személyében, mint tűz, néha pirossodott,
Néha, mint félig holt, el-halványodott,
Szemérem, szerelem, benne viaskodott,
Edgyik az másikkal bajt vít s-tusakodott.

(II. 60.)

[98] Ha bátorit, hogy szólly: mutasd félelmedet,
Szomoru orczával függezd le fejedet,
S-mikor inditani látatnál nyelvedet,
Ohajtás szakaszsza félben beszédedet.

Olly biztatásodat mikor végre látod,
Hogy követségedet bizvást meg-mondhatod,
Alázva fejedet, s térdgyedet meg-hajtod,
Nyelvedet illy szókra csendesen bocsátod:

Eösméretlen helyrül hoztam követséget,
Hol egy igaz szolgád visel özvegységet,
Szive szerént vetne veled szövetséget,
Fő válaszszal tőled vár jó reménséget.

Ezek közt levelem ad(d) édes kezében,
Mint fogja olvasni, vigyáz(z) az szemében:
Harag-é vagy jó kedv látczik személyében,
Meg-tettzik az szándék gyakran az nézésben.

(II. 124—127.)

[99] Pl. II. 132—142; III. 24—27; II. 181—202;

Terjednek hatalmi az belé-lőtt nylnak,
Mint száraz kévékhez mikor tüzet fúnak,
Kis szikrával kezdi, végre nagyon gyulnak:
Az szerént ezek-is óránként nagyulnak.

(I. 204.)

De kétes elméjét nem csendesitheti,
Az levelet tészi, vészi s-tekéngeti,
Olvassa s-el-hadgya, hajtya, s egyengeti,
Edgy(i)k gondolattyát másikkal ütteti.

(II. 138.)

Másnemű szemléletben kevésbé jó. Inkább pontos helyrajz.[100] — Jók (többnyire mitológiai elemekkel) bizonyos napszak-hangulatok.[101]

Az a kettősség, melyről Gyöngyösinél szó van, ékítményes természetű; külsőleges, járulékelemek uralkodóvá tétele a szerves alap felett. Hasonlót verselése és költői nyelve viszonyában is találni. Tud ő jól verselni: nyelvet és ritmust az előbbi erőszakolása nélkül is együttjáratni. Mégis oly sok a rímhez és szótagszámhoz igazított mondatképzés, a normálistól a mesterkélthez oly gyakori az elhaj-

---

Jelen van Cupido, s-nyilait rezzenté,
Mária mellyében edgyikét ereszté,
Az idegenséget onnét ki-rekeszté,
Gyenge szerelemre csendessen gerjeszté.

Mellytüll egész teste uj tüzzell hévüle,
Apró veritéke orczáján gördüle,
Illy szép praedájának Cupido örüle,
Csattogtatván szárnyát, egekben repülle.

Melyre fel-ébredvén izzadott testével,
Meg-törli orczáját lágy keszkenőjével,
Ide s-tova teként azután szemével,
S' érzi szivét lenni s(z)okatlan tüzével.

(II. 144—146.)

Ezen fáratt szive ujjula Ferencznek,
Mint izzadott testhez ha szellőt eresztnek,
Kezéhez békéllik az kedves kegyesnek,
S' kérdezi, még hátra mi dolgok lehetnek?

(III. 304.)

100 Az Falu végénél fordulván jobb kézre,
Jó futamáson túl érni egy kis hegyre,
Mellyen által-menvén, s-le-szálván az völdgyre,
Találni bő rákos és pisztrángos vizre.

Az völgynek mentében, az mint ez alá-fút,
Tiszócz Falu felé tekeredik az út,
Kihez minden felől sok liget s-erdő jút,
S' az lesekedésre jó helyet, s-modott nyút.

Mint egy fél mérföldre Tiszócztúl Vár felé,
Meg-edgyezéseket Kádas itt rendelé.
Wesseléni szivét nagy reménség telé,
Murány felé magát az Kádas emelé.

(II. 218—220.)

101 Az nap szállot vala nagy Oceanumra,
Nyugosznac az ökrök holnapi járomra.
Vigyázása után szem hajlot álomra,
Az napali munka dőlt nyugodalomra.

Terhek alat nem zúg barmok lehellésec,
Lassu kérődéssel vagyon lélekzésec,
Madaraknak sem zeng erdőn éneklésec,
Vton-járóknak-is meg-szünt az menéssec.

lás, hogy ennek íze rajta marad stílusán. Barokk körülményeskedés, fölösleg, kacskaringó, belső ok nélküli kép, szóhasználat, viszonyítás, henye variáció, cifra körülírás. A négyrímű strófa egyenest istápolója e hajlamnak: minden lépést négyszeri lépésnek kénytelen feltüntetni, pedig csak strófánként lép egyet előre, ha lép.[102]

Az egész föld táját nagy csendesség tartya,
Kiki fáratságát holnapra halasztya,
Az egy Wesseléni hogy magát fárasztya,
Éjjel sem nyughatik, csak Muránt fogattya.

(I. 192—194.)

Az üdő éjjeli gyászszát le-vetette,
Piros hajnal-szinben magát öltöztette,
Szép arany hajait rosákkal hintette,
S' reggeli szellőnek folyni eresztette.

Nap-keletrüll magát emeli, vigadva,
Teként minden felé szeme mosolyodva,
Megyen az setétség előtte szaladva,
S' az Tengereken túl vagyon már haladva.

Fel-derüle az ég, s-szép világosság lén,
Álom-üző szellőtt az nyugodalom vén,
Ásító pillantást az szem-is férre tén,
S' fel-serkent pásztornak nyájánál gerjed szén.

Járom alá hajtyák az ökrök nyakokot,
Kezdik szarándokoc el-hagyott uttyokot,
Vjittyák madarak fákon notájokot,
Az béres szolgák-is fogják munkájokot.

Kiki dolgához lát, s-nincsen henyélésben,
Erdei vadak-is indultak menésben,
Az fel-virat napnak szép tündöklésében,
Halak-is örülnek vizek mélységében.

(II. 1—5.)

Meg-csapja Phaéton azonban Lovait,
S-tengerben meriti aranyos hajait,
Hesperus hozza fel hives árnyékait,
S-emeli az üdő éjjeli gyászszait.

(III. 112.)

[102] **Példák:**

A rímbeli mondatrésztől igazgatott négyszeri mondatforma erőltetésére:

Szédülni Kezd a' Vad, s-tántorog végtére,
S' el-esik, több (több) seb füzetvén testére,
S' éltető párája kél szelek mentére.
Illy Vitéz baynoknak talált volt kezére.

(II. 259.)

— miből vagy a vonzat, vagy a szóhasználat abnormitása áll elő.

Helytelen szóhasználat (ugyanott fölösleges egész sor):

Az melly magoságon az Vár épitettet,
Annak az allyában egy Falu *tételet*,

Többi elbeszélő költeményében hasonló jegyek. Az „ürügyes erotikum" pedig a *Csalárd Cupidó*ban; nem történeti tárgyon, hanem merő fikcióban.

Mely Murány-allyának Vártul neveztetet,
Hol az alá-járó vészen pihenetet.

(II. 217.)

Henye variáció az egész strófán át, egy szótagszám-szükséglettől kierőszakolt felesleges viszonyítás folytán:

Vigan tarttya ugyan kételenségébül,
S' örömét mutattya kedve szinlésébül,
De meg-veti modgyát majd mesterségébül,
Hogy ki-feytőzhessék kelletlenségébül.

(II. 271.)

Tizen-egyre telik száma az Raboknak,
Kik fölött az őrzők kardokat forgatnak,
Ha mi rezzenése történnék azoknak,
Lenne szakadása feyektől nyakoknak.

(III. 261.)

Tautológia, körülírás:

Itt Kürthi Ferencné — nem paraszt özvegység,
Hanem fő-rend, s-Nemes lakosi nemzetség,
Kinek Kata nevet adott az Keresztség —
Lakik vala, s-övé volt ez az örökség.

(II. 95.)

Név körülírása:

Budaházi neve vár Kapitánnyának,
Mellynek István nevet az Papok adának;
Ki viseli tisztét porkolábságának,
Et(th)re, s-vette ehez nevét Boldizárnak.

(I. 96.)

Időpont körülírása:

Midőn az esztendő ezer számon menne,
S' ahoz hat száz után negyven-hatot tenne,
Birodalma alól az télnek ki-kélne,
S' virágos Tavasztul meg-ujjulást venne:

(I. 16.)

Mitológiai képekkel:

Azonban, hogy az nap setét tengerekre
Eöttször merült, s-öttször gyöt onnét keletre,

(II. 171.)

Hatszor mutatta fell az hajnal rosáit.
Annyszor vette fell éy-is gyász ruháit.

(II. 204.)

Fonák kép (rím miatt):

Az békesség — mint hogy talám régen nyukszik —
Ime az Rákóczi Györgytül terhben esik,
S' tőle nem reménlet(t) háború születik,
Ferdinándra s-reánk hada készitettik.

(I. 17.)

Rím-metafora:

Honnét el-mulandó öröm gyakran árad,
Néha haszontalan búban az szű fárad,
Mert nincs ugy az dolog, az mint az hir támad,
Az holott nedvest mond, ott gyakorta szárad.

(I. 23.)

De délczeg erkölcsök mihelt férre rugott,
Ez edgyel tartotta, amaz máshoz sugott;
Az egyenetlenség forralt ollyan lugot,
Kitül végre soknak füle jajra zugot(t).

(I. 35.)

Nemes Királlyunknak alig volt más hive,
Az egy Wesseléni tökélletes szive,
Az ki meg nem bomlot, mint cséppel az kive,
Hanem Vra mellet nagy terheket vive.

(I. 43.)

Probált dolog nálad mint az Soo, mind az méz,
Viselt dolgaidra Világ négy része néz.
Tudgyák, mit vitt végben az Wesseléni-kéz,
Kiknél hired, s-neved finum arany, nem réz.

(I. 60.)

Ilyet Tinóditól is örökölt:

Érzi Eger, Hatvan, Szolnok, Vácz, és Heves,
Fegyvered élétül hány Török test eves,
Élet nélkül maratt miattad nem keves,
Kiknek nem kell többé az reggeli leves.

(I. 63.)

Alanyrímű mondatszerkesztés miatt absztrakt beszéd:

Hallatic mindenütt nyájas beszélgetés,
Mosolyog egymásra kedves tekéngetés,
Esic nyakoc körül gyenge ölelgetés,
Orczánac s-ajaknac csók itt az fizetés.

Minden felől ez helt lakja gyönyörűség,
Az fák öltözete itt mindenkor zöldség.
Itt az nyugott szivet nem csigázza kétség,
Boldog az állapot, s-nincsen semmi inség.

(I. 172—173.)

Megszemélyesített absztraktumokkal:

Hol az fekete gyász czondorlot rondgyával,
Vállát érdegelvén öszve-fült hajával,
Kedvetlenül ballag bánatos orczával,
S' fölyhőkött szaporit fohászkodásával.

(I. 177.)

Birtokviszony erőltetése, rím miatt: vonzatos megoszlása a természetes egységnek:

Valahol rendeled ennek modgyát, s-helyét,
Semmi akadálnak nem nézem veszélyét,
Ott jelen találad ez szolgád *személyét*,
Tölcse jóval Isten szivemnek reményét.

(II. 88.)

Végül: a barokk ízlésnek egyik változata a borzalmasan fájdalmasnak aprólékos részletezése, mire Riedl is utalt; a *Rózsakoszorú*ban tárgya felsorolva:[103] „Előljáró" részében antik fabulák kiélvezése még egyszer; s ily kapcsolatok: „mennyei Hercules" (= Krisztus) — Mária az „igazi Szűz Diana"; „Méltó ditsírnetek Musák Ti nektek-is ezeket." Máriát többször így aposztrofálja: „szép Szűz." Bizonyos világi színezet (sőt magyaros kedveskedés) anya és fia viszonyában, jelenetében;[104] így a kis Jézus rajzában is (aposztrofálás).[105] Teljes

---

Ki-vett talléroknak ragyog szép rakása,
Egymáshoz üttetvén, cseng az olvasása,
Érkezik a szemnek honnét csiklandása,
S' az szűnek-is indul nem kevés vágyása.

(II. 102.)

Henye pótlékok („személye", „dolga"):

Igy lesi Wesselén az ő édes Vadát,
Arra forditotta minden eszét s-gondgyát:
Honnét mutatná fel kévánt fé(n)nyel magát,
S' csudállya nem remélt késedelme *dolgát*.

(II. 245.)

103 Keserves, vérrel izzadni,
Az hohéroknak akadni
Kezekben szent Fiadnak:
Keserves, Ostorozása,
Tővissel Coronázása
Mennyei királyodnak.

(Rosa-Koszoru. Gyöngyösi István Összes Költeményei III. Régi Magyar Költők Tára. Bp. 1935. 38. l. 238. vsz.)

104 Győj-el, mondván, én Kedvesem
Én Galambom, Szerelmesem,
Győj-el én édes Anyám:
Sok ezerből választott kép,
Siess mindenek felett szép,
Győj-el, készen vár Atyám.

(Uo. 88. l. 38. vsz.)

105 Nézd vidám szemetskéinek,
Ragyogó Fényetskéinek,
Mint jádznak golyobisi:
Nézd rosás orczátskáinak,
Piros ajakacskáinak
Mint mosolygnak Clárisi.

(Uo. 45. l. 7. vsz.)

Mikor az hideg Jászolban
Kemény Posztón, nem Fátyolban
Látod azt helyheztetve:
Látod ott mint reszket, fázik,
Ortzáskája miként ázik
Könyveit kettőztetve.

(Uo. 46. l. 22. vsz.)

átvétele a szent szemléletnek, azonosuló szimpátia (vö. Loyola lelkigyakorlatai).[106]

Drága kintsem! szép Jesusom,
Gyöngy-Virágom, Narcissusom,
Szívem' Gyönyörűsége:
Óh melly szép, oh melly kedves vagy!
Édességed-is oh melly nagy!
Eörömem' tellyessége!

(Uo. 48. l. 8. vsz.)

[106] Kínos verizmus („Kénhalom", „Kénok' Férfija"): uo. 63. l. 27. vsz.; 59. l. 14—17. vsz.; 61. l. 9—11. vsz.; 62. l. 15. vsz.; 65. l. 6—9. vsz.; 68. l. 41. vsz.; 70. l. 13. vsz.

Ez döfi, amaz taszíttya,
Ki rúgja, ki tántoríttya
Szertelen ütésekkel,
Ez pökdös rá rút torhákot,
Az művel nagy hahotákot.
Csúflós nevetésekkel.

Némelly száját reá tátva,
Nyelvét meszsze ki-bocsátva,
Szemtelenül gúnyollya:
Ez orrát fel-fodorittya
Amaz fogát vicsorittya
Ellene úgy csúfollya,

Amaz Ajkára pittyet,
Ez orra alá hány fittyet,
Ez pedig piszegeti,
Ki reá dől, feltaszittya,
Ki sáros lábbal rútittya,
Ki kövekkel illeti.

Most szent haja, most szakálla
Tépetik, most háta 's-válla
Sujtatik dorongokkal;
Az dühött nép ugyan ordit,
Minden gonoszt reá fordit
Iszonyú nagy szitkokkal.

(Uo. 58. l. 6—9. vsz.)

A lelki fájdalom is: Mária siralma:

Közeleb férkezik végre,
És újabb keserűségre
Bocsáttya ottan magát,
Látván Edgyetlen-Edgyének
Kereszt emelő Testének
Illy rettenetes dolgát.

Nézi el-rongyoltt Orcáját,
Fejét sértő koronáját,
Nézi az sok sebeket:
Bőven folyó vérét nézi,
Nézi, és nehezen érzi
Szivében mind ezeket.

Majd el-hal nagy keserében,
Meg-némúl, mint kő, nyelvében,
Fia kénnyát szemlélvén:

Ezek szerint tehát a profán nemben, a műköltőiben is teremtett magyar stíl- és ízléshagyományt a régi irodalom. S e téren Balassi és Gyöngyösi ugyanoly tekintélyekké váltak, mint Pázmány a vallásos prózában. Szép, erőteljes magyar oltványok ők az európai nemzetközi latinság kettős (egyházi és profán) törzsökén.

Csak a szépprózа (regény, novella) s a dráma nem jutott el tekintélyes kiképződésre e korban, s nem adhatott át stílhagyományt a következendőnek. A nemzeti, modern irodalmak terméke e két műfaj, s azok beáramlása sodorja majd hozzánk a XVIII. század vége felé. Stíljök csak ott, s már változott viszonyok között képződhetett ki.

Ezek után hozzáfoghatunk e hosszú korszak irodalmi tudatának a megvizsgálásához, mely a most már több százados irodalmi gyakorlat eredményeit felfogni, több-kevesebb eszmélettel megvilágítani s úgy aztán továbbszármaztatni volt hivatott.

4. A KOR IRODALMI TUDATA

Áttekintettük a kor irodalmi készletének azt a részét, mely már e korban hagyományként állandósulva közízlést létesített, melyben írók s olvasók ízlése kiegyenlítődött s megállapodott, mely tehát a kor irodalmi tudatának a tartalmát teszi. Ugyane hagyományt most már mint tudattartalmat kell megvizsgálnunk, s azután keresnünk e tudat önálló megnyilatkozásait s meghatároznunk jellegét.

Két külön területet láttunk a hagyományban: egy latin — s egy magyar nyelvűt; s mindenikben két újabb csoportot, melyek egyike vallásos és azzal rokon erkölcsi és tudományos műveket, másik a profán szépirodalom termékeit öleli fel. E megoszlás azonban nem pusztán egymásmellettiséget jelent, hanem hierarchikus rétegeződést. Rétegeződést először nyelvi tekintetben: a latin nyelvű általában véve felsőbbrendű a magyarnál, a vallásos a profánnál. A magyar az, melynek terjeszkedése a latin — s a profán az, melyé a vallásos rovására megy. A mérleg nem egy helyben áll: az alsóbbrendűek súlya egyre növekszik, s a magyar nyelvű vallásos irodalom már egyenrangúsodott a latinnal. A felsőbb rétegbe számít tehát a latin nyelvű irodalom, s a magyar nyelvűből a vallásos; alsóbb rétegbe szorult ehhez képest a nemzeti nyelvű szépirodalom. S hogy e rangsorolás a kor tudatában van, az bizonyítható is.

Nem hivatkozom a prédikátorok ismételt kifakadásaira az erkölcsrontó virágénekek divatja ellen: ismeretesek azok;[107] Sylvesterre sem, kinek nyilatkozatából csak a virágénekek képes beszédére vonatkozó dicséretet szokás idézni, ki pedig ez énekek tartalmáról éppoly megvetőleg szól, mint prédikátor utódai.[108] E nyilatkozatokat esetleg csak a népi énekekre lehetne vonatkoztatni, s vitatható volna, vajon a műköltészetbeli szerelmi énekekről, Balassiéiról is ez volt-e véleményök. Viszont bizonyosnak látszik, hogy a virágének rossz híre a műköltészetbeli szerelmi lírának is ártott, s talán erre kell magyaráznunk azon „rágalmazáso-

---

Szívében sir, és kesereg:
Hogy szent Fia igy véntereg,
Magában igy beszélvén:

(Uo. 67. l. 30—32. vsz.)

[107] Régi Magyar Költők Tára I. Bp. 1877. 340. (Szilády Áron jegyzetei.)
[108] Tolnai Vilmos: *Erdősi Sylvester János a virágénekekről.* Magyar Nyelv 1911. 179—180.

kat" is, melyekben Balassinak Rimay és egy későbbi kiadója előszava szerint oly sok része volt versei miatt.[109] Kétségtelenül áll azonban előttünk az a tény, hogy sem Balassinak, sem követőinek szerelmes versei nem jelentek meg nyomtatásban; Rimay készült ugyan Balassi ilynemű verseinek is a kiadására, de előszava (mely fennmaradt) mutatja, mennyire érezte az igazolás, sőt mentegetés szükségét.

De ha valaki kételkednék az említett „rétegeződés" valóságában, nézze végig a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban a kor könyvtárainak számunkra megmentett katalógusait. E könyvtárak tartalma: túlnyomólag latin nyelvű (egyházi, ókori, humanista) művek, többnyire szép számmal találni bennök magyar nyelvű vallásos és oktató műveket, de a magyar nyelvű szépirodalmat mintha teljességgel száműzték volna polcaikról. Néhány adat megvilágítja e tényt.

Az eperjesi (katolikus) egyház könyvtárában 1606-ban összesen 175 munka volt; legnagyobbrészt teológiai, másodsorban bölcsészeti, s kisebb-nagyobb számban más tudományszakok körébe vágó művek (történet, csillagászat, jog, földrajz, mennyiségtan, geometria, orvostudomány); néhány ókori klasszikus, szótárak s nyelvtanok. Nyelv szerint túlnyomóan latin; van görög, német, héber nyelvű is, de *magyar egy sincs.*[110] — A *szakolcai ferencrendi* könyvtárban 1662-ben 77 magyar nyelvű könyv van: több Pázmány- és Telegdi-kötet, egy Calepinus, egy Szenci Molnár-szótár; magyar szépirodalom természetesen nincs.[111] — A *nagybányai jezsuita rendházában* egy XVIII. század végi összeírás szerint 703 mű volt, s ebből magyar nyelvű csak 26, s a Pethő-féle *Magyar Krónika* kivételével az is mind vallásos.[112] — A *pécsi egyházmegyei* könyvtárban (1751–77) vannak magyar nyelvű vallásos művek, de több az idegen nyelvű hazai nyomtatvány; van egy kéziratos katolikus énekeskönyv s egy öreg graduál.[113] — Az *egri érsekmegye* 20 000 kötetes könyvtárában (XVIII. század második fele) mindössze 224 a magyar nyelvű munka, s ebből 1711 előttre alig esik valami. „A magyar elme termékei csak különlegesség számába mentek, a melyekre a tudósnak szellemét, a gyűjtőnek pénzét pazarolni nem volt érdemes."[114]

Mathesy István váci püspöknek (1591) 43 könyve közt magyar vonatkozású van ugyan, de magyar nyelvű egy sincs.[115] — *Telegdi Miklós pécsi püspök* (1586) 272 könyve közt magyar vonatkozású igen kevés, magyar nyelvű csak három (vallásos).[116] — *Báthori András püspök* (Báthori István lengyel király unokaöccse, rövid ideig erdélyi fejedelem) 400 kötete közt egy sincs magyar nyelvű, holott XVI. századi főpapjaink közt egynek sem volt az övénél nagyobb könyvtára, de ő főképp ritka kiadásokat, díszműveket gyűjtött.[117] — Protestáns részen: *Geleji Katona István* saját kezű könyvlajstroma összesen 110 tételt sorol fel, túlnyomólag teológiai műveken kívül néhány klasszikust is (Horatius, Tacitus, Cicero, Ovidius), részben vagy egészen magyar nyelvűt csak hármat: egy Calepinust meg Szenci bibliáját és zsoltárait. — *Demétei András* református pap (1657) 70 könyve közt nem vallásos csak Horatius, részben magyar nyelvű csak Szenci Molnár szótára.[118]

Iskolai könyvtárakban is háttérbe szorul a magyar nyelv, a magyar nyelvű szépirodalom pedig teljesen hiányzik.[119]

Világi személyek könyvtáraira térve át: egy *kassai harangozó* (előbb valószínűleg német segédtanító), Henselius János (1580) 50 könyve között magyar nyelvű egy sincs, de meg-

[109] *Rimay János Összes Művei.* Kiad.: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 41.

[110] Iványi Béla: *Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban.* Magyar Könyvszemle 1918. 89–93.

[111] Majláth Béla: *A szakolczai ferenczrendi könyvtár XVII. századi történetéhez.* Uo. 1882. 289–305.

[112] Morvay Győző: *Két nagybányai régi könyvtár.* Uo. 1896. 16–51.

[113] Varjú Elemér: *Jegyzetek a pécsi egyházmegyei könyvtárból.* Uo. 1907. 193–206.

[114] Varjú Elemér: *Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez.* Uo. 1902. 27–49.

[115] Illéssy János: *Mathesy István váczi püspök könyveinek leltára 1591-ből.* Uo. 1897. 276–277.

[116] Nagy Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból.* Uo. 1880. 37–50.

[117] Veress Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára.* Uo. 1905. 1–26.

[118] Koncz József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma.* Uo. 1899. 270–276. Zoványi Jenő: *Egy református pap könyvtára a XVII-ik században.* Uo. 1907. 381–383.

[119] Morvay Győző: i. h. és *Középiskoláink könyvtárai.* Uo. 1898. 131–160.

lepően sok az ókori klasszikus.[120] — Váradi Ötvös Pál *nagybányai jómódú polgár* 9 kötetből álló könyvhagyatékában, 1629-ben, van egy magyar Bonfinius (Heltai fordításában), egy vizsolyi öreg biblia, egy magyar herbárium, egy *Cantionalis*, egy *Psalterium*.[121] — Keiffel János *eperjesi polgár* (1645) mintegy 30—40 német könyve szinte kivétel nélkül vallásos, ájtatos könyv.[122] — Zimmermann Zsigmond *eperjesi nagykereskedő, magyar nemes*, ki Thököly Imrével s a felvidék úri családjainak sarjaival egy időben járt az eperjesi kollégiumba, s kit Caraffa 1687-ben kivégeztetett, szép, 406 munkából álló könyvtárt hagyott hátra: hittudományi, jogi, orvosi, katonai, történeti, bölcsészeti és természettudományi műveket s klasszikusokat, orvosi műveket, francia és angol nyelvtant, francia és olasz szótárt; Ariostója is volt; magyar nyelvű könyve csak három volt: egy Werbőczi-fordítás, egy Lipsius-fordítás *(Politica)* s egy *Medullae Latinitatis ungaricae et latinae*.[123] — *Serédi Benedek* kolozsvári házánál levő könyveinek jegyzéke (1678) „két fejér parasztláda" könyvtartalmát 60 darabban állapítja meg, melyek csaknem kivétel nélkül protestáns szerzőktől, főképp XVII. századiaktól valók, s túlnyomóan magyar nyelvűek. Vallásos műveken kívül ott találjuk Lippai *Posoni kertjét*, Méliusz *Magyar Herbáriumát*, két öreg kalendáriumot s egy négynyelvű szótárt; „szépirodalminak" minősíthetőt, az egy *Markalf bölcsességét:* s ez már nagy dolog![124]

Lássunk előkelőbb mágnásokat is. Bethlenfalvi Thurzó (II.) Szaniszló *szepesi főispán*, buzgó lutheránus (1586) könyvtára 70 tételben többnyire latin klasszikusokat s történetírókat ölel fel; volt egy Petrarcája s Ariostója is; magyar érdekűek: egy Bonfini, egy Werbőczi s egy *Articuli et Decreta Hungariae* (kéziratban).[125] — Révay Ferenc királyi tanácsos, *turóci főispán* (1656) 313 tételben lajstromozott s vagy 273 munkát felölelő szklabinai könyvtára „úgy szellemi, mint anyagi mérvben tetemes értékü . . . és a tudományok mindennemü szakjaira terjeszkedő érdekről tanúskodik"; szakcsoportosítása: theologica és religionaria 65, juridico-politica 35, historica, chronologica 22, rhetorica, grammatica 16, hellén s római klasszikus 17, physica, medica 10, philosophica 6. Magyar nyelvű mindössze öt, az is mind vallásos, közte Pázmánynak két munkája.[126]

Öreg Apafi Mihály könyvtárában [— hogy fejedelmi család körében folytassuk —] 1714-i jegyzék szerint 166 munka volt, melyek az itt is túlnyomó teológiai szakon kívül igen sokféle tudományágat képviselnek. Magyar nyelvű munkák száma jelentékeny ugyan (20-on felül!), de *szépirodalmi egy sincs köztük*, szinte kivétel nélkül vallási jellegűek, s leginkább erdélyi vagy Tisza-vidéki református szerzőknek aránylag újabb művei. Pázmány *Imádságos Könyve*, *Kalauza* és Szenci Molnár elmaradhatatlan latin—magyar szótára itt is megvan; ezek egyszersmind a lajstromban szereplő magyar könyvek közt a legrégibbek.[127] — S hogy még a XVIII. században is lépjünk egyet előre: Reviczky János Ferenc *udvari kancelláriai tanácsos* és Abaúj megyei *birtokos* könyvtárának (1742) különböző szakmába vágó, túlnyomóan latin nyelvű, összesen 439 munkája közt *magyar nyelvű egy sincs*.[128] — Gombos Antal Bács megyei *táblabíró* (1794) 37 könyve közt a *Hármas Istória*, Pápai Páriz szótára meg egy *Calendarium novum* képviselik a profán magyar irodalmat, ha ugyan a „Kemény János"-jelzésű tétel nem Gyöngyösi költeményét akarja jelenteni (lehet ui. ez is: Kemény János: *Gilead Balsamuma*, 1659).[129]

A költő *Zrinyi Miklós* könyvtára (jegyzéke 1662-ből) a legelőkelőbb, modernebb s egyszersmind gyakorlatibb műveltségre vall. 420 művet foglalt magába, köztük néhány

[120] Kemény Lajos: *Egy kassai harangozó könyvtára 1580-ból*. Uo. 1888. 328—330.

[121] Sch(önherr). Gy(ula).: *Könyvek Váradi Ötvös Pál hagyatékából 1629-ben*. Uo. 1888. 327—328.

[122] I(ványi). B(éla).: *Egy eperjesi polgár könyvtára a XVII-ik században*. Uo. 1907. 380—381.

[123] Acsády Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. Uo. 1894. 209—221.

[124] Szabó Károly: *Serédi Benedek kolozsvári házánál levő könyveinek jegyzéke 1678-ból*. Uo. 1879. 184—189.

[125] Iványi Béla: *Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században*. Uo. 1909. 94—95.

[126] B. Mednyánszky Dénes: *Révay Ferencz szklabinai könyvtára 1651-ben*. Uo. 1881. 336—345.

[127] Thallóczy Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára*. Uo. 1881. 121—134.

[128] Horváth Ignác: *Revisnyei Reviczky János Ferencz könyvtára 1742-ből*. Uo. 1905. 246—258.

[129] Zsoldos Benő: *Egy XVIII. századbeli bácsmegyei táblabíró könyvtára*. Uo. 1910. 284—285.

kéziratost; nyelv szerint latin, német, horvát, francia, olasz (igen sok), spanyol és magyar műveket, melyek közt történeti és hadtudományi munkák szerepelnek jelentékeny számban; a költészetet latin (s latinra fordított görög) és olasz remekírók képviselik benne. De a nagy magyar költő és író könyvtára magyar nyelvű nyomtatványokban aránylag szegény, azonban egy-két vallásos (Enyedi György, Pázmány) és történeti (Heltai, Pethő Gergely) munkán kívül az eddig tapasztaltakhoz képest figyelmet érdemel néhány magyar nyelvű verses mű is: egy „Igen szép Historia Sigmond Chaszarnak ideiben leth dolog" (Tinódi?), továbbá Balassi—Rimay *Istenes énekei* és Liszti László *Mohácsa*; ezeken kívül Balassi „fajtalan" énekeinek egy kéziratos másolata s egy Chariklia-vers töredéke (első három része: *Euriatus és Lucretia?*). Bármily csekély is e magyar nyelvű „szépirodalom", több, mint amit más egykorú könyvtárakban találni, s e többlet már a *magyar* író érdeklődését mutatja.[130]

I. Rákóczi György és fia, III. Rákóczi Zsigmond (1652) egyesített, s ez utóbbi által a pataki kollégiumra hagyott könyvtárához fogható, ismertetője szerint nem volt abban az időben Magyar- és Erdélyországban; másfél ezernél több könyv volt benne, s magyar nyelvű mintegy 200 munka! Eszerint magyar nyelvű nyomtatványokban ez volt a XVII. század leggazdagabb könyvtára. Amellett, magyar fejedelmi család könyvtára lévén, mindenesetre leghitelesebb felvilágosítást nyújthat arra nézve, hogy mit tartottak akkor megőrzésre méltónak a magyar irodalomból. Nos, e szép számú magyar könyvek szinte kivétel nélkül vallásos vagy történeti művek, *szépirodalmi egy sincs közöttük*, hacsak a több példányban említett „Nagy Sándor históriája"-ban nem látjuk. Pedig e könyvtár — katalógusai tanúsága szerint — a magyar nyelvű műveket már külön egységként, tehát magyar irodalomként kezelte: „Feltűnően jellemző, meglepő s a könyvtár tulajdonosainak gondolkozására világot vető jelenség, hogy a magyar irodalmi termékek a könyvtárban jobbára egy-egy csoportban együtt voltak;" a katalógus 7 lapon át csaknem kivétel nélkül magyar nyelvű könyveket sorol fel.[131]

Kedves meglepetésként kerül ezek után elénk *gr. Bercsényi Miklós* ungvári várában levő könyv- és kézirattárának 1701-ben felvett jegyzéke, mely szobánként haladva összesen 300 kötetről számol be. A meglepetés a grófné hálótermében várakozik ránk: ott van ui. összehordva a magyar nyelvű könyvek legnagyobb része; s nemcsak hogy a grófné könyveinek mintegy fele része magyar, de Pázmány Kempis-fordítása, Pázmány és mások imádságos könyvei, egy csízió meg egy kalendárium közül felénk mosolyog egy „Venus Muraniensis ungarice", egy „Foenix, sive Joannes Keménius": tehát Gyöngyösi két műve; egy „Versus Beniczky" meg „Aliqua Comedia Hungarica, manu scripta". Ehhez foghatót még eddig csak a költő Zrínyi könyvtárában tapasztaltunk.[132]

Hogy egyházi hatóságok és személyek könyvtárában magyar nyelvű könyv aránylag oly kevés, magyar nyelvű szépirodalmi mű pedig egyáltalán nincsen, azt még természetesnek találhatnók, s mondhatnók talán, hogy az ő könyvtáraik tanúságát nem tekinthetni egyetemes érvényűnek. De világi személyek, éspedig mind az egyszerűbb polgári, mind a nagy vagyonú és műveltségű főúri rendből, sőt fejedelmi ágból valók könyvtárai is ugyanezt vallják. Magyar nyelvű könyvet ezek is csak akkor tartottak méltónak arra, hogy könyvtáruk számára megszerezzék s ott meg is őrizzék, ha vallásos, tudományos vagy legalábbis hasznos ismereteket terjesztett. A magyar vers, mely csak szórakoztatni kíván, száműzve volt gyűjteményökből. S csak a nagy magyar költő s egy főrangú úrinő méltatott közülök néhány darabot a művelt idegen nyelvek s a vallás méltóságának szomszédságában egy szerény zugolyra. Tagadhatatlan ez adatok alapján az irodalomnak föntebb említett, *rang szerinti rétegezése* az egykorúak felfogásában. Eszerint az akkori irodalmi tudatban a Magyarországon termett vagy magyarországiaktól írott műveknek csak egyik csoportja ment valóban komoly irodalomszámba;

[130] Majláth Béla: *Zrínyi, a költő, könyvtára.* Akadémiai Értesítő 1891. 400—416. és *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi.* Wien 1893.

[131] Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalogusa.* Magyar Könyvszemle 1913. 17—18, 136—147, 232—240, 341—344. 1914. 68—71, 153—156, 256—259, 333—336. 1915. 102—105, 214—217. 1916. 85—91, 214—218.

[132] Thaly Kálmán: *Gróf Bercsényi Miklós könyv- és kézirattára.* Uo. 1881. 275—289.

az irodalmi készletnek csak egyik rétege tartatott megörökítésre méltónak: mégpedig az a rétege, mely *nyelvre való tekintet nélkül oktató, tudós* jellegűnek minősíthető, akár vallásos, akár erkölcsi, akár tudományos, akár gyakorlati értelemben oktatónak, épületesnek, hasznosnak. Ezzel szemben mindaz, ami profán, ami sem vallásos, sem erkölcsi, sem tudományos, sem gyakorlati célt nem szolgál, ami csak *szórakoztató*, ha amellett még nyelve szerint sem tudós, vagyis nem latin, hanem vulgáris, *nemzeti nyelvű:* valami alsóbbrendűnek, komoly könyvek társaságába nem valónak tartatott. Legjellemzőbb tükre e felfogásnak I. Rákóczi György fejedelmi könyvtára; jellemző épp azért, mert abban már a magyar könyveket nagyjában elkülönítve találjuk, ami arra vall, hogy ott már derengeni kezdett a *magyar nyelvű irodalom* külön összefüggésének, önálló egységének tudata. E könyvtár a magyar nyelvűség szempontjából a legmodernebb álláspontot képviseli; s a legmodernebb felfogás is, íme, kirekeszti ez egységből, alsóbbrendűnek tekintvén, a szépirodalmat. Hogy magyar nyelvűség szempontjából e könyvgyűjtemény még egyébként sem vall egészen megállapodott öntudatra, az abból a körülményből is megtetszik, hogy csak az aránylag újabb, s a gyűjtő központhoz területileg és felekezeti felfogásban is közelebb eső írókra és művekre fordít figyelmet. Hogy egy magyar könyvtárban *minden* valaha megjelent magyar nyelvű könyv joggal foglalhat helyet, vagyis hogy e könyvek mind együttvéve *egy csorbíthatatlan nagy egységet: magyar irodalmat jelentenek — ez a felfogás* még ebben a könyvtárban sem jutott tiszta öntudatra.

Ily világos öntudat jeleivel csak a XVIII. században találkozunk, a régi és új magyar irodalom közötti átmenetnek ez egyébként is nevezetes századjában. Nem az „elnemzetietlenedés", hanem az érlelődés és újracsírázás kora e rossz hírbe kevert század. Hagyományt érlel és tudatosít, tanulságokat szűr le és programot tervel. Két helyen is találkozunk e században oly könyvgyűjtő szenvedéllyel, mely már a magyar nyelvűség eszméjétől látszik áthevültnek: gr. Ráday Pál, majd fia, Gedeon péceli — és gr. Teleki József marosvásárhelyi könyvtárában, s mindkettőnek hű, vásárló megbízottja Bod Péter, a *Magyar Athenas* írója. Jellemző, hogy Pécelen is a nő, Ráday Gedeonné volt az, ki — mint Kazinczy tanúsítja a Rádayakról írt életrajzában — „a magyar munkák gyűjtését vette magára", s hogy a magyar könyvek itt is (mint gr. Bercsényiéknél) „a ház asszonya szobáiban rakattak le".[133] Marosvásárhelyt is a grófnő, Bethlen Kata gyűjtögetett magyar bibliotékát „a maga számára".[134] (Vö. a kolostori irodalom: apácák !)

Ez áttekintés világosan éreztetheti, hogy egy régi közfelfogás szívós fennmaradásáról s ellenállásáról van szó a mondott rétegeződésben. A közfelfogás még nem igazodott egészen az irodalmi készlet valóságához. Ez a nálunk még a XVIII. században is alig oszladozó felfogás voltaképp még a középkoré, melyben írástudás és latin nyelvűség, latin nyelvűség és teológiai, tudós műveltség egyet jelentett. Maga az irodalmi termelés már előbbre jár, több van benne, mint a róla való közfelfogásban: van benne magyar nyelvű kerület, s ebben, bármily kevés is, de van egyáltalán nem tudós célzatú szakasz. Az elmélet konzervatív, s oktrojálja

[133] Kazinczy Ferenc: *A Rádayak.* In: *Magyar Pantheon.* Kiad.: Abafi Lajos. Bp. É.n. Nemzeti Könyvtár XXXVI. 25, 27.

[134] *Gróf Bethleni Bethlen Kata Gróf Teleki Józsefné a maga számára gyűjtögetett Magyar Bibliothékájának Laistroma.* Összve-írta Bod Péter. MDCCLII. (Sajtó alá adta B.K.P. Bp. 1911.)

tekintélyét a megváltozott viszonyok közt is, míg maga az élet oly erőteljessé nem fejleszti ki a maga új idomát, hogy az magától is szétrepeszti az elméletnek nem reá szabott, szorosabb köntösét.

A könyvtárakba be nem fogadott anyag pedig addig is forog az életben; van olvasóközönsége annak is, de főképp olyanok körében, kiknek sem vagyona, sem ösztöne nincs még könyvek gyűjtésére. Ismerjük Gallén János kassai könyvkereskedő hagyatékának 1583-ban készült jegyzékét. Bezzeg megtaláljuk ott, amit a nagy könyvtárakban hasztalan kerestünk: Aesopus fabuláit, Euripidész egy tragédiáját magyarul, *Ponciánus históriáját*, több históriás éneket és széphistóriát, *Volter és Grizeldiszt* meg *Fortunatust*. Kassa ekkor túlnyomóan német város volt; s Gallén hagyatékában a német vetekedik is a latinnal, s tót könyve is elég szép számmal volt. Annál jellemzőbb, hogy magyar könyvet, éspedig számottevő szépirodalmiakat is érdekében állott raktáron tartania: bizonyára megvolt a vevőközönségük azoknak is.[135] De ennek a közönségnek nem volt könyvtára; elnyűtte lassacskán a maga egy-két könyvét.

A kor hivatalosnak mondható felfogása nem öleli fel hát az egész készletet; fő jegye szerint „*tudós*" irodalmat ismer el. De egy, az irodalmi rétegeződések történetében nem ismeretlen korrektívumnak már itt megkezdődik a szerepe. Egy jóhiszemű illúzionak — „kegyes hazugságnak" — vagyunk a tanúi már itt, mely a „tudós" szó horgán menti meg, tudós foglalkozásnak minősíti a szerelmi lírát is, mihelyt iskolai (latin, deákos) tanultságot árul el. Maguk az alsóbb rétegbe szorított irodalmiság kiválóbbjai kezdettől fogva hangoztatták annak „tudós" jellegét. Rimay János abban az eléggé ki nem aknázható előszavában, melyből már többször idéztem,[136] Balassi „*tudományos* elméjéből irt *tudós* énekit" nem győzi a deákság szempontjából eléggé magasztalni; nem győz eleget beszélni „tudományáról", „elméje bővelkedéséről", melybe beleolvasztotta a teológia tündöklő fényes aranyát, „az Philosophiának tekintetes örvénye mélységéből meritett nectárját"; újra meg újra hangoztatja, mint megrakodott s gazdagodott volt a vitézlő rend e nevelőatyjának elméje „az derék tudomány kincsével is"; elméje szépségét „tudós bölcs emberek" is álmélkodva nézték írásiban, s halálát szép *deák* versekkel siratták el, még a múzsákat is siratásra serkentvén; különben pedig a „szerelem argumentoma" kihagyásával „az deáki nyelvnek kincses tárháza is megüresülne"; ha a teológiához nem is, de „az teljes és derekas deákság állapotjához" s bármely nemzet nyelvének simításához igenis szükséges a szerelmi költészetnek e szépítő míniuma; s a jó Rimay fel is sorol vagy 25 ókori és humanista poétát, s diadalmasan kérdi, vajon ezek munkáinak kirekesztésével „az deáki tudománynak . . . hoszú magosra huzalkodott tornya" nem megapadna- s alacsonyodnék-e? Ily érvekkel igyekszik ajánlani „az mi elmés tudós Balassa Bálintunkat": ily érvekkel igyekszik az irodalmiság felső (tudós) rétegében polgárjogot szerezni a szerelmi lírának, a nemzeti nyelvű profán költészetnek is.

S van is igazság Rimay érvelésében. Mind Balassi, mind Gyöngyösi „tudós", deákos költők; profán magyar költészetük *mű*költészet, iskolai latin tanultságon alapszik, s azt árul el. „Ekkép, ő — mondja az utóbbiról *A magyar költészet történetében* Toldy Ferenc — egészen úgy, mint Opitz a németeknél, egy új, egy tudós és szabályzott költészet atyja lett."[137] Gyöngyösit műfaja segítette az érvé-

[135] Kemény Lajos: *Gallén János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból.* Magyar Könyvszemle 1887. 136—138; Ő.: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára.* Uo. 1895. 310—320.

[136] Rimay János: *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához.* In: *Rimay János Összes Művei.* Kiad.: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 39—43.

[137] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története.* Pest 1867.[2] 292.

nyesülésben, rokonsága a közelmúlt eseményeiről „értesítő", tehát hasznos históriás énekkel. De érvényesült, mint tudjuk, Balassi is; érvényesült pedig kétségtelenül kitetsző deákságával, latin tanultságra való készültségével; érvényesült, bár a korszerűnél primitívebb terjeszkedési módon, a nyomtatott irodalom alatti kéziratos csatornákon, melyekbe (egy korábbi kornak primitívebb közlekedési útjaira) a hivatalos idegenkedés szorította alá. Hogy azonban hódítani tudott, hogy név szerint ellene irányított támadásról egyetlenegy adatot sem idézhetni sehonnan sem, azt tanultságának, deákságának tulajdoníthatni, mit a legpuritánabb konzervativizmus sem tagadhatott. Egyébként pedig a korszerű felfogáshoz való idomulást naivul jellemzi ez a pár szó, mely versei 1874-ben felfedezett másolatának, a *Radvánszky-kódex*nek címlapján olvasható: „az ki azért gyönyörködik benne, innént igazán *megtanulhatja*, mint köll szeretőit szeretni és miképen köll neki könyörgeni, ha kedvetlen és vad hozzá."[138] Tehát mégiscsak van valami *haszna; tanulhatni* valamit ebből is.

Deákság, oktató célzat, elbeszélő művekben értesítő jelleg (s a hitelesség ezzel járó igénye) jellemzi az irodalom akkori fogalma alá tartozó műveket.[139] Amit pedig a kor közfelfogása kívül rekeszt ezen a kerítésen, az is ugyanilyen címeken igényeli bebocsáttatását, helytállónak tartván a mondott jogcímeket, s legfeljebb annyit bizonyítgatván, hogy ugyane tulajdonságok benne is megvannak.

Útban van ekként a magyar nyelv afelé, hogy a latint, a deákot ne csak területileg szorítsa vissza és helyettesítse, hanem érdemileg, szimbolikus értelemben is, mint latin tanultságot, deákságot. Méltán foglalhatjuk le tehát Révai kitűnő szavát, a *magyar deákságot* ez egész nagy, első korszak megnevezésére, melynek irodalmát részint a kor ismeri el igaz deákságnak, részint pedig maga kíván olyanul elismertetni. Ez elismertetés Gyöngyösi nyílt nagy sikerével a korszak végére történik meg teljesebben, s a XVIII – XIX. század határtizedeiben nemegyszer mint kiváló „tudósokat" halljuk emlegetni Pázmányt és Gyöngyösit, s a *Magyar Athenas* (1766) szerint is Balassi nemcsak híres nevezetes vitéz úr volt, hanem „nagy tudományu-is, és a' vers szerzésben igen hatalmas".[140]

Az irodalomról ekként kialakult fogalom még az új korszak kezdetén is sokáig, szívósan fennmarad. Az *oktató* célzat, ha másutt nem, az előszóban igyekszik meglétét elhitetni még a leghatározottabban szórakoztatásra szánt műfajban, a regényben is. Jó erkölcsre akar tanítani a XVIII. század végén is nem egy regény, melyben pedig sikamlós vagy éppen frivol színezetű kalandokra bukkanunk; de a kétértelmű helyzetben győz a jó a rossz felett, s megmenti az oktató látszatot. *Kartigám*nak, ez első magyar regénynek (1772), melyre szintén céloztam az imént, szerzője (illetőleg fordítója), Mészáros Ignác, egy későbbi műve elé írt „Rövid emlékeztetés"-ében így ír: „*Kartigámnak* történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a' hajadon személynek egy férjfiúval való esméretségbe, szeretetbe, és házasságba ereszkedni."[141] S még jóval később is (1836-ban!) előkelő társalgási modorra kíván oktatni egy regény, a Petrichevich Horváth Lázáré, s ebbeli célját nyíltan vallja is. Sok, kisebb igényű olvasó még ma is ilyesfélét keres a regényben.

[138] *Balassa-Kódex.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Varjas Béla. Bp. 1944. 3.

[139] [„Hasznosság, erudició"; az erudició itt már szűkülést jelent: nem deák nyelvűséget s nem vallásost.]

[140] Bod Péter: *Magyar Athenas.* Szeben 1766. 18.

[141] *Montier aszszonynak ... levelei.* Németből magyarázta Mészáros Ignátz. Pest 1793.

Hasonlóképp szívósan tartja magát a *hitelesség* követelménye. Báróczi őseink történetének egy fejezeteként mutatja be *Kasszándrát*, melyből megtanulhatni, hogy már ama régi (szittya) világban elég magas fokán álltunk a pallérozottságnak. Dugonics szinte maga is hinni látszik regényei költött alakjaiban, s Etelkája akár Árpáddal is egyenlő hitelű történeti alakként válik közismertté. Kármán *Fanni*jában sokáig igaz történetet láttak; Mikes *Törökországi leveleit* valóban elküldött leveleknek tartotta az irodalomtörténet is, lírikusok verseiben ma is fölöttébb hajlandók vagyunk mindenkor életrajzi tényeket keresni. Hogy végül itt se hagyjam szó nélkül a mai egyszerű embert: az ma is igaznak (szentírásnak) néz minden nyomtatott betűt.

A kor irodalmi tudata, melynek terjedelmét és jellegét az előbbiekben ismertettük, minden konzervatívsága ellenére más természetű már, mint a kéziratos, korábbi irodalomé. Magasabb, tisztultabb fokán áll az eszmélkedésnek. Bizonysága az, hogy vannak már önálló megnyilvánulásai is. Az előbbiekben jórészt csak következtettünk az irodalmi tudat meglétére és jellegére a tényekből, de már eddigi tárgyalásunk folyamán is találkoztunk a tudatosság közvetlen megszólamlásaival, s azokra — Balassi, Pázmány és Gyöngyösi nyilatkozataira — elég csak emlékeztetnem már az olvasót.

Az írói (költői) tudatosság nyilatkozatai voltak azok, s egyelőre most is az írók felekezeténél maradva hadd utaljak az írói önérzetnek, az utókorra való számításnak is egy megható példájára. Szenci Molnár Albertet értem, s átadom a szót legalaposabb ismerőjének, *Naplója, levelezése és irományai* érdemes kiadójának, Dézsi Lajosnak: „A tizenhetedik században élt íróink között talán egy sincsen, a ki olyan önérzettel hivatkozott volna működése közhasznú voltára, a ki olyan bizalommal számított volna az utókor elismerésére és a ki oly féltékeny gonddal őrizte volna meg a működése méltatásához szükséges adatokat és okmányokat, mint Szenczi Molnár Albert. Majd minden művében találunk életrajzi adatokat... Most az ajánlólevélben, majd az előszóban szórta el az ilyen adatokat s aggodalmas gondossága e tekintetben addig ment, hogy még művei szövegébe is beiktatta azokat s szótárában pl. Szencz városnál megjegyezte, hogy ő is ott született, Strassburgnál, hogy ott tanult az egyetemen, Altdorfnál, hogy ott írta szótárát stb. Azonkivül naplót is írt, hiven feljegyezgetve, hol, melyik városban, meddig tartózkodott s művein mitől meddig dolgozott; gondosan eltette s megőrizte bizonyítványait, rokonai és barátai leveleit, üdvözlőverseit, mintegy a Napló adatai hitelességének bizonyítására, támogatására."[142] Szenci Molnár e gondossága mintegy kiáltó szava magának az irodalomnak, hogy észrevegyék; az írói személyiség önbecsérzete, hogy másoktól is megbecsültessék; az írói tudatosság mozgolódása, hogy tudatára ébressze a közönséget is. Az irodalom követeli itt az irodalomtörténetet, a meglévő vagyon a számadót. Az írói öntudatnak ettől a fokától már csak egy lépés a köztudatot képviselő irodalomtörténetig, a *natus sum in oppido Szencz*től a *Szenczinum ubi natus Albertus Molnár*ig.

E lépést kortársaknak és utódoknak az írókról s műveikről elhangzó vagy lejegyzett nyilatkozatai képviselik. Sajnos, nincsenek összegyűjtve, pedig a köztudat fejlődéséről belőlük kaphatnánk legtisztább képet. Magánlevelezések, történeti művek, memoárok sok ily adatot rejtenek; előszók, üdvözlő versek szintén. Itt csak a legszembetűnőbb jelenségekre hivatkozhatván, megemlítem Szenci Molnár zsoltárfordításának előszavát (1607), mely nemcsak visszapillant

[142] Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. III. lap.

zsoltáros elődeire, hanem ki is jelöli a korábbi fordítások közül az ő „tetszése szerint legszebbeket"; említ olyanokat, melyek „igen paraszt versekben vadnak foglalván"; beszél a versek „szép eggyező voltáról", mi a szentléleknek is kedves; a régi históriás énekek „vala" rímeiről, min az idegenek nem győznek eleget nevetni; örömmel állapítja meg, hogy újabban nálunk is „ékesb" verseket szoktak írni, e haladást példával is bemutatja; szól arról, mily nehéz volt neki „ez hoszszu Magyar igeket, az Franciai apro igékből álló versekre", 130 különböző nótára formálnia; végül kijelenti, hogy ha valaki őnála „modosban" fordítandja le a zsoltárokat, maga is örömestebb fog élni amaz új fordítással az Istennek dicséretére.[143] Az esztétikai tudatnak és műveltebb ízlésnek Balassi és Gyöngyösi mellett egyik első, s amazokkal egyenrangú képviselője ő.

Írók személyes ismeretsége fontos irodalomterjesztő tényező abban a lassúbb mozgású világban, s egyúttal tényezője a folytonosságnak és tudatosításnak. A szemmel látott példa hatása nagy. Nem volna nehéz régi íróink egész csoportjaiban kimutatni a személyi kapcsolatok meglétét, kivált a hitvitázókéban. De lássunk legalább egy sorozatot. Károli Gáspár Göncre kerülvén prédikátornak, még ott találta az öreg Székely Istvánt, a *Világkrónika* íróját. A gyermek Szenci Molnár ugyancsak Göncre kerül később, éppen a vizsolyi biblia nyomtatása idején, s apró szolgálatokat tesz az öreg Károlinak. Ez ismeretségről, mely életre szóló hatást gyakorolt reá, meg is emlékezik *Szótára* előszavában. S nem jellemző-e, hogy a legrégibb magyar könyv, melyről saját kijelentése szerint tudomása van, Székely István *Világkrónikája*? Így tesz figyelmessé személyes ismeretség irodalmi hagyományra és feladatokra egyaránt. Ugyancsak Szenci Molnár ismerte, egy hazai útja alkalmával (1614 legvégén) meglátogatta Rimayt, a költőt, „ez tudós nemes embert", hálás tanítványát Balassi Bálintnak, kinek egy szép versét már zsoltárfordítása előszavában (1607) idézte volt.[144] Naplófüzete később Pápai Párizhoz kerül, ki maga is ugyane füzetbe írja naplójegyzeteit: Pápai Páriznak viszont leghívebb barátja Tótfalusi Kis Miklós, a helyesírás reformátora, a *Hármas Istória* kitűnő nyomtatója; neki meg tanítványa Tsétsi János, ki Pápai Páriz szótárát ez új helyesírás szerint adja ki Tótfalusit követő helyesírási és nyelvtani megfigyelések kíséretében (1708). Ez esetben tehát személyes ismeretség, vagy személyes, kegyeletes vonatkozás mintegy kétszáz év irodalmán enged végigpillantanunk. Csak célozva még a „főrangú" lírikusoknak Balassitól Ráday Gedeonig követhető láncolatára,[145] jólesik utalnunk végül arra a benső kapcsolatra, mely régi irodalmunk két nagy alakját, Pázmányt és Zrínyit fűzi össze a folytonosság szálaival.[146]

E kor irodalomtudata azonban önállóan is megnyilatkozott, mint az irodalmi hagyományt leltározó tudományág, mint (bármily kezdetleges) irodalomtörténet, s ideje most már erről is szólanunk.

A magyar irodalomtörténet létrejöttét nem csupán egy magyar irodalmi készlet valóságos felgyülemlése és természetes hatása magyarázza. Mint e készlet megteremtésében, úgy a róla szóló tudomány létrehívásában is része volt az idegen példának. Maga az itthoni latin szokás, egy bevégzettségre jutott, tiszteletre

[143] *Szenci Molnár Albert Költői Művei.* Kiad.: Stoll Béla. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Bp. 1971. 15—16.
[144] Balassi Bálint: *Bocsásd meg Istenem.* Uo. 16.
[145] Gorzó Gellért: *Ráday Pál virágénekei.* Irodalomtörténeti Közlemények 1915. 303—304.
[146] [Bornemisza és Balassi!]

méltó idegen irodalom tudatát gyökereztetvén meg, egyengette útját. Még figyelemreméltóbbak egyes külföldi főiskolák, a magyar irodalmat művelendő ifjúság valóságos telepei, honnan ki-ki a miénknél sokkal fejlettebb s élénkebb tudományos és irodalmi élet tapasztalataival tért haza. XVI—XVII. századi íróink közt nehéz olyanra találni, ki hosszabb-rövidebb időre meg ne fordult volna külföldön. Farkas András, Batizi, Dévai Bíró Mátyás, Szegedi István, Sylvester, Heltai, Méliusz Juhász, Károli Gáspár: valamennyien megfordultak Wittenbergben. Enyedi György, Sztárai, Istvánffy Miklós, Forgách Ferenc Páduában; Pesti Gábor sokáig élt Bécsben; Balassi Bécsben s Lengyelországban; Bornemisza olasz, német, francia egyetemeken; Telegdi Krakkóban, Bécsben; Szamosközy Heidelbergben, Páduában, Rómában; Szenci Molnár huzamos ideig lakott Németországban; Tótfalusi Kis Miklós Hollandiában, Pázmány Péter Krakkóban, Bécsben, Rómában töltötte ifjúságát; Zrínyi Olaszországban járt.

Németországban tanult Czvittinger is (1701—1713), ugyanazon Altdorfban, hol száz évvel azelőtt Szenci Molnár Albert írta szótárát és zsoltárfordítását — s ott ismerkedett meg a „historia litteraria" tudományával, sőt némely művelőjével is.[147]

E tudományszak akkori kezdetlegességében is nagy múltra tekintett már vissza. Szent Jeromos *Liber de viris illustribus*ában (392-ből) látják első csíráját. Az addigi keresztény irodalomnak időrendi, író-életrajzi (s egyúttal könyvészeti) katalógusa e mű, s számos követőre talált már a középkorban, melyek egyházi és profán, antik és új anyagot („scriptores gentiles" és „christiani": „litteratura" és „scriptura") többnyire vegyest dolgoztak fel. Egyetemes összefoglalás helyett olykor hazai érdeklődés is jelentkezett már (pl. spanyol); készültek partikuláris irodalomlisták (pl. a Monte Cassinó-i tudósokról), később (XIII. század) dömés kezdeményre rendi írókatalógusok is.

Az az enciklopédikus szellem, mely a skolasztika hatása alatt fejlődött ki s az emberi összes tudásanyag felölelésére törekedett, hozta létre a XIII. század folyamán a *krónikás irodalomtörténetet*. Csírái ennek is megvoltak már Szt. Jeromos *Cronicá*jában, mely történeti jelenségek ismertetésében híres görög-római írókról is megemlékezik. Középkori krónikások utánozták, kiegészítették. Ilynemű művek közül legnagyobb hatást ért el Vincent de Beauvais († 1264) *Speculum historiale*ja. Világ- és egyháztörténet ez, s a világ teremtésétől a XIII. századig vezet; gondot fordít a szellemi élet történetére is; külön fejezetekben foglalkozik antik és középkori írókkal, kronologikus rendben, rövid életrajzi és anekdotikus jegyzetek alakjában, műveiket nemcsak felsorolva, hanem szemelvényekben is ismertetve. E roppant kompilációban alig van kritika és eredetiség; de a korábbi anyag nagy része összefolyt benne, nagy elterjedésre, követőkre talált. Nagy, modern nemzeti és világtörténetek ma sem tértek el ettől a hagyománytól, s többnyire szentelnek minden korszakban egy-egy külön fejezetet az irodalomnak.

Egy kezdetleges *iskolai irodalomtörténet* is kezd már kibontakozni a középkorban. Latin költők, ritkábban prózaírók (Cicero) műveihez írt előszókban („accessus ad poetas") volt ennek alapja lerakva, melyek szerzőről s műveiről sablonos tájékoztatást nyújtottak a tanuló számára; később keresztyén költőkre is kiterjeszkedtek. Ily önálló cikkek egymáshoz sorolásából keletkezett valamelyes iskolai irodalomtörténet (Konrad von Hirschau: *Dialogus super auctores*. XIII. század?; Hugo von Trimberg: *Registrum auctorum*. 1280). Történeti jelleg ezekben semmi, még a kort sem jelölik meg; ismétlik, toldják, egyesítik egymás anyagát, de rendszerük nem mutat fejlődést.

Szaktudományunk csírái nevezetes ösztönzőre találtak a nemzeti nyelvű, *vulgáris költészettel* való foglalkozásban is. A németek középkori udvari eposzaiban nem nagy ritkaság az ún. „revue", afféle irodalomtörténeti szemle a nagy költőkortársak felett. Így tekint végig Gottfried von Strassburg a maga kortársain abból az alkalomból, hogy művében egy már azoktól is feldolgozott témát érint. Lírikusok *siratóversekben* méltatják néhai kortársukat (Walther von der Vogelweide — Reinmart); a *tanköltészet* erkölcsi okulásért emlegeti nagy költők műveit. Az első német „költőiskola", a Meistersängereké ősöket keres, és e származásrendi önérzet művei a különféle *mesterjegyzékek* („Meisterverzeich-

[147] A következőkhöz l. Sigmund von Lempicki: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Göttingen 1920.

nisse"), melyek Mózestől és szent Dávidtól kezdve egészen Hans Sachsig le tudják vezetni a német mesterek származásrendjét.

A humanizmus és reneszánsz jelentősége szempontunkból az, hogy újjáteremti az irodalomtörténet alapvető *segédtudományait*, a filológiát, történelmet, lélektant és poétikát. Továbbfejleszti a középkori krónikairányt: elkülöníti egyetemes történeti összefüggéséből a literatúrát, s létrehozza ekként az irodalomnak első önálló történeteit (Petrus Crinitus: *De poetis latinis*. 1505).

Másrészt nagy modern költői egyéniségek is magukra vonják már e korban a tudományos figyelmet, s Boccaccio megírja Dante *életrajzát*, az első modern költőmonográfiát, nem adatok halmozásával, hanem megértéssel, bírálattal. Hírvágy és önérzet önéletrajzok megírására ösztökél. Fellépnek a modern költészet történetei, vitatják a keresztyén és nemzeti (modern) elem értékét az antikkal, s védelmökbe veszik Dante, Ariosto, Tasso műveit az arisztotelikusok merev kánonával szemben. Ez az olasz felpezsdülés lassanlassan átterjed nyugat és észak felé, hatása azonban egyelőre csak általános tendenciákban válik érezhetővé: a filológiai és esztétikai érzék ébredezésében s a nemzeti eszmétől irányított történeti tudat fejlődésében, mire a németeknél nem csekély ösztönzéssel működtek közre a barbárságnak az olaszok részéről hangoztatott vádjai. A német irodalomtörténetírás ily modern célzatok ellenére is a középkori hagyományban rekedt még meg, bár egy *német* irodalomtörténethez a XV. század vége szült egy kísérletet (Trithemius: *Catalogus illustrium virorum*. 1486).

A humanizmus csíráit a reformáció érleli meg, s új tudóstípust állít elő: a polihisztort, melynek egyik jelentékeny német képviselője Conrad Gesner, kinek nagy művében (*Bibliotheca universalis*. 1545) az életrajzi adalékokról a bibliográfiára csúszik át a súly, s a kronologikus rendet az ábécé rendje váltja fel. Anyaga görög, latin, héber nyelvű írók és művek (kéziratosak is). A tudóstörténetnek („Gelehrtengeschichte") ő a voltaképpeni megalapítója. — Megjelennek az első rendszerező alapvetések, az irodalomtörténeti szintézisnek első kísérletei. Christophorus Mylaeus (Müller) a megismerés rendjét természetrajz, antropológia és „sapientia" lépcsőfokaiban határozza meg, s ez utóbbiba osztja be a „historia litterariá"-t (*De scribenda universitatis rerum historia*. 1551). Az irodalomtörténettől nem életrajzok egyszerű időrendi felsorakoztatását várja, hanem a korok- s népeken áthaladó *fejlődés* folytonos menetének a felderítését; szintetikus, az egyetemest néző törekvései alatt szinte eltűnik az egyesnek és egyéninek az érdeke. Műve egyik részében meg is ír egy ily értelemben vett egyetemes irodalomtörténetet; rámutat bizonyos törvényszerűségre is a fejlődés menetében, a hanyatlás törvényszerűségére a virágzás után. Tudatosan fordul szembe a humanista tudományűzés *atomizáló* jellegével, s jól tudja, hogy a szintézis gondolatában ő az úttörő. — S valóban megelőzte Bacót, kinek *De dignitate et augmentis scientiarumát* (1605) szokás ily értelemben elsőül emlegetni. Baco, a „globus intellectualis" három területének (emlékezet, képzelet, ész) megannyi tudománycsoportot feleltet meg: históriát, poézist és filozófiát, s az elsőbe sorozza a „historia litterariá"-t. Megadja tervét egy „universalis litterarum historiá"-nak, aminőt még nem ismer. Eszerint a tudományokra s minden egyes művészetre nézve meg volna állapítandó — az okok földerítésével együtt — keletkezésük, haladásuk s további sorsuk története, mi hanyatlás és újravirágzás lehet; figyelembe veszi a körülményeket is, amelyek fejlődésüket befolyásolják (klíma, ország, nemzeti karakter, erkölcs, vallás, törvények), s ezzel a „milieu"-elmélet kezdeményezőjeként tűnik fel. Nemcsak a fejlődés egyetemét nézi: számol a fejlesztésben érdemes egyéniséggel is. Pragmatikus történeti tárgyalást kíván, s az okság elvének érvényesítésével hasznot is akar arasztani a továbbfejlődésre. A „litterae" az ő szemében lényegileg tudományt jelent; a költészetben ő is, mint Mylaeus, a tudomány ősi formáját látja, s ennélfogva a parabolikus és tanköltészetet becsüli nagyra, míg a lírát kizárja a „tudomány" fogalmából. Módszere: *ad fontes*. Emendáció és interpretáció mellett az ítéletet teszi meg a kritika feladatává, minek a hasonló tárgyú írók összehasonlításán kell alapulnia. Az ő „historia litterariá"-ját sokáig mint tudománytörténetet fogták fel, s hatása nem is vált jelentékennyé a XVIII. század közepe előtt. De adott ösztönzést a költészet történetének is a *haladás* tanával, s azzal, hogy az „admiratio antiquitatis"-ban a kulturális fejlődés egyik akadályát látta.

Mylaeus és Baco eszméi szerinti irodalomtörténet megírására Peter Lambecius, a hamburgi polihisztor tett kísérletet. Csak a tervezésig jutott el (*Prodromus Historiae Literariae*. 1659); abban van ugyan nyoma Baco eszméinek, de a kivitelben abstrus tudósságon s egy roppant anyag kritikátlan összegyűjtésén és regisztrálásán nem jutott túl, s a történeti forma csak külső séma nála, száraz kronológiai rend. — Csaknem látszata is elvész a történetiségnek Daniel Georg Morhof, kieli egyetemi tanár *Polyhistor literarius*ában (1688, 1692), melyben tetőpontra jut el a specializálás ellen megindult áramlat. Műve a tudomá-

nyoknak szisztematikus szempontok szerinti enciklopédiája és könyvészete. A tudományok s a tanultság kezdeteit s haladását akarja előadni, s csak ennyiben kerül bele némi történeti elem. Kritikai törekvése figyelemre méltó, de még inkább a nagy anyag világos csoportosítása. *Polyhistor*a három részre oszlik: „polyhistor literarius", „philosophicus" és „practicus"-ra, melyek közül az első sok becses anyagot nyújt az irodalomtörténeti érdeklődés számára; ennek egy könyve a könyvtárak, kéziratok, tudományos társaságok, időszaki írások ismertetésével foglalkozik, s tárgyai kategóriák szerinti írólistákat közöl; egy másik az excerptálás módszerét tanítja különböző tudományszakok szerint; egyenest irodalomtörténeti anyagot nyújtanak a „grammaticus", „criticus", „oratorius", „poeticus" nevű könyvei, e nevekkel jelzett csoportosítás szerint. Nem irodalomtörténet tehát, hanem *propedeutika az irodalomtörténethez*, alapvetés a polihisztorsághoz („polymathia"), bő forrás, melyből sokan merítettek. Még a XVIII. század második felében is jelent meg új kiadása. Ismerte Wallaszky Pál is.

Az eddig áttekintett anyag, mely körülbelül Czvittinger koráig vezet, szinte kizárólag tudománytörténetnek („historia eruditionis") fogja fel az irodalomtörténetet, s többnyire egyetemesebb összefüggéseiben (világtörténet, egyetemes irodalomtörténet) tárgyalja. A történettudomány további fejlődése fogja majd magával hozni szaktudományunkban is a történeti folyamatok mélyebb megértésére irányuló törekvést, s a tanulmánynak kisebb egységekre (országok, korok, egyének) korlátozását, specializálását. A speciális területeken folyó pozitív munka kikezdi apránként a polihisztoreszményt, a kritikai szellem szkepticizmusa pedig (melynek Pierre Bayle híres szótára — 1695 — vált egyik legfőbb kovászává) megadja neki a kegyelemdöfést. A költészetnek nem sok hely jutott az eddigiekben; antik költőkre is főképp kiadásaiknak filológiai és könyvészeti (tehát tudós) érdeke miatt fordítottak figyelmet. A költészet története iránt az új, reneszánsz költészet ébresztett először élénkebb figyelmet, s a reneszánsz első költői egyszersmind historikusai is lettek a költészetnek. Vessünk egy pillantást e *költészettörténetekre* is.

Opitz jár elöl a németeknél. *Buch von der Deutschen Poeterey* című művében (1624) ő kísérli meg először az irodalmi múltat az irodalom jelenéhez viszonyítani, s a jelen szempontjából áttekinteni a német költészet előzményeit. Célja versengés is az olasszal, franciával, s figyelmet azért fordít az idegen irodalmakra is, hogy összemérhesse velök a hazait. Csakhamar tárgya lesz maga is az irodalomtörténeti érdeklődésnek; hírneve terjesztéséről egész iskola (a sziléziai) gondoskodik; megírják életrajzát is.

A német irodalomtörténet korszakolására Karl Ortlob tett először kísérletet, tudatosan haladva tovább Opitz nyomain. Fejlődéstörténeti szempontjai vannak, s az emberi életkorok hasonlatára fogja fel és nevezi meg az irodalom korszakait, az ősi, illiterárius kortól kezdve egészen Opitzig vezeti le áttekintését. — Mellőzve a kisebb jelentőségűeket, a már említett Morhofnak egy másik művét kell szóba hoznunk, az *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* címűt (1682). Nyelvtörténet, irodalomtörténet és poétika, ha laza kapcsolatban is, de itt szerepel együtt összetartozó stúdiumként először (vö. Pápay Sámuel irodalomtörténetével !). A német költészet története elé egy átnézetet bocsát előre az idegen (francia, olasz, spanyol, holland) népek költészetéről, s külön fejezetet az északi népekéről. A német költészet történetét, Nagy Károlyt s Opitzot tévén meg határköveknek, három korszakban tárgyalja, kevesebb történeti belátással, mint Ortlob, de teljesebb anyaggal. Műve irodalomtörténeti tények időrendi egybeállítása, melyeket megítél s alkalmilag össze is hasonlít. Tudása, olvasottsága rendkívüli. Először tett kísérletet a modern irodalmak egyetemes történetének megírására (különös tekintettel a nemzetire). — Jelentéktelenebb utódai közül, Czvittingerre való tekintettel, csak Magnus Daniel Omeis altdorfi egyetemi tanárt említjük, ki az 1670-es években hazánkban is megfordult, s kinek *Gründliche Anleitung zur Teutschen accuraten Reim und Dichtkunst* című, tankönyvnek szánt munkája nem ad ugyan újat, s futólagos történeti vázlatában csak világosabb áttekintéssel követi elődeit, de Altdorfban jelent meg 1704-ben, mikor már Czvittinger is ott volt. Túlnyomó nagy helyet juttat a német nyelvművelő társaságok („Sprachgesellschaft"-ok) tárgyalásának, minek föltehető hatására Czvittingerrel kapcsolatban majd rámutathatunk. Előmunkálatokat tett egy nürnbergi tudóslexikon szerkesztéséhez is. (Adatait más használta fel: Georg Andreas Will, 1757).

Mindezekhez járul végül egy mű, mely kritikai szemlét tart az egykorú, XVII. századbeli német szépirodalmon. Szerzője Erdmann Neumeister *(Specimen Dissertationis Historico criticae de poëtis Germanis huius seculi praecipuis.* 1695, 1708[2]). Betűrendben szól az egyes költőkről, éles ítélettel, mi heves irodalmi harcokra adott alkalmat. Vitatkozik némely ítéletével (bár név szerint nem említi meg) többek közt az imént említett Omeis is idézett művében, s így Czvittinger e műről, ha másként nem, tanára könyve, sőt előadásai útján is tudomást szerezhetett. Czvittinger könyvcíme *(Specimen)* talán szintén erre vall.

Az említett művek többnyire hangot adnak a sértett nemzeti önérzetnek is azon fitymálások miatt, melyek a német irodalmat olasz, francia, angol részről érték. Több német mű egyenest e kicsinylő vádakkal foglalkozik, s azok megdöntését tűzi ki céljául. Tudjuk, hogy Czvittingert is hasonló, a magyar tudományosságnak még létezésén is kételkedő idegen nyilatkozat indította írói lexikona összeállítására. Időrend szerint is utolsóul említhetjük meg itt azt a német nyelvű nagy irodalomtörténetet, Jakob Friedrich Reimmannét, melyben Czvittinger e kétkedő nyilatkozatot olvasta, s melyben egyúttal hasonló, a hazait kicsinylő idegen ócsárlások visszautasítására is példát láthatott: *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam sowohl insgemein als auch in die historiam literariam der Teutschen insonderheit.* 1708—1713. A magyarokra vonatkozó, már említett nyilatkozatán kívül alig lehetett lényeges hatással Czvittingerre. Reimmann műve az elsők egyike Németországban, mely Baco eszméit alkalmazva rendszerezi a német irodalom anyagát, s első, mely az irodalomtörténet keretében a költészetet is tárgyalja, vagyis a két primitívebb tudománytípust, a tudóstörténetet és a költészettörténetet egyesíti. Első kötete elméleti fejtegetéseket közöl, a továbbiak pedig történeti rendben ismertetik a német irodalom korszakait. Czvittinger műve ezzel szemben lexikon, tehát más, primitívebb típust követ. Hogy ő is csak a hazai anyagot öleli fel, mint Reimmann, ebben talán vehetett példát ez utóbbitól.

A bemutatott irodalomtörténet-típusok némelyikére nálunk is van példa már Czvittinger előtt. Így a középkorból felsoroltak közül először is a rendi katalógusokra. Szalkai Magyar Balázs ferencrendi szerzetes a XV. század első felében írta *Cronica seu origo fratrum minorum in provinciis Bosnae et Hungariae* című munkáját, melyet aztán mások folytattak, s mely például legrégibb ismert szentírásfordítóinkról, Tamás és Bálintról is hírt ad. Dombrói Márk pálos szerzetes, Mátyás király kortársa szintén elkezdte írni szerzete évkönyveit, s művét rendtársa, Gyöngyösi Gergely folytatta tovább (1525): e rendi krónikából van tudomásunk Báthori László bibliafordításáról. Czvittinger utáni időkből is ismerünk hasonló jellegű kéziratos művet, mely az Országos Levéltárban őriztetik s valószínűleg 1755-ből való, valamely ismeretlen pálostól; a rendhez tartozó írók betűrendes jegyzéke ez.[148] Adott ki ilyet Horányi Elek is 1808-ban *(Scriptores Piarum Scholarum).* Hasonló természetű művek —, de már szintén későbbi korból — a különféle egyháztörténetek, mint a Debreceni Ember Pál-féle *Historia Ecclesiae Reformatae* a XVIII. század elejéről (nyomt. 1728) s a Kénosi—Uzoni Fosztó-féle sokat emlegetett unitárius egyháztörténeti mű, mely a *Debreceni Disputa* szövegét tartotta fenn.

Van példánk arra is, hogy történeti művek külön fejezetben foglalkoznak a kor szellemi életével, iskoláival s íróival (tudósaival). Erdélyi emlékíróknál ez nem ritkaság. Szalárdi *Siralmas Krónikája* érdemel itt említést (1662-ig) s Cserei Mihály *Históriája* (1712-ig), ki vissza is pillant elődeire a magyar történetirodalomban, valamint zsoltárfordítása előszavában (1607) Szenci Molnár a korábbi zsoltárfordítókra. Ioannes Lucius Traguriensis Dalmácia és Horvátországról írt történeti művéhez (1666) szintén csatolt *Rerum Dalmatarum scriptores* címen egy könyvészeti jegyzéket.[149]

[148] Vö. Vincze Gábor: *A pálosok irodalmi munkássága a XIV—XVIII. században.* Magyar Könyvszemle 1878. 21—44.

[149] Katona István (1732—1811), a nagyszombati (1777: budai, 1780: pesti) egyetem tanára (1784-ben nyugdíjazták, mert nem tudott németül!): *Historia Critica regum Hungariae,* 42 kötet (1779—1817): függelékül egyes uralkodók korához: irodalomtörténeti jegyzetek az akkori írókról. Ehhez bizonyára felhasználta *Status litterarum in Hungaria* című 2 kötetes kéziratos életrajzgyűjteményét (ma a rozsnyai káptalan s részben a kalocsai érsekség könyvtárában), melyet valószínűleg Horányi munkáinak a megjelenése miatt nem tett közzé. Vö. Gálos Rezső: *Mikes Kelemen és Katona István.* Századok 1930. 691—696.

A német középkor siratóénekeihez is találunk hasonlót Rimay egy terjedelmesebb költeményében, melynek címe: „Az nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergam alá való készületi" — s Pápai Páriz Ferenc *Életnek könyve* című, szintén nagy terjedelmű versezetében, mely Tótfalusi Kis Miklósnak a magyar könyvnyomtatás körüli érdemeit fejti ki s elhunytát siratja.[150] Ide sorolhatni az egyes írók kiadásai előtt a múltban szokásos *dicsőítő verseket*, minők Balassi és Rimay verseinek együttes kiadásai előtt is olvashatók (Rimaytól és Tolnai Balog Jánostól), s minőket („elogia") Czvittinger is nagy előszeretettel idéz. S hadd említsem meg a legritkább esetek egyikét, mikor ugyanis humanista író, Istvánffy Miklós latin versben örökíti meg az igénytelen magyar verselő, Tinódi Sebestyén emlékét, azt mondván benne, hogy a pannóniai hősök éppoly sokkal tartoznak neki, mint Akhilleusz és Aiax Homérosznak, mert műveiben örökké élnek.[151]

Van példánk *írói életrajzra* is. Skaricza Máté sajtó alá rendezte és ki is adta Szegedi Kis István reformátor hátrahagyott műveit, s ezek egyikében (1585) életrajzát is közzétette *(Vita Stephani Szegedi)*. Hasonlóképpen készült kiadni, mint fentebb láttuk, Balassi énekeit hű tanítványa, Rimay, s előszava szerencsére fenn is maradt. [S ne hagyjuk említetlen Thomas Balásfi *Vita Nicolai Istvánffi*ját (nyomtatásban 1767), s jóval korábbról Ivanich Pál kanonokot, ki az 1440-es években Vitéz János mellett Váradon működött, s összegyűjtötte, bevezetéssel, zárszóval és jegyzetekkel is ellátta a kitűnő humanistának 78 levelét, miket ez 1445—51 között, mint a Királyi Kancelária főjegyzője országos ügyekben többnyire Hunyadi János nevében írt.[152]]

Végül mint írástörténeti s ennélfogva irodalmi érdekű művet említsük meg a régiségből Telegdi János nyitrai püspökét *(Rudimenta priscae Hunnorum linguae*, 1598), mely a régi magyar (=„hunn") rovásírás kérdésével foglalkozik.

A magyar irodalomtörténet kezdetei tehát már a Czvittinger előtti korban felismerhetők, s e nyomok, ha gyérebbek s kevésbé változatosak is, mint a külföldi szaktudományéi, nem hagyhatók figyelem nélkül, nyilvánvaló jelei lévén az irodalmi tudat fejledezésének. A külföldi típusok közül szintén a primitívebbek egyikét, az életrajzi betűrendes formát honosította meg nálunk Czvittinger 1711-ben, s jelentősége nem is a formában van, hanem abban, hogy először tett kísérletet a magyar irodalomtörténeti anyag leltározására.

Munkája, a *Specimen Hungariae Literatae* (1711) a betűrendes, lexikális formát vallja magáénak, aminővel fentebb Gesner *Bibliothecá*jában és Neumeister

[150] 1702. Csak második, 1767-i kiadása maradt fenn *Erdélyi Főnix* címen Bod Pétertől.

[151] A verset közli Holik Flóris: *Istvánffy Miklós, mint költő*. Irodalomtörténeti Közlemények 1922. 145—146:

De Sebastiano Tinody

Pannonici heroes, quos Mars atque inclyta virtus
Astris beatos intulit.
Tantum Tinodio debetis, credite, vati;
Qui facta vestra concinit;
Quantum grandiloquo Pelides magnus Homero,
Aiaxque debet scutifer.
Ille etenim facit, ut post invida fata, libellis
Vivatis omnes in suis.

[152] Vö. Békesi Emil: *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában*. Katholikus Szemle 1899. 804—805.

*Specimen*ében találkoztunk. De ismert más irodalomtörténeti műveket is; maga mondja előszavában, hogy a magyaron kívül minden más nemzetben akadt író, ki a híres tudós férfiak nevét, műveit, dicséretét összegyűjtötte s feljegyezte. Név szerint megemlíti Reimmannt, ki nem tudja, mily műre utasítsa azokat, akik „de Scriptis et Scriptoribus Hungaricis" szeretnének hírt kapni, s nem is hiszi, hogy valaki valaha írt volna erről a tárgyról. De a *Specimen* egyes cikkei több forrásműre is hivatkoznak (Pázmánynál pl. az Alegambius-féle *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesura*; Geleniusnál Joh. Christophorus Rüdigernek egy írói életrajzgyűjteményére). Melyiktől kapta az ösztönzést? Részletekbe menő tanulmányozás nélkül e kérdést nem lehet eldönteni. Alighanem jól sejti Szinnyei József,[153] hogy a pozsonyi születésű Moller Dániel Vilmos, altdorfi egyetemi tanár ösztönözte a *Specimen* megírására, aki — több más ottani tanárral együtt — üdvözlő verset is írt Czvittinger lexikona elé. E sejtelmet igazolni látszik Horányi megjegyzése,[154] ki szerint a *Specimen* „favente Mollero" látott napvilágot, s igazolni látszik a *Specimen* Mollerről szóló, szokatlanul terjedelmes cikkelyének[155] meleg, hálás hangja. Mollernek igen aprólékos életrajza után felsorolván tömérdek diszszertációit, végül a magasztalására írt verseket, elismerő cenzúrákat, nyilatkozatokat és leveleket közli, s ez utóbbiak közül kettő hívja fel magára figyelmünket, mert azt az óhajt fejezik ki, vajha Moller hajlandó volna összegyűjteni s egy kötetben kiadni különböző klasszikus auktorokról s főképp historikusokról írt, nagyszámú életrajzait, vagyis hogy adna ki egy írói lexikont. Moller részéről tehát, kivel Czvittinger — úgy látszik — igen benső tanítványi viszonyban élt, igenis föltehető hasonló irányú ösztönző hatás honfitársa irányában. Rajta kívül a fenti áttekintésben egyszer már említett Omeis, szintén altdorfi egyetemi tanár ösztönzésére s példájára is gondolhatunk, aki Czvittinger ott-tanulása idején az ékesszólás, morál és poézis tanára volt, évtizedekkel azelőtt hazánkban is megfordult, s tankönyvül írt egy *Bevezetést a német költészetbe*, melynek egy helyén[156] Neumeister *Specimen*ével is vitába száll. 1708-ban halt meg, tehát Czvittinger lexikonának megjelente előtt. Említsük meg még Joh. Jakob Baiert, az altdorfi egyetem akkori (1711) rektorát, a kiváló orvostanárt és szenvedélyes botanikust, kitől a *Specimen* elején szintén olvasható egy verses elogium; egyenest az ő hatását láthatni a *Specimen* Beithe István-cikkelyében,[157] mely nemcsak mindenestől közzéteszi s német értelmezéssel is kiegészíti Beithe 1584-i s akkor már fölöttébb ritkább füvészeti nómenklatúráját, hanem buzdít is példája követésére a növények magyar megnevezésében, s a botanika művelésére, mely „a művelt népeknél újabban roppant haladást" tett.

Ami most már magát a *Specimen*t illeti, hű tükre az a kor irodalmi tudatának. Hű tükre mindenekelőtt formájában, a leltározó ábécérendben, mi nemcsak a tudományos módszer primitívségét jelenti, hanem azt is, hogy a felölelt anyag sokkal különneműbb s tisztázatlanabb, semhogy összegező, rendszerező elvet tudna önmaga egységéből kifejteni. A 269 írót felölelő anyagnak alig is van egységbe foglaló elve más, mint az írók magyarországi (a címlap szerint magyar, dalmát, horvát, szlavón és erdélyi nemzetiségű) származása; ezen a címen kerül

[153] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái II.* Bp. 1893. 556.

[154] Horányi Elek: *Memoria Hungarorum III.* Pozsony 1777. 636.

[155] Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae.* Francofurti—Lipsiae 1711. 257—275.

[156] Magnus Daniel Omeis: *Gründliche Anleitung zur Teutschen accuraten Reim und Dichtkunst.* 1712.[2] 55.

[157] Czvittinger Dávid: i. m. 51—66.

össze a magyar irodalom történetében Balassi Bálint Szent Jeromossal, Szent Mártonnal és Moller Dániel Vilmossal, magyar nyelvű író latin, német és egyéb nyelvűekkel. S mind ez írók *műveiben* mit tart közös jellegnek vagyis az irodalmiság jegyének Czvittinger? Nem fejtegeti a kérdést, de címlapja és *Praefatiója* elárulja, hogy az erudíciót, a tudósságot. „Híres tudós férfiak" nevét, írásait, megítéltetésüket és dicséreteit („nomina, scripta, judicia et elogia *Virorum eruditione clarorum*") felsoroló műnek érzi hiányát nálunk, ilyet akar írni előszava szerint s címlapján is olyanul jellemzi magát („Specimen Hungariae Literatae, *Virorum eruditione clarorum* natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, Vitas, Scripta, Elogia et Censuras ordine alphabetico exhibens").[158] S hogy a híres tudós magyarok, dalmaták stb. közül sok kimaradt; hogy közelkorú, személyesen ismert vagy magas állású férfiakról (Szent István, Apafi Mihály), továbbá külföldi tudós lexikonokban is szereplőkről (Janus Pannonius, Pázmány) többet tud, mint Ilosvai Péterről, Tinódiról, Zrínyiről, Listiusról és Gyöngyösi Istvánról, kiket meg sem említ; hogy Balassiról és Rimayról szűkszavúbban ír, mint az iglói Kleschius Dánielről, Gelenius Jónásról vagy Apafi Mihályról: mindebben korántsem láthatni elvi állásfoglalást. Külföldön dolgozott, kellő segédeszközök híján, s első volt a rendezetlen anyag összeszedésében. Az se lepjen meg bennünket, hogy Gyöngyösiről hallgat. A *Murányi Vénus* szerzőjének a XVII. század végső tizedére esik működése java része: külföldre még alig juthatott el csak akkortájt kezdődő hírneve.

Az egyes cikkelyek beosztása az, amit előszavában jelez: életrajz, művek felsorolása, ítélet, dicséret — kiről mennyit volt módjában összeszednie. Méltatlanság volna ítéletet s dicséretet tőle kérni számon; azt lehetőleg másoktól idéz, az akkori tudomány bibliografikus szellemében. Aminthogy ugyane szellemben jár el, mikor műve végéhez még egy könyvészeti függeléket csatol azon művekről, amelyek magyar dolgokkal foglalkoznak („Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus hungaricis"), legvégül pedig (az idegen olvasókra gondolván) a magyar helyesírás és ejtés szabályait is közli. Naivságán még mosolyogni sem illik, oly természetes az ebben a korban s az ő viszonyai közt. Hogy azonban német példára s nemzeti önérzettől buzdítva megtette azt, amit előtte magyar ember soha meg nem tett, s hogy a kor tudománybeli primitívségével kezdeményezője lett egy speciálisan magyar történeti tudományágnak; hogy nem az egyetemes írói katalógusok valamelyikét dolgozta át s egészítette ki hazai anyaggal, hanem a felismert *magyar* tudományos szükségletet igyekezett erejéhez képest becsülettel kielégíteni: ezzel halhatatlan érdemet szerzett magának, s műve maga is ösztönzőjévé vált az irodalmi tudat további fejlődésének.[159]

A *Specimen*ben azonban egyéb is van, nemcsak anyaggyűjtemény és leltározás. Program is van benne. Ebbeli jelentőségére alább, hasonló eszmék és törekvések szomszédságában óhajtván rámutatni, követőire vessünk itt még egy futó pillantást.

A lexikonforma, melyet a *Specimen* kezdeményezett, Bod Péter *Magyar Athenas*ában (1766) s Horányi Elek *Memoria Hungarorum*ában (1775–1777) talált követőkre, hogy csak a nevezetesebbeket említsem. Ez újabb művek, mint formában, úgy szellemben sem mutatnak változást, csak a felölelt anyag gyarapodásával (Bodnál több mint 500, Horányinál már közel 1200 író!), Bod Péteré pedig magyar nyelvűségével jelent haladást. Helyesen minősíti mindezeket

[158] [Vö. a szerzetesrendi „provincia" felosztása „natiók"-ra (így a domonkosrend).]
[159] [Magyarországi születés + erudíció; nyelvben, jellegben megoszlás.]

Wallaszky (említendő műve előszavában) „Lexicon *eruditorum*"-nak. Ilynemű írói lexikonokra a szaktudomány teljes kifejlettsége korában is szükség van, s csak nemrégen fejeződött be Szinnyei József 14 kötetes, megbecsülhetetlen írói lexikona, mely immár közel 30 000 magyar íróról számol be egy hangyamunkásságú életáldozat halhatatlan eredményeként.

Egy másik leltárszerű típus virágzása is megindul a XVIII. század végén a Teleki- meg Széchényi-könyvtár katalógusának közzétételével és Sándor István *Magyar Könyvesházával* (1803): a könyvészeti katalógus, mely természetesen szintén virágzik azóta is.

Csak formai, típusváltozást jelent, de az irodalomról való fogalmat („erudutio") nem változtatja meg Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című könyve (1785; 1808[2]), mely először rendszerezi a magyar irodalom teljes történeti anyagát *időrendi*, folyamatos elbeszélés alakjában.[160]

Lényegében a magyar *tudományosság* története e mű: korok szerint ismerteti az írástudás, tudós társaságok, iskolák, könyvtárak, könyvnyomtatás és -kereskedelem, hírlapok és időszaki irodalom akkori állapotát, s aztán egy-egy koron belől szakcsoportok szerint sorolja fel a nevezetesebb írókat, a néven kívül csak némelyikről közölvén egyebet is lapalji jegyzetben. Az egészet két fő részre osztja.[161] Az első szól „de Litteratura Hunno-Scythica", s aztán a kereszténység felvételétől századonként lépegetve előre Mátyás korával tetőződik, s 1526 körül zárul. A második rész szintén kettős „sectió"-ban fejlik ki; századonként halad előbb 1770-ig („ad instauratas Litteras"), s ott határkövet tesz le, mert azon túl nagy fellendülés következik, mit ő kiváltképp Mária Terézia tanügyi reformjának tulajdonít.[162] Ez utolsó részben azonban már csak általános képet ad a legújabb kor tudománybeli állapotáról az írók név szerinti felsorakoztatása nélkül. Nem csoda; egyebek közt nehézséget okozott volna itt már neki az irodalomról mint erudícióról való fogalmának érvényesítése is. Ott már valóban újfajta irodalmiság kezdődik, mi új szempontú irodalomtörténetet kíván, s csakhamar tud is létrehívni.

Egy „Prolegomena" című fejezetben[163] gondosan beszámol szaktudománybeli előzményeiről, még a kéziratos művekről is. Előszavában becses útbaigazítással szolgál mintáit illetőleg is. Ezek egyikét, Morhof *Polyhistorát*, melyből idéz valamit, mi már ismerjük; s tudva, hogy a *Polyhistor*nak egy könyve „a könyvtárak, kéziratok, tudományos társaságok, időszaki írások ismertetésével foglalkozik s tárgyi kategóriák szerinti író-listákat közöl": nem habozhatunk példaadását ismerni

[160] [Előzményéül tekinthető:
a) Árvai Mihály, jezsuita (1708—1750): *Res literaria Hungariae*. Kassa 1735. (névtelenül): iskolák, könyvtárak, könyvnyomtatás története (ez csak a XVI. sz. végétől fogva), s Magyarország tudósai és írói (összesen 33 tudós, a IV. századtól az ő koráig) időrendben. Az időrend ebben először.
b) Rotarides Mihály († 1747): *Historiae hungaricae literariae . . . lineamenta*. Altonaviae et Sergestae 1745. Tulajdonképpen prolegomena. Tartalma: definíciók, elvek; külföldi és hazai kútfői; az irodalomtörténet tervezete: 1. az írás eredete és története; 2. iskolák; 3. tudományok s művészetek története; 4. írók és jelesebb művek. Ez utóbbi részben sem betű-, sem időrend, hanem a művek szakonkénti tárgyalása és bírálata. (L. Szinnyei!)
Rotarides talán Morhof *Polyhistor literarius*a (1688, 1692) mintáját követi: valamelyes erudíciótörténet + tárgyi kategóriák szerinti író-listák. Árvaiéban két típus látszik keveredni: 1. az újabb, Morhof-féle: erudíció-történet 2. a még Sz. Jeromos-féle *(Liber de viris illustribus)* időrendi író-katalógus.]

[161] [Vö. a lexikon: egyén ~ [folyamat.]

[162] [„Megújhodás!"]

[163] 1—42. l. (2. kiadás.)

fel a *Conspectus* imént jellemzett berendezkedésében. Kor szerinti későbbsége miatt nem szólhattunk föntebbi tudománytörténeti áttekintésünkben Wallaszky másik mintájáról: Christoph August Heumann irodalomtörténetéről, melynek már a Wallaszkyéval azonos címe — *Conspectus reipublicae litterariae* — magára vonhatná figyelmünket. Ez 1718-ban jelent meg először, s oly népszerű lett, hogy 1763-ig hét kiadást ért meg. Nálunk is jól ismerhették: a múzeumi könyvtárban különféle kiadásai több példányban is megvannak. Wallaszky az 1735-ből idéz. A „historia litteraria" tudományszakában első igazi „Compendium"-nak mondja magát (előszavában) Heumann műve. Anyaga szerint egyetemes irodalomtörténet, s az egyiptomiaktól kezdve a maga koráig vezeti le tárgyát. Inkább a tudományos közállapotok története, mintsem az irodalomé, melyre nézve jobbára csak írói névsorok közlésére szorítkozik. Ezt az eljárást követi — de csak Magyarországra szorítkozva — Wallaszky is, szintúgy századonkénti taglalással, mint Heumann.

Ugyanennek hatása látszik meg Wallaszky *Praefatió*jának elméleti fejtegetéseiben: az irodalomtörténet tudományának szinte szó szerint azonos meghatározásában („narratio de ortu, progressu, et fatis Studiorum Litterariorium"); hasznainak kimutatásában (jó és rossz könyvek felismerése; út „ad eruditionem", „aemulatio" stb.); módszerének (a századonként lépegető időrendinek, mit analitikusnak nevez) kijelölésében; az „orbis litteratus" műszó használatában; az „obscurus", „barbár", „infelix" X. század jellemzésének átvételében; a humanizmus korának lelkes megbecsülésében (melyről különben — Mátyás koráról — Wallaszky már 1769-ben írt egy *Tentament*); s talán az „Aufklärung" előszelét éreztető Heumann-nal való egyetértés nyilatkozik meg Wallaszkynál, mikor Horányi méltányosságát dicsérvén megjegyzi, hogy római katolikus írónál hasonlót Magyarországon ő még nem tapasztalt, pedig sokat olvasott közülök.[164]

Egyébként, hogy az irodalomról való fogalma a Czvittingerével azonos, erre nézve a mondottakat még a következőkkel egészíthetjük ki. A magyar irodalom egységét ő is területi egységnek fogja fel, kiterjesztvén a társországokra is („Scribimus Historiam Litterariam *Hungariae latiore* significatu sumtae, quae prouincias etiam eius, Croatiam, Slauoniam et Dalmatiam, atque Transiluaniam, immo Moldauiam et Valachiam complectitur").[165] Nyelv szerinti különbség szempontjából nem foglal állást: a XVI. századra átmenve meg sem említi, hogy innen kezdve már magyarul is írtak. E tényben is a „tudósság" uralkodó érdeke árulja el magát, mi egyébként az egész művön végigvonul. Rendszerezése puszta kronológiai elvű, külsőleges, századonként daraboló; ami a határokat jelzi, az is inkább az újnak csak időpont szerinti fellépése, mintsem végigkövetése az egész anyagon. Czvittinger leltározási, Wallaszky történeti szempontja: egyaránt külsőleges, nem az anyagtól meghatározott.

Lexikális formában vagy kezdetleges rendszerezésben első irodalomtörténeteink eszerint a XVIII. század egész folyamán ugyanazt a felfogást képviselik, melyet az irodalmi tudat másnemű megnyilatkozásaiban is jellemződve láttunk. Bármily kezdetlegesek is, világos felismerését jelentik egy magyar irodalmi hagyományegység létezésének, észrevételét annak, hogy van már „Litteratura Hungarica". Elvi egységet nem jelölnek ki benne mást, csak az írók területi, származásbeli kapcsolatait, egyébként azonban felölelik (vagy fel akarják ölelni)

[164] Uo. 25.
[165] Uo. XIII. lap (az első kiadás *Praefatió*jában).

a magyarországi szellemi élet, az írásbeliség teljes nagy egészét, melyben tudomány, vallás és tudós jellegű (vagy igényű), kezdődő szépirodalom egyaránt helyet foglal, s mely ez idő szerint nyelvében nem egynemű még. A magyar irodalomnak őszerintök való fogalma (bár nem definiálják külön) egybeesik tehát a magyar írástudás (erudíció, deákság) összességével, azzal a széles talapzattal, melyből a mai értelemben vett, sokkal szűkebb körű irodalom külön ágként lesz majd kihajtandó.[166]

Az irodalom fogalmának szűkítésére, tartalmának legalább egy szempontból egyneműsítésére irányuló törekvések már a régi korban észrevehetők; s mielőtt az új magyar irodalom küszöbére lépnénk át, vessünk egy pillantást ezekre is; hadd lássuk, a fejlődés mily ösztönöit hagyja örökségül e hosszú korszak a következendőre, hadd lássuk — mire célzást tettem föntebb — Czvittinger programját.

5. A RÉGI MAGYAR IRODALOM PROGRAMHAGYATÉKA

Abban a nagy hagyományegységben, melyet a kor irodalmi tudata felölelt, nyelvre s jellegre nézve igen különnemű elemek foglaltak helyet.[167] Hogy a sokféleségből csak a fontosabb végleteket ragadjam ki: megfértek benne latin és magyar nyelvű művek, tudomány és szépirodalom egymás mellett. A kor irodalmi tudata a maga természetes konzervatívságában a csoportpároknak főképp első tagjaival, a legrégibb fejlődményekkel számolt, s nem igazította ki a maga irodalomfogalmát eléggé az újabb fejlődmények (magyar nyelvűség, profánság) számbavételével. Elfogadta ugyan őket, de bizonyos önáltatással még most is a literatúra legrégibb („tudomány"-) fogalmával beszélt róluk. Nem tudatosította eléggé maga számára anyaga valódi természetét, elavult *egységnévvel* nevezte a valójában már megoszlottat. Az elmélet nem szentesítette még a megtörténtet; annál kevésbé lehetett hajlandó az irodalom törzsanyagának (tudomány, latin nyelvű művek) elejtésével az újabb fejlődmények (magyar szépirodalom) kizárólagos irodalmiságát proklamálni.

De ami a fejlődés folyamán természetszerűleg létrejött, az előbb-utóbb észrevételi magát, eszméletet ébreszt s érvényesülésre törekszik a köztudatban is. A régi magyar irodalom súlyviszonyaiban legnevezetesebb s -észrevehetőbb elmozdulás: a nemzeti nyelv terjeszkedésének megindulása a latin rovására. S e nyelvi mozzanat válik leghamarább — egyelőre ugyan még elszigetelt — törekvések célpontjává, ostromlójává az avult felfogásnak, s hovatovább tudatossá is, míg végül a következő korszak nyíltan ki nem tűzi s vívja a kizárólagos magyar nyelvűség programját.

Ezt az eszmét készítette elő, forrta ki magából s hagyta örökségül maga után a régi magyar irodalom kora. Jegyezzük itt fel lassú kiforrása némely tanulságait, a régi magyar irodalomnak a mondott szempontból „modern" törekvéseit.

E törekvések számára a magyar nyelvű irodalmi készlet gyarapodása mellett a magyar nyelvtanírás megindulása készítette elő a talajt. Sylvester 1536-i kezdeménye után a XVII. században ölt nagyobb arányokat nyelvünk törvényeinek vizsgálata. Szenci Molnár (1610), Geleji Katona (1645), Komáromi Csipkés (1655),

[166] [A bekövetkezendő változások summája: az irodalom-fogalom átalakulása. Ezt készíti elő a réginek megoszlása, egyensúlyozatlan állapota.]

[167] [Készlet ~ elmélet]

Pereszlényi Pál (1682), Tótfalusi Kis Miklós (1684: nyomtatásban 1697) idevágó művei[168] hívják itt magukra figyelmünket, nem egyenest nyelvtani, hanem irodalmi vonatkozásaik miatt. Szenci (nyelvtana előszavában) egy cseh grammatikusból idézi a vádat honfitársai fejére, hogy anyanyelvüket elhanyagolják, s nemcsak nem olvasnak azon írt könyveket, hanem még dicsőségnek is tartják, hogy olyan nincs a könyvtárukban. Pereszlényi helyesírási és mondattani ingadozások megszüntetése vagy a helyes nyelvhasználat kijelölése végett lépten-nyomon Pázmányra hivatkozik, s pontos utalással idézget műveiből. Pázmányon kívül főképp Káldit éri ez a megérdemelt kitüntetés. Komáromi Csipkés azért érdemel különös méltánylatot, mert igyekszik a latin grammatika formai nyűge alól felszabadítani a magyart, hogy azt tulajdon szelleméből s természetéből („ex genio et natura sua") magyarázhassa. Geleji és Tótfalusi azonban különösen kiemelendők ezúttal, mert arra törekszenek, ami bármely nyelv irodalmivá emeléséhez alapfeltételként megkívántatik: a nyelvhasználat ingadozásainak megkötésére, s kötelező szabályok megállapítására az írott nyelv számára.

Geleji panaszkodik, hogy csaknem ahány magyar, annyiféleképpen ír; sok hibát ejtenek a szólásban is, mert nem vizsgálják a szók tulajdonságait, úgyhogy nyelvünk igen elparasztult. „Excolálni" és „tsinogatni" akarja tehát. Felhajhássza s korholja a soloecizmusokat; jelentés szerint differenciálja a rokonértelmű szókat (aki — amely; nap — nappal); üldözi a pongyolaságra vezető pleonazmusokat („az ő juhai"); tömöríti a bőbeszédűséget (természet szerint való — természeti); új szókat alkot a régiek analógiájára. A sokféle, ingadozó, köznapi, sokszor magyartalan, logikátlan, pongyola s fogyatékos szókincsű élőnyelv helyett s mintegy afölé kíván egy egynemű, szabályokkal biztosított, emelkedettebb, magyaros, logikus, szabatos és gazdag irodalmi nyelvet megállapítani. Első jelentékeny kísérlet ez az irodalmi nyelvhasználat megkötésére, s a nyelvtanban egy irodalmi, kritikai kánon megteremtésére, mely azonban egyáltalán nem ment a kezdeményezők szokott s ez esetben logikai túlzásaitól.

Tótfalusi Kis Miklós, régi irodalmunknak ez oly nemes és rokonszenves alakja, Amszterdamban 1684-ben kezdte nyomni bibliáját új helyesírással, sőt a szöveghelyesség felülbírálásával. Két fiatal honfitársa volt segítségére: Tsétsi János és Kaposi Sámuel, amaz később pataki, ez gyulafehérvári tanár, s mindkettő a Tótfalusi-féle helyesírás továbbfejlesztője. Tsétsi később meg is írta helyesírási és nyelvtani megfigyeléseit (1708), s hozzácsatolta Pápai Páriz szótárához; ebbe — minthogy korrektúráját ő végezte — szintén belevitte az új helyesírást, mely mai, etimologikus helyesírásunknak az alapja. Ez új helyesírással sokan nem tudtak megbékülni. Tótfalusi ezért egy *Apologiát* írt (1684) s 1697-ben adta ki: abban közli bibliája egész történetét s helyesírási és nyelvtani elveit. Ő legjobb íróink (Pázmány, Molnár, Geleji, Apáczai) tanulmányozása alapján indította meg reformját, s azon kilenc év alatt, melyet a kolozsvári nyomda élén töltött, számos remek nyomtatványával, kivált a *Hármas Istóriával* igen széles körben terjesztette is. Nemcsak nyomdász volt, hanem szigorú kritikusa is a hozzá

[168] Szenczi Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica.* Hanau 1610. Kiad.: Toldy Ferenc: *Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum.* Pest 1866. 115—290; Geleji Katona István: *Magyar grammatikatska.* Gyulafehérvár 1645. Kiad.: Simonyi Zsigmond. Nyelvészeti Füzetek 30. Bp. 1906; Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata.* Utrecht 1655. Kiad.: Toldy Ferenc: i. m. 331—402; Pereszlényi Pál: *Grammatica linguae Ungaricae.* Nagyszombat 1682. Kiad.: Toldy Ferenc: i. m. 403—548; Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum: Ratiocinatio de ortographia.* Kolozsvár 1697. A harmadik részt kiadta Toldy Ferenc: i. m. 605—660.

adott kéziratoknak, s így helyesírás és nyelvhasználat tekintetében — még az ő nehéz viszonyai közt is — sikerült oly hatást gyakorolnia, mely szinte napjainkig számottevőnek bizonyult. Régi műveket is adott ki újra, valóságos szövegkritikával.

*Mentségé*ben a latin káros erőszakolása ellen így fakad ki: „Nem mindeneket kellene a' Deák nyelvnek tanúlásával terhelni; bár csak a' magok születési nyelveken tudnának olvasni, csak ezzel-is sokra mehetnének. A' szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, melly sok esztendeig kinoznak a' Skólákban majd mindeneket még-is kevés mehet *perfectio*ra."[169]

Ilynemű kijelentéseket nemcsak őnála olvashatunk. Míg a nyelvtanírók nyelvrendszerünknek a latinétól való lehető felszabadításával, jeles írók nyomán való megállapításával vagy az irodalmi nyelvhasználat kánonszerű megszabályozásával szolgálták a nemzeti nyelv irodalmi önállósítása s érvényesülése ügyét, mások a latin nyelvnek az irodalmi használatban való túluralmát teszik szóvá, s hangoztatják vele szemben az anyanyelv jogait. Apáczai azért írja *Enciklopédiá*ját magyarul (1655), hogy „a Magyar nyelven írtt tudományos kőnyvek nélkűl szűkölködő Nemzetén tőle-ki-telhető-képen segétene".[170] Szalárdi is megokolja (1662), miért ír történetet hazai nyelven; eddig deákul írták, de nemzetünknek tizedrésze sem érti azt a nyelvet, s így nem juthatott hozzá a tudásra méltó és szükséges dolgok ismeretéhez oly mértékben, amint az illő és kívánatos volna.[171] Cserei Mihály szintén „Tudta volna — mint *Históriája* verses előszavában mondja 1711-ben — deákul a dolgokat megirni; ... De maga nemzetinek akart inkább használni, S magyar nyelven hogy tudja akárki olvasni."[172] Bethlen Miklós kárba veszett drága időnek tartja azt a 10—12 esztendőt, mely az iskolában „írás, olvasás és az egy antichristiana latina lingua tanulásában telik el", s még csak közepes latint sem nevel, a szükséges dolgokra nézve pedig teljesen tanulatlanul („vadszamár"-ként — mint ő mondja) hagyja a növendékeket.[173]

Vannak tehát már, kik egyenest a kor irodalmi eszményének, a „tanultságnak" szempontjából tartják hátrányosnak a latin túltengését az anyanyelv rovására.[174]

Mások viszont észreveszik nyelvünk ellatinosodását, mi szükséges következménye lett a latin alapú fejlődésnek; rosszallják, s a kitisztítás, visszamagyarosítás gondolatát vetik fel. Medgyesi Pál sárospataki pap nagy fogyatkozásnak mondja „az egyházi tanácsról" írt könyve előszavában, „hogy mi az mi nyelvünket az Deák nyelvhez szoktuk mérni, ... holot ez a'nak nem mértékje. .. Tsak ne sajnálnók a' fęszkét, nem a' Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az kőzőnseges szokott Magyari szóllásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a' fęle dolgot ki-mondani: sokkal Magyarabbúl szólhatnánk és irhatnánk."[175] — Haller Gábor-

[169] *M. Tótfalusi K. Miklosnak ... Mentsége.* Kiad.: Tolnai Gábor. Gyoma 1940. 88.

[170] Az 1803-i kiadás magyarra fordított *Előbeszéd*éből. Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia.* Kiad.: Rájnis József. Győr 1803. XV. lap.

[171] *Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilencz könyvei.* Kiad.: Kemény Zsigmond. Pest 1853. 293—294. (Újabb Nemzeti Könyvtár.)

[172] *Cserei Mihály Históriája.* Kiad.: Kazinczy Gábor. Pest 1852. Újabb Nemzeti Könyvtár I. folyam, 4. füzet, 1. lap [Szenci Molnár: *Naplója.* In: i. m. 42. Mentegetőzik a latin dedikáció miatt (van magyar is).]

[173] *Bethlen Miklós önéletírása I.* Kiad.: V. Windisch Éva. Bp. 1955. 148.

[174] Több részletet l. Kerecsényi Dezső dolgozatában: *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban.* Minerva 1923. 162—207.

[175] Medgyesi Pál: *Dialogus politico-ecclesiasticus.* Bártfa 1650.

ról, a naplóíróról is fel van jegyezve, hogy „deákkal elegyített magyar s magyarral czimborált deák beszédet nem igen szeret vala, imperfectusnak, sőt igen erőtelennek tartván ő azt, mind a két nyelvben, a ki mind mixtim beszél vala. Ő penig magyar is jó vala; s deák is oly, kihez comparabilis az első rend közt Erdélyben nem vala akkor." Rozsnyai Dávid, kitől ezeket idézem, mint látható, fölöttébb elegyíti deákkal a magyart, s nem követi eléggé Haller Gábor példáját.[176]

Haller János, Gábor öccse, a *Hármas Istória* írója is Gáborhoz hasonlóan cselekedett; hadd ismertetem *Pays* című munkája elöljáró beszédéből (1682) az idevonatkozó részeket, mint az anyanyelv kérdésének e korban egyik legalaposabb kifejtését. Sehol sincs a könyveknek nagyobb szűke őszerinte, mint minálunk. Pedig sok tudós emberünk van; de azok vagy semmibe tartván szülötte nyelvöket, vagy azt hivén, hogy deákul igazabban, szebben fejezhetik ki magukat, s talán jó deákságot is akarván fitogtatni, e nyelven bocsátják ki munkáikat, melyet pedig a magyarságnak tized- vagy századrésze sem ért. Érthetetlen, miért vetik meg annyira a magyar nyelvet, melynél pedig — meri állítani — nincs „magában elégségesebb" nyelv, vagyis olyan, mely mással való „cimborálás" nélkül mindenről egyaránt szólhat. Azt állítják a deákos emberek, hogy magyarul ki sem mondhatnák szándékukat, s ennélfogva annyira deákkal elegyítik beszédöket, hogy sokszor, s kivált a törvénykezők közt, alig lehetne megmondani, ki melyik nyelven beszél; teszik pedig ezt nem kénytelenségből, hanem rossz szokásból s részint maguk mutogatásából, deáki tudományuk fitogtatása végett, legfőképpen a köznép között. Holott az lenne a dolog rendje, hogy ki melyik nyelven indítja beszédét, azon folytatná, ide-oda kapkodás nélkül. Vannak deák szók, melyeknek polgárjogot adott a megszokás. Ezek ellen nem lehet kifogás, hisz a deák is élt görög átvételekkel. De idővel még a tudós műszavak helyére is lehetne magyart állítani éppúgy, amint a mesteremberek meg tudják nevezni szerszámaikat; csak egy kis szoktatás, tanulás kellene hozzá, hogy az új elnevezések gyökeret verjenek. Tudja, hogy haszontalanság volna azt próbálni elhitetni másokkal, hogy nyelvünk éppoly becsülésre méltó mai állapotában, mint a görög és római: Szent István, László, Mátyás korában lett volna annak ideje. De vagyonos embernek szégyen koldulásból élni; szégyen a magyarnak is, ha belesül beszédébe, s idegen szóval segíti ki magát. Nyelveket tudni szép és hasznos dolog: de illő-e egyszersmind kettőt összezavarni? Más nyelvű területekkel szomszédos magyarok beszélnek sokszor ily keveréknyelven; németekhez közel lakók „udvariság"-nak tartják, ha német módon neveznek holmi portékákat, holott készen volna afféléknek neve az igaz magyarok közt. Nemcsak illetlenség ez, hanem nemzeti veszedelem is: mert — mint eleink tartották — amely nemzetnek szokását, szójárását, ruházatját felveszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek. Adta volna Isten, ne mi rajtunk teljesedett volna be most, a török uralom alatt, a régi magyaroknak ez az igazsága. Rossz madár az, mely fészkét megmocskolja.[177] — Haller János tehát, a régi magyar elbeszélő próza egyik legjelentősebb képviselője, nemcsak nyelvhelyesség és ízlés szempontjából szól hozzá a kor nyelvkérdéséhez, hanem mindenki másnál tudatosabban kijelöli a deák elleni küzdelem életbevágó, nagy, nemzeti fontosságát.

Pázmány Péternek elég lesz csak nevét beiktatnom e sorozatba: ismerjük már állásfoglalását e részben, láttuk határozott, önérzetes nyilatkozatait s prózájának

[176] *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Kiad.: az MTA Történelmi Bizottmánya. Második osztály: írók. Pest 1867. VIII. 362.

[177] J*: *Haller János' Buzgósága a' Magyar nyelv felemelkedése, 's kiterjesztése iránt már a' XVII. századokban.* Tudományos Gyűjtemény 1828. V. 94—99.

tudatos függetlenítését a latin nyelvrendszer hatása alól. Időben messze előreugorva emlékezzünk meg még egy iskolai újévi beszédről, melyet Ribiny János soproni igazgató tanár (előbb Bél Mátyás fiainak házitanítója, utóbb pozsonyi evangélikus lelkész) tartott tanítványai előtt, s adott ki 1751-ben *Oratio de cultura linguae hungaricae* címen.[178] Az ékes latin nyelven írt szónoklat minden elfogultságtól ment kíván maradni, s szándékának azzal ad nagyobb nyomatékot, hogy vallomást tesz előbb a klasszikus nyelvek és műveltség iránti rajongásáról, s ezzel összeférhetőnek vallja az anyanyelv művelését célzó buzgalmat. Az ifjakra vár szerinte e nagy feladat, mit őseik elhanyagoltak. Vegyék példának a görög, római, gallus, olasz, német nyelvet, ne riadjanak vissza a nehézségektől, halhatatlan név lesz a jutalmuk. Olvassák, tanulják a magyar auktorokat, ne érjék be azzal, hogy úgyis tudnak magyarul beszélni; többre célozzanak: írjanak maguk is, szaporítsák a magyar könyvek elég csekély számát; fordítsanak idegen, komoly, hasznos műveket, szóbőségük azzal fog gyarapodni, s így fogják új, szükséges szavakkal ellátni a mi nyelvünket is.

De itt már kiemelkedtünk az egyszerű bírálat hangjából, s a pozitív tervek, programok korába léptünk át. Közel vagyunk már az új korszakhoz, mely valóban a Ribiny által jelzett úton, fordításokkal igyekszik gyarapítani irodalmunkat, kiművelni anyanyelvünket. A „nemzetietlen"-nek híresztelt XVIII. században járunk már, melyet azonban mi a hagyomány megérlelődése és új eszmék csírázása korának mondottunk. Miként érlelődik tudattá az irodalmi hagyomány, s hogyan indít csírázásnak új eszméket magából: Czvittinger és Bod Péter példája fog e kérdésünkre feleletet adni.

Szinte lehetetlen volt, hogy aki első ízben szemlét tart irodalmi termelésünkön, észre ne vegye s fel ne panaszolja a latin nyelv feltűnő uralmát. A *Specimen*nek Székely Istvánról szóló cikkelye[179] egy valóságos latinellenes értekezés. Idézi Szenci Molnár Albertet, ki Székely István *Világkrónikájánál* nem ismer régibb magyar könyvet; idézi a pozsonyi születésű Behamb János Ferdinánd *Notitia Hungariae*ját (1676), ki szemére hányja a magyaroknak, hogy nyelvüket megvetik — s Révai Pétert, ki szintén hanyagsággal vádolja honfitársait. Görögök, rómaiak, németek, franciák, spanyolok saját nyelvükön írták meg történetüket. „Csak a magyar nemzet ejti ámulatba a művelt nemzetek sok tudós férfiát a felől: vajon mi oka lehet, hogy maguk a magyarok mintegy utálják hazai nyelvüket és sem történetüket tárgyaló, sem más, a szépművészetek körébe vágó könyveket nem írnak rajta, sem pedig legalább latin írókat magyarra fordítani nem iparkodnak. Hogy pedig mi ok viheti rá a magyarokat, hogy inkább a latint műveljék, mint a magyar nyelvet, mindeddig, megvallom, nem sikerült kitapasztalnom" — mondja Czvittinger. Hagyjanak fel honfitársaink „a latin idióma kizárólagos használatának babonás buzgalmával"; kövessék a francia nemzetet, mely anyanyelvét az elegancia magas fokára emelvén, kedves könnyűséggel szívárogtatja be fiai lelkébe a történeti ismereteket, a legkényesebb tudományok és művészetek szeretetét; vegyék mintának a németeket, kik már régóta foglalkoznak nyelvük grammatikájával, s immár költészetüket is magas fokra emelték. Tetemesebb haszon származnék anyanyelvünk műveléséből, ékesítéséből és terjesztéséből, mint az idegen latin nyelv tanulására s előbbvitelére fordított fölösleges

[178] S. K. J.: Emlékeztetés Ribinyi Jánosra, 's különösen annak érdemére a' magyar nyelv eránt. Tudományos Gyűjtemény 1830. IX. 103—110.
[179] Czvittinger Dávid: i. m. 367—371.

iparkodásunkból. S itt következnek programja nevezetes pontjai. Írni kellene magyar *szótárt*, mely közölné a latin szavak jelentését, új dolgoknak és találmányoknak *új nevet* adna, megállapítaná az egyes magyar szavak jelentését s a belőlök származó „frazeológiát" is közölné. Írni kellene egy tökéletesebb magyar *grammatikát*, s végül *fordítani* kellene az idegen (latin, német) auktorokat. Szónoki lendülettel veszi védelmébe az „olyannyira előkelő, férfias, pompás, hősies" magyar nyelvet, melyet oly sokan megvetnek ahelyett, hogy tökéletesítésére, pallérozására fordítanák minden gondjukat. Ébredjenek fel hát zsibbadt álmukból, kövessék a külföld példáját, s tulajdon nyelvükön adják át történeteiket a maradéknak, hogy az is megértse, aki nem tud latinul.

A magyar irodalom első számbavevése nem puszta összeírásra vezetett tehát. Az egybehordott anyag követelő határozottsággal mutatott rá a legközelebbi sürgős teendőre is. S bár eldugva, de a teendők programba foglalása benne van a könyvben, mely első önálló képviselője a már kialakult irodalmi tudatnak. Nem a latin többé, hanem modern, európai nemzeti irodalmak a követendő példák; szótár; új szók készítése (nyelvújítás!); nyelvtan; fordítások — ezek a program fő pontjai, s kétségtelen, hogy felállításukban Czvittinger is már modern példát követ: a német „Sprachgesellschaft"-okét, melyek egyikének („Der gekrönte Blumenorden an der Pegnitz") Czvittinger föntebb említett altdorfi tanára, Omeis volt az elnöke (1697-től kezdve), kinek német költészettörténete túlnyomólag e német nyelvtársaságok ismertetéséből áll ki. Mikor majd a század végével teljes erővel megindul a tervszerű, a szervezett irodalmi munka, ezt a programot halljuk minden berekből, ezt, szinte szó szerint ugyanezt ismétli minden lelkes híve a megújhodásnak. Valóban örökség e program, a záruló korszak eszmei hagyatéka a következendő számára, mit az meg is valósít majd.

A kiemelt második leltározónak, Bod Péternek is van szava a múltról s jövőről. Ő már magyarul írja tudós könyvét, s mint mondja, kedve ellen esett, hogy deák szók s deák nyelven írott dolgok is elegyedtek belé; „de — úgymond — azt el nem távoztathattam; mint hogy eleitől fogva bé-vették, nem tudom mitsoda okból, szóllásaikat akartáké tzifrázni, vagy a' dolgot hathatósabban elő adni, a' Magyarok, azt a' kelletlen szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyitenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak. Sőt sokan Magyar könyveknek-is Deák titulusokat írtanak. Némellyeknek pedig könyveik, mellyeket elő kellett számlálni Deák nyelven vóltanak írattatva, szükség vólt azon a' nyelven meg-emliteni, különben nehéz lett vólna hellyesen elő számlálni."[180] Ez már világosan a nyelvtisztaság (purizmus) és a kizárólagos nemzeti nyelvűség gondolatköre, s Bod csak nehezen nyugszik bele, hogy nem segíthet a bajon. Műve folyamán több ízben van módja oly kísérletekről nyilatkozni, melyek új szók készítésével igyekeztek a deák keveredéstől megtisztítani nyelvünket, de ezzel más bajt idéztek elő: érthetetlenekké váltak éppen a deákul nem értők számára. Apáczai *Enciklopédiá*járól pl. ezt jegyzi meg: „de nagy részin a' Deákul nem tudó olvasó, vagy ha Deákul tud-is, de a' felsőbb tudományokban épűlete nintsen, nem érti a' mit olvas Magyarúl. Mert sok Magyar szókat ujjonnan tsinált, és mint-egy elsőben jeget akart törni a' Tudományok' meg-értetésekre. De az után mások nem követték."[181] Szól egy másik íróról is, aki azt akarván kerülni, „ne hogy a' Magyar szóllások közzé Deákot elegyítsen, olly homályos az írása sok hellyen, hogy alig

[180] Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766. (Előszó.)
[181] Uo. 12.

lehessen meg-érteni mit akarjon".[182] Purizmus, ebből következőleg a nyelvújítás elkerülhetetlensége; az újító törekvések sikertelensége elszigeteltségök miatt, minél fogva a kezdemény nem mehetett át a gyakorlatba: e gondolatok már mind a Bessenyei—Kazinczy-korszak előszelét éreztetik.

Még egy észrevétele van Bodnak a nyelv körül, s itt is az idők fordulatának egy jelére mutat rá a *Magyar Athenas* elején, arról szólván, hogy a deák nyelv régebben minden nemzeteknél közönséges volt: „mint szintén már most kezdett lenni a' Frantzia nyelv (egészíti ki jellemző hasonlattal gondolatát), a' melly annyira el-terjedett Európában, 's olly szükségesnek kezdett látszani, hogy Erdélyben-is ez után talám az Oláh gyermek-is azon kezdi-el bőltsőben való sirasát".[183] Modern nyelvi hatások beözönléséről, tudjuk, már Apor Péter is panaszkodik *Metamorphosis*ában (1736); s e jelenség Bod Pétert is foglalkoztatta már a *Magyar Athenas* kiadása előtt. Ismerjük egy 1756. szept. 20-án kelt levelét, melyben Ráday Gedeonhoz egyebek között ezeket írja: „Régen gondolkodom, hogy irjak a Mgos Urnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni a más nemzeteknek példájok szerint. 1. Jóvolna valami *Literata Societast* felállítani; melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részeiből lennének; de minthogy ez magános ember tehetséget felülmulja, lehetne 2. egybeszedni az eddig kiadott *magyar grammatikákat* s egyet jót csinálni . . . 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott *régi magyar* historiákat és verseket, a melyekben nincsenek deák és franczia vagy egyéb nyelvből való szók, csak tisztán magyarok. De most az katonaságot viselt magyar nemességből való ifjak ugy kezdették *attakirozni* a magyar nyelvnek tisztaságát, a mely annyi száz esztendők alatt magánosan állván Európában a maga valóságában, még a sok nyelveket értő *Skaligernek* is csudájára épen megmaradott vala, hogy nemsokára a maga épségéből *kirukkoltatván, avantsiroztatni* fogják a *pajzanok* (vö. francia „paysan" = paraszt) közzé; hogy az parasztok közt, ha annak jósága megmarad. De azokhoz is igen bement a deák szókkal való élés az vármegyei tisztektől, már ők is a *contributiót* a *norma* vagy *planum* szerint *administrálják* a *regius commississariusoknak* és a *computosan* az *inquisitio* szerint. Szegény magyar nyelv ! Ha Isten tehetséget adott a Mgos Urnak s azokbul az Heltaitól régen kiadott versekből, a melyeket kedvesebbeknek lehetne itélni, nyomtattatna ki a Mgos Ur Budán, vagy a hol helyesnek itélné, hogy az eféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s francziásult szólások módja."[184]

E levélben Bod Péter programját láthatjuk, s bár egy része (a grammatikát illető meg a más nemzetek példájára hivatkozás) egyezik a Czvittingerével, meglátszik már rajta, hogy vagy 50 esztendővel előbbre vagyunk. A „Literata Societas", melynek eszméjét Bod csakhamar egy nyomtatott műve előszavában is megismétli,[185] már-már a „tudós társaság" (akadémia) XVIII. század végi tervezeteire emlékeztet. Régi magyar históriák és versek újra kinyomatása a nyelvtisztaság előmozdításáért; a nyelvrégiség fölélesztése példaadás kedvéért: oly mérvű megbecsülése már (nyelve miatt) a hagyománynak, hogy szinte mindenestül az új korszakba illőnek tetszik, illőnek egy Révai Miklóshoz.

[182] Uo. 36—37, Bertalanfi Pálról.

[183] Uo. Előszó.

[184] Kiss Áron: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben.* Magyar Könyvszemle 1882. 262—263.

[185] *Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló időig sokféle változásinak rövid historiája.* Basileae 1760. 27.

Bod Péter nyilvánvalóan korfordulaton áll. Érzi ő már társadalmi előszelét is a bekövetkezendő irodalmi változásnak, s levele ebbeli tanulságait is figyelemre illik méltatnunk. Kétrendbeli idegenséget állapít meg az akkori közmagyar beszédben: egy régi keletűt s egy most kezdődőt. A régi, katexochen irodalmi nyelv, a latin már ekkorára oly igen meghonosodott, hogy a köznép beszédében is képes volt némely, a közéletben forgó szó-elemeivel gyökeret verni. Míg ekként egyfelől a műveltség régi felsőbb rétegeinek nyelve, a latin megkezdette (bár csak törmelékesen is) alászállását az alsóbb, műveletlen rétegek ölébe — egy más idegen nyelv, Bod szerint a francia kezdi meg terjeszkedő útját ama felsőbb rétegekben. Lényegére mutat rá e megfigyelés a készülő korváltásnak: a társadalom felsőbb, művelt rétegei új naprendszer, új fényforrás felé vannak fordulóban; kezdik elejteni a latint, a régi magyar műveltség első közvetítőjét, s helyette más — nemzetközi fontosságban azzal most már vetekedő, modern — európai nyelvet, új műveltségi formát készülnek meghonosítani maguk közt. S mire azt hihetnők, hogy a latin elejtésével a műveltségbeli rétegeződés és osztálykülönbség talán megszűnőben van s a kiegyenlítődés folyamatába lépett: legott új rétegeződés indul, s aki a régi magaslatra felemelkedőben érezhette magát, az új helyzetben megint alul marad. Ami a társadalomban megindult, nyilvánvalóvá lesz csakhamar az irodalomban is, mely a század végső tizedeiben a latinon kívül, sőt a latin helyett hovatovább a modern nemzeti nyelvek példaadását követi.

A benne adva levő fejleményeket, mint látni való, részben maga a régi korszak tudatosította már, s nemcsak jelentékeny irodalmi készletet, többé-kevésbé megállapodott irodalmi nyelvet, műformákat, stíl- és ízléshagyományt származtatott át alkonyulatával a csírázó új időszakaszra, hanem irodalmi tudatot is, mely konzervatívabb ugyan a valóságos fejlődménynél, s a szellemi életnek az írásbeliséggel kapcsolatos minden megnyilatkozását, az egész „deákságot" felöleli ugyan, de amelyben benne van már a csírázás nyugtalansága, az a bizonyos belső egyensúlyozatlanság, mely mozgást, életet, továbbfejlődést követel meg s lehetetlenné teszi a nyugalmi állapotot. E tudat legalább egy ponton, a nyelv kérdésében észrevette már tartalma heterogén voltát, eszmélkedett felőle, s óhajtásban döntött is már a nemzeti nyelv javára. Bármily sokszerű és új hatóokokat találjunk is a XVIII. század végi nagy megújhodás magyarázatára, ne felejtsük ezt a legfontosabbikat: a záruló kor irodalmi tudatának a hagyatékát, mi harci jelszót jelent a latin ellen, a nemzeti nyelvű irodalmiság eszméjét. Saját, évszázados nagy szerzeményünk ez eszme; körülmények és szellemi áramlások támogathatták ugyan megvalósítását, de létre nem azok hítták: régi irodalmunk saját, természetes fejlődése forrta ki magából.

Ezzel a nagy örökséggel indul a következő korszak. Midőn azonban végrehajtani akarván programját, minden következmények levonására kényszerül: már új létfeltételek közé kerül, s oly feladat előtt találja magát, melyet a hagyományos úton meg nem oldhat többé, mely miatt ideiglenesen szakítania kell a régivel s közönségben és ízlésben ezáltal új rétegeződést létesítenie. S hogy a letűnő kor csakugyan teremtett irodalmi köztudatot, azt mi sem bizonyítja pregnánsabbul, mint a hagyomány híveinek kitartó ellenállása a századfordulat azon reformtörekvéseivel szemben, melyek végeredményben az új magyar irodalmat hivatottak megteremteni.

Második könyv

ÚJ MAGYAR VAGY NEMZETI IRODALOM

(Bessenyeitől Arany haláláig)

BEVEZETÉS
ÁTMENET AZ ÚJBA

(Öröklött program és adott viszonyok)

Írásbeliség, irodalmi nyelv, mű-, ízlés- és stílformák, s végül irodalmi tudat első kialakulásának menetét a régiségben megfigyelvén, megvan most már a szükséges talapzatunk a fejlődés újabb ízületének áttekintéséhez.

Az új korszak kezdetéül az 1772-ik évet szokás tekinteni s — látni fogjuk — nem is alaptalanul. De a fejlődésben nincs merev törés az egyes korszakok között, s a fejlődés fonalát sokkal több szálból fonja az idő rokkája, semhogy valamennyit egyszerre válthatná fel újjal, mi okvetlenül szakadást jelentene. Fejlődés nincsen folytonosság nélkül: a folytonosságot viszont a változások fokozatossága, újabb szálak nem egyidejű beleszövődése eredményezi. Sokáig él még a régi, mikor már új mozzanatok vegyültek is belé; s az újnak elemei szórványosan már akkor fel-feltünedeznek, mikor a réginek uralmát senki kétségbe nem vonta még. Régi és új magyar irodalom sem törnek kétfelé egy valamely esztendő élén: átmenet van közöttük; sőt, amikor az új korszak már programszerűleg kihirdette a maga újdonságát, telve marad még csökevényeivel a réginek, s a maga új eszményét is csak fokról fokra való megvilágosodással, évszázados továbbhaladással képes teljesen kifejteni s megvalósítani.

Ily átmenetnek kell tekintenünk a nemzetietlennek mondott XVIII. századot, melynek irodalmi kiterjedését 1711 és 1772 közé szorítva szokás felfogni. Többször említettem, hogy e mintegy hat évtizednyi időkerületet épp az irodalmi fejlődés szempontjából méltatlanság nemzetietlennek kikiáltani. Az irodalmi termelésnek, s még inkább a nyilvános irodalmi életnek kétségkívül valami ernyedése áll ugyan be akkor. De az irodalom fejlesztő tényezői nem csupán a nyilvánosság piacára kivitt, újabb és újabb egyes művekből állanak. Vannak kollektív mozzanatai is az irodalmi fejlődésnek, minők a hagyomány szétáramlása, lassú megérlelődése és tudatosodása, másfelől pedig — emezeknek eredményeként — vágyak, törekvések, eszmék csírázása. Az irodalom hallgatni látszik ilyenkor, holott leszállóban van a maga talajába, a kollektivitásba; társadalmi tényezővé van átalakulóban, hogy egyneműsítve termékenyítsen, s maga is új ösztönzéseket és színezetet nyerjen további kisarjadása idejére az erjedőben, fordulóban lévő társadalmi kollektivitástól. Elolvadt a hó, nyomát sem látni; hova lett? Ott van a talajban, a magvak, csírák, gyökerek szívják már magokba: a humusz tavaszodik.

A XVIII. század irodalmi csendje egy irodalmi humuszképződés néma jelensége. Nem sarjaszt most e talaj; ellepte a tavalyi lomb, mit két évszáznak, főképp a XVII.-nek életerős tenyészete hullatott reá. A hagyományt érleli, veszi fel magába. Most kezdenek magyar nyelvű könyvekkel megtelni némely főúri könyvtárak; most olvassák már széltében Gyöngyösit, s költői stílje most teremt, egyénről egyénre haladva, közmagyar ízlést; most tanulmányozza Pázmány nyelvét Faludi Ferenc; fedezi fel Zrínyit Ráday; most fejeződött be Balassi lírai stíljének — ha szabad így mondanom — kollektivizálása oly mértékben, hogy

a belőle sarjadó Amade népszerű közízlést képviselhet s örökíthet tovább; most olvassák Czvittinger *Specimenét*, most eszmélnek egy magyar literatúra létezésére, most veszik észre Czvittinger hiányait, s csendes tudósszobákban pótlásokat írogatnak hozzá vagy új leltározáshoz gyűjtenek anyagot, mentvén a menthetőt, a még közelmúltat; most írja magyarul írói lexikonát Bod Péter, most vásárolgat magyar könyveket Teleki és Ráday számára, most ütközik meg Czvittingerrel együtt a latin túltengésén s nyelvünk elidegenedésén. Csend van, de munkál a lélek s vizsgálja önmagát.

S a hagyomány érlelődésének, az önszemléletnek e csendjében itt is, ott is erednek már az új csírák. Fölfedezik s közzéteszik 1746-ban Anonymust, s *Gesta Hungaroruma* 1772-ig hat új kiadást ér meg; feléje fordul a történetírás figyelme, s vele kapcsolatban a nemzeti múlt s főképp a nemzeti őskor iránti történeti érdeklődés addig nem tapasztalt arányban ébred fel, hogy majd a nyelvrégiségek iránti érdeklődést is maga után vonván, egyik fő hajtóerejévé váljék az új korszak irodalmi törekvéseinek. Bél Mátyás, Benkő József, Pray György, Hevenesy Gábor, Katona István: e korban élnek s alkotnak. „A múlt századok bővelkednek érdekes emlékiratokban, önéletrajzokban, leírásokban és levelezésekben, de hazánk első összefoglaló történetét, az óriási anyag rendszeresebb összegyűjtését és feldolgozását ennek a korszaknak köszönjük."[1] — Ugyane hatvan év csendjében tétetnek meg az irodalmi nyelv- és műforma nagy horderejű reformjához az első kísérletek. Írja már műveit Faludi Ferenc, a magyar prózának első, esztétikailag tudatos művelője; írja már Rodostóban Mikes a *Törökországi leveleket*, az első prózai művet, melyben nyelvünk a könnyed mindennapiság eleven fordulataival, minden irodalmi feszességtől távol s egy lírailag hullámzó kedély közvetlen kifejezéseként lép be az irodalomba, az első jelentékeny szépirodalmi prózai művet, elsőt abban is, hogy francia (modern) mintát követ. Írják már verseiket Amade, Orczy és Faludi — magyar ritmusra ugyan, de rímnek és strófaszerkezetnek idegen (többnyire francia és olasz) képleteivel frissítvén fel a megszokottat s jelölvén meg újszerű változatosság lehetőségeit. Írja már német mértékre szabott verseit Ráday Gedeon, kísérletezik már — s rajta kívül mások, kik majd a hetvenes években a nyilvánosság elé lesznek kilépendők — az óklaszszikai alakú verseléssel is, mi egyébként sem volt már teljesen hagyománytalan minálunk. S mind e szétszórt kezdemények már első fecskéi annak a rendkívüli arányú nyelv- és stílreformnak, melyet Kazinczy nevével jelzünk összefoglalólag, s melynél nagyobb horderejűt mindmáig nem ismer irodalmunk története. Mária Terézia magyar testőrei is Bécsben vannak már, hogy magyar írókká, újító magyar irodalmi gócponttá váljanak az idegen városban.

Hazafias történelmi érdeklődés fölébredése egyfelől, idegen alakiságok meghonosítására irányuló törekvések[2] másrészt: ez egymással talán ellenkezni látszó, de magyarságot s európai modernséget csak együttesen biztosító két tényező — mondjuk röviden: magyarság és európaiság eszménye — lesz az új magyar irodalomnak többé-kevésbé tudatos, de ösztönébe immár beoltott hajtóereje. Ez eszmék a XVIII. század irodalmi csendjében kezdtek — mint láttuk — megfogamzani.

[1] Marczali Henrik: *A magyar nemzet története VIII.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 366.

[2] [Az idegen alakiságok: más nemzeti irodalmak példája; hazai törekvések vonzódása rokon jelenségekhez a külföldiekben.]

Lássuk azon közéleti (társadalmi, politikai), irodalmon kívüli tényezőket s körülményeket is, melyektől ez irodalmi eszmények sorsa nem függetleníthette magát, s melyek részben segítették, részben gátolták megvalósítását.

Az a magyarság, melyet régi irodalmunk hagyott eszményi törekvésként az újra, s melyhez a XVIII. század folyamán felébredt történelmi érdeklődés is társult, nemcsak irodalmi, hanem közéleti kizárólagos *magyar nyelvűséget* is jelentett; viszont a nemesség mint politikai tényező körömszakadtig ragaszkodott a latinhoz, mely az ő kiváltságait biztosító alkotmányhoz elválhatatlanul hozzá volt kapcsolva; az ő külön nemesi érdekéből látta kívánatosnak, hogy „a politikai és társadalmi szerkezet, mely a kisebbség uralmát s a nagy rész szolgaságát tartalmazá, beburkolva, csak a kiváltságokra nézve legyen érthető", s hogy a latin által polgártól, parasztot megkülönböztesse magát; jól érezte, hogy csak egy nem népszerű, tudós nyelv segítségével zárhatja ki az alkotmányból a csak anyanyelvén értő népet. „Nem kívánnak egyebet — mondja a főrendekről Kölcsey —, mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze."[3] Concha Győző gazdag tanulságú kis könyvéből[4] veszem át e megállapításokat, s reá támaszkodom a következőkben is. „Midőn — írja egyebek közt — gróf Cziráky Antal 1832-ben fölkiáltott, hogy vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz, csak nevetséges dolgot látszott mondani, pedig igaza volt, *latin nyelven sohasem temették volna el a régi nemesi alkotmányt.*"[5] Íme, az új magyar irodalom, mikor valóban nemzetivé, magyarrá kívánt válni, el nem kerülhette a politikával való összeütközést; mikor saját múltjának eszmei hagyatékát készült megvalósítani, el nem kerülhette a magyar múlt egy másik hagyatékának, a nemesi alkotmánynak megdöntésében való részvételt. Politikai tényezővé kellett válnia, mintegy politikai pártként szerepelnie, hogy irodalmi eszményeit megvalósíthassa.

Az európaiság eszménye sem ugyanaz volt a XVIII. század társadalmi valóságában, mint a vázolt irodalmi törekvések szellemében. Ez utóbbiak ui. csak modern alakiságok meghonosítását célozták, oly alakiságokét, melyek a nyugati nemzeti irodalmak fölényét jelentették számukra a miénk fölött. Nemcsak a nemesség s régi irodalmunk deákossága ellenkezett tehát ez irodalmi törekvések szellemével, hanem egyszersmind az egész előkelő magyar társadalomnak, s különösen a főnemességnek külföldieskedése, nyelvbeli elidegenedése, német s francia nyelvdivata, minek e századbeli elharapózásáról Apor Péter s Bod Péter panaszát idéztem fentebb. A főnemesség ez elnemzetietlenedése, mint Concha Győző mondja, szintén nem független az ő kiváltságos állásától: „a nemes a polgártól s a parasztról a latin, a főnemes a külföldi műveltség által akarja magát megkülönböztetni".[6] De „kérlelhetetlen természeti törvény" is segített e nemzetietlen helyzetbe sodorni őket: „A magasabb műveltség mindig áttöri a nemzeti határokat s a mint a XVI. század olaszossá teszi a franczia udvart, úgy válnak francziássá a XVII. században a német udvarok, úgy vette át a magyar főnemesség a XVIII. században kész franczia—német műveltséget."[7]

[3] Kölcsey Ferenc: *A magyar nyelv ügyében.* 1833. márc. 4. In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái VI.* Bp. 1886.[2] 104.

[4] Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Olcsó Könyvtár. Bp. 1885. 32.

[5] Uo. 33.

[6] Uo. 32.

[7] Uo. 34.

Az erdélyi fejedelemség megszűntével, a szatmári békekötéssel s a *Pragmatica Sanctió*val megpecsételtetett Magyarországnak a Habsburg-házhoz, s ennek uralmi helyzete folytán műveltségének a nyugat-európaihoz kapcsolódása. Főnemességünk nyelvbeli elidegenedésében a végleges nyugati orientációnak is kétségtelenül része van, főképp Mária Terézia alatt. Az ő királysága ui. nemcsak a „végleges alkotmányi kibékülést" jelenti, hanem — mi irodalmi szempontból nagy jelentőségű s mire nézve ismét Concha Győzőt idézem — „az udvar és a nemzet társas életének összekapcsolását is", minek egyebek közt „a nemzet elég széles rétegeit felölelő láncszeme volt a magyar testőrség, a királynő legsajátosb alkotása s az újabb magyar irodalom bölcsője".[8] — „Nemzetünk élete majd két században át csonka volt, monarchikus jellege daczára a társas életben nélkülözte a monarchiát; a hamis helyzettel, melybe társadalmunk a királysággal szemben jutott s oly soká maradt, ahhoz bensőbben közeledni félve nemzeti tekinteteknél fogva, megválni tőle nemzetközi okokból nem tudva, végre szakítani kellett; Mária Terézia helyesen fölismerte e helyzetet; hogy főrendünk nem aknázta ki annak előnyeit, sőt hogy az a nemzet kárára is vált, ezért nem a királynőt, csak a főrendet érheti szemrehányás."[9] Ami tehát máshol az irodalmi színvonal emelésének egyik jelentékeny tényezője szokott lenni — az udvar fénykörében kialakuló előkelőbb társadalmi élet —, s aminek hiányát régi irodalmunkban oly élénken éreztük: megvolna most már, de a magyar irodalom számára hasznot nem, csak veszteséget, mert idegen nyelvűséget jelent. E főúri családok, jóval később, nagyrészt visszamagyarosodnak ugyan, s műveltségi szerzeményüket kétségkívül magukkal hozzák, de a magyar irodalom számára épp akkor hiányoztak, mikor legnagyobb szüksége lett volna rájuk.

Elég az hozzá, hogy amint a magyarság, úgy az európaiság eszményében sem egyezett az irodalmi program a társadalom legtekintélyesebb és műveltebb rétegeinek a felfogásával és gyakorlatával. S így akikre mint közönségére elsősorban kellett s lehetett volna támaszkodnia, azok részvételéről lett kénytelen eleve lemondani. Latinellenes iránya politikai ellentétbe keverte a kiváltságos osztállyal, magyar nyelvűsége viszont elzárta a legműveltebb, de csak idegen nyelven olvasó rétegektől. E kényszerhelyzet is csak ösztönzésül szolgálhatott azonban számára. Igyekezni kellett olyanná kifejleszteni a magyar nyelvű irodalmat, hogy az elidegenedett műveltség is visszaédesedjék hozzá, s anyagi eszközeivel ne vonakodjék támogatására sietni.

Mindez ellentétek s a belőlük következett küzdelmek csíráit, ösztöneit méhében hordta már az átmeneti korszak.

Ugyancsak Mária Terézia uralma alatt kezdenek terjeszkedni a „felvilágosodás" reformeszméi, melyek az irodalom nyelvi kérdésére szintén nagy befolyással voltak. A felvilágosodás világpolgárias irányzat, s mégis, nemcsak ellenzéke, hanem maga ez irányzat is végeredményben a nemzeti ébredést szolgálta. Saját gondolatmenete kényszerítette reá, mert célját csak akkor érheti el, ha általánossá, mindeneket áthatóvá, tehát demokratikussá válik, s nem szorítkozik csupán a magasabb szellemi élet területére s a társadalom felsőbb rendeire, márpedig csak a nemzeti nyelv lehet általános elterjedésének eszköze; elfogultságot, értelmi sötétséget csak a nemzeti nyelv igénybevételével oszlathat el. De nemcsak eszközévé, hanem csakhamar céljává is válik a nemzeti eszme. Kell valami egyetemest, valami nagy egységesítőt állítania a vallás helyére, melynek uralmát

[8] Uo. 35.
[9] Uo. 31–32.

meg akarja rendíteni, s mellyel szemben felszabadítja a kételkedést, s kell ellensúlyoznia valamivel a maga fölöslató, tagadó elvét, individualizáló, atomizáló demokráciáját, mely lerontja a korábbi társadalmi kapcsolatokat, s mindent egy színvonalra törekszik szállítani. S mi lehetne más ez a nagy egységesítő s ellensúlyozó, „mint a nemzetiben rejlő egyetemesség, annak összefüző hatalma".[10] Hasonló eltolódást mutat később a liberalizmus eszméje a gyakorlatban, s válik — nemzetközi eszményisége ellenére — a nemzeti eszme hordozójává.

A felvilágosodás áramlata tehát csak hasznára volt a nemzeti nyelv ügyének, s a bécsi testőrírók legelső irodalmi terjesztőivé válnak ama koreszméknek, melyek megvalósítására bizonyos mértékig Mária Terézia is törekedett, s melyeknek németesítéssel komplikált, erőszakos megvalósítására II. József rászánván magát, nagyarányú nemzeti visszahatásnak lett felidézőjévé. A felvilágosodás áramlatának, mint máshol, nálunk is része volt továbbá abban, hogy a régi, szinte kizárólag teológiai alapú műveltség helyére hovatovább majdnem olyan kizárólagos világi műveltség álljon, mi a szépirodalom szabadabb fejlődéséhez nyitotta meg a lehetőség útjait. Egyébként pedig már Mária Terézia tanügyi reformjai, ha nem is a felvilágosodás eszméjét kívánták szolgálni, első jelentékeny lépést jelentettek az oktatásnak világiak kezébe való átvitele s az egységes állami oktatás megteremtése felé, mi szintén a világi műveltségnek kedvezett a teológiai rovására.[11]

A nemzeti nyelv kérdése ekként már az átmenet korában útban van ahhoz, hogy központi problémájává váljék a hajnalodó új korszaknak. De a nyelvi érdek csak első s még primitív jelensége egy sokkal mélyebbről buzogó, s mármár útban levő nagy áramlatnak, melyet már a történelmi érdeklődés felébredése is jelez, s mely kisvártatva nyilvánvalóbban s tiszta tudatossággal megnevezi magát: a nemzeti lelki egység s az azt kifejező nemzeti állam eszméjének, mely azonban majd csak a rendi alkotmány megdöltével valósulhat meg. Némi politikai előfeltételei e leendő átalakulásnak szintén a XVIII. században rakattak le. „A rendek álomban voltak — írja e korra vonatkozólag Szekfű Gyula[12] —, de nem halálos, hanem erősítő, a jövőt biztosító álomban. ... a török korszak a nemzet lelki életében meghasonlást okozott, most azonban, a hosszú békés kor ... jóvátette ezt és helyreállította a nemzet lelki egységét. Kurucok és labancok utódai ugyanazon kiváltságos osztály tagjaiként ugyanazon előjogokat élvezték, mindnyájan egykép érezték a bécsi kormány nyomását, melyet az országgyűléseken és megyegyűléseken egyformán utasítottak vissza; a vármegyei közigazgatásnak feladataiban sem volt helyén kuruc vagy labanc megkülönböztetés. A közös munkásság lassankint a közvéleménynek egy fajtáját hozta létre, mely többé nem szorítkozott Keletre vagy Nyugatra, hanem kiterjedt az egész országra ... A szakadék benőtt tehát, a magyar nemzet egysége újra helyreállott és a fejlődés ismét olyan egységes keretekben folyhatott tovább, mint a középkorban, a szakadás bekövetkezése előtt. Az egyesült nemesség lelki életének egyelőre ugyan a rendiség konzervativ elemei képezték tartalmát, de innen csak egy lépést kellett tennie, hogy a nemzeti haladás gondolatához elérkezzék." S hogy ez így helyreállt s a rendiség formái közt megerősödött egységnek terjesz-

[10] Uo. 62—64.

[11] [A felvilágosodásban támogatóra lelt a nemzeti nyelv ügye, de ugyanakkor ismét ellenkezésbe jutott mindazon hagyományokkal, melyek megdöntésére ez eszmeáramlat törekedett. Hagyomány és új: ellentétét ez élezte ki; minden ellentétet ez foglal össze.]

[12] Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Bp. 1917. 166—167.

kedő képessége is megvolt, hogy a maga, végeredményben mégiscsak magyar érdekű érzelmi közösségébe nem magyar ajkú hazai rétegeket is bevonhatott, sőt azok részéről már I. Lipót korában jelentékeny támogatásra talált: azt nem csekély mértékben latin nyelvűségének köszönhette, tehát ugyanazon tényezőnek, mely ellen az új magyar irodalom fegyverkezni készül. Folytatom Szekfű-idézetemet: „A közigazgatásnak és a kiváltságos osztályok társadalmi érintkezésének nem magyar, hanem latin volt a nyelve, ami a rendiség nem-magyar elemeinek a magyarsághoz simulását megkönnyítette. ... a nemzeti kérdések erőteljesebb hangsúlyozása helyett rendi kérdések forogtak szőnyegen, melyek nemzetiségi különbség nélkül egyesítették az embereket. A következő korszak nemzeti gondolatai számára így alakult a befogadóképes, termékeny lelki talaj." — Előrelátható, hogy az ekként kialakult érzelmi egységre nézve mily veszedelmet jelenthetett egyelőre a latin kiszorítása s a nemzeti nyelvvel való helyettesítése; s tudjuk is elkerülhetetlenné vált következményét: a nemzetiségi kérdés fölvetődését s kiélesedését.

Irodalomban, társadalmi és politikai életben csak legszembetűnőbb mozzanataira utaltam az érlelődés azon folyamatának, mely az 1711 és 1772 közötti időben — mint mondtam — egy irodalmi humuszképződés jelentőségével bír. Ösztönök, érdekek, hagyományok, új áramlatok mind e sokfélesége összetalálkozik egy mozzanatban: közvetve vagy közvetlenül, kedvezően vagy kártékonyan, de mindvalamennyi érinti a nemzeti nyelv ügyét. Mikor a kezdődő új irodalom nyíltan kitűzvén a magyar nyelvűség programját, megindítja a harcot a latin ellen: nemcsak egy örökségül kapott, természetes irodalmi célt valósít meg, hanem társadalmi s politikai hagyományok és érdekek darázsfészkébe nyúl, s programja megvalósításán fáradozva maga is részt vesz a magyarság társadalmi és politikai átszervezésében, részt vesz az új magyar nemzet megteremtésében.

A „deákság" jegyében lezajlott irodalmiság után immár a nemzeti eszmény irodalmisága következik. Beáll pedig, nem varázsütésre 1772-vel, hanem vagy félszázados, lassú készülődés közben szinte észrevétlenül. Ha mégis évszámot kellene mondanom, mely szimbolikus jelentőséggel jelezné az újat, s melynek közelében a változó irodalmiság legszámosabb új mozzanata volna csoportosítható: 1746-ot választanám, Anonymus megjelenése évét, mely Orczy, Ráday, Mikes és Faludi, sőt Bod Péter nevét, valamint az uralma kihatásában oly jelentékeny Mária Teréziáét is közvetlen közelében egyesíthetné. A fejlődés igazsága azonban inkább azt kívánja, hogy átmenet korának tekintsük a Czvittingertől Bessenyei felléptéig terjedő két emberöltőt. De nem az „elnemzetietlenedés" korának, mert arra — irodalmi szempontból — a magyar nyelvű nyomtatott könyvek megritkulásán kívül semmi sem jogosít fel; a főnemesség nyelvi elidegenedése pedig, mely ekkor van folyamatban, érdekli ugyan az irodalmi életet, de nem speciális irodalmi jelenség. Viszont ami irodalmi jelenség e korban megfigyelhető, éppen ellenkezőjére vall az elnemzetietlenedésnek, sőt egyenest a nemzeti irodalom előkészítőjének tűnik fel.

Innen is látni álláspontunk helyességét. Mi nem tettük meg *ab ovo* rendszerező elvnek a nemzeti eszmét, e nem kizárólagosan irodalmi, hanem annál egyetemesebb kategóriájú és sokkal szélesebb hatókörű tényezőt; épp azért ismerhettük fel az időpontot, melyben irodalmi szerepe korszakos jelentőséggel kezdetét veszi. S hogy ez időpontot épp abban a korban találtuk meg, melyet a nemzeti szempontú rendszerezések megtagadnak: az csak arra vall, hogy e rendszerezések nemzeti elve inkább csak jelvénye volt a hazafias érzésnek, mintsem tudo-

mányos célkitűzés; inkább csak előszó, mintsem megfigyelésen alapuló rendszer. A nemzeti eszme irodalmi szerepének tudományos története — sajnos — máig sincs megírva, s nem is lehet addig, míg ez elsőrendű feladatot azon egyszerű kijelentéssel oldjuk meg, hogy hiszen az egész magyar irodalom a nemzeti erő alkotása. Épp a nemzeti érzés kívánja meg, hogy történetét ne intézzük el ily kinyilatkoztatásszerűleg, hanem időt és munkát szenteljünk genezise megismerésének. Talán azért is ernyedt el oly igen, mert azzal áltattuk, hogy öröktől fogva megvolt s megvan öntudatlanul is — mitől csak egy lépés a közönyös vélekedésig, hogy tehát akkor is megvan, ha nem törődünk vele.

I. A MAGYAR NYELVŰSÉG PROGRAMJA

1. A NEMZETI IRODALOM CÉLKITŰZÉSE

A XVIII. század hetvenes éveitől kezdve a legkülönfélébb, sőt ellentétesebb jelenségek, törekvések és hatások összetorlódását mutatja az irodalom képe: hagyományhűség és újító szándék, patriarkális magyarság és felvilágosodott szabadgondolkodás, latin, német, francia — és régi magyar mintakövetés egyvelegét, káoszát. De van már egy, egyetlenegy szilárd központja mind e kavargásnak: a kizárólagos magyar nyelvűség elve, tudata, s akörül megindulhat most már a lerakódás, kijegecesedés. Ily, a múlttól hagyományozott s hovatovább tudatossá érlelt központi elv nélkül csak egy áldatlan s műveltségi szempontból inkább kártékony, mintsem üdvös forrongásul maradt volna mindaz, ami a századvég magyar irodalmában jelentkezett. A nyílt és végleges nyugathoz fordulás következtében, minek társadalmi s politikai előfeltételeit a XVIII. század teremtette meg, annyi újdonság és idegenség zúdult reá egyszerre a hajdani „magyar deákságra", hogy rohamuktól ki kellett volna dőlnie, ha ez az egy erőteljes főgyökér rendíthetetlenül bele nem fogódzik a múlt talajába. A magyar nyelvűség: a múlt irodalmi tudatának mintegy végrendelete; nem kizárólagos vagy önmagában elégséges és végleges program, csak legelőbbre tolt, legláthatóbb és tudatosabb fejlesztménye a múltnak; de egyéb is tolong ez előhad nyomában; s ha elvonult, ki fog bontakozni utána mindaz, minek úttörőjéül az idők méhéből előreküldetett. A „kizárólagos magyar nyelvűség": csak legelőbb megvilágosodott, elolvasott és kihirdetett pontja a nemzeti irodalom programjának; a magyar nyelv a magyar egység szimbóluma; ápolása, fejlesztése az egység megteremtésére való munkálkodással azonos: „Valaki Magyarságúnknak elömenetelire dolgozik — írja Bessenyei a *Holmi* „Jelentés"-ében —, kétség kivül mind azokat szolgállya kik valósággal Magyarok. Kimondhatná hát, hogy mikor Magyarúl ir, Erdély Országhoz nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak (értsd: irodalomnak) tekintetbe (sic!) nints Erdély, hanem tsak *egy Magyar Haza.*"[13] Íme, a nyelvi programban az „Unió" programja! Sőt benne van már a nemzetiségek megmagyarosításának a szükségérzete is. Azt mondja Bessenyei a *Jámbor szándék*ban,[14] hogy mi a magyarból deákot, németet, franciát csinálunk, holott a hazai németeket, tótokat is magyarokká (ti. nyelv szerint magyarokká) kellene tennünk! A lélekbeli, erkölcsi értelmű nemzeti egység vágya az ösztönök félhomályába

[13] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779.

[14] Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. 1781. Kiad.: Révai Miklós. Bécs 1790. 20.

van még elmerítve. De jönni fog, történelmi szükségszerűséggel, az is. Tanúi leszünk csakhamar azon tudatosodási folyamatnak, mely a „nemzeti" irodalom ez első, legkülsőbb — nyelvi — határozmánya után, fokról fokra megvilágítja majd a többit is, hogy valamennyit összebékítse végül egy új s minden eddiginél határozottabb irodalmi s egyszersmind politikai, erkölcsi tudatban.[15]

Az 1770-es évekkel erőre kapott irodalmi mozgalom tehát célul tűzi ki a latin nyelv teljes leszorítását s a magyar nyelv korlátlan egyeduralmát az irodalomban. Teszi ezt részben a már megindult ösztönszerű fejlődés tudatos végigviteleként, részben pedig a nyugati nemzeti irodalmak példájára. Magyar hagyomány és új európai (immár nem latin nemzetközi) hatások együttes eredménye lesz az, ami következik. Már programja megokolásában meg fog tetszeni az idegen hatás, mikor ui. a magyar nyelvűség szükségét a felvilágosodás alapeszményével, a „közboldogság", „közjóllét" végcéljával magyarázza: eszmeörökségét korszerű európai köntösbe öltözteti.

Mi a kor programja? Ennek a kornak ugyanis már van programja, mielőtt irodalma volna. Ebben különbözik a régitől, melyben az irodalmi termelés, az irodalmi készlet és hagyomány utólag fejlesztette ki a maga irodalmi tudatát. Jól mondja Toldy Ferenc *A magyar költészet történetében*, hogy míg azelőtt az irodalom csak „folyománya" volt nemzeti életünk változásainak, e korban már „saját erejéből" újul meg: „Ez pedig egyszersmind elválasztó jegye a legújabb irodalomnak az ezt megelőzött korszakokétól; ez időtől kezdi az irodalom visszaadni a külső, a gyakorlati életnek azt, mit egykor tőle vett; ... ez időtől kezdődik az önálló, az önható irodalom".[16] Ugyane tényt állapítja meg Négyesy László: „Az új magyar irodalom ... a régitől egy rendkívül fontos pontban különbözik, abban, hogy tudatossá lett. 1772. óta van magyar irodalmi öntudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s ekkor foglalt helyet a közczélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában."[17] E kornak tehát már van irodalmi tudata (örökölte), s ettől irányított saját óhaja, követelménye: itt már előre megállapítják az irodalomnak a régitől eltérendő fogalmát, kitűzik irodalmi eszményüket, s közfeladatul hirdetik ki annak megvalósítását.

Bessenyei s az általa képviselt irodalmi kor gondolatmenete, programmegokolása ez:[18]

Az ország boldogságának, jólétének legfőbb eszköze a tudomány; szükséges tehát, hogy mennél szélesebb körökben terjesztessék, „közönségessé" tétessék. A tudományok kulcsa azonban a nyelv, éspedig a legtöbbekre nézve a hazai nyelv: ha tehát tudomány által boldoggá akarjuk tenni az országot, elébb a hazai nyelvet kell tökéletességre vinni, azaz „kiszélesíteni" és „pallérozni". Mik a nyelv tökéletesítésének az eszközei? Elsősorban maga az irodalom: írjunk sokat, vagy még inkább: fordítsunk sokat, hogy áthozzuk az idegen nyelveken már régóta forgott művelődési tartalmat, s viszont ahhoz való alkalmaztatással nyelvünk

[15] Vö. *A filozófus* „Ajánló levele": „Nem szóllok itt egy hitbéli résznek is különösön; az egész Hazám ifjainak tészek ajánlást, kikhez, minden különbség nélkül, egyenlő szeretettel, hivséggel, baráttsággal és magyar atyafisággal viseltetem." (Bessenyei György: *A filósófus*. Pest 1777. 4.)

[16] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. Pest 1867.[2] 324—325.

[17] Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892. 47.

[18] L. Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. 1781. Kiad.: Révai Miklós. Bécs 1790. 17—29.

képességeit is kipróbáljuk, bebizonyítsuk, műveljük. Különös segítségünkre lenne e cél kivívásában egy tudós társaság mint az irodalmi élet központi, irányító és ellenőrző szerve, s a magyar játékszín mint az irodalmi élet terjeszkedési szerve.

Összefoglalva az egész tervet, a tudós magyar társaságnak *„egyedül való dolga* a' lenne; hogy a' mi Nyelvűnket minden tudva lévő dolgokra kiterjeszsze, annak szóllásának formáit ki pallérozza, vagy újakat is, a' dolgoknak, és a' Nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, 's maga mind a' Fordításokbann, mind egész Munkák' Írásában, az egész Magyar Hazának példát mutasson".[19] Egyszóval: *a szükségesnek felismert nyelvreform hivatalos végrehajtója* legyen az akadémia. A magyar nyelvűség öröklött programja tehát — mihelyt elmélet és gyakorlat összefog megvalósítására — szükségképp kibővül és átalakul; nemcsak a deák nyelv leszorítását jelenti immár, hanem a magyar irodalmi nyelv megújítását a modern szükségletek kielégítése végett. — Az Akadémia azonban szimbóluma is Bessenyei tervében annak, amire a kor törekvései ösztönszerűleg irányulnak: az irodalmi szervezettségnek:[20] „Az anyátlan méh futos széledez mindenfelé; ... minden munkája tsupa zúrzavar. De mihelyt anyát ád néki az ember, mindjárt rendesen kezd folyni a' munka. ... Ilylyen anyátlan méhezz hasonlók vóltak még eddig a' Magyar Írók, meg is tetszett a' Munkájokbann. De adjon tsak nekik anyát az Ország, állítson egy Magyar Társaságot, a' melyly az ö munkájokat igazgassa, mindjárt meg jön azok között is a' Serénység, a' Rend, és a' várt Haszon."[21]

A magyar tudós társaság (Akadémia) feladata kettős lenne: szabályalkotó és ellenőrző. Hogy az elsőnek megfelelhessen, legsürgősebb teendője volna egy magyar nyelvtan s egy kimerítő magyar szótár készítése. Sőt, Bessenyei még azt is szeretné kikötni, hogy nyelvtant és szótárt csak az Akadémia készíthessen. A szótár a szókincs teljessé tételét, szükséges új szókkal kiegészítését, a nyelvtan a nyelvhasználat egységes szabályozását hajtaná végre. A szótárt csak több tudós ember megegyezése tehetné jóvá, s „Munkájokat tartoznék minden Hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a' Lexicon' szavain kívül".[22] A szabályos nyelvhasználatra példát is kellene mutatnia a tudós társaságnak eredeti s fordított írásokkal, melyek kiadására saját nyomdával is kellene rendelkeznie. Hogy pedig ellenőrző feladatát teljesíthesse, az ő kiváltsága lenne a magyarul írt könyvek recenziója. Ez a pont árulja el legkirívóbban, mennyire az irodalmi élet központi szervéül tervezték az Akadémiát. Az Akadémia végül, hosszas izgatások s felejthetetlen áldozatkészségek árán megalakult; s az 1825—27-i XI. törvénycikk, midőn felállítását elrendeli, a „honni nyelvnek nem csak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimívelteté sére" óhajt gondot fordítani. Az Akadémiának pedig, mihelyt munkásságát megkezdhette, első dolga valóban a szótár elkészítése lett.

Figyelmet érdemel e kizárólag a nemzeti nyelv körül folyó program indokolása. Eszerint ugyanis a hazai nyelv művelése azért szükséges, mert a legszámosabbakra nézve *az* a tudományok kulcsa, s viszont az ország boldogságának a tudomány a legfőbb eszköze. Az irodalom tehát „tudomány"-nak vallja magát s tudománynak kíván tekintetni még most is, mikor a tudós latin nyelvet a vulgárissal készül végképp leszorítani, s mikor a valóságban már nem annyira tudományos, mint

[19] Uo. 29.
[20] [Az írói rend megszervezéséhez első lépés.]
[21] Uo. 37.
[22] Uo. 28.

inkább szépirodalmi művek létrehozásán (főképp magyarra fordításán) buzgólkodik: a tekintélyt kölcsönző régi felfogást nem ejti el, sőt biztosítani akarja a maga számára. Az irodalom mivoltáról való felfogás tehát — miről később még szólani fogok — még a régi, csak az irodalmi nyelv kérdésében tér el e kor a régitől abban, hogy kizárólag a magyart óhajtja olyanul látni.

Új dolog azonban a tudománynak a közboldogság, közjólét szolgálatába állítása, vagyis számára oly cél kitűzése, mely a felvilágosodásnak is végső eszménye. Bessenyei azt tartaná a tudós társaság legfőbb hasznának, hogy a nyelv előmenetelével a tudomány az ország mindenrendű lakosaira kiterjedne: amellyel — teszi hozzá jellemzőleg — „nem az a' tzélom, hogy személy szerínt minden Hazafi tudós légyen; hanem hogy a' leg együgyübb rendü és sorsú emberek is a' magok elmebéli tehetségeket az *Emberi Társaság*' javára fordithatnák".[23] Mindamellett nem valami világboldogító ábránd az övé, hanem nemzeti célú humanizmus; állandóan az „Ország", a „Haza boldogsága" lebeg konkrét célként szeme előtt, mit iménti idézetünk folytatásában is rögtön kifejezésre juttat. „Felvilágosodott", de „Egy Hazáját 's Nemzetét híven szerető Magyar" ő, amint névtelenül kijött *Jámbor szándéka* végén aláírja magát.

Programjuk tulajdonképpeni magvában, a nyelvkérdésben Bessenyeiék már a „nemzeti" értelmű felvilágosodás bajnokainak mutatják magukat. Indokolásukból végeredményül az a felfogás tűnik elénk, hogy *az irodalom nem öncél*, hanem a *nemzetiség* eszközlője, fejlesztője, biztosítéka. A magyar nyelvűség programjában tehát benne foglaltatik távolabbi ugyan, de a magyar nyelvű irodalom segítségével elérendő végső cél gyanánt a magyar nemzetiség eszménye. Az új irodalomban éppoly ihlető szerepet fog játszani a nemzeti, mint a régiben a vallásos érzés. Ne csodálkozzunk tehát, ha nem csupán a hazafiságnak, de a politikumnak is oly nagy része lesz benne, sőt, hogy a tiszta, pusztán művészi célzatú „szépirodalom" oly nehezen tudja a maga öncélúságát biztosítani benne, s hogy már-már kialakulni kezdő maréknyi közönségét is majdnem elveszíti később, a katexochen politikai irodalom és zsurnalisztika Széchenyi utáni nagy föllendülése idején.[24]

Az Akadémia létesülését azok, kik első szószólói voltak, már nem érték meg. De maga a kor, mely az eszmét fölvetette, talált módot mindkét törekvése kezdetleges megvalósítására. Az irodalmi élet tökéletes összpontosítása helyett megelégedett azokkal a kis irodalmi társaskörökkel, melyek nem társulati szervezettel alakultak ugyan meg, de az irodalmi törekvések ébrentartására s élesztgetésére igen sokat tettek. „Tsak néztem — írja Révai a *Jámbor szándék* »Elől járó beszéd«-ében — ... mit óhajt, mire törekedik minden felől a' Tudós Magyarság. Tapasztaltam kivált ezen néhány utóbbik esztendőkbenn, hogy együtt is másutt is olylyas mi Kis Társaság kívánkozik öszve szövetkezni" s e „több helyeken is nevekedő kisebb Társaságok" egyesítéséről gondolkodott.[25] Ilyenek voltak: a Bessenyei György társasága már a hetvenes években; 1787-től kezdve a Kassai Magyar Társaság Batsányi körül; Bécsben 1790-től kezdve a Görög Demeter köre; itthon Pesten a kilencvenes évek közepe táján gr. Beleznayné[26] szalonja. Ez utóbbiból

[23] Uo. 36.

[24] Toldy Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Összegyűjtött munkái VII.* Bp. 1871; Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései.* Bp. 1910; Bayer József: *A nemzeti játékszín története I—II.* Bp. 1887.

[25] Bessenyei György: i. m. 13, 15.

[26] [Gr. Beleznay Miklós özvegye b. Podmaniczky Mária Anna.]

indult ki Pest irodalmi központtá emelésének eszméje, melynek érdekében legtöbb odaadással Kármán József, az *Uránia* ifjú szerkesztője munkálkodott.[27] Megindul a soproni példájára, melyet Kis János 1790-ben alapított, az iskolai magyar társaságok szervezkedése is, melyek valóságos melegágyai lettek az irodalmi szukreszcenciának (a pesti felső iskolák tanulóinak Pesti Magyar Társasága, 1791). Már itt meg kell emlékeznünk Kazinczyról is, ki már fogsága előtt legtöbb érzéket tanúsított a személyes írói kapcsolatok ápolása iránt, kiszabadulása után pedig egészen 1831-ben bekövetkezett haláláig központi, összefoglaló alakja maradt az irodalmi életnek, melynek — levelezésbeli fáradhatatlan buzgalma folytán — minden szála az ő kezében futott össze. Figyelemmel kísért, buzdítással erősített minden jó szándékú törekvést. „E részvétel által adott ő sok mulólag kipattanni látszó szikrának maradandóságot; e részvétel által pótolá ki sok kezdőnek azt, a mit boldogabb fekvésű népeknél az olvasó közönség első tapsai visznek véghez" — vallja emlékbeszédében Kölcsey,[28] a nagy férfiú jótékony befolyásának szinte gyermekkorától maga is hálás részese.

Nem sokkal utóbb e törekvések másik ága is célt ért: megnyílt 1837-ben a Nemzeti Színház. A magyar játékszínnek mintegy félszázados viszontagságaira, az irodalmi, sőt közigazgatási szervek sürgető nyilatkozataira, nemes keblű hazafiak odaadó munkásságára, első színészeink nélkülözéssel teljes életére talán szükségtelen e helyen visszapillantanunk. A színjáték akkor elsősorban nemzeti ügy, támogatása hazafias érdek, mert a nyelv társadalmi felvirágoztatását és terjesztését szolgálja.

A magyar nyelvű irodalom terjeszkedési ösztönét pedig a sok viszontagság közt vergődő játékszínen kívül a most meginduló hírlapok, folyó- és más időszaki iratok szolgálták,[29] melyek lehetőleg figyelemmel kísérték s híresztelték az ébredező irodalom új jelenségeit. Közönségük nem volt nagy; részvétlenséggel gyakran kellett küzdeniök; leginkább íróemberek érdeklődtek iránt ok, úgyhogy nem egy bátran odaírhatta volna címlapjára (amit később — 1830 — Pethe Ferenc lapja, a *Nemzeti Társalkodó* meg is cselekedett[30]), hogy „írták az olvasók": de a megelőző korok irodalmi szervezetlenségéhez viszonyítva ez is jelentékeny lépés volt előre.

A program végrehajtásához a lehetőség szerint ekként szervezkedvén, már hozzá is látott a kor irodalma, hogy levonja vezérgondolata első következtetéseit.

Megindította harcát az anyanyelv ősrégi, most már veszedelmesnek tartott versenytársának, a latinnak közéletbeli egész uralma ellen. Sok volna — s nem itt a helye — ismertetni mind, mi ez irányban történt. Tisztán irodalmi művek-

[27] [Bessenyei Hazafiúi Magyar Társasága, 1779. — Pesten: Ányos Pál, Horányi Elek, Kreskay Imre, Rátz Sámuel, Fejér Antal, Glossius Sámuel (királyi megerősítést nem nyert).

Marczibányi István [† 1810) 50 000 forintos alapítványa (Marczibányi Intézet); jutalmak ebből 1815—30. (Virág Benedek: *Magyar Századok;* Kisfaludy Sándor *Regéi; Zalán futása;* Széchenyi *Hitele.*) 1845-ben az Akadémiába olvadt be.]

[28] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái II.* Bp. 1886.[3] 192.

[29] L. Kereszty István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705—1867.* Bp. 1916; Szalády Antal: *A magyar hírlapirodalom statistikája 1780—1880-ig.* Bp. 1884; Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.* Bp. 1887; Pintér Jenő: *A magyar irodalom történetének kézikönyve. I.* Bp. 1921. 268—274.

[30] L. id. Szinnyei József: *Csokonai és Lillája.* Egyetemes Philologiai Közlöny 1892. 148—152.

ben, előszókban és programszerű tervezetekben, de politikai röpiratokban is oly sűrűn szerepel e kérdés, hogy valóban elmondhatni róla: a levegőben van. Hiszen csupán a magyarul (s nem deákul) írás is érdemszámba ment. „Munkád' nem látván — írja magáról Révai Baróti Szabónak —, tsak Hírnek utánna magasztalt, Fő kép, hogy magyarúl írsz vala, annak örűlt."[31] Bessenyei lépten-nyomon szerét ejti, hogy a deák nyelv közhasználatának értelmetlen voltát s tarthatatlanságát kimutassa — különösen a *Magyarság*ban (1778), *Magyar Nézők*ben (1779) és *A holmi*ban (1779) a már említett *Jámbor szándék*on kívül (mely 1781-ből való). Felvilágosító tudománytanával minduntalan belé is kellett botlania e kérdésbe. Szent Istvántól fogva — jegyzi meg — mindig deákul írt a nemzet; egy magyar szóra százezer deák, egy magyar íróra ezer deák író is jutott; s mire mentünk vele? Magyarul már most is különbül írhatunk szerinte, mint amilyen — deákságnak — a törvénykönyv deáksága; görögben, francia- s angolban több bölcsesség van, mint a deákban: „de mivel a régiek tsudálkozásunk meg nyerték, 's általok kezdettünk tanúlni, tehát már az újjakat, ha túl mennek is rajtok, tsak alájok szoktuk rendelni."[32] Világosan látja, hogy a deákság tekintélye a művelődés kezdő korából fennmaradt, de ma már babonaszámba menő hagyomány. — De ez időben a latin nyelv kérdése már nemcsak egyes kiváló egyének ügye: szinte állandóan napirenden marad évtizedeken át. Pályakérdések tűzetnek ki, hogy megvitattassék szükséges volta, lehetősége, akadálya, haszna és mindennemű következménye a közéleti nyelvcserének; hogy ellenérvek megdöntessenek; a kételkedők, osztályérdekeiket féltők, a magyar nyelvet s annak képességeit kicsinylő, elrágalmazó idegenek és honpolgárok („maskirte Inländer") elnémíttassanak. Ma könnyű megbélyegeznünk a terv ellenzőit, s álmélkodva kérdeznünk, mint emelhetett gátat született magyar ez oly természetes, oly magától értetődő kívánság elé. De elfelejtjük, hogy a nemzetiségnek az a fogalma, melyet ma már magunkénak vallunk, csak ekkor volt megszületőben, s előbb egy korábbi, rendi nemzetfogalmat kellett megdöntenie, melynek — hogy úgy mondjam — hivatalos nyelve nem az anyanyelv volt. A magyar nyelv e korszakban avattatik mintegy szimbólumává a magyar nemzetiségnek („Nyelvében él a nemzet"), s a rendi nemzetiség szimbólumát, a latint nem irthatta ki egy fuvallatra a világból. Báróczi *Védelmeztetett magyar nyelv*e (1790), e küzdelem egyik legszebb emléke, mely aprólékos gonddal mutatja ki, mi módon volna alkalmazandó anyanyelvünk mind az egyházi, mind a tudományos életben, mind a törvényhozás, mind a kormányzás terén — voltaképpen *vita*irat, s annak köszönheti létrejöttét, hogy a *Hadi és más nevezetes Történetek* 1789-i pályázatára oly pályamű is beküldetett, mely a latin megtartását követelte. Még akkor korántsem élt a mai értelemben vett nemzeti érzés minden magyar emberben, de *az* élt már az irodalmi nyelvprogram bajnokaiban, az új korszak e buzgó előfutáraiban, s teljesen mai felfogás tükröződik már Decsy Sámuel e keserű szavaiban: „egy nemzet sem vólt Hazajának bóldogsága iránt a' Magyaroknál érzékenyetlenebb, egy sem vólt szülö, 's emlöin tápláló annyához haladatlanabb mint mi, egy sem vólt a' természetnek gazdag ajándékaival kevesbé élni túdó, mint mi; egy szóval, egy sem vólt magának nagyobb ellensége, mint mi."[33] Jó tudnunk ezt, nehogy kicsinyelni találjuk akkori íróink igyekezetét. Az ő irodalmi programjuk kezdettől fogva politikával érintkezett, politikai fordulatot készített s idézett is elő, s diadal-

[31] Révai Miklós: *X. Alagya.* In: *Révai Miklós Elegyes versei.* Pozsony 1787. 110.
[32] Bessenyei György: *A holmi.* Bécs 1779. 332.
[33] Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz.* Bécs 1790. 67.

ma nem lehetett teljes és szilárd mindaddig, míg a politikai és alkotmányos élet hivatalos szervei is nem szentesítették. Várt is ily hasznos következményt Bessenyei a tudós társaság s a nyelvi program megvalósulásától: „a' fel tett tzél valósággal úgy is kívánná: hogy mind a' Törvény Könyv született Nyelvünkre fordittatnék, mind a' törvényes dolgok Magyar Nyelven folytattatnának."[34] A küzdelem valóban átterelődik csakhamar az országgyűlésekre, melyek végül törvényileg biztosítják nyelvünk jogait a közélet minden ágában. De akkorára már az irodalomban Berzsenyi, Csokonai, a Kisfaludyak, Kazinczy és Kölcsey fénye leáldozott, egy Vörösmarty pompaözöne túl van delelőjén, s a rónák felől már Petőfi és Arany napja kél.[35]

Az idegen nyelv elleni küzdelem ezzel még nem merülhetett ki. A latin hosszú uralma magán a magyar nyelven is nyomokat hagyott, latin szavakkal, latinos szerkezetekkel zavarta meg eredeti tisztaságát.[36] A latin elleni harcot nemcsak a közéletben, hanem magában a magyar irodalmi nyelvben is folytatni kellett: meg kellett tisztítani idegen elemeitől elsősorban a magyar szókincset. E purista törekvések azonban — melyek végső célja az, hogy idegen szót sohase keverjünk beszédünkbe —, amily szükségképp következtek a kor vezéreszméjéből, oly nagy nehézségekre bukkantak. Mert honnan vegyenek magyar szót arra, amire eladdig magyar szó nem volt? A nyelv normális eszközei (képzés, összetétel, jelentésárnyalás, átvitel stb.) csakhamar elégteleneknek bizonyulnak ily sürgős és tömeges szükséglet kielégítésére: előbb-utóbb meg kell kezdődnie a mesterséges szóalkotásnak, a „nyelvújítás" ez első műveletének. A nehézségek pedig folyvást szaporodtak; mert immár nemcsak az ellatinosodás következményeit kellett eltávolítani, hanem — amiről még külön kell szólanunk — új feladatok elé állította íróinkat az a már szintén említett törekvésük, hogy a modern nemzeti — főképp német és francia — irodalmak termékei közül mennél többet átültessenek nyelvünkre. A latinon nevelkedett régi magyar irodalmi nyelv elégtelensége ekkor

[34] Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* 1781. Kiad.: Révai Miklós. Bécs 1790. 38.

[35] Bároczi vitairatán kívül l. még különösen: Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénixsz.* Bécs 1790; Vedres István és Gáti István: *A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések.* Bécs 1790; Kis János: *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről.* Pest 1806 [Kulcsár István pályatétele a Magyar Kurírban (22 pályamű, nyertes Kis János)]; Pánczél Pál: (ugyanolyan címen) Pest 1806; gr. Teleki László: *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó edeklései.* Pest 1806; Kazinczy Ferenc: *A magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelése felől.* 1808 (kiadva: Bp. 1916. Régi Magyar Könyvtár 37.); sőt még később is gyakran esik szó a latinról; l. pl. Tóth Dániel: *Egy Tekintet a' Deák Litteraturára, Magyar Országban* (Tudományos Gyűjtemény 1820. XI. 47—65.) — A nemzeti műveltség keretében a nyelv nagy szerepének is kijelölése s a bécsi támadások, ócsárlások visszautasítása, cáfolata egy *Y* jegyű szerzőtől: *A' Nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen.* Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 13—42, II. 3—27, III. 3—44. — Propagandairatok az akadémia érdekében: Horányi Elek: *A Hazafiúi Magyar Társaságnak törvénye* (1779 — kéziratban) Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* 1790 (már 1781-ben megvolt; Révai adta ki); Révai Miklós: *Planum erigendae eruditae societatis hungaricae.* Viennae 1790; Aranka György: *Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolás.* Kolozsvár 1791.

[36] Ezt gúnyolja ki Bessenyei *Pontyi* (1777) fiskálisának levelével; s őt idézve Szirmay Antal *(Hungaria in parabolis.* Buda 1804. 141—142.) egy „latinisans fiscalis" epistolájával: „Ezen expressusom által éppen favorabilis occassio praesentálván és insinuálván magát, nem akartam el-múlatni, hogy az urat cum summo respectu ne revereáljam", stb. (L. *A filósófus.* Pest 1777. 99. Vö. Kisfaludy Károly Perföldy-je *A kérők*ben, 1819).

tűnt csak ki igazán. Hogy azonban e nehézségeket, a megoldásukra tett kísérleteket s az irodalmi nyelvet illető következményüket megítélhessük, meg kell vizsgálnunk előbb magát azt az irodalmi termelést, mely az ismertetett vezéreszme jegyében halmozódott fel.

2. A HAGYOMÁNY SORSA

Minő tehát maga az irodalmi készlet, melyet a magyar nyelvűség végleges biztosítását célzó törekvések létrehoztak?

Egy részét maga a buzdítás, izgatás vagy a jó szándék láttán lelkesedő magasztalás tölti ki, versben és prózában; egy másik nagy részét viszont idegenből fordított, átdolgozott vagy utánzott művek tömege, úgyhogy ez egész termelés csak igen csekély hányadában eredeti. Fő részében tehát *kölcsönzött* irodalom ez, *fordítások* irodalma. Hazafias indokain s nyelvén kívül alig van oly jegye, mely miatt mai fogalmak szerint magyar irodalomnak tartanók. A „nemzeti" irodalom idegen anyagnak csaknem oly mérvű átültetésével indul, mint indult hajdanában — a kolostori fordításokkal — a „magyar" deákság. De a kor céljainak ez teljesen megfelelt, s a fejlődés ezen stádiumában nem is egyébre volt szükség. Belevitetett általa a köztudatba egy tisztán *magyar nyelvű* irodalom ápolásának, sürgős felsarjasztásának szükségérzete; anyanyelvükön adatott látnick a kortársaknak, mi az a modern irodalom, mely a latin dajkaság alól kinőtt; hajlékonyabbá vált, fejlődött, bővült általa a nyelv, hogy bizonyos formákra kiképeztetvén annak idején készségesebb szolgája lehessen majd az eredeti tartalomnak is.

Hogy fordítás, kölcsönzés ne volna elegendő a kitűzött cél elérésére, az sokáig senkinek sem fordult meg gondolatában, s a később fel-felhangzó tiltakozások is sokáig hallatlan maradtak. A századvég irodalmi termelését nem is tartalmi szempontok igazgatták, hanem alakiak: nyelvet s műformát illetők; s valamint osztályok és ellentétek pusztán alaki különbözések miatt bontakoztak ki a kor írói között, irodalmunk megértéséhez mi sem választhatunk helyesebb szempontot. Két csoport kerekedik ki ekként szemünk előtt: egyik oldalon a magyar formahagyomány hívei, másikon meg a formaújítók.

Mindkettő egyetért a magyar nyelvűség programjában; s megegyeznek abban is, hogy a műalkotás nyelvi oldalára fordítanak legfőbb vagy kizárólagos gondot, s a nyelvet illetőleg mind amazoknak hagyományhűsége, mind emezeknek újítása: tudatos, sőt szántszándékos; ennélfogva, ha más-más minták szerint is, de mindkét csoport oly irodalmi nyelven ír, mely mind a régi magyartól, mind pedig az egykorú élőbeszédtől szükségképpen különbözik; különbözik még akkor is, midőn egyenest hozzájuk kíván hasonlítani. A szándékoltság ugyanis, az elvszerűség és tudatosság letörülhetetlen nyomot hagy a stíluson; s hiába követi szántszándékkal Gyöngyösit Dugonics, mikor versben, hiába a népi nyelvet és Faludiét, mikor prózában ír, éppen szándékoltsága által fog mind Gyöngyösitől, mind a népi nyelvtől és Faluditól igen észrevehetőleg különbözni. Hogy pedig az újítók, kik nemcsak szókincset, hanem mondatformákat is újonnan kovácsolnak, egy írásban vagy élőbeszédben soha addig nem ismert magyar nyelvet formálnak ki az irodalom számára: azt mondanunk sem kell. A tetsző megszokottnak koncentrált, szemenszedett halmozása az egyik oldalon; a vadonatújnak merész, a megütközéssel mit sem törődő forgalomba hozatala a másikon: egyaránt a nyelvre korlátozott érdek következményei, egyaránt ellenkeznek a természetességgel, csinált virágok, keresettségek. Eltökélt magyarkodás és népieskedés — meg merész

magyartalankodás végleteiként áll szemben egymással a kétfajta, de keresettségben, túl tudatosságban rokon elvű irodalmi nyelv, a régi szellem megváltozott voltát jelezvén még az is, amelyik hite szerint hozzá igazodik. Akarva, nem akarva újít, a régitől különbözőt hoz létre a hagyomány híve is; újítás, változtatás a kor egyetemes szükséglete, ösztöne, s így már eleve az „újító" csoporté a diadal ígérete. Az irodalmi nyelv számára pedig el van vetve a kocka hosszú időre: mind a régi irodalmi nyelvtől, mind az élőbeszédtől eltávozóban, *műnyelvvé* átváltozóban van.

Ami a két csoport ellentéteit illeti, azok kétségkívül ízlésbeliek. Az irodalmi ízlés is a nyelv és nyelvi formák körül forog az új korszaknak e bejáratánál. De a nyelvi formákhoz való ragaszkodás egyszersmind stíl- és ízlésbeli vonzalmat is jelent, bár e lelkibb rokonszenvnek nincs még kifejlett tudata.

Balassi e korban már fölélt hagyománynak tetszik, s leszállása, eloszlása a népköltészetbe már megtörténtnek. Pázmány és Gyöngyösi azonban a XVIII. század folyamán még valóságos erjesztői a továbbhaladásnak, eleven hagyományok, követendőnek elismert s hirdetett minták.

Pázmányt Faludi vallja mesterének, tőle tanul, prózáját az ő szellemében igyekszik továbbfejleszteni, s így legközvetlenebb kapoccsá válik régi és új között. Magyarságát Pázmány ihleti, de az övé már szándékolt, mondhatni rátartó, pedáns magyarosság, minek velős tömörség s színes érzékeltető képekben dúskáló választékosabb népiesség meg gondosan egyensúlyozott hangidom adnak művészi értéket: ízes, szentenciózus jellemet. Műveit, részben kéziratból, Révai siet kivagy újra kiadni s belevonni a korszak irodalmi életébe, melynek nyelvi törekvései közé oly igen illőnek érezhette. S hogy Faludi az új magyar irodalmi nyelv megállapodtatásában nem vehetett részt érdemét megillető nyomatékkal, e sajnálatos ténynek több oka van. A *műfaj*, melyet művei túlnyomólag képviselnek, az oktató moralizálás, a régi vallásos irodalomnak ez a világi felé még csak alig hajló ága már oldalt kezd maradozni attól a világiasabb és szépirodalmibb áramlattól, mely a századvégen egyelőre csak a nyelvfejlesztés ürügye alatt, valójában az új kor lelki szükségleteként terjedez.[37] Ez áramlat hajtja hozzánk a regény műfaját; ennek könnyedebb társalgási nyelvet s elbeszélő modort kívánó szelleme nem találhatott megfelelő táplálékot Faludi komoly, tömör veretű nyelvében, e sűrített Pázmány-zamatban, mely éppen koncentráltsága folytán oly egyénies stíl-esszencia, hogy felhígítása s jelleme eltörlése nélkül köznapibb, folyóbb modorba átvinni nem lehet. Hatásában szinte nagyobb része van kifejezése módjának, mint közleményének. A magyar stíl-ínyencség ünnepi lakomáin van inkább helye: mindennapi eledelnek nehéz. Márpedig a kor nyelvi törekvései — bármily merevül oldalt csapnak a mindennap élőnyelvétől, bármennyire „irodalmi", műnyelvi célzatúak — mégiscsak oly hiány pótlását célozták, melyet a régi magyar irodalom s a magasabb társadalmi élet betöltetlen hagyván, nem is lehetett másképp, mint tőlük való eltéréssel megszüntetni: pótlását a műveltebb, mindennapi társalgási nyelv hiányának. Ha a dolog természetes rendje szerint ily művelt magyar társalgási nyelv kiképződhetett volna, nem jut vala a századvégi regényfordító oly zavarba, s mesterséges nyelvcsinálásra is kevésbé lesz vala szükség. S látni fogjuk: a nyelvújítás készítményeiből nem is maradt meg más, csak amire belőle az életnek valóban szüksége volt, míg a többi — mint hasztalan fölösleg — irodalmi s nyelvtörténeti emlékké avult. A korszak nyelvi törekvéseit az élet valóságos szükségletei indokolták;

[37] [Bessenyei György: *A magyar nézö*. Bécs 1779. 56.]

máskülönben történelmi képtelenség lett volna ily óriási mérvű nyelvújítás. Faludi remek prózájának az vált — ideiglenesen — végzetévé, hogy az életbeli, társadalmi hiányok, szükségletek betöltésére keveset nyújthatott; stíl-remeksége oly merőben „irodalmi" érték, minek élvezéséhez e kor irodalmiságának még nem volt érkezése.

Pedig az út, melyre ő lépett, a legtermészetesebb módja lett volna a továbbhaladásnak. Ő semmiben sem jelent merev szakítást a múlttal. Műfaja valami enyhe áthajlás a vallásos prózától a világi felé; nyelve Pázmányéban gyökerezik, de az élő magyar nyelv választékosabb népiességéből is bőven merít; alkot új szót, szólamot és szerkezetformákat, de nem a semmiből vagy idegen mintára, s nem önkényesen, hanem a nyelvfejlődés természetes eszközeivel s a nyelv saját régi anyagából; verselésében is: új szakszerkezetek, de (csekély kivétellel) régi magyar ritmus, tehát a nyelv természetes, saját idomszabálya. Talált is követőkre, de azok részint egyoldalú utánzói voltak az ő komplex összetételű stíljének — főképp magyarosságát igyekezvén követni megfelelő ízlés nélkül —, részint más műfaji területekre próbálták átvinni sajátságait, s maguk példájával bizonyították be e stíl alkalmatlan voltát ily kiterjesztésre; vagy pedig oda vezettettek vissza általa, honnan maga is kiindult: a nyelvrégiség tanulmányozásához.

Egy tartalmas tanulmány,[38] mely szerény cím alatt a Faludi-stíl egész továbbszármazásáról világos képet ad, mindenekelőtt a mester jezsuita rendtársai körében fedezi fel hatását, az iskolai drámának a vallásos és világi irodalom határán vonuló, szintén moralista műfajában: Kunics Ferenc, Kozma Ferenc Xavér és Illei János szomorú- és vígjátékainak nyelvén valamint a piarista Simai Kristófén, kinek vígjátékaiban már erősen egy oldalra korlátozódik Faludi hatása: oly magyarosságra ti., mely már népieskedésnek minősíthető, annyira túl van tömve közmondások, népies képek s hasonlatok tömegével. — Egy más területen Molnár János (szintén jezsuita) a tudományos nyelv és purizmus egyik úttörője kerül Faludi hatása alá, s igyekszik példáját követni a népnyelv szókincsének nagymértékű kiaknázásával. — Faludi munkáin tanult magyarul a nyitrai származású Sándor István, és hogy mestere stíljének a regény műfajára átvitelében nem övé lett a vezető szerep, azt csak annak tulajdoníthatni, hogy 1778-ban megjelent regénye írásakor *(G. nevezetű svédi grófné,* Gellert után) magyartalanságai még eltakarták „faludizmusait". Így aztán Dugonics Andrásé lett az érdem — vagy botlás —, hogy Faludi stílbélyegeinek legtöbbjét felölelvén ugyan, de az említettek valamennyiénél túlzottabban a szemenszedett népiesség, sőt tájejtés felé egyoldalúsítva, s mestere cicerói ízlésfegyelmét teljesen meglazítva a regényműfajra erőszakolta át a moralista Faludi-stílust. Ő is, mint Simai Kristóf, a velős, zamatos népi képek és közmondások hajszolója, s mint amaz, ő is írt össze később közmondásgyűjteményt. Faludinak szintén mértéken túlmenő érzékletessége őnála már vaskos, anyagias ököllel-magyarázássá, alantas póriassággá durvult — oly irodalmi művekben, melyek szereplői többnyire fejedelmi vagy igen előkelő társadalmi körökből valók! Míg ennélfogva némely népies alakjai a beszéd zsáner-túlzásai ellenére is első, véletlen fecskéi a magyar népies realizmusnak, stílje a művelt társalgási nyelv kiképzését célzó regényműfajban általában elvétette célját, s ízléstelenségével oly közel jutott a paródiához, hogy később a *Mondolat* szinte tulajdon mondataival torzíthatta paródiává. A Pázmány-ha-

[38] Simai Ödön: *Faludi hatása Sándor Istvánra.* Magyar Nyelv 1915. 157—162, 212—223, 262—271, 300—308.

gyomány, melynek stíl-esszenciáját Faludi vonta ki, a századvég legnépszerűbb írójának, Dugonicsnak a kezén durvult népszerűvé, s a kor felmenő törekvéseihez képest már-már irodalom alattivá. Kazinczy valóban „csaknem Argirus és Stilfrid classisába" valónak minősítette Rádayhoz írt levelében a népszerű *Etelkát*, modorát pedig ily szavakkal jellemzi: ízetlen galantéria, aljas popularitás, a magyarság „affectatiója".[39] Azon társadalmi nyelvszükségletek ellátására, melyek az új irodalomnak mintegy létjogát biztosították, Dugonics nyers népiessége mitsem nyújthatott: „mívelőleg" — mint Toldy Ferenc mondja — ő valóban nem hatott.[40] S bár ő — Faluditól ebben is eltérve — a csinált új szavaktól sem irtózott már, hazafias és politikai célzatán kívül főképp paprikás, körmönfont magyarságának köszönhette népszerűségét oly irodalmi közönség körében, melynek a regény mint szórakoztató olvasmány anélkül is novum volt, s melynek felsőbbrendű társalgási nyelv egyébként sem volt még birtokában. Az ekként népszerűvé alászállított, de el is torzított stílhagyománynak irodalmi jelentősége alig lehetett többé az alkotás művében; de megmaradt súlyos momentumként — mint ellenálló nyomaték — a közönség ízlésében, meg mint az új eredmények szétáramlásának egyik akadálya. Egy kevéssé ismert író (Etre-Karchai Georch Illés) florilegiumában Dugonics a helyes magyarság valóságos iskolájának van megtéve.[41]

Révai Miklósnál lelkesebb híve nem volt Faludinak. A Molnár János-féle purista törekvések után Faludi hatott rá irányítólag. Újra kiadta műveit, sajtó alá rendezte *Költeményes Maradványit* is (1786), s ennek előszavában életrajzát is megírván úgy nyilatkozik felőle, hogy a hazai nyelv gyarapodását célzó igyekezetei miatt érdemli meg leginkább „az örök ditső emlékezetet", s hogy „ékesen szólló tolla miatt" méltán nevezték őt „egyező akarattal köz néven Magyar Tzitzerónak"; munkáiban drága kincsei rejtődnek nyelvünknek; fordításaiban is mindig „igazán Magyarúl szólt": „Nem árúl el írás módja semmi idegen szó ejtést, semmi idegen köz mondást. Mind azon anyja' tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon Magyart." Erre pedig igyekezett is különösebb szorgalommal szert tenni; eljárt a köznép közé, hogy szabadabb beszédre bátorítván őket jobban kitanulhassa „a' tulajdonabb Magyar szó ejtéseket", gyűjtötte is az efféléket; közmondásokat, ékes szókapcsolatokat, velős és csípős „Telylyes Mondások"-at jegyezgetett fel jegyzőkönyvébe.[42] — Az *Antiquitates* nagyérdemű nyelvrégésze nem volt ellensége ifjabb korában a józan purizmusnak s újításnak, csak Barczafalvi túlzásai döbbentették vissza; mikor tehát a *Magyar Hírmondó* szerkesztése egy fél évre az ő kezébe került (1784 első felében), elődjének, Ráth Mátyásnak purista irányát, mit az Molnár Jánostól tanult, korántsem szüntette meg, csak a Faludi-féle velős magyarsággal nyomatékosította. Hírlapi nyelvben Faludi-stílus: nem érdektelen látvány; s ki tudja, mivé fejlődhetett volna, ha Révai nem válik meg oly hamar a szerkesztéstől. Prózai munkáiban (Verseghyvel folytatott nyelvi vitáiban), sőt költeményeiben (énekeiben) is szintén mestere hatása alatt áll nyelve. Faludi azonban mélyebben is megihlette őt: példája egyike lett azon hatóerőknek, melyek Révait a régi magyar nyelv tanulmányozására serkentették.

[39] Kazinczy levele id. Ráday Gedeonhoz. 1788. jún. 21. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése I.* Bp. 1890. 191.

[40] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1868.[3] 110.

[41] Etre-Karchai Georch Illés: *Etelkából kiválogatott remekje a helyes magyarságnak.* Pozsony 1800.

[42] *Faludi Ferenc költeményes maradványi I.* Kiad.: Révai Miklós. Győr 1786. 11—13.

Mint látni, Faludi főképp gyökeres, helyes magyarságával hatott; de azért esztétikai értéke sem ment kárba: Baróti Szabó Dávid jórészt az ő műveiből szedegette a *Magyarság Virágit* (1803). Hatása azonban épp azon a területen veszitette el irodalmi színvonalát, amelynek az élő, a társaságbeli magyar nyelv színvonalemelésére lett volna legfőbb szüksége: a regényben, Dugonics által. A Pázmány-féle stílhagyomány, mit az új korral Faludi közvetített, a modern széppr6zai törekvések számára nem is jelenthetett mást, mint elvet s iskolát; tiszta, gyökeres, ép magyarság elvét s iskoláját. Saját stílje kiképzése azonban az új műfajra várt. Pázmány a maga műfajában irodalmi valóság ma is; de hogy azon kívül is, irodalmunk *egésze* számára a nyelvet illetőleg eszményi érték: ezt a tudatot a Faludi-iskola világította meg. Intelem volt ez az új kor számára, egyelőre — mint látni fogjuk — kevés figyelemre méltatott intelem; de az elv megmaradt, ellensúlyul s hatóerőül a maga helyén és idején; s a nagy Révai által már ekkor lelkévé vált a magyar nyelvtudománynak, hogy majd, a nyelvrégiség tiszteletben tartását hangoztatván, gondviselésszerű mérséklője legyen az újító türelmetlenségnek, s erős kapocs, mely az újat a régitől elszakadni nem engedi.

Gyöngyösi volt azonban az irodalmi hagyománynak e korban legelevenebb tartalma. Felőle szóltomban utaltam már fentebb XVIII. század végi nagy népszerűségére s arra, hogy Dugonics körül e korban egész Gyöngyösi-iskola nő fel. Elevenségének egyik bizonyítéka, hogy — mint Faludiét Révai — Dugonics kiadja 1796-ban *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványit* két vaskos kötetben. Dugonics már gyermekkorában rajongója volt Gyöngyösinek, s e kiadás *Elő-intésé*-ben egyenest őt vallja irodalmi ösztönzőjének, *Kemény János*ról szólva, melyet e „leg-gyönyörűebb" magyar verselőnek[43] a munkái közt is leginkább magasztal: „Magamról igazán meg-vallom — úgymond —: hogy gyermek koromban ama nevezetes Tapolcsányi Gergelytől (a' Magyar-Országi és Erdélyi Piáristaságnak Igazgatójától) Gyöngyösi Istvánnak ezen könyvét ajándékba kapván, egészlen el-szégyenlettem magamat, midőn annak olvasásából meg-értettem, hogy még én igen csekély Magyar vagyok. Mondhatom azt-is: hogy Tapolcsányi után *ezen Könyv volt ösztönöm, mellyel a' Magyar nyelvnek ki-simítására ingereltettem.*"[44] Tehát Gyöngyösit is a nyelvi érdek, a magyarosság erénye kedvelteti ez újhodó világban, éppúgy, mint Pázmányt s Faludit. Dugonics *Elő-intése* egyébként igen nevezetes esemény irodalomtörténetünkben. Adott ki már más is régibb magyar írót, életrajzot is állítván össze róla s érdemeit is méltatván.[45] De a népszerű, sok kiadásban közkézen forgott, tehát nemegyszer megrontott szövegű, utánzott Gyöngyösi[46] adhatott először igazán alkalmat szövegkritikára s általában filológiai feladatok megoldására újrakiadójának, s Dugonics e feladatot, ha nem mindenkor végérvényesen oldotta is meg, de igen józan s megbecsülést érdemlő filológiai érzékkel fogott hozzá: összekereste s -hordta a legkülönfélébb kiadásokat, ahol csak szerét ejthette, az eredeti kéziratokat is — a hiteles szöveg megállapítására törekedett, nemegyszer még helyesírási adalékokra is támaszkodva.

[43] *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványi I.* Kiad.: Dugonics András. Pozsony és Pest 1796. III. lap.
[44] Uo. XLIX—L. lap.
[45] [Vö. Révai: Faludi.]
[46] [Vö. Balassi-kiadások!]

A magyar irodalmi filológia egyik jelentékeny kezdeményezője lett ezáltal, s nevezetes dolog, hogy ily elsőrendű irodalomtörténeti feladat sugalmazójává ugyanazon Gyöngyösi vált, ki a régi magyar ízlés legelevenebb hagyományaként származott át az új irodalomra.

Gyöngyösi elismerését illetőleg a XVIII. század végén majdnem zavartalan az egyetértés. Nemcsak az ún. „magyaros" írók magasztalják: hódolattal szól felőle Orczy, Barcsay,[47] Ányos, Péczeli, Rájnis, Révai, Batsányi, Bessenyei. Sőt Zrínyi tulajdonképpeni felfedezője, Ráday Gedeon is tud iránta méltányos lenni: Kazinczytól írt életrajzából tudjuk, hogy nemcsak Zrínyinek, hanem Gyöngyösinek is márvány emléket akart állítani angluskertjében. Baróti Szabó Dávid *Kisded szótárának* (1784) Gyöngyösi is egyik tápláló forrása volt. Kazinczy sem ítéli el ez időben, sőt van rá példa (levelezésében), hogy egyenest vele igazol némely szokatlanabb mondatkötési formát.

Gyöngyösi valóban irodalmi tekintély még ekkor, s hogy detronizáltassék, és díszes polcára kortársai közül Zrínyi emeltessék fel, arra követői tettek legtöbbet, ízlés és műgond nélkül utánozván külsőségeit. Dugonics Trója veszedelmét s Ulysses kalandjait (Vergilt s Homért) dolgozza fel négyrímű Gyöngyösi-modorban, nem minden rátermettség nélkül, s olykor meg is közelítve mesterét, de már műfajilag is helyszerűtlen átvitellel: Gyöngyösi ovidiusi műfaj- és modorvegyülékét rakván át a klasszikus eposzokból kivont tartalomra. A kétféle (prózai és versbeli, Faludi- és Gyöngyösi-féle) stílhagyomány egyaránt az ő vastagabbul fogó s pongyolább pennája alatt foly össze a sűrített, túlzó magyaros zamat jegyében. Népszerűsítvén, mindkettőt alászállítja: egykori „tudós" közönségük színvonaláról egy szélesebb ugyan, de a századvég újító törekvéseinek szempontjából már „műveletlennek" bélyegezhető közönség szája ízéhez. Számos utánzóra talál, kik kettős példaadását egyesítvén, elízetlenített Gyöngyösi-modorban írnak *Etelkától* ihletett ősmagyar, amazon, szittya vagy honfoglalási tárgyú verselményeket, melyek az eposz s a kalandos verses regény határán tántorognak. Mindamellett (s erre még visszatérünk) műveik a honfoglalási eposzhoz törik úgy-ahogy az utat. A maguk modern műveltséggel még alig rendelkező közönségében pedig fenntartják — bár romlottan — a stílhagyomány és ízlés folytonosságát. „A francia iskola — mondja Arany János e közönségről — még kaviár volt ennek; a latin iskola formáitól, nyelvétől visszaborzadt. Azt a nehány könyvet koptatta hát, mely leginkább megfelelt ízlésének, mert mintegy a XVII. század költészetének folytatása volt, s a megszokottság kényelmével kínálkozott."[48]

Ugyanez volt Gvadányi közönsége is; arról szól ui. Arany az idézett helyen, a *Nótárius* nagy népszerűségének egyik okát látván az „egykönyvű" s épp azért legháládatosabb publikumban. De csak egyiket, mert koránt sem tagad meg tőle némi alakító öntudatot, reális, elevenítő érzéket, mi valóban kivételes helyet biztosít e csoportban a lovas generálisnak. Dugonics *Etelkájából* (ezt is Arany jegyzi meg) csak e női név maradt fenn: Gvadányi nótáriusa ma is élő, jó ismerősünk; Rontó Pált és gróf Benyovszky Móric kalandjait „minden iskolásgyermek elolvassa még ma is". Sikerét a stíl és modor hagyományos, megszokott jellege is fokozta vagy éppen az tette lehetővé. Nem érte utol Gyöngyösit, kihez fogható poétát szerinte nem szült magyar anya, s főképp azért nem, mert formai értéket formai gond nélkül, irodalmi színvonalat mintegy irodalmon kívüli

[47] [Orczy, Barcsay: l. Arany János: *Orczy Lőrinc.* In: *Arany János Összes Művei XI.* Bp. 1968. 474.]

[48] Arany János: *Gvadányi József.* In: i. m. XI. 486.

(anekdotázó) becsvággyal fenntartani nem lehet; nem is pozitív programja volt neki a Gyöngyösihez hasonlítás, hanem inkább csak a „megszokás kényelme". Műfaja, egyénisége is más. A komikus verses elbeszélés az ő területe, s e nemben Gyöngyösinél — éppen a sikamlós témák, vaskosabb anekdoták nemében — legfeljebb csak epizódpéldát lelhetett a *Murányi Vénus* vége felé. De műfajával a *Dorottyá*hoz vezet, s így a hagyomány szerencsés, életrevaló átidomítójának tűnik fel. Hogy ő is inkább nyelv-, mint ízlésbeli magyarságát veszi át Gyöngyösinek, arra nézve ismét Arany Jánost halljuk: „Gvadányi magyarsága jó hírben áll, maga is tartott rá. Mindazáltal hiányzik abból az erély, a rövidség, a szabatosság, mely utóbbi tulajdonokra nézve Gyöngyösivel ki nem állja a hasonlítást. Ama terpedtség, mely a múlt század vége felé prózán versen uralkodik az író tömegnél, magyarságát inkább negativ, mint positív érdemnek tünteti fel. Mindazáltal a mai germanisált kor haszonnal forgathatja könyveit."[49]

A közirodalmon kívül az iskolákban él leginkább a Gyöngyösi-hagyomány kultusza, mégpedig a maga eredeti „tudós" (latin tanultságú) jellegében. Az iskolákból rajzik ki a Gyöngyösi-iskola írógárdája is.

Az a *Poétacenzúra* c. iskolai színjáték (1796),[50] melyet Gyöngyösivel kapcsolatban már egyszer szóba hoztam, elevenen mutatja nagy tekintélyét a tanulóifjúság körében azzal, hogy Apollót helyettesítteti vele a poéta-osztály felvételi cenzúráján. De mutat egyebet is. A darabban ui. az említett vizsgán két, vidéki iskolából jött, fölöttébb faragatlan ízlésű tanuló is jelentkezik felvételre: Szél Gáspár és Sós András; ők képviselik a faragatlan, ostoba „rigmus-csinálást", „nyúlhistoriákat, tzigányok romlását vagy Árgirust dudóló" fűzfaverselést, szemben a debreceni diákok tanult „poétaságával". „Kedves tanítványom — ekként üdvözli Apolló Gyöngyösit —, aki a magyarok közzől legelőször kostoltad a hegyeken fakadott forrásnak édességét, melynek íze még ma is megmaradott a te maradékid szájokba." Tapasztalhatja is Gyöngyösi legott, hogy „im a késő maradéknál is él e világon", mert megnézvén, micsoda könyveket tartanak kezökbe ezek a poéta-diákok, tulajdon munkáit ismeri fel, s örvendezhet, hogy híre e késő időkre is elrepült. Versben köszöni meg a diákok üdvözlő versét, persze négysarkúban, mit a „gyönyörűséges Elisiumban" sem felejtett el. A diákok versei azonban — mind a cenzúrán, mind a professzoruk lakodalmán elmondottak — már páros rímre vannak fogva, s igen változatos formájúak. Hasonlítanak hozzá (s ebben tartják magukat hű követőinek) latin tanultságban, mitológiai „fabulák" folytonos felhasználásában: vagyis ugyanazon „tudósságban", mely Gyöngyösit is jellemezte. Ezt tartják ők felsőbbrendű, művelt ízlésnek, s nem győznek eléggé mulatni a két vidéki deák nyakatekert rigmusain. Emezek hírét sem hallották Ovidiusnak, „bucolicá"-nak, „carmina Sapphicá"-nak, „láb"-nak, pentameternek; latinul nem is értenek; s micsoda poétákat olvastak? — „Tzeglédit, Tzigányok romlását, Kalendáriumot" — meg másokat is, de soknak nem tudják a nevét, „mert kiszakadt az első levele"; műfajaik: „lantos" és „szappanos" versek; verstani összes tanultságuk az *elisio* ismeretében s féleszű gyakorlásában merül ki, s minden versük végén kötelezőnek érzik az *echo* megszólaltatását; témájuk nincsen, amit véletlen megpillantanak versírás közben, az menthetetlenül belekerül a rigmusba; ha a minapában a falujokban megfordult némettől két német szót eltanultak, legott rímbe iktatják. „De tűz az esze" — dicséri öreg Sós Mi-

[49] Uo. 495.

[50] Kiadta Bernáth Lajos: *Protestáns iskoladrámák*. Régi Magyar Könyvtár 21. Bp. 1903. 263—291.

hály uram az ilyen fürge leleményt. Mérték (ti. rőf), olló, papír, tinta, penna, cérna kell nekik a verseléshez; írnak is olyan sületlenséget, hogy „a szél se járja meg"; ilyenféléket: „Sült halparipa. Borai pipa, Itthon az Ipa. Nyöszörgő szipa. *(Echo)* Sült palatsinta." Mindamellett felveszik őket a klasszisba: nevetségre jók lesznek. Az öreg Sós Mihály pedig egy-egy abrakos tarisznyát ad mindkettőjüknek, hadd legyen miben tartaniok a rigmust: „hogy el ne veszszék." — Hogy azonban a debreceniek ízlése, melyet ők méltán magasabb rendűnek tartanak emezekénél, szintén alászállítja már a Gyöngyösiét, az megtetszik e Gyöngyösi szájába adott búcsúzó szavukból: „Éljenek a szerelmes Párok Ne legyen semmi károk."

Világosan mutatja e darab az ízlés rétegeződését a Gyöngyösi-hagyomány szempontjából: Gyöngyösi jelenti itt az irodalmi színvonalat, a deákos ismeretekben szűkölködő két vidéki deák pedig a ponyvát. A debreceni diákság Gyöngyösi-kultusza nem kivételes jelenség a XVIII. század végén. De a felsőbb „poétaság" e lelkes tanulói még csak nem is sejtik, hogy az ízlés, melyet ők annyira becsülnek, maga is hanyatlóban van már a ponyva felé, részint művelői ízléstelensége, részint egy modernebb irányzat lassú, de biztos felülkerekedése folytán. Kazinczy és hívei, sőt maga Vörösmarty és Arany is, körülbelül úgy néztek le a Gyöngyösi-hagyományt torzítva folytató rigmuscsinálókra, mint a *Poétacenzúra* Gyöngyösi-tisztelői ama „lantos, szappanos" versekre.[51]

Nemcsak a „debreceni kör", hanem a rajta kívül álló, az újítókhoz nem csatlakozó versírók egész serege dolgozik öntudatlanul a Gyöngyösi-hagyomány elponyvásításán s torzításán, főképp az alkalmi lírai verselés terén. Kezökben a költészet hovatovább meddő versírási ügyeskedéssé fajul, mintha főképp a „kádencia" tanát sajátították volna el Gyöngyösi példaadásából. De a hagyományos modor elnépszerűsödése bizonyára nem velök kezdődik, tart az már a XVIII. század egész folyamán, azon búcsúztató, örvendező és más alkalmi verselmények egész özönén, melyek e század magyar nyelvű nyomtatványainak számra nézve alighanem legjelentékenyebb részét teszik, s melyek végeredményben egy közkeletű — talán szabad így neveznem — kántorpoézishez vezetnek el, alkalmi rigmusoknak ma már egészen népiessé vált műfajához.[52] Kiemelkednek ugyan jelesebb tehetségek a „debreceni kör" által e folytonosan lefelé szálló ízlésrétegből — abból nő fel Csokonai is, és híres tankölteménye a „búcsúztató" műfaját emeli fel költői méltóságra, s pl. Mátyási Józsefnél is találni figyelemre méltó szépségeket — de kétségtelen, hogy általában véve oly alsóbb ízlés felé húzzák alá a Gyöngyösi-hagyományt, melyet a kor „modern"-jei (kik pedig Gyöngyösit magát nagyra becsülik) már irodalom alattinak, műveletlennek tartanak. Annak tartja Arany János is, aki pedig arra volt hivatva, hogy újból megmentse, megtisztítsa és fölemelje a nyelvújítás korában és részint amiatt veszendőbe ment magyaros hagyományt.

De idézem őt magát a ponyva felé aláereszkedett, eltorzult Gyöngyösi-ízlés jellemzése végett. Idézetem hosszú lesz, de nagyon nyomatékos. Nem lehet eléggé kiaknáznunk s tanítását megszívlelnünk. Megfigyeléseinél nyomósabbat, kézzelfoghatóbbat szaktudományunkban sehol sem találunk. *Irányok* c. fejtegetéseiből (1861) veszem át a következőket.[53]

[51] [A Gyöngyösi-féle hagyomány tehát mint egy önálló, a modern viszonyokról tudomást nem vevő magyar költészet él hívei tudatában, s magán belül ismer művelt és műveletlen (ponyva-) réteget.]

[52] Verestói György: *Magyar versek.* 1772. (Példa a búcsúztatókra.)]

[53] In: i. m. XI. 158—160.

„Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsibongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik, tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján. Azon iskola volt ez — ha ugyan iskolának lehet mondani — mely egyenest a »poetica classisok« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: »az év négy szaka« — »a reggel« — »az égő ház« — »a zivatar« — »a középszer« — »a fösvénység« — »a hivalkodás« — stb.[54] vagy valamely »patrónus« nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt — kivált ha még azonfelül tanulótársait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel — már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat. Mi természetesebb, mint hogy az ekkép némi hírre kapott egyén folytatá, amit annyiak itélete szerint nem »invita Minerva« kezdett vala: leirásai, elmélkedései, tréfái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot: így lett a Mátyásiak, Pócsok, Láczaiak hada, így a minden kar és rendbeli »lagzisok«, kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni. Ekkép rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább népszerű nevezet illik. Mert ... nem hozá be irodalmunkba a népi eszmejárást, nem költészetének naiv frisseségét, ... nem a benső, lényeges költői formát, a külsők közül is leginkább csak azt, ami úgyszólván negativ (mint a mértékhiány), nem erélyes, ruganyos rövid nyelvét ... A mi őket e nevezetre jogosítaná, az legfölebb a nyelvnek minden erőszaktól, idegen behatástól ment szókötése, ... egy-két versalak, mint az erősen tagolt magyar alexandrin használata s ebben a közép- s végspondeusra eső nehéz rhythmus; bizonyos talpraesettség az egyes mondatokban (olvasd pl. Mátyási »Vén szűz«-ét) s az a két-három népdal, melyhez leereszkedtek: de másrészről semmi törekvés nálok, hogy a népnyelv virágait szedjék föl; ritkább, ünnepiesb, hatályosb szófordulatait tegyék sajátjokká; eszményítési módját (mert van ám!) kövessék; benső, teljes idomaira szert tegyenek. Ellenben örömest affectálják a tudós színezetet; nem a »népből«, nem a »népnek« írnak, hanem azon diákos középosztály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásaikat, fogékony bőszavú reflexióikra, velök élte meg a koronázási, főispán-beiktatási ünnepélyeket, melyek egyik sallangja az ő legújabb költeményök is, kacag mosdatlan tréfáikon s pipaszó mellől szedett élceiken, bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poémát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket (‚víg asztal' = ‚vígasztal'), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegyalult kadenciát s több efféle furcsaságokat. Így népszerűek voltak, mit se a francia csín behozásában fáradó, se a classicai költészet formáit s nyelvfordulatait utánzó iskoláról nem mondhatunk, de még a Kazinczyval feltörekvő új irányról sem, melynek közönsége jóformán egy kisded írói csoportra szorítkozik vala. E népszerű iskola s mai (1861!) verselőink tömege közt lehetetlen némi hasonlatot észre nem vennünk. ... Megmondom, hol a hasonlat: a külön féle költői idomok iránti érzék compultságában. A tömeges, de ösztönre bízott gyakorlatban. A népszerű iskola embere, ha érzé, hogy

[54] [Csokonai!]

‚est deus in nobis' (már akár Apollo, akár Bacchus), vagy unszolá valamely alkalom, vette a tollat, s ami éppen annak hegyére jött, »írta, ameddig bírta«. Nem lehet mondani, hogy olykor egy jóravaló ötlet, egy hatályosan kifejezett gondolat, szerencsésen talált kép, jellemző árnyalat a leírásban, fordulat a nyelvben, ne tarkázta volna bőven ömlő folyamát versének: de az egész zavarosan hömpölyg vala tovább szemetestül, iszapostúl. Egy-egy erőteljesebb mozzanatra bágyadt, lapos, mit sem mondó helyek következtek; egy-egy költőibb szókellésre mindennapi lelketlen próza; a velök született de nem művelt nyelvérzék egy-egy sikerültebb nyilatkozása után széles szájú beszéd, s az eszme, ha volt is, mire napfényre került volna, összeroppant a vaskos kezekben, mint a Petőfi gyöngye.[55] ... Továbbá, a népszerű iskola emberének a vers, minden egyéb osztályzat nélkül, csak *vers* vala: se tárgyi, se alanyi állapotok különbsége nem változtatta, nem határozta formáit; objectivitása, mint a rosz színészé, kinek mosdatlan egyéniségét se máz, se mez nem képes eltakarni, ki Bura Bandi marad örökké, ha Bánkot adja, ha Leart, ha Mokányt vagy Baczúr Gazsit ... Így ama népszerű verseiben folyvást két dolgot akart bebizonyítani: hogy ő tanult ember, meg hogy élces ember. Amazt, ha komoly, ezt, ha enyelgő hangon ír vala; de már a komoly és víg elemet sem különözte el egymástól, hanem összekeverte, amint éppen keze ügyébe esett, a nélkül, hogy humoros összhangban engesztelné ki. — Objectiv alakokról, jellemekről s ezek szerint módosuló költői formákról, nyelvről szó sem volt; de az alanyi érzés vagy hangulat kifejezésében sem volt semmi fokozat, semmi különböző szín; ha a versezet óda magasán, kezdte, misem biztosított, hogy alább néhány sorral pityergő elegiába, száraz didaxisba vagy furfangos ‚mendikánciába' (bocsánat e szóért, de nincs más, mely az élceskedés illető faját ennyire jellemzően kitegye) nem cseppenünk; vagy megfordítva. Naivitás volt elég, de nem a műben, nem az alakokban, hanem öntudatlanul s olykor pedánsság színe alatt a költők személyében."

E stíljellemzést, melynél remeklőbb tökélyűt aligha olvashatni nyelvünkön, oly időben írta Arany, mikor a Petőfi-féle stílhagyományt fenyegette utánzói kezén az eltorzulás hasonló veszedelme. A XVIII. század végén nem találkozott költő, aki hozzá hasonlóan iparkodott s lett volna képes megmenteni és továbbfejleszteni a már akkor százados hagyományt. Gyöngyösi nevét, mint észrevehettük, nem említi e „népszerűekkel" kapcsolatban, de bizonyos, hogy a Gyöngyösi-hagyomány elporlasztóitól szól. Egy *Népiességünk a költészetben* c. tervvázlatában[56] ui. ez olvasható: „A XVII. században Gyöngyösit stb. Toldi[57] *tudós* költőknek mondja, a XVIII. században Dugonicsot et Comp. *népieseknek*. Csak *népszerűek*. Gyöngyösi népszerűségére támaszkodók."[58]

A múlt hagyatéka tehát: mind a Pázmányt közvetítő Faludié, mind a Gyöngyösi-féle egyenlő sorsra jutott: a „népszerű köznapiság" medrébe, éppen azt veszítvén el leszállása közben, mi annak idején irodalmi értéküket tette: az ízlés és művészi öntudat fegyelmét. Kezdetben még az eredeti forrásból merítnek, s

[55] Petőfi eme kis versében:

A bánat? egy nagy óceán.
S az öröm?
Az óceán kis gyöngye. Talán,
Mire fölhozom, össze is töröm.

[56] In: i. m. XI. 381.

[57] Ti. Toldy Ferenc.

[58] NB. Mikes nem vehetett részt az ekkori fejlődésben! Amade hatását egyszerűbb formáival túlszárnyalja Faludi.

az idomulás pozitív szándékával, a kétféle stíl átszármaztatói; a későbbiek már emezektől merítnek ösztönzést s passzív befogadói lesznek a már népszerűnek. A művészi öntudat teljes inerciája bélyegzi művöket, s csak azért maradnak meg a hagyomány medrében, mert képtelenek kilépni belőle, vagy — s öntudatuk ennyire szorítkozik — mert kellő műveltséggel nem bírván, csak azért is különbözni kívánnak a hovatovább ismertté váló s őket lenéző újítóktól. Kénytelen különbözés, mely csak azáltal tudja magát pregnánsabbá tenni, hogy természetes nyelvtudását s öröklött ritmusérzékét formális mesterkedés tárgyává s egyetlen érdemmé teszi meg. Semmi új tartalmat, semmi elvszerű megújhodást nem képvisel. Avult formáit nem igazítja új és korszerű tartalomhoz. A hagyomány tudós, deákos eleméből tudákosság; lélekbeni, művelt magyarságából okvetetlenkedő, körmönfont magyarkodás; tartalmas szépidomából önmagát kielégítő versírásbeli furfang s ügyeskedés válik; regény, eposz, líra elkallódik kezükön, s nyelvet, műalakot a korszak ez új műfajai tőlük hasztalanul várnak. A hagyomány fejlesztőiként kezdték, maradiakul végzik. Közönségük pedig megvan azon deákos középosztályban, melynek műveltsége nem merít az ország határain túlról, csak apái örökségéből él, s mely mikor az újító ízlésnek ellenáll, ösztönszerűleg védekezik egy őt gyökerestül átalakítani hivatott politikának irodalmi úttörőitől. De e hagyomány szívóssága — még torz alakjában is — gyökeres volta mellett szól; kútforrásait, Faludit s Gyöngyösit pedig, ha háttérbe szoríthatta is ideiglenesen az újító buzgalom, eleven erejüktől nem foszthatta meg, sőt mennél tovább távolodott tőlök, annál erősebb visszahatásra számíthatott utóbb miattuk. Batsányi 1821-ben nemcsak Faludit méltatja újólag, hanem Gyöngyösi nevét is harciasan lobogtatja s védi Kazinczyval szemben. S az aláhanyatlott ízlésre fel fog derülni még a nap, de majd csak akkor, ha saját talajából sarjaszt lángelméket, kik maguk is befogadják már az akkorára megújított s minden eddiginél magasabb színvonalra emelt irodalmiság hatását, s „népies" néven ismét irodalmivá emelik a most még csak „népszerűt". Akkorára azonban ki kell fornia magát az újnak is, melynek a következőkben immár áttérhetünk megvizsgálására.

3. AZ ÚJ TÖREKVÉSEK ELVI ALAPJAI. FELVILÁGOSODÁS ÉS PROFÁN IRODALOM (BESSENYEI)

„A' régi módhoz ne rogaszkodjunk, mert a'hoz ragaszkodni annyit tészen mint a' tudatlanságot sohajtani. Csak nékünk is jobb lész hát a' nagy Világ után menni. Legyen uj tanulás modja, fogadjuk el. Nem szükség minden újitót meg vetni; mert nem minden újság rosz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e' Világba."[59]

1778-ban, *Magyarság* c. iratkájában mondja ezeket Bessenyei, ugyanakkor, mikor a hagyomány híveinek imént ismertetett porlasztó munkája már folyamatban volt: „Olly rendbe vannak a dolgok (ismételhetjük méltán *A holmi*nak egy idetaláló megállapítását), olly rendbe vannak a dolgok, hogy eléb meg kel valaminek oszlatni, hogy új vidámságra jöhessen; . . . el hiheted, hogy a Természet mikor rothaszt, akkor kezd élesztení is."[60] Dugonics oszlat, Bessenyei éleszt. A népszerűek egy aláhanyatló, régi magyar közműveltséget képviselnek, Bessenyei újszerű műveltség fáklyáját gyújtja fel, olyanét, melyet nem itthon szerzett,

[59] Bessenyei György: *Magyarság*. Bécs 1778. 13.
[60] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779. 49—50.

itthon nem is szerezhetett volna meg, de amellyel, egyszer kezébe kaphatván, világítani óhajt hazafelé: a „felvilágosodás" szövétnekét.

A magyar nyelvűség az ő kezében nem puszta örökség, nem puszta kénytelenség, hanem első lépése egy reformátori, messzebbre néző akaratnak. Dugonicsék csak a puszta irodalmi hagyomány követésével véltek eleget tenni a magyar nyelvűség programjának. Bessenyei ad e programnak valódi korszerű tartalmat s avatja ezáltal valóban a fejlesztés elvévé.

A deák iskolából hamar hazakerült, s ha itthon marad, talán ő is csak a népiesek módjára (mást nem tehetvén) lesz vala híve — ha íróvá lesz — a kizárólagos magyar nyelvűségnek. De parlagi sihederévek után új iskolába vezeti jó sorsa: Bécsbe, az udvari élet fénykörébe, a „profánus" vagy mint ma mondanók: európai műveltségnek — akkor — egyik végvárába. Nem szédül meg tőle, hanem föllelkesedik, mert hozott magával kifejleni vágyó életerőt; nem idegenedik el, mint az ott sütkérező főrendűek: ő hozott magával valami szent „kénytelenséget", tövéről elszakíthatatlan magyarságot, s ez most kivirít és „új vidámságra" kap a világi műveltség szabad levegőjén, melyre kétségkívül szomjazott volt már itthon is, de hasztalan, a komorabb, papos deákság iskolájában. Csak most tudta meg, hogy szomjúsága volt, most érezte meg, mint kell vala eltikkadnia, ha Szabolcsban marad. „Millyen keserves dolog — sóhajt fel *A holmi*ban — a Magyar Ifiúságot nézni ot, a hol most van, ha meg gondollya az ember a helyet, hol különben lehetne."[61] — „Különben": vagyis ha megadatnék neki, mire szüksége van, a kellő nevelés. Ő él az alkalommal, éjt-napot eggyé tesz, nyelveket tanul, olvas, gondolkodik, tervez, propagál, magyar írással áldozik „a halhatatlanságnak és szép tudományoknak": végrehajtja magán azt az átművelést, melyet egész nemzetének kíván, s mely által szemünkben ma az „európai magyarság" egyik korai, de nagy tiszteletre méltó zászlótartójaként tűnik fel az új irodalom elején.

A felvilágosodásnak mint szellemi világáramlatnak egyetemes jelentősége a világias, a profán gondolkodás felszabadításában rejlik. Ész, okosság, ítélet, bírálat jogait kívánja kivívni az emberi műveltség mindennemű hagyományos (vallási, nemzeti, politikai, társadalmi) megkötöttségeivel szemben. Amit a reformáció az egyházban kezdett — a szabad vizsgálatot — , filozófiailag egyetemesíti a szellemi élet egész birodalmára, s abban más uralkodót az okosságon kívül nem hajlandó elismerni. Politikában a rendi szerkezetek megdöntése, egyház és állam elválasztása, s általában a liberalizmus és demokrata nivellálás a következményei és folytatásai — nálunk később, de előbb-utóbb mindenütt. De legkorábbi s általánosabb jellegű eredménye ott, ahol az előzmények már megvoltak: véglegesítése — nálunk megindítása — a műveltség elvilágiasításának, az egyháztól, vallástól való függetlenítésének. S erről a *közműveltség*et érintő oldaláról érdekel bennünket itt e mozgalom, mert Bessenyei is enemű vonatkozásait tette szívvel-lélekkel magáévá, nem utánozván némely mestereit az önmagáért űzött kriticizmus öntetszelgéseiben és iróniájában, tisztelettel állván meg a kinyilatkoztatás tilalomfája előtt, és soha nem felejtvén el magyarságát holmi világpolgárság halvány ábrándjáért. Ami a felvilágosodásban etikum, az az övé is belőle: ő lelkére veszi a tanítást, neki az nem puszta elmejáték s nem politikai forradalmárság, hanem nemes emberség, a „szeléd emberi Természet" parancsa; az Ész neki nem mindenható erő, de igenis mellőzhetetlen kalauz a maga jogos területén, az élet gyakorlati rendjében. Reá bízza magát, s *A holmi* (1779), melyben különféle tárgyakról való

[61] Uo. 239.

gondolatait lejegyzi, a magyar felvilágosodásnak első nagy horderejű irodalmi megnyilatkozása.

Tárgya az ember; célja az emberi jólét s lelki nyugalom; eszköze a józan ész, mely átvizsgálja a meglévőt, s helyesebbet jelöl ki célpontul. Felderíti a meglepőt a megszokott alatt, az igaztalant az igazság, a rabságot a szabadság, az embertelenséget a jogosság és törvényesség leple alatt, az előítéletet, elfogultságot és babonát, a károst és nevetségest sok mindenben, mi megszokásból köztiszteletben tartatik. Nem bízza rá magát a hagyományos vélekedésekre: „Ha szemem azért van hogy lássak vélle, lelkem is azért van hogy gondollyon, itéllyen."[62] Önállóságra törekszik ítéleteiben, a maga lábán akar járni: „A Te beszéded soha nem lehet nékem nagyob próba, igazság, mint a magam érzése"[63] — s ezzel kimondta az új kor jelszavát, az egyén kritikai jogát. S épp ez az, mi a kollektív hagyományok célszerűségét fölülvizsgálni hivatott; de élnie kell vele mindenkinek, s fel kell világosítani róla mindenkit, hogy szükséges vele élnie, felvilágosítani, hogy mily saját magát s legfőbb érdekeit félrevezető, elnyomó tudatlanságban élt eddig. Hiszen hazánkban csak nemrégen égettek meg egy Rósa nevű embert, ki az ítélet szerint „Plútónak húsz eszendeig Kapitánnya volt. Ki Isteni, emberi dolgokat fel forgatot, Országaink fellegeit, a Török Országiaknak el adta" stb. „Szégyenleni kel magunkat ez ostoba bün miat, melly által Isten, Természet, józan okoskodás ellen, olly alatsonságokat követthettünk el, hogy benne emberi méltóságúnk oktalan állatságra alá szállani láttatik. Őrüllyünk, hogy végre világosodhatúnk."[64]

Ám ha mindenki él az egyéni kritika jogával, hogyan alakulhat ki hát a régi helyén valamelyes tűrhető összesség, kollektivitás? Bessenyei nem veti fel a kérdést, de a felelet benne van fejtegetései szellemében. Ott lappang ugyanis az észépítmény alatt egy naivul bizodalmas hit, egy gyanútlan becsületesség, mely szerint minden okoskodás csak a közjót tarthatja szemmel, az egyesek emberi érdekei azonosak lévén. Bessenyei okoskodásában mindig ott is van a közérdek erkölcsi szempontja, s ezért összpontosul az ő „felvilágosodása" oly erősen a közműveltség átformálására.

Az emberek többsége ma (s kivált nálunk) sötét tudatlanságban él: tudomány által kell felvilágosítani, mégpedig — másként ez lehetetlen lévén — a maga anyanyelvén. De hiszen voltak iskoláink, tanultuk a tudományokat addig is! Igen, de nem anyanyelvünkön, nem azt, mire valóban szükségünk lenne, s nem úgy, ahogyan illenék. Az anyanyelvet illető gondolatait, terveit már ismerjük, elég lesz, ha ezúttal csak a tanulmányok tartalmára vonatkozó véleményét ismertetjük.

Tudjuk, hogy ő itthon rövid ideig járt deák oskolába, aztán négy esztendeig hevert, s Bécsben fogott igazán hozzá a tanuláshoz. Oly műveltséghez jutott ekként, melyről az otthoni iskolában még csak sejtelme sem volt. Mindamellett rajta maradt a szeplő, hogy nem végezte el a deák iskolát; s maga is azt hitte előbb, hogy iskolavégzett honfitársaival szemben alsóbbságba került. Érdemes meghallgatni ezzel kapcsolatos vallomásait. Némelyek sóhajtoztak felette: beh kár, hogy tovább nem járt iskolába! Bezzeg ember lett volna belőle! Szégyellte magát, de mennél többet társalgott iskolavégzett honfitársaival, annál több önérzetre tett szert, belátván, mily kevésből áll amazok tudománya. Bátor-

[62] Uo. 204.
[63] Uo.
[64] Uo. 227.

talanul kezd szólani velök a görög bölcsekről, az egyiptomi tudományokról, Locke-ról, az *idea innatáról*, a Stuartok-, Jagellók-, Hohenstauffokról; Baco-, Colbert-, Sully-, Condéról, Bossuet-ről; Kálmán, Lajos, Salamon, László magyar királyokról; utoljára Stilfridre, Markalfra, Argirusra száll le: „hát ezekből sem tudnak semmit. ... Jaj mondják végre, nem tanúltuk mi ezeket a gyermekségeket, és bünös *Világi dolgokat;* de beszéllyen hát kend a Babilloniai fogságról, a Jákób történeteiről, Mósesről, Zebedeusról, Habakukról, ... Abednégóról, ... Gilgálról Bakimbárol, Meg álly meg álly, el kiáltottam magamat. Látom egész Világot tudod, agyon ne Bokimbároz, azonba szaladtam; — Soha az időtül fogva nem busúltam rajta, hogy Filosofusnak nem neveztek az Oskolába."[65] Kétségtelen: majdnem a paródiáig van itt kiélezve a hazai református iskolázás teológiai egyoldalúsága — de annál élesebben jelzi ezzel Bessenyei a változás irányát, melyet kívánatosnak tart. Olyan ifjak iskolai tanultságát tartja szem előtt, kik felsőbb tanulmányokat nem végeznek, s a középfokú iskolából mint „kikészült emberek" hazakerülnek a mindennapi életbe. Nem tanultak egyebet, csak egy csomó rigmust; örökké csak könyv nélkül recitáltatták, de nem gondoltatták őket a szajkó módjára elmondott dologról; megtanulták a tényt, okait nem fejtették fel; minden tárgykört szűk látókörrel szorítottak egyoldalúvá: hirdették Cicerót, de nem tanulták meg a római történetet, recitálták a nagykátét, de egyháztörténelemről mit sem tudtak; hallottak beszédből Rákócziról, de Nagy Lajosról, Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtak; világtörténelemről, Európán kívüli földrajzról semmit sem hallottak. Bezzeg tudták azonban recitálni Molnár grammatikájából az *exceptiókat*. De mire mehet ezzel a tanultsággal az oskolából hazakerült nemesifjú; „hol hallasz ezekről (ti. az *exceptiókról*, stb.) beszélni *világi* társaságokba? Corneliust, Castelliot, Cicerot, már nem *recitálhat* azonkivül pegig semmit sem tud, ha tsak magától nem olvasot, és tanúlt." (Engedelmet kér Bessenyei a „Claritások"-tól, hogy „mint Profanus ember" az ő mesterségökről bátorkodott írni; meri azonban állítani, hogy igazat írt.[66] Szűk látókör, teológiai egyoldalúság, gondolkozás nélküli tanulás a professzor kedvéért; de teljes tudatlanság az élet, a történelem, a külföld dolgaiban, mindabban, ami az iskolán kívül is hasznos és szükséges, amiről művelt, világi társaságokban szó esik: ez Bessenyei emléke az itthoni iskolázásról, a magáéról. Erkölcsi tekintetben dicséri a református iskolák fegyelmét, ellenben kívánatosnak tartaná bizonyos „vad manérok" levetkezését; lehet tudós ember valaki, de ha „külső maga viseletibe görtsös, emberségebe, beszédébe idétlen, feszült állásu, merö járást mutat",[67] fő nevelésű emberek előtt nem jöhet kedvességre. A világi tanultsághoz világi jólneveltséget, modort is kíván: mint ő mondja, „magok viseletibe lenne szükség őket ... jobban humanisalni, az az emberiségesiteni".[68] — A művelt embernek azt a típusát, amely Bessenyei gondolatában él, a régimódi hazai iskolázás nem teremtheti meg, szükséges tehát, hogy változás történjék a tanítás módjában.

Iskolai tapasztalataival párhuzamosak a régi irodalomra vonatkozó megfigyelései, s itt jutunk el Bessenyei kezdeményének a magyar nyelvűség mellett másik irodalmi fontosságához. Mint az iskolai tanításban, régi irodalmunk egészében is nagy híját érzi a profánus szellemnek, a világi nemnek. „Még Magyarúl — jelenti ki *Magyar nézőjében* a túlzott, és Sándor Istvántól később épp azért

[65] Uo. 86—88.
[66] Uo. 105.
[67] Uo. 90—91.
[68] Uo. 102.

meg is támadott tételt — a mint szokták mondani *Profanus* irók nem is vóltak. Hallerbul ki Telemakhust forditotta és Gyöngyösiből áll a világ. A többi szent Irás módja vólt, mellyeket a Reformatus Papoktúl tanúltunk; de mi *világi irók* a szerint nem mehetünk. Hyjába ajánlod nekünk régi áhitatos Magyarságodat ... Mi ugyan itt meg nem állúnk a magyarságban."[69] Ez utolsó mondat előtt pedig — az idézetemben kipontozott helyen — ízelítő példákat halmoz abból a „régi áhítatos magyarság"-ból, ezzel is elárulván, mily szorosan együtt jár profánus irodalmisága is a nyelvi forma kérdéseivel. „Sés pedigetlen hogyodat, hogy az Ur Isten ö szént Felsége hasonló képpen, nem külömben Adámot elsö Atyánkat a Paraditsomba helyheztette melyre nézve ahoz képpest támasztá néki az Evát az ö Felesegét az ö mélly álmában, azö öldala tsontyából ... miis a kigyelmetek leányat Isten e mai szent napra fel virasztván a mi fiunknak kerni jöttünk, Ahoz képpest a szeretetnek lántzával, mellyre való nezue való egybe szerkeztetések iránt, hogy miis ö szent Felségének hálákat adhassunk, mint szinten Rebeka a kutnál" — ilyenféle példákkal pellengérezi ki a régi „irás modját", mit a „Reformatus Papoktúl" tanultunk.[70]

Mind iskolai, mind irodalmi tapasztalatai — látni — a református felekezet körére szorítkoznak, s való is, hogy ott szívósabb volt a régihez való ragaszkodás, teljesebb a világi szellemtől elzárkózó megcsontosodás, de mindez csak érthetőbbé teszi azt a tagadhatatlan tényt, hogy az újító mozgalom legkiválóbbjai: Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey reformátusok voltak; nekik, kik a Bessenyeitől jellemzett iskolázásban nőttek fel, erősebben kellett érezniök annak szorító egyoldalúságát, mint pl. a modernebb jezsuita iskolák neveltjeinek. „Jeruzsalem és az ő Irástudóji" — így említi Kazinczy Debrecent, „az intolerantia műhelyét" s íróit egy levelében; a „pedánt Debrecent" vádolja azzal is, hogy Bessenyeinek felekezete érdekében Bécsben folytott tevékenységét megakasztotta: mert „irtózott a deákul nem tudó s neologizáló agenstől: nekik olyan *gravis* ember kellett, mint a tunya Nagy Sámuel"; magán tapasztalta ő is „a pataki illiberalis nevelés" következményeit; deákkorában csak titokban készítette magyarországi geográfiáját az 1775-i examenre, jól tudván, hogy „az affélékkel Patak előtt titkot kell űzni"; „Patak és Debrecen az akkor tájban megjelent szép litaraturai munkákat nevetségessé tették".[71]

Egyúttal azonban az is kétségtelen, hogy Bessenyei nem ismerte eléggé a régi irodalmat, bár összbenyomása helyes volt felőle. Sándor István, ki nagy szorgalommal állította össze irodalmunk első könyvészetét,[72] sietett is rácáfolni *Előbeszédé*ben (talán némi megtorlásul is azon kritikáért, melyet *A holmi*ban kapott a *Svédi grófné* magyartalanságai miatt). Az ő összeállításából — úgymond — „ki tetszik, hogy már ama' régen el múlt két Században (XVI., XVII.) sem szűkölködtünk Nyelvünkön tellyességgel világi Irók nélkűl. Ebben a' most végzett Században pedig a' világi Iróink még jóval bővebben valának, úgy hogy nem hagyhatom helyben Bessenyeinek a' magyar Nézőben eme' Vitatását: »még magyarúl ... profanus Irók nem is vóltak ...« (stb. úgy, mint mi idéztük fentebb). Hogy ez Nemzetünk betsületére, nem mind igaz, azt ez a' könyvesházom is ele-

[69] Bessenyei György: *A magyar néző*. Bécs 1779. 56—57.
[70] Uo. 56. Vö. Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Kiad.: a Berzsenyi Dániel Reálgimnázium ifjúsága. Bp. 1930. 115.
[71] *Kazinczy levele Cserey Farkashoz*. 1805. márc. 31. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése III*. Bp. 1892. 301. és Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Kiad.: Abafi Lajos. Bp. É. n. 3—5.
[72] Sándor István: *Magyar Könyvesház*. Győr 1803.

gendőképen meg fogja mutatni." Valóban nem „igaz" azon merevül Bessenyei nagy kijelentése. Lényege szerint azonban igazat érzett meg: a teológus szellem túlnyomó, a világi szellem elenyésző arányát régi irodalmunkban, s egyenest a fejlődés követelményeinek adott hangot a „Mi ugyan itt meg nem állunk!" — eltökéléssel.

Nálunk — írja a *Magyarság*ban — „vannak még ollyanok, kik ha Szent Irást nem magyarázol, akarmit irsz nevetnek; Masok ha *Corpus Jurist* nem fejtegeted semminek állitanak". Dicső és idvességes dolognak tartja ő a szentírás magyarázását s értését, nemes és tiszteletreméltó érdemnek a hazai törvények tudását; nem is azok ellen szól, csak azt állítja, hogy „nagy tsekélység más dolgokban ezeken kivül jó s' tiszteletre érdemes hasznú tudományokat nem keresni; vagy azokat Irigységbül gúnyolni, kik tanúlnak, s', más dolgokban is okoskodnak. ... Egy Hazát sok féle keppen lehet, és kell szolgálni, mert annak sok mesterségre van szüksége. ... Miert nem lehetne egy Nemzetnek *mulattságára* (!), annak Anya nyelvén irni? és miért ne lenne szép dolog Komediával vagy egy Pontyival Valakinek Hazaját meg nevettetni? Mennyen kiki a hol mehet. ... Nallúnk ha komediát, Tragediát ir valaki, némellyek ki nevetik, mert ezt hijában valóságnak tartyák" — ezeknek persze fogalmuk sincs Euripidész, Szophoklész, Terentius, Shakespeare, Corneille méltó hírnevéről; „kérlek rajtatok nevessem e' el magamat, vagy Román, Athenásson, Párison, és Londonon?"[73] Azok a modern műveltségű főurak pedig, akik a francia tragédiát, olasz operát igenis méltányolni tudták, egyáltalán nem tartották szükségesnek, hogy az effajta műveltség magyar nyelven is hozzáférhetővé tétessék, sőt, meglepően avult gondolkodással magyar emberhez azt méltatlan foglalkozásnak tartották. Így herceg Eszterházy Miklós, ki saját házi színpadán francia és olasz játékokban szívesen gyönyörködött, kinek Haydn udvari karmestere volt, ki Eszterházát a nyugati műveltség egy ragyogó szigetévé varázsolta át, nem volt hajlandó elfogadni egy magyar író Racine-fordításának (Zechenter Antal *Mitridates*-fordításának) az ajánlását: „az játékok által — írja neki 1781. márc. 24-én — hazánkban kevés haszon, kevés ditsőség szereztethetik; a pedig igen nagy ditséretére az magyar vérnek, hogy vitézségre és katonaságra inkább hajlandó, hogy sem nevetség szerzés által theatrumon kenyerét szerezni iparkodjék. A végre hogy nevemre dedikáltassék akár melly játékos könyv is, arra semmi hajlandóságom s szándékom nintsen. Mindazonáltal Kegyelmed szíves indulatját köszönettel veszem, hanem ha valamelly más hasznos s erköltsös könyvtskét hadi ditséretről (mivel magam is katona vagyok) vagy akár melly érdemes matériárúl fordítt és kibotsát Kegyelmed, bár ha valamelly költségben kerekedik is, örömmel fogom venni és igen is nevemre dedikáltathatik."[74] Ha tehát magyar nyelvű mulattató irodalomról van szó, az előkelő herceg éppúgy más „hasznos", „erkölcsös", „érdemes" matériákat emleget, mint ahogy a parlagi nemes Abednégót, Gilgált, Bakimbárt.

Bessenyei azonban valóban világi, szépirodalmi művekkel, francia módra írt verses tragédiákkal lépett fel 1772-ben a nyilvánosság előtt, s ha valaki nem értette volna meg, mint lehet *Ágis tragédiáját* egy új korszak kezdetének megtenni, megértheti Bessenyei-idézteinkből, melyek a profánus irodalmiságot újságnak, még csak ezután igazán megvalósítandó, de sokaktól ellenzett programnak tüntetik fel. (Sőt utóbbi szavaiban már mintha vádaskodó reakció ellenében érezné az igazolás szükségét.)

[73] Bessenyei György: *Magyarság*. Bécs 1778. 9—11.
[74] Eckhardt Sándor: *Kismartoni levél*. Napkelet 1923. 986.

Mint az újítók rendszerint, Bessenyei is a maga egyoldalú szempontjából nézi végig a múltat, s csak a „gyönyörü poéta" Gyöngyösit, meg ki „örök emlékezetünket meg nyerte", Zrínyit emeli ki belőle határozottan és korlátozás nélkül. Koháry (talán mert „fogságában irt") tiszteletet érdemel, Tinódi sokat ér („a régi Magyaroknak nótáját szedte versekbe"); de amit Ilosvairól mond egy idézet után („nem tudom mibül füzzünk koszorút" neki), azt már inkább gúnynak lehet érezni, valamint némely széphistóriákból *(Tankréd, Argirus, Apollonius)*, históriás énekekből *(Trója veszedelme)*, bibliai históriákból *(Tékozló fiú, Judit asszony)* vett idézetei világosan a költőietlenség bizonyítékai óhajtanak lenni, nem is szólva *Markalf*ról, melynek „ocsmány" ostobaságain nem tudja, nevessen-e vagy szánakozzék inkább. Ilyesmit hogy szenvedhettek meg ezelőtt! Mely magyar írókat kövessünk hát? — kérdi; *Markalfot, Argeliust, Álmos Könyvet*? — „mert a többi Magyar Könyv, mind szent Irás magyarázója, vagy lelki dolgok (értsd: áhítatos olvasmányok), mellyekbe világiság, Poetaság nintsen".[75] Nem marad más hátra, mint ideigeneket követni, németet, angolt, franciát magyarra fordítani. „Valameddig ezt a' módot fel nem veszszük, soha nem jövünk ki a' mélységből úgy mint kellene. Mozgásba, tüzbe kell hozni a Nemzet elméjét újsággal, még pedig a' maga nyelvével... Mig... Németül, Franziaul meg tanúl, addig Magyarba ha könyvei lésznek böltsességre mégyen." Mi kár lenne abban, ha a német Gellertet a debreceni, kecskeméti, kassai „polgárnék" is olvashatnák magyarban? Ha Montesquieu-t, Wielandot, Miltont magyarul lehetne olvasni, „egy nehány esztendö mulva, az Asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok Doctusnak van az országba".[76] — Minden út Rómába vezet; Bessenyeinek minden, az irodalom körül forgó gondolata végül is a magyar nyelvűségre megy ki, de — s ez lesz e kezdő kor bélyege — alakban s lélekben fordítások által megújhodó magyar nyelvűségre.[77]

Hogy világiság, poétaság a régi felfogás szerint mily hiábavalóságnak tetszett, s mily ellenkezésre talált — s nem kizárólag református részről —, azt nemcsak azon oldalvágásokból látni, melyeket Bessenyei osztogat útközben holmi „régi szokasú Ferentz Diák uram"-oknak,[78] a régi tudatlanságukban tudományt szenvelgő együgyüeknek, hanem kiolvashatni a szerzetes Révainak is egy megható kifakadásából. Ő ui. a *Jámbor szándék* kiadására fordítja 1790-ben azt a segedelmet, melyet a *Hadi történetek* írói részben az ő saját munkái, egyebek közt *Anákreon érzésében költetett Énekei* kiadására ajánlottak volt fel. Ehhez a közléshez fűződnek következő szavai a *Jámbor szándék* előtt: „Hogy enynyire betsültetek, némű némű képen meg édesítettétek azt a' keserű ürmöt, melylyel már sokszor itatott az ellenkező szerentse. Ha valaha a' meg újúlt Haza tisztelni fogja Nyelve' fenn tartásáért eleget szenvedett *Mártirait* (ő húzza alá!), már előre vigasztalódom benne, hogy engem' is azoknak számokba helyheztet. Vajha most, mikor virrad a' való Boldogság, az a' szent valóság is fel tessék telylyes fényében: hogy képtelenség az egyébként buzgó Hazafit szép igyekezetű írásaibann tsak azért akadályoztatni, mert szerzetes! Átkozom én a' szerzetes Köntöst, ha azt az erőt fogják reá a' helytelenül buzgódók, hogy el ölje esküdt hívébenn a' hazafiúi érzést."[79] — Dugonics, szintén szerzetes, az ugyancsak „profánus" és „poétás"

[75] Bessenyei György: *A magyar nézö*. Bécs 1779. 57—60.
[76] Bessenyei György: *Magyarság*. Bécs 1778. 12—13.
[77] Vö. Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Bp. 1930. 115.
[78] Bessenyei György: *A magyar nézö*. Bécs 1779. 55.
[79] *Révai Miklós a' hadi történeteket író érdemes társaságnak boldogságot*. In: Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bécs 1790.

Gyöngyösit kiadván szükségét érzi, hogy *Elő-intés*ében a tridentomi zsinat rendelkezéseit szó szerint közölje s kimutassa, hogy Gyöngyösi *Cupidó*jára nem alkalmazható az azokban foglalt tilalom. S ez nemcsak a cenzornak szól jó előre; fedezi vele magát a szerzetes is: „Azon könyvek, mellyek kaczér avvagy ocsmány dolgoknak le-írását tárgyokká tették, (ez pedig Gyöngyösinek nem tárgya) ... erőssen meg-tiltatnak; ... De a' Pogányoktól írattatott régi könyvek (mellyek Gyöngyösinek ezen munkájánál sokkal ocsmányabbak) a' szóllásnak ékessége és tulajdonsága miátt, meg-engedtetnek."[80] — Egy a losonci református gimnáziumban 1790 körül előadott iskoladráma, *Nasonak számkivetése*[81] szerint Augustus azért ítéli számkivetésre Ovidiust, mert verseivel a bujaságot terjeszti; négy Consiliarius hosszasan vádolja őt emiatt, s végül Ovidius is vagy tizenöt négysarkú strófában veszi védelmébe s mentegeti a szerelmi költészetet. Igaz, hogy végül kegyelmet nyervén, azon jó tanáccsal búcsúzik a losonci diákoktól, hogy „Tiszta fülnek való verset szerezzenek", de csak ott van már a népszerű (Losoncra áttelepített !) klasszikusnak maga mentsége a darabban, mely egyébként már tárgya megválasztásával is a „világi" költészet problémájának időszerűségét s vitatott voltát bizonyítja.

Bessenyei — mint tudjuk — főképp a verses nemben művelte a szépirodalmat. De fölismerte a próza fontosságát is. A régiség profán irodalma valóban még nagyobb hiányt tüntet fel a prózai, mint a verses alakban; érthető ennélfogva, hogy a szépprózа lesz a századvég tulajdonképpeni nagy újdonsága. Bessenyei a nyelv gyarapítására (mert hiszen mindig ez a központi cél) azért tartja alkalmasabbnak a prózát, mert szerinte a versíró csak bevett szókkal élhet. A *Jámbor szándék*ban[82] vallja ezt, s akkortájt (1781-ben írta !) a verselés valóban kevésbé élt még új szavakkal, s később is mindig bátrabb volt a próza új szók bevezetésében. Természetes is: az ihletett költő nem ér rá szófaragásra, a fordító prózaíró ellenben rá van utalva. S hogy XVIII. század végi verselésünk, ha nem is új szavakkal, de teljesen szokatlan szókötési és szórendi újdonságokkal mégis annyira telítve van, e tény éppen arra vall, hogy erősebb volt bennök a formát kielégíteni óhajtó szándék a valódi költői ihletnél.

A felvilágosodás gondolatrendszeréből kiágazó irodalomfelfogását nemcsak programszerűen fejtette ki *A holmi*, a *Magyarság*, a *Magyar néző* és a *Jámbor szándék* lapjain; nemcsak megvalósítására törekedett részben már a hatvanas évek vége felé megírt, s 72-től kezdve gyors egymásutánban megjelentetett darabjaiban; nemcsak maga is gyakorolta — szerény mértékben — a szükségesnek hirdetett szóalkotást; némi kritikát is kezdett már e felfogás szellemében *A holmi* különböző helyein. S e téren nem állt meg a magyartalanságok, a homályos nehézkesség s a tájejtés megrovásánál; voltak kényesebb stílszempontjai is. Haller *Telemak*jában megró egy-egy „nem igen nemes", vagyis irodalmiatlan, durvább szóhasználatot, szükségtelen *cifraságot*; *általános hibánkul rója fel*, hogy az írásoknak „tudomány szerint való módjokba" is gyakran ejtünk hibát, vagyis hogy nincs érzékünk a stíl különféle válfajai, a stílszerűség iránt: stílnemből kizökkenünk, színvonaláról le-lecsöppenünk; korántsem tartja elégnek az „érthető magyarság"-ot: „poesist" kíván, választékosabb szóhasználatot; vers,

[80] *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványi I.* Kiad.: Dugonics András. Pozsony és Pest 1796. LXI. lap.

[81] Bernáth Lajos: *Protestáns iskoladrámák.* Régi Magyar Könyvtár 21. Bp. 1903. 195—228.

[82] Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* 1781. Kiad.: Révai Miklós. Bécs 1790. 26.

ha indulatot, szívet változásba nem hoz, holt állat szerinte, unalom, bosszúság.[83] Gyöngyösit szereti, de elveti a négyes rímet, mert az csak a kadencia hajszolására, ürességre, erőltetésre csábít; mutatja ezt Lázár János példája is, ki pedig „közel hajit Gyöngyösihez"; kevesen tudnak erőltetés nélkül mozogni a négysarkú versben: Orczy e téren minden egykorút meghaladó kivétel. Van érzéke a stílhatás nyelvek szerinti különbözése iránt is. Ismeretes előtte a deák szó méltósága, mely „kitsiny dolgot naggyá változtat"; példákat is tesz: német majd magyar fordításban közöl Vergiliusból részletet — „mitsoda szegény dolgok ezek németül, noha tsak azt mondja, a mit Virgilius" —, s aztán elénk teszi az eredeti deák szöveget: „Látod ez a deakság, millyen nagyá, méltósságossá tészi a dolgot; azt gondolod, fel emel ülö helyedböl úgy repül ajakidról fel felé az egekre." Egy Kazinczyhoz is méltó elragadtatás! — De az ő fő gondja mégsem a stíl. Szót, nyelvet, indulatot csodálkozva néz Vergiliusban, „de mihent — úgymond — — mélly tudományt, bőltsességet keresel benne, mindjárt oda lész mind tsudálkozás, mind ditséret. Az Anglus *Popénak* akar *Jungnak* száz versébe több bőltsesség van mint *Virgiliusnak* ezerbe találtathatik, ot is pedig, hol szent Irásból semmit nem szóllanak, hanem tsak természetből irnak."[84]

Ím, visszajutottunk ahhoz, akitől elindultunk, a „filozófus" és modern műveltségű Bessenyeihez. Ne kételkedjünk benne: ösztön, spontán magyar érzés, stíl-élvezet irányítja őt is; de egész szép, ösztönszerű irodalmiságát az Ész rendszerébe állítja, hogy megindokolhassa. Józan okosságból árnyékvető falat emel irodalmi ösztönei körül, s a bölcselkedésbe elvonult, 35 éves „bihari remete" virágai között csak egy nem hervad el már: a szkepszis és kétely bölcsességvirága. A közboldogság volt élete eszménye: a magáét ifjan elhervasztotta; magasabb társadalmi műveltség megteremtésére törekedett: 35 esztendejével társadalomtalan egyedülvalóságba merült; egyik nemes áldozata lett azon kóros állapotnak, melyből nemzetét kimentette: a készületlenségnek, az ifjúkori szellemi táplálatlanságnak, mely után oly hirtelen jött a tudás és műveltség, a „filozófia" fényözöne, s oly mohósággal fordult ő afelé, hogy frisseségét, költői hajlamát fölöttébb korán alábágyasztotta.[85] Új irodalmunk kezdetén egy nagy tehetség s izmos ifjú erő életáldozata fogad, az egyik legelső magyar íróé, ki a magyar irodalomról eszmélkedett, s azt egy műveltségi reform hordozójává jelölte ki méltón legnagyobb tiszteletünkre.[86]

Elegyes gondolatai közül csak az irodalmat érintőket szemelgettem ki s állítottam oly rendbe, hogy a felvilágosodás eszmemenetével való összefüggésük kitűnjék. De van az ő irodalmi szereplésének merőben elvi — s épp a mi rendszerezésünkben külön méltánylandó — jelentősége. A „változás", az „újság", „mozgás", „vetélkedés" szükségét, egyszóval a *fejlődés* gondolatát koráig senki sem fogta fel élénkebben, s nem iparkodott odaadóbban beleoltani a köztudatba, mint ő. *A magyar néző* nem egyéb, mint egy nagyarányú bizonyítása annak, hogy az emberiség egész élete örökös változás: „valamit elme, okoskodás szül, mind múlik változik, megént újra-terem".[87] Nincs hát alapja a múlthoz való elvi ragaszkodásnak szerinte; ha a réginél célszerűbbet tudunk, csináljuk meg s ne üldözzük az újítókat csak azért, mert változást kívánnak. „Valaki a régi

[83] [Bessenyei György: *Tariménes utazása*. 115—116. lap jegyzetei és 117.: „a széprendű beszéd".]

[84] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779. XL. rész (326—332.).

[85] [„. . . de a' sok viszontagság, tanulas szomorúvá tett." *(A filósófus Ajánló levele).*]

[86] Vö. Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Bp. 1930. 234.

[87] Bessenyei György: *A magyar néző*. Bécs 1779. 4.

idöket, ki fogás nélkül egy átallyan fogva sirattya, együgyüségéröl hitet el másokat."[88] Bessenyei a fejlődés gondolatával éppen ellenlábasaként tűnik fel azon, a XVIII. század végén legelfogadottabb s egész Széchenyiig közkeletű felfogásnak, mely mindenben a régit tartja tökéletesnek, s a történelmi változásokban csak romlást, elfajulást lát. E felfogásnak voltak jótékony következményei: a nyelvrégiség tisztelete, átbúvárlása és napfényre hozatala; a hazafias történeti költészet, a nemzeti múlt ódai magasztalása, a jelen elégikus siratása mind abból merítettek ösztönzést. Bessenyei illúziók nélkül ítél a múltról s az ősökről, a dúló, rabló kegyetlen szkíta magyarokról, szöges ellentétben itt is az irodalmi hagyomány híveivel, főképp Dugonics népszerű, áltörténeti regényeivel. Kazinczy és Széchenyi első inkarnációja ő; kora nem fogadhatta el mindenestül, de megindult nyomában; s hogy Kazinczy, ki esztétikaibb fogékonysággal, Széchenyi, ki gyakorlatibb rátermettséggel vette át az először Bessenyeitől fölemelt vezéri zászlót, eredménnyel vezethették át irodalmi és nemzeti szervezetünket az új, európai közösségbe, abban jelentékeny része van az ő úttörő munkájának. Átvette a múlt hagyatékát: magáévá tette a magyar nyelvűség és deákellenesség ikerkövetelményét éppúgy, mint a hagyomány hívei, de ő ez alaki programot tartalommal látta el s korszerűsítette: egybekapcsolta a modern szellemi élet kívánalmaival, s a nyelvi program megvalósítását szellemi fordulat előkészítésére használta fel. Deákellenessége nemcsak irodalmunk kétnyelvűségét kívánta megszüntetni; szólt az a deákos műveltségnek s az azzal kapcsolatos teológiai egyoldalúságnak — Toldy szavaival: „szárnyszegő dogmatismusnak"[89] — is; viszont a magyar nyelvet nemcsak egyedüli irodalmi nyelvvé kívánta véglegesíteni, hanem a modern, világi műveltség közvetítőjévé megtenni, s ezáltal egyszersmind meg is adni neki a fejlődés, megújulás lehetőségeit. Oly új feladatokat bízott a magyar irodalmi nyelvre, melyeket az a maga régi, öröklött állapotában meg nem valósíthatott, s melyek elkerülhetetlen szükséggé tették a nagy nyelv- és stílusreformot. Szellemnek, szónak új lökést adott, s irodalmi kifejlésünk útja innen kezdve nyílegyenest halad negyvennyolcon, sőt hatvanheten át egészen Arany János haláláig.

4. ÚJ MAGYAR IRODALMI NYELV KIKÉPZÉSE (KAZINCZY)

A magyar nyelvűség ekként tartalmasított programja magával hozta a modern idegen példák követését, a fordítás túltengését, nyelv és műformák reformját: szóval éppen eleget ahhoz, hogy a hagyomány hívei *ebben* a magyar nyelvűségben ne ismerjenek rá többé a maguk eszményére, s hogy „népszerűek" és „újítók", régi és új magyar irodalom között — minden eszmei folytonosság ellenére — meghasonlás álljon be, bár csak ideiglen.

Faludi és Gyöngyösi már csak műfajuk miatt sem lehettek kielégítő tápláléka a kor újszerű törekvéseinek, mely immár modern európai mintákra tekint. Csak 1772-ben mennyi újdonság egy csapásra! Bessenyei két francia mintájú verses tragédiája *(Ágis* és *Hunyadi László)*; ugyancsak őtőle az angol Pope tanköltemenye: *Az embernek próbája;* s ami legfontosabb, már ez évben két regény:

[88] Bessenyei György: *A holmi.* Bécs 1779. 310.
[89] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1868.² 102.

Mészáros *Kartigámja*, mely a francia áltörténeti (heroikus) regény műfaját s Tordai Sámuel *Svétziai grófnéja*, mely Gellertből fordítva már a német szentimentális színezetűét képviseli. 1773-ban Corneille *Cidje* vonul be hozzánk Teleki Ádám fordításában, meg Marmontel filozófiai célzatú regénye, *Belizár*, Zalányi Péterében. 1774-ben pedig már Báróczi nagy terjedelmű *Kasszandra*-regénye, s csakhamar *Erkölcsi meséi* is (1775, Marmonteltől) megjelennek, hogy újszerű, franciás szabású, választékos stíljökkel egyik fő ösztönzőjévé váljanak Kazinczynak. Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Voltaire; Shakespeare, Milton, Osszián; Wieland, Herder, Goethe neve — hogy csak nagyokat említsek, s hallgassak a tömérdek, ma már alig emlegetett idegen, főképp német regényíróról, kiket lefordítnak vagy átdolgoznak — egymás után felbukkan magyar átültetések címlapján, szellemén. Regény és elbeszélés („mese"), tragédia és vígjáték, folyóiratokban értekező próza, lírai költészetben óda, elégia, verses levél, műdal, elbeszélőben az eposz különféle típusai: csupa új műfaj, s — fordításról vagy követésről, versben prozódiai újdonságról is lévén szó — csupa új kényszer nyelv és stíl számára. Bessenyei eszménye: „világi" irodalom vonul be itt a maga máshol kifejlett sok változatával, s kikényszeríti a régivel való szakítást az irodalmi nyelvben.

Egy új magyar irodalmi nyelv kiképzése indult meg a XVIII. század végi fordítások irodalmával, többé-kevésbé és sokuknál csak kényszerűségből, de hovatovább s épp a legkiválóbbaknál tudatosan, sőt nemegyszer indokolatlan túlzással. A *nyelvújítás*[90] korszakos nagy mozgalma kezdődött itt meg, hogy nemsokára teljes határozottsággal kifejlődvén, két ellenséges pártra ossza írók s közönség táborát. 1811-ig tart e mozgalom előkészületi kora, s 1772-től (sőt már korábbról: Faluditól és Molnár Jánostól) kezdve alig van valamelyest figyelemre méltó próza-, főképp szépprózaírónk, ki több-kevesebb hozzájárulással részt ne vett volna benne. Legnevezetesebb jelenségei a regényirodalomban nyilatkoztak s Báróczi, Barczafalvi Szabó, Kazinczy és Kármán nevéhez fűződnek.

Barczafalvi képviseli a nyelvújításnak azt az anyagibb, kezdő irányát, mely főképp új szók alkotásában tevékenykedik, vagyis *szókészletben*[91] iparkodik idegen mintáit elérni, hiányainkat pótolni; képviseli azonban a legtúlzóbb végletességgel, elannyira, hogy *Szigvártja* mindkét zömök kötetéhez (1787) jónak látta hozzácsatolni egy-egy, az új szavak értelmét eláruló szótárt.

Mások mérsékeltebben jártak el, s 1811 előtt minden szóújítás ellenére határozottan felismerszik már egy irányzat, mely lehetőleg a meglévő szókészletre kíván támaszkodni, csak igazi szükségből alkot új szót, ellenben *stílbeli* megújítására törekszik a magyar irodalmi nyelvnek. S e téren kétségtelenül Kármán József jár a leghelyesebb úton, mert e stílbeli megújítást is erőszak és idegenszerűségek nélkül kívánja, s nagyrészt tudja is végrehajtani. De az ő jeles kezdeménye mind a szépprózában *(Fanni hagyományai)*, mind az értekező nemben *(A nemzet csinosodása)* észrevétlen maradt, egy keveseknek hozzáférhető időszaki irat *(Uránia*, 1794) lapjain, s korai halála miatt nem bontakozhatott ki nagyobb nyomatékkal. Aminthogy Kisfaludy Sándor levélregénye *(Két szerető szívnek története)*, mely méltó párja a természetes stílfejlesztésben a Kármánénak, szintén nem hathatott, mert kéziratban maradt.

Az övéktől különböző módon kísérelte meg — már előbb — a magyar prózai stíl továbbképzését Báróczi Sándor: merész alkalmazkodással az idegen (francia)

[90] [Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Bp. 1929. 12.]
[91] [L. uo. 56—69.]

nyelv szókötési mintáihoz. Szókincsen ő sem sokat újított; inkább régit foglalt le új jelentésre; rokonértelműek között a szokatlanabbat, finomabbat válogatta ki; összetételekhez folyamodott. Annál bátrabb volt idegen vonzatok, stílformák, szólásképletek — szóval mondattani sajátságok utánzásában, nagy figyelemmel mindenkor a szép hangarányra is. Francia eredetijének előkelő, sőt mesterkélt társasági nyelvét így kísérelte meg *utánozni* lehetőleg a meglévő nyelvanyaggal, de idegenszerű választékossággal. Mindazon, ami tollából folyt — írja felőle Kazinczy —, „annyi báj, annyi kellem, annyi csín és kecs ömlött el, mely az ő vétkeseknek látszó szólásait még azokkal is megkedveltette, a kik a nyelvnek úgynevezett tisztasága mellett buzognak s minden újítást nyelvrontásnak kiáltoznak".[92] Báj, kellem, csín, kecs: csupa új szó mind, aminthogy új a magyar stílben az a tulajdonság is, melyet velök Kazinczy megnevezni kíván.[93]

A nyelvújítási mozgalom ez előkészületi korában Kazinczy is azok közé tartozik, kik elítélik Barczafalvi túlzásait, s nem a szókészlet, hanem a stíl megreformálását érzik szükségesnek. Gessner-fordításában (1788) „az egyszerű, de emelkedett, bájos, hajlékony beszéd, festői kifejezés, a nyelv muzsikai folyása, s a költői szín" az, mit fő újdonságainak talál Toldy Ferenc.[94] [Könnyed társalgási nyelv *Bácsmegyei*ben, eszményibb lelkiség kifejezése Gessnerben — modern életszükséglet s magasabb irodalmiság igényei a magyar prózával szemben: e kettős intelmét látszik Kazinczy mindenki másnál érzékenyebben felfogni a maga korának.][95] 1789-ben adta ki *Bácsmegyei leveleit*, s e művében, mint Toldy mondja, „a látszatos pongyolaság mellett gonddal szőtt életszerű és folyamatos társalgási nyelvvel Báróczyt már maga után hagyta".[96] E szentimentális regényt nagy lelkesedéssel fogadta a közönség; önkéntelenül megérezte, hogy a szükséges újat: a fesztelen könnyedségű társalgási nyelvet itt megkapta, feltűnőbb sérelme nélkül nyelvérzékének. Kazinczy e hatást annak tulajdonítja, hogy tárgyát hazaivá tette, poétai szólásokat hozott forgalomba, s a „szép társaság" idegen szavait nem fordította magyarra pedánsul, hanem meghagyta idegen szavaknak: vagyis hogy nem puristáskodott. Az akkori jobb körök társalgási nyelve telítve volt idegen (német, francia) szavakkal, s Kazinczy még ekkor nem vonakodott élni az idegen szóval sem, ha azáltal stíljellemet bélyegezhet ki, s ha „poétai szólások"-kal egyébként is a felsőbbrendűség körébe emelheti igazi hajlamát: érzékét a megkülönböztető stíl, a *stílhatás* iránt, mi innen kezdve egyre határozottabban érvényesül fordítói műgondjában. S működésének már e fogsága előtti szakaszában oly tudatosságot tanúsít a különféle stílnemek kiképzésére irányuló törekvésében, minőt kortársai közül senki, Báróczit s Kármánt is számba véve. Bessenyei csak sejtette a stílváltozatok fontosságát, gyakorlatilag azonban e részben keveset nyújthatott. „Kazinczy pedig — megint Toldyt idézem — folytatva »gyakorlásait«, mint nevezé, Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe, Molièreből a legkülönneműbb darabokat dolgozta magyarúl, azon levén, hogy mindeniknek másmás jellemét más és hozzá alkalmazott nyelven minél hívebben visszaadja." Emitt „rembrandti fényben egy komor tableau", amott „energia, páthos, nagy-

[92] Kazinczy Ferenc: *Báróczy Sándor élete*. In: *Magyar Pantheon*. Kiad.: Abafi Lajos. Bp. É.n. 72. (Nemzeti Könyvtár XXXVI.)

[93] [Pl. Báróczi Sándor: *Erkölcsi mesék ajánlása* és *Alcibiadesz* 43. l. In: *Báróczynak minden munkáji VIII.* Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Pest 1814.]

[94] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1868.[2] 114.

[95] [Pl. Gessner: ajánlás, és a két első darab.]

[96] Toldy Ferenc: i. m. I. 114.

világi tónus és gördülés"; egyikben „az akkori nyelv általános egyszínűsége ellenében, az elbeszélő előadás példánya", a másikban „életszerű és jellemzetes, igazán drámai beszéd". Fogsága előtti műfordításaiban így kezdte meg nagy horderejű stílreformját „félénken és tartózkodva, nem annyira új szók, mint új szófűzés által az újság báját öntve el beszédén, egyszersmind pedig eladdig ismeretlen választékossággal s tárgyszerűséggel használva fel a nyelv adott anyagát".[97]

Hosszú fogsága után, s különösen 1811-től kezdve *(Poetai epistola Vitkovics Mihály barátomhoz; Tövisek és Virágok*, 1811), határozottabb céltudattal, egyre merészebbül, harcot szítva és keresve folytatja korábbi gyakorlatát. Most már új szók alkotásától is kevésbé idegenkedik, s további gyakorlatában mintegy egyesíti azt a két irányt, melyet az iménti ekben jellemeztünk. „És még is — írja erre nézve 1819-ben — Barczafalvi kárt nem teve, hasznot teve, 's igen nagyot: eggy két szavat elfogadánk, 's akkor eggy kettő is nagy ajándék volt; a' többit addig neveténk, míg felvilágosodék előttünk az a' nagy titok, hogy a' merés csak szerencsétlen volt, nem tilalmas. Húsz eszt. múlva a' Báróczi' és Dayka' Biográphja (ti. maga Kazinczy !) azt tanácslá, hogy a' hol gyökérszót nem találunk az új szó' származtatására, teremtsünk ollyat, mert jobb szót csinálni 's bírni, mint nem csinálni 's nem bírni."[98]

Dayka-életrajzában (1810-ben írta, 1813-ban adta ki) valóban nyíltan hirdeti már, hogy meg kell tanulni „a szokástól — a köznép szokásától ! — eltávozni, az idegent követni, szókat rövidíteni, változtatni, új szerkeztetésbe hozni, sőt — a mit szeretnénk csak a legkevesebbeknek mondani — *szókat teremteni* is".[99] Báróczi-életrajzában (1814) azzal is indokolja a szóalkotás szükségét, hogy nyelvünk nem lévén rokonságban azon nyelvekkel, melyek szavait kölcsön szoktuk kérni, az idegen szó fölöttébb kirí belőle, s folyvást elárulja „szegénységünket, szorultságunkat s a szégyelt kölcsönt". Ez már kétségtelenül stílszempont, a stílszerűség, az egynemű stílhatás kérdése; s jellemző Kazinczyra, hogy midőn a „szóteremtés"-re elszánja magát, azt is stílérdekkel tudja indokolni. Megérti s méltányolni tudja már azt a nemzeti kevélységet is, melyre Mária Terézia-korabeli íróink rászoktatták „a magát nagyra tartani kezdő szegény-legényt" (kinek pedig alamizsnára s kölcsönre oly nagy szüksége volt), azt a kevélységet, „hogy inkább meztelen legyen, minthogy magát idegennel fedezgesse". Ha így áll a dolog, s félszázad óta úgy irtózunk az idegen szótól, mint a pestistől, szerinte sem tehetünk most már egyebet, mint azt, „hogy magunk termeszszük, fonjuk s szővjük ruháinkat; hanemha tovább is meztelen akarunk maradni" — s bizonyítgatja, hogy e szabadságra minden más irodalom példája feljogosít bennünket, hogy mindenhol a jobb írók tökéletesítik — nem a nép, nem a szokás — a nyelvet; s az új szót, ha múlhatatlanul szükséges és szép hangzású, ha mértékkel él vele az író és stílje bájával be tudja lopni a közönség fülébe, a nép el is fogadja. Báróczi idejében *ezt* merni korán lett volna, s ily feladatra elkészülve ő nem is volt. Most az ideje ennek, s ha most nem tesszük meg, örökre el lesz szalasztva az alkalom; ha ellenben megtesszük: „a nyelv óriási léptekkel fog haladni minden szakaiban".[100]

Míg ekként a századvégi purizmust, s azzal járó szókoholást, mi akkor rendszertelenül, sokszor illetéktelen kezek által s nemzeti elfogultságból űzetett, most

[97] I. m. I. 114 és II. 5.

[98] Kazinczy Ferenc: *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél.* Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 26.

[99] Kazinczy Ferenc: *Dayka élete.* In: *Magyar Pantheon.* Kiad: Abafi Lajos. Bp. É. n. 53.

[100] Kazinczy Ferenc: *Báróczy Sándor élete.* Uo. 80—81.

irodalmivá tisztult indokolással elvvé emeli s beleilleszti nyelvreformja egész rendszerébe: másfelől (kivált az ortológusok ellenvetései folytán) egyre világosabban megformuláz s hirdet oly elveket, melyek nem ellenkeznek ugyan korábbi gyakorlatával, de mind élesebben és egyoldalúbban tűzik ki a nyelv*szépség* eszményeit a nyelvhelyesség, az ízlés követelményét a közönséges érthetőség, a stílbeli „sokszínűség" tanát a nyelvegység és egyféleség, a változás, örök megifjodás óhaját a szokás, a megállapodottság ellenében. S ekkor látjuk Kazinczyt valódi irodalmi vezéri szerepében. A „profánus" szellem általános jelszava helyére ekkor írja rá a Bessenyeitől átvett zászlóra a speciálisabban irodalmi jelszót: a szépirodalmiság jelszavát. A „profánus", a „filozófus" Bessenyeivel már fogsága előtt a „szépíró" Kazinczy fogott ugyan kezet, de most idomítja át örökségét nyíltan a maga szelleméhez. Eszménye, ha magunk szavával akarjuk meghatározni: *a szépirodalmi stíl;* az eszköz, mellyel megteremthetőnek véli: a legkülönfélébb idegen stílszépségek meghonosítása *fordítás* által.

Fordítás által. Mert ismeri ő jól az eredetiség becsét, s az örökös fordítás veszedelmeit is, melyek között az önbizalom elvesztése nem a legutolsó. De tudja azt is, hogy — mint Báróczi-életrajzában mondja — „a mesterségnek szint úgy vannak érlelő pontjai, mint a természetnek, és hogy a korát megelőző írás, bár mely lelkes írótól eredjen, épen oly izetlen fog lenni, mint a gyümölcs, melyet nem a természet érlele"; s hogy „a hol a mesterség lakást fogni csak készül, ... ott mindenek fölött azon kell igyekezni, hogy az idegen nagy originálok gipszöntvényekben s rézmetszésekben tétessenek ki". Természetesen jól kell megválasztani a lefordítandó originálokat, s ha ezt Báróczi minden esetben megtette volna, „úgy most egy mesteri kézzel dolgozott copiek igen nagy becsű galeriejét bírnánk, melynek legkevesebb érdemű darabja is többet érne, mint mázolóinknak, kik magokat teremtő művészeknek képzelik, minden origináljaik összességgel ... A gondos fordítás mind a nyelvnek igen sokat használ, mind az ízletet sikeresen képzi, holott a nem mesteri kézzel dolgozott originálok mind a kettőnek tetemesen ártanak."[101] A fordítások irodalma tehát, mely nálunk már erősen megindult, ha kellő megválogatással folytatódik, egyrészt kiképzi a nyelvet, másrészt ízlésre nevel, s így alapot vet az annak idején megindulható eredeti irodalom számára. Hogy a rendszeres fordítás által nyelvünk megváltozik s idegenségekkel telik meg: ez őt nem riasztja vissza, s ettől szerinte csak az irodalmi műveletlenség ijedezhet. Megállapítja, hogy akik a római, francia, német nyelvvel és irodalommal ismeretesek voltak, elragadtatással hallgatták a magyar múzsa új zengéseit, viszont a mindezekben járatlanok nem láttak benne egyebet a nyelv elsüllyedésénél. Nyelvünk latinra mintázott fordulatait rég megszokta már, s ma is hajlandóbb ilyeneket elfogadni a deákos magyar. A magyar azonban élő nyelv, s nem szorítható egy kihalt nyelv sablonjai közé: „és ha virágokat Római mezőkön szabad szedni, 's nem azért szabad, mivel a' Római nyelv eránt nem tudom melly tekintettel tartoznánk, hanem mivel azok szép virágok: nem látjuk, miért volna vétek, hogy új Iskola itt is nyilt, 's miért legyen tilalmas virágokat az új nemzetek, mezejiken is szedni, ha ezek is szépek." Az a kapcsolat és sokszerű összeköttetés, melyben századok óta állunk a nyugati művelt népekkel, „gondolkozásunkat az ezek' gondolkozásokkal, és így nyelvünket is, melly nem egyéb mint a' gondolkozás' képe, az ő nyelvekkel, rokonságba hozta."[102] Valóban azt mondhatni: Kazinczy egyenes irányban folytatja művelődésünk régi nagy hagyományát, sőt

[101] Uo. 71—72.

[102] Kazinczy Ferenc: *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél.* Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 12.

bizonyos lankadt elmaradozás után éppen folytonosságát állítja helyre. Nyugatról hoztuk a deákos műveltséget, de megállapodtunk nála: hozzuk át azt a műveltséget is, mely e korábbiból ott már továbbfejlődött, s melyről eddig nem eléggé szereztünk tudomást. Ő késedelmet, mulasztást igyekszik kipótolni, innen a sietség, a határozottság és „merés", de innen a tömeges, az egyszerre bezuhogó idegenszerűség, s innen az érthető vonakodás annak azonnali befogadásától a közönség, sőt írók körében. Kazinczy azonban már nem oly értelemben kezdeményező ez 1810-es évkörbeli programjával, mint volt vagy negyven évvel azelőtt Bessenyei. Ő már tényleges irodalmi fejlődményekre tekinthet vissza s támaszkodhatik; megindult folyamatot rendszerez elvvé, programmá a fejlődés saját értelmében, s már tények világával cáfolhat rá az ellenkező nézetre. Hiszen még azok is neológusoknak bizonyultak, kikre ellenfelei mint maguk közé tartozókra szoktak hivatkozni. Neológus nemcsak Molnár János és Dugonics, kik felől senkinek nem lehet kétsége; de neológus volt Faludi, Ányos, Péczeli, Aranka, sőt Horváth Ádám s maga Csokonai is. „Gondolhatni e' képtelenebb gondolatot — veti fel méltán a kérdést —, mint az volna, hogy mind azok a' kik közttünk a' Szép Literatúra' nemében írtak, magyarúl nem tudnak, hogy mind azok rontani akarták a' Nyelvet, 's magyarúl csak az tud, a' ki Szakáts-könyvet, 's tbb., írt?"[103] Magyar szépirodalmat neologizmus nélkül megteremteni s művelni ez idő szerint lehetetlen: ezt a tételt látja Kazinczy már négy évtized magyar irodalmi tényeivel bebizonyítottnak. Kis János, mikor Kisfaludy Sándorral találkozott, ez kinyilatkoztatta előtte, hogy „egy könyvíró eránt is soha olly szíves tiszteletet és szeretetet nem érzett, mint Te erántad; mert a' Te írásaidból látta legelőször, hogy *a' magyar nyelven másképpen is lehet írni, mint a' Biblia és a' régi imádságos könyvek vagynak írva*".[104] S hogy mennyire Bessenyei programját tisztázza és specializálja irodalmibbá a maga szépirodalmi stílprogramjával, az világosan kiderül ugyanazon értekezésében olvasható történeti visszapillantásából, melyből előbbi idézeteink is valók. A múltbeli negatívum, mellyel programját szembeállítja, ugyanaz, mint amelynek ellenében Bessenyei tűzte volt ki „profánus" eszményét. Régi vallásos íróink, s köztük kivált Pázmány és Káldi „erővel, tömöttséggel, méltósággal" teljes nyelvéről emlékezvén fájlalja, hogy ezek után a költő Zrínyi nagy kezdeménye, ki a rómaiak s olaszok tanítványa volt, folytatás és következmények nélkül enyészett el; pedig hová juthatott volna nyelvünk, ha ezen az úton futhat vala tovább! „A' vallásbeli vetekedések azt tanácslák — így világítja meg gondolata magvát —, hogy az Író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, 's a' darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen-érthetővé leve, 's erőtlenné, lelketlenné eggyszermind."[105] A stiliszta Kazinczy stíltörténeti szemléje ez, s ne higgyük, hogy ő a múltat egyszerűen csak tagadni óhajtja. Régi nyelvünkben meglátja s méltányolja az *erőt*, de ezt egymagában elegendőnek nem tartja, új eszményt tűz ki — nem helyette, hanem hozzá, kiegészítésül —, a *szépség* eszményét. *Erő és szépség* — aki Kazinczyt olvasgatta, jól tudja, mily gyakran forog ajkán ez iker-eszmény megnevezése.

Mint Bessenyeinek a profán filozófus, úgy Kazinczynak a szépíró neológus az ideálja,[106] szépirodalom és neologizmus elválaszthatatlan lévén szerinte egymástól

[103] Uo. 14.

[104] *Kis János levele Kazinczyhoz.* 1803. okt. 6. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése III.* Bp. 1892. 114.

[105] Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 7–8.

[106] [Más az ő irodalomfogalma, mint a Bessenyeié: tudomány ~ művészet. (Vö. a további lépések: originalitás ~ nemzeti művészet.)]

irodalmunk akkori állapotában. *Tudományos Gyűjtemény*-beli említett értekezéséből hadd idézzem a neológusról adott kitűnő jellemzését:

„A' Neologus a' Nyelvet szűknek 's czéljaira el nem készültnek találván, nem elégszik-meg a' Szokottal, hanem mind azt a' mi a' beszédnek erőt 's szépséget adhat, keresi 's elfogadja. E' végre az idegen szókat, midőn olly dolgokat jegyeznek, a' mellyeknek ismeretekre nem kelle mások által vezéreltetnünk, kerűli; mert az idegen szó tarkít, 's elárúlja szegénységünket, 's a' nemzeti büszkeséget igazságtalanúl alázza: nem így midőn a' dolog' ismeretét másoktól vevénk, 's ollyakhoz szólunk, a' kik ezen idegeneket ismérik vagy ismerni tartoznak; mert akkor bizonyságok, hogy a' mit máshol minden ért, mi is értjük (triposz, nimbusz... stb.). Szokásban nem forgó szókkal 's szólásokkal él; szókat csinál, a' készeket, de rútakat, szebbekké teszi, a' kiholtakat sírjaikból előhozza, a' nem nemtelen 's nem kedvetlen-hangzású környékieket (= provincializmusokat) a' Nemzetnek vissza adja; a' gyökerekkel inkább él mint a' származtakkal; az öszveforrasztottakat particulájiktól megszabadítja; szavait új syntaxisszal, periodusza' tagjait szabadabban, merészebben, gyakorta idegen példányok után szövi-fel; az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézvén, ha előtte más valaki szólott e már úgy, 's az uralkodó Szokás azt javasolja vagy engedi e, hanem ha lehet e úgy szólani, 's az a' Nem a' mellyben szól, az a' hely a' hol szól, szokatlan mondását engedi e, kívánja e, 's a' beszéd így erőt 's szépséget nyer e. A' Szép-Író az idegen szólással nem csak szorúltságból él, minthogy a' maga Nyelvében ugyan-azt jellentőre 's alkalmatosra nem akad, hanem azért is, hogy az illyen a' tanultabb Olvasót kedves emlékeztetéssel lepje-meg, és mivel az illyen magát ollykor még az újság' kecse által is megkedveltetheti. 'S kivált akkor szereti az új szót és új szólást, midőn azzal dolog, kép 's olly bélyeg jön által; melly a' jelentést az értelmesebb 's az idegen Nyelveket értő Olvasóval kitaláltathatja."[107] E festésben Kazinczynak majdnem egész reformátori rendszere benne van. Benne van arisztokratizmusa is, ami viszont szubjektív oldalról nézve önmegtagadást jelent. Mert a neológus csak a tanult, idegen nyelveket ismerő olvasóra számít, kit az ő fordításbeli remeklése „kedvesen emlékeztet" az originálra; tömegek tapsaira nem, csak gyűlölködő támadásaira lehet elkészülve.

Jellemzi az ortológust is ugyanott. Az ortológust az „Eggység" babonája tartja megigézve. Stílnemek különbségét sem az irodalomban (műfajok szerint stb.), sem az életben (társadalmi osztályok szerint) nem vallja, nem gyakorolja. Szokás és grammatika az ő kánonja; új szó nem kell neki, mert szerinte az író nem ura, csak szolgája a nyelvnek; sem régi, sem tájszó nem kell neki, mert nem mindenki érti; neki a merés tilalmas, mert járatlan úton eltévedhetni.

Ez ortológus „egység"-gel szemben a sokszerűség, a többszínűség Kazinczy vágya; mert a nyelv szerinte is egy ugyan, de nem egynemű a beszéd. — Nem felejtkezik meg a neologizmus gyakori hibáiról sem, mik vagy a kellő tanultság és nyelvtudás hiányából, vagy türelmetlen túlzásból szoktak származni. E hibák közt nem legkisebb az, midőn „vadásszuk a' Xenologismuszokat, 's a' Magyarismus' gyönyörű virágait elmellőzzük".[108] Ily túlzó egyoldalúságoktól Kazinczy sem ment, de azok nagy része a harc túlbuzgalmából származott.

A magyar nyelvűség programja tehát nem maradt annyiban, aminőül a régi irodalom kegyes óhajtásként az újra áthagyományozta. Az óhajtás az volt, vajha többet-többet írnánk anyanyelvünkön, hogy a deák nyelv irodalmi uralma

[107] Uo. 14—15.
[108] Uo. 25.

végül megdőlhessen. Bessenyei azonban elvi újdonsággal párosítja a nyelvnek eladdig csak terjeszkedési programját; életbeli, társadalmi nagy feladatot bíz a magyar nyelvre: a modern, profán műveltség felvételét és közvetítését, s ezzel elkerülhetetlenné teszi a nyelvújítást, mely rendszertelenül s részben kénytelenségből legott meg is indul. Viszont veleszületett hajlam, s a már megindult mozgalomból merített tapasztalatok arra bírják Kazinczyt, hogy szabatosabban megjelölje a mozgalom *irodalmi* feladatait, hogy ami Bessenyeinél csak szükséges következménye volt egy általánosabb programnak, azt mintegy öncélul tűzze ki, irodalmiasítsa; másfelől pedig, hogy a Bessenyei nyomán már megindult nyelvfejlesztési mozgalmakat határozott irányba terelje, elvszerűleg megfegyelmezze. Hogy főképp fordításokra vagyunk utalva; hogy puszta „érthetőség" nem elégíthet ki, hanem „poesis" is kell a kifejezésben; hogy a stílnek többféle nemei vannak: mindezt — tudjuk — Bessenyei is vallotta már, s legnagyobb következetességgel és nyomatékkal a fordítások szükséges voltát. Teljesen új gondolat nincs hát Kazinczy programjában. Bessenyeiében a tudomány mellett hely jut már a szépirodalomnak is. Van azonban egyéb. Bessenyei általános, sőt elegyes gondolatai közül önálló rendszerbe szakítja ki a nyelvfejlesztés programját, s a szépirodalmiság és ízlés stíl-elvét tűzvén ki végcélul, következetesen ahhoz igazítja az irodalmiság minden mozzanatát.

S e program megvalósítására rááldozza egy hosszú élet minden nemes és rajongó energiáját, szerencsésebb lévén Bessenyeinél abban is, hogy ily feladat végrehajtására ő szinte teremtve volt. Egy rendkívüli fogékonyságú műélvező ő, s jeles ismerője a világirodalomnak; nyelvre s iskolára nincsen korlátozva, a szépet mindenhol fölleli. Költői tehetsége nem teremtő erő, hanem reprodukáló ízlés, mely különösen a stílhatások felfogására érzékeny s előállítására hajlamos. Ez alaki fogékonyság volt őbenne zseniális, nálunk eladdig ismeretlen mértékben kifejlődve; senki őnála hivatottabb nem volt, hogy tiszta öntudatként világoljon azon egész irodalmi kor előtt, melynek törekvései, részben a múlt végrendeletéből, részben Bessenyei egyéni kezdeménye folytán, kénytelenségből vagy sejtelemből új alakiságok, új irodalmi nyelv kifejlésére irányultak. Jól mondja Kölcsey: „ízlést erőhez csatolva, kezdett a nyelvvel küzdeni oly korban, midőn az egy nagy és következéssel teljes mozdulatra vala hajlandó, s ízetlenség és gyöngeség által örökre hibás útat vett volna magának".[109]

A szép stíl mint életáldozat tárgya: mily tiszteletreméltó eszményiség, ha nem csupán egyéni kedvtelés, hanem egy nemzet korszükségletének helyes felismerése ihleti! Könnyűséget, „fentebb poétai díszt" adott a beszédnek, nemes energiát, precízió t, rugalmat, hajlékonyságot és kellemes zengést. De a magyar nyelvnek, anyanyelvének adta meg ezeket; s méltóvá tette — hite szerint — arra, hogy „ha bennünket ... valaha eggy idegen Győző' járma alá hajtana is, azt ez a' Győző, — ha nem barbarus, védelembe végye, fenn-tartsa, virágzásra juttassa; 's mi ezt a' Nyelvet szeretni tartoznánk, ha illy szép és a' maga nemében eggyetlen nem volna is, mert a' miénk."[110] E naiv melegségű, századunk „nem barbarus" győzőit még álmában sem sejtő, nemes, nagy hit a művelt emberiség szépségkultuszában: ugyanazon mély forrásból fakad, mely a XVIII. század vége óta egyre duzzadóbb hatalommal tesz vallomást magáról, s igazgat titkon mindeneket — a nemzeti.

[109] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái II.* Bp. 1886.[3] 194.

[110] Kazinczy Ferenc: *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél.* Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 27.

ség erkölcsi érzéséből. „Egy nemzetet menteni meg az emberiség számára" — tűzi ki célul nemsokára Széchenyi István; megmenteni nyelve szépségével: mondja előre a „szent öreg" — s nélküle korán jött volna a „legnagyobb magyar".

5. ÚJ VERSFORMÁK, ÚJ KÖLTŐI STÍL

Amit az irodalmi nyelvre vonatkozólag eddig áttekintettünk, főképp a prózára vonatkozott, aminthogy gyakorlatilag Kazinczy hatása is azon érvényesült erősebben. A nagy reform közvetett célját, a közműveltség európaivá, modernné fordítását nézve a prózai stíl fejlesztése életbevágóbb fontosságú is, mint a versbelié. Nagyobb ellenhatást keltett ennélfogva, mint a költői nyelv terén fellépő újdonságok. A stíl- és nyelvreform szerzeményeit a próza volt hivatva szétárasztani a mindennapi élőbeszédbe, míg a vers inkább megmaradhatott némi élet fölötti, arisztokrata elszigeteltségben.

A prózai stíl átalakításában — mint tapasztaltuk — bizonyos kénytelenségnek is része volt, nem lévén elégséges a régi szó- és formakészlet az idegen eredetiek lefordításához. Mindamellett nagyobb volt ott az akarat, az újító szántszándék és egyéni eltökéltség, mint a kénytelenség. Hiszen a prózának nincs kötött, kiszabott formája; szabadabban mozoghatni benne, vannak kerülő útjai is, miken a gondolat bármely nyelvanyaggal céljához érhet. De kényszerítsék a nyelv idegen, neki eladdig szokatlan, saját hangtörvényeivel ellenkező versidomok szabálynyűgébe: lehetetlen el nem veszítenie megszokott rendjét és alakját. Új, idegen prozódia behozatala egymagában is oly kényszerítő hatalom, hogy még akarva sem lehet ellenkezni vele, s az új versforma legott szokatlan költői nyelvet erőszakol ki még legjámborabb gyakorlójától is.

A költői nyelvnek a versformák fölfrissítésével való megújítása már az e tekintetben is átmeneti kornak bizonyuló XVIII. század folyamán megindult. Amade új strófaszerkezeteiről már szólottunk, s kétségtelennek mondtuk az idegen mintát. Tény azonban, hogy újítása nem terjed túl a strófák összetételén és rímképletein. Szintúgy alig érinti még a vers belső, ritmusbeli magyarságát Faludi kezdeménye, melyről újabban egyre határozottabban megállapíttatott — bár még csak egyes részletekben — némely olasz mintákhoz való alkalmazkodás. Szótagmérést is sejtettek némely versében (Kölcsey pl. „tagadhatatlan nyomait" látja nála a „rímes versmértéklés"-nek),[111] de Kastner Jenő alaposabb vizsgálata után[112] mindössze annyit fogadhatunk el, hogy a rímben követte — bizonyára önkéntelenül, s csak dallamreminiszcenciaként — a megfelelő olasz sorok rímelő szótagjainak eső vagy emelkedő lejtését. Viszont a ritmus magyarságát csak tökéletesítette, idegen elv beleoltása nélkül, mennél tisztább s élesebb hangsúlyos ütemezésre törekedvén. Műgondja a versben is éppoly éber, mint prózájában; s e fegyelmezettség, a könnyű s épp ezért könnyen el is pongyolásodó magyar versformára fordított gond, mi szükségképp magával hozza a költői nyelv némi választékosságát: már jelzi az új szellem közeledtét. Olasz iskoláról nem szólnak irodalomtörténeteink, pedig minden jel arra vall, hogy Faludi azt kezd. S a magyar lírában nem is hagyománytalan az ő ízlése: Balassi, Rimay, Zrínyi Miklós szintén merítettek abból a forrásból. Utána pedig, kisebb részben Révai, ha-

[111] Kölcsey Ferenc: *Körner Zrínyijéről.* In: i. m. III. 212.
[112] Kastner Jenő: *Faludi Ferenc olasz versformái.* Irodalomtörténeti Közlemények 1924. 19—27.

tározottabban Himfy és Csokonai követi példáját. Ez olaszos iránynak, bármily szűk körű a századvég többi iskoláihoz viszonyítva, kétségtelen jelentősége van a dalszerűség és formaérzék (különösen a rímelés) fejlesztése körül.

Szintén a rímelésre — s a költői nyelv- és belidom alakítására csak a rímelés által — vonatkozott b. Orczy Lőrinc francia rendszerű újítása, amely mindössze annyiból állt, hogy a hagyományos négyes rímű tizenkettősök helyett páros ríműeket is írogatott úgy, amint az a franciáknál szokás. Ez a változtatás (mely különben Orczy előtt sem példátlan, csakhogy nem idegen minták nyomán, hanem természetes hazai fejlődményként), amily csekélységnek látszik, oly nagy jelentőségű. Módosítását jelenti a legnépszerűbb magyar költő, Gyöngyösi által kiképzett versnemnek, s így magán a hagyomány tekintélyén üt rést. Következményei pedig még fontosabbá teszik. A rímelés ragrímekre szorítkozván, mind a négy sor végére ugyanaz a rag, tehát azonos mondatrész került, azonosan viszonyítván magához a sorbeli mondattesteket. A négyes rím így szószaporító gondolatvariálásokra csábított; arra, hogy a versszak mindhárom további sora az elsőnek a mondattani idomához igazodjék, vagyis hogy a versszak rokon mondatformák, sőt többnyire rokon gondolatok négyes halmozásából, párhuzamából alakuljon ki. Négyes gondolatismétlések henye kényelmével vagy kimesterkélt üresség eivel hömpölygött a költemény árja, szóval öntvén el a gondolati vázt, részletek unalmával az egésznek érdekét — tömör erélyt, élénk hangváltást, szabad gondolatmozgást s főképp szerkezetfegyelmet szinte megvetni csábítván. A páros rím ellenben fordulékonyságot, élénkebb haladást, gondolatra s formára sűrűbben reáirányított figyelmet, áttekinthetőbb egészet: szóval szabadabb s bensőbb költőiséget és művészibb fegyelmet hozott magával.

Mind e XVIII. század közepi kísérletek, mint látható, legkülsőbb eleme, a *rím* megfegyelmezésével igyekeztek növelni a meglazult formák kényszerét, bátran mondhatjuk: ihlető ösztönét. Magát a ritmuselvet érintetlen hagyták, sőt — mint kivált Faludi — magyarságában tökéletesítették. E kísérletek eredménye: valami választékosabb magyarság; idegen íz nélküli tökéletesítése — modernizálása — a hagyományosnak. S mint Faludi kezdeménye a dal — Orczyé az elégia, a költői levél, a verses dráma és elbeszélő költészet műfaja számára vált jelentőssé. Ez utóbbik a századvégi franciások felkapott formájává lett, s általuk a műveltebb írók felfogásában annyira megszokottá és korszerűvé, hogy Vörösmarty *Tündérvölgye* már archaizáló stílhatásra aknázhatta ki az elavult négysarkú verselést, viszont Petőfi már természetes népies köntösül vethette *János vitézére* a páros rím versszövetét.

Hogy azonban a páros rímű, de ritmusában érintetlen sorfajnak e népileg magyarossá bélyegződése végbemehetett; s hogy Faludinak tisztán még csak a rímre szorítkozó olaszossága Csokonaival már ritmusbeli idegenséggé teljesedett — annak egy, az említetteknél sokkal merészebb, de korban velök összeeső formai kezdemény vált okozójává: a Ráday Gedeoné. Tudvalevő, hogy ő kezdte nálunk a *szótagmérő* verselést, mi rövid és hosszú szótagoknak bizonyos megszabott rendjét, helyhez kötöttségét követeli meg: tehát oly ritmuselven nyugszik, melyet a mi hagyományos versidomunk (mely időt csak a hangsúly ütemeivel mér, de a szótagok időértékét nem tűzi ki előre) sohasem ismert. A szótagmérő verselésnek mindkét — antik és modern, rímtelen óklasszikai és rímes német — válfajával megpróbálkozott, mégpedig mindkettőben az antik latin prozódia szabályai szerint. E kettőnek ui. a maguk otthoni gyakorlata szerint nem lenne egyforma a prozódiája: a németben a hangsúlyos szótag a hosszú, a súlytalan a rövid; a latinban hossz és rövidség független a hangsúlytól, ott tehát a beszédhangsúlytól

magára hagyott, tőle zeneileg nem támogatott, mintegy absztrakt időmérés a szabály, s ezt követte Ráday — utódaival együtt — a rímes német képletnek meghonosításában is. Az antik nemben már Sylvester óta voltak — bár gyéren — úttörő kísérletezők; s a 70-es években Baróti Szabó, Rájnis és Révai is mind egymástól, mind Rádaytól függetlenül léptek ki óklasszikai idomú magyar költeményeikkel. Barótit, mint Kazinczy beszéli,[113] egy szerzetestársa figyelmeztette 1773-ban a szintén jezsuita s később bécsi cs. kir. könyvtárőr Denis Mihály példájára, ki Klopstockot követte az antik versidom gyakorlásában. — A másik (német, rímes) nemben azonban csakugyan Ráday az úttörő, s bár nyomtatásban nem adta ki (már a 30-as évektől kezdve írogatott) verseit, Kazinczy és Földi János tőle veszik át s közvetítik tovább e versidom gyakorlatát azon irodalmi iskolához, melyet Kazinczy maga „új"-nak, szaktudományunk rendszerint „nyugat-európainak" nevez, bár legtöbb igazsággal „német"-nek kellene neveznünk. „S nem lehetetlen — mondhatnók Arany Jánossal —, hogy valamikor *német* iskolának fogja nevezni irodalomtörténetünk."[114]

Míg az olasz és francia „iskola" a maga szigorúbb műgondjával a verselés szellemi részében, a ritmusban semmi változtatást nem tett, s így versformái kitöltésében sem volt kénytelen a nyelvanyagot kiforgatni megszokott rendjéből: a latin és a német szótagmérés oly kimért idomba kényszerítette a nyelvet, melybe az jószántából s a maga természetes, hangsúlyhoz igazodó elrendezkedésével képtelen lett volna beleilleszkedni. Hogy rövid és hosszú szótagok bizonyos kimért következetességgel váltakozhassanak a magyar nyelvben, azt csak kényszer érheti el. A prózaitól, sőt a versben megszokottól is eltérő rendbe kényszerítése a szavaknak, vagyis inverzió az érthetőség legszélső határáig; keresése a szónak, mely nemcsak értelem, hanem időmérték szerint is oda illik a kitöltendő helyre; s minthogy a rokonértelműek között nem mindenkor találhatni olyat, kerülő úthoz, képes beszédhez folyamodni: mindez — mint kénytelenség — adva volt a nyelv természetes ritmusával ellenkező szótagmérés behozatala által. Egyébiránt pusztán azon ősi szálak elszakítása, melyek a versbeli magyar gondolkodás rendjét a hangsúly uralmához fűzték, elegendő volt a szokott gondolatjárás megbolygatására, s a beszéd alakiságaiban némi ideges vagy szeszélyes izgalom s egészen idegenszerű versmondattan létesítésére. Járuljon e kénytelenséghez némi hajlam is a szokatlanban rejlő költőiség iránt, gazdag nyelvtudás, melynek van miben válogatnia, s merészség, mely akarja az újat: s az új versidom akkor egyik legfőbb tényezőjévé válhat a magyar költői nyelv megújításának. Úgy is lett. S Baróti Szabó Dávid, ki a latin iskola tagjai közül elsőül lépett ki (1777), valóban jelentékeny kezdeményezője lett az új magyar költői nyelvnek.[115]

Versidom és költői nyelv kapcsolatáról, tehát katexochen irodalmiságról lévén itten szó, ismét helyén lesz Arany Jánoshoz fordulnunk, ki Barótiról is adott „írói arcképet". A francia iskola enyhébb, s a hagyományhoz képest szinte észrevétlen maradható újításáról szólván előbb, így tér át Szabóra: „Erőszakosabban lép fel, épen Szabó Dáviddal (1777), a másik irány, mely a régi, leginkább római példák után indul. Itt már a szakadás világos. A magyar költészet hagyományos

[113] *A' magyar verselésnek négy nemeiről.* Erdélyi Muzéum II. 1815. 126. l. jegyzet.

[114] Arany János: *Szabó Dávid.* In: *Arany János Összes Művei XI.* Bp. 1968. 498.

[115] Példák: *Baróti Szabó Dávid Költeményes munkáji I.* Kassa 1789. Részletek *Az Elvesztett Paradicsom*ból: 14—15, 18, 19—20, 49; *A' Dunának egy áradásáról* (192.). Ez a költői nyelv éppoly koncentrált, túlzott utánzata a latinnak, amilyen Faludié a Pázmányénak, Dugonicsé a népinek, stb.

formáival semmi köze többé az új kísérletnek. Nemcsak a rím van eldobva: ez még tűrhetőbb volna; a közönség deákos része hozzá gyalulódnék a latinból ismert ódon formákhoz; a többi olvashatná próza gyanánt. De a nyelv, az új hangzású szavak, a soha nem hallott szófűzés! Valóban nagy erkölcsi bátorság, mondhatni reformátori buzgalom kellett ahhoz, hogy valaki a közérzékkel, a századok óta megszokottal így szembe keljen. És Szabó Dávid megtette."[116] Arany, a konzerválás nagy lángelméje, ha nem javallja is mindenkor, de — maga megvallja — bámulja Szabó merészségét. Minden reformnak természete a túlzás, s ő legkevésbé sem habozik Szabó működését „általában reformnak jellemezni". Nem az idegen versalakok behozását érti, ami csak közvetve használt, „hanem az ez alakokkal mintegy természetesen megtömörült *költői nyelvet*, melyre az első, tömeges példákat Baróti Szabó merénylete szolgáltatá. Szabó Dávid és a vele egy úton indulók nélkül épen úgy nincsen Berzsenyi, Virág, mint ezek nélkül Vörösmarty. Áthatva a római classicusoknak — nem annyira szellemétől, mert conceptióin s alkotásában első felléptekor e szellemet gyéren találjuk — mint nyelvbeli erejétől: valami olyat akar véghez vinni a magyar költői nyelven is. Röviden, nyomatékosan akar szólani, olykor a fukarságig; lehány minden fölösleget, olykor a szükségest is; eltér a mindennapitól, hogy szokatlanság által újítsa nyelvét; *széttördeli a közönséges lapos szórendet*; *avúlt és tájszókat* vesz fel, újakat is csinál. Mindezt nem szorultságból, hanem teljes öntudattal, a római költők példájára. Latinismus, természetesen, de Szabó Dávid e latinismusba nem azért sülyed, mintha a magyart rosszúl tudná, vagy füle, nyelvérzéke eltompult volna az igazi magyar szólás iránt. Senki nem bírja teljesebben az anyai nyelvet mint ő, a háromszéki székely, senki az egykorúak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit annyira mint ő, a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője... Ha csak az kell, ő körmönfont magyarságban és példabeszédes nyelvben Dugonicscsal is kiállja a versenyt... De helyesb érzéke azt súgja neki, hogy nem a közmondásos nyelvben áll a tiszta magyarság, s hogy ez utóbbinak valahogyan ki kell emelkednie a hétköznapi beszéd lapályából, ha költői nyelvvé akar nemesülni."[117]

Túlzásait megbotránkozva fogadta a közízlés. Kazinczytól (ennek hosszas fogsága alatt) elszakadván, s erősebben Batsányi befolyása alá kerülvén, kinek Arany szerint az újítás dolgában igen mérséklett nézetei voltak s ki a „jó magyarság őrve alatt egy lapályt is szivesen megtűrt" — Baróti egyre mérsékeltebbé vált. *Költeményes munkáji*nak „megjobbított" kiadásaiban már a visszahúzódás útján látjuk őt. „Eleintén terebb mezőre ereszkedtem: most szükebb korlátba fogtam magamat. És úgy reménylem, hogy ezenn-túl olvasandó Verseimben tsak ollyanok fognak akadozni, kiknek a' törött út-is darabos; a' káka is tsomós" — mondja maga *Költeményes munkáji* 1789-i kiadásának előszavában. „Ki ez utolsó gyűjteményét (1802) az elsővel összeveti, érezni fogja ugyan, hogy a költő ízlése tisztúlt, verseiben jobb a numerus, nyelve folyóbb: de egyszersmind azt is, hogy merészsége oda van, dictiója ellapúl, képes mondatait eltörli, új szavait, fordulatait megtizedeli, hogy a gyommal, mely első gyűjteményében tagadhatlanúl buján tenyészett vala, sok virágot is kitép. Én megvallom (s bizonyára így vallott volna Arannyal Berzsenyi és Vörösmarty is!), átalában inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett az első kiadásban, mint a harmadiknak józan correctiói után. Inkább szóljon nekem így:

[116] Arany János: *Szabó Dávid*. In: i. m. XI. 498.
[117] Uo. XI. 499–501.

Erdővel tudniillik eget felváltva, nyirettyűt
Phoebus is, húgai közt, rántani néha szeret.

mint, a nyirettyű szótól megijedve, így javítson:

Erdővel tudniillik eget felváltani néha
S lantot verni szeret Phoebus is, hugai közt."[118]

Szabó Dávidban valóban nem volt meg Kazinczy szívós erélye a „merés"-ben. S Rájnisról — kinek költői működése verstani példatárnál alig tekinthető többnek — nem szólva, Révain át Virág Benedekig ugyanazt a visszaszorítását látjuk a kezdet túlzásainak, amelyet Baróti önmagán gyakorolt. Másfelől pedig, éppúgy mint Baróti pályájában, az egész iskola további fejlődésében (Virágig) a klaszszikus szellem bensőbbé válása észlelhető. S a klasszicitás e szelleme nem is férhetett meg a kezdő Szabó nyelvi merészségeivel. Tévednénk ugyanis, ha azt a költői nyelvet, mely nálunk az antik versidom formái közt s részben kényszeréből egy nyelvzseni (mert Szabó az!) „merényleteként" hirtelen varázslattal kivirágzott, klasszikus ízlés szerintinek minősítenők. Nyelvünkön akkor, bármely idegen elvű versidomban, s így az óklasszikaiban is, csak *romantikus* ízű költői nyelv volt létrehozható. A nyelvanyag szokatlanul felforgatott rendje és szóhasználata az iskola költőinek egészben véve fölöttébb mérsékelt líraisága ellenére oly izgalmak és szabálytalan „merények" szuggesztióját hozza magával, minőket a klasszikus ízlés *eo ipso* kizár. Antik formában, s hovatovább antik szellemre törekedvén és Virág Benedekkel azt lehetőleg meg is közelítvén: a romantikus magyar költői nyelv születik meg — megfelelő benső líraiság nélkül — Baróti kezdeményében. Mennél több valódi óklasszikai szellem vonul belé, annál szürkébb, simább lesz e költői nyelv — s ez a története Virág Benedekig. Mennél hevesebb és patetikusabb lírai ihlet ömlik beléje, klasszikus eszménye és formai roppant fegyelme ellenére annál romantikusabbá válik — s ez a sorsa Berzsenyi Dániel kezében;[119] végül, ha nagy hatalommal eláradó, romantikus ihletettség ölti fel magára, mint Vörösmartyban — akkor eljött a költő, kinek számára e forma és e költői nyelv mintegy eleve készült és rendeltetett.

Második korszakos érintkezése volt ez költészetünknek a rómaival. Az első is erős nyomot hagyott költői nyelvünkön. De Gyöngyösi mintegy csak díszt, ékítményt vett kölcsön tőle: fabulákat, allegóriákat, a képes beszéd bizonyos elemeit; a nyelv szellemét s formáit azonban nem erőltette római mintákba. Ha a második hullám, a Barótiaké is csak ezt folytatta volna, semmi okunk nem lenne rá, hogy az újító irányok közt emlegessük, s szembeállítsuk a deákos hagyomány híveivel. A római költészet versformáinak átvétele azonban — s ezzel kapcsolatban a költői nyelv erőszakos megújítása — éppoly *modern* törekvés, mint bármelyik azok közül, amelyek az újabb európai irodalmaktól kértek mintát és ösztönzést. Szellemre s tartalomra való tekintet nélkül modern e korban minden vállalkozás, mely nyelvet és műformát idegen elv beoltásával iparkodik megújítani, és így enyhébb vagy merevebb ellenkezésbe jut az irodalom magyar hagyományaival. Képtelen ellentmondásnak tetszik, de úgy van: a „nemzeti" irodalmat formai elidegenedés készíti elő.

[118] Uo. XI. 500.

[119] [Az idegen mitológiai nevek is átjönnek az idegen mértékkel (l. Berzsenyinél!).]

Az a költői nyelv, melyet a latin iskola képzett ki, főképp a „fentebb" műfajok — óda, elégia és eposz — használatára, az ünnepi és nagyarányú ihlet ellátására volt alkalmas. Az ihlet könnyedebb, mindennapos, de mégis próza fölötti szükségleteit, „az élethez legközelebb álló költői fajokat", „a kedély költészetét" (Négyesy)[120] a német versidom segítségével kiképzett költői nyelv volt hivatva kiszolgálni.

A szótagmérő rímes verselés gyakorlatában valóban Rádayé volt a kezdemény, s azt közvetlen tőle veszi át Kazinczy, Verseghy és Földi János.[121] Ráday első kísérletei 1735-ből valók; nyomtatásban azonban csak 1787-től kezdve — a *Magyar Músá*ban — vált ismeretessé néhány darabja. 1787-ben a francia iskola (Bessenyei visszavonultával) már vezér nélkül volt; viszont a latin irány — mint ismert verstörténeti tanulmányában Négyesy László kifejti — már elegendőképp megtörte a jeget az ugyanazon prozódiával fellépő Ráday-versnem számára. A német dallamok, melyek mértékét e versnem tükrözi, nem voltak ismeretlenek műveltebb köreinkben, főképp a nők előtt. Így több körülmény játszott közre, hogy simábbá tegye az utat e jövevény versidom számára. Az év — 1787 —, melyben első példányai közönség elé kerültek, egyszersmind az elméleti megvitatásnak is kezdetét jelenti, amennyiben Földi János értekezése, mely hibás alapon ugyan, de először fejtegeti a Ráday-versnem — szerinte „kétszeres" vers — mibenlétét, szintén még azon év folyamán megjelent a *Magyar Músá*ban, Horváth Ádám igen érdemes hozzászólását vonván maga után, mely az „énekelhetőség" elvének kitűzésével a legszerencsésebben lett volna hivatva ez iskola alaki reformját irányítani. Bár Földi Jánosnak — főképp azon hatás révén, melyet Fazekas Mihályra és Csokonaira gyakorolt, de meg azért is, mert Négyesy megállapítása szerint első volt, ki csinosan írta a német formákat, főképp a dalneműekét — gyakorlati jelentősége is figyelmet érdemel, diadalra e modern versnemet Verseghy és Kazinczy juttatták.

Verseghy, egy-két évi gyakorlati kísérletezés után 1791-től kezdve elméleti fejtegetésekkel is részt vesz az új versidom propagálásában. Elve, hogy a vers énekelhető legyen; s ehhez képest, bár gazdag változatban művelte a nyugati versalakokat, főképp a dalformák kiképzése körül vannak érdemei. Eleinte tévesen fogta fel a különféle versrendszerek egymáshoz való viszonyát. Úgy képzelte, hogy a rímes magyar vers a fejlődés alsóbb fokán áll, s tökéletesítéséhez még a szótagmérés hiányzik. „Azt hiszi — mondja Négyesy László —, hogy ő a magyar versformát egyszerűen csak szabályozza, midőn a hosszú és rövid szótagok váltakozását sürgeti"[122] — vagyis hogy nem idegen formát hoz be, hanem csak a magunkét szépíti. Később világosabban látott, s a *Magyar Aglája* (1806) elején „A magyar versnek különbféle nemeiről" szólván, önálló rendszerekként különbözteti meg már a magyar, német és latin idomokat. Verseiben pedig, melyeket e fejtegetés után közöl, mind a három rendszert gyakorolja is. E tekintetben az elsők közé tartozott, kik már bizonyos öntudatossággal éltek a hagyományos magyar, s mindkét rendbeli jövevény idommal. S a német iskolába számított írók nem is kizárólag német formákat műveltek, hanem azokat *is*, bár igaz, hogy a szintén kedvelt latin s a meglehetősen elhanyagolt nemzeti mellett legtöbb buzgalommal többnyire *azt*. Ők minden más iskola híveinél erősebb érzékkel

[120] Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892. 229, 230.
[121] [L. Kazinczy megjegyzését: Erdélyi Muzéum II. 1815. 127.]
[122] Négyesy László: i. m. 250.

bírtak a Kazinczy-féle „többszínűség" iránt, érezték, hogy költészetben a versidomok változatossága lehet legbecsesebb támasztéka ennek a törekvésnek.

Kazinczy is — kivált fogsága előtt — nagy előszeretettel gyakorolta az antik versmódot; később kizárólagosabban német hatás alá került. A Ráday-nemben igen nehézkesen indult, s csak Földi és Verseghy példája után tett szert jobb technikára.[123] A legkülönfélébb, sőt különcebb formákkal is kísérletezett, túlzásig hajtván a sokszerűség elvét. De ez természetes is. Ő nem volt spontán lírikus; líraisága stílhatások kívánásában s élvezésében látszik kimerülni. Ihlete stíl-ihlet; költészete stílnemek reprodukciója: műfordítás vagy régi magyar vers renoválása, egy-egy népdalnak, Csokonai valamely versének „megnemesítése", olykor archaikus stílfelújítás vagy — ami neki meg-megújuló ihlet — verseinek folytonos jobbítása, újradolgozása. Gyakori nála az olvasmányihlet: egy-egy idegen vagy magyar költemény olvasása melegíti fel, témája kapja meg. Lírája ritkán vallomásszerű, többnyire közvetett: nem kifejezi, hanem megszemélyesítvén aposztrofálva jellemzi pl. a neki oly kedves „lengeség" érzetét. Szeret bizonyos helyettesítő eljárást: a szonett műformájáért való rajongását nem engedi önként kifakadni, hanem a szonett múzsáját beszélteti.[124] Minden műalkotásába beleszól némi elmeművelet is; innen a gyakorta túltömörített epigrammai íz, a formai folyást megtörő erőszakolt szűkszavúság. E tömörség javára lehetne óáinak; de fékezve bennök az érzés is; intenzitása egy részét pedig elhasználja a kifejezésre, a részletre fordított „ráspoly"-figyelem. Humora többnyire irodalmi téma körül csipegető, finomkodó elmésség. Érzelemszíne: szentimentalizmusra hajló lágy olvadékonyság vagy pepecselő, rokokószerű, kényes picinykedés. Dalt keveset írt; s ily diszpozíciókkal nem is írhatott elterjedhetőt, már csak érzelemfaja sem lévén általánosulásra alkalmas. De ami a dalnak műfaji jellemét teszi, amit a finom műgond kisikárolhat: dalkompozíciója többnyire jó.

Szonett, epigramm és költői levél az ő igazi műfaja. A szonetthez a forma nehézsége, s a kompozíciónak szinte már a formában adva lévő megkötöttsége vonzotta. Bizonyos közlő előkészület, majd jelenetezés fordulatain át lírai *pointe*-be futnak ki e tömör, mesterileg kidolgozott kis költemények. S bár túl olvadékony líraiság, különc finomkodás, *précieux* selypítés általában véve tulajdonuk: viszont kecses kép, festői jelenetezés, hatékony *pointe* és finom kifejező nyelv — „haj-

[123] L. *Kazinczy Ferenc Összes Munkái II.* Kiad.: Abafi Lajos. Bp. É. n. 306. (Nemzeti Könyvtár.)

[124] Kazinczy Ferenc: *A sonett musája.* (I. m. I. 47.)

Mint a szerelmes járja táncosával
Menuetje kecsesel teljes lépteit,
S igézi a szála torlott rendeit
Enyelgő vissza- s vissza-fordultával:

Honom Ausonia narancsgallyjával
Körűlövedzve főm szög fürtjeit,
Úgy járom én a dal lejtéseit,
A négyest összefűzve hárma sával.

Borág köríti mostan homlokom;
Ott, hol Tokaj nyújt nectárt istenének,
Víg szárnyakon kél a nem-hallott ének.

E szép vidék lőn kedves birtokom;
Egy új Tibull itt megdicsőjtett engem,
S én őtet és hölgyét örökre zengem.

lékony, rezgő, lágy beszéd" —, de maga a szoros szerkezet erélye is a magyar irodalmi művészet legmesteribb alkotásai, a műgond remekei közé emelik őket — kivált *A sonett musája*, *A kötés napja* s *Az ő képe* című műveket. — Az epigrammban, bár keresettül rövid s ennélfogva tördelt ritmusú, Vörösmartyig senki sem haladta meg. Szűkszavú sejtetés, sebző célzások, mikben irodalmi ellenszenvei, művészi elvei is éllel juthatnak kifejezésre — de csak az előkelő ízlés számára érthetők: jellemző tulajdonai. Egy arisztokrata ízlés űzi bennök merő művészi élvezetül a szúrás fogásait, s abban találja legfőbb elégtételét, hogy meg sem érti az, akit megsebez velök: műalkotás, mely önnön fölényét magányban élvezi. — Egy fölöttébb gyarló, eladdig hétköznapi, Arany szerint „ügyes-bajos" dolgok közlésére felhasznált műfajt emel fel működtői színvonalra a költői levélben. Tartalma e leveleknek nem személyes ügyek vagy általános buzdítások; hanem: eszmék, elvek, tanítások, ítéletek; az irodalom, a nyelv, a műformák, a stíl és ízlés kérdései; tömör történeti áttekintések az irodalmi fejlődésről; támadás és irányítás: egyszóval tudatosítása annak, ami az irodalomban történt és történik; tisztázás, célkitűzés, valódi vezérkedés az ízlés dolgaiban. Különösen kiemelkedők a *Berzsenyihez* és *Vitkovics Mihályhoz* 1809-ben írottak. Ez utóbbinak közzététele indítja meg 1811-ben a nyelvújítási harcot. Versformája e leveleknek a szakozatlan, rímtelen, ötödfelessel váltakozó ötös jámbusi sor, mely itt kiképeztetvén, Körner *Zrínyi*jének Szemere Páltól készített fordításában (1818) szerepel a verses dráma formájaként, Vörösmartytól mint „drámai jámbus" szentesíttetvén majd ebben a szerepében.[125] Versben, prózában az irodalmi műveltség bajnoka Kazinczy. Visszariad minden hagyományától a műveletlen irodalmiságnak. A kiművelt ízlés éppoly sarkalatos tétele neki, mint Széchenyinek a „kiművelt emberfő". A műgond minden megnyilvánulása, a klasszicitás minden formája vonzza; nem kizárólagos iskola-ember. Művészi fogékonyság, stíl-érzékenység tekintetében napjainkig párját ritkítja. S amit Toldy mond felőle, *Eredeti Munkáit* bírálván a *Figyelmező*ben, hogy ti. „magyar *poeta* volt előtte, 's utána nagyobb; de *művész* előtte nem volt, nagyobb pedig utána sem"[126] — szinte még ma is aláírhatnók, ha művészben is nem az egyúttal nagy poétát tartanók legnagyobbnak. A magyar írók közt a legelsők egyike volt ő, ki komoly művészettörténeti tanultsággal rendelkezett, s a képzőművészetek remekeit a költészetéivel egyaránt tudta élvezni. Minden írásán — fordítotton és eredetin — valóban rajta van, mire folyvást törekedett, s minek el is érését méltó önérzettel emlegeti Toldy Ferenchez írt leveleiben:[127] a „classicus szín". Amit Virág Benedek az antik modorban, ugyanazon művészi klasszicitást jelenti ő a Ráday-nemben, de tudatosabban, szándékoltabban, mesteribb s — minthogy nemegyszer túlzásig sarkallta erényét — mesterkéltebb kivitellel. Ízlésbeli arisztokratizmusában, mely megveti és sebzi az alantabbat, legmesszebbre vetődik előre a kornak új irodalmi műveltségre serkentő eszménye; kihívó harckészsége először kényszerítette a magyart, a politikai pártoskodót irodalom-elvi nagy viadalokra, melyek éppoly hazafias tűzzel folytak, s a „szent öreg" nemes személye iránt éppoly gyűlölettel, mint minden belviszályaink — de közüggyé, nemzeti üggyé avattatott általuk a nyelv és irodalom ügye, s a köztudat világába került oly mértékben, mint előbb soha-

[125] [Bánk bán!]

[126] D. Schedel Ferenc: *Magyar literatura. Széplíteratura.* Figyelmező 1837. II. 121.

[127] *Kazinczy levele Toldy Ferenchez.* 1827. január 12. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése XX.* Bp. 1910. 182.

sem. Mint műfordító pedig a fordítások irodalmának e korszakában valóban a gondviselés küldöttjének látszik. Nélküle a sok fordítással csak idegen tartalom özönlött volna be irodalmunkba, valamelyes hasznára — jobb részével — a közműveltségnek, de nem egyszersmind irodalmunknak. A fordítás korszakos gyakorlatát, mely egyébként (drámában, regényben) annyi szemetet öntött át irodalmunk talajára, ő hasznosította irodalmilag: nyelv, stílnemek, műformák kiképzésére. Benne testesült meg legtisztábban a „magyar nyelvűség" programjának *irodalmi* tudata.

Egyike volt azoknak, kik legélénkebben propagálták a modern versidomot. A latin formákat lírai teltséggel művelő Dayka, a leginkább a magyar versmódhoz szító Batsányi, majd Szemere Pál és Kölcsey: tőle nyerték az ösztönöztetést. Berzsenyit, Kisfaludy Sándort és Vitkovicsot azonban nem tudta megnyerni a Ráday-nemnek. Kis János pedig éppúgy, mint előbb Szentjóbi Szabó, csak szótagszámban s rímelhelyezésben idomult a német mintákhoz, nemigen törődvén a szótag mértékével. Fazekas és Csokonai: Földi János tanítványai a modern verselési módban, melyben a maguk koráig ők érték el a legtisztább gyakorlatot. Az *Aurora* korával a húszas években megkezdődik az antik idom leszorulása, a következő másfél évtizedben pedig szinte korlátlanná válik az új formák divata. Egyebekben *A mértékes magyar verselés történetére* utalom olvasómat, Négyesy Lászlónak e szép tanulmányára, mely szaktudományunkban, sajnos, nem sokadmagával teljesít egy mindenekfölött *irodalmi* feladatot: az irodalmi alakiságok történelmi vizsgálatát.

A versalak bensőleg összefügg mindazzal, mi tartalomul öntetik beléje; s nem csupán érzékelhető idomként simul a költemény lelkiségére, hanem ihletője is lehet. Jól látta ezt már Döbrentei Gábor is, ki az *Erdélyi Muzéum* II. kötetében (1815) egy verstörténeti átnézet folyamán egyebek közt így szól: „Az Ódának szent felhevülésből jövő repülését, magasabbra vinni legalkalmatosabb az alkéusi vagy egyéb mérték (rímtelen verset ért), kedves a szelíden-ömlő Szafói rendek csendes folyamatja, ohajtom, hogy megjelenendő Szomorú-Játékaink jambusokban szólljanak, de az Ének, az elbeszélő poézis, különösen a' sentimentalis darabok, úgy tetszik, kedvesebbek, rímekben."[128] Tudnivaló egyébként, hogy a modern versformák behozatala egyszersmind a rím technikáján is nagyot lendített, s ha a gyakorlat nem volt is mindenkor magasabb rendű, a váratlan és tiszta rím elve ki volt már tűzve, s hovatovább mélyebb lenézésben részesült a régimódi ragrím. A *cadentia* szó, mely a régiségből maradt fenn, maga is rossz hírbe került, s Kazinczy kerüli is a vele élést, inkább *rímet*, sőt *homoeioteleütont* mond,[129] s Döbrentei is azt javasolja említett cikkében, hogy „a' *cadentia* helyett jobb lesz rímmel élnünk", nemcsak mert a *cadentia* tulajdonképp taktust tesz, hanem mert más nemzeteknél is *ez* a neve (német: *Reim*, olasz: *rima*, francia, angol: *rime*).[130] „Csak tudjon a' Költő — mondja tovább — rímjével úgy bánni, mint jobban kikeresett reguláji mutatják, 's legyen elegendő kényes érzése (!), hogy a' *holt*-ra, *volt* ne jöjjön, 's ne tudjuk előre, hogy a' *látom*-ot *barátom* fogja követni 's több e' félék."[131]

[128] Döbrentei Gábor: *A' hexameterrel élés kezdete a' régi 's új nemzetek között.* Erdélyi Muzéum II. 1815. 138.

[129] Kazinczy Ferenc: *A' magyar verselésnek négy nemeiről.* Erdélyi Muzéum II. 1815. 122, 127.

[130] Döbrentei Gábor: i. h. 130.

[131] Uo. 138—139.

Az antik és modern idegen versformák meghonosítása korszakos jelentőségű tény, Balassi óta legnevezetesebb szerzeménye a magyar költészetnek, rendkívüli meggazdagítója a műköltői lehetőségeknek. A nemzeti versidom túlságos zeneiségével szemben a simább, mérsékeltebb ritmus tömérdek válfaját nyertük általa. S nyertünk még valamit: a naiv költői stíl lehetőségét a műköltészetben. Azáltal ugyanis, hogy — mint említettem — a behozott idegen formák egy időre szinte teljesen leszorították a nemzetit a művelt költészetből — és csakis ezáltal —, vált lehetővé a nemzeti versidom némely szerkezeteinek emez idegenekkel szemben naivvá színeződése. A régi magyar műköltészetben naiv vagy népies költői stíl ismeretlen; új, idegen formaáradatnak kellett elözönlenie irodalmunkat, hogy maga az a régi magyar műköltői forma és stíl a naiv ízlés bájával kelhessen új életre Vörösmarty, de különösen Petőfi és Arany költészetében. Semmi sem segítette elő s nem is juttatta élesebben kifejezésre azt az ízlésbeli új rétegeződést, melyre föntebb már céloztam, az idegen versformák behozatalánál. A hagyományt a régi magyar versformák konzerváló ereje tartotta még úgy-ahogy életben, mintegy az irodalmi élet felszíne alatt; a művelt irodalmiság azonban teljesen az új formákhoz szegődött; a csakhamar fellépő eredeti nagy tehetségek mind azokat telítették meg magyar lelkiséggel, avatták s szentelték magyarrá. E nosztrifikálás igazi végrehajtója az a nagy költőnk, ki Kazinczyt oly kimondhatatlan ragyogással váltja fel az irodalmi haladás útján: Vörösmarty Mihály. De hogy irodalmunk odáig juthasson, ahhoz még másnemű előkészületeknek is meg kellett tétetniök.

6. A KORSZAK IRODALMI ÍZLÉSE

Bessenyei és Kazinczy kora a nyelvre irányította fő figyelmét, s örömmel fogadott mindenkit, aki magyarul írt s a nyelv pallérozásában részt vett, bármely „iskolához" tartozott is egyébként. Az előkészület kora ez, s általában véve közömbösnek mondható az ízlés és műelmélet szempontjából. Fordítás vagy utánzás útján a legkülönfélébb irodalmi ízléseket képviselő művek kerültek forgalomba, s a kor jellemvonása éppen a hatások összetorlódása. Korszakosan elfogadott közízlésben sem az írók, sem a közönség nem találkoznak egybe. A régi magyar ízléshagyomány hovatovább az irodalmi műveletlenség felé hanyatlik alá, ami pedig vele szemben modern gyanánt lép fel, az oly sokféle, hogy csak idegenszerűsége, nem magyar jellege üt reá közös bélyeget.

Mindamellett e sokféleség még a nyelvi program elsőrendűsége idején bizonyos egynemű hajlamba látszik áteredezni, s ha korszakos ízléssé nem tisztul is még ki, tendenciáját elég határozottan elárulja.

Van mindenekelőtt e sokszerű kísérletek között egy ízlési forma, mely a többi felett nagyobb tudatosságával s gyakorlati fegyelmezettségével válik ki és uralkodó érvényre törekszik: bizonyos klasszicizmusé, mégpedig nemzetközi értelemben vett klasszicizmusé. Nem kezdő iránya ez a Bessenyei-kornak, nem eleve kitűzött célja, hanem mintegy ízlésbeli megfegyelmezése a nyelv egyetlen szempontjától vezérelt, s ízlésben mindent elfogadó, csak a hagyományos magyart, a nemzetit elejtő vagy közönyösen vevő modern törekvéseknek. E klasszicizmus minden, másutt eladdig kifejlett formájában felbukkan minálunk. Legelőbb is Bessenyeivel mint francia szellemű klasszicizmus, majd Virág Benedekkel mint antik, s Kazinczyval mint német mintájú klasszicizmus.

Legjelentéktelenebb az első, éspedig több okból. Bessenyei nem ízlésbeli tudatossággal honosította meg s választotta ki egyéb formák közül a klasszikus fran-

cia tragédiát, hanem csak esetlegből, mint amely Bécsben szerzett franciás műveltségének legközelebbről esett kezе ügyébe, s filozófus mesterének, Voltaire-nek is egyik műfaja volt. S kezdeménye — színpad hiányában — nem is bizonyult életrevalónak. Ő maga korán elvonult az irodalmi élet piacáról, s az egész franciás irány — bár nem nyomtalanul — valamennyi között leghamarább letűnt a színről.

Az antik iskola klasszicizmusa — mint annak idején kifejtettük — inkább csak külsőségekre szorítkozott, s Baróti kezdeménye a nyelvet is inkább romantikus, festői meglepetések, mintsem klasszikai fegyelem, szabatosság és plaszticitás felé lendítette. Később maga is lehiggadt, s vele az egész iskola jobban felfogta, Virág Benedek pedig lehető tisztasággal megvalósította mintái szellemét. E csoportban tehát már látni bizonyos haladást, Virág Benedekben pedig tudatos törekvést a klasszikus eszmény felé. S az új törekvések között ennek volt az egyébként is deákos tanultságú közönségben leghonibb talaja. Virág Benedek azonban sem költőnek, sem iskolavezérnek nem volt eléggé lenyűgöző tehetség, s a szellem, melyet képviselt, az egykorú élet igényeivel kevésbé léphetett fenntartását biztosító vérkeringésbe. Vele egy pillanatra megállt az a lényegében már romantikus lendület, melyet Baróti oly merészül indított útjára, de ez ideiglenes lehiggadás, inkább klasszikai szürkeség, mint tökély szélcsendje után, mihelyt nemcsak korával együttérző, de kivételes nagyságú költői tehetség ihlete fuvallott reá, a Berzsenyié, megállás nélkül ragadta romantikus végzete: Vörösmarty felé. Kedvezett ennek a — hogy úgy mondjam — *de*klasszicizálásnak az a körülmény is, hogy az antik versformákat a modern iskola költői is gyakorolták — Dayka, Batsányi, Kazinczy —, s velük, de különösen majd Kölcseyvel és Vörösmartyval modern líraiság ömlött az óklasszikai versidomba.

A harmadik kísérletező az ún. német—görög, helyesebben német, goethei *klasszicizmus volt, s valamennyi rokona közül ez hagyott legfeltűnőbb emléket* maga után, mit főképp Kazinczy ízlés-tudatának, műgondjának s propagatív vezérkedésének tudhatni be. És még valaminek: a fejledező magyar kritika német leszármazásának, s különösen Kölcsey kritikai állásfoglalásának, ki — mint a kritika igen sokszor — oly elméletet képviselt, melyen a gyakorlatban nemcsak kora, hanem ő maga is túlhaladott már. Gyakorlatban Kazinczy, elméletben Kazinczy és Kölcsey képviselik ezt a német mintákat és elméleteket szemmel tartó klasszicizmust.

Kazinczy, a műfordító nem tartotta még érettnek az időt eredeti magyar művek számára, s ebbeli álláspontjával szorosan összefügg művészi hitvallása. Irodalmi kultúrája — mint Toldy mondja — „classicai volt, mikép az, módosúlva a régieket követő újaknál fejlett ki, melynek formáira a még szúnyadó nemzeti sajátság határozólag akkor sem folyhatott be, midőn tartalmat a hazafiúi érzés szolgáltatott".[132] Az „általános emberi", az „eszményi" az ő hitvallása, a különösítő aktualitásoktól mentes legfelsőbb szép, mely minden egyénre, minden nemzetre ugyanaz. Nemzetileg jellemzett szép: nem az ő ideálja, érthető tehát, hogy a fordítás is kielégíti. A patriotizmust mondta — emlékezhetünk rá — egész élettevékenysége fő-fő rugójának: de ez nem jelentett vonakodást az idegen nyelveken, idegen szerzőktől megírt szép művektől, sőt éppen törekvést arra, hogy a máshol már meglevő klasszikai szépet nyelvünkre áttévén, a magyarságot is hozzájuttassa a tökéletes műalkotás élvezéséhez, megismeréséhez. A műfordítás az ő felfogása szerint a klasszicitás gyakorlati iskolája a magyar író és olvasó számára.

[132] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története II.* Pest 1868.[2] 14.

A nemzetközi klasszicizmus műelméletét azonban legtöbb tisztasággal Kölcsey fejtette ki, bár gyakorlatban — mint említém — már elhajlott tőle. Elmélete szerint — mi kritikai műveiből összeállítható — minden műalkotás tulajdonképpeni tárgya a szép, mely ha máshol nem, a formában megnyilatkozik (mint a komikumban).[133] A szép abszolút értékű; alapvonásai „minden kor, hely és éghajlat emberében" egyformák. Kritériuma a „józan ízlés", mely szintén nem egyéni tetszés, hanem „studium által kifejthető egyetemi (= egyetemes) mérték".[134] Minthogy a szép egyetemes érvényű, abszolút valami, eszményinek kell lennie: kizárja a testiséget, érzékiséget, hétköznapit, póriast. Az inspiráció az az isteni erő, melynek ihletésére a költő az egyéniből, a körülhatároltból az egyetemesbe, az anyagi világból az eszményibe magasztaltatik fel. „A költő a lelkesedés pillanataiban a tapasztalás nyomasztó világából kikapva él."[135] Ezek szerint igazodik a kritika is. „Nem arra van szükség, ha ez vagy amaz íróban mi tetszett vagy nem tetszett" a kritikusnak; hanem: hogy az író rendelkezik-e a tárgyhoz kötött ismeretekkel, „s ha előadása megegyezik-e a jónak, szépnek, nagynak és valónak egyetemi principiumival".[136] Az abszolút szép megvalósítása a görögöknél még szerencsésen összeesett a nemzetiséggel. Ma már nem nemzeti, hanem kozmopolita az abszolút szép poézise, s a különvált népek felett lebeg, mint a való életnek magas szempontból való felfogása, s az örök emberinek egyetlen nemes kifejezése.[137]

Kölcsey azonban gyakorlatilag már a nemzeti szellemű irodalom munkása, másfelől pedig egyéni természetéről maga tesz oly vallomásokat, melyek mutatják, hogy a nemzetközi klasszicizmus műelmélete nem őreá van szabva. Neki már öröksége ez elmélet és hitvallás: Kazinczytól átvett s ideje múltán is őrzött öröksége.

A fordítások irodalma műelméletet is csak idegenből hozhatott; természetes, hogy azt hozta át, mely nyugaton eladdig legnagyobb tekintéllyel állapodott meg. Viszont kevésbé vehetett még tudomást azon forrongásokról, melyek nyugaton is megdöntötték vagy megdönteni készültek a klasszikus elmélet uralmát.

Bessenyeinek nem volt ízlésbeli tudatos programja; a magyar nyelvűség fő követelménye mellett ily program csak másodlagos fejlődmény lehetett s amazzal szükségképp karöltve haladható. Oly irodalom, amelynek csak a nyelvre nézve van követelése s amely túlnyomólag fordításokból él, amennyiben műízlés mellett állást foglal, nem választhat mást a kifejtettnél. Az ui. az egyetlen, mellyel a nemzeti eredetiség hiánya menthető, mellyel a fordítások űzése indokolható, s mely legalább alakiságokban fordításokon is megvalósítható. De ez, mint mondom, csak másodlagos fejlődmény lehet, s korántsem válhat általános bélyegzőjévé a kor irodalmiságának, hiszen nem ízlésbeli cél az, amelyet követ (nemzeti nyelv), s a klasszikus ízlést kifejező műveken kívül sok más is bekerül hozzánk fordítás által. Tulajdonképpen Virág Benedeken és Kazinczyn kívül alig foghatnánk még egy nevet a XVIII—XIX. század határtizedeiből a klasszikus ízlés jelzője alá. S Kazinczyt sem egészen. Mert a klasszikus eszmény kitűzésével ő nem kizárólagosságot célzott, s gyakorlatában sem szorítkozott — emlékezhetünk

[133] Kölcsey Ferenc: *A komikumról.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái III.* 1886.[3] 58—59.

[134] Kölcsey Ferenc: *Kritika.* In: i. m. III. 110—111.

[135] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok.* In: i. m. III. 7.

[136] Kölcsey Ferenc: *Kritika.* In: i. m. III. 134.

[137] Vö. Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok.* In. i. m. III. 22. [Itt szabadabb a művészet, mint a következő korban, mely nemzeti célnak rendeli alá.]

reá — egy bizonyos ízlésfajra, sőt egyenest elvül tűzte ki a költői stíl sokszerű kiképzését. Neki a klasszicizmus a művészi tökély rangjelzője volt: klasszikai szín, mit a műgond eredményez, s nem klasszikai szellem, mi megkötött ízlésfajt jelentene. Hiszen, hogy a sok közül csak egyet említsek, Ossziánt is fordította ő, az ősromantikust!

Azt az ízületet ennélfogva, melyet Bessenyei és Kazinczy nevével jelzünk, a „klasszicizmus korának" nevezni kétségtelen félreértés vagy túlzó általánosítás. A nemzetközi klasszicizmus csak egyike azon ízlésváltozatoknak, melyeket a fordítások irodalma bevezet hozzánk, s bár kétségtelenül ez az, mely Kazinczyval tiszta tudatra jut s a műelméletben még posztumusz módon is tovább él, valódi korszakos kifejezésre a gyakorlatban nem jutott el, nagy költői tehetségek nem ezt képviselték nyomatékkal, nem még az sem, kiről ezt tanítják: Berzsenyi Dániel.

Egy irodalmi ízlés uralmát látni a Bessenyei—Kazinczy ízületben: egyenes megzavarása a valódi képnek, a korszak ízlésbeli tanácstalanságának, s elhomályosítása a kor legjellemzőbb tulajdonságának, az ízlésbeli hatások összetorlódásának, melyből a nemzetközi klasszicizmus gyakorlatilag csak fogyatékosan s múlólag látszik kiemelkedni anélkül, hogy közízlésül megállapodhatnék; az ő ideje csak egy megrögzíthetetlen pillanat a mérleg ingadozásában, az a pillanat, melyben oldalról jövet s a másik oldalra átmenőben a mérleg nyelve az álló vonalon áthalad. Virág és Kazinczy mellett más ízlésfajt jelentenek: a legnépszerűbb s teljesen az egész korszakban el nem nyomathatott Dugonics, Gvadányi és követőik; megint mást Batsányi, Verseghy, Szentjóbi, Dayka; mást Himfy, s megint más tarkaságot Csokonai.

Figyelembe kell hát vennünk az ízlésbeli jelenségek sokszerűségét, zűrzavarát, komplexségét, ha helyesen akarjuk látni a kort. S ha a dolog képe valóban ez — s kétségtelenül ez —, akkor az ízlés szempontjából a Bessenyei—Kazinczy ízület jelenségei között korszerűbbet, e forrongó sokféleségnek összefoglalóbb képviselőjét keresve sem lehetne találni a szinte naivul és kedvesen tarka, zseniális Csokonainál. Aki e kor ízléséről kérdezősködik, annak Csokonai kiforratlan sokszerűsége felel.

Benne valóban feltalálható — nem egységbe forrasztva, hanem egymás mellett és után — korának minden jellemző sajátsága és törekvése, s a nyelvi program megvilágított felszíne alatt öntudatlan is tenyésző, ízlésbeli minden változata. A Gyöngyösi-hagyományból indul, a poétaosztályok iskolás *versificatió*ján is áthalad, hogy Földi és Kazinczy hatása alá kerülvén a legkülönfélébb új törekvések szellemében is végigpróbálja erejét, különös egyéni színezetet nyervén nagymértékű olaszos gyakorlatától. Végletek és közbülső árnyalatok egyaránt föllelhetők benne. S tehetsége egyenest a telhetetlen sokféleségre utalta. Megjárta — Toldyval szólva — „a szépészeti fogalomlajtorja minden fokait"[138] a fenségestől az érzékenyig, a humortól az alsó furcsáig: tanköltészetben, lírában, leíró, epikus és drámai műfajokban megkísértette erejét. Istenadta költői tehetség s egyszersmind tudós filológus és esztétikus, elannyira, hogy Toldy, ha Csokonai tovább él s megkezdett irányában halad tovább, szinte a költészet rovására menendőnek jósolja tudós hajlamait. E sokféleség pedig nem felszínesség és ingatag kapkodás, hanem egy eredeti lángelme és nemes törekvésű lélek bizonyítéka, ki nem szűnik meg keresni a jobbat, a nekivalóbbat, s oly gazdag fogékonyságú, hogy minden változatban felismeri, kiérzi a speciális esztétikumot, s törekszik

[138] Toldy Ferenc: i. m. I. 116.

olyat önerejéből létrehozni. Ez az izgatott, szinte nőiesen fogékony lélek; ez a tudós, de könnyűvérű vándordiák; ez a sokoldalú költő, ki a vidám társas élet elemi, egészséges kitöréseit, sikamlós vagy nyers tréfáit éppúgy élvezi, mint a rousseau-i érzelgés „áldott magánosságát", ez a legdebrecenibb kozmopolita; ez a függetlenségre vágyó, önérzetes férfi, ki alázatos levelekben keresi a mecénási kegyet; ez a mély érzés és alaki játékok közt művészkedő szerelmes, ki csengőbongó rímekkel játszva zokogja el legszomorúbb dalát; ez az örömre, pajzánságra, kifogyhatatlan reménykedésre teremtett szegény ember, kit az élet rútul cserbenhagy: egyenest arra volt hivatva, hogy a lángelme gazdag modulációjával és költői eredetiségével tükrözze egy forrongó korszak egész zsenge tanácstalanságát. Nagymértékben megvolt benne a nyelv és mindennemű alakiság iránti érzék, s korának e tekintetben is legteljesebb, sőt legtarkább képviselője. *Lilla*ja előszavában maga megmondja, hogy nem köti magát egyféle versrendszerhez, mindenik jó neki a maga idejében, verselési gyakorlata pedig kétségkívül minden kortársáénál kitűnőbb, precízebb, elannyira, hogy szinte különválik tartalmától s játékos önállósággal érvényesül.[139] Nyelve ízletes gazdagságával egy kortársáé sem versenyezhet; művei tele vannak tűzdelve nyelvi érdekű, a költői szókincs gyarapítását, fejlesztését célzó jegyzetekkel. Költői gyakorlatában pedig valóságos szóinyenccé fejlődött ki; a hathatós, zamatos, unikum ízletű, tömörített gazdaságú, hímes, üde, friss szavak, szó-csemegék százai vannak — mint földieper az erdő tövén — szétszórva költészetében s kivált az *Anakreoni dalok*ban. S a szó-esztétikum e *l'art pour l'art*-jában éppúgy vetekszik Kazinczyval, amily talpraesett folytatója tud lenni a Gyöngyösi-hagyománynak. Ezért nem tagadhatta meg teljesen őt Kazinczy, s ezért tarthatta magáénak a debreceni kör is. Benne egymagában együtt zsibongott mindaz az erő, mely az irodalomban korszakos küzdelemre indult, hogy végül kiegyenlítődjék. Népiesnek minősíteni éppoly egyoldalúság, mintha csak kazinczyas vonásait tartanók szemmel. Petőfiékkel az ún. népies — tehát a hagyományos — magyar ízlés kerekedik felül, s joggal sorolhatja ősei közé Csokonait; de éppoly joggal láthatja benne az irodalomtörténet a Kazinczy-irány egyik legjelentékenyebb támogatóját: annál jelentékenyebbet, mert más tulajdonságaival az alsóbb rétegekben népszerűségre jutván, oda is leszüremtette az újító iskola szerzeményeit.

De sem Kazinczy, sem a népszerűek nem tarthatták egészen és megnyugtatólag magukhoz tartozónak. Kazinczy és Kölcsey kifogásait ismerjük, őket idéznem itt fölösleges. De halljuk a másik felekezetből Budai Ézsaiás ítéletét, ki a kollégiumban neki tanára volt, s ki 1805. márc. 10-én azt írja róla Kazinczynak, hogy „rhetor" gyermek korában különb verseket írt, mint később: „Mert, akkor még igazánn Magyarúl írt, nem tudvánn idegen nyelveket, és nem szívánn bé azoknak Idiotismusit. Most már, inkább Poëta doctus vólt: mint Poëta natus."[140] Ez pedig, mint a későbbi levélváltásokból igazolható, azt jelenti, hogy Csokonai Kazinczyhoz pártolt, neológus lett, nem számítható hát többé ama népszerűek közé, kik a Gyöngyösi-hagyományt folytatják. Az azonban nagy igazság, hogy Csokonaiból „poeta doctus" lett (a köztudatba nem ment ez még eléggé át). Maga a költő is jól ismeri e fejlődésbeli kettőségét, s egyaránt hálás azoknak, kik vezérlői voltak. Az *Anakreoni dalok* első darabjához (a Kazinczyt és Földit aposztrofáló *Ajánlás*hoz) jegyzetben ezeket írja: „Valamint gyermeki elmémnek, a gondolkodásra, képzelődésre és érzésre való első kifejtődzését, különösen pedig a poeták olvasá-

[139] [*A magánossághoz, Phyllishez, Még egyszer Lillához, Síralom.*]

[140] *Budai Ézsaiás levele Kazinczynak.* In: *Kazinczy Ferenc Levelezése III.* Bp. 1892. 284.

sára és megízlelésére, s magára a poesisra való hajlandóságomnak jókori vezérlését tiszt. t. Kovács József[141] kőrösi prédikátor úrnak mint közönséges tanítómnak, és nagynevezetű tudós Budai Ézsaiás eloquent. professor úrnak, mint magános oktatómnak, köszönhetem: úgy ifjúi tehetségemnek s addig szerzett olvasásomnak az oskolai korlátok közűl való kivezérléséért, a régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybekötéséért tek. Kazinczy Ferenc úrnak s néhai tudós Dr. Földi János úrnak tartozom. ... amazok szűltek fel a Parnassusra, ezek pedig neveltek rajta s megmutatták annak csínos útait."[142]

„A régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybekötése" okozta azt, hogy sem a régi ízlés hívei, sem az újabbakéi ne tekinthessék őt teljesen a magukénak, bár mindkét fél talált benne rokoni elemet. Arra pedig, hogy e kétféle, de felenként még különböző árnyalatokban játszó ízlésfajt egy megállapodott, egyneművé tisztult ízlésfajba eredeztesse össze, sem Csokonai egyénisége nem volt alkalmas, sem a kezdetleges kor, mely még csak a nyelvet készítette, s melynek még ideje sem telt le elég ahhoz, hogy a különfélék súrlódása már csiszolódásig juthatott volna el benne. Csokonai tehetségét, hajlamát mint mindenben, úgy ízlésében is a sokoldalúság, a váltogató nyugtalanság jellemzi. Neki oly értelemben ízlése, mint Kazinczynak vagy Kölcseynek, nincs. Az *egynemű stílt*, mi fegyelmezett ízlés kifejezője, ő nem ismeri. Semminemű stílkeveréktől nem riad vissza; sokszor megrótták emiatt Ódai fellengősségébe közönséges szóhasználatot, zamatos magyarságába — s általában versbe, mi fölöttébb szokatlan — divatos német átvételeket *(pruszli* stb.) ő oly könnyű lélekkel közbeejt, mintha mit sem hallott volna stílszerűségről. Főképp emiatt nem méltányolhatta őt Kazinczy, aki ui. a különféle stílnemek jellemzetes kiképzésére törekedett. Csokonai az ízlésnek s stílgyakorlatnak e keverék kiforratlanságában is önkéntelen képviselője korának, míg Kazinczy inkább a szervező és osztályozó öntudatot jelenti.[143]

Rendkívüli és katexochen magyar jelenség ő. Kora primitív, vajúdó időszak, mely a régivel szakított, az újhoz még csak kovácsolja a mintákat; jónak tart mindent, csak magyarul szóljon; programja megvalósítása fordításokra, idegen gondolatok és szövegek tolmácsolására utalja, s ízlése — mert nyugalmából kizavartatott és a legellentétesebb hatásoknak tétetett ki — közömbössé vált vagy tanácstalanná. S ekkor ád a gazdag természet egy nagyra hivatott, erős, fogékony tehetséget, alkotásra, önmaga kifejezésére szomjazót, a sokszerű hangoltság adományával megáldottat. Lelkén a felajzott húrok sokasága, s nem szólhat magyar nyelven körülötte oly régies vagy újat kísérlő hang, mellyel húrjai egyike együtt zendülni ne tudna, s nem bukkanhat fel a fordítások és kölcsönvételek e rendszertelen zűrzavarában oly jelenség, melynek ő fel ne fogná s magyar és egyéni megfelelővel ne visszhangozná ízlésbeli különlegét is, mi a nagy többség számára a magyar nyelvűség fő érdeke mögött csak lappangó és közömbös járulék. Ízlésbeli rezonátora ő kora irodalmi, de nem az ízlés szempontjából érvényesülő és értékelt zsibongásának.

Hogy azonban eredeti nagy költő is, ki nem csupán korszerű jelenségek összetétele, hanem azoknak egyszersmind egyéni eredetiséggel átszínezője; hogy nem-

[141] [Ez nem a „rímkovács", hanem Háló Kovács József.]

[142] Csokonai Vitéz Mihály: *Jegyzések*. In: *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei*. Bp. 1942. 153.

[143] [Nemcsak általában „ó és új": az újnak is minden fajtája megvan benne. Külön egyéni sajátja ezek közt az olaszos rokokó. L. Oláh Gábor: *Csokonai és a rococo*. Budapesti Szemle 1917. 119—130; Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők*. Irodalomtörténeti Közlemények 1922. 39—55.]

csak visszhang, hanem önkifejezés is; és hogy azért ölel fel minden korszerűt, mert teljes lélekkel benne él kora szellemi világában: azt immár több mint száz esztendőnek irodalmi tudata vagy csak érzése is igazolja. A *Csokonai* név oly páratlan egyéni különösséget, magyar eredetiséget, annyi kedves emberi vonást idéz fel emlékezetünkben — s még azokéban is, kik csak szegről-végről ismerik —, minőt rajta kívül alig egy-két költőnek neve a legnagyobbak közül. Míg az irodalom alatti rétegek emlékezetében valami rendkívül szeretetreméltó *típussá* vagy éppen garabonciás diákká, sőt jövendőmondóvá stilizáltan él, a kritikai figyelem nem győzi fölfejteni s egymás ellenében kiállítani egyéni határozmányai tömegét: olykori mély érzelmességét meg kedves felszínességeit, esztétikus komolyságát meg tarkabarka ízlését, a lélek eleven darabjaival tovalángoló ódai tüzét[144] meg értekező hajlamát, kézzelfogható valószerűségét meg rokokó kecsességeit, a testiség realizmusától darabos líráját meg puszta játékos rímpengetéseit, szentimentális világpolgárságát meg kollégiumi diákhumorát, csintalan érzékiségét meg szerelmi búja tiszta lelkiségét, alkalmazkodni tudását meg halhatatlanságvágyát, naiv reménykedéseit meg mindent feladó lehangoltságát, kalandos, bohém nyugtalanságát meg bölcs nyugalomra áhítását, vas tudós-szorgalmát meg farsangi bókjait, naiv spontánságát meg tudatos irodalmiságát, csaknem (olykor) prózai kisszerűségét meg ideális jövőben élését — s mindazt, mi a Csokonai nevet oly gazdag tartalmúvá, s magyar ember számára oly meghatóan s egyszersmind derülten kedvessé teszi. A nemzeti irodalom aranykora (Arany korának is írhatnám) a maga zseniális gyermekségét szemlélheti benne, s valóban, e kor irodalomkedvelő férfiai, kikre még mi is emlékezhetünk, oly hangon szokták volt emlegetni, mintha tulajdon fiuk lett volna. Csokonai magyarabb jelenség Petőfinél, kivel rokonítani szeretik. Petőfi egyetlen a mi nagy költőink között, kiből, ha az irodalmi műveltség és tanultság nem is, de az esztétikai érdeklődés és tudós hajlam, mi főképp a nyelv és műalak tanulmányozásában fejti ki magát, s mi még Ady Endrében is jelentékenyül megvan — szinte teljességgel hiányzik. Csokonai tudósan foglalkozott a nyelvvel, írt műfajtörténeti tanulmányt, mint Kazinczy, írt esztétikait, s írt (Himfyről) kritikát is, mint Kölcsey; írt volna szívesen (s tudott volna írni!) szótárt is, mint Vörösmarty, írt verstani fejtegetést, mint Arany. Vér szerintibb rokona a vándortudós, idealista Szenci Molnárnak, mint az érzelmi élet lángelméjű költőjének, Petőfinek. Az érzelmi élet oly autochton érvényesülése, aminő Petőfit avatta lírikusi rendkívüliséggé, nem magyar eredetiség, bármennyire annak tetszik s olyanul fogadtatott is el, főképp a külföldön, Petőfi óta s általa. Speciális magyar vonás ellenben nagy költőinkben a tanulmányozó, reflektáló hajlam, mely tudós tanulmányokban s tanszerű vagy elmélkedő színezettel még lírai költészetükben is érvényesülni szeret és tud. A Deák Ferenc-i magyar „bölcsesség" — ez voltaképp az élet minden mozzanatába behatoló elmélkedő, elmélyedő hajlam — a költészet kertjébe átplántálva.[145] Csokonai egyénisége e magyar típusnak egyik legkorábbi s legszebb virága. S annál érdekesebb, mert egy régi magyar műveltségi centrum s egy bohém vérmérséklet nyersebb külsőségeiben és egy primitív irodalmi kor félig kész eszközeivel örökítette meg magát.

Bessenyei adta a programot, mely a nyelvi szempontot tévén meg elsőrendűnek, nem csupán irodalmi, hanem közéleti, közműveltségi s nemzeti program volt

[144] [„Forró sohajtások, lelkemnek elszaggatott darabjai!" *Rózsim sírja felett.* In: i. m. 187.]

[145] [Költőkritikusok! Kölcsey, Bajza, Gyulai.]

Nyomában létesült bizonyos irodalmi készlet, megelégedő magyar nyelvűségével, de az ízlés szempontjából csak végleteivel feltűnő az egykorúak szemében (régi és új, magyaros és idegen). Holott nyelvhasználat, vers- és műformák, minták és tolmácsolatok az ízlésnek igen sok: nemzet, kor és egyén szerinti válfaját képviselték már anélkül, hogy ebbeli jelentőségük különösebb eszméletet ébresztett volna. Az ízléskülönbségek iránti érzékkel a kornak két írója volt nagymértékben megáldva: Csokonai, ki valamennyit felfogta, eredeti lélekkel egész tarkaságukban visszatükrözte minden rangsorozás nélkül, tehát naivul — meg Kazinczy, ki értékelte s kritikailag osztályozta is az ízlés különbségeit, a nemzetközi klasszicizmus ízlését egyetemes eszményül tűzte ki, minden egyéb ízlésfajt pedig mint alkalmilag jellemzetes, önmagában egynemű, kiképzett stílváltozatot óhajtott az irodalmi gyakorlatban érvényesíteni. Csokonai sokszerűsége természetes adomány, naiv kiválóság — Kazinczyé kiművelt érzék, fegyelmezett műgond. Amaz legösszefoglalóbb költője — emez legösszefoglalóbb művésze kora irodalmának; Csokonai az őserő — Kazinczy a fegyelmező céltudat.

Kazinczynak céltudatos, Csokonainak naivul zseniális sokszerűségével szemben Berzsenyi és Kisfaludy Sándor az ízlésbeli egyoldalúságot képviselik: de az utóbbi éppen nem, s Berzsenyi maga sem egészen és tisztán a klasszicizmust.

Berzsenyit az óklasszikai irány leghatalmasabb költőjének szokás tekinteni s Virág Benedek egyenes folytatójának. Költőnek valamennyi kortársa közt leghatalmasabb s kiforrottabb, valóban, s az is igaz, hogy ízlése, némi érzelmes német hatások után, Virág Benedek ihletésére végképp óklasszikai mintákhoz fordult, különösen Horatiushoz. De az lett-e, tudott-e az lenni, amivé a minták követésével akart? Ne tévesszen meg az antik versidom, melyet a nemzetin kívül kizárólagosan gyakorolt; ne tévesszen meg antik mitológiai és poétikai kép- és névtára, sem klasszikus emberi eszménye, a horatiusi középszer és megelégedés, mely költészetének fő sugalmazója volt; ne tévesszenek meg antik lírai műfajai: óda, elégia, episztola; s ne művészi, valóban klasszikus fegyelme: szilárd kompozíciója és tömörsége; főképp pedig a kortársak s a mintegy százesztendős utókor közvéleménye ne. Mert e magyar Horatius erőteljes külsőségei alatt egy modern ember sebzett mélasága sajog; titáni műfegyelme alatt emberi önmegtagadás; antik, pogány bölcsessége alatt keresztyén rezignáció borong. Lírájában a megelégedést, a lelki nyugalmat nem a boldog birtokos magasztalja, hanem az utánuk hasztalan epedő. Külszínen: a bölcs belátás jelenségei — bent: megbékózott vágyak sajogása; s rendkívüli erő az, mely *ezt* a „nyugalmat", *ezt* a „megelégedést" létrehozta. Líraiságát azonban nem a külszín, mely klasszikus látszatot mutat, hanem a lelki valóság szabja meg: a bölcsen vállalt fájdalom, melyet ama külszínért váltságul fizet.

Kazinczy a klasszikai „szín", a formatökély művésze volt; neki a klasszicizmus csak egy tökéletes ízlésformát, iskolát jelentett, melytől művészetet tanulhatni. Berzsenyi azonban ihletett költő; neki a klasszicizmus több puszta művirágnál: emberi eszmény, melyet elérni vágyik, s érzelmi áldozatot hoz elérhetéséért; szellem, melyet felfogni kíván, de megnyugtatóan nem tud, mert ő más kornak, más világnak az embere: sorsa, vérmérséklete nem engedi, hogy elmerüljön benne. Kazinczy művein a meghasonlottság benyomása nélkül érvényesülhet a „klasszikai szín" még akkor is, ha heterogén (modern) szellem öltötte magára: mert önállóan, önmagáért — *l'art pour l'art* — űzetik, s űzőjét, a puszta stíl-ihlet művészét úgy is kielégítheti. Berzsenyi klasszicizmusa azonban nem puszta stíl-ihlet, hanem kitűzött, sóvárgott életideál, melyen benső lírai érdekkel csügg; melynek

műformái vonzzák ugyan minden más felett, de önmagukban ki nem elégítik. Kazinczy ideálja a klasszikus művész, Berzsenyié a klasszikus műformákban megöröködött embertípus: a horatiusi józan, derült, megelégedett élet. Egyszóval nem a maga életformája, hanem egy eszményi, egy költészetbeli, mondhatnám: képzeletbeli, bölcs, nyugodt élet, boldog tagadása a valóságosnak. S ez a líraiság már-már a Kölcseyé, a romantikus epedőé — de férfias erővel lefojtva, a belátás hatalmával félreharítva. Mindamellett el nem titkolhatják az óda harsonái sem: ott zeng csendes búsongó kíséretként szinte minden megnyilatkozásán, s a roppant erő benyomásához társulva ez olykor alig észrevehető elégikus zönge ad lírájának oly páratlanul egyéni és nemes színezetet.

A bölcs önmegtagadás melankolikus hangulata, s főképp az a líraiság, mely hangulatához való tudatos viszonyában rejlik: nemcsak a pogány Horatiustól, hanem közvetlen magyar elődjétől, a szintén Horatiust követő Virág Benedektől is jellemzően megkülönbözteti őt, s egyszersmind érezhetőleg eltávolítja a klaszszikus szellemtől is, melyet pedig átvenni kívánt.

Egész költészetének ihletbeli egysége egy lírai energiájú életbölcseletben fogantatott, mely a horatiusinak erkölcsileg elmélyített mása. Használjuk az időt, ragadjuk meg, míg jelen van, mert hirtelen elrepül, s a holnappal törődve elszalasztjuk a mát. Csak aki ezt meg tudja tenni, lesz megelégedett, s várja a jövőt bölcs nyugalommal, mert nem fél a szerencse kényétől. De e nyugalmat csak az érheti el, ki nem vár sokat az élettől, de kinek maga számára ideálja: szellemiekben a virtus, emberekkel való érintkezésben a jámborság, anyagiakban a középszer.

Ez életbölcsesség líraiságát két tényező határozza meg. Egyik: az egyetemes elmúlás szemlélete; másik: törekvés — ennek ellenére — lelki nyugalomra és valami elmúlhatatlan, állandó élet-értékre, a virtus megvalósítására. Elégiai hangulat és ódai gerjedezés ez életbölcsesség természetes lírai tartozékai. De amaz ódai fellángolások csak függvényei az elmúlás szemléletéből táplálkozó elégiai hangulatnak: azt megtagadva, abból menekülve csapnak fel koronként, de ismét csak oda hanyatlanak vissza. Mert az elért vagy elértnek hitt megelégedés is elégikus hangulatban lábbog; nem öröm, nem derű, nem valódi megnyugvás jár e „megelégedéssel", hanem a lemondás tudata, önkéntes veszteségek rezignációja s az elfojtott vágyak örökös sajgása, melyekről a szív nem, csak a bölcs belátás tudott lemondani.

Elégiai hangulat („csendes búsongás", melankólia, örömtelen nyugalom) e lírai rendszer kezdete és vége, s ódai fellángolásain is érzik, hogy két hangulati véglet közeit töltik ki.

Berzsenyi első nagy hangulatköltőnk. Elégikus hangulathajlamai vonzották ifjabb korában a német költészethez (főképp Matthissonhoz), s magyar versidomban írt költeményei java része *(A melancholia, Életfilozófia, Levéltöredék barátnémhoz, Búcsúzás Kemenesaljától)* e méla borongás gyöngyei. Különös ízt nyer a hagyományos nemzeti forma Berzsenyi keze közt; oly gondolati súly s a szóhasználat oly alkalmi tömörsége és teltsége jellemzi, minők ringatására e laza kötésű hagyományos formák eladdig gyakorlatlanok voltak. Másfelől pedig néha oly szoros lírai kompozícióval jeleskednek, milyenben azelőtt soha sem volt részök.

Különösen a *Levéltöredék barátnémhoz,* az egész magyar hangulatlírának egyik első remeke emelkedik ki e tekintetben, s egyébként is a legmodernebb fokozatot képviseli társai között az *önszemlélet hangulati helyzetrajzával.* Beesteledett; a szüreti vígság lármája elcsitult; a költő ott ül az agg diófa alatt; gerjeszti időn-

ként a venyigetüzet, majd ismét rákönyökölaz asztalra, s köpenyét összébb vonva nézi-nézi pislogó kanócát; halkan ciripel körülötte az őszi bogár; képzelődik, emlékezik; szent óráit éli a lelkesedésnek, s élte eltűnt örömeit idézgeti:

Életem képe ez. — Már elestvéledtem,
Béborult az élet vidám álorcája!
Még két múlatótárs van ébren mellettem:
A szelíd szerelem hamvadó szikrája,
S bús melancholiám szomorgó nótája.

Erdélyi *János, arról tanakodván, hogy vajon hol kezdődhetett az új, romantikus szellem beszivárgása a klasszikai költészetbe, szerencsés tapintattal érinti* Berzsenyinek ezt a költeményét, mely már egészen „mai" (modern) hatást kelt. „Mindenki tudja — úgymond igen szépen —, hogy a szőlőgerézd függ, noha mig virágzott, fölfelé tartá fejét. Mikor fordul le még senki észre nem vette, ha mindig szemmel tartotta is."[146] Kétségtelen, hogy a romantika szőlőgerezdje e költeményben már megtette az érés titokzatos fordulatát.

Ez éber öntudat, a költőnek ez a tudatos viszonya hangulatához: rendkívül jellemző reá; félig élvezi, félig vigyázza, de teljes passzivitással és önfeledten el nem merül belé. A bölcs belátás fékje, a tudatos lemondás önmérséklése ez, s a melankólia nyugalmában is nagy erőt éreztet. Kétségkívül e hangulat az ő legsajátabb lírai állapota, ezért szorítkozik erre az ernyedtséget is megtűrő s lazábban kezelhető magyar formákban. De ugyane hangulatot, mely német rokonaihoz vonzotta, oltja bele horatiusi átvételeibe is, és ha antik formába önti, olyankor a formai fegyelem tömörítésre ihlető kényszere alatt kivételes remekműveket alkot, minők *A közelítő tél*, *Az én osztályrészem* és a *Magányosság*. S e tömör, formailag fegyelmezett, s mégis a hangulatteltség ihletében úszó remekek nosztrifikálták, avatták csakugyan a mienkké, a magyar költészet saját műformájává az antik versidomot. Az életbölcselet pedig, melynek lírai kisugárzása a Berzsenyi-féle hangulat, valóban a Horatiusé ugyan, de maga e hangulat, a lírai érték teljesen egyéni tulajdona a magyar költőnek: a klasszikus, horatiusi életideál lírai visszahatása ez egy mélyen érző, de erős önuralmú, modern magyar ember lelkében. Nem pogány nyugalom, mely „bölcsen örülni" tud, hanem inkább keresztyén komorság, bölcs, szomorú eltökéltség, mely, bár „szíve óhajt még", átlát az élet „csalárd fátyol"-án, át a külszínen, mely „bíbor állepelben" fedi „a valóság puszta országát", átlát e „játékszín": az élet „vidám álorcáján", látja a Virtust letapodva nyögni, látja a Bűnnek koronás hatalmát —

Látja, és keblét szomorún bezárja.
(Barátimhoz)

Ódái: a fenségeshez, az erkölcsi nagysághoz, az el nem múló értékekhez való lángoló fölemelkedései is többnyire magukkal ragadnak valamit e lehangoltság emlékéből, melynek ellentétét keresik a Virtus magasságaiban. Amiért lelkesedik, az tagadása a közönséges tapasztalatnak, vagy csak kivétel a valóság és ember világában; s e tudat egy-egy elégikus szentenciát lop be az óda hullámverésébe, olykor pedig egészen elsötétíti pátoszát. Tiszta erkölcsi forrású líraiság az ő ódaköltészete; nem egyéni szenvedelmek, hanem nemes emberiség ihleti, s ez erkölcsi

[146] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In: *Kisebb prózái II.* Sárospatak 1863. 110.

ihlet rendkívüli belső feszültséget nyer az erős fizikum és forró vérmérséklet energiájából, melyet az önuralom parancsszava mintha teljességgel az ő szolgálatába rendelne át. Mert egyszersmind hallatlan *fizikai* erő illúzióját kelti az eszméknek, érzelmeknek ez a koncentráltsága, mintha nemcsak a lélek, hanem a test roppant ereje s a vérmérséklet lobogása is ez egy, legnemesebb területre korlátoztatnék, az önfegyelmezés ellenállhatatlan szorításával.

Ugyanezen életbölcsesség lírai sugalma határozza meg hazafias költészetét is. Annak a történetszemléletnek, mely szinte a negyvenes évekig ihleti a magyar romantikus lírát, ő már kész költői kifejezést adott. A nemzeti nagyság a múlté, a hazafiúi Virtus kivételesen ragyog fel a jelenben. A múlt meg a jelen ritka erényei ódára lelkesítik; s az elődeinél gyakran olvasható panegyrisek helyén nála igazi ódát találunk, mely nem a személynek hízeleg, hanem az emberi erény szemléletében magasztosul fel. A hanyatlás szomorú jelenségei viszont elégikus líraiságát foglalkoztatják, többnyire onnét lendülve fel amaz ódai szárnyalásokhoz is.

Az ő „férfias énekei" tehát — mind az ódai, mind az elégiai nemben — önkéntelenül eltávolodtak a klasszikus ideáltól, a „görög együgyűségtől", mely pedig ihletője volt. Éppen férfiassága, mely erkölcsi értelmű, mert önmegtagadást s ezáltal kitermelt, de megfékezett szomorúságot jelent, távolítja el tőle valamely modernebb komplex érzelmiség felé. Mint egyik költeménye *(Melisszához)* „romános Tempe" kifejezésében, egész költészetében úgy vegyül valami „romános" színezet klasszikus kútfőből merített ihletébe. Romantikus hajlamai kétségtelenek; „képzelődés" és „lelkesedés" költőjének vallja magát nemegyszer, s e romantikus ikertulajdonság nemegyszer együtt jelentkezik költeményeiben, kivált az ifjabbkori, magyar idomúakban, melyek néha — mint a *Múlandóság* című — egészen himfyes regényesség diszpozícióira vallanak. A „mohosult sírkövek", a „halvány hold s gót falak kormai" őt „mágusi erővel" bájolják. Nem tagadta meg eredeti hajlamait később sem, mikor végképp Horatiushoz s az antik idomhoz szegődött. S Kölcsey nem mindenben találó recenziója helyesen különbözteti meg őt mind Horatiustól, mind „a nyúgodtabb római lelkű" Virág Benedektől. „Ő — úgymond — soha sem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától", nála „minden csupa érzés, minden csupa phantasia".[147] S oly eredeti költői tehetség, mint Berzsenyi, nem is tagadhatta meg magát annyira, hogy mindenestül azonosuljon mintájával.

De nemcsak lírai egyénisége hajlik el a klasszikus mintától, hanem költői nyelve is, mely a magyar romantikus költői nyelv első megállapodását jelenti. Klasszikus magyar költői nyelv idegen formában nem is képzelhető. Ezt már Baróti Szabóval kapcsolatban kifejtettük. Fordítsanak bár híven magyarra egy római klasszikust antik versformában, az a költői nyelv a magyar ízlés szempontjából klasszikusnak nem tekinthető, mert a nyelv költői tökéletességét nem a maga természetes követelményei között keresi. Innen van, hogy romantikus költői nyelvünk éppen az idegen, s különösen az antik versformák dajkálásával nőtt fel. Mikor Gyulaival azt mondjuk, hogy Vörösmarty az óklasszikai iskolát saját versformája páncéljában verte meg, tulajdonképp nem egy keresett paradoxont mondunk, hanem magától értetődő valóságot, mert hiszen magyar nyelvű verset antik formában írni: a nyelv szempontjából kész romantika; az antik forma nekünk már kész romantikus páncél. Elég Barótira utalnunk újólag. Nem lehet nemzetileg klaszszikus nyelvhasználat az, mely idegen hangidomba kényszeríti a nyelvet, ennél-

[147] Kölcsey Ferenc: *Berzsenyi Dániel versei.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái IV.* Bp. 1886.[2] 31.

fogva természetes szabályaiból kiforgatja, szókészletében a hű kifejezésen kívül egyéb, alaki célok szerint válogat, s általa oly nagy mértékben szokatlanná formálja a nyelvet, hogy az *önmagában* is mint külön ható tényező érvényesül, mintegy különválik jelentésétől, s mint hangzás, mint fogalmak egymásutánja és egyidejű kísérete folytonos meglepetéssel szolgál. Az ilyen nyelv, még ha nem romantikus hajlam formálta is ki, egyenest nevelőjévé válik a romantikus ízlésnek, mert felhívja a figyelmet arra az esztétikumra, amit a nyelv jelentésétől függetlenül vagy jelentésén kívül is képes kifejteni.

S Berzsenyinek volt érzéke ez esztétikum iránt. Méltán jegyzi meg róla Kölcsey, hogy „stylusa virágos, kifejezései exaltáltak"; és kifogásként említi ugyan, de mi ezt egyenest a stílromantika megállapításaként fogadhatjuk, hogy „a poetai kitételekben gazdag Berzsenyi gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemtől üres expressiókra téved el",[148] s efféle mondásait, mint: *dithyrambok lángköre, a ragyogó dagályt tarka pórázon nyögni, tündérambroziát hinteni, hamvvedrek mohait bíborral festeni, gőztorlatok alpesi*, stb. — oly kinövésekhez hasonlítja, melyeket az élőfán a nedv bősége okoz, de a gondos kertész kímélés nélkül lehány. A klasszikus teóriák gondos kertésze csakugyan nem tűrne — de azon kezdem: termelni sem tudna ily „kinövéseket"; a nedv bősége, mely ezeket létrehozza, semmi egyéb, mint a nem szabatost, a feleslegvalót, a dagályost, az értelemtől ürest is nyelvi esztétikumként élvezni tudó antiklasszikus stíl-ihlet. Erdélyi János szerencsés kifejezése: „a magánál többet jelentő szó" itt alkalmazható igazán helyén.[149]

Költőnk nyelvét főképp a pátosz romantikája jellemzi, melyben a kifejezés hullámverése oly erős, hogy túltajtékozik fogalmi magván, s túlzásával újabb ihlet-ingerül szolgál. Az a sok antik mitológiai név és általában antik szó-rekvizítum pedig, mely külön tanulmányt kíván attól, ki a versben mindent *megérteni* kíván: értelmétől eltekintve is, pusztán mint idegen hangzat és távoli sejtelem, stíl-színező hatással vegyül a magyar szövegbe, s bár óklasszikai mezőkről plántáltatott ide, az egzotikum stílromantikájával hat. Mai olvasóra még inkább, mint az egykorúra. Nemcsak mert ily vegyület ma már szokatlan, hanem mert költőnk magyar nyelve, mely ez egzotikumnak keretül szolgál, maga is különös ízletű. A régi magyar nyelv erőteljes, hangzatos, olykor darabos szavai a nyelvújítás szókészletével mértékletesen vegyítve ódon erő és előkelő stíl-fegyelem — ízlés — egyidejű benyomásával lepnek meg.

Kölcsey, bár nyilatkozatát mint kifogást ismét nem írhatnók alá, nagyon találóan jellemzi azt a hatást, melyet Berzsenyi némely darabjai keltenek, mint az *Ajánlás, Török Sophiehez, A szonetthez, A bonyhai grotta*. Teljesek ezek — úgymond — ragyogó kitételekkel (főképp görög-római nevekkel), melyek azonban Kölcsey szerint csak látszanak valamit jelenteni, valósággal azonban üresek; e darabok „hasonlítanak azon alakokhoz, melyek a Laterna magica visszasúgárzása által a falon mozogni látszanak ugyan, de valósággal ott nincsenek".[150] Hasonlata egy tekintetben igen találó: jól jellemzi e költői stíl „mágiás", sejtető varázsát. Klasszikus szabatosság valóban nincsen benne, de van szuggesztív hatalom, kifejezésbeli túlerő, hangulatos festőiség, gomolygó nagyarányúság meg harsogni és elmélázni egyaránt tudó zene.

Ez idegen nyelvelemek egyébként az idegen versformával együtt kerültek — mint annak stíljellegét konkrét hanghatással is éreztető elemek — költői nyel-

[148] Uo. IV. 33.
[149] Erdélyi János: i. m. II. 24.
[150] Kölcsey Ferenc: i. m. IV. 35—36.

vünkbe. Némely irodalmakban, így (mint hozzáértők mondják) a tatárokéban, az idegen versforma használata egyúttal idegen (török, perzsa) szavaknak is kölcsönvételével jár együtt. A római költészetben is vannak példák bizonyos versidomokkal (így az ún. „spondiacus hexameterrel") együttjáró grecizálásra, minek Némethy Géza Persius-kiadásában is érdekes fejtegetések világítják meg jelentőségét.[151] Az antik formák hazai gyakorlatában az idegen (latin, görög) szavak többnyire nevek, s alkalmazásukban sem oly túltengés, sem oly szabályszerű megkötöttség nem található, mint az említett irodalmakban. Kétségtelen azonban, hogy e jelenségben egy idegen stílhatás érzékeltetésének egyik eszközét kell látnunk.

Ímé egy magyar költő, ki antik formát ölt fel, de antik lelket nem, csak utána való heves buzogást, s visszahatásként modern szomorúságot tud beléje önteni. A szellem kétfélesége nem tetszik ki a meghasonlás élességével, csak melankolikus árnyalata vall rá. Kifejezése azonban titkolhatatlanul elárulja az érzés túluralmát, mely hatalmas mozdulatokkal lobogtatja a költői nyelv leplét, s annál nagyobb erőt sejtet, mert bölcsesség és műfegyelem fékjei között járdal. *A forma antik, a szellem modern visszahatással klasszikus, a nyelvbeli kifejezés félreérthetetlenül, erőteljesen modern: romantikus.* Korfordulatban áll, s lélekkel jelzi a változó időt. Ugyane fordulat végső cikkelyén tűnik fel majd nagy utódja, Vörösmarty, hogy csakhamar teljesen átlendüljön az újba, s ragyogó képviselője, központja legyen a magyar romanticizmusnak.

Berzsenyivel tetőződik az a naiv, lelkes korszak, mely irodalmat akarván teremteni legott aranykornak hitte magát, s Augustusokat, Periklészeket, Horatiusokat látott maga körül. Őt hatották át legintenzívebben a kor fő motívumai: nemes emberi erkölcs és a múlt dicsőségén elfogódott hazaszeretet. Legtömörebben, szentenciózusan, egy már képzettebb és szuggesztív hatalmú nyelven ő tudta ez eszményeket a fenség körébe emelni, a kor nemesebb törekvéseit felmagasztosultan megörökíteni, lelkére venni, áldozatot hozni érettök. E nemesen eljátszott aranykornak lelkét, erkölcsi lényegét kifejező, valódi nagy költője ő.

De nemcsak korát, ez ideálok mellett nyugodtan meg nem állapodható, sietésre intett magyar időt képviseli ő, hanem egy bizonyos magyar típust is: a kevés tanultságú, de őstehetségű, erős, de zárkózott életmódú, nemesre sóvárgó, de magát már sóvárgásakor csalódottnak, szebb törekvéseit már csírájukban céltalannak érző magyar inertiát, idő előtti rezignációt, melynek lírai visszahatásait, minthogy rejtve maradnak, oly kevesen, idegenek pedig éppen nem tudják megsejteni és méltányolni. Valami speciális magyar hipochondria ez, s akiket meglep, idő előtt felőrli tehetségüket, mely elfárad ellene küzdeni. Berzsenyi is mily korán elnémult! Lantja elhallgatván, az esztétika tanulására adta magát, hogy szigorú recenzensének megfelelhessen. Így lett — Arany szavával — „éneklőből énektanár". Énekében a magyar típus rejtett, nemes líraisága, cselekvésbénító bölcsessége, önmegtagadó férfiassága és szomorú öntudata jutott kifejezésre; esztétikai tanulmányaiban pedig, bár idegen műelméletek segítségével próbálta igazolni költészetét, s bár végső tétele mindenkor a klasszikus hagyományokra támaszkodott, egy eredeti nagy költő önállóságával tudta érvényesíteni a maga lényegét. S „énektanárnak" sem lett korántsem olyan szűk látókörű, aminőnek el van híresztelve, s éppen nem meghaladott álláspontot rögzött meg makacsul.

[151] *Symbolae exegeticae ad Persii satiras.* Bp. 1924. (Akadémiai felolvasás 1923. május 7.)

Kölcsey recenziójára írt *Észrevételei* nagyon tanulságosak e tekintetben, s a figyelmes olvasót végképp meggyőzhetik a fentebb kifejtettek helyes voltáról.

Hangoztat ui. klasszikus elveket (de főképp válasza azon részében, mely Kölcseyt támadja) követelményként, mit szerinte Kölcsey nem tartott szem előtt. Észrevételei legnagyobb, védekező részében azonban recenzense minden, a klaszszikus elméletekre támaszkodó kifogását a szabadság, a megváltozott kor, az új szellem, a képzelet, a poétai festés, sőt egyenest a romantika nevében utasítja vissza és cáfolja. Hasztalan hangoztat klasszikus alaptételeket (józanság, egyetemes emberiesség, harmónia, eszményi személyiség, világos kifejezés — és általában a görögöktől messze nem távozás intelme), teljes önérzettel védi s igazolja a maga — bátran mondhatjuk: nem klasszikus — tulajdonságait: a „tzifra és fent járó képletes beszédet", a „tzifra ideális Stylt", melynek egzaltált képeit a felmagasztalt képzelődés hozza magával, a mindennapiból oly mértékben felragadván az olvasót, hogy a legmerészebb képekre is előkészíti; szerinte is az ily beszéd közel jár a feleslegvalóhoz, de korántsem bélyegezhető üres dagálynak: a kifogásolt epithetonok poétai színt és életet adnak a tárgynak, „poétai festésre" valók, és ha buják is, ez az erősnek a bujálkodása, ki „szereti erejét feszíteni" s mindamellett természetes marad; színes, érzékies, speciális, szembetűnő, „szép és sokat jelentő", hangzatos szavak szerinte a Kölcseytől kifogásoltak s bennök „mindenütt *festve*, nem pedig *mondva* van a' gondolat"; céljok „az érzelmeknek és gondolatoknak a' lehetséges hévvel való kiöntése", maga a „lélekfestés", mivel amaz érzelmek és gondolatok hevét „egyedül ezen eleven festés" teszi *láthatóvá*.

Egy nagy költő nyomatékos vallomásai ezek, s bennök a költői beszéd pszichológiai szabadsága védelmeztetik meg a logikus józanság — láttató, festő romantikája a szabatos gondolatközlés ellenében; ebbeli szabadságát pedig semmi másra nem alapítja, mint az érzés, az egzaltáció, egyszóval az *ihlet* elvitathatatlan jogaira, mindennemű teória ellenében.

De szól ő még világosabban is. Elismeri, hogy néhány ódájának nyelve eltávozott a görög egyszerűtől — „*de el távozott azoknak szelleme is a' görög együgyűségtől*, 's ha ez változott, természet szerint kellett amannak is változnia". Érzi ő is az egyszerűnek kellemeit, s lehetőleg követte is; de érzi azt is, hogy „*az egyszerű mellett vagynak más nemű szépek is*". Minden kornak, nemnek, helyzetnek más-más ruha illik, „úgy a' költemények' minden nemei és szellemei más más öltözetet vagy stilt kívánnak, de mást még azoknak koraik is, mert természet szerint *már mi tsupa Hellenekké nem lehetünk*". Ne kívánjuk a gazdag természettől, hogy örökre csak egynemű szépet hozzon elő, s teóriánk szegénységéhez alkalmazza magát.[152]

Végül pedig szóljon magáért ez az idézet:

„*A' nimbus, lángkör, tsillagkorona, Sonnenkrone' 's t. a' Romantikában* tsak az a' mi volt a' *Hellenikában* a' *koszorú*, úgy hogy *a' Dithyrambok' lángköre* semmi nem egyéb, mint: *a' Dithyrambok' koszorúja*. Igy változnak az ideák, 's így kell a' nyelvnek is változnia! . . . Igy kell a' *Románti kának* egész stiljáról itélnünk, mert valamint változtak az ideák, a' szerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt igy kell azoknak változniok minden eredeti Költőnél, mert minden új világ szemlélettel új ideáknak, új szellemnek 's új nyelvnek harmóniája születik, 's a' hol ez nem születik, ott eredeti sints. Ugyan azért a' költői nyelvet

[152] Berzsenyi Dániel: *Észrevételek Kölcsey Recensiójára*. In: *Berzsenyi Dániel Prózai Művei*. Kiad.: Merényi Oszkár. Kaposvár 1941. 43—44.

nem a' *Hellenikáéhoz* . . .méregetve kell megitélnünk, hanem leginkább az új 's *individuális Szellem*' természete szerint."[153]

„Hellenika" és „romantika" — egyetemes és individuális szellem: e kettő körül forog tehát a Kölcsey—Berzsenyi vita. Mindkettő elismeri a hellenika szabályait, s hangoztatja is — a másik ellenében; költői gyakorlatában azonban mindkettő elhajlik tőle, s az óklasszikai ízlés legtisztább képviselőjének tartott Berzsenyi Dániel az, ki e romantikus elhajlást a korszellem természetes követelményének vallja, egy, a romantikában nála messzebbre haladott költőtársa avult teóriájával szemben jogosnak hirdeti, s mint saját ihletett gyakorlatát szilárd öntudattal meg is védelmezi.

Romantikus *gyakorlata* azonban öntudatlan volt (s ebben van korjelző értéke), tudatossá maga számára is csak a védekezés kényszerében vált. Klasszikai elméletében továbbra is elfogult maradt a romantika szélsőbb jelenségeivel szemben. *A két szomszédvárt* pl. „kannibáli műnek" minősítette. De ő még nem kész romantikus, csak a kezdők, átvezetők egyike.

A nemzetközi klasszicizmus egyik válfaját sem képviselte nálunk kimagasló költői tehetség. Az elv hirdettetett, mint műtechnika gyakoroltatott is (s e tekintetben Kazinczy formális művészkedése egész a *l'art pour l'art* klasszikaiatlanságáig elment) — de a szellem öntudatlan eltávozott tőle, s ha nem, akkor korszakos költői kifejezésre nem is talált, miről Virág Benedek tisztes szürkesége tanúskodik. Berzsenyi hatalmas költői egyénisége már egy új világé, melynek ihlete nem fér meg a régi formák szabályai között. A klasszicizmus a magyar nyelvűség korának legtöbb öntudattal hangoztatott elve s illúziója volt; a gyakorlatban korszakos megállapodásra el sem is jutott, s világirodalmi nagy reakciója, a romanticizmus itt hangos ostrom nélkül megvette a várat, mert már az ellenségeskedés kezdete előtt beköltözött oda, s ott járt a várbeliek között, azok tógájában, azok páncéljában.

Akivel szemben Berzsenyi vitára kényszerült: Kölcsey ugyanazon magyar típusnak egy idegesebb, nőiesebb ingerlékenységű s meghasonlottabb egyénítője volt, s költői mivoltában is a Berzsenyiben megfigyelt elhajlást folytatta tovább, a hellenikától a romantika felé.

A Kazinczy-kor klasszikus törekvéseit Berzsenyi vezeti át Kölcsey és Vörösmarty romanticizmusa felé.

Berzsenyi mellett s Kazinczy és Csokonai sokszerűségével szemben Kisfaludy Sándort említettem fentebb az ízlésbeli egyoldalúság másik jelentékeny képviselőjeként. Valamint Berzsenyi a korszak klasszikus tudattól áthatott törekvéseit — úgy ő e tudattal nem egyező, de egyébként eléggé heterogén fejlődményeket foglalja össze, s tereli át a romantika felé.

Ez utóbbiak minden látszat ellenére túlnyomóak voltak a klasszikus ízlés jelenségeivel szemben, hiszen mint láttuk, azok maguk is szinte kezdettől fogva áthajlóban voltak egy modernebb ízlésválfaj felé. Prózai és verses műfajok, bár tanszerűleg kitűzött ízléselveket nem követtek: a véletlen, vagyis inkább a dolog természete folytán egy nem klasszikus tendencia ösztönét hordták magukban. Nem műelméletek fegyelme, hanem természetes, korszerű hajlamok mozgatták s népszerűsítették részben ezt a termelést. Józanság: a szellemi erők és képességek harmóniája, egyensúlya; emberi és művészi önfegyelem voltak a klasszikus műtudat vezérelvei. Nemzeti tendencia, képzelet és érzékenység túlhatalma érvé-

[153] Uo. 39—40.

nyesült ellenben mondhatni azon összes termelésben, melyet az imént Kisfaludy Sándor előzményének mondottam, s most a klasszicizmus nem tudatos, de Kisfaludyval eszméletre eljutandó tagadásának: romantikai előkészületnek, *primitív romantikának* minősítek.

Csak vázlatosan utalok az előzményekre, melyek — mint jeleztem — képzelet és érzékenység együttes túlhatalmának lehetőleg hazafias célzatú művei és bizonyítékai: elsősorban az áltörténeti regényekre és eposzokra meg a szentimentális regényre és lírára. A *Kartigám* és *Etelka*, s főképp ez utóbbi nyomán felburjánzó prózai és verses regények, mint Dugonicsról szóltunkban érintettük, nem a szó komoly értelmében történetiek, hanem régmúlt korokba s lehetőleg messze tájakra kihelyezett kalandfikciók, nem történelmi tanulmány, hanem képzelet — s hacsak tárgyuk megtűri, egyszersmind hazafias érzékenység művei és foglalkoztatói. Viszont a nyomatékosan csak *Szigvárt*tal meginduló szentimentális regényműfaj, meg Ányos és Dayka, de részben Batsányi, Szentjóbi és Verseghy, sőt Kazinczy és Csokonai lírája is az érzelmi olvadékonyság korszakos divatjának a tanúi, mely vagy képzeletből teremt ily csupa érzelem-embereket, s akkor regényt, novellát költ, vagy egy ily fiktív típushoz idomítja a költőt, s akkor lírában ömlik ki. S e tekintetben aztán mindegy, hogy a Gyöngyösi-hagyomány vagy az új iskola formáiban s nyelvén szól-e ez vagy amaz író és mű: az embertípus azonos bennök, s előbb-utóbb kiválasztja és képezi a maga legáltalánosabb, legtöbbekhez hozzáférhető formáját, stíljét. A klasszikus nemben is azt tapasztaltuk, hogy hasztalan az ízlési forma erőltetése: a megváltozott ember szétrepeszti azt, s önnön formáját keresi. És ha e változás egyetemes és korszerű, akkor előbb-utóbb ki is forrja a maga adekvátumát. Ha akad költő, ki képzelet és érzékenység e lehetőleg hazafias szempontú lelki formájához megtalálja azt a kifejezést, mely az addigi stílváltozatokat kiegyenlíti s mindenki számára elfogadhatóval váltja fel, ha amellett maga valóban hasonló diszpozíciójú költő, s ízléssel lenyesegeti a típus félszeg kinövéseit: akkor néhány évtized irodalmi forrongása egyelőre biztos mederbe jutott, tisztázódott, hajtóereje megnövekedett, s jelentékeny tényezőként torkollhat össze egy máshonnan érkező folyással. Kisfaludy Sándor lett e preromantikus ágak-erek egybeömlesztője, hogy a klasszikus tájak felől harsogva érkező Berzsenyivel majdan egybetalálkozzék.

Az említett preromantikus jelenségeket részben már hazai ösztönzések (a történelmi érdeklődés felébredése a XVIII. század közepe óta) eredményezték, részint azonban oly aktuális idegen hatások, melyek maguk is a romantika világirodalmi rugói közé tartoznak. A szentimentális líraiságról mint világirodalmi áramlatról szólanunk sem kell, annyira köztudomású ebbeli jellege. De ez áramlat egyik fő forrása, Rousseau közvetlenül hatott már maga is: elég legyen csak Csokonaira céloznunk. Herder romantikus eszmetárából Kármán József sokat merített, s Herder-hatásoknak van része a népköltészet iránti érdeklődés fölkeltésében is, mi nálunk Révai kezdeménye. A romantikus eposz nevezetes ihletiének, Milton *Elveszett paradicsom*ának és Ossziánnak; a romantikus dráma eszményének, Shakespeare-nek némi gyér fordításokban való feltűnése: amily kétségtelen jelei, éppoly támogatói is a XVIII. század végi romantikus hajlandóságoknak, nemkülönben az orientalizmus szintén jelentkezni kezdő nyomai (Csokonai).

De romantikus csírákkal volt teljes az az egész felfogás, mely már Bessenyei programjában a nemzetiség szolgálatába rendelte az irodalmat. Nem csoda, ha ebbeli jellege a haladó évtizedekkel mind határozottabban előütközött.

Kisfaludy Sándor, kit e romantikus előzmények összefoglalójának mondottunk, valóban egyesíti magában azok lelki határozmányait: a hazafias történeti kép-

zelet és érzékeny individualitás birtokát. *Himfy*jében ad egészségesebb, magyarabb formát a kor szentimentális áramlatának; a hazafias történeti képzelet korszakos igényeit pedig *Regéi*vel fogja fel és elégíti ki.

„En tudós, — én literator nem vagyok. ... Az oskolai literator az oskola reguláji szerint ne itéllye szabad, s talán szilaj, rendetlen kényen, tulajdon úttyán járó Pegazusomat; ha cselekszi, lássa: szabad azt tennie, valamint nékem szabad geniusomat követni ... Által nem látom, miért kellene tellyességgel az oskolai regulákhoz eskünnünk. Ki szabott rendet az első poétának, ha nem a természet? — Mostohább-e hozzánk mostaniakhoz az anyatermészet, mint sem a régiekhez, hogy tellyességgel majmaik legyünk?"[154] — e szavakkal lép elénk *Himfy Szerelmei* előszavában az első magyar romantikus: az iskolai szabályokhoz magát nem szabó, alóluk felszabadult „természetes költő". S a *Boldog Szerelem* 51. dalában már-már petőfies önérzettel vallja:

A szokáshoz, emberekhez
Nem szabom én éltemet;
Oskolai törvényekhez
Nem szabom én versemet:
.....
Természetes az életem,
Természetes versezetem;
A mi nincs, nem tettetem;
Csak szívemet követem.

Ez irodalmi hitvallásnak, mely a társadalmi formákkal is dacoló „természetes ember" szabadságérzetén, e rousseau-i talpkövön alapszik:[155] egész romantikus gondolatrendszere feltalálható költőnk nyilatkozataiban, s a lehetőségig megvalósul költészetében. Egy nagy szabadságrendszer ez, mely irodalomban az óklaszszikai, s annak modernebb, főképp a franciáktól nagy tekintélyre kiképzett változata ellen lázad fel világszerte a XVIII. század alkonyán.

A szabadság, melyet a költő magának kíván, elsősorban a klasszikus („oskolai") szabályok alól való felszabadulást jelenti, s a természetes egyéniség jogát a spontán megnyilatkozásra. Kármán — mint a maga helyén meg fogjuk látni — nem sokkal előbb írta azon művét, melyben eredetiséget követel a nemzeti írótól. Kisfaludy ez eredetiség számára követeli a szabad megnyilatkozhatást, s az előszavából idézettek folytatásában legott az eredetiségről kezd is szólani, s több más művében is nyilatkozik mind az egyéni, mind a nemzeti (s faji) eredetiségre vonatkozólag.[156]

Az elsőről rendkívül józanul ítél. Tökéletes eredetiség az emberi műveltség oly nagy múltja után s az emberi természet azonossága mellett szerinte lehetetlenség: de a régiekhez kötni magát s „önkényesen menni nem merni" gyöngeség. Az ő *Himfy*je sem lehet egészen originál, noha „egészen maga úttyán, szabadon jár";[157] de nem is másnak a követője, noha gyakran úgy beszél, mint más szerel-

[154] Kisfaludy Sándor: *Himfy Szerelmei. Előszó.* In: *Kisfaludy Sándor Minden Munkái I.* Bp. 1892. 4—5.

[155] L. *Napló és franczia fogságom.* Aug. 10-i cikkely. In: i. m. VII. 337.

[156] [De hogy mennyire a „nyelv" érdeke a fő, l. *Előszava Himfy szerelmei*hez: i. m. I. 8—9.]

[157] Uo. I. 6.

mes szívek őelőtte. Amiben tehát másokkal egyezik, az természetes, nem aggodalmasan kikeresett és másolt egyezés; amiben másoktól különbözik, az természetes következménye annak, hogy ő külön egyéniség.

A nemzeti (faji) értelmű eredetiség elvét is kimondja *Hattyúdal*ában:

Egy nem tetszett Iróinkban,
Az hogy művök többnyire
Csak fordítás; és csak kevés
Kapott eredetire.
Holott a' fajt, melly keleti,
Csak az érdekelheti,
A' Mi kelet-eredetű,
'S a' mi kelet-nemzetű.

E részben még többet mond Kármánnál: nemcsak nemzeti eredetiséget, hanem keleti faji specialitást, tehát a nyugattal szemben kész romantikát, egzotikumot. A magyar nemzeti természetet ő is azon vegyes líraiságban határozza meg, melyet Kölcsey későbbi fejtegetéseiből ismerünk. A magyar: nemzeti természetéből s történelmi okokból szomorú. „Még örömét, és vigságát is szomorú és bús hangokkal jelenti. Bizonysága ennek a' nemzeti magyar tánczoknak többnyire kesergő melodiája; bizonysága ennek a köznép' énekeinek többnyire szomorú nótája. A' Magyar felől igazán mondhatni, hogy sírva tánczol" — ezeket írja *Regéi* előszavában,[158] melyeknek, mint mondja, foglalatja szintén szomorú. 1796-ban ezt írja *Naplója* egyik fejezetében: „a' Magyar nemzetnek . . . nemzeti karakterét hajdan imigy határozák: Sirva tántzol és tántzolva hal."[159] Egyik regéjében pedig *(Somló)* „a' magyar szív' kedvvel hártyás sebeit" említi, miket a hazafias ének hatása újból felszaggat. — A faji eredetiséget s nemzeti önállást egyébként ő is a nyelvben látja biztosítottnak, melyért kortársaival együtt hazafias hévvel buzog, s mely „egyformán alkalmatos a' szélvészszel ordítani; a' fergeteggel dörögni, csattogni; a' sassal fellengezni; a' gerliczével nyögni; a' fülemilével zengedezni" — mint *Regéi* előszavában ömleng.[160]

Azt mondja továbbá *Szerelmei* előszavában, hogy *Himfyt* megírhatta volna — s talán még nagyobb eredetiséggel — Petrarca nélkül is, de — úgymond — „ha Gyöngyösi, Zrínyi, Orczy, Faludi, Ányos, Bacsányi, Virág, Kazinczy, Verseghy, és főképpen nyelvünk Adelungja, még a sírnak partyán is buzgó, ősz Szabó Dávid, előttem magyarúl nem irnak vala; hát, ha három Petrarca laknék is kebelemben, Himfy még sem születhetett volna".[161] Ne túlozzuk e sorok jelentőségét, hiszen nyilvánvaló, hogy a felsorolt költőket főképp mint magyarul író hazafiakat magasztalja; viszont nem tagadható, hogy kijelentése a magyar irodalmi hagyományhoz való ragaszkodását, a nemzeti irodalmiság kultuszát is magába foglalja. Erdélyi János szerint Kisfaludy e kijelentésében „szinte öntagadással s egész mindenségével a nemzeti műszellem organizmusába vallja be magát".[162]

Valamennyi elődje közül feltűnő módon Szabó Dávidot emeli ki; bizonyára nem klasszikus formái, hanem nyelve miatt, mely eladdig minden más magyar

[158] I. m. II. 71.
[159] Kisfaludy Sándor *Naplója*, május 12. In: i. m. VII. 285.
[160] Kisfaludy Sándor: *Regék a magyar előidőkből. Előszó.* In: i. m. II. 73.
[161] I. m. I. 6—7.
[162] Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855). In: *Kisebb prózai II.* Sárospatak 1863. 9.

költőénél merészebb, bujább gazdagságú, romantikusabb: a nyelv keleti pompáját dúsabban kifejtő.

Egyéniségét azonban e faji és nemzeti típuson belől teljesen ki akarja fejteni, s kéziratban maradt *Gondolatai* között az egyik épp ezt fejezi ki nagy önérzettel:

Scythiának harsány nyelvén
Illy móddal, illy hanggal, mint én,
Nem énekelt senki még.

Csupán abból, hogy az eredetiség követelményét ily nagy mértékben magáévá teszi, kitetszik Berzsenyiéhez képest haladottabb álláspontja, mi őt már-már kiemeli a puszta nyelvi szempontú irodalmiság légköréből, s Kármánnal együtt a romantika legkoraibb előfutárává avatja.

Az „oskolai reguláknak" a szabad eredetiséggel való felváltásánál nem áll meg a romantikus gondolatrendszer — a Kisfaludyé sem. Fel akarja szabadítani az embert mindazon megkötöttségből, melyet a megcsontosodott társadalmi formák, „convenientia, illendőség, előítélet és megavúltt százados szokások"[163] jelentenek. Természetesség az elve, s rokonszenve a szabad természethez vonzza. A romantikus természetszeretet Kisfaludyt is egészen átjárta, látni ezt *Szerelmei*s *Regéi*ben egy-egy festői kitekintésen, hangulatos tájvázlaton, tengeri viharképen, s különösen a *Boldog Szerelem* V. énekének magával betelni nem tudó vallomásán. *Naplója* pedig telve van a táj-jellem iránti érzék bizonyítékaival: „vadregényes vidékek", „romános, vad környékek", „szép romántos helyek", „kies romántos fekvések" eleven rajzaival. Kivált egyidejű ellentétes benyomások kötik le figyelmét: a „szép vadság" és „kellemes szilajság" benyomásai. A tenger végtelen síkja, örökös zúgása, vitorlásan lebegő gályái, messze kékellő szigetei, lélekemelő nagyszerűsége, magánya, borzasztó viharai soha nem sejtett, új benyomásokkal gazdagítják ilyenekre áhítozó lelkét.

A romantika magában az egyénben is felszabadítja az érzelmi életet a józan ész korlátjai alól, s tiszta romantikus felfogást vall e részben Kisfaludynak egyik aforizmaszerű *Gondolata*:

A' vér ellen kevés az ész,
Gyenge fűszál, dühös szélvész
Egymás ellen mellyik nyér? —
Veszt az ész, és győz a' vér.

Az érzelem, a vér felszabadítása nálunk főképp a szerelmi lírának irodalmi szentesítésével vált egyértelművé, s Bessenyei profán programja csak ezzel teljes valósággá. Mily hamupipőkéje volt a vulgáris nyelvű szerelmi költészet a régi irodalomnak: a maga helyén bőven kifejtettük; az új irodalom megszüntette e tudós pedantériát, de csak 1801-ben jelent meg az első magyar verseskötet, melynek egyetlen tárgya a szerelem: Kisfaludy *Kesergő Szerelme*, s az is Himfy álnév alatt. S még akkor is voltak — mint második kiadása előszavában a költő feljegyzi —, kik megütköztek „dalai homlokán" — „mintha az emberi természetnek legerősebb, legnemesebb, legszebb, legboldogíttóbb indúlattya, minden jónak, szépnek, felségesnek kútfeje, minden szeretetre, dicséretre, csudálatra és követésre méltó

[163] Kisfaludy Sándor: *Két szerető szívnek története.* V. levél. In: *Kisfaludy Sándor Minden Munkái VI.* 398.

dolgoknak szerzője, a *szerelem*, vétkes, bölcsekhez nem illő, tiltott, törvénytelen indúlat volna! — mintha az egész emberség, az egész természet, sőt a mindennek teremtője által felszenteltt tiszta szerelmet beszélleni, fejtegetni, énekelni illetlen volna!" S idézi Herdert, ki „igazán és bölcsen" mondja, hogy „Der Liebe Wahnsinn ist ein heiliger Wahnsinn". Ő szántszándékkal nevezte dalait *Szerelmek*nek, hadd lássa ki-ki — mondja nem minden irónia nélkül —, hogy „nem a csillagzatok járásáról szólló, sem a kerek négyszegét fejtegető tudós munka, a mit kezébe vesz".[164] Lírában, regében szinte egyetlen tárgya neki a szerelem; maga mondja: „majd minden szó Csak szerelem versemben" (*Boldog Szerelem* 163. dal); de nem törölhetni ki életrajzából sem, s olvasmányai közül — mint *Naplója* tanúsítja — Petrarca mellett alighanem a *Nouvelle Héloïse* tett rá legmélyebb hatást, minőt szikra szokott a gyúlékony anyagra. Szerelmi ihlete nem puszta irodalmi próbatétel, és bár *Kesergő Szerelme* meg a *Két szerető szívnek története* a már Balassi óta hagyományos „szerettetlen szerető" és kegyetlen leány, az „imádott öldöklő", „kitanúlt Lélekkinzóné" szívgyilkolóné" sablonos jelenetezésével operál, ez utóbbiban pedig a szentimentális levélregény sablonját veszi fel, „habzó zajos szive", „feszegető sóvárgásai", „epedő kivánatai", „égető szomjúsága", „érzeményei rívása" vér és lélek eleven szenvedélyével tüzesítik át a közkeletű műfaji lárvát. S e szenvedély életszerűsége és romantikus heve még erősebben és modernebbül hat az említett prózai regényben, mint *Himfy*jében, melynek egyhangú verselése a kifejezést is — bár egyénileg — sablonossá tompítja. Szerelmi ihlete emberi szenvedélyek tüzén melegedett fel, s *ezért* volt képes — bármint vélekedjünk ma költői tehetsége felől — oly hatással megzendíteni „Erato lantját", hogy a rögtöni népszerűség tapsai között mehetett végbe általa az „erotikus" költészet irodalmi rangemelése.

Érzékenysége rovatába tartozik zenekedvelése is. Kitűnő hegedűs volt, s fogságában hangszere volt leghívebb bizalmasa. A trienti híres orgona játékának leírásában szinte szótárilag remekel a különféle madárhangok érzékeltetésével.[165] Zene, szerelem, természet, barátság oly együtteseit találni *Naplój*ában, melyek már-már az érzékeny *Szigvárt*ra emlékeztetnek. A *Boldog Szerelem* V. énekében tesz szép vallomást zeneszerelméről, melynek körébe — mit ugyanott oly szépen mond — „a zengő vers muzsikája" is beletartozik.

Az érzelmi élet felszabadítása (s a nemzeti, a hazafias érzésnek mint irodalmi ihletnek uralomra jutása szintén ezt jelentette már) magával hozta elválhatatlan Ganymedesének, a képzelőerőnek a felszabadítását is. *Napló*jában szinte hálásan aposztrofálgatja „eleven képzelő erejét", legnagyobb jóltevőjét, boldogítóját katonai nyomorúsága s fogsága idején, mely „a gondolatoknak sebes szárnyain" viszi őt érzelmei kívánsága szerint.[166] S e képzelőerő valóban tanúságot is tesz

[164] Kisfaludy Sándor: *Himfy Szerelmei. Előszó.* In: i. m. I. 3—4.

[165] *Napló*, április 23. In: i. m. VII. 252—253. „... majd valamennyi muzsikai szer, ugymint az Oboa, Fagott, trombita, Flauta, Violon mind benne találtatik a' vertt harmoniában; és követni tudja az éneklő madaraknak szavát, hol magán, hol pedig többet is öszve véve a' legszebb harmoniával, úgy hogy a' hallgató a' legszebb tavaszi ligetbe igéztetik ezen olly természetesen követett és egybe olvadó madár-ének által. A' kakuknak szóllását, fürjnek pitypalattyolását, fülemilének melodiáját, arany-máringónak fityelését, sármánynak szomorgósát, tengelitznek tzikornyás hangját, tzinegének sziszegését és egyébeknek szavait mind természetesen fejezi ki. — Pedáljának mélj hangja bámulandó — és echojának tsalása gyönyörködtető. Illyen remekekben tsudálására ragadtatik az embernek az ember, és a' lélek felséges érzeményekbe merül."

[166] Uo. 290.

elevenségéről, úgy is mint elképzeltetni tudás, de úgy is mint az érzelmi, hangulati szükséglet serény táplálója mind prózai, mind verses műveiben. Képes beszéde gazdag, színes és friss, olykor merész ellentétekben, máskor a báj és gyöngédség kedves egyneműségében gyönyörködő. Szép Ilonka „liliomhullása" majdnem valamennyi regéjében ott kísért már, naiv, kedves, őszi mélaságú képek hangulataival öntvén el balsors martalékává lett ártatlan nőalakjait. Úgy tetszik egyébként: Vörösmarty, Kölcsey s talán Petőfi is adósak neki egy-egy kép- vagy gondolat-ihletért.[167]

A képzelet tartományába valók a magyar hajdankort megeleveníteni kívánó *Regéi*, melyekkel amaz áltörténeti regények válfaját tette némiképp egészségesebbé, de mindenesetre magyarabbul megállapodottá. Történetiség csekély bennök, szinte semmi; képzelete nem mesét teremtő, tárgyi — hanem érzelmi állapotokat szemlélő, hangulati. Az említett regények kalandos jellege legfeljebb novellai arányra szorítkozik nála, s motívumai többnyire ismétlődnek. Egészben véve a hazafiság, őstisztelet, homályos régiség és szerelmi érzések iránti érdeklődés együttes líraisága ihleti: saját maga és kortársai magyarideáljának és profán érzelmességének múltba vetítése, hangulativá távolítása. Műfajában különös egységbe vegyülnek a magyar előzmények, romregényesség, osszianizmus[168] és saját nem nagyarányú, de kedves, katonás és érzelmes, a regélés kandalló-hangulatában[169] szívesen elfogódó egyénisége, mely újszerűsége ellenére is minden gyökerével a magyar múlthoz, a nemesi hagyományokhoz tapad. Ami a kor laikus történelmi érdeklődésében lényeg volt: hazafiság és regényes képzelődés, azt ő a kalandregények anyagballasztjától megtisztítva mintegy hangulati elixírképpen adta vissza — mint közönségének nem fölötte álló, azt nem (Kazinczyként) megfegyelmezni, felsőbb ízlésre nevelni, hanem természetes gyöngéit teljes együttérzéssel kielégíteni akaró s tudó költő — a maga kortársainak.

Valóban: benne ihletett kortársára, egyívású rokonára ismert az akkori olvasó. Ő a hagyományos magyar ízléstől alig távolodott el messzebbre, mint az akkori

[167] [*A Szép Ilonka*-képre nézve l. pl. *Tátika* I. 9., *Somló* III. 104., *Dobozy Mihály* 18. („A' szép Aszszony csüggedve áll, — Egy haldokló liliomszál."), *A' Szent Mihályhegyi remete* 27. vsz. — A „tengerében kínjának" kifejezés, mely többször is előfordul (*A kesergő szerelem.* XI. ének), Kölcsey *Himnuszát* juttatja eszünkbe. — Petőfivel kapcsolatban figyelmet érdemlő párhuzamos helyek: *A kesergő szerelem.* 29., 102., 105., 110. dal, XII. ének 1. sor; *A boldog szerelem.* 51., 105., 120. dal s a II. éneknek a kritikusról szóló 25. versszaka.]

[168] Vö. *A boldog szerelem* (i. m. I. 285.)

Szeretek én *Ossiánnak*
Komoly, magas lelkével
Fellengezni, s hazájának
Eltelni agg képével;
S viadalmi csatájában,
S hárfájának bús hangjában,
Árpád hajdan-korában
Lelni szívem — honnyában.

[169] Vö. *A boldog szerelem* (i. m. I. 269.):

Szerettemmel szeretek én
Kandallómnak tüzénél,
Mikor kinn fagy, melegedvén,
Vitnyédinek füstyénél
Erről arról beszéllgetni,
Múltt időket emlegetni;
Vagy újjait hallani
Hayden után hangzani.

olvasóközönség átlaga. Jellemzően mutatja ezt nyelve és versformája. A nyelvújításból keveset tett magáévá, sőt Kazinczy ellenzékének ő lett egyik oszloposa; mindamellett a nagyrészt hagyományos nyelvanyaggal csinosan, fegyelmezetten tud bánni, úgyhogy prózájával kortársaié közül csak Kármáné vetekedhet, ki szintúgy feltűnőbb újítások nélkül tudta modern igényekhez alkalmazni az örökölött nyelvanyagot. Versformája szintén alig-alig válik el a hagyományostól. Ritmusa — tehát lényege — tiszta magyar; sem antik, sem német rendszerű mértéket fel nem vesz; ellenben az újítók elvi szerzeményét: a mesterségesebb, művészibb ritmusjátékot, a verselés technikai megnehezítését igenis átveszi, de csak abban a mértékben, amelyet a magyar ritmuselv megenged. Így járt el annak idején Balassi, így Faludi; s a szintén olaszos tanultságú Himfy méltó utódjuk nekik e tekintetben, bár — drámáit leszámítva — szinte egész gyakorlata két (egymással nagyon rokon) strófaszerkezetre szorítkozik. Újítani, de a magyar lényeget érintetlen hagyni; nem sérteni a régit, s mégis felfrissíteni: e Kármánnak is szívén fekvő gondolat lett Kisfaludy szerencséje. Mert az idegenszerű újítások merész korszaka, bár ellenkezést támasztott a közönség átlagában, mégis megtörte ízlésbeli *inertiáját* egy bizonyos fokig, éppen addig, ameddig az alig újító, a régitől legkevésbé eltávolodott Himfy előrement.

Az ő példájával egyszersmind bebizonyosodott, hogy valódi, az olvasóközönségre is kiterjeszkedő irodalmi haladás csak fokozatosan érhető el, a hagyományos ízlés lassú átalakításával. Hogy ily értelemben egy szerény első lépés már valóban megtétetett, azt Himfy népszerűsége bizonyítja. Költészete az akkori közízlés állapotáról ad kétségtelen felvilágosítást, jelezvén, hogy annak egyneművé kiforrása már megindult, s hogy réginek és újnak első kézfogása csak a romanticizmus jegyében állapodhat meg.

Azon kornak tehát, mely a latin leszorításával a kizárólagos magyar nyelvűséget tűzte ki maga elé megvalósítandó célul, egységes irodalmi ízlése nem volt, s nem is lehetett. A hagyományos közízlést megbolygatták, a közönség korábbi egységét megbontották az irodalom újabb, sokszerű tényei. Megindult a különféle ízlésfajok súrlódása s lassú versenye. E heterogén s kiegyenlítésre tudatosan nem is törekvő sokféleséget képviseli, tükrözi Csokonai. Ugyane sokféleséget mint megannyi stíl-szerzeményt igyekszik egyenként jellemzetesen kiképezni, tudatosítani s formagazdagságként véglegesíteni Kazinczy Ferenc — de egyszersmind rang szerint is osztályozni, a nemzetközi klasszicizmus műeszményét tűzvén ki végcélul. Csokonai: ízlésbeli rezonátora a kornak; Kazinczy: ízlésbeli megszervezője és értékelője. A valóságos fejlődés azonban nem a Kazinczy által óhajtott megkülönböztetés és értékelés irányában indult, s Csokonai tarka sokszerűségénél sem maradt meg, hanem az egyszerűsödés és azután a keveredés felé haladt. Egyszerűsödött a küzdelem két külön ízlésfaj — a klasszikus és romantikus ízlés — tisztább szétválásával, melyek Virág Benedekben és Kisfaludy Sándorban nyervén szélesebb körökre hatni tudó képviseletet, alkalmasak lettek rokon törekvések osztályozására s odavonzására. De bár a magyar olvasók iskolai tanultságában Virág Benedek iránya kedvező talajra talált, nem verhetett benne állandó gyökeret. Azon erők ui., melyek a magyar irodalom korszakos átalakítására vezettek, nem katexochen irodalmi, hanem — bár az irodalmiság jelmezében — mindenekelőtt társadalmi természetűek voltak. A magyar társadalom volt mindenestől átalakulóban, s igazgatta lassú, de ellenállhatatlan hatalommal függvényének, az irodalomnak alakulásait. Hangoztathatta eszményül a finom műérzékű Kazinczy,

megvalósíthatta ideig-óráig a nem nagy eredetiségű Virág Benedek a klasszikus, tiszta irodalmiság követelményét: emberi eszményt műformáival nem adhatott a kornak, azt maga a változással vajúdó időszak volt előteremtendő. S a kor embere és leghatalmasabb egyéniségű költője, Berzsenyi Dániel hasztalan öltötte már magára a tiszta irodalmiság mezét; hasztalan fékezte magában a művészet fegyelmével az eleven embert: a vér, az új szellem, az élet el nem volt nyomható; s a roppant erő és tétlen szomorúság nagy lírikusának titkolt, belső válságában megindult a klasszikus és romantikus ízlés: irodalom és életvalóság egybeszivárgása.

Az irodalmi ízlés ilyetén alakulása nem volt független a versformák versenyétől. Berzsenyiben egyelőre a nemzeti és az antik versidom küzdelme dőlt el az utóbbi javára ugyan, de nem teljes leszorításával a nemzetinek, melyet egyébként Himfy népszerűsége is biztosítandó volt. Mindamellett azt a romantikus ízlést, melyet Berzsenyi jelent, a kifejezésnek az antik formákban kiképzett pátosza határozza meg. A modern (német) idom ez idő szerint még nem forrta ki végleges ízlésfajjá magát, de eljön az ő ideje is, hogy a patetikus mellett más, érzelmes válfajjal gazdagítsa az immár korszakosan megindulható magyar romantikát.

A korszak ízlése tudva-tudatlan a romantika felé nehézkedett, s ez általános hajlam ellenében a klasszikus kísérletek nem érvényesülhettek, bár tudatosan csak a nyelvre és műformára irányuló s fordításokat kedvezményező irodalmiságnak kétségtelenül leghasznosabb megszervezésére irányultak. *A magyar romanticizmus előkészítő kora* volt ez, s a klasszikus törekvések, melyek tőlünk nyugatabbra — a franciáknál, s hatásuk alatt a németeknél is — korszakos jelentőséggel állapodhattak meg, mihozzánk elkésve érkeztek, oly áramlásba kerülvén bele, mely szintén nyugatról indulván, már ott is ellenükre folyt. Késésünk s a hatások összetorlódása magyarázza ezt, mely utóbbi — ha Brunetière-nek hitelt adunk — maga is eminenter romantikus jelenség. Nyugaton a romanticizmus reakció a nemzetközivé vált francia klasszicizmus ellen, mely régóta ott várakozott már zárt kapuink előtt; s mikor ezeket nyugat felé Bessenyeivel feltártuk, a két versenytárs már egymás sarkában futott be hozzánk, s kettejök közül eleve a fiatalabbiké lett a győzelem.

Hogy évszám szerint meddig tart a nemzeti irodalomnak e kezdő szakasza, reánk nézve nemcsak lényegtelen, hanem eleve elhibázott kérdés. Mert nem irodalmi kalendárium a célunk, hanem az irodalmiság fejlődésének vizsgálata. A fejlődés pedig nem a föld forgásához és keringéséhez igazodik, hanem egyének láncolatán keresztül haladva formál ki bizonyos kollektív jelenségeket, s ez egyének nem egyszerre születnek, változnak s halnak meg. Másfelől: művek megjelenése még nem irodalom, azzá csak közönség által válhat, mihez idő kell, pontosan utóbb alig kimérhető. Berzsenyi költői pályája 1815—16-ban véget ér; Himfy még a 30-as években is írogat, s csak 1844-ben, Petőfi korában, Vörösmarty virágzása után hal meg; Kazinczy 1831-ben költözik el, a romantikus *Aurora* tizedik esztendejében! Viszont Kölcsey pályája, kit a Bessenyei-korhoz bizonyára nem számíthatunk, már az 1810-es években megindul. S hová tegyük Katona Józsefet, ki remekművéig tökéletesen a fordítások e kezdő korába illik, *Bánk bán*nal azonban a nemzeti eredetiség következő ízületébe lép át diadalmasan, de valódi közönségét csak a Petőfi—Arany—Gyulai-korszakban találja meg?

Nyugodjunk bele a történelmi valóságba! Nincs évszám, melyet *határul* vehetnénk, mert *kollektív* fejlődményekkel van dolgunk — ezeknek pedig vannak előkészítői, hírnökei, s vannak idejemúltán is itt maradt hívei, fenntartói. Ennélfogva egy-egy korszak tárgyalásában visszanyúlunk előzményeihez, számba vesszük kirívó, korszerűtlen tüneteit, s kitekintünk utóhullámaira is. Minthogy

azonban valósággal időbeli fejlődményről van szó, kénytelenségből körülírhatjuk megközelítő évszámokkal azt az időrészletet, melyen belől az irodalmiság jelenségei bizonyos egynemű kollektivitás jellemét érték el. Nem kezdő és záró évek ezek, csak tájékoztató vonalak, melyeken innen és túl, kisebb-nagyobb távolságban másnemű alakulatok végződnek-kezdődnek.

Ily értelemben tehetjük mintegy ötven évre (1772—1822) azt az időt, melyen belől a Bessenyei—Kazinczy-korszak, a nyelvi szempontú irodalmiság kora szert tesz bizonyos kollektív jellemre. Jelleme maga a sokszerűség ugyan, de jelleme valamelyes törekvés is a kiegyenlítődés felé. Romantikus és klasszikus törekvések válnak ki s haladnak benne egymás mellett vagy keveredve. De a kettő közül a közönség hajlama s kimagasló költők gyakorlata túlnyomólag a romantikának kedvez. Megállapodott ízlés nincsen e korban, mozgásban van itt minden, de a mozgás lassan-lassan kitetsző iránya a romantika felé mutat.

7. A MAGYAR NYELVŰSÉG MOZZANATÁNAK IRODALMI TUDATA

Mindaz, amit a magyar nyelvűség programjához kapcsoltan a fentebbiekben előadhattunk, a kor irodalmi tudatát is jellemezte; úgyhogy róla elkülönítve szólnunk csak önálló megnyilatkozásai — főképp e tudat szempontjából készült irodalomtörténetek — miatt lesz immár szükséges.

Míg a régiségben a legritkább jelenségek közé tartozott az irodalmi tárgyról szóló értekezés vagy bíráló nyilatkozat, itt már tömegesen találkozunk effélékkel. Hiszen csak eddigi áttekintésünk folyamán is láttunk már programszerű fejtegetéseket, elméleti vitákat, írói életrajzokat s méltatásokat, miknek központi kérdése mindenkor a nyelvi kérdés volt. Ezekre most csak visszamutatva, s magát az egész nagy nyelvújítási harcot mint az irodalmi tudatosság első, korszakos jelenségét itt már csak megemlítve mindössze arra utalok még, hogy a hírlapok s folyóiratok által szép élénkséggel megindított értekezésirodalom, a kor törekvéseit híven tükrözvén, szinte kizárólag alaki kérdésekkel foglalkozott, mik közt a műfordítás, s az idegen versformákkal kapcsolatban a prozódia problémája a legnevezetesebbek és korszerűbbek. Az irodalmiságnak nem tartalmára, hanem eszközére irányult először az új korszak figyelme. „A nyelv eszköze minden literaturának — hangoztatja gr. Dessewffy József is azon »Előszó«-ban, mellyel 1825-ben a *Felső-Magyarországi Minervát* útnak indította. — Annak kell hát akármellyik nemzetnél előbb jól elkészülnie és válni több oldalúvá."

A kritika is, amint most megindul, szinte kizárólag a nyelvi tulajdonságok megítélését tartja feladatának. Bessenyei azért hívja ki „penna tsatára" írótársait, mert azt reméli, hogy a megsértetett magyar író több elmével s jobb *magyarsággal* fogja megcáfolni. Ugyanő kíméletlen, sőt gúnyolódó hangon bírálja meg a németből fordított *Svédi grófné* magyartalanságait. De e korban a kritika még jobbára csak dicséret, s ha az nem lehet, inkább hallgat. Igen jellemző Ráth Mátyásnak, a *Magyar Hírmondó* szerkesztőjének nyilatkozata a maga kritikai eljárásáról: „azonn igyekeztem — úgymond —, hogy avagy-tsak az ollyas munkákat, mellyek egyenessebben a Magyar nyelvnek tökélletesedésére tartoznak, ki-híresíteném: A melly könyvek pedig az effélék közűl előmbe akadtanak, . . . azok között olly választást tettem, hogy az alábbvalókat, mellyeket jó lelki-esmérettel nem lehetett dítsérnem, ha tsak el-kerülhettem, tellyességgel elő-sem hoztam. . . . A hol külömböző értelemmel vóltam, azt vagy el-hallgattam, vagy ha ugyan-tsak elő-hoztam,

úgy íntéztem, hogy ez másnak ne lenne kissebbségére."[170] Valamint Kazinczy az, kit a gyakorlatban legkevésbé elégített ki a puszta magyar nyelvűség érdeme, kritikában is ő hangoztatja először nyomatékosabban az ízlés követelményeit s a műgond és tanulmány szükségét. Örömmel méltányol ő is minden buzgalmat az irodalom körül, de ízlésbeli kifogásait sohasem hallgatja el, sőt sebző gúnnyal tudja ostorozni az irodalmi műveletlenségben megátalkodottat. Kritikai tevékenységének csak kisebb része folyt le a nyilvánosság előtt; levelezése azonban fölér egy elsőrendű kritikai folyóirattal, hatásában pedig annál is többel. E leveleivel valóságos nevelője lett ő kora íróinak, mindegyiknek mintegy dolgozószobájába nézvén be: a szép ízlés fegyelmező lelkiismeretéként.

De térjünk e fejezet tulajdonképpeni tárgyára: a magyar nyelvűség jegyében sarjadzó irodalomnak történeti tudatára, saját múltszemléletére.

A múlt hagyománya most már valóban a múlté; követi vagy megtagadja, de tudatosan állást kell foglalnia vele szemben az új korszaknak. Nos, a hagyomány *terjedelmét* illetőleg egyértelmű a kor állásfoglalása: a múltból immár csak a magyar nyelvű emlékek érdekelik; azok, melyekben saját előzményét látja — a latin nyelvű hagyatékot ellenben elejti, mintegy lemetszi a magyar irodalomtörténet anyagából: detronizálja. Tehát *megcsonkítja* a hagyományt. Csak azt hajlandó életben tartani a múltból, ami őhozzá hasonlít, amivel egyetért. E történelmietlen, ez elfogult múltszemlélet állandó sajátja a fejlődő életnek, mely a múltban is csak önmagát szereti látni, s nincs érzéke a magától különböző iránt. Másfelől azonban a múltnak ily megcsonkítása fokozott érdeklődést jelent a hagyomány kiválasztott részlete iránt, s törekvést annak mennél teljesebb felkutatására és megismerésére. E „naiv genealogizmus", „a történelmi novum archaizálása",[171] e hagyománycsonkítás és e részlet-figyelem jellemzi azon irodalomtörténeti munkákat is, melyek szaktudományunk fejlődésében a „magyar nyelvűség" program-lépcsőjén állanak. S maga e körülmény elegendő annak megítélésére, hogy e munkák nem tárgyilagos történelmi művek, hanem irányművek, s maguk is eleven rugói koruk fejlődésbeli irányának. Wallaszky még az egész, túlnyomóan latin nyelvű készletet szemmel tartotta *Conspectus*ában — Pápay és kortársai már csak a magyar nyelvű irodalomnak írják meg a történetét.

Nem irodalomtörténet, de vázlatosan azt is felöleli Segesvári Istvánnak az az elég terjedelmes történeti visszapillantása, mely angolból fordított *Physico-Theologia* című, 1793-ban megjelent könyve előtt olvasható. A magyar nyelv viszontagságait, deákkal s más idegen nyelvekkel való küzdelmeit beszéli el gr. Teleki Józsefhez írt ajánlásában, különös tekintettel nyelvünknek irodalmi használatára. Jellemző módon képviseli kora új irodalomfelfogását, mely csak a magyar nyelvű művek iránt érdeklődik, s az irodalmat az anyanyelv történetének függelékeként fogja fel. „Setét századoknak" nevezi a középkor századait, a „tudatlanság" korának, melyben a nemzeti nyelvek nem állhattak lábra a deák miatt, csak a tudatlan község ajkain forogtak s nem használtattak fel a műveltség szétárasztására. Maga Szent István sem sokat gondolt a maga nyelvével; Mátyás király állított ugyan tipográfiát, de magyar könyvet nem nyomatott. Nyelvünk ekkori műveletlenségének bemutatása végett közli a *Halotti Beszéd* egy részét. — Ellenben „boldog századnak" mondja a XVI.-at, mely sok magyar nyomtatvánnyal dicsekedhetett, s melyben már „sok szép Magyar Poétáji is"

[170] Magyar Hírmondó 1782. 779.

[171] Dékány István: *Történelmi realismus és fejlődésszemlélet.* Századok 1915. 610—611.

voltak a két magyar hazának. Örömmel mutat rá a következő századbeli gyarapodásra, Gyöngyösit és Pázmányt emelvén ki különösebben. Sajnosan látja a deák javára való visszaesést a XVIII. században, s lelkesen üdvözli a századvégi nagy fellendülést, e „boldog időt", a magyar nyelv „arany idejű századját". Tartalma tehát ez áttekintésnek nem irodalomtörténet a szó mai értelmében, hanem anyanyelvünk könyvbeli használatának századonként haladó története a magyar nyelven írók némi szűkszavú felsorolásával.

Efféle, a jelen szempontjából való alkalmi visszapillantást Bessenyeinél is láttunk. Ugyane szempont válik szaktudományi rendszerező elvvé Pápay Sámuelnek *A' magyar literatúra' esmérete* című munkájában (1808). Az ezt megelőző rendszerezés (a Wallaszkyé), mint annak idején megállapítottuk, a hazai tudományosság története kívánt lenni, s nyelvre való tekintet nélkül felölelt minden írott művet, mely magyarországi embertől származott. Pápay már csak a magyar nyelvű művekre szorítkozik, s a tudomány mellett a szépirodalom jogait is hangoztatja.

A *Literatúra* — magyarul „írástudás" — szerinte „Könyvekből 's írás olvasás által szerzett tudományt tesz".[172] *Tudományt*, még most is. Az „irodalom" fogalma tehát nem változott Wallaszky óta (Budai Ézsaiás is *Régi tudós világ históriájának* nevezi 1802-ben kiadott ókori irodalomtörténetét). Változik azonban, mint ezennel meglátjuk, a *„magyar* irodalom" meghatározása.

Pápay ui. így folytatja: tudományt előadni csak a nyelv segítségével lehet; a „nyelv állapottya" tehát szorosan egybe van kapcsolva a literatúrával. A nyelv pedig, mellyel a literatúra él, vagy anyanyelve a nemzetnek, vagy idegen. „Ehez képest a' Literatúra is vagy *nemzeti* vagy pedig *idegen;* ha t. i. az a' nemzetnek tulajdon anyai nyelvénn foly, *nemzeti*, más külömben *idegen* avagy külföldi: mint p. o. Magyar Hazánkban a' Deák Literatúra."[173] Legközelebb való célja a literatúrának „az oktatás"; az oktatás pedig azt akarja elérni, hogy „mind lelkünket, mind testünket általlyában, mind különösen polgári állapotunkat tökélletesebbé tegyük, 's ennél fogva bóldogságunkat, mellyre teremtettünk, a' mennyire lehetséges, még ez életben is elérhessük". Kötelesek hát az oktatást előmozdítani a nemzetek. Legfoganatosabb az az oktatás, mely nemcsak némely polgárokra, hanem éppúgy, mint a természeti és polgári kötelezettségek, „általlyában minden személyekre" kiterjedhet. Ez pedig csak a nemzeti nyelven mehet végbe, és így „mind azon tudományoknak és mesterségeknek, mellyek a' Nemzetet bóldogítyták, legegyenesebb, legrövidebb, 's legkönnyebb úttya egyedűl a' Nemzeti Nyelv. Úgy de azt értjük mi a' Nemzeti Literatúránn, melly a' Nemzetnek tulajdon Anyai Nyelvénn való oktatását veszi tzélúl. Bizonyos igasság tehát az is, hogy nem az idegen, hanem a' Nemzeti Literatúra segíti legkönnyebben, 's legfoganatosabban a' Nemzetnek tökélletesedését, és bóldogúlását."[174] Így tehát maga a „természeti okosság" meggyőz arról, hogy az ellenkezően cselekvők (akik ti. deákul írnak) eltévesztik a tökéletesedésre vezető utat.

Általános boldogság és tökéletesedés mint végcél — eszközül hozzá tudomány és oktatás az anyai nyelven, vagyis „nemzeti literatúra": ugyanazon, a felvilágosodás eszmekörében mozgó, s az irodalmat más, általánosabb célnak alárendelő gondolatmenet ez, aminőt Bessenyeinél ismertünk meg. Pápay csak aprólékosabb körültekintéssel, szinte ügyvédileg logikus részletezéssel fejti ki. Tudományos

[172] Pápay Sámuel: *A' magyar literatúra' esmérete.* Veszprém 1808. 1. lap.
[173] Uo. 3.
[174] Uo. 3—4, 5, 7.

tárgyalás elvéül teszi meg az irodalom azon új fogalmát, melynek megvalósítására kora törekedett. S hogy mennyire agitatórius jellegű az ő fogalmi meghatározása, azt nemcsak a közölt vázlatból érezhetni: *Bévezetése* első, második, harmadik, negyedik ellenvetésükből is kiforgatja azokat, kik a nemzeti nyelv egyeduralmát nem helyeslik vagy éppen károsnak tartják.

Ami a literatúra „nemzeti" jelzőjét illeti, nyomatékosan hangoztatnunk kell, hogy az nála is még csak nyelvi, s nem valamely bensőbb, erkölcsi egység határozmánya: „a' Nyelv lévén tehát az a' Nemzeti tulajdonság, melly az egy-Nemzetbélieket szoros egygyességben 's szeretetben tartván, azoknak Nemzetiségét is fenntartya".[175] A nyelv e felfogás szerint biztosítéka a nemzetiségnek („nyelvében él a nemzet!"), s a kor — a nemzetiség fogalmának mélyebb vizsgálata nélkül — megelégszik biztosítéka szemmel tartásával. A „nemzeti literatúra" szólam azonban ki van mondva, tudatosításához az első lépés megtéve, s csak idő kérdése most már, hogy egész tartalma megvilágosodjék.

Említettem, hogy Pápay irodalomfogalmában már a szépirodalomra is jut némi figyelem a tudomány mellett. Elég lesz egy idézet tőle ennek igazolására: „Ne hígygyük, hogy merő tudományos munkákat kellene írnunk nyelvünk' gyarapítása végett. Azok tsak tudósoknak valók, 's a' nemzet' nagyobb részét kiszoríttyák a' Literatúrai kerületből, holott ennek is jussa vagyon magát a' szükséges és hasznos esméretekben gyarapítani. Nagyon meg van ott szorúlva a' Literatúra, a' hol azt tsak egynehány parókás Filozofus űzi az olajos méts mellett, 's a' hol a' közép és alsó rend, 's az aszszonyi Nem, éppen nem olvashat. Dugonics semmivel sem tett kevesebbet Etelkájával, Arany Perettzeivel, Jeles Történeteivel, Gyapjas Vitézzeivel 's több efféle munkáival a' Magyar Literatúra' előmozdítására, mint a' mélységes Tudákosságával."[176] Amit azonban könyve végén ily határozottan kimond a „több efféle", ti. szépirodalmi munkáknak a tudományosakkal való egyenjogúságáról, bevezetésként adott elméleti fejtegetéseiben nem tudja azt kellő világossággal érvényesíteni. Sem elkülöníteni, sem egységbe olvasztani nem tudja ott e kettőt, bizonyságául annak, hogy a kor közfelfogásában sem ment még végbe teljesen a puszta szépirodalmiság önállósítása. Most is rajta még a „tudomány" palástja, de kezdi már kényelmetlenül érezni magát alatta.

Elméleti bevezetésében van ugyan egy részlet, melyben felületes szemlélet a szépirodalmiság szentesítését láthatná. A „literatúra" szó különböző alkalmazásait sorolván fel, s megemlítvén elsőül „szakirodalom" jelentését (teológia, muzsika stb. literatúrája), így folytatja tovább: „*Néha pedig a' Literatúránn különösen tsak a' Szép Előadás' tudománnya értetődik*", mely „*főképpen a' Nyelvel való szép előadást*, úgymint a' *Rhetorikát a' Stílusnak minden nemeivel*, és a' *Poézist* foglallya magában"; minthogy pedig e szép előadás tudománya magának a nyelvnek fundamentumos ismerete nélkül nem gondolható, a literatúrának ezen utóbbi értelmében „a' nyelvnek tudományos esmérete is befoglaltatik".[177] Tévedés volna a „szép előadás" és a „Poézis" szavakból azt hinni, hogy az idézett mondatokban a költészet s általában a szépirodalom van belefoglalva a „Literatúra" körébe. Korántsem az, hanem — mi figyelmesebb átolvasásra azonnal kiviláglik, s mi a „Historia Litteraria" tudományának külföldön több százados hagyománya már ekkor — a nyelvről, a szép előadásról, a költészetről szóló *tudományok:* a nyelv-

[175] Uo. 11.
[176] Uo. 469.
[177] Uo. 29.

tan, a stilisztika, retorika és poétika. (Pápay is poétikát ért a „poézis" szón, az akkori iskolai szokás szerint.) Régi felfogás, hogy a költészet nem közvetlenül, hanem csak a felőle szóló tudomány érdeméből kerülhet szóba a literatúra történetében.

Meghatározása tehát nem lép ki a „tudomány"-fogalom köréből, sőt amennyiben a szépirodalmiság némi sejtelme érvényesül benne, az is a felőle szóló tudománytól szerez menlevelet. E fő-fő tekintélyt sohasem veszti el szeme elől, sőt mihelyt meghatározásában lazulást érez a tudományhoz fűző kötelékeken, egy fordulattal legott feszesebbre húzza azokat: „A' Literatúrának ezen utóbbi értelmében a' nyelvnek tudományos esmérete is befoglaltatik, 's innen van, hogy *Literátoroknak* is leginkább (!) azokat a' *Tudósokat* szoktuk mondani, a' kik a' nyelvnek és a' *szép Előadásnak* tudományos esméretére jobban ráadván magokat, ebben való járatosságokat írott Munkáik által tették nyilvánságossá (tehát mint ma mondanók: szépírók), ámbár (!) a' Literátori nevezet közönségesen (!) minden tudománybéli Könyvírókra is kiterjesztetik."[178] Ez az *ámbár* sehogy sem fordítja elénk világosabban a gondolat súlyát; s a *leginkább* meg a *közönségesen*, ha egymáshoz akarjuk mérni, szintén zavarba ejtenek.

Mindamellett nem a kifejezésből, hanem a gondolatból hiányzik itt a teljes világosság, mégpedig nemcsak Pápaynak, hanem egész korának irodalmi tudatából, mely még teljesen el van fogódva a literatúra szó régi „tudomány" jelentésében, s az újabb fejlődményt, a szépirodalmat csak mesterkedő gondolatmenettel tudja beleértelmezni e feszélyező meghatározásba.

Ismertetett gondolatmenete és fogalmi definíciója alapján meghatározza most már „a magyar literatúra tudományának" tárgyát és feladatát. Magát e tudományt nem nevezi irodalomtörténetnek, „historia litterariá"-nak, s nem is nevezheti, mert hiszen fogalmi megalapozása az írott művek történeti rendjének feltárásán kívül más, nem történeti jellegű, s nem csupán írókra és egyes művekre vonatkozó fejtegetéseket is feladatává tesz. Vagy a most idézett körülírással nevezi meg szaktudományunkat, vagy pedig (mint könyve címlapján is) „a magyar literatúra esmérete" névvel jelöli, vagy röviden csak magyar literatúrának mondja. *Tárgya* pedig e „különös új tudomány"-nak nemcsak a magyar nyelven űzött írástudás, hanem — mi föntebbi fejtegetéseiből szükségképp következik — magáról a magyar nyelvről, a magyar nyelvbeli szép előadásról és költészetről szóló tanok is; oly tudomány ez Pápay meghatározása szerint — *„melly a' Magyar Nyelvnek 's Irástudásnak mind természeti mind történeti állapottyát, az írásbéli Előadás' minden nemeire való alkalmaztatással adgya elő"*.[179] Három részből állana így a literatúra tudománya: első része a magyar nyelv eredetéről s természeti tulajdonságairól tanít, a második a magyar írástudás történetét adja elő, a harmadik pedig az írásbeli szép előadásról szól, példákkal világosítva. Állana — mondom; valójában csak a két első rész van meg Pápay könyvében.

A tankönyvnek szánt munka *egy új típust* képvisel eszerint szaktudományunk történetében, amennyiben a voltaképpeni irodalomtörténetet nyelvtan és stilisztika (retorika, poétika) kötelékébe állítja. A típus csak nálunk új; a németeknél Morhof kezdeményezte, kinek *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* című munkájában (1682) nyelvtörténet, irodalomtörténet és poétika először szerepel együtt. Hogy Pápay e típusnak melyik képviselőjét ismerte s esetleg

[178] Uo. 29—30.
[179] Uo. 31.

követte — nincs még kimutatva. Művének nyelvtudományi részét azonban ne képzeljük rideg értelemben vett nyelvtannak, van abban nyelvtörténeti és stilisztikai anyag is; van nyelvünk képességeinek feltárására való hazafias törekvés és állandó agitatórius szellem, mely a kor nyelvkérdéseinek tisztázásában tevékenyen részt vesz, lehetőleg józan középúton haladva az egykorú v.ták végletes álláspontjai közt. — Észrevette tán az olvasó, hogy mai középiskolai tanításrendszerünk a nyelvtan, stilisztika, retorika, poétika és irodalomtörténet egymásutánjában a Pápay-féle „literatúra"-típus tanrendszerét valósítja meg.

Ami magát *a tulajdonképpeni irodalomtörténeti* részt illeti, három„ időkerület"-re osztja anyagát, a reformációt s II. József trónraléptét jelölvén ki osztópontokul, de ez időkerületeken belül századonként ismertetve a nemzeti nyelvű írástudás állapotát, legrészletesebben a maga koráét. A majdnem 500 lapra terjedő könyvnek mintegy csak ötödrészét foglalja le e történeti áttekintés, mely egyöntetű elbeszélő modorban van ugyan előadva, de az írókra s művekre vonatkozólag csaknem oly leltárszerű, mint Wallaszky műve, bár csupán a magyar nyelvűségre korlátolt anyagában amazénál már jelentékenyen gazdagabb. A történeti áttekintést még két szakasz követi. Az első a magyar nyelvű literatúra „terjedtségét" kívánja áttekinthetően bemutatni, s ezért *szakonként csoportosított jegyzéket* nyújt történeti rendben a magyar könyvekről (vallás, polgári igazgatás, természettudományok, filozófia, stb.). A második pedig „a magyar literatúra *előmozdításáról*" szól, kifejti gyarapodása eddigi akadályait, megjelöli fejlesztése eszközeit.

A magyar nyelvűség nemcsak rendszerező elv neki, hanem aktuális érdek, hőforrás, mely lelkes melegséget lobogtat végig az egész tudományos művön. Szaktudományunkban ugyanazt a változtatást hajtotta végre, melyet tárgyán korának irodalma eszközölt. Korszerű elfogultsággal megcsonkította a múlt hagyatékát, elejtvén belőle a nem magyar nyelvűt. Kora nyelv szerint nemzeti irodalmat, ő a nyelvi érdeknek alárendelt nemzeti irodalomismeretet kezdeményezett.

Munkája 1808-ban került világ elé, de már jóval előbb fogott hozzá. Maga beszéli el, hogy félre is tette volt készülő művét, mert arról értesült, hogy Révai Miklós is készül közrebocsátani azt a „Literatúrát", melyet egyetemi tanítványai számára készít. Révai 1807-ben meghalt, s kéziratihoz Pápay nem juthatván hozzá, bevégezte s most már kiadta rég heverő művét.

Révai valóban írt irodalomtörténetet 1805 körül, de nem fejezte be egészen; életében semmi sem jelent meg belőle; egy részét a *Tudományos Gyűjtemény* tette közzé 1833-ban, egész első kötetét pedig a *Régi Magyar Könyvtár*ban Rubinyi Mózes adta ki.[180] A három kötetre tervezett nagy mű ugyanazon irodalomtörténet-típust képviseli, mint a Pápayé, s ez egyezés aligha lehet véletlen. Pápaynak valószínűleg volt részletesebb értesülése Révai tervéről.

Révai három kötetre tagolt nagy művének *A magyar deákság* lett volna a címe. Első kötete: *A magyar deáki történet;* ez két részre oszlik: egyik részében a magyar nyelv eredetéről, régiségéről s atyafiságáról értekezik, másikban adja a voltaképpeni deáki, azaz irodalomtörténetet, előbb a hunnok deákságáról, majd a magyarokéról szólván a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig. Nyomtatásban eddig csak ez első kötet ismeretes. Második kötete: *A magyar szép toll* (vagyis stílus) — „főképen Adelung után", mint Révai maga megmondja — kéziratban

[180] Révai Miklós: *A' magyar deáki történet.* Kiad.: Rubinyi Mózes. Bp. 1912. (Régi Magyar Könyvtár 29.)

majdnem egészen elkészült.[181] Harmadik kötete *A magyar beszédnek példái a jelesebb írókból* címet viselt volna, és stílnemek és korok szerint rendezett stilisztikai példatárnak készült. E tervrajznak a Pápayéval való rokonsága minden további fejtegetés nélkül is kitetszik.[182]

Irodalomtörténeti töredékének (I. kötet második része), mely csak az őskort s a nyelvemlékek korát öleli fel, rendszerező elve is azonos a Pápayéval, amennyiben ő is csak a magyar nyelvű emlékekre szorítkozik. Hogy a literatúra szót ő deákságnak fordítja, s mily helyes érzékkel a történelmi igazság iránt, arról már szólottunk. Lássuk még röviden fogalmi meghatározásait. Literatúra — vagyis deákság — szerinte annyi, mint *írástudás és a tudományokban való járatosság.* „Historia litteraria", vagyis deáki történet pedig „az ollyan elbeszéllés, melly valami nemzetnek írás tudását, 's a' tudományokban való járatosságát fejtegeti". Szokás ezt *tágasabb* értelemben is venni, s belefoglalni „nem csak a' hazai, hanem egyéb nemzeti nyelven, kiváltképen a' Latánon szólló tudományokban való jártasságot is". „Illyen Deáki Történeteink — jegyzi meg Révai — vagynak már elég felesen. A' mí mezőnk nem terjed annyira. Csak egyedűl a' Magyar nyelven szólló deákságról beszéllünk."[183]

Szintén nem önálló irodalomtörténet az a kis futólagos vázlat, melyet *A magyar literatura történetei* címen 1814-ben közölt Kazinczy tollából az *Erdélyi Muzéum.* Ez ui. csak részlet a nagy írónak úgynevezett *Tübingai pályaművéből*, melyet *A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől* címen még 1808-ban megírt.[184] Az ő áttekintésének is az a célja, hogy nyelvünk fokozatos előmenetelét vázolja; s nyelvi szempontja érteti meg, hogy az annyira magasztalt Mátyás királyról korholólag szól: „nem birt annyi bölcseséggel s hazai szeretettel — ezt írja felőle —, hogy a nép énekeit, mint Nagy Károly a franciákéit, feljegyezni parancsolta volna, s Budai igen gazdag Bibliothekájában nem találtatott eggy magyar könyv is."[185] Elődeihez képest nevezetesebb újdonság alig található az 1814-ben közzétett töredékben, azon az egyen kívül, hogy 1772-t teszi meg határjelző évül. Érdekesebb már e töredék folytatása a *Tübingai pályaműben.* Itt ui. „példányokat", vagyis szemelvényeket ad magyar írókból, többnyire költőkből, „mikből az idegen nyelvünk s literaturánk ismereteit meríthetí". E szemelvényeket aszerint választja ki, hogy „inkább a nyelvet, mint az irókat charakterizálják".[186] Gr. Teleki József egy beszédét, Rájnis, Virág, Baróti, Ráday Gedeon, Dayka, Csokonai, Verseghy, Himfy, gr. Dessewffy József, Orczy, Kis János egy-egy vagy egy-két versét látjuk itt felsorakozni rövid bevezető jegyzések nyomán, melyek nemcsak némely életrajzi adatokat közölnek az illető írókról, hanem kritikailag megvilágítják irodalomtörténeti jelentőségüket is. Az írói egyéniség és ízlés szempontjaival egészül ki ekként a nyelvi szempontú történeti áttekintés. Kétségkívül Kazinczy lett volna leghivatottabb egy kritikai szempontú irodalomtörténet megírására. S egy ilyennek elemeit meg is találni részint az említett bevezető jegyzésekben, részint pedig önállóan megjelent apróbb cikkelyeiben. *Tübingai pályaműve* egészben véve emlékeztet arra az irodalomtörté-

[181] Révai Miklós: *A magyar szép toll.* Kiad.: Éder Zoltán. Bp. 1973.

[182] Révai tervezetét l. az *Elaboratior Grammatica Hungarica* III. kötetének Simonyi Zsigmondtól közzétett akadémiai kiadásában. 1908. 341—342.

[183] Révai Miklós: *A' magyar deáki történet.* Kiad.: Rubinyi Mózes. Bp. 1912. (Régi Magyar Könyvtár 29.) 58.

[184] Kiadta Heinrich Gusztáv. Bp. 1916. (Régi Magyar Könyvtár 37.)

[185] Uo. 151.

[186] Uo. 155—156.

net-típusra, melyet Pápay és Révai képviselnek. Van benne egy „nyelvtudományi"-nak mondható, az anyanyelv történeti viszontagságait is ismertető első rész, egy irodalomtörténeti áttekintés és egy történeti szempontú példatár. De az ő műve nem tudományos kézikönyvül készült, hanem mintegy *vitairatul* a latin ellen s a magyar mellett; annál jellemzőbb a tudományos kézikönyvekkel való szerkezeti rokonsága — ez utóbbiakra.

A magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelését sürgető, tehát gyakorlati célzatú pályamű meg a tudományos rendszerezésű irodalomtörténet: ebben a korban közeli rokonai egymásnak; az anyanyelv szempontja, agitatórius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi mind a kettőt. „Pályaírásomnak — mondja Kazinczy — egész ideája, igen is, *csak a' Nationalismus*. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek."[187] Viszont Pápay: „Benyujtom azért munkámat a' Magyar Minerva' oltárára, azzal a' belső szent érzelemmel, hogy áldozat tételemben hazafiúi kötelességemet olly híven tellyesítettem, a' mint gyenge tehetségemtűl kitelhetett" — „kedves nyelvét, édes hazáját, szerette nemzetét" óhajtja megdicsőítve látni honfitársai literatúrai munkássága által.[188] Az a nemzeti érzés és „haza-szeretete" a forrása e kor irodalmának s irodalomtörténeteinek egyaránt, melyről már Báróczi oly szépen szólt *Védelmeztetett magyar nyelvé*ben, amelynek meghatározásával kezdi pályaművét Kazinczy, bátran kimondván felőle, hogy „nem rettegi az az értelem itéletét, de nem vár annak felszabadítása s javallása után" sem; ugyanazon hazaszeretet, melynek — szintén Kazinczy szerint — „eggy része a' nyelv' szeretete".[189]

A magyar nyelvűség irodalmi tudata nem eredményezett tárgyilagos múltszemléletet ez önálló megnyilatkozásaiban. Nem tudományos meggondolás, hanem élő energia jelölte ki ez irodalomtörténetek rendszerező elvét. A jelen iránti érdeklődés azonban mindenkor egyik fő ösztönzője volt és marad a történeti tudományoknak, mert bár elfogultsággal, múltcsonkítással jár, megtalálja legalább egy ponton kapcsolatát a múlttal, melytől egyébként elszakadt, s azt a maga egyoldalú szempontjából oly lelkes odaadással kutatja át, minőre csak az aktualitás vonzóereje képesít.

E kor irodalmának kölcsönzött jellege szükségképp előidézte a régivel való szakítás tényét. A Bessenyei által megindított fejlődés — mint láttuk — nem volt egyenes folytatása az addiginak. De csakhamar, s éppen a magyar nyelvűség révén, felébredt figyelme a régiség iránt, s pillanatnyi megfeledkezését a hagyományra való munkás, tartós visszaemlékezéssel kárpótolta. Tanúi a tárgyalt irodalomtörténeti művek. A nagy férfiú, ki ezt a múlthoz való kegyeletes visszahajlást megindította, s aki nélkül e kor irodalmi képe fölöttébb csonka maradna, Révai Miklós volt. Nemcsak a nyelvtudománynak vágott új utakat, fontos helyet tölt be az irodalomban is. Míg egyfelől hathatósan támogatta a modern törekvéseket (akadémia), s egykorú írók kiadásában tevékenykedett: elmerült a múlt emlékeinek vizsgálatába, s magyarázta, terjesztette. „A' tiszteletes régiség — írja töredékes irodalomtörténetében —, valamint egyebekben, úgy a' nyelvben is, igen gyönyörködtető. El telünk édes örömmel, ha a' távulabb való száza-

[187] *Kazinczy levele Berzsenyihez* 1809. máj. 25. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése VI.* Bp. 1896. 381.

[188] Pápay Sámuel: i. m. XII—XIII. lap *(Az olvasóhoz)*.

[189] *Kazinczy levele Kis Jánoshoz.* 1808. VI. 2. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése V.* Bp. 1894. 472.

dokból hallhatjuk hazai nyelvünket."[190] Már 1783-ban magyarázatot írt legrégibb nyelvemlékünkhöz, a *Halotti Beszéd*hez. *Költeményes Gyűjteményt* tervezett régi és új kiválóbb írók sorozatos kiadására, de csak Faludit, Orczyt, majd Orczyt Barcsayval sikerült kiadnia. *Elegyes verseihez* (1787) hozzácsatolta a *Pannóniás éneket* s Apáti *Feddő énekét*, *Magyar deáki történetében* pedig először nyújtott összefoglaló képet addig felkutatott nyelvemlékeinkről. A nyelvrégiség tisztelete, melynek e korban ő a legöntudatosabb képviselője, jelentékeny ellensúly gyanánt érvényesült a nyelvújítás küzdelmeiben, szemben a nyelvszokás kánonával, mit Verseghy, s az írói kezdemény szabadság-tanával, mit Kazinczy hangoztatott. Hatása kiegészíti, sőt ellenőrzi a Kazinczyét. A nyelvtörténet tanulságaiból törvényeket von ki, mik féket vetnek a könnyelmű és korlátlan újításnak: az újítás korában fenntartja a kapcsolatot a hagyománnyal.

Rajta kívül mások is munkálkodtak a magyar nyelvű hagyomány életre keltésén. Pray már 1770-ben közreadta *Szent Margit életét*, Sajnovics ugyanakkor az egész *Halotti Beszéd*et a *Demonstratió*ban. Dugonics a *Pannóniás éneket* nyomatja le *Etelkájában* (1787), s Gyöngyösi műveinek adja addig legteljesebb s kritikai kiadását (1796). Van már e korban szemelvényes gyűjtemény is régibb s egykorú magyar írók verses és prózai műveiből: *A' folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példáji mellyeket a' tanúló ifjúságnak hasznára öszve-szedegette Nagy-Aytai Cserei József* (1790—1791). Ez is közli többek közt a *Pannóniás éneket*. 1794-ben válnak ismeretessé Mikes *Törökországi levelei* Kulcsár István kiadásában. Sándor István, az „első magyar bibliographus", a *Sokféle* széles látókörű, fáradhatatlan szerzője Heltait (1789), Apáczait (1803)[191] — Batsányi a korán elhunyt Ányos Pál műveit (1798) — Virág Benedek Telegdi négy prédikációját (1803) — Kazinczy Sylvester nyelvtanát (1808), Báróczi minden munkáit (1813—14), Dayka költeményeit (1813), Zrínyit (1817) — Márton Csokonait (1813) — Batsányi Faludit (1824) kelti új életre. Horvát István a *Tudományos Gyűjtemény*ben közzéteszi Révai *Magyar deáki történetét* (1833), s két év múlva ugyanott tanulmánysorozatot indít *A' Magyar Nyelv régi Maradványairól*, gondosan összeszedvén nyelvemlékeinket, melyeknek száma Révai óta jelentékenyen meggyarapodott. Egyre-másra előkerülnek a rég feledésbe ment kéziratos irodalom emlékei, a legújabb irodalom kezet fog a legrégibbel, a nyelvemlékek gyűjteményes kiadását már 1838-ban megindítja az Akadémia *(Régi Magyar Nyelvemlékek)*, s majd 1874-ben kezd belőlök újabb, teljesebb sorozatot *(Nyelvemléktár)*. Időközben új leletekkel gyarapszik az irodalmi hagyomány: a *Königsbergi Töredék* 1864-ben, a *Gyulafehérvári distinctiók* nemrégiben, az *Ómagyar Mária-Siralom* éppen napjainkban, Balassi világi lírája 1874-ben kerül napfényre, s Szilády Áron 1879-i (akadémiai) kiadásával jelenik meg egész terjedelmében. „Jődögélnek elő" a kéziratos énekeskönyvek is, és a régi magyar világi költészet képe nem sejtett arányokban bontakozik ki belőlök. Szilády Áron szerkesztésében indult meg a *Régi Magyar Költők Tára* (1877-től kezdve), s folytatódik a mai nehezebb viszonyok között is. Általában a „Tudós Társaság" az, mely tisztéhez híven a magyar nyelvű hagyomány napfényre hozatalában a legállandóbb buzgalommal vesz részt.

Az irodalmi tudat első, legrégibb jelentkezése is mindmáig tartó, bár elmosódott nyomokat hagyott volt felfogásunkban, mint azt annak idején megállapítottuk. De erősebben, mondhatni teljes épségben megmaradt az irodalom fogalmának

[190] Révai Miklós: i. m. 81.
[191] Vö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 551—554. *(K. H. J.)*

azon szűkítő határozmánya, mely Bessenyei programjának szolgált központi elvéül: a magyar nyelvűség követelménye. Ma már csak magyarul írt műveket tekintünk irodalmunkba tartozónak, s ha egy-egy rendkívüli esetben, mint pl. Széchenyi *Blick*jére nézve, szíves örömmel teszünk kivételt, más nagy érdek lebeg szemünk előtt: gondolat és érzés oly magyar eredetisége, mely áttöri az idegen nyelv korlátait. Ehhez az állásponthoz azonban csak egy újabb korszakos lépéssel jutott el irodalmunk. Mielőtt azzal megismerkednénk, mutassunk rá még befejezésül némely következményeire a magyar nyelv kizárólagos uralomra juttatásának s a deák detronizálásnak. Mellőzöm ezek közül a politikaiakat (minő a nemzetiségi kérdés kiéleződése), s csak a magunk területén kívánok maradni.

Az a körülmény ui., hogy az irodalomtörténet legott végrehajtotta egész anyagán azt a szűkítést, amelyen az irodalom akkori fejlődése átment, nem maradhatott következmények nélkül az irodalmi műveltség szempontjából. A hagyomány erőszakos megcsonkítását, a latin nyelvű hazai irodalom végleges elejtését ma is sínyli közműveltségünk, mert a latin elejtésével elzártuk magunktól műveltségünk genetikus ismeretének egyik fő forrását. Innen laikus közönségünk (— „Nem az ingujjra vetkezettet Értvén csupán e név alatt" —) magyar műveltségének rövid gyökerűsége, ingatagsága, legjobb esetben egy évszázad vastagságnyi történelmi talaja. Az évezredes magyar csak utóbbi száz esztendejét képes külön szaktanulmány nélkül közvetlenül megismerni műveltsége múltjának. Semmi kétség: a latint, épp a nemzeti műveltség kiterjesztése érdekében, le kellett szorítani addigi polcáról. Ennek meg kellett lenni. De gondoskodtunk-e káros következményei elhárításáról? A hazai latinság — s főképp a történetirodalom — főbb termékeinek magyar fordításokban való elterjesztéséről, a nemzeti nyelvű műveltség tárházába való beiktatásáról? Irodalomtörténeteink nem hagyták-e teljesen homályban ezt a latin nyelvű hagyományt egész a legújabb időkig? Van-e csak *egy* szakemberünk is, ki annak teljes anyagáról számot tudna adni nekünk? Múltunk ez integráns darabja idegenebb ma nekünk akár az ófrancia epikánál. Régen az iskolázott magyar legalább hozzáférhetett: ma a művelt ember is el van zárva tőle.

Iskoláinkban tanítják ugyan a latint, s Pápay Sámuel sem kívánta onnan kiirtani: „Éppen nints ... olly balgatag szándékunk, hogy Magyar Hazánkból a' deák nyelvet egészen kiűzzük. Szükséges annak tudása az Egyházi Rendnek, az Ország' fő Tisztviselőinek, a' Bíráknak, Prókátoroknak, 's mind azoknak, kik különösen a' Tudományokra adgyák magokat. Taníttassék hát az, a' mennyire szükséges, ennekutánna is Oskoláinkban szint úgy, mint más Európai Nemzeteknél." S valóban így taníttatik: mint minősítési kellék bizonyos pályákhoz, de nem mint saját műveltségünknek évszázadokon át kiváltságos nyelve.

Az irodalomra nézve ellenben roppant horderejű lett az anyanyelv uralomra juttatása. Az irodalomnak az a demokratizálása, mely a reformációval tette meg első, jelentékenyebb lépését, most vált véglegesen lehetővé. Teljes, valóban „nemzeti" szétterjedését egyelőre gátolta ugyan az irodalmi nyelvnek — ha szabad így mondanunk — kiskorúsága, mi miatt még idegen mintákhoz kellett előbb iskolába járatni, élettől elszakadt műnyelvvé kiképezni. De az a fordulat, melyet következő fejezetünk lesz hivatva megismertetni, eltünteti ez akadályokat; nyelvrégiség, egyéni újító kezdemény és általános nyelvszokás összebékülnek benne, s akkor a nemzeti irodalmi nyelv gáttalanul szétviheti még alsóbb rétegekbe is az irodalmi műveltséget.

A deákkal való szakítás volt egyszersmind az irodalom lassan fejledező új fogalmának leghatékonyabb kisarjasztója. „A' *Tudományokat* tekintvén —

mondja Pápay — igenis megengedgyük, hogy azoknak tellyes virágoztatására szükséges a' deák nyelvnek tudása, ... de tsak azokra nézve, kiknek kedvek, 's szándékok vagyon magokat a' Tudományokra szentelni."[192] A literatúrában *már régen egyéb is volt a tudományon kívül, de az is tudománynak szerette* nevezni magát. Most már az igazi tudomány a deák nyelv hatáskörébe utaltatik ki, az az „egyéb" pedig, mi nem más, mint a mai értelemben vett szépirodalom, a nemzeti nyelv birodalmába kerül. A régi irodalom kiváltságos nyelvével való szakítás szakítást jelent ez irodalom lényegével is; és amint a rendi alkotmányt, úgy a „tudomány" értelmű irodalmat sem lehetett volna latin nyelven eltemetni. A nyelvcserével — a fentebb már ismertetett ingadozások után — csakhamar ki kell alakulnia az irodalom új, „szépirodalom" fogalmának is. És akkor Bessenyei „profán" programja valóra válik.

A szépirodalmiság korlátlan elismertetése azonban öncélúságát jelentené az irodalomnak, s még most és még jó ideig ezért is késlekedik. A Bessenyei—Kazinczy-kor felfogása szerint az irodalom nem önmagáért van, hanem — mint a nyelv művelője és fenntartója — a nemzetiségért. A magyar deákság korában a tudománynak volt, az új magyar irodalom korában a nemzeti érdeknek lett alárendelve az irodalom. S épp ez alárendelést teszi lényegibbé a fejlődés azon következő lépése, melyet vele együtt most már fejtegetésünk is megtenni készül.

II. AZ EREDETISÉG PROGRAMJA

1. A KÖVETELMÉNY FÖLVETÉSE

[Ne higgyük, hogy most egy csapásra új korszakba lépünk, s a megelőzőt végképpen lezártuk. Nem egymást felváltó korokat fognak át elkülönülő fejezeteim, hanem a fejlődést létesítő tényezők, irodalmi vezéreszmék felléptét követik nyomon, olyanokét, melyek életbeli szerepe többé meg nem szűnik. Kezdeteik felismerhetők, forrongásuk ideje egész évtizedeket erősen jellemez, lehiggadásuk, végleges meggyökeresedésük fázisa is megállapítható; de nem felváltói egymásnak; nem épületekhez hasonlók, melyeket felrakunk, ledöntünk, s mással pótolunk — hanem ágakhoz, melyek egymásból hajtanak ki, s a gyökérből felszívódó nedvet továbbjuttatják egymáshoz. A magyar nyelvűség elve, azért, mert új ágat sarjasztott, korántsem halt ki; az új ág, az eredetiség elve csak tovább specializálja a törekvést, mely amazt is éltette: a „nemzeti" irodalom megvalósítását. Egy új jeggyel szorítja meg, új követelménnyel komplikálja a „magyar irodalom" azon meghatározását, mely Bessenyei, Pápay, Kazinczy felfogását jellemezte. Az irodalmi tudat fokozatos megvilágosodását, az irodalom meghatározó jegyeinek fokozatos szaporodását kísérik nyomon fejtegetéseim. De azért a korfelosztástól sem fogok elzárkózni, csak bevárom a maga idejét, mikor ui. együtt mérlegelhetjük majd mindazon tényezőket, melyek az irodalmi jelenségek korszerűségét meghatározhatják.]

Bessenyei irodalmi programját csakhamar egy másik követte, a magyar nyelvűségen belül újabb korlátot vonva az irodalom fogalmának a meghatározásába.

[192] Pápay Sámuel: i. m. 25.—27.

Ez új program első hirdetője: Kármán József; elve: tartalmi eredetiség; a nyomában kialakuló irodalmi tudatnak tudományos képviselője: Toldy Ferenc.

Kármán József, ki először szólalt fel a fordítások túltengése ellen és az írói eredetiséget sürgetőn, rendkívüli jelenség irodalmunk történetében. A korán elhunytak, az Ányosok, Szentjóbi Szabók és Dayka Gáborok — Toldy szavával: a „huszonnyolc évesek" virágjában letört írói pályája jutott osztályrészül őneki is. Jön s eltűnik hirtelen, s az ő gyors átfutásától fényes az 1794-es év. Ád egy kis remekművet, mely kvintesszenciája a maga műfajának, a szentimentális regénynek; közzétesz egy irodalmi programot, mely a legmélyebbre ereszkedő elméletek egyike az új korszak reggelén; s teremt oly stílust, mely magyarosságra és természetes könnyedségre korát jelentékenyen megelőzi.

Irodalmi programja, melyről szólani kívánok, az *Urániá*ban jelent meg, *A' Nemzet' Tsinosodása* címen, s mint megállapították, „Herder fajpszichológiáját nálunk először alkalmazza a szellemi élet vizsgálatában", mit némely részleteinek Herder *Fragmentéi*vel való, csaknem szó szerinti megegyezése is tanúsít.[1]

Kármán végcélja ugyanaz, ami a Bessenyeié volt, a *közboldogság;* eszközül ehhez ő is a *tudományt* tekinti, s a tudomány hathatós terjesztésére csak a *nemzeti nyelvet* tartja alkalmasnak. Irodalmi programja tehát szintúgy a felvilágosodás elvi kezdetei közé illeszkedik, mint a Bessenyeié. Hol hát a különbség Bessenyeihez képest? Ott, hogy Kármán már vagy két évtized irodalmi gyakorlatára tekinthet vissza, s módjában van megítélni, vajon e gyakorlat jó úton jár-e a kitűzött célt nézve; s minthogy e kérdésre tagadólag válaszol, egy új, helyesebb utat kell — ugyanazon cél érdekében — megjelölnie. Tagadólag azonban azért válaszol, az addigi gyakorlattal azért nem ért egyet, mert ő már újabb áramlatok sodrába került, melyek a nemzetközi tendenciájú felvilágosodást magát is mind erősebben a nemzeti eszme szolgálatába rendelik. Ő már azon nemzeti reakció hullámverése után érkezik, melyet II. József idézett fel maga ellen. Másfelől pedig Bécsből jön ugyan ő is, de nem a Bessenyeiek Bécséből, s nem a Voltaire-féle felvilágosodást és francia klasszicizmust hozza haza magával, hanem — azzal némiképp már elkeveredve — a Herder-féle újabb irodalomfelfogást, mely a nemzetenkénti eredetiség (s ezzel a nemzeti régiség és népköltészet) eszményét uralja. Bizonyos irodalmi nacionalizmus szellemétől van ő már áthatva. Egyéni tulajdonságai pedig inkább józan valóságszemléletre, mint illúziók ábrándos ringatására késztetik; programjában szinte nagyobb súlyú a bíráló gondolatmenet s valóságos helyzetünk ismertetése, mint a pozitív célkitűzés. Mindenki másnál, aki Széchenyi előtt kulturális programot állított fel nemzetünk számára, erősebb benne az „önismeret" ösztöne, az önáltatást kerülő szkepszis, mi annál nagyobb lelki energiát jelent, mert egy erős, nemes szenvedély tüzei csapnak ki alóla. Éppúgy lobog benne a „nyelv szeretete", mint bármely kortársában, de már e tekintetben is mennyire jobban látja a nehézségeket: „Itt — úgymond — ezen keskeny Határit is Szülötte Földjének, hány Osztályosokkal (a nemzetiségeket érti) kéntelen feldarabolni szegény Nyelvünk. Nem vítta meg tsak azt a' nagy Viádalt is, hogy eggy *Halotton* (a deákot érti) Diadalmat vett vólna, és ti tsalfa Képzeletek annyira ragadtok!" Szívesen álmodoznék ő is magyar Newtonokról, Shakespeare-ek és Miltonokról, de legott elriasztja magától a kedves képzelgést: „Ha szép Téreinkről felhat édes Nyelvünk a' Havasok' Tetőire és a' Vőlgyekbe, ... ha népes Útszáin és magas Palotáiban Városainknak ez a' Hang fog hallatni;

[1] Pukánszky Béla: *Herder intelme a magyarsághoz.* Egyetemes Philologiai Közlöny 1921. 37.

ha az Élet a' Halálon győz, és a' köz Országlószékek a' Hazának Nyelvén szólnak, akkor, a' kik azt érik, álmodjanak olly szépen, mint én kezdettem, én addig — ébren szomorkodom."[2]

Megbocsáthatatlan hibának tartja, hogy íróink hamis illúziókba ringatják, kényeztetik, hízelkedéssel áltatják a nemzetet. Se vége, se hossza az örömujjongásoknak tudományaink földerült egéről, a világosság hasadó hajnaláról, az édesanyai, hazai nemzeti nyelv és literatúra szerencsés megérkezéséről. Ártalmas ez a szédítés; elhisszük végre a csiklandozó dicséreteket, s renyhe önelégültségbe süllyedünk. Hagyjuk az örökös helyeslést a tányérnyaló szikofantáknak: az igaz literátor ne hazudjon nemzetének, ne palástolja a valót; mondja ki nyíltan, mily messze járunk még a tökéletességtől, mennyire nem ébredt fel nálunk még csak szeretete sem a tudományoknak. „Valljunk Igazat! ott megállapodtunk, a' hol elkezdettük. Eggy kis 'Sibongás, eggy kis Felforrás az egész Dolog' Summája! Augustus' és XIV-dik Lajos' Századjai nálunk eggy Esztendőben be is állottak, el is múltak."[3]

Mielőtt azonban irodalmi félszegségeink rajzolásába fogna, mélyebbre ereszkedik, s alapokait akarja felkutatni művelődésre való csekély hajlamunknak. Valahányszor — úgymond — literatúránkról gondolkozik, egy jó hazafi mondása jut eszébe, mely szerint „a' mi Klimánk ... ellenséges a' Tudományoknak". Kifejti e lehangoló tétel egész tartalmát, mindazon természeti és életmódbeli feltételeket, melyekben fő akadályait látja a tudományoknak. A sötét kép, melyet a földmívelő magyarság „animális" életéről fest, ma is aggodalmas megfontolást érdemel. Van itt erő, tehetség, talán több, mint máshol, s mégis, mi a tapasztalat? Külföldi iskolákat megjárt, nagy műveltségű ifjak hazatérnek ősi mezejökre, s legott valami kimagyarázhatlan változás történik velök; nem kell nekik többé a könyv, csak fegyver, vadkergetés, agarászat; elvadulnak, elméjök megtompul, környezetükhöz válnak hasonlóvá; s ha nagy kivételként — „Demokris Abderaban — nem mindennapi Jelenés" — hű marad egy-egy a maga műveltségéhez, annak jut a legfájdalmasabb sors ... „Rejtekbe' sohajt. És eggy illy Sohajtás, hidjétek el, Égre kiáltó." A mi telekjeinken vegetáló földmívelők nem érzik becsét az ily érdemnek. Igaz, sokszor a szegénység is okozza ezt, mely második rangba teszi a lélek szükségeit; de aki keskeny telkén ily szűkösen él, ne engedje hasonló sorsra jutni számos gyermekeit; nyitva áll nekik az út a tudományhoz, kereskedéshez, nemes mesterségekhez — „és nem méltóbb e hozzájok, jó bírtokos, és tehetős Polgárokká lenni, mint ha azok maradnak a' mik: Nemzetes Betyárok".[4] A földmívelő magyarság fiaiból emelni fel magyar polgári osztályt, tehát műveltségre hajlamosabb réteget: amily okos, mindmáig oly kevéssé megszívlelt tanács.

De a „mezei élet" általában véve is akadály a tudományok terjesztésében. A magános, félreeső, elzárkózott élet elzár a gondolkodástól is; a falu határáig terjed érdeklődésünk, nincs erjesztője a gondolkozásnak. Henye, vad életmód, balítéletek, tudatlanság, vénasszonyi hiszékenység ennek a következményei. Eltikkad ily helyzetben az öngondolkozás ereje, s mások tekintélye igazgat mindent, úgyhogy sokszor egész tájék egy középszerű embert követ. Egyiptomi sötétség borítja az ily rablelkeket, ily elmékben nem talál neki való földre a tudományok szelíd plántája. — A falusi élet továbbá könnyen önhittséget nevel; aki mindig

[2] Kármán József: *A' Nemzet' Tsinosodása*. Uránia 1794. III. 283—284.
[3] Uo. 263—266.
[4] Uo. 267—273.

egyedül beszél, kinek soha senki ellene nem mond, kinek szavát házanépe, béresei, szántóvetői orákulumként tisztelik, az könnyen elhiszi, hogy nincs nála okosabb ember; meg van elégedve magával; amit más szól, ítél, tanít, az felesleg való dolog, s az ő mindentudóságának szükségtelen; vállvonogatva, megvetéssel néz a tudományokra, s e dagályos felfuvalkodottság szintén „szomorú Akadálya a' Tudományoknak". A tiszta ostobaságnál is károsabb a megátalkodott féltudósság. S nincs száma a féltudósoknak közöttünk. Szomjúság az igaz bölcsességre s kiterjedtebb ismeretekre: ritkaság minálunk. „Minek nékem az?" — ezt kérdik minden lépten, s megmaradnak avult szokásaik mellett, sőt tűzzel-vassal kergetik azt, aki megmutatja nekik, hogy jobb volna másképp, mint ahogy van. A féltudós makacsul ragaszkodik sötétségéhez, még élete árán is; állításaiban megmozdíthatatlan; meggyőzés, ok által nem vezérelhető.

A szív az értelmet követi: durva héj borítja azt is; finom rezgései nincsenek, a szépnek érzése idegen benne. Csak vad bacchanáliák és thraciai dühösködések elég hathatósak, hogy felverjék apátiájából. Hogy foghatnának itt lakást a szelíd múzsák, melyek nem szélvészt, csak csendes hullámzást okoznak az érzésben? „A' szép Tudományok elfutnak az illy Vidékekről, a' hol az Erdők 's Hegyek hijába' kékellenek, a' Tsergetegek hijába' hívogatnak az édes Ábrándozásra, a' Mezők hijába terítik ki gazdag Zomántzaikat, és a' hol az egész szép Természet hijába' kiált a' tompa érzéketlen Szíveknek."

„Helyheztetés" (= klíma), nevelés, életmód, temperamentum, szokás — az egész „animalis Élet, melly a' mezei Élettel öszvepárasodott", elzárja a tudomány világosságát. „A' vastag Organumok, sürű Vér, és nehéz Képzelőelme" álmossá, tunyává, indolenssé tesznek; „eltúnyúlt, megkeményedett, és örök halálos Álomba borúlt Értelem", letargia, apátia: mit várhat ezektől a tudomány?[5]

Ami most már a „Litteraturát" illeti, egy meglepő fordulattal tér át reá. Azt mondja ui., hogy a vázolt állapotok nem annyira okai a tudományok fejletlenségének, hanem inkább következései, s azért olyanok, mert nem gyarapodtunk eléggé a tudományokban. Literatúránk ui. letért a maga elé kitűzött útról, s nem a *tudományt* művelte, hanem megelégedett bizonyos „féltudóssággal". S itt Kármán gondolatmenetének egy érdekes láncszeméhez jutottunk el, ugyanahhoz a kényes ponthoz, melyen — mint Pápaynál is láttuk — tudomány és szépirodalom összebékéltetése körül minden rendszerező törekvés csődöt mondott még ez időben. Ő komolyan, betű szerint veszi a „tudomány" szót, s tudomány létesítését tekinti a megindult mozgalom eredeti, de immár elvételt céljának; másfelől jól ismeri a szépirodalom, a tiszta poézis értékeit is. Hogyan fog hát átevezni a századfordulat irodalomelméletének e Scyllája és Charybdise között?

Jól tudja, hogy a „mord ábrázat", melyet a tudományokra ruházunk, egyik fő akadálya közönségessé tételöknek; emiatt szorulnak csak néhány sötét cellába, komor odúkba, s válnak elzárt kinccsé vagy — ami még rosszabb — egy rend monopóliumává. Bizonyos „nyájas Popularitas", kedveltető modor valóban szükséges hozzá. De a középutat megtalálni nem a mi szokásunk. Hogy komorak, kedvetlenek ne legyünk — enyelgők, aprólékosak és gyermekeskedők lettünk. Hátrahagytuk a nyomós tudományokat és pepecselünk. „A' Versek', és Versetskék' Özöne elborította Hazánkat."[6]

Nem ócsárolja ő a poézist, sőt azt tartja a leghathatósabb módnak, mellyel egy nemzet a tudományok tiszteletére rávezethető. „Az Emberiség' Történet-

[5] Uo. 273—282.
[6] Uo. 284—286.

könyvei mindenűtt a' Poézisen kezdődnek", s mindenütt a költés eszközölte a nemzetek szelídülését. (Ez tiszta herderi gondolat.) Áldása hát a poézis a nemzeteknek. A „felséges és érdemes Költők" korántsem akadályai, sőt szövétnekei a tudományoknak. Égi ihlet, tűz az igaz költők ismertető bélyege — „Nem a' kiszabdaltt *Mérték*, nem a' *lebékózott* Rythmus, nem a' *megszámláltt* hang, teszik a' Poétát. ... Lehet írni Verset Poézis nélkűl, és Poéta lehetsz Verselés nélkűl." A szavakból, melyekkel az igazi poétát jellemzi, kiérzik nemcsak méltánylata a költészet iránt, hanem saját meleg költői ihlete is. Távol van hát tőle, hogy kárhoztassa a poézist. De a „valóságos Culturát" nézve csak előkészítő szerepet szán neki, s mintegy édesgetőül, lépcsőfokul tekinti az igazi tudományokhoz. A „litteratura" aktuális fogalomproblémáját tehát ő is csak felemás módon s fenntartásokkal oldhatja meg. Nem kívánja abbahagyatni a szépirodalmi kezdeményeket, de igenis erélyesen sürgeti azok mellett a komoly tudomány művelését is, melyről szerinte teljesen megfelejtkeztünk. „Ne járjunk — mondja — a' Tudományoknak tsak virágos Rétjeinn, hogy addig Ugaron maradjanak tápláló és éltető Szántóföldjei."[7] — Lényegileg ez álláspont nem jelent haladást a Bessenyeiéhez képest, sőt inkább betű szerinti komoly visszatérést ahhoz, rámutatva az önáltatásra, mely végcéllá játszotta át a csak ideiglenesnek szánt kisegítő, csalogató eszközt. Az oly sokban világosan látó Kármán ezen a ponton szintén tájékozatlanul tapogatódzik még. De nincs mit csodálni rajta, hiszen még évtizedek múlva sincs kodifikálva elméletileg a tény, hogy a „litteratura" szépirodalommá — és teljesen különállóvá — vált már a „tudományosság"-tól, vagyis hogy a hajdani „litteratura" sejtmegoszlása már teljesen végbement.

Amit azonban az egykorú magyar szépirodalomról bírálatképpen kifejt, az már lényeget érint, s át is vezet az ő pozitív programjához. Ártott-e vagy használt a poézis a hazai csinosodásnak? — ezt a kérdést veti fel, szemmel tartva a képet, melyet előbb az igazi poétáról adott. Feleletét méltó lesz szó szerint közölnünk: „Hányan vagynak, a' kiket a' Természet felkentt, és Meghittjévé választottak a' kilentz Szűzek? Hányan nyúltak Minerva ellenére a' Húrok' Pengetéséhez? Hányan kortsosították szép Nyelvünket erőltetett Szóllások' Formájával? Hányan kódúltak Gondolatot a' Hangtúl és a' Kádentziátúl, vagy inkább hányan áldozták fel a' Dolgot a' Hangnak; a' Szónak, Formának és Héjnak a' Dolog Velejét és Belsejét? — Homály és temérdek Felleg fekszik némellyeknek Írásain. Visszás, a' Nyelv' és Értelem' szent Törvényeivel ellenkező idétlen és erőltetett Faragás vólt Sokaknak Szűleménye; elrontották, megszeplősítették Szűz Nyelvünket, és mivel mindég tsak követtek, mindig tsak emlékeztek, soha se' formáltak, soha se' gondolkoztak, kivették eredeti Erejéből, szívos és velős Természetéből Nyelvünk' egész Alkotását, és ha így, újj, megtsonkított, vagy megrútított Szókból öszveraktak eggy visszássan hangzó értetlen Kortsverset, azt hitték, hogy a' Helikontól egyenessen szakadtak."

Mindezt a készületlenség, a féltudósság idézte elő. Ugyanennek tulajdonítja „megvesztegetett Ízlésünket" is. „Tellyesek Könyveink az illetlen Tropusokkal, motskos Allusiókkal, mellyeket mi Szépségeknek gondoltunk; némellyek befogadták a' Példabeszédeket, minden Kölömbség nélkűl és azokat mind ugyan annyi Gyöngyszemeknek lenni állították, ha szinte melly idétlenek, illetlenek, és Jelentés nélkűl valók vóltak is. A' száraz, életlen Elmésség, a'melly sokaknál uralko-

[7] Uo. 287—292.

dik, a' sok Provincialismusok, Localismusok, mind ugyan annyi Bizonysági még nem tsínosodott Ízlésünknek."[8]

„Félrevezető ösvényeken" járunk hát a nemzeti literatúrában. Pedig ezek az ösvények — mint jól tudjuk — még csak ezután taposódtak ki széles országúttá. Az alakiságokra (hang, szó, kadencia, versforma, nyelv) fordított kizárólagos figyelem, valamint az „emlékezve" alkotás — vagyis legtöbbnyire fordítás — és az ezzel kapcsolatos erőszakos nyelvújítás: Kármán megnyilatkozása után másfél évtizeddel veszik csak igazán kezdetöket, s emeltetnek elvvé Kazinczy által! A kor áramlásával hasztalan próbált Kármán szembeállani, az Kazinczy malmára hajtotta a vizet. Tisztultabb ízlése (mely — úgy látszik — főképp Dugonicsék ellen fordul) sem adhatta meg felszólamlásának a kívánt nyomatékot.

A Kazinczy irányával való ellentétei a nyelvművelés problémájában tűnnek ki legerősebben.

Szent, áldott és jó dolog szerinte is „a' Nyelvenn magán dolgozni". De a nyelv még nem tudomány, a szó, a beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre. Ezt azonban elfelejtettük, s szörnyű, idomtalan fajzásokat szült ez a „Grammaticalis Epidemia". „Elborította a' sok Kortsszók', idétlen Faragású, Hangú, a' Nyelv Természetével ellenkező, és Fűlet sértő Kortsszók' Száskaserege egész Litteráturánkat, — és ezt Nyelvmívelésnek neveztük!" A purizmus, melynek viszketege e nyelvmívelést eredményezte, indokolatlan; nincs nyelv, amely mástól ne kölcsönzött volna. Oda jutottunk, hogy nemsokára alig érthetjük meg tulajdon nyelvünket. Pedig az érthetőség az írás legelső törvénye.

Ne *külön* műveljük a nyelvet, hanem *együtt* a tudományokkal; a szót, a beszédet együtt a gondolattal, az értelemmel. „Ne Szót vegyünk az Ülő alá, ne Szót kovátsoljunk, — Dolgot, ne Héjt, Velőt, ne Formát, de Valóságot."[9] S most fordulunk már pozitív célkitűzéséhez, felszólamlása nagy újdonságához. A nyelv külön művelése ugyanis a fordítások irodalmával volt kapcsolatos. Ezt támadja meg hát.

„*Eredeti Munkák* gyarapíttyák a' Tudományokat, tsínosíttyák a' Nemzetet, és emelik fel a' nagy Nemzetek' ragyogó Sorába." Kijelenti, hogy „*nálunk* termett eredeti Munkák még eddig nintsenek. — Nintsenek! még egyszer jól megfontolva mondom." Idegen hulladékokat kapargattunk össze; sok érdemes, idegen művet megnyomorítottunk az átfordítással. De ha kivételes esetekben nyert is az író a fordító által: ez még nem literatúra, csak átegyengetés. Jelentéktelen műveket fordítani nem érdemes, remekműveket pedig készületlen közönségünk úgysem ért, s nem is tud méltányolni. Igazságtalan dolog hát szemére vetni közönségünknek, hogy nem olvas. Gyermek olvasónak s gyermekded nemzetnek, amilyen a miénk, kedvesebb a hozzá közelebb eső író, kinek minden célzását, mellékes ideáit, minden szavának élét és savát elérti; „az *Utilét*, vagy a' *Dulcét*" az ilyen nem tudja messze keresni. Erőltetett minden gyümölcs, melyet messze világrul ültetünk át hozzánk, s ízetlen terméssel bünteti azt, ki anyai földjéből kitépte.

Eredeti munkákat írjunk tehát: gondolkozzunk önmagunk! „Itt a' Termező! itt fusson Pállyát, a' ki magát érzi. Az Öngondolkozás' Síkján állanak le nem szedve

[8] Uo. 292—296.
[9] Uo. 296—301.

sok szép Virágok, ezekből fűzzünk Bokrétát, mellyet Hazánknak ajánlyunk. ... Aude, incipe!"[10]

S mit vár attól, ha programja egyszer megvalósul?

Először is egy új írótípust, ki nem koldulja mások kegyét. Nagy lesz és méltóságos a „Litterátor" nevezet, mert csak az igazi felkenteket fogja megilletni, kiket hivatásuk öntudata hevít; kik szívük teljességéből írnak, mert a szívre akarnak munkálni; haszonkeresés és melléktekintetek nélkül, szabadon és egyenesen írnak, mert ezt törvényükké választották; nagy lelkük fölülemelkedett a külső becsülés kívánságán, inkább keresik a szívnek becsülését. „Az igaz Litterátor hozza le ... a Böltsesség' szép Világát", szerez nemzetének dicsőséget, teszi az embert emberré.[11] Kármán irodalomfogalmából önként következik az a nagy tisztelet, mellyel az „író", a „Litterátor", a Herder-féle „nemzeti szerző" („Nationalautor") nevet emlegeti. Első nagy fellobbanása ez az írói önérzetnek, mit nem csupán az eredeti gondolkozás megbecsülése hoz magával, hanem az is, hogy az író nemzete *vezérének* tudja magát a tökéletesedés, a közboldogság felé. A romantikus költőtípus, a „költő-apostol" körvonalai bontakoznak ki Kármán sorai közül, s olykor szinte Petőfit véljük hallani: „a' ki mosdatlan Kézzel, szentségtörő Lábakkal és készületlen Fővel járúlna, 's közelítene a' Nemzeti Szerzők' Templomának Ajtajához, akkor örömest lennék az Ajtónálló Angyal és lángoló Karddal rettenteném azt vissza."[12] Csak abban különbözik Petőfitől, hogy a cenzúrát korántsem tartja károsnak, sőt azt vallja róla, hogy kellő belátással űzve egyenest előmozdítója lehet a „valóságos Culturának".

Hasznos eredményeket remél továbbá a nyelvre nézve is: „Tsínos lesz Nyelvünk, és velős minden Szó, mert az magán fogja hordani az eredeti Lélek', és az Öngondolkozás' Béllyegét." Remél olvasóközönséget, mely szívesen fogja olvasni azt az írót, aki neki hasznavehető tanulságokat terjeszt, és a szívhez beszél, nem a papíroshoz. Reméli végül azon főcél megvalósulását, melynek ő is — mint Bessenyei — szolgálatába rendelte az irodalmat: a közboldogságét: „A' megfontoltt, megkérődzett, újj és hasznos Igazságok Forgásba jönek, mert — interessálnak. Az Emberek' Esmérete, Hazánk' 's Állapotunk' Esmérete, terjedni fog, mert a' magunk Világát fogjuk Könyveinkben találni. A' Gondolkozás, a' Meggyőződés, és gyökeres Tudományok veszik fel az Uralkodópáltzát, és mivel ezek nélkűl nem tsak haszontalan, de valóban ártalmas és Nemzeteket részegítő minden Világosodás, e' lesz nálunk az igaz, és józan Világosodás bóldog Időnyílása."[13]

2. AZ „EREDETISÉG" ÉRTELMEZÉSEI

Nem szorul igazolásra, mily jogos volt Kármán bírálata a korabeli irodalmi viszonyokról. E kor termelését nem hiába minősítettük „kölcsönzöttnek", „tolmácsolónak", „fordítások irodalmának". A plágium fogalma is ismeretlen még ekkor, vagy nem félelmetes. Kármán programja azonban korai volt, s nem követte gyors megvalósulás. A két század érintkező évtizedeiben fellépő jelentékenyebb költők — Csokonai, Berzsenyi, Himfy — nagy lépést tesznek ugyan a megvalósítás felé, de hatásuk csak idővel válik foganatosabbá.

[10] Uo. 301—307.
[11] Uo. 307—315.
[12] Uo. 309.
[13] Uo. 308.

A fordítások irodalma tovább folydogált, s Kármán felszólamlását húsz esztendővel utóbb megismételi Döbrentei Gábor azon híressé vált pályázati hirdetményben, mely *eredeti* szomorújátékokra tűzött ki jutalmat, s melynek Katona József *Bánk bán*ját köszönhetjük. *Eredetiség 's jutalomtétel* a címe e hirdetménynek, mely a pályázati feltételek közlése elé hosszas fejtegetést bocsát az eredetiségről, a „genie"-ről, Herder hatását belőle vett idézettel is tanúsítván. Ezt írja egyebek közt: „A' kezdet nálunk is megtétetett fordítások által, mint a' Nemzetek kezdeni szokták a' tudományok' megízlését, hogyha magoknál belőlről nem ég a' tűz, melly az arra született lelkeket melegíti. ... Maradjanak meg ezután is közöttünk a' fordításbéli igyekezetek, 's fordítassanak le a' régi 's új világnak minden nevezetesebb munkáji ...; de eljött az idő, mellyben az eredeti dolgozáshoz is jobban hozzá kell kezdeni, 's többen. Egyedül az eredeti jó munka a' Nemzetnek tulajdon birtoka, az ád a' nyelvnek tekintetet. ... Merni kell. Ha mindenkor csak a' külföld munkájin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot ... Az akadályok ne ijesszenek el bennünket. ... Akarjuk é hogy a' Nemzet a' tudományokban haladjon? Igen. Háritson el tehát mindegyik annyi akadályt, a' mennyit neki lehet ... Mi valójában még nagyon hátra vagyunk."[14]

Innen kezdve azonban elég sűrűn halljuk emlegetni az „eredetiséget". A *Tudományos Gyűjtemény* 1817-i évfolyamában, Vitkovics Mihály *Meséji és Versei* ismertetésében örömét fejezi ki a P. Sz. A. jegyű bíráló, hogy a tudós pályára fellépő hazafiak hovatovább nemcsak idegenből kölcsönzött fénnyel, hanem „önnmagokból kitündöklő súgárok által is" igyekeznek terjeszteni köztünk a „köz felvilágosodást", s így *„az eredeti, vagyis legszorosabb értelemben vett nemzeti literatúra"* felvirágoztatásában tevékeny részt vesznek.[15] Megvallja azonban, hogy számuk, különösen „a' mélyebb, 's valódibb tudományok nemeiben, a' többi Literátorinkéhoz képest még valóban csekély".[16]

Hogy az *eredeti* a *nemzeti*vel azonos, ezt e korban többen is vallják, sőt hovatovább a szónak ez az értelmezése megy át a köztudatba, s az *egyéni* eredetiség, az ihletbeli önállóság, szóval a „génie" fogalma többnyire háttérbe szorul. „Ugy de az Eredeti Iró tsak az, a' ki egyszer'smind Nemzeti Iró is" — vallja Tóth Dániel, szintén a *Tudományos Gyűjtemény* egyik cikkírója.[17] Az „eredeti" — mint fogalom — nem is volt kellőképp tisztázva Kármán s Döbrentei fejtegetéseiben sem; jelentett *nem fordítottat, nemzeti szelleműt*, de jelentett — nem különböztetve meg kellően — ihletett *zsenialitást* is. Természetes, hogy a kor átlagos irodalmi műveltsége érettebb volt amaz elsőknek felfogására és méltányolására, mintsem e harmadikának. Ami nem fordítás, hanem itthon készült, az *eo ipso* nemzetinek tartatott. S a nemzetinek ez az értelmezése számtalanszor szerzett megbecsültetést fölöttébb kis értékű alkotásnak, kivált, ha az még hazafias tartalommal is kitüntette „nemzeti" szándékát. A lángelme eredetisége azonban nemegyszer homályban maradt. Elég *Bánk bán*ra gondolnunk.

[14] Erdélyi Muzéum I. 1814. 147—153. L. újólag közölve: Élet és Literatúra 1826. IV. 254—256.

[15] [Ez már más szempontból „szorítja meg" a nemzeti literatúra fogalmát, mint Pápay!]

[16] Tudományos Gyűjtemény 1817. III. 118—119. [A bécsi rendőrminisztérium egy 1822-i aktája szerint az egész magyarosodási mozgalom oka a Tudományos Gyűjtemény. (L. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kezdetének történetéhez*. Bp. 1926. 97. l. 3. jegyzet.)]

[17] Tóth Dániel: *Egy Tekintet a' Deák Litteraturára, Magyar Országban*. Tudományos Gyűjtemény 1820. XI. 61.

A *Tudományos Gyűjtemény* különben továbbra is szívesen istápolta a „nemzeti" értelmű eredetiséget, s fejtegetésére is gyakran szakított helyet és időt. A benne megjelent tanulmányok többnyire középutat tartanak fordítás és eredeti magyar mű pártolásában; az eredetit többre becsülik ugyan — pl. Horváth Ádám halála hírét közölvén:[18] „Ő korán által látta, ekként dicsérik e »hasznos Nemzeti Irót«, hogy az Európai mostan virágzó Nemzetek csak a' Görög és Diák kútfőkből merített szépségekkel kérkednek, 's azért a' patakokból soha sem merítgetett, soha másolókat nem másolt: hanem az eredeti kútfőket tellyes mértékkel itta. Tsak ugyan mind Verses, mind Folyó irásaiban olly eredetiség is látszik, mellyet más Iróinkban nem igen találhatni" —, de azért jelent ott meg oly tanulmány is, mint a Kovács Sámuelé *(A 'magyar Literaturának menetele)*, mely még teljesen a régi modorban ajánlja a fordítgatásokat, s azt véli, hogy „a' Fordítások után kell osztán jó eredeti munkákat várni"[19] — s olyan is, mint az Edvi Illés Pálé *(Az Eredetiségről Iróinkban)*, mely nem kívánja legelső mérték-pálcául vétetni az eredetiséget, s helyet kíván juttatni azoknak is, kik gyűjtögetésnél, fordításnál, utánzásnál egyebet nem adhatnak: ő mindkét ösvényt egyaránt ajánlja a magyar íróknak. Felbukkan már a „plágium" fogalma is, mi azelőtt ismeretlen volt. Edvi Illés szerint pl. a „nyilvános megpirittatást és szemrehányást alig kerülheti el az az Iró, a' ki más könyvekből kölcsönöz, és azt fel nem idézi, vagy kutfőit hibásan adja, vagy csak átaljában rólok említést nem tészen".[20] Vörösmartyt is érte „ezen eredetiség-vitatás szakában" egy könnyelmű plágiumvád (1838), mely szerint *Marót bán* vasembermotívumát Hazuchától kölcsönözte volna,[21] ő viszont amiatt volt kénytelen felszólalni (1838), hogy egyik írói álnevét, a *Hollót*, melyet az *Aurorá*ban használt, az *Emlény*ben valaki — alighanem Kunoss — eltulajdonította; ez szerinte bitorlás, mert az illető író „neve erejénél fogva névtársa műveit akarja elsajátítani".[22]

Vörösmartyval egyébként nem távoztunk el a *Tudományos Gyűjtemény*től. Mikor szerkesztését 1828-ban átveszi, olvasóihoz szólva visszapillant irodalmunk félszázados fejlődésére, s egyebek közt ezeket mondja: „Mindeddig az irás' szép müvészeti ágában kevés eredetit, és jelest mutathatunk, ennél is kevesebbet a' tudományokban, a' mi környülállásinkhoz képest elegendő ugyan, 's egyes iróink' érdemei olly ragyogók, hogy akármelly kornak is díszére válnának; de ki kellett mondanom véleményemet az egészre nézve, melly még parlagon áll, 's kezdett munkákhoz a' folytató 's végző kezet várja."[23] *Eredetit és jelest:* már e kapcsolatból is nyilvánvaló, hogy az eredetin többet ért a puszta itthon készültségnél; várja is a „teremtő lelket", mely a szép és való gondolatjait tudja belekölcsönözni a félszázad alatt oly nagyot haladott nyelvbe.

Horvát István tevékenysége mind e folyóiratban, mind azon kívül egyre erősebben éreztette befolyását a közfelfogásra, mely a már föntebb jelzett irányba tolódván el, mindinkább a *hazafiság* kifejezését tekintette a nemzeti eredetiség bizonyítékának. Jellemző Kisfaludy Sándor *Munkái*nak 1833-i kiadása alkalmá-

[18] Th.: *Kihalt Tudósok és Irók.* Tudományos Gyűjtemény 1820. II. 123.
[19] Tudományos Gyűjtemény 1819. XII. 12.
[20] Tudományos Gyűjtemény 1831. IV. 74.
[21] Vörösmarty Mihály: *Vas ember. Eredetiség.* In: *Vörösmarty Mihály Összes Munkái VI.* Kiad.: Gyulai Pál. Bp. 1884—1885. 340.
[22] Vörösmarty Mihály: *Nyilatkozás.* Uo. 324—326.
[23] Vörösmarty Mihály: *A' Tudományos Gyűjtemény Olvasóihoz.* Tudományos Gyűjtemény 1828. I. 3.

ból írt ismertetése. Baróti Szabó, Révai, Rájnis, Batsányi, Virág idegen ízlést s gondolkodást képviseltek szerinte, s ezért nem érdekeltek mást az iskolai tudósok körén kívül. Nem úgy Himfy, a „Magyar Költés Herkulese"; ő mindnyájunkkal közös érzelmeket zeng; természetes, hogy olvasóközönsége is nagyobb. Hát még mikor regéiben a hazafiúi szeretetet festi! „Nem, ah bizonyosan nem tett annyit együtt valamennyi magyar Író nemzeti emelkedésünkre nézve, mint a' mennyit maga Kisfaludi Kisfaludy Sándor tett." Ezután pedig durva szóval támadja (meg nem nevezve) Kazinczyt, aki „e' Hös Verseinek majd egyik, majd másik felüket tüzbe hagyittatni kivánta, hogy méginkább tekéletesek legyenek", s hivatkozik egy szerinte szavahihetőbb bíráltra, a köztiszteletre, mellyel „a' Magyar Nemzet" tekint „a' mi lelkes Sándorunkra".[24] Valóban úgy volt: a közízlés nem irodalmi értékeket nézett, hanem hazafi-érzést méltányolt. S hiába volt Kazinczynak a „patriotismus" a vezércsillaga, irodalmi elveivel szemben egy fejletlenebb ízlésű, de nála magát hazafiasabbnak vélő ellenzék kezdett felsorakozni már.

A Kazinczy után fellépő nemzedékben ritkán ugyan, de hallani olykor az övéhez húzó, mérsékeltebb hangokat is. Utalhatunk Kisfaludy Károly ismert epigrammájára, mellyel önnön szavaló hazafias drámáját gúnyolja ki. De különösen feltűnik a fiatal Toldy Ferenc egy nyilatkozata, mely gr. Mailáth Jánosnak azon kijelentésével száll vitába, hogy Berzsenyi azért első költőnk, mert „egészen magyar".[25] Vajon egy gyengébb s kisebb egyéniségű költő nem lehetne-e könnyebben s inkább nemzeti? — kérdezi Toldy. „De valljon magyarabb-e Berzsenyi Kisfaludy Sándornál? Sőt nem magyarabb-e dalaiban is Kisfaludy, mint Berzsenyi az övéiben? Továbbá a' nemzetiség-e legfentebb tulajdona a' költőnek, s' nem lehet-e a' nem-nemzeti nagyobb mindeneknél? Ha Shakespear magyarúl írta volna drámájit úgy mint azok ángolúl vannak írva, valljon Berzsenyi nála is nagyobb genius fogott volna lenni?"[26] — Érdekes, kirívó hang egy *„Journal-eredetiség"* c. cikké is, mely Kurucz Páltól jelent meg az *Athenaeum*ban. Rámutat, mint elhullottak sorra némely lapjaink — a *Kassai Szemlélő* s *Literaturai lapok*, a Kunoss szerkesztette *Természet* és Munkácsy János *Rajzolatai* —, melyek oly sok zajt ütöttek az eredetiséggel. „Az eredetiség-vadászat kissé megszünt, vagy inkább megjózanodott a' magyar irodalomban." Pár évvel ezelőtt azt gondolták némelyek, hogy mihelyt valamely irat eredeti, azonnal megteszi hatását, s kapva kap rajta az olvasó. De megcsalatkoztak; mert az a nagyközönség, melynek tetszését a hírlapszerkesztők keresik, igen keveset törődik az eredetiséggel; annak csak érdekes kell, s ha ilyet talál, nemigen kérdezi, eredeti-e az vagy kompiláció, utánzás vagy fordítás, hanem olvassa jó kedvvel. „Az eredetiség' kutatása csak literatura' kedvelőjének és criticusnak érdekes."[27]

Látni való, mily eltérő árnyalatokban forog közszájon az eredetiség elve. Eltérések mutatkoznak nemcsak értelmezésében (nemzetiség, hazafiság, itthon készült munka, etnográfiai különösség, filológiai értelmű eredetiség, egyéni zsenialitás), hanem értékelésében is. De így volt ez a magyar nyelvűség kérdésében is, melyre nézve elég csak a Dugonics- és Kazinczy-irány ellenlábas voltára, a nyelvművelés vezérelveiben (nyelvrégiség, szokás, egyéni kezdemény) való különbözésekre emlékeztetnünk az olvasót. Azonban egy vagy más értelmezéssel s állás-

[24] Horvát István: *Kisfaludy Sándor Munkáji*. Tudományos Gyűjtemény 1833. IV. 109.
[25] Gr. Mailáth János: *Magyarische Gedichte*. Stuttgart 1825. XXX. lap.
[26] Toldy Ferenc: *Élet és Literatúra* (Ism.). Tudományos Gyűjtemény 1826. X. 107.
[27] Athenaeum 1841. I. 750.

foglalással — mint előbb a magyar nyelvűség — most az eredetiség elve van napirenden, s kifejlődik felőle egy túlnyomó, egy közkeletű vélekedés, mely főképp a hazai tárgyú, nemzeti érzésű műveket tartja s becsüli eredetieknek, nem túlságos tekintettel művészi értékükre. Különösen érvényesült e felfogás a játékszínekben, hol a hatás közvetetlen lévén, legott megvan a jutalma.[28] Maga Bajza József — egy *Köcsmei sárkány* c. bohózatról írva — így nyilatkozik *Magyar játékszíni krónikájában*: „Kötelességünk még a' középszerűt is, ha eredeti és magyar élet' másolata, pártolni."[29] Az *Athenaeum* utolsó játékszíni krónikája után pedig a szerkesztő, tehát Vörösmarty örömmel állapítván meg, hogy folyóirata megérhette azt az időt, mikor a magyar szellem túlnyomó kezd lenni a magyar színházban, megjelöli elveit, melyek ezek voltak: a magyar színházban nemzetiség a cél; színművek közül pedig „főkép a' honi tárgyú eredetiek pártolandók".[30]

E szemelvénysorozat az egykorú nyilatkozatokból elég világosan mutatja, hogy az „eredetiség" programja inkább politikai, mintsem irodalmi követelményként vált közkeletűvé. Általa a nemzeti kifejlődés ösztönè tette meg a második s immár végleges lépést amaz első után, mely a nemzeti nyelv felkarolását és kiképzését tekintette volt az irodalom legközelebbi feladatának. Úgy szoktuk mondani, hogy irodalmi megújhodásunk megelőzte s előkészítette a politikait. A valóság az, hogy Bessenyeiék korától kezdve egészen a szabadságharcig egyre fokozottabb mértékben a nemzeti politika szolgálatába állott irodalmunk — természetesen nem pártpolitikát értve, hanem a nemzeti lét alapproblémáit felölelő legeszményibb politikumot. Ami benne tiszta irodalmiság, ízlés és művészieség értéke: vagyis valódi irodalmi eredetiség volt, azt kevesen méltányolták, az a többségre csak ösztönszerűleg hatott. Országos politikai érdeke keltett iránta némi fokozódó vonzalmat s a korábbinál élénkebb figyelmet. S hogy pl. Vörösmartyban az egykorú közvélemény nem annyira a költőt, mint inkább a magyar hazafiságnak egy véghetetlen tiszteletre méltó képviselőjét, *Zalán futása*, a *Szózat* költőjét becsülte, az nem szorul idézetszerű bizonyításra.

Hazafias hivatásuknak egyébként tiszta tudatában voltak íróink is, ha nem hangoztatták is lépten-nyomon oly tüntetőleg, mint Petőfi patrónusa, a negyvenes évek egyik másodrendű írótípusa, az eredetiséget etnográfiai specifikumként értelmező s űző Vahot Imre. Hazafiságukat, politikai értelmű jelentőségüket élénken megvilágítja a bécsi titkosrendőrségnek egy ügyirata, mellyel Kazinczy fentebb érintett *Tübingai pályaműve* fölöttébb érdekes kapcsolatban áll. A Tübingában szerkesztett *Allgemeine Zeitung*ban a Cotta-féle könyvkereskedés útján egy állítólagos „magyar hazafi" 100 arany jutalmat tűzött ki a magyar nyelvnek „hivatalbeli" nyelvvé emelését tárgyazó pályaművek számára. Ma már tudjuk, hogy a „magyar hazafi" álarca alatt a bécsi udvari rendészeti hivatal lappangott, mely a beérkezendő pályaművektől fontos értesüléseket remélt a magyarországi hangulatról, esetleg egyes személyekről, s a bíráló bizottságot úgy állítva össze, hogy az eredmény lehetőleg a bécsi felfogásnak legyen

[28] Vö. Kölcsey beszéde: *Magyar játékszín* (1827): a hazai karakter vonásait adjuk kölcsön a játékszínnek, bevéssük a költő lelkébe, s az új, dicsőséges pályára vezeti majd színünket, „melyen ne többé az idegen nép majma, ne többé az idegen romlás terjesztője, hanem a nemzeti érzés tolmácsa s a hazai virtus táplálója" legyen. In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái II.* Bp. 1886.[3] 165.

[29] Bajza József: *Köcsmei sárkány*. Athenaeum 1843. II. 174.

[30] Athenaeum 1843. II. 461.

kedvező.[31] Az ügyirat, melyre céloztam, nem más, mint Armbruster udvari rendészeti tisztviselőnek 1807. okt. 26-án kelt fölterjesztése főnökéhez, melyben a pályázat eszméjét megpendíti. Ezt mondja egyebek közt benne: „Mindenki, a ki az irodalom állapotát ismeri, tudja, hogy a birodalom egyetlen részében sem gyakorolnak a némileg kiválóbb nemzeti írók a művelt és félig művelt osztályok gondolkozásmódjára oly nagy befolyást, mint Magyarországban. De nem is uralkodik az írók közt sehol oly erős esprit de corps, mint a magyarok közt. Míg a többi tartományokban az irodalom oltáráról élő emberek egymást üldözik, rágalmazzák, megtámadják, a magyar írók úgy szólván láthatatlan templomot (felekezetet) alkotnak, melynek tagjai, akár hazájukban akár a külföldön élnek, az egésznek és minden egyesnek dicsőségéről, mint közös javukról, gondoskodnak és a mennyire ez őket magukat és a hazai ügyeket érinti, a közvéleményt megnyerik és megtartják. Egymás közt folytonos levelezésben állanak, és *politika és irodalom náluk rendesen karöltve jár.*"[32]

Valóban a legilletékesebb hely adott itt bizonyító okmányt a század eleji magyar irodalom politikai jelentőségéről. Pedig onnan kezdve ez még csak fokozódott, mikor a nyelvi program után a nemzeti szellem (eredetiség) követelménye is egyre hangosabb lett. A reformkorszakban — s főképp Széchenyi fellépte folytán — megtörtént az, aminek ily előzmények után meg kellett történnie. A gyakorlati politikai irodalom, s főképp a politikai zsurnalisztika hirtelen föllendülvén kezébe vette azt, amit addig az irodalom jórészt egyedül végzett, s magára foglalta le az országos figyelmet. Az irodalomnak, ha közönsége érdeklődését el nem akarta veszteni — minek fenyegető közelségéről vagy éppen megtörténtéről egykorú folyóiratok eleget panaszkodnak —, lehetetlen volt szakítania politikus hagyományaival; s valóban, még a pusztán szépirodalmi folyóiratok is igyekeztek lépést tartani közönségük politikai érdeklődésével.

De nemcsak kénytelenség tartotta fenn az irodalmat e politikai vizeken; új, nagy ihletek fuvalma is duzzasztotta vitorláját. A romantikus költőtípus, melynek körvonalai már Kármán programjában sejdíthetőleg föltetszettek, nyugaton teljes pátosszal kibontakozott. A költő az emberiség vezére, népe apostola; az irodalom nem önmagáért van, hanem gyakorlati célokat szolgál, koreszméket terjeszt, gyökereztet: e felfogást, melyet nyugaton már költői lángelmék nagy nyomatékkal képviseltek, a legszónokiasabbak egyikétől, Victor Hugótól veszi át b. Eötvös József, s hirdeti és gyakorolja is oly irodalmi előzmények után, melyeknek e tan már természetes betetőzése volt. A nagy lökést, melyet egész közéletünknek Széchenyi energiája adott, Eötvös közvetíti legnyomatékosabban az irodalommal. S míg *A falu jegyzője* nyomán megindul a vita az „irányregény" jogosultságáról,[33] a szenvedélyes, ifjú Petőfi, kit az isten is erre teremtett, rugalmas, friss erővel ragadja a magyar költészet szekerét azon az úton tovább, melyre az már egy régebbi energia — a Bessenyeiéké — hatásától szinte magától is gördülendő volt. „Az irodalom hivatása az igazság eszméit terjeszteni" — olvashatjuk Jókai szerkesztői programjában, az *Életképek* 1847. június 5-i számában. „Nem értünk egyet azon irodalmi töredékkel, melly, szükkeblüségébe elfalazva, korlátai közé szoktatott szellemével illy elveket mondat ki: a' költészet

[31] A pályázat egész történetét részletesen megírta Heinrich Gusztáv Kazinczy pályaművének már említett kiadásában. (Régi Magyar Könyvtár 37.) Bp. 1916. 3—34.

[32] Uo. 21.

[33] Ismertetését l.: Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813—1871.* Bp. 1903. 136—140.

maga magának czél, a' költészetnek ne legyen iránya"; a világon mindennek hatása, haszna van, csak a költészet éljen-e csupán azért, hogy viruljon és elhervadjon, mikor pedig „annyit tehet minden életkérdés eldöntése körül"? A nemzeti programnak szükségképp ide kellett vezetnie. Az új magyar vagy nemzeti irodalom egy nagy „iránymű" volt mindenestől fogva; szülötte egy régibb óhajtásnak, melyet újabb, egyéni energiák fokról fokra eljuttattak a rohamos megvalósuláshoz.

Az „eredetiség" tartalmának tehát — hogy úgy mondjam — kollektív jelentősége vált túlnyomó valósággá a század első felében, s amit Kármán kezdett, azt Petőfi tétovázás nélkül kiteljesítette. Ugyanaz a Petőfi, akinél viszont az „egyéni", sőt „személyes" eredetiség, a tendenciátlan, az önmagáért való költői érték sem talált eladdig határozottabb képviseletet. S ily tiszta szépirodalmi értékek — politikai jelentéstől független remekei az irodalmi művészetnek — nagy gazdasággal halmozódtak fel e félszázados rohanat alatt, de azok is vagy csak fokozására szolgáltak a „nemzeti" tendenciák hatékonyságának s a kor felfogásában azokba bonyolultan tündököltek, vagy pedig, ha észrevétettek is (mi a kritikai irodalom kifejlődésével napirendre került), a kor ellenkezést nem tűrő áramlása miatt nem alakíthattak ki egy új felfogást az irodalomról. Annak a programnak, melyet először Kármán hirdetett, mint majd meglátjuk, egész értelme megvalósult már a szabadságharc előtt, de kifelé, a közfelfogásban szinte kizárólag tendenciózus, a nemzeti szellem ápolására kötelezett irodalmiságként érvényesült. Pedig — s ezt a maga helyén módunkban lesz kifejteni — a szépirodalom kiválása e korban már végbement, sőt intézményesen is biztosíttatott. De mint előbb a „tudomány", most a „politika", a nemzeti politika palástja alatt járt; azelőtt tógában, most magyar atillában.

A szabadságharc utáni időkre is továbbpillantva bizonyos lehiggadást tapasztalunk a kor jeleseiben. Ami az egyéni, az irodalmi eredetiség jegyében addig valóban végbement, s amit Arany János tiszta tudattal gyakorol tovább, e korban válik nyíltan kimondott, éles irodalmi harcokban megedzett elvvé Gyulai Pál bírálataiban. A magyarság, a nemzeti érzés: nem *irodalmi* érték; megléte önmagában nem mértéke az irodalmi művészetnek; érzés az is, nagyobb, szentebb, fontosabb ugyan a többinél, szükséges is, hogy mindnyájunkban meglegyen, de irodalmi mű értékét csak akkor emeli, ha éppúgy, mint más érzés, művészi erények kifejtéséhez szolgál ihletül. Ez az elv, amennyiben az „eredetiség" fogalomkörét illeti: az egyéni, az irodalmi eredetiség elvével azonos; és az irodalmi értékelésnek elválasztását, felszabadítását jelenti a politikától, még attól is, melyet mindnyájunk legszentebb érdekének ismerünk, a nemzeti érzés politikájától. Hogy miben áll e felfogás szerint az irodalom „nemzeti" jellege, azt majd megvilágítjuk. Itt csak azt céloztam, hogy az eredetiség programjának elvszerű kifejlését legalább futólagos adatolással vázoljam, s hogy annak idején a legújabb korfordulat megértéséhez föl legyünk szerelve. Mert amit Gyulai tanított, Arany gyakorolt: a köztudatba nem ment eléggé át, sőt a tudományos irodalomtörténetek szellemét sem járta át teljesen. Ennek lett eredménye egyrészt az a zűrzavar, mellyel a mondott fordulatot fogadta közönségünk, kritikánk egyaránt — másrészt pedig ez tette fájdalmasabbá a leckét, melyet Gyulai után nem az ő szellemétől áthatottak részéről kellett megkapnunk.

Mint a fejlődés minden újabb fázisa, az eredetiség mozzanata is kereste a múlttal való kapcsolatokat, s igyekezett meghatározni álláspontját vele szemben. Kölcseynek *Nemzeti hagyományok* c. fejtegetése (1826) — mely szintén Herder lényeges hatását mutatja — múltba néző kiegészítése Kármán célkitűzésének. Kármán röviden és kereken kijelentette volt, hogy nálunk termett eredeti munkák még nincsenek. Kölcsey szintén keveset talál olyat, de ő egész történetfilozófiai megvilágítását adja az irodalmi hagyománynak maga és kora nemzeti szempontjából, s ami igen nevezetes, most már nem a „tudomány", hanem szorosabban a „poesis" iránti érdeklődéssel.

Nemzeteknek — mint egyeseknek — van az ő herderi felfogása szerint gyermek-, ifjú-, férfi- és öregkoruk. A poézisnek az a legkedvezőbb pillanat, mikor a nemzet a zajló ifjúság korából a tisztább és józanabb műveltség csendesebb világába kezd lépni, melyből az érzés fellengve tekinthet vissza a ragyogó hőskorba.

„A nemzeti hőskor hagyja maga után a nemzeti hagyományt; s nemzeti hagyomány és nemzeti poesis szoros függésben állanak egymással." Ahol ősi hagyomány nincs vagy alig van, ott nemzeti poézis nem származhatik, a költőtehetség ott vagy elsorvad, vagy külföldi poézis világánál kénytelen fáklyát gyújtani. „Mert — [s mi ebben igazolva láthatjuk irodalmunknak történeti tárgyak iránti érdeklődését, melyet az imént bemutattunk] — a nemzeti poesis a nemzeti történet körében kezdi pályáját, s a lyrának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyazó zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb Múzájától kölcsönöz sajátságot, s személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbusán keresztül sugároztatja."[34] E tétel igazolását látja a görög és római világban s az európai keresztyén nemzetek poézisében, melyeket nagy vonásokban vázolva megállapítja, hogy csak a görögöknek volt valódi nemzeti, vagyis a hagyományokat megszakítás nélkül ébren tartó s azok által az egész görögséget közös szellemben egyesítő poézisük. A többieké legjobb esetben valamely „félig eredeti állapot volt".

S nálunk? Attilától Álmosig századokon keresztül semmit sem találunk, amivel nemzeti érzésünket összeolvaszthatnók. Míg a görög hagyományt a „chaos"-tól fogva Prométheuszon, Heraklészen s az egész közben folyt és következő időn keresztül nyomon követhetni egészen a történetiség koráig: „saját nemzeti hagyományunk oly parányi s egymástól oly messze fekvő töredékeken fundáltatik". Pedig megbecsülhetetlen kincs a nemzeti hagyomány, nemcsak mert nyomokat ad a históriának, hanem „sokkal inkább azért, mert a nemzeti lelkesedésnek s annálfogva a honszeretetnek vezércsillaga". A görög hagyomány tömérdek egyes történetre oszlik, mitől poétaibb alakot s elevenítő fényt nyer az egész annál inkább, mert mítosszá tétettek vagy mítosszal vegyültek. A mi hagyományunkban semmi mitológiai nyom; Álmostól kezdve már históriába jutunk; e formában is ritkák az egyes vonások, „s a tót királylyal tett cserének s a Lél kürtcsapásának nem sok párjait találjuk közöttök". Még a keresztes hadjárat korából sem szállott hozzánk semmi a költő számára. Ő a maradékot vádolja ezért, „melynek vétkes hidegsége palástolhatatlan". Áldást mond ellenben azokra, kik e vérrel nyert

[34] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: i. m. III. 12—13.

hazát örökségül hagyták ránk, mert annak birtoka és gondolata „már magában is való nemzetiségnek és nemzeti költésnek lángját lobbanthatná fel."[35]

Hogy — mint állítani szokták — a „nemzeti búsongó charekter" alkalmatlan volna a poézisre, s ezért maradtak volna megénekeletlen a hőskor vitézi tettei, ő ezt nem hiszi el. Búsongásra hajlással nem összeférhetetlen a szabadság magas érzelme, s búsongás nemcsak szolgaiságnak, de az érzés mélységének is lehet következése. Történelmi okai vannak e nemzeti karakternek, s a „szegény bujdosó magyar" nevezet meg az ajkainkon forgó „dicső nemzet" cím eléggé jelzik, „mi fény és homály az, melyek nemzeti érzésünkben fájdalmas vegyülettel ölelkeznek". Néhány lapon át mesteri kézzel s finom önelemzéssel határozza meg a „magyar charakteri sentimentalismust", ezt a „komolyságba mártott kedv-szeszt", mely a nemzeti muzsikának „majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjaiban" is felismerhető, s mellyel ő még azon társas életbeli félszegségeket s hibákat is meg tudja indokolni, miket Kármán oly kíméletlenül megvilágított volt. Nevezetes e lélekelemzés két szempontból is. Először azért, mert történeti fejlődménynek minősíti, s már csak emiatt is magyar, nemzeti értéknek tartja. Másfelől meg azért, mert a lírai költészet számára is megjelöli benne a nemzeti diszpozíciót, a nemzetivé egységesítő érzelmi alapot, mely hazafias poézisre utalja a magyar költőt. Ez a magyar karakteri szentimentalizmus ugyanis szerinte nem azonos a romantikaival: „ez fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönözi; a szerelem epedése nálunk nem hazai plánta: európai szomszédainktól nem régen kölcsönöztük azt".[36]

E jellemző megállapodás után továbbhalad Kölcsey múltszemlélete. Idővel — úgymond — sok európai színt vettünk fel, bár sok nem európait megtartottunk; de emezek még csak fél századdal előbb is szembetűnőbbek voltak, mint most (ti. 1826-ban), s mennél inkább tünedeznek, annál nagyobb fájdalommal érezzük, hogy „nincs írónk, a ki őseinket az ő egyszerű, eredeti nagyságokban előállította volna". Ily írónak vagy már a hőskorban, vagy annak határain kellett volna születnie, legkésőbb a Hunyadiak korában; de mi már akkor idegen befolyásnak adtunk helyet, s pécsi püspökünk római lanton zengette „idegen, szép énekét". Jött a török harcok kora; lehetséges-e, hogy ily erővel teljes hőskorban a poétai szellem fel ne ébredt volna? Nem hiszi, hogy legalább népköltészet ne lett volna ekkor is. De mi elmulasztottuk azt az időpontot, melyben a magasabb poézis „belső szikrából" gerjedhetett volna lángra, vagyis a köznép együgyű énekeinek megnemesítéséből, mit szerencsésebb nemzetek költői időről időre megtettek. Mi idegen tűznél gerjesztettük meg poézisünket, s elszakítottuk ekként a még bölcsőben fekvő nemzetitől. A rómaiaktól kezdettünk tanulni, de nem jó úton; szolgailag követtük őket ahelyett, hogy segítségökkel tulajdon körünkben emelkedtünk volna; az ő világukba költöztünk át ahelyett, hogy szellemüket saját világunkban magunkévá tettük volna: így aztán ott is, itt is idegenek maradtunk. Pedig „a való nemzeti költésnek csak a nemzet kebelében lehet s kell szárnyára kelnie".

A történeti hagyományok költői feldolgozása s a nemzeti karakter után harmadik nevezetes pontjához jutottunk el a fejtegetésnek: a népköltészetnek mint a nemzeti poézis alapjának kérdéséhez. Úgy véli, hogy „a való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni".[37] Pórdalaink vagy történeteket

[35] Uo. 25—29.
[36] Uo. 30—33.
[37] Uo. 33—39.

énekelnek, vagy a pillanat személyes érzéseit zengik el; nagyon régieket azonban egyik nemben sem találunk. Legrégibbek, melyekben nemzeti történet említtetik, a kuruc világból maradtak ránk, s ezek nyilvánvaló nyomait mutatják a poétai lelkesedésnek, míg a mostaniak csak egy-egy felfüggesztett rablónak vagy szerencsétlenül járt lyánykának az emlékezetét őrzik. A líraiak közt több poétai szikra csillámlik. Olykor való érzés, gondolatlan könnyű szállongás, tárgyról tárgyra zseniális szökdelés lep meg bennök; legközönségesebb karakterök azonban üres, ízetlen rímjáték, sokszor össze nem illő ideák nevetséges tarkasága.

Ő tehát korántsem tekinti a népköltészetet elfogult illúziókkal, sőt kelleténél keményebben ítéli meg. Nem is utánzásával, hanem fölemelésével, nemesítésével vélte volna megalapíthatónak a nemzeti poézist. S tudjuk, hogy jeles kísérleteket tett ily értelemben. A régiségben keresvén népköltészeti terméket, az „Emlékezzünk régiekrel" kezdetű versen akad meg pillantása, s úgy véli, hogy ez s az effélék minden meztelenségök ellenére is alkalmas lépcsőül szolgálhattak volna a magasb emelkedésre vágyónak.

A kellő pillanatot tehát elmulasztottuk. Népköltészetünk megmaradt a maga együgyűségében, a műköltészet pedig idegen minták után indult, mit egy futólagos szemlével világít meg. Tinódi s egykorúi csak azt tették, mint aki „újságleveleket foglalna versekbe". A „csengő rímű, vizenyős Gyöngyösi"[38] semmit nem adott a nemzetnek, mi poétai nevet érdemelne; mitológiát, ovidiusi „descriptio-viszketeget és eláradást" tanult a rómaiaktól; többnyire hazai tárgyaival a lelketlen előterjesztés miatt nem tud hevületbe hozni; római tudományával kicsapong a nemzetiség köréből, s aki érteni akarja, annak minduntalan római előképekre kell emlékeznie. Méltán buktatta le meg nem érdemelt polcáról az újabb fordulat. Poézisünk régibb köreiben csak Balassa és Zrínyi dicsekedhetnek való érzés szikráival. Amannak honszeretet s honvágy lebegett kebelében, de többnyire „kegyeskedő" gondolatokkal foglalatoskodván, hevét elhidegítette.[39] Zrínyi alárendelte a hősnek a poétát, s bár a hazafiúság bajnoki lelke és romantika ihlette, kevesebbet tett, mint mire képes lett volna; szépségei műgond nélkül, elszórva fénylenek; a „versificátor" Gyöngyösivel szemben nemzetünkre mint poéta nem nyert befolyást; míg a kornak fölötte állt, nem ismerték; mikor végre megismertük, valamivel már meg is haladtatott. Faludi, Ráday; Orczy, Barcsay, Bessenyei; Baróti, Rájnis, Révai új fordulatot kezdtek, de bennök ismét csak idegen szikrák által kívánt a magyar kebel fentebb lángra gyulladni. Zrínyi alkalmasabb lett volna az idegen szikrából nemzeti lángot gerjeszteni, mint ez újabbak; énekeiben magyar világ nyílik meg, a történet százada. Bessenyei Attilája, Budája, Hunyadija azonban „franczia mindennapi emberkék", nemcsak a magyar régiség saját színét, de Bessenyei korának nemzeti vonásait is hiába keresnők rajtuk. Kortársai közül Ányos az, kinek „érzése a nemzetiséggel s phantasiája a hon képeivel leginkább rokon"; meglelkesítve lelheti fel benne magát minden érző hazafi. De szerencsésebb körülmények kellettek volna teljes kifejlesztéséhez. Csak az övéhez rokon lélek volna alkalmatos „magát a nemzetiséggel jóltevő öszveérésbe hozhatni" a poézis bármely nemében. Leginkább azonban a játékszíni költésben, mely legközvetlenebb érintkezésben áll a közönséges életkörrel. Ily drámai költő műveiben valósulna meg azon költői tartomány, melyben „a magosított nemzetiség tulajdon hazáját fellelné; az ő műveiben ölelkeznék a hősi szép kor a jelen-

[38] Uo. 41. Vö. *Kazinczy levele Wesselényi Miklósnak.* 1814. dec. 25. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése XII.* Bp. 1902. 276.

[39] Tudnunk kell, hogy szerelmi énekeit Kölcsey még nem ismerhette!

valóval, emberiség érzelme a hazafisággal"; mi pedig megőriztetnénk általa attól, hogy eredeti színeinket lassanként elveszítsük.[40]

Két okból foglalkoztam ily részletesen Kölcsey fejtegetéseivel. Egyrészt mint a magyar irodalmi múltnak első oly történeti szemléletével, melynek már a Kármántól kitűzött nemzeti eredetiség a fő szempontja. Másrészt pedig mint filozófiai tanulmánnyal, mely nemcsak általánosságban tűzi ki a Kármán-féle célt, hanem megjelöli a nemzeti hagyomány azon elemeit is, melyekre támaszkodnia, melyekből erőt kell merítenie az eredetiségre törekvő irodalomnak. Fejtegetése mint irodalomtörténeti szemle kétségkívül elfogult, s a nemzetiség szempontjából is túl szigorú; másfelől azonban első múltszemlélet, mely a költészetre szorítkozva vizsgálja a nemzetiség irodalmi megnyilatkozását, s nyíltan kimondja a Bessenyei-kor egész irodalmáról az idegenség ítéletét. Ami viszont másik érdekét, programszerű aktualitását illeti, e tekintetben szinte teljes számmal kijelöli azon tényezőit a hagyománynak, amelyek egy nemzetivé fejlődni vágyó irodalmat e törekvésében támogathatnak. Ezek: a nemzeti történet emlékei mint költői feldolgozások tárgyai; a történeti viszontagságoktól kiképzett közös nemzeti karakter mint ihlet; s a népköltészet mint amely alapul szolgálhat, kiindulópontul a magasabb nemzeti költészet kiképzéséhez. Anyagát, ihlető érzését s műformáját jelölte ki e háromban a nemzeti irodalomnak. S bár mindhárom pontban túlterjeszkedett a megvalósulás az általa megvont körökön — anyagot nemcsak a nemzeti történet, hanem hovatovább az egykorú magyar élet tárházából is merített; ihletőül nemcsak azt a történetinek mondható magyar érzésfajt fogadta el, hanem általában a mindnyájunkkal közös érzelmeket; s a népköltészetből nemzeti műformákat vonván ki, nem vetette el, sőt nosztrifikálta a Kazinczyék által behozott idegeneket is —, mindamellett túlnyomólag azon „nemzeti hagyományok" dajkálták fel az új irodalmat, melyeket ő annyi hazafias melegséggel s oly tiszta gondolkozással kijelölt. Valamint Bessenyei általános programját Kazinczy irodalmiasította, úgy Kármán programját ő tette át a tudományról a poézisre. Tanulmányában mintegy fundamentumát készítette el az épületnek, melynek terve Kármán óta sokak lelkében rajzolódott már. Mi épült fel ez alapzaton, miként egészült ki az maga is a haladó — s főképp Széchenyi által fölkeltett — szükségletek folytán: a most következő vázlat lesz hivatva megmondani.

4. AZ ÚJ IRODALOM ANYAGA

Nemzeti tartalom beszüremlése az irodalomba már Kármán felszólalása előtt megindult némiképp, de még utóbb is lassú tempóban haladt. „Bármi közel fekszik minden költő előtt önnön népe — mondja Toldy Ferenc —, ennek saját múltja történetben és költészetben: mégis, midőn a költészet öntudatos irodalmi foglalatosság tárgya lesz, rendszerint más virágzó irodalmak szolgálnak példányiúl, és csak akkor bontakozik ki ily új irodalom idegen tekintélyek uralma alól, ha már azok körét megfutotta, a nélkül, hogy a célt, mely mindenkor csak egy önálló, a nemzet saját érzéseit saját formákban visszatükröző költészet előteremtése, elérte volna. E kibontakozás itt eleinte öntudatlan, inkább ösztönszerű szokott lenni, és csak később, midőn a mindennemű kísérletek sikerei teljesb tájékozást

[40] Kölcsey Ferenc: i. m. III. 40—44.

engednek, válik a *nemzeti*, eszmélt és célzatos tárgyává az írói s főleg költői iparkodásoknak. De ez az út húzamos és lassú."[41]

Kövessük a „nemzeti" kifejlését e huzamos és lassú úton, anyagban előbb, formában azután.

Régibb irodalmunk túlnyomólag fordított művekből állt. Volt azonban egy eredeti törzse: a történetírás, az ezzel rokon históriás ének, s az ebből továbbfejlődő eposz és verses regény. E fejlődés sarkai: Tinódi, Zrínyi és Gyöngyösi. Az új korszakban is a történeti tárgyú elbeszélés kezd meg legalábbis valami fél-eredetiséget: idegen műveknek nem fordítását, hanem úgynevezett „megmagyarosítását". Úgy akarta a véletlen, hogy e fordulat Anonymusnak legyen köszönhető, a legrégibb művek egyikének, mely magyar ember tollából kikerült. Anonymus műve ui. — amint már egy alkalommal érintettük — 1746-ban nyomtatásban vált ismertté, s 1772-ig még hat új kiadást ért. Legott feléje fordult a történetírás figyelme. Hitele, kora, az író személye csupa rejtély; tárgya: a magyar honfoglalás, a legmagyarabb érdekű történeti probléma. Érthető, hogy jeles történészek hosszú sora foglalkozik vele. Az érdeklődést, mely így a nemzeti múlt legrégibb vagy éppen történet előtti szakaira terelődött, csak fokozták Sajnovics nyelvhasonlító (1770), s Révai nyelvtöréneti búvárlatai.

Ily hatások alatt indult meg Dugonics *Etelkájával* (1788) egy irodalmi ág fejlődése, melynek végpontján *Buda halála* áll (1863), s mely több-kevesebb folytonossággal mintegy központi ere az új korszak magyar tartalmú irodalmának: a honfoglalási, s emellett más magyar történeti tárgyú művek sorozata.

Dugonics regényei: *Etelka* (1788), *Jólánka* (1803), *Cserei* (1808) a honfoglalást közvetlen követő korban játszanak, a fejedelmek korában. Népszerűségük fő oka s irodalmi fontosságuk is ebben rejlik. Nem eredeti művek ezek, bár az elsőt Dugonics maga annak mondja. Bebizonyítottan vagy gyaníthatólag idegen regények átdolgozása mind, de magyar történelmi vagy fiktív magyar személyekkel játszatja végig a merész kalandokat. S Dugonicsnak e primitív, sokszor ízléstelen, sokszor hazafias túlzásoktól pufogó, idegen regények invencióját magyar történelmiségként áruló regényírásában kell a magyar romanticizmus csíráit keresnünk. A XVIII. század végi regényfordítások, melyek a heroikus vagy általtöréneti regénytípust hozták be irodalmunkba, ha eredetijüket nem ültették is át magyar földre, magyar szereplők közé, mint Dugonics, lehetőleg iparkodtak magyar vonatkozást fedezni fel regényök tárgyában. Dugonics azonban még az átmagyarításnál is többet tett. *Etelkája* a sűrűn hozzáfércelt jegyzetekkel népszerűsíti, amit Anonymus, a krónikák, az idegen kútfők, s a hozzájuk fűződő latin nyelvű történetirodalom a honfoglalásra s legrégibb történelmünkre vonatkozólag megállapítottak, s kiegészítve azt a hazafiúi képzelet naiv merészségű leleményeivel ingerül, sőt forrásul szolgált hasonló elbeszélések számára. Nyomában, s kimutathatólag az ő hatása alatt írják a verses regény s az eposz határán bicegő műveiket Etédi Márton, Perecsényi Nagy László, Poócs András, s e „honfoglalási" vagy „finnugor" vagy „amazon"-regényeken át megindul már egy ősmagyar mitológiai fikció és ősmagyar társadalomrajz kiképzése, s mindez, valamint némely történelmi személy jellemrajza, továbbszármazik belőlök a honfoglalási tárgyú nagy eposzokba.

Csokonai már tervbe vette egy honfoglalási eposz megírását, s a fennmaradt vázlatokból Dugonics hatása megállapítható. A XIX. század elején már közóhaj, hogy ily nemzeti eposz megírassék. Pápay Sámuel is eposzt sürget irodalomtörté-

[41] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. Bp. 1867.[2] 376.

netében. Pázmándi Horváth Endrének egy versét ismertetvén, Horvát István arra kéri „a' Téti derék Magyart", hogy „inkább Árpád kijövetelét írja hatos versekben Nemzetünknek köz örömére és ditsőségére".[42] Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposza (1822), Czuczor *Augsburgi ütközete* (1824) — e már figyelemre méltó kísérletek után zendül meg *Zalán futása* pompás zenéje (1825), a nemzeti tárgyú, a dicső múlt szemléletében elfogódott hazafias irodalomnak e szimbolikus nagy alkotása. Hat év múlva követi Horváth Endre *Árpádja*, s majd egy-két más, immár a műfaj elhanyatlását jelző hőskölteménye, köztük az 1854-ig kéziratban maradt, igen figyelemreméltó *Kióvi csata*. Erdélyi János fájlalja is (1845), hogy „a hőskölteмény iránt, mi a poesis magas aristokratája, hűl a részvét", s hogy Garay *Csatárja* már alig vétetik észre a „köz morajban".[43] Pedig nem a részvét hűlt, hanem a tárgy meddősége derült ki egyre világosabban. A honfoglalás történeti s mondai adattára oly fölöttébb szegény, hogy költői feldolgozásra már ezért is alkalmatlan. Kitalálásra kényszeríti a költőt, márpedig nemzeti hagyományt „kitalálni" nem lehet. E tárgyat koránsem epikus tapintat, hanem hazafiság szemelte ki feladatul az irodalom számára. S mihelyt a valódi epikus tehetség megérkezett, a meddő honfoglalási tárgyat elejti, s a sokkal gazdagabb anyagú hun történetnek kezdi meg írni hőskölteményét. *Buda halála* (1863) s Arany János trilógiatervezete és töredékei tetőzik be s juttatják el a valódi irodalmiság feltételei közé e katexochen nemzeti-történelmi ág fejlődését.

E fő ág mellé az egyéb hazai történeti tárgyakat feldolgozó művek egész tömege sorakozik. „A' hazai Históriának valamelly külön nevezetes Szakaszát ... szép mesterségi mív' formában előadni, a' Költésnek legméltóbb 's legfelségesebb tárgyai közé tartozik" — írja valaki 1817-ben Kisfaludy Sándor *Hunyady Jánosát* ismertetvén a *Tudományos Gyűjteményben*.[44] A költőnek mint hazafinak az érdemeit emeli ki elsősorban ez ismertetés. S a történeti tárgy sokáig nem is egyéb az irodalom számára, mint alkalom a hazafias érzés buzogtatására, később, mint regényes hajlamok ösztönzője, s csak legvégül válik (némely ritka előzményt, így *Bánk bánt* leszámítva) valódi történeti és lélektani érdek célpontjává. Dráma; novella és regény; rege, ballada, eposz és verses beszély egyaránt átmegy e fokozatokon, amennyiben történelmi anyagot karol fel. Dugonics és Kisfaludy Sándor — Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Jósika és Petőfi — Kemény Zsigmond és Arany János e fokozatok főbb képviselői. Míg viszont Eötvös József a történeti költészetnek is irányzatos, a jelenre hatni kívánó ágában emelkedik ki, Katona József a „legjobb magyar tragédiával" Kemény Zsigmond és Arany János lelki kortársának, Jókai pedig — történeti regényeiben — a regényes-hazafias közbülső fokozat továbbfolytatójának tetszik. Részt vesz ez áramlásban a líra is. A XVIII. század végén még kevéssé eredeti s különféle irányokban próbálkozó ereit a hazai múlton búsongó, lelkesedő Berzsenyi és Kölcsey kezdik egymás felé hajlítani, hogy Vörösmartyban valamennyien egybeömöljenek. Széchenyi felléptével átalakul a hazafitípus, és vele együtt a múltszemlélet szempontja, s líraisága is megváltozik. A múlt ódai magasztalása apránként elhallgat, s a líra, amennyiben még feléje fordul, a jelen törekvések elfogultságával: politikai elfogultsággal teszi ezt, Petőfi tetőzvén be a jelzett fordulatot.

[42] Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 107—108.
[43] Erdélyi János: *Vörösmarty Mihály*. (Irodalmi Őr 1845.) In: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 198.
[44] 1817. I. 104.

A történeti tárgyak mellett eleinte csak igen gyéren nyújtott táplálékot magyar eredetiségre törekvő irodalmunknak a jelenvaló, az egykorú magyar élet. Pedig az irodalomnak a nemzeti élettel való szünetlen egykorúsítása szintén hathatós eszköz az irodalmi eredetiség kifejtésére s ápolására. Verses elbeszélésben Gvadányi, Csokonai és Fazekas, drámában és novellában Kisfaludy Károly a kiválóbb kezdeményezők e téren, mégpedig — igen jellemző — valamennyien a humoros nemben. A humor, a megnevettetés, a nevetségessé tevés vagy a gúnyolás szándéka legjobb ösztönzői a megfigyelésnek; Sztárai darabjai, a *Debreceni Disputa*, *Balassi Menyhárt árultatása* már a XVI. században megmutatták ezt. Széchenyi nemzeti kriticizmusa erős lökést adott e korábban csak ártatlan hajlamoknak, s az egykorú magyar élet tendenciózus szemléletére ösztönözte őket. Fáy András *Bélteky háza*, mely már a Széchenyi-féle reformtörekvések szempontját teszi magáévá, nagyarányú össz-szemléletet ad az egykorú magyar életről — figyelő tekintetét bíráló hajlama élesítvén meg. Életkép, novella, regény, románc, színmű, kisebb-nagyobb verses elbeszélés, sőt eposz: irányzatos (politikai jellemű) életszemlélettel teljesek; felvirágzik a táblabíró-szatíra és monumentális arányokra tesz szert *A falu jegyzőjében*, s kisded remekekké kerekedik Petőfi némely zsánerképeiben. A negyvenes évektől kezdve irodalmunk egész arculatát a jelen magyar világ felé látjuk fordulva, az pedig árasztja az eredetiség ihletét tárgyas és érzelmi költészet számára egyaránt, s nem kell példákkal bizonyítanunk, mily erős nyomot hagytak irodalmunkban a negyvenes évek demokratikus törekvései, szabadságharcunk küzdelmei, az abszolutizmus keserűségei, végül a kiegyezést követő lehiggadása a nemzeti életnek. Szigligeti népszínművei, Eötvös egész munkássága, *János vitéz*, *Toldi*, Petőfi hazafias és politikai versei, magyar tájképei, alakrajzai, Tompa allegóriái, *A nagyidai cigányok*, *A délibábok hőse*, Jókai számos regénye: az egykorú magyar élet eleven darabjaival teljesek.

A „nemzeti szentimentalizmus", a „sírva-vigadó" hazafiasság pedig — melynek jellemzésével Kölcsey oly mélyre tapintott volt — mint lírai ihlet érvényesült. Nagy „nemzeti" költőink egész ragyogó sora bizonyítja ezt, Berzsenyitől kezdve Kölcseyn, Vörösmartyn, Petőfin át egész Arany Jánosig, kiknek líraiságában az ódai és elégiai irányzat hol egymást váltogatva, hol elegyes hangulattá szivárványosodva, hol intenzívebb, hol tompultabb, kitörőbb vagy mélyült színezettel valóban nemzeti karakterként örököd ött híres remekekbe. Bizonyítja nagy kritikusainknak, de költőinknek is e — sokaktól humornak nevezett — különös, vegyes hangulatfaj iránti, szinte lélektani mélységű érdeklődése, mely nemcsak elemzéssel, hanem a költészet eszközeivel is oly szívesen, sokszor és remekül jellemezte azt.

A nemzeti irodalom „eredetisége" ekként *anyagának* s ihletének magyar eredetiségére támaszkodhatott. Mily irodalmi kvalitások, az egyéni eredetiség mily gazdag változatai mintázódtak rá e magyarságában egynemű anyagra: egy későbbi fejezetünk fogja megvilágítani.

5. AZ ÚJ IRODALOM FORMÁJA

Ez az eredeti, nemzeti tartalomra törekvő irodalom szintén igyekezett fölkeresni a múltban azt, mit a maga előzményének, mintájának tekinthetett. Irodalmi művet ilyet az egy Zrínyin kívül alig ismertek el. Ellenben a nemzeti költészet hagyományának kész letéteményesét látták a népköltészetben, melyben Kölcsey is „a való nemzeti poesis eredeti szikráját" kereste.

A népköltészet iránti érdeklődés, bár egyelőre szakadozottan, már a XVIII. század végén kezdetét vette. Akik e téren — mint Révai — kezdeményezők voltak, Herdertől nyerték az ösztönzést, s így az eredetiség programjának nemcsak az a része, melyet Kármán ölelt fel, hanem a népköltészetet illető pontja is Herder korszakos jelentőségű irodalomfilozófiai eszméivel tartja a rokonságot.[45] [A tartalmi eredetiség programja erősen politikai színezetbe hajlott át idővel a megvalósulás folyamán. A népköltészet kultusza sem maradt politikai árnyalat nélkül, sőt a demokrata eszmék divatjával lendült fel legmagasabbra a negyvenes években.]

Minthogy a népköltészet hatása az irodalmi fejlődésnek csak következő ízületében, Petőfi és Arany magyar klasszicizmusában érvényesül korszakos jelentőséggel, *ott lesz majd helye róla bővebben szólanom.* Itt csak futólag pillantok át a népiesség előzményein. A népköltészet iránti érdeklődés kezdetben párhuzamos volt a nyelvrégiség iránttival, mert benne az eredeti, a hamisítatlan nemzeti költészet régi időkből megőrzött maradványait, emlékeit látták. Később az általános etnográfiai érdeklődés körébe került, mikor a múlt század húszas, harmincas, negyvenes éveiben a nemzeti viselet, nemzeti tánc, népi szokások, tájszólások *megfigyelése napirendre került, s ily tárgyakról szóló fejtegetésekkel és közleményekkel teltek meg* — sokszor az igen föllendült útleírás formájában — a folyóiratok. Majd, mint említettem, a politika vette karjaira; végül pedig átvette igazi irodalmi rendeltetését, minek sejtelme kezdettől fogva benne lappangott búvárai és művelői érzetében: mintául szolgált és ihletőül egy irodalmi, ízlésbeli reakció számára, mely fordítások és nyelvművelő törekvések nyomán felsarjadott „fentebb" irodalmiság ellenében az egész magyarságnak, az egész nemzetnek hozzáférhető irodalmat kívánt megteremteni egy közös nemzeti ízlés kifejezőjeként. E betetőző fordulat Petőfi nevéhez fűződik, kinek — mint Erdélyi János szerencsésen fejezi ki — jó szelleme mintegy megsugallá, hogy „mikép egy a nemzet nyelvben, hasonlóan egynek kell lenni költészetben is".[46]

Bár e fejezet határain némiképp kívül esik, lehetetlen futólag nem felelnünk egy itten fölvethető kérdésre, hogy ti. a népköltészetben az eredeti nemzeti költészet letéteményesét, tehát mintáját látni s keresni nem hiú ábránd-e? Az az irodalmi iskola ugyanis, mely Arany János és az ún. „népiesség" tagadásaként századunk elején lépett fel, nemegyszer hangoztatott oly kritikai véleményt, mintha a népköltészet magyar eredetiségében hinni önáltatás volna, hiszen van benne kimutathatólag idegen hatás is. Ez a vélemény kétségkívül csak ötlet inkább, mintsem tudományos megállapítás; visszaütés az idegenség ugyanazon vádjával, mellyel maga vádoltatott. Mindenesetre van a népköltészetben idegen elem; külön nyelvű népek egymással érintkező köreiben szükségképp megvan ily kölcsönhatás éppúgy, mint a művelt irodalmiságban, s megvan annál is inkább, mert a népköltészet egy jelentékeny része énekformához van kötve, az ének, a dallam, a zene pedig akadálytalanabbul terjed, gyanútlanabbul hat s idomít magához, mint a puszta nyelv-szöveg. Mindamellett nagy igazság van abban az állításban, hogy „a való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni".

[45] L. erre nézve Pukánszky Béla: *Herder hazánkban I. Herder és a népies irány.* Német Philologiai Dolgozatok XXIII. 1918. A füzet végén bibliográfiai áttekintése a népköltészet hazai irodalmának 1847-ig.

[46] Erdélyi János: *Petőfi Sándor.* (Divatcsarnok 1854.) In: *Pályák és pálmák.* Bp. 1886. 346.

A népköltészet egy jelentékeny része ui. műköltői eredetű. A ma élő népdalok nagy tömegéről ez könnyűszerrel megállapítható, szövegnek, dallamnak szerzője némi utánajárással kideríthető. A múltra nézve nálunk ez kevésbé van még adatszerűleg felderítve, de pl. a német tudomány jelentékeny eredményeket mutathat már fel a műköltői eredet vizsgálatában. A mi népköltészetünk sem kivétel; s a régi irodalom tárgyalásában volt gondunk rá, hogy figyelemmel kísérjük az irodalmi hagyomány elnépszerűsödését, a kéziratos énekeskönyvek útján a szóbeli közvetítés (népköltészet) birodalmába való lassú alászállását. Mi száll le a műköltészetből a néphez? Az, ami legnépszerűbb benne, vagyis ami az ugyanazon nyelvet beszélők közül a legtöbbnek megtetszik, a legtöbbnek ízlését kielégíti. *Közízlés* szemeli ki a műköltészetből a magának valót, s teszi kollektív tulajdonná. Ha pedig a nép valamely tehetséges fia szaporítja a népköltészet készletét, az egyenest e közízlés szellemében alkot, azon kívül egyebet úgysem ismervén. Ugyane közízlés fogadja be alkalomadtán az idegen hatást, idegen elemet is, ha nem ellenkezik vele, ha megfelel neki.

A népköltészet a nemzeti nyelv legnépszerűbb költői készletét őrzi, ennélfogva leghitelesebb tanúja a nemzeti közízlésnek. Egyéni különlegességek, idegen kölcsönzések teljesen elmosódtak benne, s hozzáigazodtak ahhoz a kollektív lelki formához, mely befogadta őket. Igenis jó úton jártak azok, kik benne keresték azt a formakészletet, mellyel irodalmunk a Kazinczy-korszak idegen hozományát nemzetivé nosztrifikálhatja. „A költők népi hajlandóságaiban — mondja szépen és helyesen Erdélyi János — ... idők és nemzedékek rokonszenveznek egymással, s mintegy kivetik magok közől, a mi e rokonszenvet zavarná, a mi, idők folytával, mint idegen, másunnan vett adalék tolakodott volna be közéjök. ... A népi alatt nem is az a trivialis mindennapiság, mely úton útfélen található, értetik, hanem az a mindennapiság, mely a mai napban minden napját, egész multját, örömeivel, keserűségeivel együtt éli, a folyó perczben a történetnek hozzájutott végét ragadja meg, s távolról se oly szerénytelen, hogy magán kezdené az időszámítást."[47]

Az „eredeti", a „nemzeti" irodalom mégis magán kezdette volna az időszámítást. De éppen a népköltészet vezette vissza a régiséghez. Keveset találhatott a „magyar deákságban", Kölcsey pedig Zrínyin s talán Balassin kívül nem is talált olyat, mit szelleme szerint magáénak ismerhetett volna el. Míg a magyar nyelvűség programja válogatás nélkül megbecsülést juttatott a régiség minden magyar nyelvű emlékének, s így a múlt egy tekintélyes szakaszával eleven kapcsolatban állónak érezhette magát: a nemzeti szellemű és tartalmú irodalomnak, ha Kármán s Kölcsey ítéletét teszi magáévá, végképpen meg kell vala tagadnia a régit. Ily abszurdumok azonban csak az elméletben, feltevésként szoktak megtörténni, s nem a valóságban. S hogy ezúttal a szakítás meg ne történhessék, arról éppen a népköltészet növekvő kultusza gondoskodott. Nagy részében nem lévén egyéb a régi magyar műköltészet elnépszerűsödött törmelékénél, a figyelmet, mely mindjobban reáirányult, egyenest továbbvezette azon irodalmi régiségekre, melyekkel leszármazási viszonyban áll. Mert nemzeti jellege nemcsak tartalmában van a költészetnek, mire Kölcsey a legtöbb figyelmet fordította, hanem — mit ő is sejtett ugyan, de kellő világossággal még nem látott —: *formájában* is. A nemzeti forma pedig (mi bizonyos ízlés- és stílbeli sajátságokkal jár

[47] Erdélyi János: *Pályák és pálmák* (Budapesti Szemle 1867.) In: *Pályák és pálmák*. 1886. 42.

együtt) szinte oly kirekesztőleges sajátja régibb költészetünknek, mint a népinek, elannyira, hogy egész régi költészetünk formakincse csaknem kivétel nélkül népiesnek is minősíthető. Természetes tehát, hogy a nemzeti formák azonosságának a gyakorlatban csakhamar át kellett hidalnia azt a szakadékot, melyet a korai elmélet oly betölthetetlennek vélt látni múlt és jelen között. [Az a hagyományos, az a „népszerű" magyar költészet, melyet az idegen formákat művelő és nyelvújító Kazinczy-kor oly lenézett alsóbbrendűségbe taszított alá, s mely egyaránt rokona volt a régi magyar műköltészetnek és az egykorú népinek: nem maradhatott már sokáig a maga irodalom alatti megvetettségében. Ellenzéke, lehúzó nyomatéka volt sokáig a magasabbra törő művelt irodalmiságnak; most azonban, hogy ez maga is alább kezd ereszkedni fellengéséből a népköltészet kedvéért, a „fent" és „alant" között apad a különbség, s az ízlés, mely azon alsóbb változatban kedvét találta, kimerészkedhet immár a felsőbb réteg piacára is.

Lehetetlen immár észre nem vennünk, hogy a „nemzeti irodalom" megvalósulásában oly fokozat is van, melyet a „magyar nyelvűség" és a „tartalmi eredetiség" egymást követő és kiegészítő elve nem határozott meg, s hogy e harmadik fokozat — a forma magyarsága — létesítésében sarkalatos szerepet játszik a népköltészet iránti érdeklődés. S valóban három ízület egymásutánja fejtette ki a teljes értelmű nemzeti irodalmat. Az elsőben Bessenyei, Pápay, Kazinczy programja valósult meg: nemzeti nyelv, kölcsönzött tartalom, idegen formák. A másodikban Kármán, Döbrentei és Kölcsey programjának egyik, a tartalmi eredetiséget illető fele: nemzeti nyelv, nemzeti tartalom, de még idegen formák. A harmadikban végül mindazon érdeklődés és érdekkeltés következményeként, mely a népköltészet kultuszát fokozta, megvalósult az eredetiség programjának másik, az ízlést illető fele is: nemzeti nyelv, nemzeti tartalom, nemzeti formák. Mindez ízületeknek megvolt saját álláspontjuk a múlt hagyatékával szemben.

Az *első* elejtette belőle a latin nyelvűt, de felkarolta a nemzeti nyelvű részletet; az újítás azonban, melyet a nemzeti nyelvűség körében eszközölt, oly tartalmi és formai elidegenedéssel járt, hogy a hagyomány következetes híveit ellenzékbe s alsóbbrendűségbe szorította.

A *második* ízület, melynek java ereje az *Aurora* és *Athenaeum* korában fejlett ki, mindenestül az átmenetiség jellemét mutatja; közvetlen előzményét megrázkódtatás nélkül folytatva átmegy annak tagadásába, s „népszerű" ellenzékével némi rokonodásba. Kész eredményként veszi át közvetlen elődje megújított nyelvét és idegen formáit, s örökli ennélfogva ellenzékét is. Viszont ellentétben áll fordításokat űző elődjével eredeti, nemzeti tartalma és szelleme által, de ellentétben — ugyanez okból — a „magyar deákság" nagy részével is.]

S valóban, az új irodalom hovatovább felveszi az érintkezést a sokáig elhanyagolt régivel. Mindazt, amit a magyar deákságban s a Bessenyei-korban kivételképpen előzményének tekinthet, átveszi és erőteljesen folytatja: így — mint ez utóbbit illetőleg rámutattunk — Dugonics kezdeményét az őstörténeti költészet ágában (melyben különben Bessenyei *Buda*-tragédiája az első fecske); de az előbbiből, a magyar deákság több százados nagy korszakából is kiszemelget s újra feldolgoz és megment lehetőleg minden oly magyar történeti, mondai, sőt mesei tárgyat, mely ott primitívebb vagy darabosabb feldolgozásban már közönség elé került. Hunyadi János; Bánk bán; Dobó István; a szigeti Zrínyi Miklós; Losonczi, a temesvári; Szondi, a drégeli hős; Szécsi Mária; Szilágyi és Hajmási; Toldi Miklós; Árgirus királyfi meg számtalan más: a régi históriás énekek, szép-

históriák, eposzok és verses regények hősei, tárgyai, sok változatban élednek újra s szövik-szövik régi és új, új és népszerű ellenzéke között az elszakadt szálakat. XIX. századi irodalmunknak kétségtelenül legnagyszerűbb alkotásai: Katona *Bánk bánja*, Vörösmarty *Csongor és Tündéje* — s már az újabb ízületből Arany *Toldija*, *Budája* — a régi magyar költészettel fognak testvéri kezet. Zrínyi eposza, mely a Bessenyei-kortól kezdve egy posztumusz, de folytonos diadalmenet tisztességében részesül, nemcsak az egyetlen igazi nagy epikusnak, Arany Jánosnak szolgál tanulmányul: az epikus irodalom első nagy föllendítője, *Zalán futása* írója is merít belőle ihletet, sőt négyrímű versét s nyelvi jellemét is átveszi *Tündérvölgyé*be, archaikus-naiv stílkülönösségként. S a régi költői tárgyakon kívül a régies modornak is valóban megkezdődik némi értékesítése. Kármán *Fejvesztessége*, Kazinczy *Keresztes Bálintja*, Kölcsey *Himnusza* és *Balassája*, Vörösmarty említett költeménye: nem egy áramlat jelentőségével ugyan, de már fejledező művészi hajlamként tüntetik fel a régi nyelv- és műformák iránti vonzalmat.

Megindul hát a közeledés az eltávolodottak között, és ez természetes is. Mennél több valósul meg a „nemzeti" jelleg komplex programjából, annál felismerhetőbbé válik a végcél azonossága a különböző utakon járók számára, könnyebbé egymás megértése, közelibbé az egység ideje.

Amily mértékben telítődött nemzeti (mindenektől szívesen fogadott) tartalommal az irodalom, oly mértékben veszített visszataszító erejéből a megújított nyelv és forma idegenszerűsége. Amily mértékben haladt a népköltészet iránti érdeklődés folytán a nemzeti formák térhódítása, ugyanolyanban csökkentek a régi magyar irodalommal való formai ellentétek. Az idegen új formák sajátunkká, a régi nemzetiek ismét aktuálissá kezdettek válni: megindulhatott az idegen szerzemények beleolvasztása a régibb hagyományba. S hogy volt még eleven hagyomány, melybe oltani lehet, az — mint láttuk — a népköltészetnek volt köszönhető.

Minő változáson ment át tehát nyelv és forma az irodalomnak nemzeti tartalommal eltelítése idején?

A nyelvújítás utótörténetéről volna itten szó elsősorban. A mi szempontunkból elég lesz a változás eredményeiről sommásan beszámolnunk. A Bessenyei—Kazinczy-kor egy új irodalmi nyelvet teremtett, az élőbeszédtől messze eltávolodót. Műhelyben készült, s elsősorban az idegen tartalmat tomácsoló irodalomnak kívánta kielégíteni legsürgősebb anyagi és stílszükségleteit. Elkerülhetetlenné azonban azért vált, mert az élőbeszéd szó- és alakkészlete elégtelen volt e szükségletek ellátására. Hiány az élőnyelvben, kész új anyag az irodalmiban: nem maradhattak sokáig egymástól elfalazva; ami az irodalmi nyelvben elkészült, az hiányt pótolt az élőbeszéd szempontjából is. Csak arra volt már szükség, hogy e megújított nyelven beszélő irodalom mennél számosabb olvasókhoz eljuthasson. Míg főképp fordításokra szorítkozott, ez alig volt remélhető; mihelyt azonban irodalmi műveltségben még elmaradt, még „gyermek" közönségünk őt közelről érdeklő, sőt lelkesítő, nemzeti tartalmat kapott íróitól, meg kellett indulnia a „műnyelv" elterjedésének, az életbe átömlésének, hogy ott minden hézagot, minden tátongó űrt idővel betöltsön. — Már Bessenyei megmondta, hogy a nyelvet csak nagy elmék tehetik naggyá;[48] s a nyelvújítás valóban azon költői kiválóságoknak, sőt

[48] Bessenyei György: *A holmi*. Bécs 1779. 298.

lángelméknek köszönheti végső diadalát, kik már saját ihletett lelkük kifejezési szükségleteként fogadták el kész örömmel a nagy Kazinczy élete művét. Nemzeti érdek s ellenállhatatlan költői tehetség ragadták magukkal s terjesztették a megújított nyelvet, mely ekként az irodalomból az életbe is átment. Át, de nem mindenestül. Mindaz, ami csak túlbuzgalom szülötte volt, elhullott az élet rostáján; mindaz, ami valódi szükségletet elégített ki, megmaradt. Az élőnyelv korábbi anyagával a folytonos használat folytán teljesen elvegyült az új, s mire Petőfi fellépett, a művelt (irodalom- és újságolvasó) magyarság új nyelven beszélt, melyet Balassi, Pázmány, Gyöngyösi, Amade, sőt Bessenyei sem értett volna meg teljesen. S ahol a szót megértette volna is, nemegyszer megdöbbent volna fordulatok, szólamok és mondatformák idegenszerűségén. Kazinczy nagy műve ezzel vált teljessé; irodalmi műhelyből bocsáttatván ki, az élet eleven nyelvébe olvadt bele, s így végeredményben magasabb fokra emelte minden irodalmiság végső alapját, a művelt emberek átlagnyelvét. Bajza 1843-ban megállapítja már, hogy a nyelvújítás diadalma teljes; s ezt nem az egyes írók stilisztikai magasabbrendűségében látja kifejezve, hanem abban, hogy „a tömeg szembetűnő magasságban áll a régibb tömeg felett".[49]

A nyelvújítás szerzeményeinek nosztrifikálása azonban ezzel még csak egyik oldalon ment végbe; teljessé azzal vált, hogy az irodalom is mind bővebben merítvén az élet nyelvéből, a maga birodalmában is egyre életszerűbbé olvasztotta át az azelőtt főképp fordításokban használt műnyelvet. A körforgás ezzel be volt fejezve, a szakadék pedig, mely élet és irodalom közt tátongott, betömve. A művelt magyarság eljutott oda (a negyvenes évek elejére), hogy ugyanazt a nyelvet olvashatta legjelesebb íróiban, amelyet a társas életben mindennap beszélt. A kezdeten álló Csokonai és Berzsenyi után Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza, Fáy András, Eötvös és Jósika, meg Széchenyi és Kossuth az említett körforgás leghatalmasabb lendítőerői.

Természetes, hogy ezzel nem szűnhetett meg az a rétegeződés, mely az irodalmat nem olvasó tömegek, s másfelől a műveltek nyelvét minden időben kétfélésíteni szokta. A különbség azonban most már egyazon magyar nyelvkészleten belül érvényesült; nem úgy, mint Bessenyeiék előtt, mikor a művelt magyar latinul, németül vagy franciául beszélt, vagy pedig ha magyarul, hát idegen szavakkal keverten, s így vagy egészben, vagy nagy részben idegen kölcsönzéssel különböztette meg magát a „nép" magyar beszédétől. A negyvenes évek kezdetén már a művelt ember is tiszta magyar nyelven beszélhetett, s nyelvének felsőbb, a népitől megkülönböztető elemei nem idegenek többé, hanem közkeletű sajátjai az anyanyelv készletének. S e körülményből az irodalom húzott hasznot, mert stíl-válfajokként értékesíthette az egyazon magyar nyelvnek e kétféle rétegét. Míg a „magyar deákság" korában népiességről alig lehetett szó, a nyelvújítás életbeli szentesítése után megvolt a lehetősége, hogy az irodalom egy magasabb- s egy alsóbbrendű stíl-válfajjal is élhessen alkalmi szükségletei szerint: egy irodalmival s egy népiessel (vagy naivval), mikhez a haladó idő már önként egy harmadikat csatolt: a régiest, az archaizálót.

Az idegen versformák nosztrifikálása, a nemzetiek fölélesztése, ezáltal a költészet számára is stílváltozatok létesítése: párhuzamosan ment végbe az irodalmi nyelv körében említett átalakulással.

[49] Bajza József: *Nyelvünk míveltetéséről.* In: *Bajza József Összegyűjtött Munkái.* Kiad.: Badics Ferenc. Bp. 1899.[3] IV. 206.

Az *Aurora* évtizedében megindult, s az *Athenaeum*ban befejeztetett a modern versrendszer kizárólagos uralomra juttatása az antik felett. Kisfaludy Károly az elsők egyike, ki határozottan a nyugati formák művelésére tér át; Vörösmarty 1824-ben szakít az antik lírai, s 1831-ben az antik epikai formákkal; Bajza, Garay, azt mondhatni, egyáltalán nem élnek velök. A behozott idegen formák közül tehát kiveszett az egyik, éspedig az, amely már nagy költői tehetségeknek szolgált kifejező eszközül. Ezzel egyrészt kevesbedtek a kiegyenlítődés akadályai; másrészt javultak a nemzeti formák visszatértének esélyei is, mert ezek meg a szintén rímes, szótagszám és szak-képlet szerint sokszor hasonló nyugati szerkezetek között kevésbé éles volt az elütés, mint az antik és nemzeti versrendszer között. Tisztult a küzdőtér, s oly ellenfelek maradtak a porondon, melyek között megvolt a kiegyenlítődés, a közeledés lehetősége, ha a teljes összeolvadásé nem is: ott maradt, egyelőre szinte korlátlan úrként, a szótagmérő rímes verselés és — a népköltészet divatba jöttével — jelentkezni kezdett már mellé vetélytársul a sokáig kint rekedt nemzeti versidom, a hangsúllyal ütemező. Kettejük sorsának megvizsgálásában nem lehetünk tekintettel arra az akkor még eléggé elterjedt felfogásra, mely éppúgy, mint a XVIII. század végi kezdeményezőké, csak rangbeli, tökélybeli, s nem elvi különbséget látott a kettő között. E felfogás szerint ugyanis az idegen, nyugati verselési mód csak abban különböznék a hagyományos magyartól, hogy a rímen, szótagszámon, metszeten kívül, mi a magyarban is megvan, megadja neki a pallérozottság végső kellékét is, a szótag időbeli megszabályozását. Tehát a nyugati csak előbbre haladott fokán állana a fejlődésnek, mint a régi és a népi magyar; s a szótagok megmértékelése csak a műgond jele volna. Ezért ajánlotta Bajza még a népdalok megmértékelését is a kezdő Petőfinek, s innen — mikor a magyar formák újból divatba jönnek — a többfelől felhangzó panasz a műgond, a formai fegyelem lazulásáról. Helyesen azonban csak akkor foghatjuk fel a tárgyalt kor versfejlődésbeli állapotát, ha szem előtt tartjuk azon elvi különbséget, mely az uralkodó nyugati versrendszert — mint fentebb már egyszer jeleztük — a feltörekvő nemzetitől kereken elválasztja. Ez pedig abban áll, hogy amaz időtartam szerint eleve osztályozott szótagok azonos sorrendű csoportját tekinti ütemnek, mit sem törődve a hangsúlyozással; emez ellenben az *egy* hangsúly által egységbe vont szótagok csoportját fogja fel ütem: ritmikai alapegység gyanánt. Amaz tehát szabadjára ereszti, emez helyhez köti a hangsúlyt.

Ez elvi különbségnek a kor verselői s közönségük sem voltak tudatában, de ritmikai következményeit érezniök kellett. A verstanilag képzetlen olvasó nem foghatott fel jó vers gyanánt olyat, amelyet nem ütemez zeneileg a hangsúly szabályos ismétlődése: egy rövid és egy hosszú szótagot vagy pedig egy hosszút és egy rövidet ő képtelen volt külön ritmusegységként, ütemként felfogni, hiszen a hangsúly éppoly szabályozatlanul botorkált köztük, akár a prózai beszédben. Viszont a magyar hallású versíró sem nyomhatta el teljesen a maga természetes ritmuskívánalmát, bár az idegen formát épp azért kedvelte, mert zeneisége simább, diszkrétebb, nem oly táncos, mint a magyaré, nem tördeli úgy szét, sőt szabadabb, szeszélyes vagy következetesebb kifejlésre képesíti a gondolatot. Lassanként tehát — anélkül, hogy tudatára jutott volna a versíró — megindult az idegen formák valamelyes nosztrifikálása a hangsúly ösztönszerű érvényesülése által. A Rádayversnem nem vált ezáltal olyanná, amilyenül a németek gyakorlatából ismerjük, nem kapott hangsúlyt minden hosszú szótag, nem vált a magyar hallásnak is felfogható *ütemmé* jambus és trocheus; de igenis megérezhetővé képeztetett ki magyar fül számára is a jambusi és trocheusi: emelkedő és ereszkedő *lejtés*. Mégpedig

azon egyszerű módon, hogy *némelyik* hosszú szótag egyszersmind hangsúlyhoz is jutott, mi szinte elkerülhetetlen is lévén hovatovább megéreztette a maga ritmikai előnyét. Egy ilyen sorban, mint ez:

Hová lettél, hová levél —

amelyben egyetlen hosszú szótag sem kap hangsúlynyomatékot, mi sem árulja el magyar fül számára a jambusi lejtést. De egy ilyen sor, mint ez:

A *lát*ni vágyó *nap*ba *nem* tekint —

vagy mint emez:

A *hó*, a *holt* föld *téli szem*fedője —

melyben több hosszú szótag hangsúlyos is egyszersmind, hallhatólag kiadja — nem a jambusi ütemezést — de igenis az emelkedő, a jambusi lejtést. Ily hangzatos lejtésű sorok hatása egy nagyobb költeményben szabadon ismétlődve magával ragadja a közömbös lejtésűeket is, s a mindvégig azonos lejtés ritmikai illúzióját támasztja. Viszont a lejtés ez általános illúziójában meglepő stílhatással érvényesülhetnek a neki ellenszegülő, kiütköző lejtésű sorok vagy sorrészletek („Most *tél* van | és csend és hó és halál, A *Föld* | megőszült"; „Szülötti *bű*nein | leszáll"; „Világot *érő szép* szemed | berogy"). Nem merev szabály, csak mintegy véletlen szerencse vagy azt ösztönszerűleg megragadó érzék igazgatván, a lejtési képletek végtelen gazdagsága áll így elő nyugati versrendszerünkben, mely ritmikai értelemben vett ütemet nem ismervén, *szabadabb, beszélő lejtés válfajaként áll be ritmuskészletünkbe az erősen zenei ütemezésű nemzeti versidom mellé.* S ezt nevezem én a jövevény versformák nosztrifikálásának, mi kezdettől fogva folyamatban volt ugyan, de teljessé csak e formák korlátlan uralomrajutása idején, s főképp Vörösmarty által vált.

Megtörténtéről sem a költők, sem a verselmélet nem bírtak tiszta tudattal, hiszen még nemzeti versidomunk törvényei sem voltak felderítve; az idegenek meghonosítására pedig a nagy érdemű Toldy Ferenc helyes ösztönnel ugyan, de hamis okoskodással ajánlott oly módozatokat, melyek csak a prozódiát, nem egyszersmind a ritmust tették volna magyarabbá.[50] S mikor nagy kortársa és barátja, Vörösmarty verselésében a kívánt és lehetséges megmagyarosodás már — mint jeleztem — végbement, egy 1843-i felolvasásában sajnálattal állapítja meg nemcsak azt, hogy a nyelvünkben meglévő saját mértéket és ritmust még ki nem lestük (ami igaz is volt), hanem azt is, hogy jövevény verseinket „min nyelvünkhöz 's lelki hallóérzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni" — ami pedig már megtörtént.[51]

Ugyanolyanformán lehelt ritmust az idegen prozódiába a magyar zeneiség, mint ahogy a Kazinczy-féle írott műnyelvbe melegséget, természetességet öntött az élő magyar ajak hallható beszéde. A prozódiai különbség lehetetlenné tette a két versrendszer teljesebb elegyülését (ami az újított és élőnyelv között, mint láttuk, végbement), de némely esetekben a felismerhetetlenségig felszívódtak az elkülönítő mozzanatok. Így különösen a trocheusi sorok, mihelyt hanyagabb prozódiával írattak, szinte a megtévesztésig egybeestek némely magyar sorfajokkal. Viszont gyakran megtörtént, s újabban szándékosan is előidézik ezt, hogy

[50] D. Schedel Ferenc: *Eszmék a' magyar verstan' átalakításához.* Kisfaludy Társaság Évlapjai 1843—1845. II. 118—137.

[51] Schedel Ferenc: *Szépirodalmunk jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás.* Athenaeum 1843. I. 159.

az idegen mértékű vers némely részletei magyar ritmussal is felfoghatók, mi a különböző ritmusnemek elvegyülésének, váltakozásának a sejtelmével gazdagítja az ilyenfajta verselés benyomásait.

A nosztrifikált idegen versforma a harmincas évekkel ekként teljes uralomra jutván, elérkezett a népköltészetben elevenül őrzött nemzeti versidom feltámadásának az ideje, mikor ugyanis hosszú megvettetés után egy divatos irodalmi formával szemben friss, különnemű stíl-érték gyanánt érvényesülhetett.[52] A nemzeti versidom saját, speciális stíl-értéke csak most válhatott érezhetővé, mikor volt már egy másik, immár megszokott gyakorlat, melyhez képest különbsége feltűnhetett. Épp ezért egyelőre csak kuriózumként tünedezik fel — főképp Kisfaludy Károly óta — a mű-népdalokban, de így is jelzi a gazdagodást, mely stílkészlet tekintetében a magyar műköltészet számára immár adva van. A dal műfaján kívül csak lassan terjed át más területekre is, és ami sokszor igen különössé teszi hatását, felveszi olykor az idegen szótagmértéket (*Fóti dal*, Garay *Szent László*ja), sőt a nyelvújítás szókészletét is. A tisztulás bekövetkezik itt is a negyvenes évekkel, Petőfitől kezdve. De máris láthatjuk, hogy ami stílértéket az irodalom korszakosan kifejtett, az nem vész el többé: a megújított nyelv elvegyül az élet nyelvével, de külön stíl-értékként érvényesül most már mellette és hozzá viszonyítva a régi magyar és a népi nyelv; az idegen versforma meghonosodik, de nem szoríthatja le végképp a régi magyart, sőt újszerű érvényesülésre ad neki alkalmat — egyelőre a naivabb nemben. Prózában és versben egy felsőbb s egy naivabb stílnemnek magában az irodalmi alkotásban való előállítása csak egy ideiglenes elidegenedés után, a Kazinczy-féle nyelv- és formareform honosításával vált lehetségessé.

Az *Aurora* és *Athenaeum* két évtizede a vegyülésnek átmeneti kora. Életszerűbbé avatja a Kazinczy-féle új irodalmat, s ismét az irodalomba kezdi felemelni az onnan letaszított régit és népit. Különböző korbeli két örökségét megkísérli összeforrasztani, s ezzel hatalmas lépést tesz a nemzeti irodalomnak nemcsak anyagi, hanem alaki megteremtése felé is. Amit Kisfaludy Károly, Bajza és Vörösmarty kora oly szerencsésen folyamatba hozott, azt — a nemzeti irodalom új egységét — a Petőfivel fellépő új nemzedék vezeti el a teljes kitisztuláshoz.

6. ÍRÓI REND ÉS OLVASÓKÖZÖNSÉG

Kármán programjának fokozatos — de tőle független — megvalósulásával egyre elevenebb lett az irodalmi élet. Pest irodalmi központtá nőtte ki magát. Itt állíttatott fel az Akadémia, itt székelt a Kisfaludy Társaság, itt létesült a Nemzeti Színház. Nyomdák, könyvkereskedések száma szaporodott; folyóiratok, hírlapok élénkebbé tették az irodalom vérkeringését; az írók személyes érintkezése állandóbbá vált. A nemzeti élet általában pezsgésnek indult, a magyar nyelv „országlásban" és társas életben egyaránt terjedt; folyamatban volt az iskolák magyarosodása s ifjúsági önképzőkörök virágzottak fel.

Tiszteltté lett a „litterátor" nevezet, a „nemzeti szerző" becsvágya métányoló visszhangra talált, de — meg kell vallani — szűkebb körben, mint amilyenben Kármán remélte és várta.

[52] [*Tündérvölgy* „ponyvaversekben"!]

A *Figyelmező* legelső lapján egy nevezetes megállapítás olvasható Toldy Ferenctől. Literatúránk megelőző hat esztendejére tekintvén vissza, az *írói rend* kialakultát konstatálja: „Az irói rend criptogám és parasita állapotjából kikelve, a' polgári társaság' egy külön 's a' nagy sereg által is méltánylatra számot tartható osztályává kezde fejtekezni; másfelül pedig maga a' literatura is általánosabb becsültetést, közebb divatot, a' közéletre befolyást kezde nyerni."[53] Toldy részint az akkor folyó országgyűlés hatásának, részint az Akadémia felállításának tulajdonítja ez örvendetes fordulatot.

Elérkezett az ideje az írói tulajdonjog védelmének is. Ennek érdekében Toldy Ferenc már 1838-ban felszólalt,[54] s rámutatott némely visszás esetekre, minők voltak pl. Kunoss *Szófüzér*ének utánnyomatása egy új, bővített kiadása ürügye alatt; Berzsenyi örököseinek megkárosítása egy antológia által, mely a költő verseinek több mint felét, a javát adta; Szenvey József Schiller-fordításainak egy tanítványa által csupa háladatosságból kiadása — más, idegen fordításokkal megtoldva s hibásan. Két év múlva újból s nyomatékosabban felszólalt ez ügyben a *Budapesti Szemlé*ben, nagy terjedelmű tanulmányt írván *Az írói tulajdonról*, mely e tárgy minden vonatkozását kifejtve, idegen példákra bőven utalva, s a hazai előzményeket is ismertetve törvény meghozatalát sürgeti e jog védelmére. Különösen érdekelhet bennünket — mert az írói rend kialakulását eszközlő tényezőkre világít reá — tanulmányának 27. §-a, mely a felszólamlás aktuális voltát bizonyítja. A literatúra eddigi szükségeinek — mondja — megfeleltek az érvényben lévő gyér intézkedések. De most más idők küszöbén állunk. A harmincas évtized a nemzetiségnek hatalmas rugót adott, melyet a literatúra is megérzett. „Könyveink némi keletre vergődtek. Jött az 1830. év, a' nyelv új elfoglalásokkal gazdagodott; Széchenyi írt; academia állott fel, 's ezzel együtt egy új rend a' polgári társaságban, az iróké; a' literatura életbe kezdett lépni, mert állandó közönség képződék, kivált az időszaki sajtó' munkássága által; 's e' részvét, bármi kicsiny ahhoz képest, minőt egy öt milliónyi néptől várhatni kellene, még is keresetággá kezdi emelni a' könyvszerzést." Azelőtt nevetséges lett volna szellemi munkáért díjt kívánni, a szellemi munka úgysem kamatozott; s maguk az írók közt oly különös elfogultság uralkodott, hogy pirultak szellemi tulajdonukért pénzt kérni, holott ugyanakkor búzájukért — ha volt — igen természetesen mennél többet igyekeztek kapni. Sőt a közönség is, mely pedig igen természetesnek tartja különben, hogy mindennemű szolgálatért, munkálatért fizetnie kell, „épen az irótól követelt *áldozatot*, 's díj helyett őt szabad bementi jegygyel a' becsület' templomába, kivánta elutasítani". Akadt ugyan kiadó, könyvárus és nyomtató, ki rendes tiszteletdíjat adott, de az írók — önkárukra — még folyvást igen szemérmetesek voltak, míg végül az Akadémia teljes nyilvánossággal el nem kezdte az írók díjazását (és maga Széchenyi, ez előítélet lerontásához kívánván hozzájárulni, egyik munkájáért díjt nem vett fel). Oszlik az elfogultság, az író eladhatja munkáját, vagy önkiadás által is hasznot láthat utána. „A' szellemi munka áruvá —, az áruval járó birtokjog' eszméje valósággá lett", s legott — mint az említett példák bizonyítják — már sérelmeket kezd szenvedni. Ezért vált sürgőssé számára a jogvédelem.[55]

Az írói rend kialakulásának, vagyis annak, hogy az írói pálya immár keresetággá vált, meglettek a maga káros következményei is az üdvösek mellett. Ez

[53] D. Schedel Ferenc: *Visszatekintés literaturankra 1830—6.* Figyelmező 1837. I. 1.
[54] D. Schedel Ferenc: *Néhány szó az írói tulajdonról.* Athenaeum 1839. I. 714.
[55] Budapesti Szemle I. 1840. 213—215.

utóbbiak főképp abban álltak, hogy az írót hivatásszerű önképzésre s az irodalom forgalmazó szerveinek mozgásba kényszerítésére utalták.

Pesten különösen nagy számmal volt képviselve e rend, s a napi személyes érintkezéseknek nemcsak előnyös, hanem már félszeg következményeiből is kivette részét. Túlzó, de sok igazságot tartalmazó részletek olvashatók a pesti írói rend apró torzsalkodásairól s általában belső viszonyairól Vahot Imrének Tompa Mihályhoz intézett *Irodalmi leveleiben*.[56] Szerinte a politika az oka minden bajnak közöttük; a különféle *journal*ok alakulása szerint napról napra több írói pártocska keletkezik, melyek aztán egymással „élet- halálra, s valódi pulykaméreggel" viaskodnak, nem mindig ügyszeretetből, hanem anyagi érdekből. Vannak kétkulacsosok is. A régi, patriarkális egyetértés megszűnt; viszálykodás, versengés, öregek és fiatalok össze nem férése jellemzi a mai állapotot. Kazinczyék korában szétszórtan éltek az írók, s vonzódtak egymáshoz — ma együtt vannak, s nem férnek meg együtt. Az íróság kenyérkeresetté vált; a városi élet kalmár szelleme, politika és zsurnalisztika prózai szennye, szerkesztőségi és korcsmai pajtáskodás rontotta meg korábbi szeplőtelenségét. — Ez az írótípus bizony igen távol áll a Kármán-féle „igaz literátor" ideáljától; s a rendi érdek, mely összefűzni látszik őket, nem az az *esprit de corps* már, mely az Armbruster-féle ügyirat (1807) szerint „láthatatlan templomban" egyesíté a magyar írókat. Vahotnak talán alkalmi oka lehetett e kedvezőtlen nyilatkozatra, de bármennyit levonunk is túlzásaiból, adatainak lényege valóság marad, mit máshonnan, egyebek közt a folyóiratoknak gyakran igen személyes ízű összekoccanásaiból is ismerünk.[57] De épp e félszegségek jelzik meglétét egy számottevő „rendnek". A nagy számmal együttélés és az immár anyagi érdekekkel egybekötött, kenyérkereső pálya magyarázzák azokat: a sok eszkimó és a kevés fóka régi kénytelensége.

Mert — sajnos — az írók buzgalmával nem egyaránt nőtt az olvasóközönség. Néhány jellemző adat rá fog világítani ez aránytalanságra, mely annál sajnálatosabb, mert hiszen az irodalmi produkció maga sem mozgott valami mértéktelen keretek között; a *Regélő Pesti Divatlap*nak egy statisztikája szerint,[58] mely pedig a korábbi évekhez képest örvendetes haladást konstatál, 1843-ban újságokon kívül 241 munka jelent meg, magyar nyelvű ebből csak 178, ebből pedig szépirodalmi mindössze is 34!

A *Tudományos Gyűjtemény*nek egy cikkében,[59] melyről már egyszer szóltam, ezeket olvashatjuk: „Meg kell vallanunk, hogy nemzetünknek igen kitsiny része olvas. E' kitsiny részben is, hányan olvasnak nem Magyarúl!"[60] A szerkesztő pedig ezt jegyzi meg hozzá: „Ezeknek száma az egész hazát felvévén jóval feljül haladja azokét kik magyarul is olvasnak. Az idegen nyelven 's külföldön írt könyvek megvételére hazánkba sokkal több pénz fordíttatik mint a' Magyarokére; az itt Pesten lévő 7 Könyv-kereskedők közűl négy szinte kikötőleg az idegen Könyvek eladásából él, és csak három kereskedik az idegenek mellett, valamennyire Magyarokkal

[56] Pesti Divatlap 1847. I. 741—749.

[57] Pl. egy névtelen (de bizonyára Toldy Ferenctől való) cikkben: újabban a zsurnalisztika felé gyülekeznek az igyekezetek; „emehhez korunk' kivánata és speculatio látszanak izgatni íróinkat." (el): *Magyar literatura*. Tudománytár 1836. IX. 189. [L. még: *Írói emancipatio*. Honderű 1843. I. 41—44; a közönség szaporodásáról: uo. 77—80.]

[58] 1844. I. 140.

[59] Tóth Dániel: *Egy tekintet a' Deák Litteraturára, Magyar Országban*. Tudományos Gyűjtemény 1820. XI. 57.

[60] [Tempefői!]

is." A cikk írója a deák nyelv divatját okolja azért, hogy magyarul olvasó közönség nem alakult ki nálunk.

A *Tudománytár* 1836-i évfolyamában egy névtelen (de bizonyára Toldy Ferenc), szemlét tartván újabb irodalmunk felett, megfigyeli, hogy az írói szorgalom felébresztésére igen sokat tett — jutalmak és kiadásra vállalkozás által — az Akadémia, de ehhez képest az olvasók száma nem szaporodott meg kellő mértékben, bár 1830 óta sokat és hirtelen növekedett. Ez aránytalanság pedig onnan van, „mivel még magasabb tanító intézeteink' 's így müveltebb olvasóink' nagy része sem magyar".[61]

A magyarul olvasók legnagyobb része természetesen újságot olvasott. „Bizvást elmondhatni — mondja az *Athenaeum* programja —, miképen az egyetemes új literatura jó részt journalisticává olvadt fel."[62] A harmincas évekbeli *Jelenkor*nak — mint a szerkesztőtől, Helmeczytől nyert adatok alapján Gáspár János följegyezte[63] — átlag 2800 előfizetője volt; éspedig az első félévekben mindig vagy kétszázzal több, mint a másodikban, amikor ui. fürdőzni, utazni járnak. Az előfizetők legnagyobb része (csaknem fele) Dunántúlról való.

A folyóiratok is belátták, hogy „tudós" cikkek közlésével csak elriasztanák a közönséget. „Elme', érzemény', és izlés mívelésére" szolgáló műveket kívánt hát nyújtani az *Athenaeum* is, tudós értekezéseket ellenben csak csínján, mert tárgy és előadás szerint „a' mívelt rendek' érdekeihez mért népszerűséget", s nem a szaktudományok érdekét tette meg vezérfonalának. Ugyane folyóirat 1842-ben legfeljebb 7—8 ezerre teszi a magyar olvasók összes számát, megjegyezvén, hogy „csaknem minden 10-dik olvasó iró is egyszersmind"; a kijövő munkák száma évről évre szaporodik, az olvasóké nem. Éppen a tudomány nem kell olvasóinknak, pedig politikának, szépirodalomnak, mindennek *az* az alapja. „Kérdezzétek meg — úgymond — . . . a' Tudománytárnak, mennyi előfizetője van 's el fogtok rémülni a' feleleten."[64] — Nos, dr. Schedel Ferenc, a *Tudománytár* szerkesztője megadja a feleletet folyóirata utolsó évfolyama végén ilyenképpen: 1834-től 1844-ig az olvasók száma „527-ről, folytonos apadással, 79-re olvadt le".[65] Bajza is megmondja az *Athenaeum*ban (Verőczey álnév alatt), hogy Schedel folyóirata iránt azért nincs semmi részvét, mert egészen tudományos.[66] A „tartalmas és érdekes" *Budapesti Szemle* (1840) szintén életképtelen volt: 300 példányt sem tudtak belőle eladni.[67]

S lássuk a legjobb folyóiratot, az *Athenaeum*ot. Előfizetői száma 500, 800, legjobb esetben ezer-egynéhány volt, s végül is részvétlenség miatt kellett megszűnnie 1843-ban. A tudománytól a szépirodalom, ettől a politikai zsurnalisztika vonta el az olvasókat. „Az Athenaeum, midőn ezelőtt hat évvel megindittatott — írja imént említett cikkében Bajza —, szépirodalmisága által akarta a' tudományosságot becsempészni a' magyar olvasók' figyelmébe, de az nem csak nem sikerült, sőt ártott neki. Az a' mi tudományos volt benne, képes vala még szépirodalmi része iránt is elidegeníteni a' kebleket. Ez adat, mint historiai literariai nevezetességű tűnemény, méltó a' följegyzésre." A szerkesztői végszó[68] két okát jelöli meg

[61] *Pillanat literaturánk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig.* Tudománytár 1836. IX. 186.
[62] Athenaeum 1837. I.
[63] Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából.* Budapesti Szemle 1917. aug., 213.
[64] . . . *mb Olvasóink.* Athenaeum 1842. II. 598—599.
[65] D. Schedel Ferenc: *Végszó a Tudománytárhoz.* Tudománytár 1844. XVI. 387.
[66] Verőczey: *Lapszemle.* Athenaeum 1843. I. 95—96.
[67] Döme: *A' magyar olvasók 1841-ben.* Athenaeum 1841. II. 416.
[68] Athenaeum 1843. II. 462.

az *Athenaeum* iránti részvét fokozott csökkenésének. Egyik — igen jellemző adalék! — a korábban nagyarányú vitatkozások, polémiák abbahagyása. 1837-ben ezren felül volt előfizetője; e szám félévenként csökkent, mert a háromnegyed részében komoly tartalmú folyóiratban „nem találtak elég mulatságot, léhaságokat kedvelő olvasóink"; de mihelyt megindult a *Hirnök*kel a polémia, százakkal növelte az előfizetők számát; amint megszűnt, e szám megint alábbapadt. Mindamellett 1841-ig tűrhető volt a helyzet. Innen kezdve egy másik ok ártott — éspedig sokkal erősebben — a folyóiratnak: a politikai érdeklődés hatalmas felébredése, minek folytán a komolyabb tárgyakat kedvelő olvasóknak csaknem egész seregét Kossuth *Pesti Hirlap*ja csábítá magához.

Már 1841-ben konstatálja a *Pesti Hirlap*nak e kivételes nagy népszerűségét az *Athenaeum* Döme nevű cikkírója, s meg is magyarázza, ekként: „a' mit ad: politica és értekezés a' mindennapi kenyérről 's a' hogyan adja: kebelizgató, ragyogó szónoklat, . . . e' felett önálló, eredeti." Döme azt is közli — s vessük ezt össze a fenti számadatokkal —, hogy a *Pesti Hirlap* fél év alatt 3500 előfizetőt tudott összegyűjteni! Ily népszerűségre csak a politika tehet szert, a szépirodalomból még leginkább a regény, bár az sem közelíti meg Kossuth sikerét. Erre vall legalább Döme szerint az, hogy Kuthy novellái, kinek pedig a szépirodalomban ugyanaz a szenvedélyizgató szónokiasság a bélyege (bár üres dagályig túlozva), mi Kossuthé a politikai mezőn: nem nagyon jól kelnek. „Legyen bármi gyönyörű, mi tanulságos, mi becses czikk, ha tárgya nem politica vagy evvel rokon, az nem olvastatik." Ez egyrészt örvendetes volna, mert az országos dolgok iránti figyelemről *tanúskodik*; *másrészt szomorú, mert* — kérdezi Döme — *mi sors vár* a tudományra, művészetre ily részvétlenség közepett? El fog fajulni maga a politika is, szerencsétlen zagyvalékká lesz, mert nem jogtudomány, filozófia, história az alapjai, hanem csak „levegői theoriákból, üres declamatiókból és alap nélküli terv-kovácslásokból álland". — Ily széchenyies aggodalmak hangzanak fel Kossuth hírlapírói nagy sikereinek már kezdetén. — Politikán s regényen kívül — úgy véli Döme — még a bohózatot látnák legszívesebben, s népszerű lehetne oly folyóirat, mely a tréfát, bohóskodást s elméne polémiát tenné meg fő tárgyának. „Illyen a' szellem mai olvasóinkban, 's meddig illyen, addig ne igérjünk állandóságot semminek, a' mi soliditas, politicán kivűl, ha még olly becses volna is az."[69]

Politika — szépirodalom (főképp regény) — tudomány: *ez* a közérdeklődés ranglétrája; elöl a politika, leghátul a tudomány, s közbül szorongva a mindkettővel rokonságot tartó szépirodalom. Ez bizony egészen más lépcsőzet, mint aminőt Bessenyei és Kármán *theoretice* kiterveztek volt, ellenben nem különbözik attól, mi elméleti fejtegetéseiknek lappangó *érzelmi* alapja volt. Ők szép eszmeláncolattal kielmélkedték, hogy végcél a közboldogság, út ehhez a felvilágosodás, emennek eszköze a tudomány, a tudomány terjesztője pedig az anyanyelv. Az elmélet nyomán azonban, éspedig mindjárt a Bessenyeié sarkában, a gyakorlat ösztönszerűleg a maga nehézkedési törvényét követte, s a tudományok komoly „tápláló szántóföldjét" parlagon hagyva a „virágos mezők" felé sietett. Kármán ismét fölemeli az elmélet intő szavát, de hasztalan: nagyobb közönségnek a tudomány nem kellett, s továbbhaladt a fejlődés a szépirodalmiság felé. — Az igazság az, hogy mind Bessenyeit, mind Kármánt, mind pedig egész korukat, sőt a következő nemzedékeket is egy ellenállhatatlan erő, a nemzetiség ösztöne hajtotta, mely a műveltség hagyományos ideálját, a tudományt tiszteletben tartván,

[69] Döme: *A' magyar olvasók 1841-ben.* Athenaeum 1841. II. 415—416.

annak érdekével indokolta önmagát. Az indokolás logikai tervrajzait azonban újra meg újra elemi erővel öntötte el, mosta szét a nagy érzelmi valóság áradása, s — tudomány ide, tudomány oda — irodalomra a nemzeti nyelv miatt, nemzeti nyelvre önmaga kifejezése miatt volt neki szüksége. Így mindennemű tudományteória és mindennemű szépirodalmi látszat ellenére mind teljesebben a *nemzeti politikum* eszközévé vált a literatúra, s legnépszerűbb belőle az az ág, mely nyíltan a politikum szolgálatába szegődött: a zsurnalisztika. Az volt indító ihlete, az lett — bármi más köntös alatt — lényeges tartalma.

A szépirodalom eszerint két malomkő közé került. Egyfelől ott állt az elmélet s ismételgette (mint láttuk, még Bajzáé is!), hogy: te nem a mi végcélunk vagy, téged mi önmagadban kevésre becsülünk, s csak ízelítőül, csalogatóul használunk fel, úttörőjéül a komolyabb tudományoknak. Másfelől pedig szólt hozzá az élet, a „nagy" közönség: te csak arra vagy jó nekem, hogy bohó tréfákkal vagy polémiáiddal el-elszórakoztass, könnyű olvasmányokkal érdekelj; de ha komolyan le akarsz kötni, távoztass el mindent, mi tudományra emlékeztet, s válj politikai szónoklattá, akkor megveszlek és elolvaslak.

Amit az irodalom Bessenyei óta Kazinczyn keresztül egy Vörösmarty lehetővé tételére előkészített és kitervelt: szinte az egész irodalmi érdeklődést Kossuth aratta le. Azt mondhatnám, az ő eljövetelét várta hetven év óta az olvasóközönség, s komoly érdeklődéssel csak azt fogadta e hét évtized irodalmából, amiben jövetele előjeleit sejtette.

Midőn az irodalom — mondja Kemény Zsigmond — „megnyerte az ügyet, mely a nemzet élete fölött dönt vala, már a kor alig talált babért számára, *mert szónokai közt osztá szét*" — kiknek érdemeit egyébként ő sem kicsinyli.[70]

A férfiak érdeklődése elenyésző részben a tudomány, túlnyomóban a politika között oszolván meg, a szépirodalom hol az elmélettel, hol a gyakorlati valósággal kényszerül felemás viszonyba, de természetszerűleg iparkodott a maga vegyitetlen, kellőképp még el nem ismert mivoltában is érvényesülni: kiszabadulni ez *équivoque* helyzetből. Hol találja fel a maga közönségét, s általa szentesítését? Keresni kezdettől — már Bárótzitól és Bessenyeitől fogva — kereste a szépnemben, a „magyar hölgy"-ben, megtalálnia azonban ott sem egészen sikerült. Novella, regény, szerelmi líra elsősorban a nőkre számított. De velök szemben is „ébresztésre" volt szükség előbb, hogy általában az anyanyelvnek, a magyarul olvasásnak nyerjék meg őket, kik — amennyiben olvastak — német, francia műveket olvastak. A reformkor folyóiratai lépten-nyomon kedvöket keresik, részvételöket kívánják megszerezni, szóval és divatképek mellékléssével. A politikától azonban itt sem mentesíthetik magukat: nemzeti érzésükre kell fellebbeznök, honleányi kötelességeiket szemök elé tárniok. Külön, lélekemelő nagy szerepet szánnak nekik a nemzetiség fejlesztésében: a magyar anya nemzetnevelő szerepét. Nőegyesületet sürgetnek az anyanyelvnek társaságbeli terjesztése végett.[71] Tetőpontján áll ez egész törekvésnek Vörösmarty híres szép költeménye, *Az úri hölgyhöz*, melyben a nőiség varázsa oly ihlető egységbe olvad a nemes hazaszeretettel. A „márványkeblű szűz", a „gőgös Goneril", a tündöklő, de üdvtelen

[70] Vörösmartyról tartott emlékbeszédében. L. *Kemény Zsigmond Összes Művei XI.* Kiad.: Gyulai Pál. Bp. 1907. 140.

[71] L. pl. az Athenaeumban: Kly Nelli: *Elszórt gondolatok* (1838. II. 350—353.); Petrichevich Horváth Lázár: *Levelek Emíliához* (1840. I. 665—672; 686—688.); Peláthy István: *Még egy szó igénytelen tervem iránt egy nőegyesületről* (1843. I. 339—341.). — Spetykó Gáspár verse: *Magyar hölgy* (1838. II. 578.).

csillag, a hazáját, nemzetét megnevezni nem tudó, elidegenedett magyar asszony, kinek szép nőiségéért a költő szerelme tiltva gyulladoz, átok és rimánkodás zuhogó lírai ostromának van kitéve a költeményben, s nagy lendülettel kijelölve számára a kötelesség útja is, melyre esdekelve hívja a magyar férfi szent hevülete:

De még előtted áll egy új világ,
Anyára vár egy újabb nemzedék:
. . . . . .
A kisdedeknek néma szája kér,
Hogy adj nekik hazát. Ne vond meg azt.
Áldás vagy átok vár e válaszért:
Határozz, és kimondtad sorsodat.

A mai olvasó, ki abban a tudatban nőtt fel, hogy magyarságunk, nemzeti érzésünk öröktől fogva való és szakadatlanul teljes, s aki szinte már a Volga mellékére nemzeti tudatú költőt szeret odaképzelni: nem döbben-e meg a korképen, melyre e szerény szemelvények rávilágítanak? A borzasztó aránytalanságon, mely vezető akarat és közönyös tömeg között mutatkozik? Még csak nyelvünknek is csekély elterjedettségén a műveltebb körökben? Vörösmarty szép költeménye után visszás élcként hat ugyan, de jellemzi a lehűtő valóságot Szemere Miklós verse *Az „úri hölgy" írójához*, mely szintén az *Athenaeum*ban jelent meg.[72] Vörösmarty költeményének fentebb idézett végső versszakára célozva, mely választ kért az úri hölgytől, Szemere ily sebző humorral fejezi be rövidke versét:

'S kebled elszorúl: a' hölgy
Mond-e *nem*- vagy hű *igent*?
Jóslom, a' *nem*től ne félj,
Mert a válasz „Nein!" leend.

Körülményeinkből természetszerűleg következett egyrészt az olvasóközönség lassú képződése és terjedése, másrészt pedig érdeklődésének eminenter politikai jellege, mi az irodalmat is — ha fogantatásában nem lett volna már kész politikum — azzá válni kényszerítette volna.

Egy egykorú szemlélő, Gáspár János hagyatékából, melyet nemrég (1917) a *Budapesti Szemle* tett közzé, hadd idézzek még néhány adatot. A mondottak után ezek már nem fognak meglepni. Egy barátja (Tompa János) ezt írja Gáspárnak 1841 júliusában: „hiszed-é, hogy Vörösmartynak utóbb megjelent kötetéből még 150 példány sem kelt el?" A nagy költő 1840-ben megjelent, négykötetes *Újabb Munkái*ról van itten szó, s arról a költőről, ki a kor nemzeti eszményét a legteljesebb s legmagasztosabb költészettel zengette ki! Az Akadémia 1841-ben 200 arannyal jutalmazta e kiadás *Versek* kötetét, mi világosan mutatja, hogy az „írói rend" méltányolója, jutalmazó fóruma nem a széles, nagy közönség, hanem csak egy „tudós Társaság" volt. Az említett Gáspár János beszéli továbbá ezeket (1841-ből): „A Privorszky kávéháza (mint aztán megtudók, éppen a Schedel laka mellett) fulladásig tömve volt magyar ifjakkal, s kérdésünkre tízből hat még csak nevét sem hallá soha Schedelnek, négy emlékezett olynevű Schuster vagy valami íróra, de hollétét nem tudja."[73] Toldy Ferenc (mert ő ez a Schedel) már ekkor hat éve az Akadémia titoknoka volt, s aki számos kiadványairól, *Tudo-*

[72] 1843. I. 475.
[73] Berde Mária: i. h. 211.

*mánytár*áról, kritikai munkásságáról nem vett is tudomást, lépten-nyomon találkozhatott nevével az akkori folyóiratok és hírlapok hasábjain mindennemű akadémiai üggyel kapcsolatban! A kávéházi magyar ifjaknak azonban legjobb esetben csak „valami író" volt az irodalomnak e fáradhatatlan sáfárja.

De talán kedvezőbb volt a helyzet a népszerűbb irodalom művelőire nézve? Nem. Erdélyi János Czuczor Gergelyről írván (1854!) megjegyzi, hogy „midőn népszerü dalai kiadattak, egy vevő bele nézett a könyvecskébe, s úgy találta, hogy a benne levő dalokat többnyire emlékezetből tudja: s nem vette meg a könyvecskét. A dalnoknak dicsőség; a venni akarónak gyalázat."[74]

Aki az irodalomban csak a kinyomott művek sorozatát látván, Csokonai és Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty és sok kitűnő kortársuk munkáit növekvő elragadtatással szedi le a polcról s olvassa sorra, de közönségük felől tájékozódni elfelejt: az lehet ugyan méltánylója s élvezője e jeles írók műveinek, de a kor irodalmi valóságáról sejtelemmel sem bírhat. Aki azonban a valóság mindkét felével számot vet, felismeri nemzeti irodalmunk e hét évtizedes nagy futamában a későn ébredettek végzetét: a lángelmék fényes versenyfutása mögött a nemzet egészének nagy elmaradását; s felveti a kérdést: lesz-e itt egy üdvös megállapodás, mely köztulajdonná avatja a rohanvást felgyűjtött kincseket?

7. A KORSZAK IRODALMI ÍZLÉSE (MAGYAR ROMANTIKA)

A múlt század tízes éveire nézve már megalapíthattuk az irodalmi ízlés folyamatban lévő egyneműsödését a romantika felé. Ez irányzattal szemben a költői gyakorlat terén jelentékeny ellenzéket hasztalan keresnénk. Csak műelmélet és kritika — Kazinczy, s részben Kölcsey — marad meg változatlanul a klasszicizmus elvi álláspontján. Maga a gyakorlat egyre erőteljesebben halad az előzményektől nyert lendület irányában, s a húszas, harmincas és negyvenes éveken átterjedőleg oly közízlést teremt, mely bár fejlődőben van további célok felé, mégis bizonyos korszakos egyneműségben kerekedik ki időbeli környezetéből. A magyar romanticizmus kora ez.

Nem szenved kétséget, hogy e korszak ízlésbeli jelleme nemcsak egyidejű kísérője, hanem függvénye is a nemzeti eredetiség korszakos követelményének. Közvetlen előzményei is bizonyítják ezt. A Bessenyei-korszak két első évtizedében az eredetiség követelménye nem merült még fel, s valóban: az irodalom „fordítás"-jellege, puszta nyelvi és formai érdeke e kezdő tizedekben szinte háborítatlan érvényű volt. Jön azonban a kilencvenes évek nemzeti visszahatása; jön (1794) Kármán az eredetiség követelményével, s fellépnek vagy írni kezdenek egymás után azok a kiválóbb költők, kiknek némelyikét kézikönyveink nem tudják hová tenni, mert velök szemben csődöt mond az „iskolák" rendszere, mi a korábbi két tizedre nézve különösebb nehézség nélkül érvényesülhetett, s kiket ennélfogva — mint önállókat — egyenként tárgyalnak, nem is keresvén köztük a rokonság szálait: Csokonai, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi. És ha ez utóbbit az ó-, Kazinczyt az újklasszikai (németes) iskola folytatója és fő képviselői gyanánt elhelyezik is, ízlésbeli jellemüket csak sablonosan határozzák meg: az iskola címével, melybe beosztották. Pedig láttuk, hogy Berzsenyi áthajlik, Kisfaludy Sándor legott belefut a romantikába, s hogy Kazinczy és Csokonai sokszerűségében e romantikus válfaj nagy nyomatékkal szintén benne van. Nos hát az említett három

[74] Erdélyi János: *Czuczor Gergely.* (Pesti Napló 1854.) In: *Pályák és pálmák.* 1886. 296.

költő egyszersmind az eredetiség felé is az első jelentékeny lépést tette meg. Nyilvánvalóvá tettük ezt Berzsenyire nézve Horatiusszal szemben, idéztük Himfy határozott nyilatkozatait, s ismeretes a *Dorottya* írójának (ki egyszersmind Kármán *Urániá*jának munkatársa volt) kijelentése is (e mű *Előbeszéd*éből), mely szerint „jobban szeret középszerű *original* lenni, mint első rangú fordító". Kármán programja s e költők kisded, de nagy hatású csoportja már kétségtelenül bizonyos átmenetet jelent a puszta nyelvi szempontú irodalmiságból az eredetiség követelménye — s ezzel együtt ízlésben kisebb-nagyobb mérvű közeledést a romantika felé.

Az eredetiség erőteljesebb továbbfejlődésével párhuzamosan halad a romantika térhódítása. Mielőtt e korszak ízlésbeli jellemét közelebbről meghatároznók, állapodjunk meg egy kissé magánál a romanticizmus fogalmánál, hogy képesek legyünk felismerni a magyar romantika egyedi, elkülönítő vonásait.

A nyugati irodalmak romantikus korszakait általában egy franciás klasszicizmus uralma előzte meg. A franciák nemzeti klasszicizmusa ui. utánzás által korszakosan meghonosodott a nyugati nagy irodalmak legtöbbjében, huzamosan keresztülfekvén azok eredeti fejlődése útját. E klasszicizmus azonban már tulajdon otthonában hanyatlani kezd a XVII. század végén, s az ún. *Querelle des anciens et des modernes*, a régiek és újak pöre (1687) jelzi a feloszlás megindultát, mindamellett még sokáig felszínen marad, s utolsó képviselője, Voltaire szinte a nagy forradalomig fenntartja.

Csakhogy őmellette már ott van Rousseau, kiben általános vélekedés szerint a romanticizmus minden csírája feltalálható. Hatása mindinkább uralkodóvá válik a Voltaire-é mellett otthon s a külföldön. Vele az érzelmi élet követelményei lépnek fel korlátlan szabadsággal az irodalomban, s hódító körútra indulván, hatást gyakorolnak mindazon irodalmakra, melyek előbb a francia klasszicizmus Boileau-féle szabályainak vetették volt alá magukat.

Ez irodalmak (angol, német) ekkorára maguk is megindították a náluk csak jövevény boileau-i klasszicizmus ellen a visszahatást, s egymással többszörösen érintkező forrongásuk a francia irodalmat is befolyásolta. Mindhárom nagy irodalomban a francia klasszicizmus ellen feltámadt hatóerők kölcsönös összefogása hozta létre a romanticizmust.

E szegényes vázlat elegendő lesz arra, hogy legalább egy oldalról, a romantika irodalmi genezise szempontjából segítségünkre legyen. Eredetét nézve tehát, a nyugati romantika jellemző határozmányait a következő jegyekben láthatjuk:

1. Visszatérés — a közbeeső franciás klasszicizmus átugrásával — a primitívebb, hazai, saját irodalmi hagyományokhoz (keresztyén középkor, népköltészet); vagyis *nemzeti* visszahatás — franciában az „általános emberi" kultusza ellen, angolban és németben azzal együtt a jövevény irodalmiság ellen is.

2. Az irodalmi fogékonyság kitágulása, vagyis szabadelvűség a francia klasszicizmuson kívül minden más irodalmi hatás befogadása iránt. Míg a közvetlen megelőző korban az irodalmak vendéglátása csak a francia klasszicizmusra nézve volt feltétlen, most minden egyebet szívesen látnak: népit, görögöt, hébert, keletit, nyugatit, középkorit és legújabbat, csak a klasszikus franciát nem. Rousseau; Shakespeare, Milton, Percy és Osszián; „Werther" s a többiek rajongó fogadtatásra találnak egymás otthonában.

3. Esztétikai (ízlésbeli) tekintetben: tagadása a francia klasszicizmusnak, s csakis a franciának, hiszen az óklasszikai irodalmak — kivált a németeknél — nagy tiszteletben tartatnak. A romantika költészettana bátran összeállítható a

Boileau-féle tanítások s általában a „szabályok" egyszerű tagadásából. Boileau szabályokat állított fel; az ész fegyelmező uralmát követelte; az általánost, elvontat és változatlant tartotta ábrázolandónak; elhatárolta a műfajokat; túlbecsülte a műgondot: általában valami szabályos egyoldalúságban kötötte meg a költészetet. A romanticizmus viszont a művészet szabadságát s a lángész kezdeményező jogát hirdette; képzelet és érzelem korláttalanságát vallotta; a különöshöz, konkréthoz és változékonyhoz vonzódott; átütötte a műfajok határfalait; a költőiséget becsülte túl: általában szabály nélküli, kezdeményező sokszerűséget biztosított a költészetnek.[75] Franciás klasszicizmus és nyugati romantika az „abszolút" és „relatív" eszményű költészetfelfogás ellentéteiként állnak egymással szemben.

Míg a nyugati romantika irodalmi eredete a francia klasszicizmushoz viszonyítva eléggé megmagyarázható, a miénk genetikus jellemzésében eleve ki kell e viszonyítást rekesztenünk. Ellenhatásról a francia klasszicizmus rovására nálunk szó sem lehet, hiszen irodalmunkban az el sem jutott figyelmet érdemlő megállapodásra és öntudatra. Másfelől pedig a legkülönfélébb preromantikus hatásokkal egyidőben a mi irodalmunk azt is szívesen látta, ki nem rekesztette; ellene mint ízlési forma ellen valami újabb irányzat soha nem tiltakozott; irodalmi fogékonyságunk e részben a nyugatiakénál is tágabb volt, mert (mint egy korábbi fejezetben kifejtettük) ízlésbeli követelménye, iránytűje a XVIII. század végi megújhodásnak nem volt. S ezzel elesik a harmadik jegy megvizsgálásának szüksége is, mert a mi romantikánk előzményei egyáltalán nélkülözik egy *ízlésbeli* reakció minden ismérvét. Kétségtelen, hogy itt is fejlődött ki s korszakos megállapodásra jutott el egy bizonyos romantikus ízlés (annak a jellemzésére készülünk elő), sőt láttuk is már előfutárait (Berzsenyit és Himfyt, s részben Csokonait): de az másodlagos fejlődménye az általános reformtörekvéseknek, s a nyugati romantikából is többkevesebb hatást fogad be már magába.

Mik tehát a mi romantikánk genetikus előzményei? Mert hogy csak származástani vizsgálat vezethet célhoz, abban, azt hiszem, nem lehet kétség. Reakciónak a mi „megújhodásunk" (preromantikánk) is reakció, de nem egy idegen ízlésfaj ellen; nemzetinek is nemzeti, de nem visszatérés egy korábbi irodalmi korszak (középkor) eszményeihez. Hanem mi?

Bessenyei programja nem közvetlenül és elsősorban irodalmi, hanem egyetemes nemzeti reformprogram volt. Az irodalmat csak másodlagosan, mintegy következményként érintette, amennyiben a kitűzött gyakorlati célok szolgálatába utasította. Programja egyrészt általános politikai érdekű volt: a nemzeti nyelvet egyeduralomra kívánta juttatni mindazon területein a közéletnek, melyekből eddig ki volt zárva vagy melyeken a latinnal osztozott; másfelől pedig közműveltségi érdekű volt, amennyiben a hagyományos, teológiai műveltség helyére „profán", azaz világi-társadalmi műveltséget kívánt létesíteni. Amott nyelv, emitt szellemi színezet lévén programja tárgya, célja megvalósításához legmegfelelőbb *eszközt* az irodalomban kellett találnia, melyet e célkitűzés mindkét oldala egyaránt érint. Gyakorlati érdekeknek alárendelt, s nem öncélú irodalmiság az, mely Bessenyei felfogásában előrevetődött s legott megvalósulásnak indult. Az irodalomnak gyakorlati, közéletbeli szerepre utalása, hasznossági szempontoknak alárendelése, minek következtében az író népvezér- és apostolszámba megy: a nyugati

[75] Vö: Ferdinand Brunetière: *Études critiques sur l'histoire de la littérature française VI.* Paris 1899. 269—316.

romantikában vagy csak részleges jelenség az ízlésbeli reakció oldalán, vagy csak későbbi fejlemény, mely aztán a maga külön felismerhető formájában hozzánk is áthat (Eötvös, Petőfi); nálunk már az új irodalom fogantatásában benne van a gyakorlati célkitűzés mozzanata, a nemzeti érdekek szolgálatára rendelt irodalmiság eszméje, mi eszerint katexochen és alapvető magyar romantikus vonás. Elég lesz csak a nemzetileg értelmezett „közboldogság" célkitűzésére utalnom, mely mind Bessenyei, mind Kármán programjának rendszerező eszméje volt.

Hasznossági célt szolgált a régi irodalom is — tudjuk —, de egészen másneműt. Hasznos kívánt lenni olvasójának: ismeretet közölt vele, tudományos vagy vallásos igazságokat s erkölcsi elveket; de nem politikai közhasznúság volt a célja, mint az újé, mely magát eszerint vele szemben méltán kezdeményezőnek érezhette.

A mi romantikánk bölcsőjét nem esztétikai tudat ringatta. Nem nemzeti *ízlés* állíttatott benne valamely meghonosodott idegen ízlésválfaj ellenébe, hanem anyanyelv a deák, profán szellem a papos helyébe. Amennyiben tehát reakcióként fogható fel, reakció az — kétszeresen is — az összes irodalmi múlttal, az egész „magyar deáksággal" szemben, nem pedig (mint a nyugati) csupán a közvetlen megelőző korszakkal szemben, egyúttali visszatérésként egy még régebbi, hazai irodalmi hagyományhoz.

Reakciója, mint mondtuk, kettős szempontú. Először is: nyelvi tekintetben megtagadja az összes korábbi gyakorlatot, mert irodalmi egynyelvűségre törekszik, a magyar nyelv egyeduralmára mint a nemzeti lét formai biztosítékára. Nemzeti jellege tehát nem közvetlenül irodalmi természetű, mint a nyugati romantikáé, hanem politikai célzatú. Nem irodalmi elvű reakció, hanem politikai ébredés. — Reakciója második szempontja: a világiság. Ez már nem hazai keletű eszme, mint az előbbi, melynek lassú kiforrását már a régiségben figyelemmel kísértük volt, hanem egy nyugati eszmeáramlatnak, a felvilágosodásnak hozzánk érkezett hatása. De ez sem esztétikai, mondhatnók: nem közvetlenül irodalmi elvű ellentét a múlthoz képest, hanem világnézeti, vagy — ha úgy tetszik — filozófiai álláspont-változtatás; mégpedig ellentétes irányú a nyugati romantikáéval. Mert míg amaz a *keresztyén*, a katolikus középkorhoz hajolván vissza, előszeretettel merített költői ihletet a vallás misztikumából, a miénk éppen ellenkezőleg — mintha csak most volna kilépőben egy kelleténél tovább fennmaradott középkorból — a világiság racionálisabb újdonságai felé iparkodott.

Távolabbi politikai és közműveltségi céloknak alárendelt, új irodalom, mely kétszeresen is reakció az összes hazai múlttal szemben: úgy is, mint egynyelvűségre s úgy is, mint világiságra törekvő szellemi mozgalom: ez tehát az 1772-vel meginduló magyar preromantika speciális magyar jelleme, s ez jelöli ki különbségeit is a nyugatival szemben. E különbségeket a következő tételek jelzik: az irodalom nem öncél, hanem eszköz egyetemesebb, gyakorlati célok érdekében; reakciója nem ízlésbeli, hanem politikai célzatú, s világnézeti hajlama általában profán (bár korántsem vallásellenes).

A „megújhodásnak" ekként jellemzett irodalomtípusában vajon mi hát a romantikus csíra? S mi jogosít fel arra, hogy benne a magyar romantika első, előkészítő szakaszát lássuk?

Romantikus benne a gyakorlati alárendelés mozzanata, a politikai tendenciájú irodalomeszmény, a hajlam ily jellegű irodalom létesítésére. De ez éppen elegendő; s ha egyéb hiányzik, ez az egy sokkal átfogóbb s alapvetőbb érvénnyel van meg itt, mint nyugaton.

Romantikus azonban az új irodalomnak nemcsak tendenciás fogantatása, hanem attól meghatározott egész ihletbeli alapja is. Gyakorlati célzata ui. *érzelmi*

érdeket kölcsönöz összes tevékenységének — még egy fordításnak is, mert magyar nyelve által az is a hazának, a nemzeti ügynek óhajt szolgálni, melyhez az írót a szeretet, a részvét szálai fűzik. Líraiság, egyetemes, minden műfajt át- meg átjáró líraiság ennélfogva éppoly jellemzője lesz a magyar romantikának (bár fogantatása csak közvetve irodalmi elvű), mint a nyugatinak.

S bár nem közvetlenül irodalmi elvű e reakció, a gyakorlatban egy másik ponton is nagy következmények, romantikus ízlés felé mozdítja meg a speciális irodalmiságot. Mert politikai tendenciájának közvetlen tárgya egyelőre csak a nyelv ugyan, de ez egyúttal mindennemű irodalmiságnak legegyetemesebb alapja, megnyilatkozási eszköze. Nyelvi szempontú irodalomművelés pedig szükségképp romantikus ízlésre nevel, ha ugyan már eleve nem oly hajlamból származott. Már bőven kifejtett tételeket ismétlek, mikor bizonyítékul csak visszamutatok a fordítások és új versformák kényszere által is szükségessé vált nyelvújításra, a nyelv- és stílbeli szokatlanság, újság, merészség, szabálytörés iránti érzéknek azzal kapcsolatos kifejlődésére, a romantikus költői nyelvnek korai kiképződésére. E nyelv, még ha csak formai kényszer csikarta is ki, nevel neki megfelelő ízlést, s mint stíl-ihlet romantikus költőiségre ösztönöz. Íme, a nemzeti nyelv politikáját szolgáló irodalom önként a romantika kerékvágásába került.

A nemzeti program további elmélyülésével, mi az „eredetiség" követelményét állította fel, a romantikum is beljebb hatolt: a nyelvtől a szellemhez, ihlethez. „Nemzeti karakteri szentimentalizmus", történetszemléletben elfogódott hazafiság, mely önnön táplálatául a távolabbi, az ősi, a dicső múlt képeit idézgeti: ugyanazon történeti regényesség ízlését neveli fel magában, melyben a nyugati romantikának a középkorhoz „visszatérése" fogantatott. Romantikára szinte tudtukon kívül hajló, vagy immár külföldi romantikus hatásoktól megilletett költői egyéniségek pedig, mint részben már Csokonai, teljesebben Berzsenyi s más oldalról Kisfaludy Sándor, már egy új ember- és költőtípust valósítanak meg, mely utánzókra talál, de megihlet ifjú, nagy tehetségeket is, kik a magyar romantika virágkorát lesznek hivatva megteremteni.

Így nevel a Bessenyeivel megindult mozgalom politikai célkitűzése szükségképp irodalmi fejleményeket, így válik nemzőjévé s meghatározójává egy újabb ízlési formának, melyet a nyugati romantika esztétikumával való jellemző találkozásai miatt méltán mondhatnánk romantikusnak, még ha annak hatásától elszigetelten maradhatott volna is.

Politikum fejleszt itt jellegzetes irodalmiságot; igaz, de uralma alatt tartja is egyúttal, s akadályozza a tendenciátlan, tiszta szépirodalmiság és öncélú költészet független kiválását. Pedig a mozgalom „profán" jegye már Bessenyei tudatában többet jelent egyszerű világnézeti elvnél, érinti az már az irodalom fogalmát is, sőt korlátozza, mégpedig a hasznosságtól független, puszta szórakoztatás jellegére. „Világiság" önála nemcsak a vallás, hanem a tudományosság körén kívül esőt, „poétaságot" is jelent. E poétaságra való törekvés, kapcsolatban a gyakorlati, politikai célzattal, nem mindenkor tud megnyugtatóan érvényesülni; a két elv küzdelme, politikai célzatú irodalmiság és öncélú költészet együttese egyik jellemző vonása lesz romantikánknak; súlyviszonyaik módosulása pedig többféle réteget teremt benne: túlnyomóan politikait vagy túlnyomóan költőit, de egyensúlyozottat is. Együttjárásuk, egymástól való áthatottságuk azonban oly általános hajlamokat gyökereztet meg, melyek egyik vagy másik elv egyoldalú érvényesülését is komplex módon színezik: a politikumot vagy történeti támasztékát elköltőiesítik; viszont a költészetet, ha nem is mindig és egyenest politikai, nemzeti, de valamely közösségi, szolidaritási érzelemkörbe vonják, hozzászoktatják a

személyes elszigeteltségen túlnéző líraiságra, mi vagy az egyén eszményítésére vezet, vagy rokonszenvező, részvevő humanizmusban nyilvánul. Elég legyen — jobb megértetésül — csak Vörösmartyt említenem. Túlzóan kiélezett vagy éppen szeszélyes, különc személyesség nem tulajdona a mi romantikánknak; annál inkább tulajdona azonban a típusérzelmekhez és közérdekű problémákhoz, tárgyakhoz való vonzalom. Úgy lett, amint Kölcsey mondta; a magyar romantikus költő „a nemzeti történet régibb Múzájától kölcsönöz sajátságot, s *személyes* érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbusán keresztül súgároztatja".[76] E részben korántsem távolodott el annyira a személyellenes klasszikus eszménytől, mint a nyugat. Sőt, e tényben is mintha a hatások összetorlódásának az eredményét kellene látnunk, melyben öröklött hajlamok és egymással ellentétes idegen hatások egy mérsékelt átlaggá olvadnak össze.

Nem öncélú, hanem irányzatos irodalmiság; lírai alaphajlam; stíl-ihlet; kollektív (nemzeti, emberi) vonatkozású érzésmód és attól befolyásolt (elköltőiesített) valóság- és történetszemlélet: ezek a magyar romantikának — mondhatnók — bennszülött tulajdonságai, azon csak másodlagosan irodalmi jellegű határozmányok, melyek az irodalomnak általánosabb reformtörekvések szolgálatába állásából önként következtek. Önként már a „nemzeti irodalom" első, nyelvi szempontú mozdulatában, s még teljesebben a másodikban, mely a nemzeti eredetiség követelményével mélyítette ama kezdő irányzatot.

Mind e tulajdonságok azonban az egyetemes európai romantikának is többékevésbé jellemző jegyei, s e rokonságon alapszik irodalmunk fogékonysága a külföldi romantika felől érkező hatások iránt. Közülök azonban csak azok fejlődhettek ki nálunk nyomatékosabban, melyek itt homogén készséggel találkoztak. Így különösen a történeti regényességnek mind ossziáni, mind Scott-féle formája, a „költő-apostol" Victor Hugo-féle eszménye meg a romantikus stíl különféle, főképp festői és drámai vagy szónoki változatai. Ellenben némely más nyugati romantikumok — mint „keletieskedés", vallásfilozófiai ihlet, a borzalmas, fantasztikus és groteszk kultusza, világfájdalom stb. — találtak ugyan hívekre nálunk is, de vagy csak időlegesen, vagy csak szűkebb körben, vagy — ami a legrosszabb — másodrendű tehetségekben. Számolnunk ezekkel is kell, de tudnunk kell elkülöníteni is őket az eredeti magyar törzstől, melyre vagy csak mint támasztékra kúsztak fel, vagy folyondárként reágyökereztek s apasztották életnedvét. Sajnos, e hatások tanulmányozása késik vagy nem teljes. Pedig úgy tetszik, egész külön rétegekben volna fölfejthető az angol, a német s a francia romantikus hozomány.[77] Mindamellett romantikánkat kevéssé voltak képesek eredeti magyar jellegéből kikövetkeztetni. Oly időszakban látszanak különös erővel összetorlódni ez idegen áramlások — misztikus természetvallás, pesszimista világfájdalom, borzalmas-fantasztikus drámaiság, költő-apostoli politikai költészet —, mikorára, a negyvenes évek elején, a magyar romantika teljes eredetiségében már fejedelmi pompával kifejlett, s egy nagy lángelme, Vörösmarty varázslatával végképpen biztosította önállását. Oly időszakban továbbá, s ez lesz a döntő, amikor már irodalmunk új fordulathoz érkezett, mely romantikánk egyik fő-fő jellemzőjét: a stíl-ihlet uralmát Petőfivel levetendő volt. E fordulat nem vezet ugyan ki tel-

[76] Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok.* In: i. m. III. 13.

[77] Az angol előzményekre nézve l. Fest Sándor: *Angol irodalomi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XXIII. 7. Bp. 1917. Vajda Péter német forrású romantikájára nézve l. Bálint Aranka: *Vajda Péter romanticizmusa.* Bp. 1906.

jességgel a romantika légköréből, aminthogy a megelőző lépés sem valamely romantikaellenes világból vezetett idáig; de új stílelve oly végtelenül fontos változást jelent s olyannyira újszerű hajlamokkal kapcsolatos, hogy azontúl már más korszakot kell felismernünk az ízlés történetében.

Nevezetes, hogy e most jelzett változás épp a romantika túltengése, sőt tobzódása időpontjában kezd új felvonást, s kezdője — Petőfi — a romantika legszélső túlzásainak *(A hóhér kötele)* maga is részese volt. E tény is csak abban leli érthetőségét, hogy romantikánk ízlésbeli jelenség lett ugyan végeredményben, de nem annak fogantatott, ízlésbeli mivoltát önmaga számára sem tudatosította, nem elemezte ki cél- és tételszerűleg. Nem ízléselméleti harcok között foglalta el trónját annak idején, s engedi át napja leteltével. Nem vívott csatát jöttekor az idegen klasszicizmus ellen, s elvi csaták nélkül engedi át helyét a magyar klasszicizmusnak: Petőfinek és Aranynak. Igen, mert ami itt Bessenyeitől Arany haláláig történt, az egy hármas lendületű nagy belső egység; ízületei nem ellentétei egymásnak, hanem folytatói, egyazon végső cél: egy megállapodó nemzeti közízlés felé. Egész nehézkedése annak irányul, s míg oda el nem érkezik, minden hullámát ösztönszerűleg arrafelé sürgeti a mögötte tajtékzó. S ahol legtürelmetlenebbül és szeszélyesebben habzik és harsog, ahol „zúgója" van, ott érkezett el egyszersmind megnyugvása tükörpereméhez.

A megelőző korszak ízlésbeli tanácstalansága már az új század első tizedében oszladozni, sokszerűsége pedig — klasszikus kísérletek és célkitűzések ellenére — a romantika felé egyszerűsödni látszott. Legelőször lépett a nyílt romantika útjára Kisfaludy Sándor személyében az az irány, mely az újítások nagy divatja idején szellemben s formában legkevésbé távolodott el a hazaitól és nemzetitől, ezzel is jelezvén azt a tényt, hogy a romantika itthoni szükséglet volt. Majd pedig Berzsenyi hajlította át ugyanez ízlés felé szinte akarata és eszményei ellenére az óklasszikait. S ezzel adva volt — versforma és költői nyelv tekintetében — a két szélső elem: a könnyedebb regényes és a patetikus, melyek közt a magyar romantika változatai játszandók — vagy melyeket elegyítendők valának.

A verses irodalom terén, mint fentebb érintettem, valóban nem választhatni el romantikánk sorsát a versformák s (azok közvetítésével) a költői nyelv alakulásaitól. S tagadhatatlan az is, hogy a verses költészet az egész XIX. század folyamán előtte járt a prózainak, az volt a kezdeményező, hangadó, s az ízlési típusok abban forrtak ki jellemzetes megállapodottságra. Az *Aurora* és *Athenaeum* korát, vagyis a romantikáét a szótagmérő rímes verselés egyeduralomra törekvése jellemzi a fölvetett szempontból. Mint a maga helyén kifejtettem, e modern (németes) versrendszer mintegy arra volt hivatva, hogy középutat törjön a hagyományos magyar és az antik verselés végletei között, azokat némi engedmények árán leszerelje s végül helyettesítse. Erre alkalmas is volt, mert megvolt benne a hagyományos magyar versidomból a rímképletekhez kötött strófaszerkezet, az antikból pedig a szótagmérés. Egy darabig együtt járt még az antikkal, de a harmincas évekre sikerült amazt leszorítania s onnan kezdve máig uralkodó polcon maradnia. Előnye az volt, hogy középúton állván, a két említett versrendszer elemeit közös benyomásként edzhette bele az általános ritmusérzékbe, tehát fenntartotta a lehetőséget továbbra is ama két véglet felé való alkalmi kitérések számára. Aki e modern versrendszer benyomásait megszokta, annak megmaradt a fogékonysága mind a rímstrófás magyar, mind a szótagmérő s rímtelen antik formák hatása iránt. Kiegyeztetést jelentett, s mégis egyúttal szabad lehetőségeket a kilengésre.

E középső helyzete a divatba jött versrendszerek között biztosított neki életrevalóságot, bátran mondhatni: életszerűséget is. S a romantika diadalmenete számára csak akkor nyílhatott meg az út, ha ezt a versrendszert, ezt az akkori irodalmi viszonyok közt legéletrevalóbbat, meghódította. Kisfaludy Sándornak és Berzsenyi Dánielnek más-más versidomban megtett kezdeményei után Kölcsey Ferencnek jutott e döntő feladat. Mint Virág Benedek antik klasszicizmusát Berzsenyi, úgy Kazinczy németes klasszicizmusát ő hajlította át a rendszer saját versidomában a romantika felé.

Kölcsey — mint Erdélyi János mondja — „félig az ó félig az ujabb tanok vallóihoz tartozik".[78] Elméleti álláspontjára nézve ez igaz is, hiszen a klasszikus műelméletet az ő kritikai munkáiból állíthattuk össze fentebb, viszont *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában a magyar romantika legteljesebb bölcsészeti alapvetését kellett üdvözölnünk. S hogy állunk irodalmi gyakorlatával? Kérdezzük meg Angyal Dávid kitűnő Kölcsey-tanulmányát. „Általában — így szól a jeles esszéíró — nem tudjuk, hogy mennyiben tarthatjuk Kölcseyt, a költőt, a német-görög classicismus hivének. A görög befolyás csak néhány epigrammáján vehető észre, Goethe és Schiller classicisáló iránya alig hatott reá, a sentimentalis *német lyrai s balladaköltészet hatott reá a legerősebben, de . . . a franczia s német* romantika sem volt lelkétől idegen. Sőt ha veszszük, hogy a népköltészet vonzotta, hogy a ballada s beszély műformáit kedvelte, hogy hazafias költészetében felujítja a régi magyar költői motivumokat, s hogy költeményei sejtelmes, nyugtalan vágyódást, sőt humoros világfájdalmat is fejeznek ki, inkább nevezhetnők romantikusnak, mint classikusnak."[79] Azt hiszem, az itt felsorolt okok alapján határozottan romantikusnak mondhatjuk Kölcseyt, bár az idézett tudóssal együtt valljuk, hogy „nem igen illik az irodalomtörténet hagyományos csoportjai bármelyikébe". De nem is arról van szó a mi felosztásunkban, hogy egyéniségeket „iskolákba" szorítsunk össze, hanem az ízlés korszakos alakulásáról.

S e tekintetben költőnk a nagy Berzsenyivel állítható legteljesebben párhuzamba. Klasszikus elméleteken nő fel, klasszikus életeszményen csügg mind a kettő; az egyik Virághoz és Horatiushoz, a másik Kazinczyhoz kíván hasonlítani, de nem tud, mert egyénisége más ízlésre, romantikusra predesztinálta mindkettejöket. Innen elmélet és gyakorlat ellentétei, sőt magának a gyakorlatnak is olykori ellentmondásai a két nagy emberben. „Én Schillert ritkán olvasom: mindenek közt leggyakrabban Gőthét és Homérost — írja Döbrenteinek 1813. november 15-én —, s ímé ezekből csak szín sem jön reám."[80] Jellemző adat ez Kölcseyről, s arról az önkéntelenségről, mellyel az ember valódi hajlamai a felvett minták ellenére érvényesülnek. Berzsenyi és Kölcsey példája újra meg újra erősíti azt a tételünket, hogy a magyar romantika nem forradalom, nem tudatos szembefordulás valamely ellenlábas ízlésbeli előzménnyel, hanem önkéntelen elhajlás, az élet természetes gravitációja a teóriáktól való függetlenedés felé.

S ez úton Kölcsey jelentékenyen tovább halad nagy ellenfelénél, sőt — mint mondtam — az életrevaló versformához csatolódva ő teszi meg a döntő lépést.

[78] Erdélyi János: *Egyéni és eszményi.* In: *Kisebb prózái II.* Sárospatak 1863. 162.
[79] Angyal Dávid: *Kölcsey Ferenc* (Bevezetés). In: *Kölcsey Ferenc Munkái:* Magyar Remekírók XIV. Bp. 1903. 32.
[80] *Kölcsey Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái X.* Bp. 1887.[3] 34.

Egész lényében lírikus. Előtte is léptek fel lírai egyéniségek: Ányos, Dayka, Himfy, Berzsenyi, de műfajilag meglehetősen egyoldalúak, vagy nem oly mértékben alárendeltek a pillanat líraiságának, mint ő. Ő a tulajdonképpeni lírai költészeten kívül is különféle műformákban és -fajokban kísértette meg tehetségét, s mindet eléntötte líraiságával. „Lyrai hévvel árad gyakran szónoki stilje is. Tudományos munkásságának nagy érdemei vannak, de e munkásság jellemvonásai közül nem szabad kifelejtenünk a hangulatos költőhöz oly jól illő tulajdonságokat: a soknemü, néha ellenmondásokra csábító fogékonyságot, az ideges töredékességet s a subjectiv színezést. Kritikai munkássága biztos elveken alapszik, mélyre ható s élesen bonczoló, de van benne szeszélyes könnyedség is s ha jól vizsgáljuk szigorát, vagy elismerését, nem tagadhatjuk, hogy az elvek mellett a heves és nem eléggé fékezett érzékenységnek is része van azokban. Erős, élénken fürkésző, bátor elme volt, igazi hőse a meggyőződésnek s a merész kezdeménynek, mindamellett az a félénkség, a függésnek az a vágya is jellemezte, mely a phantasiától és érzékenységtől kormányzott kedélyek sajátja szokott lenni."[81] Jól mondja magáról egy helyt: „az én lelkem minden ideái öszveolvadásban vagynak egymással, s a szív húrain rezegnek keresztül."[82]

Ez egyetemes líraisága pedig, mely minden megnyilatkozásába beleszivárog s rendszerint elmélkedő hajlammal jár karöltve, a romantikus érzelmesség szeszélyes, komplex, zománcos változataitól szivárványos. Valamely lágyulékony, németesnek tetsző szentimentalizmus kezdettől fogva sajátja, s Angyal Dávid szerint oly lágyan érzelgős, ködös, bús énekekkel kezdi meg költői pályáját, mintha „fajának (sic !) törzsöke nem keleten nőtt volna, hanem a borúsabb nyugaton". De e lágy érzelgősség csak egyik eleme a német mintáihoz ezen oldaláról rokon, s iránt ezért fogékony költő érzelmi rendszerének. Lírikus elődei (Ányos, Dayka) csak ez egyoldalú szentimentalizmust képviselték, s nincs is meg bennök az igazi Kölcseynek ingerlékeny, visszahatásoktól gazdag, érzelmi eredetisége. Valóban „keleten nőtt törzsöke" az ő fájának, s magyar jelenség ő éppúgy, mint Berzsenyi, magyar épp e békétlen komplexségében.

Lírai attitűdje ugyanaz, mint a Berzsenyié, csak nyíltabb, a végleteket, mik közt kedélyélete hányódik, világosabban megvalló. Lényege szerint az ő líraisága is sóvárgás, epedés valami elmúlhatatlan életérték után, s gyötrő eszmélés a valóságra. De sóvárgása tárgya messzebbre kitolva — „túl az égen, túl a csillagpályán" — az absztrakciók ideálvilágába, s ezáltal epedése anyagtalanabb, platonikus esengéssé, visszaeső eszmélete testibb, idegesebb elégületlenséggé hatványozva, kettejök szélsősége pedig fájdalmasabb, szinte meghasonlott kedélyreakciókká szétvetve.

A maradandó érték, mely után Berzsenyi eped, a klasszikus (horatiusi) életideál. Nem más a Kölcseyé sem, de merő absztrakcióvá, az anyagisággal, testi, földi realitással szemben álló, éteri, meghatározatlan „Ideállá" általánosítva. Törekvéseik célja, líraiságuk Mekkája, mágnes-sarka egyaránt valamely klasszikus életérték, mit lelki nemesség, reflexió, belátás tűzet ki velök — de földiségük, magyarságuk, a kor szükségletei, vér és idegzet egyénisége nem engedik kiszakadni őket az élet valóságából, melyben gyökereznek. Teória és életvalóság nagy meghasonlottjai ők; de míg az egyiknél roppant erő teremt lemondás és állandó szomorúság árán bizonyos egyensúlyozott lelkiállapotot, másikuk, a fellengősebb és ingerlékenyebb, a kedélyi végletek passzív martalékává lesz.

[81] Angyal Dávid: i. m. 5—6.

[82] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái II.* Bp. 1886. 188.

Valóban, míg Berzsenyi költészetében óda és elégia (feltörekvés és szomorú belátás) egyenrangú társaknak, egy állandósult életbölcsesség iker-lírikumainak tetszenek: Kölcsey elégikus hangulatainak bágyadtsága vagy rosszkedvű ingerlékenysége világosan elárulja kedélyi reakciójellegüket: „átvirasztott éjszakák bágyadtsága" ez a nappalra virradt homlokon és szemen — ár, melyet a kedély fizet, utólag, a felcsigázott, de ki nem elégített rajongás óráiért. Maga megvallja, hogy bár szelíd, mély érzések teszik poézise karakterét, mégis — úgymond — „sokszor *keserű* leszek temperamentumomnak ellenére; megvallom, gyakran teszek olyat, milyenre csak azon gyermek vetemedik, ki haragjában legkedvesb játékait rontja széjjel".[83]

Klasszikus nyugalom és egyneműség helyett romantikus békétlenség és szélsőségek között hányódó szeszélyes kedély: ez Kölcsey lírai jelleme. A *Holdhoz* című költeménye világosan érezteti kedélye kettősségének egész önemésztő *circulus vitiosusát*: a vágyat az elérhetetlen után, mi csak elégedetlenséget szül, s az elégedetlenséget, miből a vágy újabb meddő erőfeszítésre indul. Élsz-e? — kérdi az „Ideált" —,

Élsz a tündérberkek szent homályán?
Óhajtásim ott is rengenek;
Túl az égen, túl a csillagpályán
Gondolattal messze röppenek.
Képzetemben száll egy édes álom,
Lángvonással egy kép bennem ég,
Folyton érzem, és mégsem találom,
Itt közel leng e bús messzeség.

Ez utolsó sor absztrakt paradoxona mélyen bevilágít a sebhedt, nemes lélek gyötrelmes líraiságába, mely „magával küzd hiában", s „önnön álma képét kergeti" — e meddő küszködésbe, mely képzeletet iparkodik valóvá erőszakolni.[84]

E kedélybeli meghasonlás pedig, s általában a kedélynek való passzív alárendeltetés: romantikus vonás. „A kielégítetlen vágyak — írja Kemény Zsigmond —, a bánatos sóvárgás, a kedély meghasonlása, mely a keresztyén romantika lényegét tevé, a hellen és latin költészetben egészen ismeretlen motivumok voltak."[85] Mennél világosabban elárulja kedélytől függését ihlete, annál kitetszőbbé válik romantikus jellege; így különösen a meddő erőfeszítéseket követő visszahatások költeményeiben, melyekben kiönti magát a kimerült, elbágyadt lélek rosszkedve, közönye, pesszimista humora vagy ingerlékenysége. Ilynemű hangulat szülöttei a *Vanitatum Vanitas* s a *Bordal:* amaz merev, a fásultságban támaszt kereső, emez érzelmesebb tagadása az élet értékeinek. Ily hangulatban éli tépelődve újra az elmúltat, virágai újrafonnyadását, újravérzését régi sebeinek, s ismeri fel örök elégületlenségét *(Elfojtódás, Minden órám, Honvágy és szerelem);* ingerlékenysége olykor önmagát dúló fájdalmas pátoszáig emelkedik a léleknek, s *Zrínyi második éneke* megrendít sötét, tompa kétségbeesésével.

Romantikus vonás — ez utóbbi példa figyelmeztet reá — az is, hogy hazafias íraiságának történelmi támasztékot keres. Két ízben is — a végső remény s a végső lemondás pillanatában — a költő Zrínyivel azonosítja magát hazaszere-

[83] Levele Döbrenteihez, 1814. január 21. I. m. X. 36.
[84] [*Endymion.*]
[85] *Classicismus és romanticismus.* In: *Kemény Zsigmond Összes Művei XI. Történeti és irodalmi tanulmányok III.* Kiad.: Gyulai Pál. Bp. 1907. 185.

tete, s a *Himnuszt* is, azóta mindannyiunk megszentelt énekét, „a magyar nép zivataros századaiból", e távoli magyar századok lélekbeni kortársaként képzeli előzengeni. „A nemzeti hagyományok" teoretikusánál senki bensőbben át nem érezte a nemzeti azonosság történelmi nagy realitását, s amit nemzeti színezet kedvéért elméletében ajánlott, maga azt a nemzeti hagyományon melegen csüggő lelkéből önként fakasztja ki. „A hazafiui érzés — mint Angyal Dávid kitűnően megfigyelte — az ő lelkének nem csupán egyszerűen átöröklött, hanem elvesztett s ujra kiküzdött tulajdona",[86] kincs, melyet ifjabbkori világpolgári szélsőségekből megtérve mentett meg magának. Legreálisabb, legéletbevágóbb nagy érzése ez neki, s konkrét területként válik ki lírája általában éteri világából még akkor is, ha a hazát mint fogalmat, mint ideált magasztosítja fel. A költemény, melyet *Rákos nymphájához* írt, imádságszerű vallomása a honszerelemnek. Korábban a régi dicsőség magasztalása, kesergés a jelen süllyedésén, s nemzeti szokások és viselet fenntartására buzdítás volt a hazafias líra témája. A honszeretet első tiszta vallomását Kölcsey írta meg, s megírta a Rákos partján, a hely történeti emlékeitől ihletetten, a múlttal való szolidaritás sugalmából. Mert hazaszeretete, mely e szép költeményben megvallja magát, a nemzeti múlt átérzésén alapszik, s becsben, komolyságban és tartósságban minden egyebet, a szerelmet is felülmúló, az élet gyökérszálait tartó nagy érzelemként jut kifejezésre. Egyik első példája egyszersmind e vers a magát ellentétek halmozásával tisztázó s fokozó romantikus kifejező módnak.

Az egyén romantikus komplexsége, az a bizonyos kettősség, mit már Berzsenyinél megfigyeltünk, Kölcsey esetében nyíltabb, kevésbé rejtegetett, modernebb. Könnyebben is elemezhető; már csak azért is, mert elméleti nyilatkozatok is támogatnak a költő részéről. Feltűnő például az ő mély esztétikai érdeklődése a vegyes érzelemfajok iránt, melyeket *A komikumról* szóló értekezésében érint, s melyeket — szeszély, humor, irónia — oly hozzáértő elemzéssel iparkodik egymástól megkülönböztetni. S vajon nem önmegfigyelésként hatnak-e ily meghatározásai: „A humor vegyületei heterogeneumok egymással, azért természetesen önmagával küzdésben álló, extremumról extremumra csapongó lélekállapotot teszen fel".[87] A *Nemzeti hagyományok*ban pedig, melyből a „nemzeti charakteri sentimentalismus"-ra vonatkozó fejtegetéseit annak idején idéztem, nem jellemző vallomásként hangzik-e, midőn a „humor" szempontjából különbözteti meg az *újkori költőt a görögtől*? „A görög költőnek — úgymond —, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vídámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég. Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vídámsága sok ízben annyi komolysággal vegyűl fel, hogy e vegyűletben egy egészen újalakú lélekállapot áll elő: humor tudniillik, mely a régieknél ismeretlen."[88] Ily értelemben Kölcsey a „humor" első nagy költője nálunk.

Ami pedig e humornak nevezett vegyes „lélekállapot" végső alapja: a gondolattal karöltve járó érzelmesség szintén helyet kap Kölcsey elméleti tételeiben. „A való költészet, s a philosophia komoly Músáját" rokonszövetségben állóknak vallja, s a költeményt, a „dalt" gondolat és érzés összehasonlításából magyarázza. Költői nyelven, igen találó képes beszédben is kifejezi ezt: „Genius száll az énekes mellébe" — így jellemzi az ihlet beálltát, majd pedig a dal létrejöttét követi, elemző magába nézéssel, ekként:

[86] Angyal Dávid: *Kölcsey Ferenc*. In: i. m. 13.
[87] *A komikumról*. In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái III*. 75.
[88] *Nemzeti hagyományok*. In: *i. m.* III. 22.

Gyűl s borong az érzelem reája
Fellegként, mely nyári napra jő;
Felderül a gondolat fáklyája,
S mint szivárvány, a dal áll elő.

A gondolat fényének megtörése az érzelem borongásain: e képes meghatározás nem illik talán arra, amit ma „dal"-nak minősítünk, de igenis kitűnően illik Kölcseynek egész érzelmes, gondolattól szivárványos költészetére. „Mi a dal?" — veti fel a kérdést egy helyt; s felel reá imígy: „harmoniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeménynek"[89] — mi csak annyiban tér el az idézett verses meghatározástól, hogy a két elem közül a gondolatit teszi meg végcélnak, meg a kifejezés többletével, mi egy pillanatra hadd kösse még le figyelmünket.

Oly költői egyéniségnek, minőül Kölcseyt jellemeztük, szükségképp a kifejezés válik sarkalatos problémájává. Mert hogyan fejezhetni ki a nem szemlélhetőt, az anyagtalant, az absztraktumot, s hogyan egy ilyenre irányuló, tehát tárgya segítségével sem érzékeltethető sóvárgást? Kétségkívül csak kerülő úton, képes beszéd közvetítésével. A képes beszédnek ugyanis korántsem mindenkori célja a szemléltetés, hanem gondolat, érzés, hangulat oly árnyalatainak kifejezése, eltalálhatása, melyek kifejezésére a köznyelvnek nincs szava. Kölcsey képes beszédétől se várjuk, hogy érzékeltesse a megfoghatatlant, de igenis vegyük észre szükségleteihez szabott jellegét: szuggesztív finomságait.

Mint maga az érzelem és tárgya, úgy kifejezésük is mennél anyagtalanabb kíván lenni, s költői nyelvét figyelve szinte tetten érjük azt a folyamatot, mely „gondolattá" érleli az „érzeményt", mely a szót — a mégiscsak érzéktekbe fogódzót — kivonja anyagi megkötöttségéből. A képes beszédről való közfelfogással ellentétben egyenest húzódozik a közvetlen érzékeléstől, s belőle mintegy csak annyit hív segítségül, amit távoli benyomás-emlékül őriz a képzelet, vagyis nem annyira a tárgyat, mint inkább a lélekre gyakorolt egykori hatását, azt, amit beszédbeli forgalmában a *szó* szívott fel és rejt magában emléktartalom gyanánt. Ha félre nem értenének, hajlandó volnék azt mondani, hogy Kölcsey képes beszéde nem tárgyi érzéktekből, hanem szavak szuggesztiójából tétetik össze. Félreértés csak az lenne, ha olvasóim valami üres szóköltészetre magyaráznák gondolatomat, holott ihletett líraiságról szólok, melynek természete csak a mondott módon formálhat magának való képes beszédet.

Jelzőt ad az absztraktum mellé, valamely konkrét valóság egykori jelzőjét anélkül, hogy magát a konkrétumot is felidézné egyúttal *(lágy* nyugalom, *fényes* ideál, *magas* érzelem); attribútummal látja el, mely maga szemlélhető ugyan, de csak „tulajdonság", „színezet" gyanánt egészíti ki (s nem szemlélteti) amazt, s egyszersmind az egész látományt végtelen messzeségbe vetíti ki, hogy e csekély anyagiság is elfinomodjék: „ohajtlak messze fátyolodnak Kékjében látni szép Remény." „A reményt én mindig messze lebegni képzelem — írja egyszer Szemere Pálhoz (1813. november 4.) —, ott valahol a Horizonon; s mint a messze sötétlő fákat, vagy hegytetőt kéklőnek mint a viola, mint a hyacint, nálad a remény olyan, mint a mosolygó szőke lyány . . . Ellenben én őtet mindég messze és mindég alkonyban, és mindég viola- és hyacyntszínűnek látom, s hogy másképen nem láthatom, annak nem én vagyok az oka."[90] E szavak a látomás szükségszerűségét, ihletbeli kénytelenségét, egyéniségtől függését is ékesen igazolják, egyszersmind

[89] *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett.* In: i. m. II. 202.
[90] I. m. IX. 217–218.

a szín önmagában való hatékonyságát is teljesebben kiemelik, az anyagtalanításban pedig a messzeségbe vetítésen kívül a megvilágítás csökkentéséhez („alkony") is folyamodnak. A viola szín, a jácint szín, az alkony azonban mint puszta szavak is valami hangulatot hoznak magukkal, mely beszédben forgásuk folytán körülöttük lebeg. A szónak hangulatlelke van, s kellő helyen ki is árasztja magából: „*rózsás* kelyhem", „*szent* homály", „*szelíd* tavaszban lengenek mellettem", „*rózsa*leplet vígan vonsz felettem", „rengék *derülő* kénynek álmain", „*égi* lyány", „*égi* mív", „*rózsa*pálya" stb. El kell-e tudni képzelni ezeket? Nem; csak a szép szó varázsütésére fogékonyan lelkünkbe kell fogadnunk hímporukat: a hangulatot. — Viszont természetes, hogy szívesen veszi a nyelvújításnak elvont szépségeket jelentő szavait — *kény, báj, kegy, kellem, istenülés, kényözön, bájerő, varázslét* stb. —, melyek éppen azért, mert újak, túlzsúfolhatók beléjök képzelt, határozatlan finomságokkal.

A képek, miket segítségül hív, az anyagi világból valók ugyan, de lehetőleg oly konkrétumokat szeret, melyek az anyagiság felől mintegy eltávolodóban vannak, mert nincs szilárd, mozgást gátló véglegességük, anyag voltukra eszméltető határozott, kemény, durva idomuk, szögletességük; nyersen szólva: amelyek „halmazállapota" a szilárdságtól az éteri hígság felé közeledik. Víz, hullám, ár, levegő — és főképp lágy, szelíd mozgásaik: folyás, ömlés, árjongás, szétomlás, rengés, rengetődés, lengés, szállongás, lebegés — mereng, borong, felleng stb. — ezért oly gyakori képek verseiben: „merengtem a kény árjain"; „a pásztor árjong", „kedvesnek olvad karjain"; „és szétömöltem keble szép honában"; „reszketve fognék szétomolni"; „rengetődöl istenálmakon".

Magát a szemlélhetőt is szemlélhetetlenné finomítja: „S lelkét ölelte lelkem ajkain" — ez csókot jelent, s jó példa rá, mint finomítja lelkivé az érzékit is. Nem hiába írta e szép sorokat: „Ne, Múzsa, lantod reszkető hurjára Ne jőjön semmi durva, semmi rút"; az ő lelkében valóban „szennyetlen áll a Grátiák oltára".[91]

Különös eszményi világát nemcsak elanyagtalanító képes beszéddel iparkodik kifejezni. „Nem ismert szellem"; „homályos érzetek"; „sejdítve néztem"; „titkos valókért lelkesedő keblem"; „érzém, de nem tudám nevét szivem honának": ezek s hasonló kifejezések éppen ez eszményi világ kifejezhetetlenségének, tapasztaláson és megismerésen kívül eső titokzatosságának egyenes megvallásával hatnak — nem a tárgyat, hanem a misztikus ihlettől meglepett költő zavarát állítván elénk. Hasonló értékűek a következő csodálkozó, tanácstalan, de elragadtatást is jelölő kérdések: „Merre, merre lángoló hevemben? Honnan, honnan ó nem földi kény?" — „Hová, hová te képzet csalfa kéje? Mi zúg fel itt a pásztor kebelén?"

A költői nyelvnek ez érzékletektől húzódozó természete szükségképp határozatlanságra s homályra vezet. De tárgya is, a költő ihlete is olyat kíván. Anyag durva, puszta fogalmisága színtelen lenne hozzá. Itt csak jelzések, sejtetések, az elanyagtalanodás illúziókeltései segíthetnek. „Elhiszem . . ., hogy darabjaim mind homályosok — írja Döbrentei ítéletére célozva Kazinczynak (1814. április 3.) —, de esküszöm, hogy én kevesebb homályossággal írni nem tudok."[92] Ihlete természetével jár az, s mint minden rokon jellegű költészet, az övé is a szuggesztió eszközeire van utalva, s nem élhet a közönséges értelemben „szabatos" kifejezés eszközeivel. De ha szabatosságon „jelentés" és „kifejezendő" egybevágását értjük, Kölcsey homálya igenis szabatos, mert valóban kifejezi azt az anyagtalan esz-

[91] [*Szerelem.*]
[92] I. m. IX. 110.

ményű rajongást, mely éppen tisztázhatatlan, logice megfoghatatlan volta miatt olyan fájdalmas neki.

Szuggesztió tehát az ő tulajdon eszköze. S mindazokon kívül, miket vázlatosan jeleztünk, hadd érintsük legalább egy szóval nyelve „hangzatát" is, mert a költő eszközei közül az bír leghatékonyabb szuggesztív erővel. Hangerő és hangszín sejtelmes váltakozása: ritmus és zeneiség titkos sugalmazása sokat kifejez, hangulatként előidéz és átömleszt, mit megmondani képtelenek vagyunk. Kölcsey a nyelvet nem szűnt meg esztétikai oldaláról vizsgálni, s a „nyelvesztétika" néven ismert új tudományág becses anyagot bányászhat ki műveiből. Nyomát találni bennük annak is, hogy a próza ritmusával is foglalkozott elméletileg. Mily szép zengésű és ritmusú az ő prózája: köztudomású. Verselése — modern versidoma — már meghonosodott folyékonyságú s korántsem oly feszes, mint például a Bajzáé, sőt a magyar versidom ritmikai hatása is kimutatható rajta: innen — idegen volta ellenére — otthonosabb hangzása.[93] Toldy Ferenc így szól felőle: „Zenészeti költészet vagy inkább zene az ő költészete, melynek ideái nem tisztán, határozottak, s azért meg nem foghatók, de mely hangulatába bennünket ellenállhatlanúl elmerít."[94] Nyelve szép zeneiségére is gondolva valóban nem határozhatnók meg költészetét találóbban, mint fentebb idézett saját szavaival: „harmóniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeménynek."

Ismét csak Berzsenyihez téríti vissza e hosszadalmassága ellenére is vázlatos jellemzés. Mert — mint lírai attitűdben — kifejezésben is vele rokonítható Kölcsey, bár híres recenziójára adott észrevételeiben a nagy ódaköltő kíméletlenül boncolgatja „affectált, gyermekes, scenai szólásait", érthetetlenségét, homályát, ellentmondásait, üres dagályát, rút, „szertelen és természetlen hagymázos rángatódásait" (az egy *Jegyváltó* című vers alapján), miket szerinte „az újabb sentimentál Styl" jogosultsága sem menthet.[95] Pedig ők mindketten a romantikus költői nyelv kiképzői, melyet a klasszikus szabatossággal és egyensúlyozott bevégzettséggel szemben szuggesztív félhomály, hangulatközvetítő határozatlanság, bujkáló, elmosódott körvonalak, zeneiség jellemeznek. Ugyanazon különbség ez a kétféle költői stíl között, mint amelyet a művészettörténet „lineáris" és „festői" nevekkel jelöl. Amaz határozott s megszakítatlan körvonalakat s ugyanígy körülhatárolt részleteket ad, a megfoghatóság, véglegesség, megöröködöttség benyomását keltve. Emez elmossa a körvonalakat, s a kézzel tapogatható valóság helyett a szem által felfogott látszatot ábrázolja le, fénynek és homálynak mintegy önálló létet tulajdonít, s bujkáltatja őket a tárgyak között s előtt; semmi megállapodottság, semmi véglegesség; viszonyítás, változás, mozgás, sejtés az egész ábrázolat. Egyik oly jogosult, mint a másik, s mikor felváltják egymást a gyakorlatban, mindannyiszor a korok lelke változását jelzik.

Berzsenyi a romantikus pátosz erőteljes — Kölcsey a romantikus sóvárgás légies költői nyelvét képezte ki. S nagy jelentősége lett annak, hogy a modern versformát tette magáévá. Ő lett az a nagy hatású költő, ki e versformához bizonyos stílhangulatot kötött; s jelentékenyebb utódai közül egy sem vonhatta ki magát hatása alól. Kisfaludy Károly, Bajza, Eötvös lírája nagymértékben érezteti hatását, Vörösmartyé is, bár ez utóbbi egyúttal a Berzsenyiét is, hiszen ő a

[93] L. részletesebben *Magyar ritmus, jövevény-versidom* c. munkám V. fejezetét. (Olcsó Könyvtár.) Bp. 1922. 81.

[94] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története.* 1868.[2] II. 21.

[95] Berzsenyi Dániel: *Észrevételek Kölcsey Recensiójára.* In: *Berzsenyi Dániel Prózai Művei.* Kiad.: Merényi Oszkár. Kaposvár 1941. 61—63.

romantika nagy összefoglalója. De még egy ideig a kezdő Petőfi is Kölcsey nyomdokain halad. Nemes, tiszta eszményisége és sajgó, borongó érzelmessége a magyar romantika egészét átjárja. Anyagtalan költői nyelve azonban nemcsak ihletül szolgál, de sokakat utánzásra csábít, s mint minden utánzás, ez is túlzott egyoldalúságba téved, mi már Bajzával megindulván, az ún. almanachlíra vértelen, précieux finomkodásához, lelkét vesztett szóköltészethez, szódekorációhoz vezet, mit sem tudván többé a nagy költő kedélyreakcióiról, szivárványos hangulatairól. Vagyis majdnem oda, ahonnan Kölcsey emelte föl valódi ihlettel: a Kazinczy-féle, egyoldalúan nyelvi szempontú mesterkéltséghez. De ami Kazinczy korában a fejlődés szükséglete volt, az Kölcsey után már nem lehetett egyéb lelketlen stíl-pepecsélésnél, mely az élet nyelvétől — megfelelő magasrendű ihlet nélkül — oly messze távozott, hogy kihívta maga ellen a természetes visszahatást: a Petőfiét.

Kazinczyt említém. Kölcsey vele indult, de belső kényszertől hajtva elhajlott tőle, s Kazinczy ettől fogva kezdett még életében hagyománnyá távolodni. Mert a kor, az eleven irodalom azon az úton járt, melyre Kölcsey pályája fordult. S ő és a nyomába jövők kegyelettel nézték a szent öreg egyre halványodó alakját, míg az, a maga útján tőlük folyvást távolodva, át nem enyészett a halhatatlanságba.

Meg kell nyugtatnom az olvasót, hogy ily arányokban nem folytatom tovább a magyar romantika egyénenkénti jellemzését. Nincsen is rá szükség. Kisfaludy Sándor és Berzsenyi, majd pedig Kölcsey ízlésbeli jellemének tisztázását el nem kerülhettem, mert rájuk nézve e tekintetben megállapodott közvéleményre nem hivatkozhattam, bár kitűnő tanulmányok itt is segítségemre voltak. Ők hárman a magyar romantika kezdeményezői, s a fejlődés vizsgálatában mindenkor nehezebb az átmenetek kielemzése, mint a kész típusok felismerése.

Ami utánok következik, az már meglehetős világossággal áll a köztudat előtt. Sőt egy jeles tanulmány, az Erdélyi Jánosé *(Egy századnegyed a magyar szépirodalomból)*, éppen az ízlés — a romantikus ízlés — korszakos szempontjából tekinti át nagyjában ugyanazt a kort, melyben e fejezetünk is mozog. Ami hibát ő, az eseményekhez jóval közelebb álló (1855-ben írta !), elkövetett, azt tudniillik, hogy Kisfaludy Károlyt is „a klasszikai műalkat" mívelőjének tartja,[96] azt helyreigazította Bánóczi József, kinek Kisfaludy Károlyról írt monográfiája a magyar romanticizmus ismeretéhez alapvető fejezeteket tartalmaz. Vörösmartyt, Eötvöst, Jósikát, Vajda Pétert, a romantika fő képviselőit, s a korszak kritikusát, Bajzát jeles vagy éppen elsőrendű életrajzok és tanulmányok ismertetik; egész könyv szól a romantikus drámáról, s irodalomtörténeti kézikönyveink is — amennyiben az ízlés kérdéseinek helyet juttatnak, ezen a ponton már többékevésbé megállapodott ítéleteket közölhetnek. Egyébként is jól ismert, kitűnő írókról, költőkről van most már szó, s bármily csábító volna is önálok állapodni meg huzamosabban, tanulmányom célja s ökonómiája itt, a beteljesedés időszakában már csak vázlatos tájékozódásra utasít.

Kisfaludy Károly, bár a lírában Kölcsey hatása alatt áll, s ballada- és népdalköltészet terén jelentékeny súllyal folytatja annak kezdeményeit, mégis mintha csak Kölcsey eszményi remeteségének ellensúlyozására lett volna teremtve. A magyar romantika léghajóján, mely Kölcseyvel az élet köréből ellebegni volt hajlandó, az ő művei az első reális súly; a jelesek sorában ő az első gyakorlati

[96] In: *Kisebb prózai II.* Sárospatak 1863. 18.

érzékű író, ki nemcsak írótársaival, hanem a közönséggel is kezet fog, hatást közvetít felé s fogad el tőle. Bátyjában, Sándorban is volt érzék ez iránt, de az élet az ifjabb testvért járatta tovább a maga iskolájába. Jól mondja felőle az oly sokat világosan látó Toldy Ferenc: „Viszontagságos, szenvedelmek és szenvedések által kipróbált és tisztult élet tapasztalásai és concrét elmélkedések képzik azon gazdag reál készletét, mely a tárgyilagos költészetben alkotott magának tért, s ezt tartalom és nyelvben az élettel szorosb kapcsolatba hozta." Ő nem Kazinczyval indult, s csak akkor jelentkezett hódolattal az agg mesternél, mikor már az élet iskoláját megjárta. Nem theóriákon nevelkedett az írói pályára, hanem mint az eleven irodalomnak — itthon és külföldön — fogékony olvasója, mint a közönségnek egy tagja. Irodalmi műveltsége (már Toldy megjegyzi) „nélkülözte a classica-literatúrai alapot s kirekesztőleg az új irodalmakra támaszkodott".[97] Ennélfogva, ha nem romantikus is pozitív módon munkássága minden ágában, de egyben sem klasszikus célzatú s modorú, s ez magában véve a romantika javára szolgál. A modern versforma uralomra juttatásában az *Aurora* útján neki van legjelentékenyebb gyakorlati része.

Bizonyos gyakorlati rátermettség jellemzi őt egész pályáján. A „nemzeti író", a „literátor" azon típusát, melyet Kármán óhajtott, a közvélemény szemében ő valósította meg először. Mert felismerte a közönség szükségleteit, volt érzéke az irodalmi élet teljessége iránt, s jóllehet voltak a kornak nála nagyobb tehetségei is, szinte önkéntelenül az irodalmi vezérség polcára került. A magyar írói rend mintegy ő körülötte és példájára alakult ki. Neki az írói pálya nemcsak nemes foglalkozás, hanem kenyérkereset is volt. Szakított a mecénásrendszerrel; ő a közönség számára írt, s nem nagylelkű (de megalázó) ajándékokból, hanem vételárból kívánta biztosítani, hogy kizárólag az irodalomnak élhessen. Neki az irodalom már „állás, mely magában hordja méltóságát".[98] S minthogy ez az irodalom, mint sokszor megállapítottuk, már fogantatásában nemzeti-politikai célzatot szolgált, igen természetesnek tetszik, hogy e leggyakorlatibb érzékű magyar írót közéleti pálya felé vitte a fejlődés sora. Élete utolsó éveiben lelkesedéssel készült a hírlapírói pályára, melyre a nagy Széchenyi emberismerete szemelte őt ki; büszkeségét, kedves *Auroráját* Bajzának készült átadni, hogy a *Jelenkor* és *Társalgó* szerkesztésének élhessen. De az újság kiadására későn érkezett le az engedély. Az író már halálos beteg volt akkor.

Lírájában, mint mondtuk, tagadhatatlan Kölcsey hatása. De helyesen jegyzi meg Toldy, hogy az ő melankóliája tárgyhoz, élményhez fűződik. Elégiáiban a festői elmerengés és hangulatos múltszemlélet, balladáiban a lovagvilág tárgyai, szokatlan, és izgalmas helyzetek, nemegyszer már a „néprege" felé hajló hazai tárgyak a romantikus elem.[99] Romantikus kezdemény népdalköltészete is, bár voltak már előzményei; de ily nyomatékkal odáig senki sem művelte. Igaz, hogy a „népdal" külön csoport, mintegy kuriózum az ő költészetében, s nem járja azt át bizonyos ízlésbeli jellemmel, viszont e népdalok közt nem egy találkozik, melyben a költő saját érzelmei lelnek kifejezést (különösen a hazafiasak), s ez már legalább kezdete a népiesség és műköltőiség egybeolvadásának.

De ő messzi túllépte a líra körét. Eredeti történeti drámákat és vígjátékokat, nagyszámú elbeszéléseket s egy kisebb méretű történeti regényt is írt. S e téren, a tárgyas költészet terén volt eredeti művekben eladdig a legnagyobb hiány.

[97] Toldy Ferenc: i. m. II. 29.
[98] Bánóczi József: *Kisfaludy Károly és munkái II.* Bp. 1883. 33.
[99] Uo. II. 115–118.

Kisfaludy termékenysége az eredetiség programjának mintegy lázas megvalósításaként tűnik fel. A még kezdetleges és nomád magyar színpadot ő látta el közönséget vonzó magyar darabokkal, almanachok és folyóiratok számára a fürge novella műfajával ő mutatta meg az utat, mely legegyenestebb vezet a magyar olvasóhoz.

Hogy ízlése e tárgyas műfajokban mennyiben romantikus, mennyiben nem: vitatható, s Bánóczi vitatja is, hogy a komoly drámában nem az. De hogy maga az eredetiség mozzanata, a túlnyomólag hazai (történeti vagy egykorú) tárgy, s ahol csak lehet, hazafias célzat — a fordítással, utánzással és a nemzetin kívüli tárgyakkal is beérő klasszicizmus ellenében — a magyar romanticizmus fő sodrába állítja e műveket, az tagadhatatlan. A kivitel romantikájában lehetnek fokozatok, s Kisfaludy józansága, reális hajlama nem is marad tétlen, sőt ő az első, ki önmaga túlzásait kigúnyolja, a divatéit pompás paródiákban teszi nevetségessé. Egészséges kedélye megóvta őt attól, hogy ellentétes hajlamai egymást bénító küzdelemre keljenek egymással. Úgy látszik ugyan, hogy realista hajlamai a gyökeresebbek, s hogy ezzel szemben a romantikában már az árral úszik, jelesebb íróink közül első olyanul, ki a közönségre hallgat — de változásai időrendje nem mutat határozott átfejlődést egyik végletből a másik felé. Talán hajlandók volnánk víg elbeszéléseiben, melyeket 1822 és 1825 között, s vígjátékaiban, melyeket 1825 és 1829 közt írt, a romantika némi korszakos visszahúzódását látni, 1822 előtti romantikus kezdeteihez, a komoly drámához képest; de íme, ez egyneműbbnek látszó közbülső korszakot is megtöri 1824-ben *Tihamér*, a magyar romantikus történeti regénynek bármily kis méretű, de első képviselője, s élete végső éveiben a balladával, a népdalokkal és töredék *Csák Mátéjával* ismét a romantika látszik felülkerekedni.

Van-e tehát ízlésbeli egysége ez írói pályának? Van. S ha nem fogódunk el a nyugati romantika ismert meghatározó jegyeiben, föl is ismerjük azt. Ő nem szélsőségeket s nem egyéni rendkívüliségeket képvisel, hanem a magyar romantikus ízlés átlagát, azt a mérsékelt középnemet, melyből nagyszerű ihlet egy Vörösmartyt kiemelhetett, s idegen hatások egy Vajda Pétert különc útra csábíthattak, de melynek józanabb légkörében a romantikus kor közönsége, s hovatovább fejlettebb technikájú írói is általában véve megmaradtak. Képviseli pedig e romantikus átlagot szinte minden műfajra kiterjedőleg.

Szubjektivitás és közönségre tekintő célzat együttesen s általánosan jellemzi műveit, akár a múltból, akár a jelenből veszi tárgyát.

A múltbeli anyagban érzelmi indokokból válogat; nem történeti, nem lélektani, sőt többnyire nem is drámai érdek vezeti hozzá, hanem lírai szándék, hogy érzelmi élete egyik fő elemét, a hazafiságot s magyar önérzetet megsokszorozva lássa maga előtt, s láttassa közönségével. A történeti dráma alkalom neki a közönséggel való érzelmi összeforradásra, s ellíraiasítja e legobjektívebb műfajt. A tárgyválasztás szubjektív szempontja hozza magával jellemzése túlzó egyoldalúságát, rokon- és ellenszenv szerint osztályozó dualizmusát, mely csak magyart és nem magyart, hű és pártos magyart, keresztyént és pogányt, rosszat és jót ismer, s ezek túlzó szembeállítására, ellentétes kifejlesztésére törekszik — azt a „fitogtató" jellemzést, melyben minden szereplő folyvást ismerteti magát a stilizált, egyoldalú jellemek romantikus dagályával. A büszke, nemes magyar vitéz mellett az „egri nő"-típus sem marad el (Ilka, Szécsi Mária); s idegen tárgyú darabban is a magyar hazafi mintájára festi a rokonszenves személyeket (Agenor meg Leo *Irénében*). Beszédjük éppoly túlzó, mint az író akarata; nyelvök még prózában is szinte folytonos szavalást kíván, soha nem közönséges, többnyire

patetikus. Mindenki helyett maga a költő beszél, s a dráma nyelve, kiváltképp ha verses, elköltőiesedik; a szereplőknek csak némiképp huzamosabb megszólalása megannyi lírai költemény, telve nem mindig szükséges képes beszéddel, miben már Shakespeare hatására ismerhetünk. De Kisfaludy pátosza nem oly mértékben túlzó, mint már előtte a Gombosé, vagy méginkább a Bolyaié volt, s költőisége nem oly elragadó ihletű, mint a Vörösmartyé. Csak hasznára válik, ha nem magyar tárgyat választ; ilyenkor ugyanis a darab érdeke a nemes vagy nemtelen tulajdonaikkal hatni akaró, szavaló típusokról a regényes cselekvényre térül — mint *Irénében* —, s drámaíró és közönsége között nem elaprózottan, hanem nagyobb egységek közvetítésével létesül a lírai egybetalálkozás.

Kétségkívül reálisabbnak látszik víg elbeszéléseiben és vígjátékaiban. De ennek főképp abban rejlik az oka, hogy tulajdonai — közönségre tekintő, tendenciózus egyoldalúság a megfigyelésben, s valójában pátoszellenes kedélyiség — e műfajokban helyszerűbben, illetőleg önmegtagadás nélkül érvényesülhetnek.[100] Drámáiban a pátosz nem belső lírai szükségletből folyik, inkább konvenciónak látszik, a közönség kielégítésére (s tesz is ily értelmű nyilatkozatokat). Kedélyében van valami kedves könnyelműség, mely a felszínen játszó, tarka jelenségekhez is inkább vonzódik, mint a tragikus benyomásokhoz vagy „hiú szomorgás"-hoz. Tendenciának természetesebb nála a megnevettetés vagy nevetségessé tevés szándéka, mint a lelkesítésé vagy borzasztásé. Egyébként mind elbeszélésben, mind színpadon inkább a megnevettetőt, mint a nevetségest tudja létrehozni; inkább tréfás, furcsa helyzeteket kombinál, mint nevetséges jellemeket; anekdotikus hatású, bohózatos részleteket inkább, mint komikus történetet. Mind elbeszéléseiben, mind vígjátékaiban van némi fejlődés a jellemkomikum felé; egészben véve azonban közelebb marad a bohózathoz, mint a magasabb vígjátékhoz. Mert — s ez itt a romantikus elem — éppúgy, mint komoly műveiben, itt is inkább az olvasót, nézőt tartja szemmel, mintsem modelljét. A közönség megnevettetése végett kombinál, talál ki furcsa helyzeteket, s életből — az egykorú magyar társadalomból — vett alakjait ehhez a célhoz idomítja, egyszerűsíti, stilizálja. Egyoldalú, mert célzatos megfigyelés; hatásra kieszelt történet, mit korabeli, *egy* vonásra redukált típusokkal játszat el: ugyanazon eljárás, a közönség felé ugyanazon hatásvágy, tárgya felé ugyanazon elfogult egyoldalúság, mint komoly műveiben. Ha azokban romantikus volt, akkor emezekben is az. De, mint mondtam, a komikum terén e tulajdonságok sokkal inkább helytállók, s innen Kisfaludy tartósabb sikere ez utóbbi nemben.

Tendenciája e komikus műveknek alig több ugyan a megnevettetésnél; mindamellett a magyar romantikának azon — nem tiszta költői célzatú — realizmusa, mely *hovatovább kritikai élre tesz szert és a hazai viszonyok szatírájává, politikai szatírává válik*, Kisfaludy mérsékelt, komikai realizmusából indul ki. Mert alakjai közt vannak magyar félszegséget képviselő típusok, kikkel ő ugyan jobbadán csak nevettetni akar, de e nevetésben már a gúny is könnyen megfogamzik. Annál is inkább, mert bármily mérsékelt és egyoldalú az ő realizmusa, egész leleménye mindenkor az egykorú magyar élet levegőjében mozog; életmód, szokások, helyi keretek a korhoz lokalizálják ama félszegségeket is, a korból emelik ki, s ezzel a kritika figyelmét mintegy kihívják ellenök. „Négy vígjátékot írtam — közli Gaal Györggyel (1821. július 16.) —, tárgyukat a magyar életből merítém s bennök a magyaroknak több együgyü szokása és előítélete ellen élesen kikeltem."[101]

[100] [Nemzetibb! Vö. *Kölcsey: A komikumról.* I. m. III. 65.]
[101] Idézve Bánóczinél: i. m. II. 254.

A magyar félszegségeken nevető költővel nem hiába fogott kezet a magyar hibákat elemző Széchenyi. — Így indul meg előbb komikai, később szatírai célzattal az a politikával karöltve járó magyar realizmus, mely *A falu jegyzőjével* éri el tetőpontját, s melynek romantikus komplexségéből Arany János lett hivatva azt a költészet saját feltételei közé visszavezetni. De ez már az ízlés újabb, korszakos továbbfejlődése korában ment végbe.

Míg irodalmi munkásságával először adott a költészet különböző nemeire kiterjeszkedő, átlagos jellemet a magyar romanticizmusnak, *Aurorájával* valósággal „iskolává" szervezte meg, nevelte, irányította, láthatóvá tette s közönséghez juttatta el ez irodalmi ízlést. Nála, ki saját műveiben is a közönség iránti érzékről tett bizonyságot, senki sem vállalkozhatott több szerencsével erre a feladatra. „E hazai Almanach tárgyai — írja a zsebkönyv hirdetésében[102] — mind *eredeti magyar* elmeszülemények" — s e kijelentés (bár műfordításokat valójában nem zárt ki a zsebkönyv) a magyar romantika alaptételének megvalósítójaként tünteti fel az *Auorát* már indításakor. Az almanach jellemzésében bízvást támaszkodhatunk Toldy Ferencre, ki tankönyvében ekként foglalja össze az *Aurora* érdemeit: „Maga köré gyűjtötte az újiskola jeleseit minden kivétel nélkül, kik közől többen, maga Kölcsey, sajátkép ez úton jutottak köz ismeretbe; magához vonta az új erőket, melyek itt, s az ő buzdításaira s befolyása alatt, léptek fel, működtek, s híresedtek el. Hódító egyénisége, minden művészetekre kiterjedő elméleti, gyakorlati és irodalmi avatottsága, őszinte itéletközlései . . . rövid időn középpontjává s vezérévé tették őt az új költészetnek. A *lyra* levetkőztette lassanként idegenségeit, gazdagodott új formákban, s új elemű felvette a *népiest* . . . Az Auróra vívmányai közől valók: a *románc* és *ballada* (Kölcsey, Kisf. K., Bajza, Vörösmarty, Czuczor), a költői beszély és *kisebb epos* (Döbrentei, Makáry, Horvát Endre, Czuczor, Vörösmarty, Kisf. K.), az *elbeszéllés* és *novella* (Mailáth, Kisf. K., Kiss Károly, Gaal György, Szenvey, Paziázi, Kovács Pál stb.), az első tisztán költői *regény* (»Tihamér« Kisf. K.); végre azon nyelv- és formabeli tisztaság, mely nem csekély részben a szerkesztői szigornak érdeme volt."[103]

S most egy futó visszapillantással állapítsuk meg: mit jelent ő a romantika fejlődésében? Az irodalomnak erőteljesebb közelvitelét az élethez: a közönséghez; Berzsenyi patetikus felszárnyalása, Kölcsey eszményi ellebegése után a romantikus hajlamoknak hozzáférhetőbb formában forgalomba hozatalát s elterjesztését. Ő a könnyedebb regényesség azon útján haladt tovább s járt be változatosabb tájakat, melyre bátyja, Himfy lépett volt először nagy szerencsével; a romantikát, mely eladdig túlnyomólag a lírai műfajra szorítkozott, ő terjesztette át a tárgyas költészetnek nagyobb népszerűségre hivatott területeire; magában a lírában, népdalaival, szintén ő tette meg a népszerűsítés első nagy lépését; nyelvben és formában az adva lévő romantikus változatok közül a középsőt fogadta el, a Kölcseytől is képviselt rímes-mértékes verselést, meg summásan a nyelvújítást is, de Kölcsey homálya nélkül, világosabb mindennapisággal. Ezzel előre tett egy lépést Himfyhez képest, s népszerűbb irodalmisága által a közönséggel is sikerült e további lépést megtétetnie. Berzsenyihez képest azonban alantabb maradt, s az attól kiképzett szuggesztív hatalmú költői nyelvet, az antik formát, mely annak edénye volt, valamint erőteljes, ódai ihletét nem tudta átvenni, s egy új egységnek részesévé tenni. Általa megtörtént az új ízlés életszerűsítése, egy

[102] Uo. II. 23.
[103] Toldy Ferenc: i. m. II. 38.

átlagos színvonalra levezetése, melyen az a közönséggel napi érintkezésben maradhat, s mely fölött, mintegy prózaibb, hétköznapibb változat fölött, tiszteletre hívó magasságban szárnyalnak, lebegnek ugyanezen ízlésfaj ünnepibb, rendkívülibb ihletű, egyéni megnyilatkozásai: Berzsenyi, Kölcsey, s csakhamar — kihez most érkezünk el — a magyar romantika fejedelmi összefoglalója, Vörösmarty Mihály. De országutat, szélesen járhatót, az *Aurora* szekerével Kisfaludy Károly tört a romanticizmusnak.

Vörösmarty mindig és mindenben lírikus. A magyar romantikus líra lelki összetevőit egységbe, egy nagyarányú ihlet egyneműségébe olvasztja egybe s ragadja magasba.

Egyazon nemzet nagy költői, kik egy átmeneti kor szakadatlan egymásutánjában nyújtanak egymásnak kezet, nem lehetnek függetlenek egymástól. Az a lírikum, mely magyar faji sajátságok tövén egy változást kívánó korszak legjobbjainak lelkében, eszmény és valóságszemlélet összehatásából kifejlődött s költői megnyilatkozásra törekedett: Berzsenyi és Kölcsey föntebb jellemzett, titkolt vagy nyílt kedélyi meghasonlottsága után Vörösmartyban találta meg — nem megbékült kitisztulását, hanem ihletbeli egységét. Vörösmarty pompázó „hév páthosza" azon ellentétes érzelmek *egyidejű* felfogásából, *állandó* emocionális együtteséből ered, melyek Berzsenyi és Kölcsey költészetében különváltan, mint ódai és elégiai irányzat, egyenrangú felekként vagy ellenhatásként váltogatták egymást. Ami amazoknál is fejlődőben volt — a nem aktuális kedélyi elem kísértő belopózása az ihletbe —, teljessé vált Vörösmartynál. Óda s elégia mintha egy új válfajba, új ihletegységbe olvadtak volna össze nála, valami bús pátosz, valami borulatos ragyogvány egyidejűségébe. Ihlete komplex lelkiállapot, melynek felmagasztosultságában eszményi törekvés és valóságszemlélet ellentétei egy egynemű hangulatban oldódnak fel. Innen ez ihlet rendkívüli varázsa, borult kedélyszín alatt nemes hevülete. Mert e hangulatot gazdag összetétel s — a legritkább esetek egyike ez — állandó ódai energia, nagyarányú felajzottság jellemzi. Mintha mindenkor valami összes-szemlélet volna alapja, mely legparányibb tárgyát is egy egész világ összefüggésében látja, épp ezért nem is nézi veszteglő kizárólagossággal, hanem végtelenbe elmosódó túlborongással, mintegy állandó kozmikus tudattal, mely túlömlik pillantása tárgyán, s mely az embernek mint élőnek legnagyszerűbb lírai elhelyezkedése ebben az életben. Tiszteletre felhívó magasságban érezzük őt folyvást magunk felett, az emberméltóság fő polcán látjuk trónolni, amint hevült és mégis borongó homlokkal fogadja a „roppant világ" nagy életmisztikumát, és sem azelőtt, sem azóta nem hallott, ihletett emberi szóval felelget neki, e pompázó sejtelmekkel gazdag költői nyelvben örökítvén meg jellemző lelkiállapotának egész erkölcsi fenségét. S e nagyszerű hevület majdnem igénytelen, mert a lélek ős, nemes tulajdona, nem pedig látványul berendezkedő s önmagát lovaló retorika, mint pl. Victor Hugónál gyakorta. Ez a belső szükségképpeniség, e póz nélküli, saját hatalma az ihletettségnek, e retorikátlan felmagasztosultság választja el a mi nagy költőnket a nyugati irodalmak némely rokon jelenségeitől. Az irodalomba belépve ő nem ölt más ruhát, az az ember marad ott is, aki az életben volt: a magyar ezer évnek egyik legszebb, legnemesebb embertípusa.

Az az egység, melybe a Berzsenyi—Kölcsey-féle korszerű magyar „kettősség" egybeolvad, romantikánk legteltebb s legmagyarabb lírai kvintesszenciáját jelenti. A klasszikus eszményi törekvések s a romantikus időszerű hajlamok kibékítetlen

líraisága, mi az említettek egyéni végzete volt, egy első megoldáshoz jutott el Vörösmartyval, melyben a romantikum az uralkodó elem, amint majd Petőfivel és Arannyal egy második megállapodás következik, mely a romantika némi visszafejlesztésével a klasszikus művészet jegyében áll.

Vörösmarty ihlete katexochen romantikus ihlet, mert a tárgyi világ alkalmi reáhatásai nélkül is megvan benne, mint a léleknek belső szükségletből, tárgytalanul is fennálló saját pátosza, s valóságos szemléleteinek éppúgy, mint képzeletének szubjektív igazgatója. Mindamellett ez abszolút alanyiság nem személyes jellegű, mint a nyugati romantika nagy lírikusaié; nem szeszély, nem különcség, sőt még csak nem is egyéni különösség, hanem — nem tudok jobb szót találni — fennköltemberség; közösségi érzelmek nemes képviselete az, mind a nemzeti, mind általában az emberi nagy közösséget felölelő. Erkölcsi életérzés: *ez* az ő alanyisága. S bár költészete ragyogó szépségekkel gazdag, sohasem jut eszünkbe irodalmi mesterséget, tudatos művészkedést csodálni bennök (mint némely nyugatiakban), hanem igenis az ember lelki szépségét, erkölcsi magasrendűségét látjuk bennök lírai hatalommal előtündökölni.

Ihletének jelzett komplexsége, spontán felajzottsága, kozmikus nagyszerűsége és erkölcsi értelmű alanyisága határozza meg világraszóló ritkaságként egész gyönyörű költészetét. Mindaz, ami a magyar nagy félszázadban a művelt emberiséggel azonosodni kívánó nemes magyar törekvés volt, mintegy kitisztultan, ünnepi felmagasztosultságban szemlélhette magát e költészetben. Ha van a történelemnek, ha van a nagyot akaró emberi korszakoknak lelkök, Vörösmarty költészetében ily lélek világol. Ha volt költői csíra abban a gondolatban, mely a XVIII. század vége felé közcéloknak rendelte alá a megújhodó irodalmat: az Vörösmartyban fejtette ki egész lírai hatalmát.

Költészete nem egyéb, mint ez egyénileg jellemző ihletett állapot meg-megújuló kifejezése akár élményi, akár képzeletből előteremtett anyaggal. Mert ihlete — s ez ismét egyénileg jellemző reá — nemcsak alkotásra ösztönzője, hanem egyszersmind tárgya is a kifejezésnek. Innen elsősorban lírai komplexsége: a kozmikus ellengések, filozófiai kitágulások; a halál beleérzése a jelenvalóba; az epedő mellékíz a gyönyörben, komolyság az enyelgésben, emberi gyengédség a tündéri pompában, képzelet a valóságon, zene az értelmen, dúltság az erkölcsi fenségen. Innen tárgyas költeményeinek elvont menete, a tárgyatlanoknak, de az előbbieknek is, általában hangulati jellege. Innen szétfolyóbb, fegyelmezetlen szerkezetei is.

Tárgyi körei többszörösen egymásba játszanak. Hazafias és politikai költészete Berzsenyi-nyomokon indul s a kor felfogásához illeszkedik, de mélyebb, lírailag árnyaltabb. A Széchenyi hazafiságát jellemző erkölcsi ösztön benne is éber kezdettől fogva, bár nem oly tudatosan, nem programszerűen, hanem lírai önkéntelenséggel. A harcias eszmény, mellyel *Zalán futása* honfoglaló magyarjait fogja fel, inkább csak konvencionális korszerűség, melyből önkéntelenül feljebb emelkedik, midőn magas emberi kilátópontokról nézi a „zajgó, nyomorú föld" keseredett öldökléseit. Nemes erkölcsiségtől átitatott, mindenkor tág emberi látkörű hazafisága szent óhajtásokkal, célkitűzésekkel vagy korholásokkal kíséri kora eseményeit, de hovatovább elkomorítják a tapasztalatok anélkül, hogy csak egyszer is személyessé válnék. Nagy csalódásait emberi és hazafiúi eszményeiben, céljaiban éppoly nemes dúltsággal énekli meg, amily ellenállhatatlan hevülettel lobogott érettük a reménykedések idején. Pályája elején elképzelt csaták látomásai és erkölcsi felmagasztosultság ihlete — végén egy balvégzetű szabadságharc következményeitől feldúlt lélek s erkölcsi elkeseredés pátosza: a megcsúfolt emberméltóságé.

Szerelme az egész embert felgyújtó szenvedély, melyet egy tiltó tudat keserít s tesz még emésztőbbé: a viszonzatlanságé az első, a késeiségé a második esetben. Nem Petőfi heves és könnyű lobbanékonysága ez; egyszeri felgyúlás, nagy, örök égés, az egész férfilélek „feltevése" egy hölgyre. Maga nevében és tárgyasítva, emberi és tündéri világban: a nagy szerelemvágy lírikusa ő — a kielégített, megnyugvó, hitvesi szerelemmel ihlete vész.

Élet, halál, ember és világ: egyes költeményekben is tárgykörré különül nála, de e kör átszeli vagy érinti költészete minden tájait, lírában, eposzban, drámában egyaránt. Itt van ihletének központi tüze, világolója. Ez hajtja lírától az eposz nagyobb arányú embervilágához, eposzban *A két szomszédvár* komor sorsszerűségéhez, s onnan a drámához, helyesebben a tragédiához — egyre tovább a nagy inspiráció felé. De lírikus marad mindig és mindenhol, s nyílt líraisága teremti meg heterogén műfajokban is a legszebb helyeket: az eposzok hangulatmegkötő vesztegléseit, a drámáknak sorsszemléletté költőiesedő tragikus nyugvópontjait. Nagy művei között talán *Csongor és Tünde* az ő legnagyobb, mindenesetre a költőt legteljesebben reveláló remeke. E naiv szépségű s mégis filozófiai mélységeket átvilágoló mese, a szerelemvágy e szép szimbóluma, melyben emberi és tündérvilág, magasrendű életszemlélet és gazdag hangoltságú teremtő képzelet oly végéremehetetlen sejtető zendületben egyesül, idők jártával csak nyerhet hatásában. Alighanem benne kell látnunk romantikánk legköltőibb s egyszersmind legmagyarabb remekét.

Racionálisan meg nem szabályozott, hevült lelkiállapot, tele gondolatcsírákkal: ez a mindent elözönlő nagyarányú ihlet nem ismeri a tervszerű érlelést, a kompozíciót, legalább nem azt, mit tökéletesnek, egyensúlyozottnak szokás mondani. Kevésbé ismeri az eleve kitervelést, mint a klasszikus Arany; s nincs a klasszikus Petőfi naiv épségérzékével megáldva. Az ő formaigénye nem belső elrendezkedés, hanem szakadatlan önkifejezés. Alkotásának formaművészeti eleme nem a gondolati idomra, hanem a nyelvi külsőülésre irányul. Eljárása inkább hasonlítható a lávaömléshez, mely lehűlvén folyása mozdulatait köti meg véglegesen, mintsem kristályosodáshoz, melyben eleve egynemű részecskék tevődnek össze saját idomaikat nagyban és egyben megvalósító egésszé. Az idom egységelve hiányzik műveiből. Ellenben némi belső hánykolódás; sohasem sablonos, előre ki nem számítható, de mindenkor elemi hatalommal érvényesülő törések és folyáshajlatok; csak az öntudatlanban összefüggő, felocsúdásszerű gondolatkötés, sőt olykor setét háttérből csupán egy fixa idea villódzásaira szorítkozó fényvázolat *(Az emberek, A vén cigány)*: annál erősebben utalnak ihlet és kifejezés forró, közvetlen érintkezéseire. Idomot ihlete nem a szerkezetben, hanem a kifejezésben nyer: alkotása egy folytonos ihletett stílteremtés. Ezért nem lehet az ő műveiben mintegy utólag, az emlékezés képegységén át gyönyörködni, mint Petőfi vagy Arany remekeiben, melyek mint egészek az esztétikai megnyugvás, a „tökély" emlékét hagyják maguk után; viszont innen van, hogy stílusa mint hangulati forma élénken emlékezetünkben marad. Vörösmarty egyik-másik művére emlékezve valami hiányérzet nyugtalanít, gyönyörű részletek hézagos emlékképe vonz, s csábít újabb meg újabb átolvasásra. Igen, mert jellege a kifejezésben van megörökítve, mely sohasem végleges, hanem folytonos, és amelyet egész gyanánt nem, csak részleteiben átélve lehet felfogni s élvezni. Klasszicizmus és romantika elvi ellentéteire tapintottunk itt rá, s azt hiszem, a kifejtettekhez hasonló benyomások mondatták Erdélyi Jánossal a Kazinczy korában divatozó „klasszikai dalokról" azt a maga helyén meglepően ható megjegyzést, mely szerint e dalok tetszettek ugyan — „de nem szükségképen úgy, hogy valahányszor olvastattak, mindig megkedvel-

tették volna magokat". Ezek tetsző eleme a kerek forma, a tiszta, átlátszó előadás volt, „melyben nyugodni látszék a belé vetett gondolat, a magára hagyott költői szépség, mint kristályvizü medence fenekén a szines tárgyak".[104]

A költői stíl érdeke ily természetű költőknél mindenkor nagy, Vörösmartynál rendkívüli, majdnem önálló. A „magánál többet jelentő szó", mely Baróti Szabó óta kísért, s Berzsenyi és Kölcsey gyakorlatában pátosz és eszményi sóvárgás ihlettöbbletének szuggesztív eszközévé képződött ki, Vörösmarty költői nyelvében lelkesedett át szinte önálló ihlethordozóvá. Ami a nyelvújításban esztétikai ösztön volt — a „szép" nyelvre törekvés —, éppúgy Vörösmartyban érte el legpompásabb megvalósulását, mint a kor erkölcsi líraisága, nemes, a közösségi kötelékeket kereső alanyisága. Ez utóbbival való együttjárása biztosította stíljének magasrendű, nemes magyarságát, s mentette meg az öncélú költői nyelv különc vagy piperkőc mesterkéltségeitől; az avatta élő és megújított, népi és régi nyelvkincs első nagy összefoglalójává — az emelkedetten szubjektív nemben. Mert bármily sokszerű hatásokra képes is a nyelv — mámoros hevülés, tündéri báj, enyelgés, áhítat, humor, borongás, pompázó ragyogvány vagy dúltság változatai szintúgy, mint az „utánozhatlan gyöngédség", „felséges egyszerűség", „szent áthatottság"[105] Kemény Zsigmondtól csodált együttese: mindenkor valami nemes, magyar méltóság férfias díszében jelennek meg benne. Nem személyes dísz ez, hanem a nyelvközösségé, a magyarságé, melyet lélekben, ihletett tudatban ünnepélyes emberséggel folyvást képvisel.

S mintha az, amit a nyelv szellemének neveznek, teremtő képzelet színében az ő birtokába került volna, s azért teremtene maga számára egy tündérvilágot, hogy kifejezéssel, megnevezéssel, új zendületekkel gazdagítsa nyelvét általa, mint a *Délsziget* ifja, ki hangokat fog fel sípjába — vihar zúgását, vadak üvöltését, madárdalt, epedő szerelem sóhaját —, hogy minden élővel megértethesse magát. Az önkifejezés nagy ösztöne ad szárnyat képzeletének, mind tárgyi, mind nyelvi eszközeiben kétségkívül a leggazdagabbnak irodalmunkban.

A romantikus költői nyelv sorsa kezdettől fogva össze volt kötve az idegen versidomok gyakorlatával. Vörösmarty valamennyinek ritmikai színét felfogta sípjába, fel a népi és régi magyar formákét is. Az antik idom, melyben költői pályája megindult, ma már kiesett a gyakorlatból, de neki sem lírai formái, sem hexametere el nem avultak. Máig megfejtetlen — igaz, hogy meg sem igen vizsgált kérdés —, miért az övéit érezzük legszebb magyar hexametereknek; mi szabály vagy szabálytalanság, mi édes vagy felséges zeneiség árad belőlük. Talán az az érzésünk is közrejátszik itten, hogy e versidom, melyben — mint mondtuk — magyarul csak romantikus szellemű nyelvezet képzelhető el, végre egy kezdettől fogva nyíltan romantikus hajlamú költőnek, „hangok nagy tanárjának" a birtokába került. A modern formákról már fentebb megállapítottuk, s kivált a drámai jambusról, hogy igazi honosításukat neki köszönhetik. Népiessége már korántsem oly elszigetelt, mint a Kisfaludy Károlyé volt, s nem is szigetelődhetett el annyira, mert a maga lírai egyéniségét öntötte abba is, ez igénytelen hazai edénybe is a maga nemesebb italából töltvén. Oly magasrendűvé emelt népiességet, minőt *Hedvig*jében csodálhatunk, nem is ismer többet irodalmunk.

Ha valaki a magyar romanticizmus reprezentáns költőjét keresi, tisztelettel mutathatunk fel Vörösmartyra. „A mi ujjá alakulásunknak minden föltételei

[104] Erdélyi János: i. m. II. 117.

[105] Kemény Zsigmond: *Vörösmarty Mihály*. In: *Kemény Zsigmond Összes Művei XI.* Kiad.: Gyulai Pál. Bp. 1907. 161.

megvoltak saját magunk költészetében" — állítja igazán Erdélyi János.[106] Idegen hatásokat Vörösmarty is szívott ugyan magába, de romantikájában valóban azt fejtette ki megkülönböztető határozmányul, minek feltételei saját magunk költészetében s ennek alapjában: faji tulajdonságainkban gyökereztek. Nem a művészkedő tudatot, hanem a magyar emberméltóság nemes alanyiságát. Vallás, filozófia, politika: van ez alanyiságban, de nem külön elemződve, mint a romantika némely egyoldalú jelenségeiben, hanem osztatlan érzés, egynemű életszemlélet gyanánt. S mindazon különbségeken kívül, melyekkel a nyugati típusoktól s azok hazai függvényeitől is megkíséreltük őt elkülöníteni, hadd jellemezzék még némely hiányok, melyekre emlékbeszédében Kemény Zsigmond utalt. „Kölcsönzött-e ő valamit — kérdi Kemény — a francia romantikából? Alig hiszem. ... A francia új iskola 1825 körül kezdett derekasabban működni, midőn már Vörösmarty *Zalán futását* megirta s költői jelleme ki volt fejlődve ... Nem vadászsza az ellentéteket, s ha a bizarrt és szertelent nem is óvakodik kerülni, a groteszket nem ismérte, a szörny és disszonanc iránt nem törekvék költői részvétet ébresztení, a bűnök apologiáját kedélyének nemes egyszerüsége visszautasítá, s az aljasságért és vétkekért nem sietett a társadalmat felelőssé tenni."[107] Mind e hiányokhoz — megannyi erényekhez, melyek mind csak az irodalmi becsületesség és komoly felelősségérzet vonásai egy költői lángelmén — még egyet, egy már említettet idézzünk vissza: a póz hiányát, s akkor előttünk áll a mi nagy romantikusunk egész pompázó, s mégis igénytelen, magyar eredetiségében.

Mint Kölcsey, úgy Vörösmarty nyomában is feltűnnek a kisebbrendű tehetségek, kiknek kezén az ő nagy eredetisége megfelelő ihlet híján formális jeggyé — szavaló romantikává köznapiasodik. Köztük bizonyára Garay János a kor egyik legjellemzőbb s népszerűbb átlagköltője, míg Czuczor Gergely már erősebben a népies felé közeledik.

Mindaz, amit vezető egyéniségei kapcsán a magyar romantikából eddig áttekintettünk, minden kimutatott és fellelhető idegen hatás ellenére szerves folytonossággal nőtt ki a magyar előzményekből. Ezen a magyar törzsökön azonban többrendbeli idegen oltvány is megfogamzott, melyek közül a francia romantikának némely, főképp a dráma- s részben a regényirodalomban mutatkozó kinövéseit itt teljességgel elmellőzve, csak a terebélyesebb jelenségekre, Jósika és Eötvös nagy horderejű szerepére kívánok még röviden utalni.

Mindketten a Kisfaludy Károly által tört útra futottak be a maguk, külföldi romantikán is nevelt eredetiségével, s míg Kisfaludy kezdeménye, a humoros vagy (alig-alig) szatirikus, meg a történeti novella igen csekély fejlődéssel továbbhúzódott e kor folyóirataiban: a prózai elbeszélés nagy, modern műfaját, a regényt ők ketten honosították meg s állították a romantikus ízlés szolgálatába. Kisfaludy két iránya közül az egyiket, a történeti regényest (Vörösmartynak is hatalmas tulajdonát) Jósika, a másikat, a tendenciózus jelenszemléletet pedig Eötvös karolta fel s fejlesztette ki a magyar romantikának nagy nyomatékkal jellemződő tulajdonává.

Jósika mögött felléptekor a magyar regénynek már vagy hatvanéves, értékben, eredetiségben fölöttébb kopár gyermekkora állt: az áltörténeti regények gyarló tömege. Közönségük megvolt, mert fő érdeklődését — a rendkívüli történet

[106] Erdélyi János: i. m. II. 27.
[107] Kemény Zsigmond: i. m. XI. 169.

irántit — iparkodtak kielégíteni, a lehetőséghez képest hazafiúi önérzetét is, a legolcsóbb módon: magyar nevekkel s magyar történeti időt jelölő... cégérrel. A regény profán, rossz hírnevének pedig elejét veendők, némi erkölcsi mázt is kentek reá az elején vagy a végén, ajánlás- vagy tanulságképpen. Rendkívüli történet, magyar múlt s erkölcsi okulás e hármas érdeke vezeti Jósika képzeletét is. De ő már nem idegen regénymeséket tesz át szőröstül-bőröstül magyar tér és kor fiktív kereteibe, hanem a magyar múltba (elsősorban a történelmi emlékeket elevenebben őrző Erdélyébe) mélyed anyagért vagy legalább képzeletét megindító ihletért. Ekként már tárgya, s csupán a vonzalom is, mely ahhoz köti, megadja regényének magyar s akár hazafias érdekét is. Erkölcsi álláspontja pedig nem puszta menlevél, hanem történet és alakok idomításába valóban belejátszó irányítója képzeletének. Hogy azonban tehetsége a gyarló hazai kezdemények nyűgéből egyszerre kiemelkedhetett, annak irodalmi műveltsége volt az oka, a példa, mely Walter Scott regényeiből intett felé: a *couleur locale*-nak, mint korkülönbség illúzióját keltő fogásnak a megismerése.

A történetnek ui. korántsem „szellemét" fogja fel műveibe, csak regényes távoliságát, „másféleségét", hajdaniságát érezteti, szuggerálja, azon szemléleti, érzékleti elemeinek felsorakoztatásával, melyek (mint ruházat, lakás, anyagi életkeretek) a képzeletet konkrét módon megkötni látszanak ugyan, valójában pedig csak hézagaiknak (a valódi belső történelmiségnek) szabados kitöltésére ösztönöznek. Ez antikváriusi rekvizitummal, melynek képzeletmozgató hatásáról egy múzeumi páncélgyűjtemény szemlélete is meggyőzhet, bőségesen él Jósika, s kelti vele a jelenből kiragadottság, a hajdaniság illúzióját, mibe aztán térbeli megkötéssel (helyszínrajz, tájkép) s az események megjelenítésével mintegy bele is varázsol — ha ugyan hitelességét erősítgető jegyzetekkel, a korkülönbséget tárgyaló elmélkedésekkel, olvasóját aposztrofáló társalgásokkal (mik az akkori elbeszélő technika fontoskodó fogyatkozásai) ki nem zökkent belőle.

Romantikája tehát maga a „regényesség", mégpedig többféle vonatkozásban. Regényesség mint a jelen, megszokott életkülsőségekből való kiragadtatás varázsa, a hajdaniság hangulata író és olvasó számára egyaránt; s regényesség mint ily hangulat fenntartását és kielégítését célzó mesefikció, melynek hatásához hozzátartozik az, hogy történet gyanánt beszéltetik el.[108]

A mese áll tehát az ily regényalkotás előterében. Az említett illúziót keltő jegyek s a regényben egy-egy történelmi személy vagy esemény idézik elő a történelmiség, a megtörténtség hitét, a hatásnak ezt az alapfeltételét, melyhez képest annál izgatóbban kell érvényesülnie a rendkívüli mesének, a képzelet művének. Végzetszerűség, különösség, titokzatosság jellemzi meséit; az első sejtet, a második meglep, a harmadik izgat, ösztökél és sürget verifikálnunk sejtelmeink indokolt voltát. Hogy a képzelet még izgalmasabb foglalkozásra kényszerüljön, a mese rendszerint fölöttébb komplikált is; több szálból, mondhatni: érdekeltségből szövődik össze; mindenik eleme magában véve is a mondott értelemben „regényes": egymáshoz való vonatkozásaik váratlansága, változatos előbukkanásuk és eltűnésük, egyiknek megoldódása a másik bonyolódásával vagy viszont — még regényesebbé teszi. Elbeszélő technikája is ugyane sajátság fokozását célozza. Közlése nem időrendileg folytonos; hol egyik, hol másik szálát veszi elő meséjének, miért többnyire időben vissza kell nyúlnia. Néha éppen fordított kronoló-

[108] [Gyulai: a történeti regényesség iránti érzék családi örökség az erdélyi Jósikánál. De Walter Scott hatását is jellemzi. L. *B. Jósika Miklós.* In: *Emlékbeszédek I.* Bp. 1914[3]. 414—417.]

giával dolgozik: előlegezett jelenetekkel, miknek titkát csak indokoló előzményeik későbbi, adagonként való megismertetésével árulja el. A végső megoldást többnyire ily végig titokban tartott indokok „kiderülése" hozza meg.

Az alakok ennélfogva nem egyebek, mint a mese mellőzhetetlen hordozói, s rendkívüliségének jellembeli kinyomatai. A történelmiek történelmiségét elmossa, a kitaláltakét eleve meghiúsítja a mese. Hogy mégis, emberek lévén, emberi érdekük is legyen, azon némi átlagos, csak az érzelmi típusok elhatárolását célzó pszichológia segít, meg bizonyos erkölcsi eszmék képviselete, mi reájuk bízatik, s mi nélkül frivol színben tűnnék fel — pusztán önmagáért valónak — a mese. Így azonban ez alakok a képzelet fáklyalobogásától falra vetett, sejtelmes árnyékaikkal, arányaik, mozgásuk, erkölcsi ellentéteik festőiségével némi nemesebb felfogás mutatványaiként hatnak. S rendszerint ott van közöttük — a zordon férfiasság, a fellengzős, a kalandor vagy gonosz jellemek tőszomszédságában — a gyönge, szép virág, az ártatlanság, báj és tiszta jóság női eszményképe, nemegyszer vörösmartyas bűbájjal körüllelhelve.[109]

Valóban van benne némi vörösmartyas emelkedettség, mit különösen prózáján látni. Ez elbeszélő próza (az első, valóban korszakos jelentőségű minálunk) bizonyos tekintetben közelebb áll Vörösmarty költői nyelvéhez, mint magának e nagy költőnek prózája, mely meglepően, kedvesen könnyed, csinos, természetes és világos. Igen, mert e prózai műveiben (elbeszélések, értekezések stb.) közönséghez szólónak tudja magát, s a prózai beszéd természetes álláspontjára helyezkedik; míg költeményeiben a nagy ihlet magával foglalkozó uralma alatt áll. Jósika ellenben e prózai művekben, regényekben tudja magát költőnek: a hajdaniság, a magyar, az erdélyi történeti regényesség ihletettjének, a történelmi képzelet alkotó izgalmától elfogottnak. S ha semmi más, prózája nemes emelkedettsége, a pátosznak is alsóbb határait meg-megütő ünnepélyesebb (ma már feszesnek tetsző) modora elárulná lírai érdekeltségét, mely végül is ugyanazon forrásokból buzog, mint *A két szomszédvár* énekeséé. De a regény mint elbeszélés csakugyan közönséghez szól, mit Jósika társalgásai az olvasóval illúziót rontólag is bizonyítanak. Ő azonban csak egyik nagy kezdeményezője a modern magyar elbeszélő prózának, kit a korábbitól művelt ízlése tilt, s kire az akkor egyedüli korszakos elbeszélő stíl — Vörösmartynak lírailag átitatott epikus modora — nem a regényben alig másolható részleteivel, de általában nemes színvonalával hat. Egyébként egyetlen hozzá mérhető előzménye, Kisfaludy *Tihamér*ja is talán még nagyobb mértékben ily lírai lobogással van megírva, miben a romantikus feltételek közé került próza csak a maga szükségképpeni hangját ütötte meg.

Lírai feltételein kívül más okok is jellemzőleg hatottak közre e romantikus elbeszélő próza kiképzésében. A nyelvújítás, mint tudjuk, nemcsak irodalmi, hanem társadalmi szükséglete is volt a műveltségében megújhodni vágyó magyarságnak. Irodalomból az élet, a napi társalgás nyelvébe levezetni, s viszont innét visszafordulva életszerűvé oldani az irodalomnak műhelyben készült nyelvét: a regény volt leginkább hivatva. S e hivatását Jósika kezében nagyarányúlag teljesítette. Jósika abból az Erdélyből jött, melynek előkelő köreiben még éltek egy műveltebb magyar társalgási nyelv hagyományai, s oly időpontban lépett a nyilvánosság elé, mikor a nyelvújítás az irodalomban már elkönyvelhette végleges diadalmát.[110] Innen nyelvének mindenkor hétköznapi fölötti, de mai olvasó számára avultas választékossága. A nagy nyelvmozgalom csak most volt az életbe

[109] [Gyulai Jósika jellemeiről: uo. 417—418; Vörösmarty és Jósika: uo. 421—22.]
[110] Uo. 414.

átterjeszkedőben, s természetesen többet vitt bele, mint amire annak valóban szüksége volt. S ez az élettől el nem fogadott nyelvújítási többlet az, ami Jósika prózáján némi avult elegancia és ünnepélyesség színében kötődött meg. Ami azonban ma avultnak tetszik benne, akkor éppen az irodalmi előkelőség friss színeiben tűnt fel, illő köntösül a nálunk újnak tekinthető, modern, európai műfajra, a regényre, mely nemesen szórakoztató s társaságnevelő tényezőként tett szert becsülésre s nagy népszerűségre Jósika kezében. Regényeiben — a Dugonicshoz viszonyítva — mérhetően tükröződik a haladás, melyet műforma, nyelv és ízlés a Kazinczy-féle fordulaton át félszázad alatt megtett. Az olvasóközönségnek is, mely e regényeket fáradhatatlanul olvasta, színvonal-emelését szolgálták, s emelkedését tanúsítják azok. Ami benne avult, az csak jelentőségére emlékeztethet, mert a korszerűség maradványa rajta. Ő kora legsürgetőbb szükségleteit látta el nagy termékenységgel, tiszteletre méltó, kiváló tehetséggel, s irodalom és élet nyelvének egymáshoz közelebb vitelére ez átmeneti korban nála jelentékenyebb szolgálatot senki sem tett. Mikor a szabadságharc után kenyérkeresetből művészi becsvágyán lazítani lett kénytelen, s a francia romantika némely olcsóbb eszközeihez folyamodott, korábbi jobb műveivel akkorára már kellőképp biztosította a magyar regény komoly, tisztes színvonalát.

A romantikus kor másik nagy regényírója, Eötvös, éppen ellentétben Jósikával, nem a mese-fikció, hanem a reflektáló és irányzatos líraiság embere, s Kisfaludy Károly szerény kezdeményét meglepő, szinte monumentális arányokban emeli fel világirodalmi színvonalra. Kettejük között csak az egy *Bélteky ház* alkot némi átmenetet a hazai fejlődésben. Rendkívüli tehetségét nem is e csekély hazai előzmények érlelték meg: a német romantika filozófiai szelleme, a franciából Chateaubriand ihletett katolicizmusa és világfájdalmas érzelmessége (követőivel együtt), meg Victor Hugo gyakorlati költészetprogramja ébresztették öntudatra saját rokon hajlamait. Érdekes látni, e világirodalmi áramlatokban megfürdött magyar lángelme mily finom, s összességükben mégis határozott különbséget kitevő árnyalatokkal tér el hajlamban, lelki alkatban vele oly igen rokon nagy költőtársától, Kölcseytől, kinek költészete közvetlenebbül a hazai irodalmi előzményekben gyökerezett. Líraiság, közösségi tudat, elmélkedő hajlam, korszerű politikai (hazafias) érdek mindkettejük irodalmiságára jellemző. S mégis e vonások mindegyike valami különleges elhajlást mutat Eötvösnél Kölcseyvel szemben.

Líraiság éppoly alapvető, általános hajlam benne, mint abban. Színezete szentimentális, mint Kölcseyé. De — Kölcseyvel szemben — érzelmessége nem a magányban epedőé, hanem a világban, az emberi életben forgolódó szemlélőé: nem egyéni, hanem társadalmi vonatkozású. Kölcseyé gyógyíthatatlan sajgás: a közösségből lelkileg nem, de valósággal kiszakadtan élő egyén irodalmi, költői eszményűzése, melynek az élettel való minden súrlódás fájdalmas, holott nemes eszményisége számára csak a gyakorlati életben való részvétel szerezhetne formálható anyagot. Eötvös világfájdalma magában rejti ellenszerét is, mert abban a talajban fogantatott, amely egyúttal gyümölcsöztetésére is egyedül képes: az egyénnek közösségi, társadalmi tudatában. A társadalom bajait, hibáit látván s önmagán — mint annak függvényén — érezvén: nem szakad ki belőle, hogy sikertelen egyéni erőfeszítésekre kárhoztassa magát, hanem vizsgálatába mélyed, elemzi összetételét, földeríti történelmi genezisét, mérlegeli belső erőviszonyait, szellemi mozgatóit — miért? Hogy javítson rajta. S ír, hogy hasson embertársaira, hogy irányítsa őket. Cselekvő ösztönű, gyakorlati törekvésű, gyógyulni és gyógyítani kívánó világfájdalom ez.

Első nagyarányú megnyilatkozásában, *A karthausi*ban már aktív törekvésekbe áthajlottan látjuk terjedezni érzelmességét, bár e mű még csak első, kiforratlan gerjedezése a társadalombölcsész költői hajlamainak. Jól mondja Erdélyi János, hogy e regény — minden fölületes látszat ellenére — nem a kétely bölcsészete már; igaz, hogy világító fáklyát tart a társadalom titkos bűnei fölé, s a „század fenéjét" ismertető elbeszélései szinte az elcsüggesztésig valók és igazak — „de nem ott van-e mindenütt, ... nem ott van-e közel a vallás, a hit vigasztalása?" „A Karthausi — mondja tovább Erdélyi János — egy nagy vallásos költészet, s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abból, mert a líra egyes fellángoló érzelmein kívül a leghazaibb müvek is ugy irattak, mintha mai nap is pogány magyarok volnánk. ... Az egy Chateaubriandon kivül, ki az egyházi atyák óta egyik legbuzgóbb védője a kereszténységnek, nem ismerek költőt, kiben a szent meggyőződések annyira szívet és lelket foglalólag ... szólaltak volna fel, mint Eötvösben."[111] Korszerű érzelmességgel komplikált, de mégis nagyarányú lírai áhítozás a kereszténységre mint az önzés társadalmi betegségével szemben a szeretet vallására: e regény valódi jellege; s igazat kell adnunk Erdélyinek, hogy ez a „vallásos költészet" merőben új jelenség irodalmunkban, s hozzá foghatót még csak olyat sem találunk előtte többet, mint a németből fordított, XVIII. század végi *Szigvárt*. Nem ok nélkül említem e korábban népszerű, regényes „klastromi történetet", mely sokkal többet ér hírénél. A katolicizmus regényesítésének külföldről idevetődött, sok tekintetben primitív, de lélekrajzban és érzelemelemzésben igen figyelemreméltó irodalmi példája e mű, s szinte lehetetlen föl nem tennünk, hogy mint ifjabbkori olvasmány, *A karthausi* írójának fogékony lelkét is erősen áthatotta.

Újabb irodalmunk „pogány" látszatára, vagy legalábbis benne a pozitív vallásosság hiányára nem egészen ok nélkül utal, bár túlozva, Erdélyi János. Eötvösséhez képest valóban különbözőnek találjuk amaz „egyes lírai fellángolások" vallásos jellegét. Irodalmi „megújhodásunk" a felvilágosodás jegyében fogantatott, s főbb irányítói (Bessenyei, Kármán, Kazinczy, Kölcsey) protestáns írók voltak; belőlük — minden nemes humanizmus és erkölcsi emelkedettség ellenére — hiányzott a tételes valláshoz való kizárólagos ragaszkodás elannyira, hogy hitfeleikkel szemben olykor ellen-, a katolicizmus iránt viszont rokonszenvüknek is kifejezést adtak. A katolikus vallású költők pedig — a közülök e ponton szóba jöhetők: Virág, de különösen a lutheránus Berzsenyi — antik-kultuszt űztek, s a vallás tárgyait — mint Berzsenyi *Fohászkodás*a mutatja — az elmélkedés, a bölcselkedés általános lírai szempontjából ragadták meg. A protestáns Kölcsey *Himnusza* kétségkívül a legkeresztyénibb szellemű költemény e korban *A karthausi* előtt. E szellemet ő a vallásos XVI—XVII. század hazafias költészetével, minden jel szerint elsősorban a katolikus Zrínyi Miklóséval való azonosulás ihletéből merítette. De már akkor dörögni kezdtek a honfoglalási eposzok pogány Hadurai, s Vörösmarty is részt vett a fennkölt erkölcsiségű lélek és felmagasztosult képzelet legjobb erőfeszítéseivel egy „ősmagyar" mítosz s hozzá egy nemzeti isten költői megteremtésében.[112] A keresztyén vallás isteneszménye helyett költészetünkben a „magyarok istene" látszott trónolni, kit egyébként egy katolikus pap, Dugonics András iktatott be először a hazafias irodalom ideáltárába. A felvilágosodás áramlata — mint kifejtettük — nálunk természet- és szükségszerűleg nemzetivé alakult át, s mindennemű szellemi kategóriák között

[111] Erdélyi János: i. m. II. 62.

[112] [A magyar „visszatérés" nem a középkorhoz, hanem a pogány magyar korhoz!]

a „nemzeti"-nek kellett itt uralkodóvá, csaknem minden egyebet kirekesztővé válnia. Sőt, mikor — mint a *Szózat*ban — valami tágabb közösség szolidaritását kereste a nemzetiség ihlete, akkor sem annyira a vallásos, mint inkább az egyetemes emberi közösséggel látszik kezet fogni. „Mióta — írja Gyulai Pál a *Szózat*tal kapcsolatban — lyránk többé nem olvasztotta össze a hazafisággal a katholicismus és protestantismus eszméit, megvált az európai solidaritás érzelmétől. Vörösmarty újra összeköti e két elemet; midőn Európára, a népek hazájára hivatkozik, a specificus magyar hazafiság az emberiség érdekeivel egyesül."[113]

Valóban kivételes jelenség hát romantikus költészetünkben Eötvös vallásos ihlete. Jellemző azonban, hogy oly tárgyon át nyilatkozik meg, mely minden specifikus magyar kapcsolattól független. Mihelyt *A falu jegyzőjé*vel hazai talajon veti meg lábát s néz körül vizsgáló szemekkel, nála is a nemzeti tendencia lép előtérbe, csakhogy az is más árnyalattal, mint említett költőtársainál. S a különbség ezúttal is ugyanazon elv szerinti, mint volt a szentimentalizmus és a vallásos érzés tekintetében. Érzelmessége nem a magányos, hanem a társadalmi emberé volt; nemzeti érzése sem puszta egyéni líraiság, hanem szervező, beavatkozó akarat; vallásossága nem valami dogmák fölötti istenhit, hanem tételes katolicizmus volt — politika célzata sem általánosságban hazafias, nem mintegy absztrakt módon nemzeti, hanem pártpolitikai program... költői műben. A magyar költészet sokáig volt a nemzeti érzés ébresztője: Eötvössel ragadta kezébe az aktuális politika zászlaját, hogy csakhamar az ifjú Petőfiébe juttassa.

E tekintetben azonban már itthoni hatások is befolyásolhatták. Hiszen — mint sokszor említettük — a megújhodott irodalom a maga egészében a nemzeti politikum céljainak rendelte alá magát kezdettől fogva; ösztönében volt tehát az elpolitikaiasodás. Ez irányban Kisfaludy Károly víg elbeszélései és vígjátékai, melyek az egykorú társadalom alakjainak furcsaságai mellett olykor már félszegségeit is nevetség tárgyává teszik, alig észrevehető lépést tesznek előre. Fellép azonban Széchenyi István, s hozzáfog az általános és határozatlan nemzeti vágyaknak politikai programosításához, miben az egy ideig még tétovázó költészet számára is szabatosabb és reálisabb eligazodást kínál. Nincs terünk itt, hogy Széchenyivel mint romantikussal foglalkozzunk; e tekintetben Szekfű Gyula *Három nemzedék*ére utaljuk az olvasót. Mi csak hatóerőként jelöljük meg az ő nagy érdeklődést és izgalmat fölkeltett munkásságát az irodalmi fejlődés azon ágában, mely politikai irányművé szervezi át a hazafias ihletű költészetet. Nyomában legott *A Bélteky ház*, Fáy András nagy regénye — első társadalmi regényünk — hívja magára a figyelmet, mely az egykorú magyar társadalomról már tendenciózus ábrázolatot nyújt, az apák nemzedékével a fiakét — egyelőre csak mint kívánatos ideált — állítván szembe. Célja azonban még nem merőben politikai. Általában a művelődés szükségét sürgeti, eszközéül a nevelést, ennek végrehajtójául pedig a családot jelölvén meg. Kisfaludyhoz képest már a határozott célkitűzés is többletet jelent, s ez egyszerre kiemeli rajzát a puszta megnevettetés ártatlan világából. Nevetséges furcsaság van elég a régibb nemzedék — az egykorú társadalom — rajzában, de belejátszik már, bölcsen, mérsékelten, a rosszallás hangja is. Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ja, Vajda Péter keleti allegóriái már politikai magvat rejtegetnek. Megindul Kossuth *Pesti Hirlap*ja, s minden szépirodalmi műnél népszerűbbé válik. Lírai költeményekben felhangzik egy-egy demokrata hang. Fejledezik egy új műfaj is: a Kisfaludy Társaság szatírapályá-

[113] Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. 1879.[2] 259—260.

zatot írt ki 1841-ben, s csakhamar táblabíró-szatírák raja árasztja el versben és prózában a folyóiratokat.

Ezt az aránylag vékony erecskét szélesíti ki hirtelen a politikai irányzatosság szatíraáradatává *A falu jegyzője*, s teszi meg az irodalmat pártpolitikai program szószólójává. Újdonsága programszerű tudatosságában van, mely külön elmélkedések formájában a regény testébe is be-beékelődik. Mennyire újszerű volt e nyílt iránykölteszet, mutatja a körülötte felsarjadott vitairodalom. A regény füzetekben jelenvén meg (1845 márciusától kezdve), az időközben felhangzott ellenvetésekre még a regény szövegében is reflektálhatott a költő. Sokkal ismertebbek Eötvös idevonatkozó nyilatkozatai, semhogy idéznünk kellene. Hogy a korábbi hazai gyakorlattól eltérőleg ily tudatosan állítja aktuális politikai célok szolgálatába a költészetet, ez Victor Hugo hatásának tulajdonítandó, kinek a költészet gyakorlati hasznosítására vonatkozó elméletét már régebben magáévá tette, miről Angelo-fordítása (1835) előszava *(A franczia drámai literatura és V. Hugo)*, meg egy, az *Athenaeum*ban 1837-ben megjelent cikke *(Hugo Victor mint drámai költő)* tanúskodik. *A karthausi*ban már nyoma van e felfogásnak, az *Éljen az egyenlőség* című vígjátéka (1844) már közelít megvalósításához, *A falu jegyzője* pedig (1845) korszakos súllyal hirdeti s képviseli is a gyakorlati szempontú költészetelméletet, költészetben előlegezvén azt, amit *Reform* című politikai irata (1846) publicisztikai egyenességgel kifejt.

Érthető immár, miben áll a második különbség, mely Eötvöst nemcsak Kölcseytől, hanem Vörösmartytól is elválasztja. Amazok költészetének csak a legtágabb értelemben van politikai jellege: mint egész valójukat eltöltő s megnyilatkozásaikat önkéntelen átjáró nemzeti érzés. Ihlet; de nem politikai, aktuális program.

A regény jelentősége egyébként is nagy. Haladást jelent Eötvös írói pályáján. Első regényében társadalom- és korrajz mintegy különválik az előadott történettől, lírai elmélkedései folyvást ellebegnek a tárgytól, mese és tanulság nem erőltetés nélkül egyesül: tehetsége elemei még nem olvadtak egybe. *A falu jegyzőjé*ben az egész regény célja szükségessé teszi a társadalom- és korrajzot, mellyel a költő lírailag (szatírára készen) áll szemközt, s mely szükséges kiegészítésül jelöli ki morálját: gyakorlati tendenciáját. Egy országos korrajz egész anyaga így tesz szert belső egységre a tendencia által. S ez nagy előnye a sok tekintetben hozzá mérhető *Bélteky ház*hoz képest, melyet a „művelődés" fölöttébb általános célkitűzése s a „család" kis egységeire való szétaprózódása gátol egy monumentális egység elérésében. Eötvös tendenciája politikai jellegű: a centralizáció; megfigyelése és támadása tárgya ennélfogva a megye, egy kész szervezet, mely számos közéleti jelenség kútfeje, egységbe foglalója. Ehhez képest választja meg tárgya egyik felét (tisztújítás), melyben megvilágosodnak e megyei rendszer alapjai; másik felét pedig, a magántörténetet (Viola, Tengelyi) ezért eszeli ki úgy, hogy mozgásba hozhassa általa az egész „megyei" apparátust. Így foglalja szerves egységbe az óriási korrajzanyagot, s így teremt monumentális alkalmat magának, melyben lírai természete, alanyisága indokoltan, helyszerűen nyilatkozhat meg. Megnyilatkozik pedig hasznosan, nemcsak gyakorlati célja szempontjából, hanem hasznosan mint irodalmi értékeket magával hozó diszpozíció.

A falu jegyzője ugyanis korszakos lépést jelent a magyar irodalmi realizmus felé, s ezt tendenciózus voltának köszönheti, mihez hasonló jelenségre már fentebb, Kisfaludy Károllyal kapcsolatban rámutattunk. Belátásra akarván bírni az olvasót, meg kell mutatnia a fennálló rendszer életbeli következményeit,

a valóságot: s ez realizmusa indoka; de úgy kell megmutatnia, hogy észrevegyük, *miért* mutatja: s ez célzatos realizmusa forrása, a szatíra.

Ez a szatírától vezetett s meghatározott realizmus elsősorban is: nem teljes. Csak azt ragadja ki az élet komplex valóságából, mi célzatával vonatkozásba hozható. S hogy ily értelemben csonkít, azt ő igen jól tudja; egy helyt ui. előadja, mi mindennel mulattathatná most az olvasót, de neki egyéb dolga van. Az ábrázolásban nem művészi, hanem gyakorlati érdek vezeti; ennélfogva, ha egy „vallatást" (a Violáét) már bemutatott, később egy hasonló esetet, a zsidó vallatását már nem részletezi; s ezt is külön megmondja. — Ez a realizmus továbbá szimbolikus természetű. Eseményt, személyt úgy választ meg, hogy sok más hasonlót képviselhessen. Típusokkal dolgozik. Típus Taksony megye Porvárral együtt; tipikus eset jóformán mind, mit előad; hogy tipikus börtönállapotokat fest, azt ő maga is megmondja. Hiszen célzata van, s kell is éreztetnie, hogy általános bajokat mutogat. Típusok alakjai is, mit többjük neve is (Nyúzó stb.) elárul. Fő jellemvonásuk erősen túlozva van, miáltal stilizált jelleget nyernek, éspedig még feltűnőbben a jók (Tengelyi, Vándory, Viola), mint a gonoszak. Az ily tendenciózus művek realizmusa általában megszűnik, mihelyt a kárhoztatott valósággal szemben a kívánatost kezdik feltüntetni: ilyenkor éteri valószerűtlenségbe hígulnak át, idealizálnak. *A Bélteky ház* e gyöngéjét megismétli *A falu jegyzője* is. — De e realizmus végül (vagy inkább összefoglalólag): szubjektív, az ábrázolt valóság iránt rosszindulatú. Szatírája minden lehető módon rést keres: tájfestésbe, jellemzésbe, cselekedtetésbe belejátszik, beleoson a legártatlanabbnak tetsző mellékmondatba, bele a magasztalásba is. Át- meg átjárja a regény egész szemléleti anyagát. De különváltan, nyílt sisakkal is gyakran előáll. S ez ellenállhatatlan szatirikus teltség avatja költővé a gyakorlati célzatot, s ez egyazon gondolattól kormányozott líraiság is hozzájárul a regény művészi egységének kiforrasztásához. Egy új hazafiság, a Széchenyi-féle kritikai hazafiság vonul itt be a költészetbe egész érzelmi fegyverzetével, s támadja, töri a tétlen elavultat. Kíméletlenül gúnyolja mindazt, mi a korábbi nemzedéknek legbüszkébb jelszava s legféltettebb illúziója volt: az „ázsiai" eredetet, Himfy nemességét, a magyar alkotmányt; nem kíméli a költői díszbe csak akkor öltözködni kezdő Alföldet sem, az előadott történet színterét.

Technikáját is e szubjektív célzat kormányozza. Az egész regény egy fejezetről fejezetre újratóduló, nagy hömpölygése a szatírának, mellyel lassan-lassan megindul és bonyolódik a regényes elem. Hol ez, hol amaz ágát ragadja meg, majd titokzatosan alábukkantja, s hosszas lappangás után veti megint felszínre. Más okból, de végeredményben mégis a Jósika-féle romantikus technika modora ez. A történet mozgató rugója nyilvánvaló intrika, melynek sem indokait, sem terveit nem födi fel egyelőre, hogy kívántassa a felvilágosítást, feszült várakozással olvastassa az odáig vivő fejezeteket. Ez intrika egyszersmind az alakok osztályozó pálcája, mely két táborba tereli őket; egyik oldalon az intrikus, a kegyetlenül kigúnyolt megyei elem: a gonoszok — másikon pedig az amazokkal szemben gyöngébb, de az író védelme alatt álló, kevés számú jók. Ugyanazon dualizmus, mint Jósikánál.

Stílusa, kifejezése pedig még nyíltabban alanyi, mint a Jósikáé. Mindig az író beszél; még legelemibb különbségekben sem alkalmazkodik személyei másféleségéhez; Viola vagy akár a cigány éppoly körmondatos, érzelmes, elmélkedő nagy hullámokba önti beszédét, mint a költő, kinek általában szónokias terjedezésű gondolatfolyása a szatíra kedvéért e regényében szántszándékkal körülményeskedő is. Ebben bizonyára nagy angol példák is hatottak reá (Swift, Dickens).

Tárgyalt két regényével hagyott az egykorú szépirodalomban legmélyebb nyomot. De mint a társadalmi regényben romantikus diszpozíciói ellenére a realizmus felé tett egy jelentékeny lépést, a történelmi regényt is egy közvetítő útra terelte, melyen az a Jósika-féle „regényes mese" elfogódottságából bensőbb műfaji erények megszerzésére — Kemény Zsigmond felé — indulhatott. Tendenciát szolgál történeti regénye is *(Magyarország 1514-ben)*, irányító módon kíván a jelenhez szólani — példázatosan — az is; de éppen célzata teszi szükségessé, hogy nem csupán érdekes, regényes mesét, hanem gondolatot, lelket, értelmet keressen a történelmi tárgyban: „korszellemet", „koregységet" kutasson fel és ábrázoljon ki. A felfogás, mellyel a történeti költészet jogkörét szabja ki a hűség, különösen a jellemrajz hűsége szempontjából, már oly objektív elvű megkötése a költőnek, minőt nem sokkal utóbb Arany János tűzött ki maga számára az „eposzi hitel" nagy horderejű törvényében.

De mind Kemény Zsigmond, mind Arany János, mind pedig — kinek Eötvöstől függését fentebb érintettem — Petőfi: az ízléstörténetnek egy új, nagy megállapodását jelentik, mely felé, mint látni, szakadatlanul szövődnek már a szálak a megelőző ízlés egész élettartama alatt.

Aki majd részletes képet fog egyszer rajzolni romantikánkról, az Vajda Pétert Eötvös szomszédságába fogja állítani, bármily lényegesek a különbségek, melyek közöttük fennállanak, s melyekre Erdélyi János kellő nyomatékkal rá is mutatott. A legidegenebb hozományok egyike romantikánkban a Vajda Péteré; de mert — mint Eötvös költészete is — egy nevezetes ponton, politikai törekvésein kapcsolódott bele a korba, nem folyt el nyomtalan, sőt egyik legfigyelemreméltóbb előkészítőjévé vált Petőfinek. Költészete maga a legnémetebb, legfilozófiaibb ihletű romanticizmus. Egy laikus, egy pusztán költői vallásosság, filozófiai szimbolizmusban elfogódó miszticizmus, természetimádó humanizmus, mely valami boldog világ, természeti egyenlőség eljövetelét sürgeti s készíti elő prófétailag. Különös, lírai dagályú prózai költemények s keleti tárgyú, de haza célzó drámai és elbeszélő művek e különc és merész költő „dalhona". Vallásos, filozófiai és gyakorlati (politikai) diszpozíciók egyesülnek benne éppúgy, mint Eötvösben, de a tételes hittől (katolicizmustól) elszakadottan, s mindhárom kerületben új, reformdogmákat keresőn. Másik oldalon pedig Petőfivel áll párhuzamban — de ellentétben is —, emennek egészséges, ösztönszerű vallásos érzésével *(Bolond Istók!)*, természetes természetszeretetével és nyíltan cselekvő politikaiságával.

Tulajdonképpen végére értem a tervezett áttekintésnek, bár jól tudom tátongó hézagait. A legnagyobbat azonban legkönnyebben s a cél sérelme nélkül áthidalhatni. Értem a kor drámairodalmát. Erre nézve Vértesy Jenő könyve[114] kielégítő tájékoztatást adhat az érdeklődőnek. Mi csak néhány utalással fogjuk az általános képbe beilleszteni ezt a részletet.

A dráma egészben véve legelkésettebb, a többivel mindmáig nem versenyezhető műfaja irodalmunknak. Állandó színházunk hosszú ideig nem volt, az alkalmi színpadi szükségleteket pedig nagyrészt hevenyészett fordításokkal látták el. Eredeti drámairodalom így nagyon lassan fejledezett, s mikor a Nemzeti Színház 1837-ben megnyílt, a magyar dráma még folyvást gyermekkorát élte, vagy színpadi gyakorlat híján legjobb esetben jeles drámai olvasmányokat mutatott fel. A Nemzeti Színház is túlnyomólag idegen darabokra szorult, s bár puszta

[114] Vértesy Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837—1850)*. Bp. 1913.

meglétével serkentőleg hatott a drámai termelésre, oly eredményeket, melyek a magyar romanticizmus általános képét valamely eredeti árnyalattal gazdagíthatnák, az egy népszínművön kívül alig hozott létre. Vannak figyelemre méltó jelenségei: Vörösmarty — de ő a drámában is lírikus maradt; gr. Teleki László — de *Kegyence* a színpadon alig szerepelt; Czakó — de ő derékban tört ketté; a különc Hugó Károly — de ő olyannyira idegen, hogy irodalmunkba alig is tartozik bele; Obernyik Károly — de az ő pályája csakhamar hanyatlik. Az átlag pedig a legprimitívebb romantikát űzi. „Mind e drámákon — így nyilatkozik Vértesy Jenő a kor történelmi drámáiról, melyekben pedig magyar eredetiséget leginkább várhattunk volna — egy és ugyanaz az ellentét vonul végig: a tárgy s a kidolgozás közti disharmonia. Csupa rettenetesség: gyilkolások, öldöklések, mérgezések, bosszúk egész halmaza, zsarnokok dühöngése, asszonyok fajtalansága s oly emberek hálója, a kiktől Jago is tanulhatna. És mindezen rettentő drámákból hiányzik az erő, alakjaiban nem pezseg a piros vér, nem vet lobbot a viharzó szenvedély. Szavuk, viselkedésük állandóan czáfolná tetteiket."[115] *Egy mindjárt említendő* idegen hatás e félszeg jelenségek részbeni magyarázója. Vörösmarty hatása ui. csak külsőségekben öröködött meg: „Nem akadt folytatója a magyar mesejáték s nem Marót bán tragikus alakját utánozták. Hanem a lyrai elemek túltengése, a végenélküli dictio, a költészet aranyporával behintett rhetorika bénította meg történeti drámánk egészséges fejlődését akkor is, mikor a romantika tüze kialudott már az egész világon."[116]

Az idegen hatás, melyre céloztam, a francia romantikáé. S ebben határozott része van Bajza Józsefnek, nemcsak mint a Nemzeti Színház két ízbeni igazgatójának, hanem mint színikritikusnak is. Ő a szentimentális német darabok leszorítása végett — elegendő eredeti műsor nem állván még rendelkezésére, Shakespeare-hez pedig átmenetet tartván szükségesnek — a francia drámákat favorizálta, melyek a közönségnek is tetszettek.[117] Színszerűségüktől jó hatást várt a hazai termelésre is. Végső célja ugyan: mennél több eredetit! S e tekintetben jelentékeny is a haladás első és második igazgatósága (1837—1838 és 1847—1848) között. De éppoly jellemző változás az, melyre életrajzírója, Szücsi József szintén rámutat, hogy ti. a másodszori igazgatása alatt játszott fordított darabok közül Kotzebue és iskolája szinte nyom nélkül eltűnt, s helyettük már „a francia romantikusok uralkodnak".[118] Bajza egyébként is nevezetes alakja a romantikus kornak, bár elveiben nincs meg az a homogeneitás, melynél fogva egy bizonyos iskola kritikai kifejezésének volna minősíthető. Kétségtelen azonban, hogy ő azon írói kör legkövetkezetesebb kritikai támasztéka, mely — élén Kisfaludyval és Vörösmartyval — mintegy a Kazinczy-féle klasszicizmus tagadásaként jutott uralomra az *Aurora* megindulása óta.

A népszínmű, Szigligeti nevezetes hozománya, bár idegen minták sugalmazták, bizonyos elemeiben már magyar hagyományokra is támaszkodhatott, s már csak anyagánál fogva is — mint Vértesy Jenő mondja — „legmagyarabb ágává" lett a romantikus kor drámai termésének. Nagy jelentősége egy oly korban, melynek legfőbb törekvése a tartalmi eredetiség volt, tagadhatatlan, de a dráma műfaján belül is fölöttébb nyomatékos. Az igénytelenebb életkör, melyből tárgyát

[115] Vértesy Jenő: i. m. 158.
[116] Uo. 159.
[117] L. erre nézve Henszlmann Imrével vitatkozó iratát: *Shakespeare, franczia színművek 's az Athenaeum. Athenaeum 1842. II. 585—590.*
[118] Szücsi József: *Bajza József.* Bp. 1914. 294; Vértesy Jenő: i. m. 49—57.

meríti, szükségképp józanabb világba szállítja alá a drámát, s az elköltőiesedett romantikus drámai nyelvtől visszahúzódva — alakjaival együtt — életszerűbb külsőségekbe öltözteti. Szigligeti első népszínművi sikerei arra az időpontra esnek (1843), mikor Petőfi népdalköltészete is indulóban van; és bár valóságérzék (lélektani is) több van Petőfi népiességében, jellemző találkozás ez. A régibb (romantikus) ízlés szerinti drámairodalom megtermi a maga legmagyarabb különlegességét, s ezzel legott az ízlésnek egy újabb, realisztikusabb formája felé nyit utat, amelyre ez újabb ízlés első határozott képviselője éppen rálépni készül.

Hát Katona József? — kérdezheti méltán az olvasó. Nem felejtettem ki: szándékosan hagytam ez áttekintés végére. Mert az, ami a tízes évek végén az ő nagy, de elszigetelt eredetisége volt, csak a negyvenes évek közepe táján, e többszörösen nevezetes fordulóponton találta meg az irodalmi életben a maga létfeltételeit. Ő már a romantika kezdetén azon a fokon állt, hová az a maga egészében csak mintegy harmadfél évtizednyi kifejlődésével érkezett meg. Azon a fokon, melyen a romantika az ízlésnek egy újabb fordulójához érkezvén el, egyrészt legszélsőbb kilengései, másrészt elvértelenedése korát éli, de amelyen az irodalom súlyosabb jelenségei már valamennyien éreztetik az eljövendő ízlés mérsékelő, hűsítő fuvalmát. A fiatal Petőfi lelki válságának a korszaka ez, ki 1845—46-ban (a *Felhők* s *A hóhér kötele* íratása idején) mintegy a maga személyében éli át az idők vajúdását, a felcsigázott romantika erőfeszítéseiből, mint egy lázas betegségből, a költői egészség klasszikus tisztaságába fejlődvén át. Ugyanez a kor az, amelyben Eötvös regényével az új irodalomnak kezdettől fogva munkás politikai szelleme a maga legtúlzóbb nyíltságával kilépvén, egyúttal a magyar realizmus küszöbére érkezik, s ott már egy szerényebb társsal, a magyar népszínművel találkozik. Ugyanez időpont az, melyben a nagy Vörösmarty lírája személyesebb, konkrétebb fordulatot vesz. Kezdetben — Berzsenyivel — a klasszicizmustól ágazott el, végeztével ismét egy klasszicizmus közelségébe kerül a magyar romantika; akkor az ízlésbeli vonzalmak mágnestűje még vissza-visszalengett egy elhagyott — emitt elő-előlendül egy új erőforrás irányában. Nemzetközi klasszicizmus közelségéből jött, magyar klasszicizmusba halad át; amaz egy absztrakt célkitűzés volt, most jön a konkrét megvalósulás.

A magyar romantikának klasszikusból jövő kezdeti — másfelől pedig klasszikusba torkolló végző stádiuma: rokon, s mindamellett ellentétes gravitációjú irodalomlélektani jelenség. Katona József végzete, s egyszersmind rendkívüli voltának mértéke, hogy ő ama kezdeti időpontban már a végző stádium lelki súlyviszonyaival küszködött.

Berzsenyi mellé kell állítanunk, hogy ezt megérthessük. Berzsenyi: az akarata ellenére romantikus; eszménye a klasszikus költészet, de azt gyakorolván, önkéntelenül utat tör magának lényegében romantikus egyénisége. Katona József — megfordítva, de csak a *Bánk bán*ban, melyről itt egyedül lesz szó — bizonyos primitív romantikus gyakorlat után hallatlan energiával megfékezi magát, s lényegében romantikus egyéniségét oly műalkotásra kényszeríti, mely több kifejtendő szempontból a magyar klasszikus ízlés első, idő előtti megvalósulásaként hat. E két nagy költő kortársa egymásnak, de műalkotásuk lélektanát nézve korszakos irányváltás, súlyáthelyezés ellenlábasaiként viszonyulnak egymáshoz. Olyanformán, mint olvadás és szilárdulás vagy oldódás és kristályosodás folyamatai, melyeknek azonban egyike sem ment végbe teljesen. Berzsenyi átmenetiségét klasszicizmusból a romantikába elegendőképp megvilágítottuk a maga helyén; szenteljünk néhány szót a *Bánk bán* költője ellenkező irányú átmenetiségének is.

A megújhodás korabeli klasszikus törekvéseket Berzsenyi hajlította, a klasszi-

kus ízlésen kívül állókat Kisfaludy Sándor vezette át nyíltan a romantika felé. Rámutattunk annak idején, hogy a romanticizmus felé irányuló ezen korszerű gravitációnak az ellenkezője is megkíséreltetett, mégpedig Kazinczy által, s hogy pályája e tekintetben a Goethéével állítható párhuzamba, ki a *Sturm und Drang* szertelenségéből higgadt le nemzeti klasszikussá. Kazinczynál, ki költőnek nem volt elsőrendű alkotó tehetség, ez átalakulás jobbára kritikai megállapodás — és általános irodalmi célkitűzés jellegében rekedt meg, s a kor eleven áramlatával szemben alig is érvényesülhetett. De volt rajta kívül még valaki, egy nagy költői lángelme, kinek arasznyi pályája hasonló elvi átváltást mutat, s remeklése ellenére szintén nem érvényesülhetett kora ellenkező sodrában: Katona József. Semmi másban, csak átfejlődése ezen elvi menetében hasonlít ő Kazinczy Ferenchez. Neki ez átfejlődés nem elméleti meggyőződést és technikai megállapodást jelentett, hanem a műalkotás nagy, súlyos élményét; nem nemzetközi klasszikus mintákhoz szegődést, hanem a maga rendkívüli mértékű őstehetségének konkrét, önmaga szerint való érvényesítését. Kazinczyt kielégíthették a nagy formareform körüli sikerei a közízlés másfelé fordulása ellenére is — Katona József, a költő, belenémult a meg nem hallgattatás méltatlan bántalmába.

Ismeretes, minő primitív romantikában fogantattak azon darabjai, melyeket *Bánk bán* előtt írt vagy fordított. A végsőkben észlelhetni ugyan némi emelkedést, de ily előzmények után *Bánk bán* mégiscsak váratlan meglepetés. Talán nem is teljesen sajátja egy sem ama korábbiak közül. Mindenesetre feltűnő, hogy *Bánk bánt* ő maga „első szülöttének" mondja. Bármint álljon is a dolog, Bánk kétségtelenül az övé, s e remekmű elegendő nyíltsággal vallja költőjének mind ösztönszerű romantikus diszpozícióit, mind fékező, valóban klasszikus művészi fegyelmét.

Gyökeres romantikumát abban látom, amit a koncepció személyes pátoszának szeretnék mondani. E fogalmat pedig Katona saját nyilatkozatával éreztethetem meg legközvetlenebbül. A *Tudományos Gyűjtemény* 1821. évfolyamában van neki egy tanulmánya: *Mi az oka, hogy Magyar Országban a' Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?*[119] Az okok között a cenzúra fennállását is említi, melynek elfojtó hatalmát már önmagán is érezhette, hisz remekművét *az* nem engedte színpadra jutni. Nem azon sopánkodik ő, írja ehelyütt, hogy egy-egy agyafúrt fickó garázdálkodásai (vallás, fejedelem és főképp a papság ellen) megzabolázta tnak, vagy hogy a káromkodással való jellemzés, szeméremsértő bujaság eltiltatik a színről: „De — s itt kezd harsogva kitörni egész irodalmunkban párját ritkító erővel ihletének az a jellemző tüze, melyet a koncepció személyes pátoszának *minősítettem* — a' Századok' Lelkei nyomattatnak le, ha azokra az (egyébként legigazabb hívségű) Író a' mostani Környülmények' köntösét kéntelen aggatni. Midőn én egy erkölcstelenséget útáló *Feliziánust* indulatjának illő polczára viszek — midőn egy *Bánk-bánt* megölt becsületének omladékira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? én vagyok *Bánk* — én *Feliczián* — miképp lehessek én csak tűrhető mértékben is *az*, ha minden harmadik felkiáltásnál, e' gondolat, hogy *csak Író vagyok*, ki ver élemből? — Ez nem História, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok — én, a 13-ik században élő hatalmas *Bánk*, kinek tenyerére koronák tétettek le —

[119] Tudományos Gyűjtemény 1821. IV. 3—22.

én *Zách Feliczián*, a' ki megfertőztetett magyar becsületéért egy Királyi Ház-népet akar eltörölni."[120]

„Én vagyok Bánk, én Feliczián!" — itt a tragédia hőseivel való személyes azonosulás pátosza, magában a mű fogantatásában. Ő nem tud „csak író" lenni, mint a historikus, aki századok különbségén át, tárgyi elkülönülésben vizsgálja anyagát. Ő emberileg, lélekben helyére áll e szemlélt alaknak, lobog, küzd, szenved, bukik vele és helyette. A csendes, az igénytelen Katona József az ihlet óráiban királyi szerepeket játszik; férfiakat, kiknek lépte alatt reng a föld, kiknek méltóságában a század lelke hánykolódik, kik a becsület, a lovagi magyarság, a férfiasság, hűség, szeretet felséges alakjai, a nagyarányú emberség remekei, kik közül a legremekebbnek, Bánknak egész tragikus küzdelme csak azt célozza, hogy eredeti tökéletességét fenntarthassa, hogy „megálljon" úgy, amint „az alkotó szavára a reszketve engedő chaosz magából kibocsátotta". Nagy indulatok peturi, nyílt lobogásai, vagy Bánk báni jellemeréllyel megfékezett feszültségei, hideg számítással irányított gertrudi kígyócsípései: mind az egy Katona romantikus, nagy líraiságának szülöttei, mely magas polcot, a történelmiség pátoszától is duzzasztott hatalmas arányokat kíván. Neki a történet nem regényes mesefikció, mint Jósikának, nem tudatossá tett példa, mint Eötvösnek, hanem valóságos lírai élmény, nagy indulatok ihletett felvétele, és... példátlan lélektani következetességgel való végigjátszása.

Nem jellemezhetem itt *Bánk bánt*, mint önálló műremeket, s romantikumát illetőleg is megelégszem ebbeli jellegének a koncepcióban való kimutatásával. De említettem, hogy Katona József irodalmi jellemét bizonyos klasszicizmusba való áthajlás bélyegezi. S ez áthajlás lényegét a lélektani következetességben az imént már ki is mondottam. A *Bánk bán* annak szemében, ki sorról sorra kritikai szemmel végigvizsgálja, egy csodálatosan biztos és aprólékos lélektani tanulmánynak tűnik fel. Ennyi valóságérzéket a lelkiek, s főképp az indulatok lélektana iránt a világirodalomnak csak kivételes emberismerőinél találni; irodalmunkban csak Arany János és Kemény Zsigmond közelítik meg, de meg ők sem haladják. Arany nem győz csodálkozni rajta, hogyan lehet ennyi „számítással" költeni.[121] S valóban, *Bánk bán*ban a legutolsó szó, sőt a hallgatás is egy mesteri pszichológus kiszámított tervezetébe illeszkedik bele, meg van mérve mérlegében, a lelki valóság elképzelni tudásának szinte hallucinatív mértékével. E kiszámított finomságok, a lelki történet megannyi kisebb-nagyobb rugói el is vesznek, könnyen észrevétlen maradnak a színpadi játékban, és csak a mű olvasásába elmélyedő figyelem előtt mutatják meg magukat teljesen. Mert Katona szűkszavú, mert nem „író", nem képmutogató, nem a közönséghez beszél, hanem életet játszik kisegítő magyarázatok nélkül. Ami a dráma legbensőbb műfaji sajátsága, hogy ti. „cselekvény" formájában ábrázol, nála szinte túlságig, abszolút módon megvalósul.

S ez utóbb említett tulajdonai: lélektani realizmusa meg műfajbeli objektivitása méltán tűnhetnek fel meglepőnek azok után, miket a koncepció romantikus személyességéről mondottunk. Pedig e szélsőségek együtt vannak meg benne: ilyesmit semmi kritikai különcség ki nem eszelhetne, ha a költemény valósága nem tárná fel nagy csudálkozásunkra. Mindamellett megérthető a romantikus ihletnek a klasszikus kivitellel való eme szövetkezése, megérthető pedig épper

[120] Uo. 16.

[121] A *Bánk bán tanulmányok jegyzete*. In: *Arany János Összes Művei* X. Bp. 1962. 614

ihlete természetéből, melynek számára az emberi alak, a drámai jellem: egy végig átélt lírai élmény. Mindaz, ami a műben lélektani remeklés: a költő lelki élményének teljessége; mindaz, ami benne műfaji objektivitás: az maga e lelki élmény önerejű lejátszódása.[122]

Bánk bán, midőn végzete színterére fellép, a legremekebb, legegyensúlyozottabb magyar férfitípus, kit magyar költő valaha megteremtett: maga az erkölcsi tökéletesség az emberben. Lelke mélyén Peturral sokban egyezik, de az önfegyelmezés energiájával tökéletesebbre képezte ki magát. Embernek, férfinak magyar eszményét teremtette meg benne Katona, s az eszmény mi másra vallana, mint a lélek nemességére, melyben ily tökéllyel megszülethetett. S valóban úgy is kell lennie: Bánk bánban önmagát, lobogó indulatait méltósággal megfékezni tudó fennköltt erkölcsiségét formálta ki drámai alakká Katona. Ugyanazon energiatöbblet, mely Bánkot jellemzi Peturral szemben, s mely nem egyéb, mint uralkodni tudás saját indulatain: érvényesül a tragédia klasszikus kivitelében fogantatása romantikus lényegéhez képest. Mind romantikus, mind klasszikus elemei közül csak a legfőbbekre mutattam rá. De volna több is, mind a két oldalon. Romantikus bizonyos festőiség, Bárány szerint „gothikaiság" némely jelenetekben, a hangulattal sejtető végzetszerűség a tragikum előkészítésében. Viszont klasszikus a koncepció tökéletessége, a cselekvény szigorú következetessége, önmagából való fejlesztése, hely, s csaknem idő egysége is, mikre Bárány Boldizsár szintén rámutat.[123]

Azt hiszem, Katona „átmenetiségének" a Berzsenyiéhez viszonyítva ellentétes iránya eléggé megvilágosodott a mondottakban, s megérteti a sajnálatos tényt, hogy tragédiájának csak posztumusz siker juthatott osztályrészül. Valódi sikerei a negyvenes évek közepével kezdődnek, oly korban, melynek átmenetisége az övével homogén: Petőfi, Arany, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál magyar klasszicizmusának hajnalkorában, mely szintén nem szakad el teljesen az ihlet és koncepció romantikájától, de kivitelben szintén a lélektani és tárgyi realizmus és tiszta műfajiság jegyébe lép. Csak egy, a stílus és a nyelv marad meg Katona remekművén korjelző bélyegül, s megkülönböztetőül azon újabb kortól, melynek legjobb kritikusai, Arany és Gyulai Pál vetekednek méltányolásában. A romantikus kornak volt egy nagy fölfedezettje a régiségből: a maga korában nem eléggé méltatott Zrínyi. A magyar klasszicizmus a megelőző kor elnémított lángelméjét, Katonát ölelte testvérként magához.

Testvére volt az neki a „nemzeti eredetiség" értelmezésében is, mely hazafias szólamokat és nemzeti dicsekedést immár nem fogadott el a műalkotás magyarságának bizonyítékául, mint Kisfaludy Károly kora, kire egyébként Katona József az önérzet fölényével és neheztelésével tesz célzást említett értekezésében. Ez a kijelentése: „A' Nézőt, és olvasót is ízlésbe kell hozni, hogy nem mindég a' *Magyarok! mi Magyarok!* a' szép: ha ezeket fel nem leli is egy munkában, az még akkor is tökélletes lehet, midőn ezeknek hijjánossága miatt ásit — elalszik rajta!!!"[124] — Arany János és Gyulai Pál esztétikai felfogásával azonos, mely a magyarságot irodalmi értékmérőnek nem ismeri el, s a nemzetiséget nem szólamokban, hanem művészi jellemben keresi. Katona József már 1815-ben ezen a magaslaton állt, s nála senki sem vezethet át természetesebben az irodalmi fej-

[122] [Hazafias tendencia! Az eredetiség tisztult felfogása.]

[123] Bárány Boldizsár: *Bánk bán rostája.* 1814. Közölte Lipóczy György: A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam. 1866—1867. 137—196.

[124] Katona József: i. h. 13.

lődés azon új szakaszába, melynek az ő remekművét oly kongeniális figyelemmel tanulmányozó Arany János a főalakja, s melynek kezdeteire esik *Bánk bán*jának voltaképpeni belekapcsolódása az eleven irodalmi életbe.

8. AZ „EREDETISÉG" MOZZANATÁNAK IRODALOMFOGALMA ÉS IRODALMI TUDATA

A korszaknak, melynek irodalmi ízlését megvizsgáltuk — az *Aurora* és *Athenaeum* korának —, irodalmi tudata csak abban az egyben mutat határozott haladást a megelőzőéhez képest, hogy a magyar nyelvűség jegyén kívül magyar (eredeti) tartalmat is megkövetel immár. Ingadozik azonban még most is az „irodalom"-nak mint fogalomnak az értelmezésében. Milyen jellegű írott művek tartoznak az irodalomba? — e kérdésre nézve sem határozott, sem egyöntetű választ nem ad.

A gyakorlatban, mint bőségesen láttuk, felhalmozódott már egy igen tekintélyes készlet, melyre a régi „tudomány" minősítés már sehogy sem illett, s melyre a Kazinczyval, Kölcseyvel, Bajzával, Vörösmartyval, Toldyval és Szontagh Gusztávval szépen fejlődő kritika és dramaturgia esztétikai szempontokból irányította a köztudat figyelmét. Az 1772-től fogva magyar nyelven kiadott, előbb többnyire idegenből fordított, később eredeti művek jelentékeny része korántsem tudományos, hanem szépirodalmi természetű volt. E tény csak zavart okozott a „literatúra" szó értelmezésében, s a zavar jeleit volt alkalmunk Pápay fejtegetéseiben tapasztalni. Azóta azonban idő telt el, a gyakorlat tényei szembeötlőkké erősbödtek. Mindamellett az elméletben sokáig nem ment még végbe a megfelelő tisztulás. Pápay művétől (1808) egészen a negyvenes évekig nagy pangást mutat szaktudományunk. Pedig az irodalom fogalmának újabb és újabb átvizsgálására az újabb és újabb rendszerezés szükséglete adhatott volna legjobb ösztönzést, s ily rendszerezések bírálata a megvitatásra alkalmat. Így történt aztán, hogy a szóban forgó évtizedekben igen különféle vélekedésekkel találkozunk az irodalom fogalmát illetőleg, s haladást e tényben csak annyit láthatunk — de ez is fontos! —, hogy íme, megkezdődött a vélemények megoszlása, s így megvan rá a lehetőség, hogy az, amelyik a gyakorlati valóságnak legjobban megfelel, végül is kizárólag érvényesülhessen.

Vannak, akik teljes gyanútlansággal a régi „tudomány"-definíció alapján állanak. Egy „Essai sur *l'histoire littéraire* du moyen-âge" c. munkának így fordítja címét a *Tudománytár*beli ismertető (Toldy?): „A' középkor' *tudománytörténetének* próbája."[125] Horvát István, ki ez álláspont legnevesebb képviselője ekkor, Vajda Péter *Növénytudomány*ában nevezetes gyarapodását látja az újabb magyar litaratúrának, s idézi Brassai Sámuelt, ki *A füvészet elveinek Vázolatai*ban a Diószegi—Fazekas-féle *Füvészkönyv*re célozva kérdezi: „Mit tettünk az óta nemzeti literaturánk ezen ágában?"[126] Ugyanő, Győry Sándor *Felsőbb Analysis*ét ismertetvén, azt szintén a „Magyar Literatura" nagy nyereségének tekinti, s örülne, ha a könyv bevezetésében e tudománynak rövid „Historia Literariá-ját" is föltalálta volna.[127] (Ez utóbbi értelemben ma is szólunk még valamely szaktudomány „irodalmáról"!) Gévay Antalnak a magyar nyelvű békekötésekről szóló munkáit ismertetvén, ugyancsak Horvát István azt mondja e békekötések

[125] 1835. VI. 198.
[126] Tudományos Gyűjtemény 1836. VI. 122—123.
[127] Uo. 1836. X. 120.

szövegeiről, hogy ritka és drága kincsei ezek a „Magyar Literaturának".[128] Zimmermann Jakab *Magyar irodalom* c. irodalomtörténetében[129] úgy magyarázza a literatúra szót, hogy az a hajdani Rómában a nyelv és régiség tudományát jelentette; de mint ma is, akkor is több jelentése volt a szónak; literatúrai ismeretet általában annak tulajdonítunk, „ki valamelly nemzetnek tudós munkálatait ismeri s így, tágasabb értelemben, némellykor, mind azon tudományos ismeretek öszvegét értjük alatta, melly könyvekben foglaltatik"; máskor egy-egy tudomány literatúrájáról beszélünk. Tehát ugyanúgy, mint Pápaynál s Horvát Istvánnál láttuk.

Jól tudják igen sokan, hogy a literatúrában szépirodalom is van már a tudomány mellett,[130] de e kettősséget alárendeléssel intézik el, a tudomány javára. „Valamig a' komolyabb 's a' közéletre közvetetlen hasznot árasztó tudományok, nálunk virágzásba nem jőnek — írja Nagy Károlynak *A' kis Geometra* c. munkája ismertetésében egy L. jegyű bíráló, ki, úgy tetszik, olvasta Kármán programját —, ... mind addig bár melly termékek poétai, belletristicai, humoristicai 'stb. temérdek özöne boritsa is el literaturánkat, igazi haladásról szó nem lehet."[131] Igen érdekes Gáti Istvánnak egyenest a mi kérdésünket felvető, *Ki a' Literátor?* c. cikke a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Még teljesen Pápay nyelvi szempontú irodalomfogalmánál tart, s azt nevezi literátornak, ki „a' Nyelv belső természetét 's tulajdon törvényeit gyökeresen értvén, azt ezekhez képest formálja, tisztítja és bővíti". Az író tehát: tudós, de csak nyelvtudós. Felveti hát — s ez benne a fölöttébb jellemző — a nekünk szinte képtelen kérdést: vajon a poéta lehet-e hát literátor? Igenis, lehet; mert a poéták egyik fő célja a *haszonnal* való mulattatás, gyönyörködtetés, másik „a' Nyelv Mivelése".[132]

Mint Herder s mint a mi Kármánunk és Kölcseynk, Toldy Ferenc is azt a nézetet vallja, hogy a költészet kora „minden literaturának elseje", s csak azután fejlődnek ki a tudományok.[133] Ugyanígy gondolkodik a kitűnő Szontagh Gusztáv is, érzést és képzeletet alsóbb tehetségnek tartva az észnél és értelemnél.[134] Bajza egyik fentebb idézett nyilatkozata is olybá tünteti fel a szépirodalmat, mint amellyel a tudományosságot becsempészhetni a magyar olvasók figyelmébe, tehát mintegy a tudományok úttörőjének tartja a közönség felé.

Mindamellett nyilvánított ő tisztultabb véleményt is. Az 1837-ben megindult *Athenaeum* legelső cikke, mely bevezetésül is szolgál a folyóirathoz *(Gondolatközlés, 's annak eszközei)* az ő tollából való; ebben kifejti, hogy a tudományt nálunk nem méltányolják még eléggé, sőt szépliteratúrában is a csekélyebb becsűn kapkodnak; az ő folyóiratuk „tudományban és müvészetben szilárdabb becsü dolgok" megkedvelésére akar édesgetni; ők ui. azt hiszik, hogy tudománynak és szépliteratúrának, miket sokan nem szeretnek együtt látni, karöltve kell járniok, mert a tudomány magában elfásítja, a müvészet magában felületessé s félszeggé teszi a lelket. E felfogásban tehát tudomány és szépirodalom már határozottan el vannak különítve egymástól, éspedig mint egyenrangú, egymást egészségesen kiegészítő lelki szükségletek.

[128] Uo. 1838. II. 92.
[129] Bécs 1843. 38—39.
[130] [Decsy: szép tudományok!]
[131] Tudományos Gyűjtemény 1838. IV. 117—118.
[132] Uo. 1834. I. 8.
[133] Tudománytár 1834. IV. 72.
[134] *Kisfaludy Károly' munkálkodása' criticai irányáról.* Athenaeum 1839. I. 193—198.

Még határozottabb az elkülönítés Kállay Ferencnek egy *Könyvbirálati szabályok* c. értekezésében, [135] mely a bírálat számára első teendőül a bírálandó könyv „foglalatának" — ma inkább azt mondanók, hogy jellegének — a meghatározását tűzi ki. A könyv jellege lehet tudományos, de lehet nem az is: „Más kategoriába jőnek a' nem tudományos foglalatú könyvek, mellyekben főleg a' lélek' képzeleti ereje fejti ki magát, 's nem annyira a' reális esmeretek' massáját szaporítják, mint inkább a' tudományok' útján nyert esmereteket is használván ideálok' köriben forognak, 's úgy szólva az empyriától megválva merő lelki műveket adnak. Az illy könyvek *a' szép művészet 's litteratura'* országából valók."[136] Ezekkel szemben szigorúbb bírálatot kíván, mert mint Bajza, ő is úgy véli, hogy bennök felszínességre több a csábító alkalom.

Szándékosan vegyítek el adataim közé ma már ismeretlen szerzőktől való véleményeket is, hogy az átlagot jobban láthassuk. Épp azért, hogy tévedésbe ne ejtsenek ez utóbbi tisztultabb vélemények, egy névtelen könyvismertetésből, mely a *Hasznos Mulatságok* 1823-i évfolyamában olvasható, idézem ezt a különös kijelentést: „A' szép Literaturának egygyik legkellemetesebb, és leghasznosabb ága a' História."[137] Világos, hogy a „szépliteratúra" szó, mint valami megérzett valóságnak a kifejezője, él ugyan, de fogalmi értéke nincs még kellőképpen megállapodva.

Az Akadémia létesülése meghozta azt, mit már Bessenyei remélt tőle, az irodalomnak valami intézményes megszervezését, s mint Toldy igen helyesen jelölte meg, egyik fő tényezője lett az írói rend kialakulásának. S épp ebből is következik részben az irodalomról való felfogásnak itt bemutatott zavaros jellege. Az Akadémia „felállása" az irodalom azon fogalmát rögzítette meg intézményesen, amely előharcosai s megalkotói felfogásában élt: tehát még a Bessenyei—Révai-féle irodalomfogalmat, feladatává tétetvén a „honni nyelvnek nemcsak terjesztése, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetése", vagyis a magyar nyelvű literatúra ápolása, mely a kor felfogása szerint főképp tudományt, de mellékesen, hallgatagon már szépirodalmat is jelentett. Akadtak is, akik kifogásolták az Akadémia nem pusztán tudományos tevékenységét. Horvát István pl. Kresznerics *Magyar Szótárának* az ismertetésében úgy nyilatkozik, hogy jobban tenné az Akadémia, ha egy „tökéletes magyar szótárhoz" gyűjtögetné az anyagot, mintsem hogy víg- és szomorújátékokra tűz ki pályázatot.[138] Hét évvel később Csató Pál a *Hirnök* szemléjében rója meg az Akadémiát, amiért Kovács Pált rendes taggá választotta, holott „poétai osztálya" nincs az Akadémiának; helytelennek tartja ennélfogva a „tudós társaság" és „tudományos academia" elnevezést is, és megfelelőbbnek gondolná a „nyelvművelő társaság" nevet.[139] Gr. Teleki József, az Akadémia elnöke, nem hagyta szó nélkül e megtámadtatást. A *Figyelmező*ben válaszolván kimutatja, hogy az alapszabályok a szépművészséget *is* céljául tűzik ki az Akadémiának, s „így lettek, egyenesen mint költők és nem mint aestheticusok, a' nyelvtudományi osztályban rendes tagokká Kisfaludy Sándor és Horvát Endre is".[140] Az Akadémiának tudományok *és* szépművészségek magyar nyelven való műve-

[135] Tudományos Gyűjtemény 1837. V. 3—27.
[136] Uo. 8.
[137] Hasznos Mulatságok 1823. I. 81.
[138] Tudományos Gyűjtemény 1833. V. 112.
[139] Hirnök 1839. dec. 2. és dec. 9.
[140] Gr. Teleki József: *Szépliteraturai érdem lehet-e czím m. academiai taggá megválasztatásra? — Az academia csak nyelvmivelő társaság-e?* Figyelmező 1840. 25.

lése a célja. Ezek az Akadémia rendeltetéséről s hatásköréről folytatott viták voltaképp — mint látható — a korábbi korszaknak nem eléggé tisztázott „literatúra"-fogalma körül folytak, mely az Akadémiában intézményesen megrögzítetett.

Az Akadémia valóban a nyelvi szempontú irodalmiság fogalmának volt a szentesítője: tudósokat s költőket egyaránt befogadott s ma is befogad tagjai közé, de tudóstól, költőtől egyaránt elvárja a nyelv művelését. A magyar nyelvű literatúrában tudomány és szépirodalom sejtmegoszlása megindult már, mikor az Akadémia létesült, de a magyar nyelvűség fő követelménye mintegy közös burokba foglalta, s a megoszlás tényét elrejtette. Akik egy régebbi, szigorúbb felfogás („tudomány") alapján állottak, megtámadták akkori „modernsége" miatt; ma pedig, mikor tudomány és szépirodalom („irodalom" név alatt) már teljesen különvált, ez új felfogás türelmetlenei támadják meg sokszor „avultsága" miatt. Egyik félnek sincs igaza. Az Akadémia a Bessenyeitől Széchenyiig haladó korszaknak *nyelvi szempontú literatúra*eszményét őrzi s őrizze is; a „literatúra" fogalma változott azóta, s változhat még beláthatatlanul; de mint már egyszer megjegyeztem, a fejlődés nem épületeket emel s bont le idejök múltával, hanem gyökérből törzset, törzsből ágat hajt, s az ág alól törzset, a törzs alól gyökeret kivágni büntetlenül többé nem lehet. Az Akadémia az újabb magyar műveltség legtiszteletreméltóbb hagyományait, a „nemzeti irodalom" gyökerét ápolja. Aki továbbhaladt és szükséges, hasznos újat teremtett, gondoskodjék intézményről is, mely hagyományként szentesítheti.

De az Akadémia fogalommegrögzítő erején kívül egy másik tényező is késleltette a szépirodalom önállóvá tudatosítását. Értem a *literatúra* nevet. Mindaddig, míg a régi név megmarad, benne lappang a régi tartalom. Régi tartalmára volt már magyar szavunk: a „tudomány" szó. Új tartalmára azonban nem volt, s így az is literatúrának neveztetett. A nyelvújításnak is csak egyik utóhulláma gondoskodott megfelelő szóról, de mihelyt a régi *literatúra* helyén a magyar *irodalom* szó megjelenik, legott világosság támad, s az *irodalom* most már leginkább, sőt hovatovább kizárólag *azt* a literatúrát jelenti, mely újabban kifejlett, ti. a szépirodalmat, a mai értelemben vett irodalmat; sőt ez értelemre vonja maga után a régi *literatúra* szót is. E magyar szó először Szemere Bertalannak *Utazás külföldön* című, 1840-ben megjelent munkájában fordul elő,[141] s még azon évben él vele már Szeberényi Lajos *Az irodalom' akadályai* című értekezésében,[142] a *Pesti Hirlap* 1841. évi első számának tárcájában („Journalistica") pedig Szalay László.[143]

S aki továbbhaladt, gondoskodott is róla, hogy — mint az imént mondtam — haladása intézményesen szentesíttessék: a „magyar nyelvű literatúra" fogalmát megrögzítő Magyar Tudományos Akadémia után[144] 1837-ben felállott a Kisfaludy Társaság. Kisfaludy Károly baráti köre alapította, azon pénzösszeg maradékát kívánván szépirodalmi célokra (pályázatok stb.) fordítani, amely a költő emlékének megörökítése végett gyűjtetett össze. Maga Kisfaludy s a kegyeletes barátok — Vörösmarty, Bajza és Toldy Ferenc — legfőbb oszlopai voltak azon korszak irodalmának, melyben, mint láttuk, a magyar szépirodalom oly nagyarányú lendületet vett. Kisfaludy barátainak társasággá szervezkedése *eo ipso*

[141] Szemere Bertalan: *Utazás külföldön.* Pest 1840. I. 200. [Vö.: Figyelmező 1840. 681.]
[142] Hírnök 1840. nov. 19.
[143] L. Simonfi János: *Az irodalom szó története.* Nyelvészeti Füzetek 68., és Magyar Nyelvőr 1913. 49—57, 97—106, 149—157, 199—209.
[144] Vö. Tudományos Gyűjtemény 1825. VI. 104. *(Conversations-Lexicon.)*

ez új értelmű „irodalom" intézményes szentesítése lett. E tény hivatalos kimondása a Társaságnak 1842. február 5-én tartott közülésén történt meg, miről titoknokának, Tóth Lőrincnek az *Athenaeum*ban olvasható jelentése számol be. Megállapítja, hogy a szépirodalom, sajnos, inkább hanyatlik, mint emelkedik, s a Társaság e bajon segíteni kíván; éspedig szépműtani s költői művek előállítása, jutalmazás, közzététel, tudományos műbírálat s kritikai kiadások által. Hogy e teendőket elvégezhesse, tagjai számát felemeli, s — most jön a nevezetes mondat — „rendeltetése' határozottabb kifejezése végett neve mellé egyszersmind a' *Magyar Szépirodalmi Intézet*' mellékezímét is" felveszi.[145]

Mint az Akadémiával a magyar „literatúrának", úgy a Kisfaludy Társasággal a magyar „szépirodalomnak" egykorú fogalma örökíttetett meg intézményesen s őriztetik mind a mai napig: ti. a *nemzeti célzatú és szellemű szépirodalom*. Tóth Lőrinc jelentésében erre nézve is kész tanúságot találunk. Egy korábbi szatírapályázat eldöntése alkalmát ugyanis felhasználja arra, hogy a pályázat kitűzése idejére (1841) visszaemlékezzék. Akkor ui. az az óhaj vezette volt a Társaságot, vajha szépművészeti irodalmunk a költemények minden nemében remek vagy legalább figyelmet érdemlő műveket mutathatna fel; a szatíra pedig nálunk még kevéssé lévén honos, ennek nyitott pályatért. Mikor e feladás kitűzetett — értesít Tóth Lőrinc —, sokan hibáztatták, s ekként vélekedtek: „illy társaságoknak nem kellene az irodalmat *csupán irodalomnak* tekinteni, hanem mint ágát a' nemzeti életnek, mellyben a' nemzet' szellemi ereje összesugárzik; 's azért munka' feladásaiban (ti. pályatételeiben) talán sokkal czélirányosban cselekszik, ha nem azt tekinti, hogy már legyen a' literatura' ezen nemében is munkánk, vagy inkább zsenge kezdetünk, hanem inkább azt, hogy minél hathatósban működjék a' nemzet életkörében."[146] Tóth Lőrinc kifejti, hogy ez ellenvetés alaptalan volt, mert hiszen ki volt mondva, hogy a versenyző szatíráknak a népi életből kell tárgyukat meríteni, s így a pályázat kitűzése eleget tett a nemzeti élettel való kapcsolat kívánalmának.

A nemzeti célzat mellett jellemzi továbbá azt az irodalomeszményt, melyet a Kisfaludy Társaság örökített meg, a népiesség iránti rokonszenv, mint általában magát a kort is, melynek irodalomtudata a Társaságban öltött testet. A Társaság *Évlapjai*nak ugyanazon, 1842-i kötetében, mely az új alapszabályokat közli, olvasható az alapos jelentés az 1841-ben kitűzött, következő kérdésre beérkezett pályaművekről: „*Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt* a' költészetben? 's különösen a' magyar költészetre mennyi és milly befolyást gyakorlott a' nemzeti és népi elem?"[147] S a Kisfaludy Társaság hű maradt alapítói irodalomeszményéhez mind a nemzeti szellemet, mind a népies formajegyet illetőleg. Természetesen befogadhatta, sőt vezéreivé tehette meg ez irány további kitisztulásának és beteljesedésének nagy képviselőit, Arany Jánost és Gyulai Pált, s otthon érezhette magát irodalmunkban csaknem Gyulai haláláig. Hogy aztán oly újabb irányzat képviselői előtt, mely nemzetiség és népiesség irodalmi határozmányait tagadásba vette, s az öncélú irodalmiság jelszava alatt mégiscsak politikát, de pártpolitikát űzött az irodalomban, ajtaját nem nyitotta meg, azon csak a napilapok pillanatnyiságára berendezett, a történeti hagyományok élettanát sejteni sem tudó „riporter"-elmék háborodhadtak fel. Aki azt hiszi, hogy továbbhaladt — ismételhetem itt is —, új intézménnyel hagyományosítsa magát.

[145] Athenaeum 1842. I. 386.
[146] Uo. 390.
[147] A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1841—1842. 35—68.

A „nemzeti irodalom" két nagy lépésének — melyek egyike a tudományt és szépirodalmat a magyar nyelvűség szempontjának, másodika a szépirodalmat nemzeti közcélnak alárendelő eszményiség felé tétetett meg — erőteljes nyomait őrzi a hagyomány szilárd talajában két nagy múltú intézet: az Akadémia és a Kisfaludy Társaság.

S hogy ez utóbbi valóban és teljes öntudattal az előbbihez viszonyítva tette meg az újabb lépést az irodalom újabb fogalma felé, s hogy mintegy annak törzsökéből sarjadott ki új hajtás gyanánt, az nyilván megtetszik Toldy Ferenc idézendő szavaiból. Ő volt ui. az, ki a Tóth Lőrinc előadásából imént ismertetett változást szorgalmazta, s az új alapszabályok tervezetét a Társaság 1841. augusztus 15-i ülésén előterjesztette. Javaslatában megállapítja előbb, hogy az utóbbi tíz év alatt a nemzeti irodalomnak csak egy ága, a költészet mutatott hanyatlást, azaz visszaesést bizonyos, már rég túlhaladott naturalistaság felé, mely műérzék és ízlés önképzése nélkül csak azt kérdezi, hogy mi hasznos, s nem azt is, mi szép és nemes. Az írói köztársaság ez állapotjához hozzájárult a közönség elhűlése. Kell valamit tennünk, hogy jobb váltsa fel e nem természetes állapotot, melyben épp a költészet iránt mutatkozik legkevesebb részvét. „Van ugyan — úgymond, s ez az, amire céloztam —, van ugyan irodalmunkban egy széles alapú intézet (az Akadémiát érti !), de e' részben ne tarsunk reá számot. A' tudományosztályok' túlnyomó súlya nem enged ott szabad, örvendetesb fejlődést a' literatura' olly ágának melly sok bölcs előtt nem egyéb időtöltő játéknál. Körül tekintek irodalmunk ban, 's nem látok egyesületet, mellynek iránya rokonabb ez elhagyott iránynyal (ti. a költészettel !), mint a' Kisfaludy Társaságé". Ily bevezetés után terjeszti aztán elő javaslatait s a *Kisfaludy Társaság (Magyar Szépirodalmi Intézet)* új alapszabály-tervezetét, melynek 1. §-a szerint a Társaság célja: „az izlés' nemesbitésére, a' szóló-müvészeti formák' tökéletesbitésére, és szépirodalmunk' terjesztésére hatni."[148]

Folyóirataink közül az Akadémiával megöröködött irodalomfelfogást leghuzamosabban a *Tudományos Gyűjtemény* vallotta magáénak; viszont a Kisfaludy Társaság irodalmi álláspontját, az *Uránia* futólagos elcsillanása után s az *Erdélyi Muzéum*, az *Élet és Literatúra* meg a *Muzárion* mellett főképp az *Aurora* és az *Athenaeum* (a *Figyelmező*vel) készítette elő.

Ugyanaz a Toldy Ferenc, kinek a Kisfaludy Társaság megalapításában s szépirodalmi intézetté átszervezésében oly nagy része volt, írta meg az első teljes irodalomtörténetet, mely már a nemzeti tartalmú irodalmiság szempontjából rendszerezi anyagát.

Előbb azonban nem a teljes anyagnak, csak a költészetnek írta volt meg történetét, mihez nemcsak ösztönzést, hanem előképet is kapott gr. Mailáth Jánosnak 1825-ben megjelent *Magyarische Gedichte* c. könyve bevezetéséből *(Übersicht der Geschichte der magyarischen Poesie)*, mely a magyar költészetnek, az irodalom egészéből kiszakítva, először írta meg sok tekintetben hiányos, de, sok másban úttörő értékű történetét. Érdekes, hogy egy idegenek számára írt könyvben történt ez meg először, nyilván azon föltevésből is kiindulva, hogy az idegen olvasót, kinek az irodalomról már modernebb felfogása van, a miénkből is e felfogásnak megfelelő rész, a költészet története érdekelheti legjobban. Toldy 1828-ban adta ki *Handbuch der ungrischen Poesie* c. kétkötetes antológiáját,

[148] Uo. 10—15.

mely a magyar műköltészet történeti anyagát (néhány népdallal is megszerezve) egészen Vörösmartyig először állította össze szemelvényes gyűjteményben, egy részének német fordítását is közölvén a függelékben. Német olvasókra gondolt ő is, éspedig elsősorban a hazaiakra, akik a nyelvtanulás első nehézségein túlesvén, meg akarnák ismerni a magyar költészetet, mint „irodalmunk *legfontosabb* részét".[149] De számít a külföldi németségre is, melynek körében sok tévhit van elterjedve irodalmunk felől, pl. hogy magyarul csak nemrég kíséreltek meg hexametert írni, holott a kísérlet már 300 évvel ezelőtt megtétetett. Német olvasókra gondolt, de magunknak használt legtöbbet ez antológiával. Terjesztette régi költészetünk ismeretét, s — csak a költészetre szorítkozván — tényező lett az irodalomfogalom azon átalakításában, mely a régi „tudomány"-meghatározást mindinkább elavultatta. E műve elé — mely a hazai németséget irodalmunk élvezői közé kívánván bevonni, már ezzel is elegendőképp kimutatta nemzeti szándékát — bevezetésül egy *Geschichte der ungrischen Poesie* c. áttekintést írt, mely Mailáthétól nem független ugyan, de amazénál rendezettebb anyagú és világosabb tagoltságú. Becsesek az egyes költők művei, s a névtelen költői emlékek elé írt életrajzi, illetőleg irodalomtörténeti bevezető cikkelyei is.[150] Később nagyobb arányokban s immár magyar közönség részére adott ki hasonló költészettörténeti antológiát *A magyar költészet kézikönyve* címen, 1855-ben két, 1876-ban öt kötetnyi terjedelemmel, s *A magyar költészet történetét* újra, külön is megírta egyetemi előadásai alapján 1854-ben (1867-ben másodszor kiadva).

Mind ez antológiák és költészettörténetek hozzájárultak az irodalom új fogalmának kialakításához, de Toldy Ferenc felfogását az irodalom mivoltáról nem kereshetjük bennök; mindössze azt bizonyítják ezek, hogy Toldy, mint már *Handbuch*ja előszavában megmondta, a költészetben irodalmunk legfontosabb részét látja („den bei weitem wichtigsten Theil unserer Literatur").

Az ő irodalomfogalmát irodalomtörténeti tankönyveiben kell keresnünk, melyek az irodalom egész anyagát foglalták vagy akarták rendszerbe foglalni.

Hatalmas arányokban indította meg 1851-ben *A magyar nemzeti irodalom története* címen első tudományos rendszerezését, két kötetben az ó- és középkori magyar irodalom történetét tekintvén át, bő példatár kíséretében. Ily arányokban azonban a művet nem fejezte be, hanem teljesen új tankönyvet szerzett, mely két kötetben, 1865-ben jelent meg ezen a címen: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban.* (Második kiadása 1868.) *Ez* az ő irodalomtörténete, erre gondol, aki Toldyról beszél, az iskolákban ez szerepelt tankönyvül s vált országosan ismeretessé.

1851-i első rendszerező kísérlete előszavában örömmel állapítja meg, hogy az irodalomtörténet, „mely eddig az egyetemnél is inkább név mint valóság szerint üzetett, egyszerre rangjához képesti állást nyert, az új tanrendszer által a középtanodák tárgyai közé soroztatván". Sürgős szükséggé vált tehát, hogy alkalmas kézikönyv álljon az oktatás rendelkezésére, mely a rendszeres előadásnak vezérfonalul szolgálhat. „Pragmatikai történetet" akart adni benne, „mely az egyes tüneményeket az irodalmat határó valamennyi tényezőkkel összefüggésben mutassa fel"; nem hagyhatta figyelem nélkül ennélfogva „az országos és egyházi, a miveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit, valamint a magyar értelmi világgal érintkező, sőt, hasonlítás végett, az e mellett hazánkban működő

[149] Toldy Ferenc: *Handbuch der ungrischen Poesie.* Pesth und Wien 1828. *(Vorrede.)*

[150] A *Handbuch* bevezetését s a függelékben foglalt német fordításokat külön is kiadta *Blumenlese aus Ungarischen Dichtern* címen 1828-ban.

idegen hatásokat sem", főképp pedig a nyelv „külső" és „belső" történetét, „mely szinte oly bensőleg van az irodalom fejlődésével összenőve, hogy ennek tagadhatlanul egyik lényeges részét teszi". Célja volt tehát „a nemzeti *irodalmi értelmiségnek* egészletes képét" adni, mert csak így méltathatni helyesen azt, „mit a nemzet e részben tett, vagy nem tett".[151] Ma úgy mondanók, hogy a magyar irodalomtörténetet a magyar szellemi élet történeti kereteibe illeszti be. Tehát többet ad a puszta irodalomtörténetnél, s a többlet, mint mindenkinek feltűnhetett, részben a Wallaszky-, részben a Pápay-féle típusból látszik ide átszármazottnak. Az országos, vallási és műveltségbeli meg tudományos állapotok rajza a Wallaszky-féle hagyomány: csakhogy ez az anyag itt már nem literatúra gyanánt adatik, hanem tágasabb alapvetésül a voltaképpeni irodalmi tevékenység bemutatásához, mint annak a valóságos életben befolyásolója, sőt előfeltétele. Ugyancsak ily értelemben foglal helyet az áttekintés eme kereti elemei közt a magyar nyelv „külső története", mi a nemzeti nyelv közéletbeli (udvari, állami, egyházi, magánjogi) használatának s elterjedtségének méreteit, „viszontagságait" van hivatva korszakonként ismertetni. Amit azonban Toldy a magyar nyelv „belső történetének" nevez, az kétségtelenül Pápay-hagyomány, mert nem az *irodalmi* nyelv kialakulását, fejlését vázolja — mi valóban elengedhetetlen kelléke volna minden irodalomtörténetnek —, hanem nyelvtudományi szempontból mutatja be korról korra haladva a nyelv alaki (nyelvtani) változásait. Ez a körülmény arra látszik vallani, mintha az irodalomtörténetet Pápayként még ő is a nyelvtudomány függelékének tartaná, holott a kivitelben e hagyomány már csak kötelező fejezetek formáját ölti fel, melyeknek minden „időszak" végén helyet kell juttatni, s Toldy könyvében nem is találunk már afféle nyelvszabályozó nyelvtant, mint Pápayéban.

A *szaktudomány korábbi anyaghagyatéka tehát Toldy kivitelébe is átszármazik*, de immár nem fő tartalom, hanem előkészítő keret vagy — bár nagy gonddal őzött — fejezetráadás gyanánt. Ily öröklött téglatömegek közül kezdenek aztán egy új felfogású szaktudománytípus körvonalai kiemelkedni már első, csak az ó- és középkort elintéző irodalomtörténetében, de még világosabban a „rövid előadású" tankönyvben.

Ez utóbbiban az említett „keret-fejezetek" már egyszerű bevezető cikkelyekké zsugorodnak össze, lehetőleg csak a szellemi élet azon korszakos áramlatainak rövid ismertetésére szorítkozva, melyek (mint a hitújítás) egész évszázadok irodalmát erősen befolyásolták, s aztán korlátlanul átengedik a tért az irodalomtörténeti tárgyalásnak. A nyelv külső történetét tárgyaló fejezetek azonban itt is megmaradnak, s egyéb irodalomtörténeti fejezetekkel egy rangban kapnak helyet: „nyelvrokonság", „a középmagyar nyelv sajátságai", „az újmagyar nyelv fejlődése" cím alatt. Ez egyik legszívósabb hagyománya a „nemzeti" irodalomtörténetnek, mely szinte máig sem tagadhatja meg eredetét, nyelvi érdekű diszciplínajellegét, mivel Révai és Pápay ruházták volt fel. És hiába különült el azóta nyelvtudomány és irodalomtörténet, újabb nagy vállalatok is, melyek „többek közreműködésével" készülnek, meg szoktak bízni egy jó nevű nyelvészt ily nyelvtörténeti fejezetek megírásával. És az irodalomtörténet nem is oldhatja fel magát soha bizonyos nyelvi szempontú vizsgálatok kötelessége alól; csakhogy az ő nyelv-érdeke egészen más, mint a nyelvtudományé: őt nem a köznyelv törvényszerű változásai érdeklik, hanem az *irodalmi nyelv* kialakulásának, írói egyéniségektől is nagymértékben függő változásainak kérdései.

[151] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1851. III—V. lap.

S Toldy — legalább némely ponton, így különösen a Kazinczy-kort illetőleg — e tekintetben nagyobb figyelemmel jár el, mint az utána következők, kik az ő szép, bár nem egészen következetes kezdeményét nem fejlesztették tovább, sőt többnyire elkallódtatták.

Lássuk ezek után, miben áll irodalomtörténetének mint szaktudománytípusnak kezdetben még a régi hagyatékkal erősen komplikált, később abból csaknem teljesen kinőtt újdonsága. Nem másban, mint tárgya meghatározásában, melyet a kivitelben lehetőleg érvényesít is. Felfogását „rövid előadású" tankönyvének második kiadása (1868) alapján ismertetem, mert az korábbi meghatározásaitól lényegben nem, csak fokozott szabatosságában és tömörségében különbözik.

*Irodalom*nak legtágabb értelemben „a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek bizonyos összeségét" nevezi.[152] E meghatározás annyiban szerencsés, mert kellőképp ki van tágítva ahhoz, hogy az „irodalom" szó legkülönfélébb alkalmazásait („világirodalom", „középkori irodalom", „görög irodalom", „történelmi irodalom", az „isteneszmének", „a magyarok eredetének irodalma", „Kazinczy-irodalom" stb.) indokolja. A meghatározás elején azonban a „nyelvben" szó vagy fölösleges (mert az „írott termékek"-ben a nyelviség mozzanata úgyis benne foglaltatik), vagy ha nem, akkor mai felfogásunkhoz képest oly területekre is kiterjeszti az irodalom fogalmát, melyeket azóta a folklór vett át („szóbeli hagyományozás"), vagy pedig — mi legvalószínűbb, mert a kivitel tanúskodik róla — a föl nem adott (Pápay-féle) nyelvtudományi érdeket kívánja előre jelezni.

Közelebbről érdekel bennünket az, hogy hogyan szabja meg a magyar irodalomtörténetnek — mint ő mondja — „kiterjedését", vagyis hogy a fentebbi értelmezésben vett irodalomból mit tart a magyar irodalomtörténetbe tartozónak. Mint már Pápay, ő is felvesz egy szélesebb s egy szűkebb körű irodalomtörténetet, s ő is ez utóbbit írja meg. Pápaynál a „tágabb" és „szűkebb" kört nyelvi szempontok jelölték ki úgy, hogy amabba minden hazai írott mű beletartoznék, míg emebbe csak a magyar nyelvűek. Toldy szűkítési szempontja már más természetű. Szerinte ui. „valamely nemzet *összes vagy egyetemes* irodalomtörténete kiterjed ez irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosan tudományos és különböző nyelveken készített művekre is; a *nemzeti* irodalomtörténet ellenben a *nemzet nyelvén* készült műveket tárgyalja okbeli összefüggésökben, különös tekintettel azokra, mikben a *nemzeti szellem sajátságai* különösen nyilatkoznak, tehát a költészetre, vallástudományra és történetirásra: *nem mellőzve mégis* — és Toldy új meghatározása innen kezdve veszi fel mintegy pótlékul az övét megelőző felfogás hagyatékát — az exact, vagyis mennyiségtani, természeti, s az ezeken alapúló gyakorlati tudományok irodalmát sem. Végre figyelemmel van a *nyelvnek*, mint az irodalmi művek közegének, koronkénti mind belső változásaira, s ez a belső nyelvtörténet; mind külső viszontagságaira, s ez külső nyelvtörténetnek neveztetik. Mindkettő fontos, mert a nyelv belső állapotja és fejlődése, s az irodalmi művek becse kölcsönösen határozzák egymást, annak külső állapotjaitól pedig az irodalom gazdagsága, divata és hatása függ."[153]

Mily tömör és szabatos a meghatározás első fele, melyben kategorikusan kijelöli a „magyar egyetemes" és a „magyar nemzeti" irodalomtörténet kiterjedését! S ezzel szemben mily fejtegetővé, magyarázóvá válik második felében, melyben

[152] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története I.* Pest 1868². 11.
[153] Uo. 11—12.

az iménti kategorikus elhatárolást a régibb felfogás nyomása alatt tágítani kezdi. Tudjuk le előbb e toldalékokat, s lássuk magában véve az „egyetemes" és a „nemzeti" irodalomtörténet meghatározását, mely utóbbiban a Toldy szerinti „nemzeti irodalom" határozmányai is *eo ipso* benne foglaltatnak.

Az „egyetemesen magyar" irodalomtörténet — mint láttuk — a nem magyar (természetes legnagyobbrészt latin) nyelven írt műveket és a szorosan tudományosakat *is* felöleli; vagyis azt *is*, amit Czvittinger és Wallaszky *elsősorban* tekintettek a „Litteratura Hungarica" anyagának. Kétségtelen, hogy a mérleg teljesen átbillent azóta. Toldy már csak elméletben vallja egy olyan magyar irodalom létezését, amilyet XVIII. századbeli elődei fő-fő valóságnak ismertek. Mert mi egyéb puszta elméleti elismerésnél az, ha — mint Toldy — nevet adunk az anyagtömegnek („egyetemes", „összes"), de tudományos feldolgozásunk tárgyává nem azt tesszük meg. Ez „egyetemes" kategóriába utaltatik továbbá Toldynál olyan részlet is, mely Pápay felfogása szerint még a szűkebb körűbe, a valósággal feldolgozottba, a „nemzetibe" tartozott: a magyar nyelvű tudományos irodalom is. Az elmélet tehát nem ejti el végképp az elavultat; megmenti azzal, hogy kategóriát teremt számára, amelybe az is belefér. S ez „összessé" vagy „egyetemessé" tágított kategóriából aztán körülárkol egy kisebb mezőt, mely őt főképpen érdekli, melyet szeretettel átvizsgál, megelégedvén a hallgatag tudattal, hogy azon kívül is van még valami — a Pápay mezején túl latin nyelvű, a Toldyén túl latin nyelvű irodalom és magyar nyelvű tudomány.

Ehhez képest e szűkebb mező, melyet mind a ketten „nemzeti"-nek minősítenek, Pápay óta, Toldy szabályozása alatt még egy fokkal szűkebbre szorult, aminthogy időközben a „nemzetiség" fogalma maga is újabb jeggyel korlátoztatott. Pápaynak elég volt még meghatározásul a nyelv azonossága; Toldy ellenben a „nemzet nyelvén készült" művek közül is azokra van különös tekintettel, melyekben kiváltképpen megnyilatkoznak *„a nemzeti szellem sajátságai"*. A nemzeti szellem sajátságai: ímé a Kármán-féle „eredetiségnek" kollektív, nemzeti eredetiség formáját öltött követelménye, mint az irodalomtörténet kiterjedésének mértéke, mint irodalomtörténeti rendszerezés vezérelve. A fejlődés azon ízületét, mely Kármán felszólalásában mintegy óhajtásként és sejtelem gyanánt jelentkezett volt, Toldy irodalomtörténete kerekíti ki, teszi teljessé, kifejtvén ez ízület irodalmi tudatát. S melyek az irodalom azon ágai, melyekben Toldy szerint a nemzeti szellem sajátságai különösen megnyilatkoznak? Első helyen a költészetet említi olyanul. S e tényben, ha kifejezetten kimondva nincs is, benne lappang az a felfogás, hogy a nemzeti irodalom főképp a nemzeti tendenciájú *szép-irodalomból* áll. A vallástudományt és a történetírást említi még utóbb: vagyis két oly tudományágat, melyet nem tekinthetni szigorúan véve és csakis tudománynak, mert az elsőt a hit ihlete, a másodikat a múltat megelevenítő képzelőerő s — a hazai történet tudományát tekintve — nemzeti érzés is rokonítja a költészettel. Ha Toldy meghatározása ezzel véget ért volna, azt mondhatnók, hogy benne az irodalom fogalma azon legelőrehaladottabb formájában kodifikáltatott, mely megszövegeztetése koráig a gyakorlatban megvalósult; vagyis — magunk szavával határozva meg — Toldy szerint a nemzeti irodalom elsősorban a nemzeti szellemet megnyilatkoztató, magyar nyelvű költészetből (szépirodalomból) áll; de magában foglal oly magyar nyelvű tudományos műveket is, melyek kollektív érzést fejezvén ki (mint a hit művei) vagy a képzelőerőt is foglalkoztatván (mint a történetírás) a költészettel is rokonságban állanak. A nemzeti eredetiség követelménye tehát főképp mint tartalmi, éspedig kollektív *érzelmi mozzanat* érvényesül a Toldy által kodifikált irodalmi tudatban. E kollektív érzelem lehet

az egész nemzeté, tehát maga a tulajdonképpeni nemzeti érzés; lehet azonban a nemzethez tartozóknak egy-egy vallási egységbe tömörült csoportjáé, tehát a vallásos érzés, melyben Toldy szerint szintén megnyilatkozik a nemzeti szellem, bár e megnyilatkozás módját nem határozza meg. Pedig kétségtelen, hogy ez utóbbi esetben már nem közvetlen megnyilatkozására gondolt a nemzeti szellemnek, csak idomító, befolyásoló, színező szerepére, tehát bizonyos *alaki* lenyomataira. A történetírásban pedig, mit harmadik elfogadott kerületként jelöl meg, mit kell tartanunk e szellem megnyilatkozásáról? A hazai történetírást nézve, ebben — azonkívül, hogy tárgya maga a nemzeti múlt — valóban nyilatkozhat nemzeti szellem, mint a szerző szubjektív sajátja, mely vagy közvetlen vallomásokban tör utat magának, vagy a szerző történetszemléletét befolyásolja. S ez utóbbik esetben már szintén *alaki* bélyege lesz a műnek. De a hazai történetnek is vannak részletei, s a világtörténetnek még inkább, melyek a nemzeti érzés szempontjából közönyösek; nem is szólva arról, hogy a hazai is lehet tudományosan objektív.[154] Ez esetekben nem láthatjuk, mi más okon tartozhatnék bele a Toldy szerinti nemzeti irodalomba, mint megelevenítő, elbeszélő művészete okán, mégpedig olyfajta művészeti jellege miatt, melyen szintén megtetszik a nemzeti művészeti tehetségnek valamelyes felismerhető *alaki* sajátsága.

Toldy meghatározását ekként felfejtve, van ugyan benne alapelv, fő jegy — nemzeti nyelv és nemzeti szellem (főképp mint eredeti érzelmi tartalom) —, s ez megfelel a megelőző évtizedek irodalmi gyakorlatának, de egy mellékes határozvány is lappang már benne: nemzeti szellem (úgy is mint alakító, eredeti művészi erő). — Meghatározásának e két eleme világosabban ki van jelölve *A magyar költészet története* c. előadásai egyikében. Ott ui. azt mondja, hogy egy öntudatra ébredt irodalom célja „mindenkor csak egy önálló, a nemzet saját *érzéseit* saját *formákban* visszatükröző költészet előteremtése" lehet.[155] Az itt nyíltan megnevezett, fentebbi meghatározásában azonban csak lappangó és mellékes formaelem tolja enyhén meghatározását idébb, az Arany János korába, miről közelebbi fejezetünk fog tanúskodni. S e mellékes határozmány érvényesül is a mű kivitelében. Alaki szempontok, stíl és ízlés egyéni és korszakos bélyegei iránt Toldynak sokkal finomabb érzéke van, mint az a nemzedék hiszi, mely már nem őtőle tanult. Jellemzései, esztétikai ítéletei sokszor megmásíthatatlanul szabatosak, néha klasszikus remekségűek. Nemhiába Kazinczy-hagyományokkal indult útnak az ő nemzedéke!

Hát vajon meghatározása fő jegye, a nemzeti szellem megnyilatkozásának követelménye mennyiben érvényesül Toldy kivitelében? Vajon megszűkíti-e múltbeli tárgyát oly mértékben, amint korának irodalmi gyakorlata s az ő meghatározása az irodalom fogalmát összébb szorította? Csakugyan *csak* azon magyar nyelvű művekre van-e tekintettel, melyekben nemzeti szellem nyilatkozik meg, mint ahogy Pápay valóban csak a maga és kora felfogása szerinti irodalomra, vagyis csak a magyar nyelvűre szorítkozott volt? Van-e lelke kivetni a múltból nemcsak a latin nyelvű készletet, hanem pl. a fordításokat, vagyis mindjárt elöljáróban az egész kódexirodalmat, később pedig, hogy többet ne mondjak, Kazinczy műveinek legnagyobb részét? Korántsem, sőt még az „egzakt" — s az azokon alapuló gyakorlati — tudományokat sem. Hiszen ily célzatú korrektívumról meghatározása második, függelék felében eleve gondoskodott is. Az el-

[154] [Vő. Katona József nyilatkozatát!]

[155] Toldy Ferenc: *A magyar költészet története.* Pest 1867.[2] Harminckettődik előadás. 376.

mélet, mint sokszor tapasztaltuk, konzervatív; de sokszorta konzervatívabb a tudományos gyakorlat, a történeti előadás kivitele. A felhalmozott tudományos anyagról nem egykönnyen mond le a később jövő tudós; a gyakorlati élet megteheti (bár ez sem egészen) a maga kedvtelését, s lehet elfogult a maga aktuális törekvéseiben: háta mögött a múlt, nem látja, könnyen feledheti. De a tudós előtt ott van a könyvben elődei munkája, csonkítatlanul fenntartva, neki látnia kell azt, látnia a történelmi valót, hallania a múlt saját vallomását. Ha tudós, ha történettudós, nem csonkíthat kora új látóköre szerint, még akkor sem, ha ez neki is sajátja és mértéke kora jelenségeivel szemben.

S Toldy tudós volt, s történelmi lelkiismeret egyik fő erénye. Kora lelkes gyermekeként s szaktudományunknak még mindig kezdetleges állapotai közt nem tagadhatta meg ugyan magában a Vörösmartynak szívbeli kortársát, s némely tárgyak, némely írók iránti előszeretet és rokonszenv, ritkábban elfogultság formájában meg is éreztette; ahol adatok híján föltevésekre volt utalva, ott a lelet régiségét vagy magyar eredetiségét a megengedhető határig fokozta, szívesen látván nemzetét a műveltség tüneményei iránt már korán fogékonynak s birodalmában munkás résztvevőnek. De távol volt tőle minden lelkiismeretlen túlzás, nagyítás; adatok előtt sohasem hunyt szemet, sőt kritikai szelleme egyenest kereste azok megnyugtató korlátait. Hazafias buzgalma adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte. Ami benne a nemzeti érzés elfogultsága volt, annak az igazság kárát nem, szaktudományunk anyagkészlete azonban tetemes hasznát látta. Az „eredetiség" értelmezéséről adott fentebbi szemelvényeink közt tőle is találtunk már egy idézetet az olvasó, mely mutatta, hogy még kortársi mivoltában sem volt vakon elfogult. 1843-ban *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról* értekezvén a Kisfaludy Társaságban megjegyzi, hogy költészetünk újabban dagályossá vált s kirekesztő tárgya szerelem és haza lett. „De midőn azt — így hangzik a kor szempontjából szinte túl józan figyelmeztetése — úton útfélen, reggel és estve, pengettetni halljuk, 's halljuk egy húron mindig; nem kell-e végtére is egy nemét a' jóllakásnak, a' megunásnak éreznünk? . . . Az ember nem lehet egy elvont eszmétől mindig és folyvást lelkesedve." Még kevésbé látta szívesen azt, hogy a költészet sokaknál a napi politika vivőjévé, napszámosává aljasíttatik.[156]

Ő tehát a maga korszerű, lelkes, de nem hivalkodó nemzeti érzését igenis beleöntötte tudományos művébe, de a múlt hagyatékának megcsonkítását könnyelmű kézzel nem segítette elő. Vele kezd szaktudományunk — mint igazi történettudomány — a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni, s korszerű agitatórius cselekedetből és irányműből korával ugyan melegen együttérző, de annak kedvéért a múltat meg nem tagadó, meg nem csonkító *tudományos történetszemléletté* átalakulni. Hangoztatott nagy érdemei között, melyekhez stílje nemes előkelőségét is hozzá kellene számítanunk, ez kétségtelenül a legnagyobb, s ez az, miben nem mindig és nem eléggé követték őt utódai. A valódi tudós lelkiismeret, mely a kivitel említett teljességében is jellemzi magát, már a bevezető meghatározásokban gondoskodott maga megnyugtatásáról abban a „nem mellőzve mégis" kezdetű pótolékban, melyről megjegyeztük volt, hogy általa menti Toldy a tudományos előzményekből a még menthetőt: az egzakt és gyakorlati tudományok történetét s az ún. belső és külső nyelvtörténetet. Így aztán, bár fő színezete szerint műve valóban a magyar nyelvű szépirodalomra

[156] Schedel Ferenc: *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás.* Athenaeum 1843. I. 157—158.

van legtöbb s kor szerint fokozódó figyelemmel, a szaktudományok és a nyelv történeteinek is szentel egy-egy fejezetet. Csak a latin nyelvű irodalmi készletet mellőzi következetesen. E tekintetben azonban nemcsak művének tankönyvjellege szolgál mentségül, hanem a XIX. századi irodalomtörténetírás Európaszerte azonos szempontja, a nemzeti nyelvűségé.

E külföldi, közelebbről a német szaktudomány haladása nem volt ismeretlen Toldy előtt. Azzal, s különösen Gervinus irodalomtörténet-típusával való kapcsolataira a figyelem fel van ugyan már híva, de részletes kimutatásuk még tanulmányra vár.

Mint a fejlődés minden korábbi mozzanata, az „eredetiségé" is nyomot hagyott mai felfogásunkban, mégpedig nemcsak azon utóbb kifejlett értelmében, mely *egyéni* eredetiséget követel meg, hanem abban a kettős értelemben is, mely a most tárgyalt ízület törekvéseit és gyakorlatát jellemezte.

Ezek egyike — Kármán szavával — az „öngondolkodás" eredetisége, az itthon készültség, nem fordítottság követelménye. Olynemű irodalmi pörre, aminőt Bajza indított a *Szent hajdan gyöngyei* miatt Kazinczy ellen (1831), ki azt egy hazai német nyelvű költő eredetijéből ültette át, aligha lesz többé ok és alkalom. E pörrel a „szent öreg" életének utolsó évében lezáródott a fordítások irodalma, s fordított művet ma már csak elsőrendű művészi kvalitások árán fogadhatunk be irodalmunkba, minők pl. Arany *Aristophanesét* tüntetik ki.

Másik korszerű értelme az eredetiség követelményének a nemzeti szellem megnyilatkoztatása volt. E tekintetben utóbb módosult némiképp felfogásunk, amennyiben kívánatosnak tartjuk ugyan, hogy irodalmunkat nemzeti eredetiség különböztesse meg más népek irodalmától, de hogy irodalmunk egészében véve a nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen: e kötelezettsége alól a szabadságharc előtti nagy költők gyakorlata, majd Arany Jánosé felmentette már, s Gyulai Pál egész kritikai működése az irodalom önjogúságát kodifikálta. E felfogás, melyen irodalmunk legújabb fordulata sem változtatott semmit, a nemzeti jegyet alaki határozmányként értékeli az irodalmi alkotásban, s azon eddig külön meg nem vizsgált követelmény fölvetésének, s Arany és Gyulai korára eső megérlelődésének köszönheti kialakulását, melyhez fejtegetésünk rendje ezennel elérkezett.

III. A MŰVÉSZIESSÉG KÖVETELMÉNYE S NEMZETI KÖZÍZLÉS KIKÉPZŐDÉSE

1. A KÖVETELMÉNY FÖLVETÉSE ÉS FOKOZATAI

A *XVIII. század utolsó harmadában megindult mozgalom minden későbbi* fejlődménynek magával hozta a csíráit, de azok csak egymás után, mintegy folytatólagos kiegészítéséül egymásnak eredhettek szárba, s világosodhattak meg az irodalmi tudat figyelme előtt. A „nemzeti irodalom" csak nyelvi és tartalmi programja kifejtése után tehette meg a harmadik, betetőző lépést, mely alaki (ízlésbeli) kellékeit volt megvalósítandó: a művészieség követelményének fölvetését. Nem mintha e jegy meg- vagy meg nem léte nem járult volna már kezdettől fogva döntőleg hozzá az irodalmi művek összhatásához és sikeréhez. Hiszen már régi irodalmunk tárgyalása során lépten-nyomon szólanunk kellett bizonyos alaki szerzeményekről, mik kétségkívül az irodalom művészi elemeit

tárják fel, s az ízlésnek jelentik bizonyos idomokban való megkötését. Ez mind igaz, de az irodalmi tudat még e korokban egyébbel volt elfoglalva, s e pontra csak később vetette világát.

Az irodalmi művészet tehát megvolt, bár nem korszakosan kijelölt cél gyanánt, s a „nemzeti" irodalom eddig áttekintett mindkét ízületében kivette a maga akkor kivehető részét: a nyelvi program idején főképpen mint a nyelv alakításában érvényesülő, tehát stílművészet, az eredetiség követelményével párhuzamosan pedig mint a műalkotás egészét igazgató, tehát ihletett költői művészet. Jól látta a művésziesség fejlődésének e kettős lépését Szontagh Gusztáv, aki ui. Révainak tudván be érdeméül a „grammatica" megalapítását, így jelöli meg a további fejlődés rendjét: „Kazinczy a' literaturai *előadásra* a' szépség 's változatosság' bélyegét nyomta: Kisfaludy Károly végre, ezen nyert előmenetelt tettleg a' *költészetre* alkalmazá 's azt öntudatra, czélja', szabályai', eszközei' eszméletére hozva, *művészetté* emelte."[1] E két lépést a gyakorlatban valóban lehet Kazinczy és Kisfaludy Károly nevével jelölni, de a művésziességnek mint követelménynek fölvetése csak első fázisában fűzhető ugyanazon névhez, melyet Szontagh jelöl meg: a Kazinczyéhoz, második mozzanata azonban, mely a műalkotás egészét igazgató művészi igényességet követel meg, Kölcsey kezdeményének tekintendő.

Az irodalmi gyakorlat — mint jeleztem — némiképp előkészítette, önkéntelenül is (ti. nem erre fordítva fő figyelmét, s mégis ezt is érdekelve), a művészesség programjának elvi kitűzését.

Már a XVIII. század végén több jelével találkoztunk annak, hogy szinte észrevétlenül, anélkül, hogy a mozgalom megindítói számot adnának maguknak az átalakulásról, a tudomány érdekében támasztott forrongás merő irodalmi, éspedig művészi irodalmi jelenségeket kezd létrehozni. Láttuk, mint fejlődött tovább s bontakozott ki apránként a „szépirodalom" tisztuló fogalma a korábbi irodalom-meghatározások nyomása ellenére, s e tényben írók és olvasók részéről oly hajlamok érvényesülését kell felismernünk, melyeknek a művészesség követelménye csak tudatos és fegyelmező betetőzése lehet.

Az irodalmi gyakorlaton kívül az esztétikai érdeklődés némi fokozott éledése is előkészületül, s részben már kíséretül tekinthető Kazinczy és Kölcsey említett programjához.

Már 1772 után nyomait találjuk az esztétika tudományos művelésének,[2] jóllehet e nyomok idegenből vezetnek hozzánk. 1778-ban jelenik meg Szerdahelyi *Aestheticája* (majd kisebb munkái: 1780, 1783, 1784), s 1816—1817-ben Verseghy *Analyticája*, melynek harmadik része az *Usus aestheticus linguae hungaricae*. Pápay, Révai, Kazinczy irodalomtörténeti művei, mint láttuk, szintén figyelemmel voltak a nyelv esztétikai (stilisztikai) értékeire. Időközben több apróbb, az ízlés művelését célzó dolgozat lát napvilágot folyóiratokban vagy kiadott művek kíséréjeként, s magyar nyelvűek lévén, hatásuk szélesebb körű. Így a kassai *Magyar Museum* kritikai és műelméleti cikkei Batsányi, Kazinczy, Verseghy tollából; Péczeli több esztétikai dolgozata a *Mindenes Gyűjtemény*ben (1789—1792) s az eposzról írt értekezése *Henriade*-fordításához (1792) csatolva; a *Költeményes Gyűjtemény* kiadásán fáradozó Révainak idegen nyomon készült értéke-

[1] Szontagh Gusztáv: *Kisfaludy Károly munkálkodása' criticai irányáról*. Athenaeum. 1839. I. 211.

[2] Radnai Rezső: *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817*. (Olcsó Könyvtár.) Bp. 1889; Jánosi Béla: *Aesthetikai törekvések Magyarországon*. In: *Az aesthetika története III*. Bp. 1901. 461—479.

zése a pásztorköltésről Faludi 1786-i kiadásában; Kármán *Urániája* (1794) az ízlés terjesztésére irányuló egész tendenciájával; Csokonainak *Himfyről*, az *Anakreoni dal*ról, a vitézi versezetről más-más műve előtt közreadott fejtegetései; az *Erdélyi Muzéum* (1814–1818) sok jeles s az irodalommal közelebbi érintkezésből fakadó cikke Döbrenteitől, Kazinczytól, Kis Jánostól, Buczy Emiltől. A *Hasznos Mulatságok*, majd pedig a *Tudományos Gyűjtemény* számos cikke fejteget poétikai, műfajtörténeti és stilisztikai kérdéseket. Horatius poétikáját Verseghy (1793) majd Virág Benedek (1801) fordította le prózában, később (1813) az utóbbi versben is; Boileau-t Döbrentei prózában, szabadon (1817).

Mind e tünetekben, melyek sorozatát nem volna nehéz továbbterjesztenünk, már jelenti magát a művészi követelmény sejtelme.

De Kazinczy az első, aki a nyelv művészi kiképzésének szükségét nyíltan, tudatosan, minden melléktekintet nélkül hirdeti. Művészeti anyagot lát a nyelvben, s az addig merőben purista, sokszor ízléstelen nyelvújítást esztétikaivá emeli. Ő ugyan már Faludi és Báróczi után jön, kik igen figyelemreméltó úttörők ezen a téren. Mégis kezdeményezőnek tűnik fel, mert elvei érdekében izgat, harcra kél, míg két derék előde szerényen csak a példaadásig ment. Kölcsey mélyebb kritikai reformtörekvéseinek, s ezáltal irodalmunk legújabb mozdulatának nem is volt jelentékenyebb, egyetemesebb hatású s értékesebb előkészítője Kazinczynál. Ő — mint Kölcsey mondja — „ízlést erőhöz csatolva, kezdett a nyelvvel küzdeni oly korban, midőn az egy nagy és következéssel teljes mozdulatra vala hajlandó, s ízetlenség és gyöngeség által örökre hibás útat vett volna magának".[3]

Bőven volt alkalmunk megismerkedni Kazinczynak nemcsak gyakorlatával, hanem — minek bemutatását már akkor lehetetlen volt el nem intéznünk — elveivel is a nyelvfejlesztés, a stílreform körül. Az alaki fegyelmezettség, kifejezésre és formára irányított *műgond*, klasszikai *szín* jellemzi elvi álláspontját. Kétségtelen, hogy az ő művészi követelményei sem álltak meg merevül a műalkotás külsőségeinél, de az is bizonyos, hogy főképp azokra irányultak, s hogy az általa hangoztatott elvnek bensővé mélyítése nem az ő nevéhez, hanem Kölcseyéhez fűződik.

Az „eredetiség" programjában, mégpedig már legelső kitűzője, Kármán fogalmazásában, mint akkor megjegyeztük, benne volt az „egyéni eredetiség" kívánalma is, ami voltaképp kivételes költői tehetséget, költői lángelmét jelent, melynek mértékét pedig csak esztétikai szempontok adhatják meg. Érthető, hogy e program fejledezésével szoros szövetségben bontakozik ki a benső, a költői művészieség követelménye, s hogy ezt ugyanazon férfiú veti fel éles határozottsággal, aki az „eredetiség" mozzanatának is egyik legmélyebben járó elméletírója volt: a *Nemzeti hagyományok* szerzője, Kölcsey Ferenc.

Míg Kazinczy irodalmi munkássága nagyrészt fordításokra, s így esztétikai hatása is főképp a nyelvre szorítkozik: Kölcsey programja kiterjed a művészi alakításnak nemcsak kifejező elemeire, hanem legbelső, s az egyéni tehetséggel érzékenyen összefűződő idegszálaira is. Az ő fellépte a legnagyobb mértékben agresszív, mert a legkiválóbbak fogyatkozásaira mutat rá, s igazsága hitében kíméletlen. Az addigi örökös jóindulatú, a cél érdekében elnéző, mindent hálásan fogadó buzdítások után, melyek cirógatva fogadták a legkisebbeket is: az ő kí-

[3] Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett.* In: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái II.* Bp. 1886.[3] 194.

méletlen, s nem a jó szándékot, nem a magyar könyvek szám szerinti gyarapodását néző, hanem csupán az állandó, a koroktól független művészi értéket vizsgáló, s ezáltal az írói tehetséget s írói érzékenységet is érintő bírálatai nagy rázkódtatást idéznek elő az irodalmi életben, s felléptét örökre emlékezetessé teszik. A nagy kavarodás, mit „recensiói" (1817) támasztottak, bizonyítja a vállalkozás új voltát s merészségét.

E recenziók által láthatjuk energikusan kitűzöttnek a művészieség követelményét, éspedig elsősorban a Berzsenyi Dánielről írottban, mely a *Nemzeti hagyományok*ban az „eredetiség" szempontjából adott múltszemlélettel sok tekintetben egyező visszapillantást ad — de ezúttal a költői értéket keresve — múltbeli költészetünkről, s merész önállósággal mond bírálatot kora irodalmának eladdig legelismertebb nagy költőjéről, az élő Berzsenyiről; meg a Csokonairól szólóban, mely egy szélesebb körű közönség kedvenc költőjét teszi, bár nem örök igazságot képviselő, de mindenesetre magasrendű eszményiségtől igazgatott kritikai tételek mérlegébe. S valóban, csak kritika formájában volt a művészieség azon belsőbb követelménye fölvethető, mely a műalkotás egészét illeti. Puszta esztétikai receptek, mint eddig, ezután is nyomtalanul hangozhattak volna el. Saját irodalmunkkal szemben támasztott követelményként csak úgy nyomódhatott be a köztudatba, ha megbírálja mindazt, mit eddig — múltban és jelenben — költői kiválóságnak tartott a közvélemény. A művészi követelmény fölvetése tehát a műbírálat megindulásával esik egybe.[4]

A kritika létesülése pedig betetőzését jelenti az irodalmi életnek, mindenkori tudatosítását az irodalmi fejlődés elveinek és állapotának, tudatosítását s egyszersmind terjesztését és megrögzítését egy bizonyos irodalmi ízlésnek. Mintegy a közönség öntudatát van hivatva képviselni a kritika. Az Akadémia felállítása pecsételte meg az írói rend megszervezkedését; a kritika létesülése ezzel szemben nem csupán a közönségnek irodalmi elvű megszervezését jelenti, hanem jóval többet ennél: az irodalom saját fegyelmező öntudatát. „Kritika nélkül — fejti ki pregnánsul Toldy Ferenc már 1826-ban — nincs Literatúra; lehetnek könyvtárok — de Literatúra nincs: lehetnek emberek, de azért még nincs Státus. A' Literatúra Státus; és Státust Igazgató-Szék nélkül nem képzelhetni: 's a' Kritika Igazgató-Széke az Írói-Státusnak. Nélküle a' sok ezer Író, ha volna annyi, nem egyéb, mint széllyelhányt Tag: nem teszen egy Testet, 's így egy Lelket sem; 's e' nélkül nincs Literatúra."[5]

Említettem volt, mily szoros összefüggésben van a művészieség követelményének felvetése az eredetiség haladó megvalósulásával. Éppoly szoros kiegészítője ennélfogva a kritika létesülése a nemzeti irodalom eredetiségprogramjának. Ezt a tételt már 1827-ben kimondta Szontagh Gusztáv egy értekezésében, mely *A' Literaturai Kritikás folyóirásokról* szól. Irodalmunk szerinte még csak a kezdet állapotában van, nincs tehát még annyira, hogy külön kritikai folyóiratot tarthasson el; pedig kritika nélkül literatúra nem lehet, mivel „a' kritika része a' literatúrának"; az gyújt fáklyát a művészi produktivitásnak, s a művészi értelem (= kritika) mineműsége határozza meg a művészi produkció mineműségét. „Tulajdon nemzeti literatura e' szerint csak tulajdon művészi értelem, tehát tulajdon kritika által leszen lehetséges."[6] Őszerinte a kritika tehát mintegy előtte jár a művészi alkotásnak, s emez mineműsége amazétól függene. Az összefüggés és egymásrautaltság ténye kétségtelen, de a függés rendje nem az, amelyet — korá-

[4] [Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig.* Bp. 1925.]
[5] Élet és Literatúra 1826. IV. 305.
[6] Tudományos Gyűjtemény 1827. VII. 98. (Tuskó Simplicius álnév alatt.)

val együtt túlbecsülvén a kritika kezdeményező jelentőségét — Szontagh állapít meg. Ő ui. ezt mondja tovább: minden nemzeti literatúra a külföld utánzásával kezdődik, s ez utánzásnak csak akkor lehet vége, „mikor a' nemzet közt kritika által tulajdon művészi értelem kifejtődik", mint ahogy a németek Lessing idejétől fogva hagytak fel a franciák utánzásával. A valóság az, hogy a kritikának csakugyan van ily propagatív ereje, de az említett függő viszony éppen fordított rendűnek bizonyult irodalmunk fejlődésében, mint amilyennek Szontagh vallotta: nem a kritika vált előbb eredetivé, nemzetivé, hanem a művészi produkció, s *az* teremtette meg, tette lehetővé az eredeti magyar kritikát.

Az *Aurora* és *Athenaeum* korában a kritika is ugyanolyan, idegen szerzeményből, nemzetköziből a magyar eredetiség felé átmenő állapotban mutatkozik, amilyen *értelemben magyarosodónak, nemzetiesedőnek ismertük fel* e jelentékeny korszak egész irodalmát.[7] A kritika természetszerűleg az irodalmi termeléstől függ; jeles kritika csak jeles műveken nőhet fel; fordított művekből nem vonhat el nemzeti eredetiségű műelveket, s legfeljebb csak a műfordítás alaki és stílszempontjaiban fejthet ki a hazai viszonyoktól feltételezett önállóságot — s ez a Kazinczy kritikája. Oly — idegen példányaitól még sok tekintetben függő, formában is többnyire idegen, de tartalomban, szellemben már nemzetiesedni kezdő, s kiváló lángelméktől képviselt — irodalom, aminő a Csokonaiak, Berzsenyiek, Kölcseyek, Kisfaludy Károlyok és Vörösmartyak irodalma volt: már jelentékeny ösztönzést ad a kritikának, de nem bátorítja fel még eléggé arra, hogy a külföldön közkeletű esztétikai tanoktól — s általában tanoktól — magát ítéletében függetlenítve, rajta végzett tanulmányokból vonjon ki elvi állásfoglalást. Ily korban a kritika még mindig a fejlettebb irodalmakban tekintélynek örvendő tételeket hirdeti, azokat egyetemes érvényűeknek fogadja el, s hozzájuk méri a hazai alkotásokat, hibának fogván fel a tőlük eltérést, erénynek a hozzájuk alkalmazkodást. Nemzeti e kritika csak érzelmi érdekeltségében, de nem egyszersmind elveiben és tanaiban. — S ez a Kölcsey, Toldy, Bajza, Szontagh és Erdélyi János kritikája. Legtöbb önállóságot még a drámabírálat tanúsíthat már ekkor is, mert a műfaj, mellyel foglalkozik, naponként magára vonja figyelmét, a közönség ízlésével is rögtön jellemződő súrlódásban áll, s ha másban nem, színpadi hatás és technikai kivitel dolgában ellentmondást, elfogult elméletet nem tűrhető gyakorlati leckével szolgál. S Bajza és Vörösmarty drámabírálatai a kor kritikai irodalmának kétségkívül legeredetibb termékei, s nem rajtuk, hanem akkori drámairodalmunkon múlt, hogy e részben kritikájuk a nemzeti eredetiség teljességéig nem emelkedhetett.

Petőfinek s Aranynak, Keménynek és Jókainak kellett előbb jönnie, Katona *Bánk bán*jának tetszhalálából a közönség forró lelkesedésétől feltámadnia, hogy Gyulai Pállal a magyar irodalom saját mineműségéhez igazodó, magyar lángelmék műalkotásaitól eszméletre ihletett, eredeti magyar kritika állhasson elő.

Petőfiről írt bírálatában[8] irodalom és kritika magyarságának e szükségképpeni egymásutánjára nagy igazsággal mutatott rá b. Eötvös József. Szerinte Petőfi „a' szó' legszorosabb értelmében, *magyar* költő"; „népszerű a' közönségnél, mert magyar; nem népszerű kritikusaink' nagyobb része előtt, mert *kritikánk eddig minden művet egészen idegen szempontból és szabályok szerint ítéle meg.* Miben egyszersmind okát találjuk azon csekély hatásnak, mellyet kritikánk eddig irodalmunkban gyakorolt". Új irodalmunk kezdete kevés kivétellel a német irodalom utánzásának tekinthető; verselésünk, melyben német rendszer szerint

[7] [Erdélyi!]
[8] Pesti Hirlap 1847. május 14.

járunk el, irodalmi nyelvünk számos germanizmusa bizonyítja ezt. Más nemzeteknél is hasonlót találunk, s nálunk ez „annyival természetesebb, mivel irodalmunk nem egy, már erős nemzetiségből fejlődött ki, hanem egyesek által, épen a' nemzetiség' kifejtésének eszközeül használtatott, 's a' kritika mit tehetett egyebet, mint, hogy elfogadva az irányt, melly irodalmunknak vezérei által adatott, szinte a' németeknél keresse szabályait; hisz' a' kritika azt tette 's teszi mindenütt, vezeti az irodalmakat, de ildomos vezérként, nem seregei előtt, hanem utánok jár. Uj irodalmunk' kezdetén a' kritika nem is tehetett mást. De most, midőn főkép' lyrai költőinknél több önállóságot kezdünk tapasztalni, midőn irodalmunk nem csupán a' nagy német folyónak mesterségesen átvezetett gyönge ere többé, de nemzetségünk' mélyéből látunk fakadni forrásokat, *valljon nem jött-e el ideje, hogy kritikánk is kissé önállóbb felfogásra emelkedjék, hogy átlássa, miként a' Tieck és Schlegelek' theoriái irodalmunk' valóban eredeti müveinek megbirálására nem egészen illenek.*" Feladatunk nem francia vagy német modort követni, hanem „magyar müveket" alkotni; s ezt a célt idegen teóriákat valló műbírálatunk nem segíti elő. „Nemcsak egyes szókötésekben, magában az egész mü' conceptiojában és kivitelében is lehetnek germanismusok, 's kritikánk ugy jár el, mintha ez utóbbit csaknem erénynek tartaná."

A „Tieck és Schlegelek teóriáinak" mindaddig uralmon kellett maradniok kritikánkban, míg irodalmi műveink koncepciója meg nem tisztult az Eötvös által oly szerencsésen úgynevezett „germanismusoktól". Ez pedig Petőfi jöttével, kit Eötvös „kitünőleg magyarnak", „gondolatában, érzéseiben, minden szavában magyarnak" ismer föl, elannyira, hogy „hibái 's tökélyei, mintegy nemzetiségünk' kifolyásának látszanak", s hogy legkisebb műve, legkisebb dala is „a' nemzetiség' bélyegét hordja magán" — Petőfi jöttével megtörtént. S a magyar fogantatású költészet megtermette a magyar ihletű és eszményű műbírálatot — s Gyulai Pál első, jeles kritikai műve Petőfi Sándorról szólt.[9]

Gyulai tanult ugyan — s képzelhetni-e anélkül jeles kritikust? — elődeitől s a nemzetközi műelméletből, kritikai irodalomból és jeles idegen költők gyakorlatából; de az ízlés, melyet képvisel, magyar, eredeti: tulajdon esztétikai öntudata a Petőfi—Arany-féle irodalmiságnak. S ily szilárd hazai talajon állva meg is van benne az önállás bátorsága, s tud ragaszkodni bárminemű más tanokkal szemben legnagyobb nemzeti íróinkból elvont igazságaihoz, tételeihez. Hagyománnyá vált ennélfogva maga is, s mellőzhetetlen alapjává minden további magyar kritikának. Nem is független tőle egyetlenegy utóda sem; ízlése megöröködött, mert nem személyes tetszésből, nem idegen tanokból nőtt ki, hanem a legeredetibb, legáltalánosabban elismert hazai irodalmi termelésből, mint annak öntudatbeli értékmása. Hatott, nemcsak műbíráló utódaira, hanem a tudományos irodalomtörténetre is, mely eddigi legutolsó fordulatát már az általa képviselt ízlés kodifikálásával hajtotta végre.

A kritika fejlődése tehát, mint e futólagos áttekintés jelzi, párhuzamosan haladt a nemzeti irodalom kifejlődésével a magyar eredetiség és önállóság felé.[10]

Van azonban egy másik változás is a kritikai irodalom menetében: éspedig a tiszta kritika kibontakozása a polémiából. Kezdetén el nem kerülhette a polémiát, sőt szinte azonos volt vele, mert a művészieség elvét tagadó vagy nem ismerő, sőt nemegyszer a kritika jogát is kétségbe vonó irodalmi jelenségekkel

[9] *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk.* Uj Magyar Múzeum 1854. I. 24—43, 97—124. és Kritikai dolgozatok. Bp 1908. 1—68.

[10] [Katona!]

kellett a harcot felvennie.[11] Másfelől pedig egy forrongó, valamely ízlési programnál huzamosabban és egy értelemmel meg nem állapodó, haladó korszakban töltötte kezdő évtizedeit, mi szintén polémiákba bonyolított. Ez erősen polémikus kritikai jelleg még Gyulai Pál gyakorlatában is erős nyomot hagyott, hiszen reá várt a Petőfi—Arany-féle irodalmi ízlés elismertetése a Vörösmarty-korból itt-maradt, s azt az irodalmi fejlődés netovábbjának tekintő kritikai felfogás ellenében, s reá ez ízlés tisztultabb eszményének folytonos védelme a műveletlenebb vagy népszerűbb felfogás lehúzó értelmezéseivel szemben. Ily diadalmat nem is jegyezhet fel többet a magyar kritika története, míg megelőzőleg hasonló módon érvényesítette a Kazinczy-örökséggel szemben Vörösmartyék irodalmiságát Bajza és társai kritikája. Gyulai utódaiban jórészt hiányzik e polemikus, ez agresszív, harcias vonás, mi a kritika bizonyos kitisztulását, irodalmi pártállástól való függetlenedését jelenti, és végső feladatára, a művészi benyomások tudatosítására való utalását, de egyszersmind az ízlésbeli megkötöttség megszűntével a kritikusi egyéniségnek, szubjektivitásnak is teljesebb érvényesülését, a kritikának más műfajokkal egyenrangú elhelyezkedését. Gyulai Pál utódai között, s az egész magyar kritikában is Péterfy Jenő képviseli a legfinomabb és elfogulatlanabb esztétikai érzékenységet, s egyszersmind a legszélesebb körű (a nemzeti irodalom határain túlterjeszkedő) műérdeklődést. Vele szemben Riedl Frigyesnek minden világirodalmi nagy tájékozottságát katexochen magyar történelmi érdeklődés használja fel. Mindkettejökben erősebb egyszersmind a tiszta (alkalmi kriticizmustól független) esztétikai érdeklődés, mint mesterökben; aminthogy a kritika, mihelyt elválik az irodalom aktuális érdekeitől, vagy öncélú irodalmi műfajjá, egyéni megnyilatkozássá válik maga is, vagy tudománnyá: igen hajlandó átmenni a tiszta esztétikai elméletbe, mint Greguss példája, vagy az irodalomtörténet távlatát keresni, mint Beöthy Zsolt mutatja.

Gyulai volt az eleddig utolsó harcias kritikus; utolsó, aki egy irodalmi pártállást juttatott általános elismertetésre, egy bizonyos ízlésfajt a korábbin s a vele egykorúakon kétségtelen diadalra. A harcias kritika hiányát nagyon megsínylette irodalmunk utóbbi két évtizede. Gyulai Pál ízlését örökség gyanánt őrizte a századvég emberöltője, de a kritika fegyverével védelmére kelni — a döntő óra elérkeztekor — nem tudott. A fellépő új irány kritikai kísérete pedig csak szélmalomharcot vívott egy magáért többé kritikailag helyt nem álló ízlési forma ellen.

2. AZ ÚJ KÖVETELMÉNY JELENTŐSÉGE A FEJLŐDÉSBEN. AZ ÍZLÉS VEZÉRMOZZANATTÁ EMELKEDÉSE

A fejlődés egymásutánja, mint ismételten kifejtettük, nem felváltással létesül, s nem egymástól teljességgel elszigetelt, vadonatúj törekvések sorozatát jelenti. Ami egyszer korszakosan létesült, többé nem vész el, csak új szempontok szerint alakul tovább.

[11] Vö.: Katona: „5-ik akadály a' Recensio. Nem *Léte;* hanem *Nemléte.* ... Minő örömest látnánk kezdő-voltunknak tökélletesedését! de ha Játékszín nincs — ha képzelet arról, mi a' *Játék-ráma, nincs — mi volna egyébb hátra, mint a' Recensio?* Az ember maga magától soha vagy csak sok gyakorlás után (akkor is vaktába) tanúl; de alap nélkül: a' Recensio ellenben okát adja saját ellenkezésének — ez az előnkbe tartatott tükör, mellyben magát az ember szemlélheti — ez a' Vezér fonál, melly több észt ugyan azon egy pontra visz, és az Iró, a' ki munkáját úgy is legrégebben esméri ... hidegebb vérrel itél azon, mit kell abból hasznára kiválasztani." *(Mi az oka, hogy Magyar Országban a' Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?* Tudományos Gyűjtemény 1821. IV. 18—20.)

A nemzeti irodalomnak két, egymásután tudatosodott követelménye: a nyelvi szempontú, majd pedig a tartalmilag eredeti irodalmiságé sem merült a semmiségbe a művészi követelmény korszakos fölvetésével, hanem átalakult ennek idomító hatása alatt. Az átalakulás voltaképpen összeegyeztetésben állt. Az első követelmény uralma idején szakítást állapítottunk meg a hagyománnyal; a második követelmény uralomra jutása már megindította a keveredést, a felejtett hagyománnyal való egyesülést: de a tökéletes egyensúly létesítése, egy harmonikus új egység megteremtése még a jövő feladata maradt. Az első lépés az irodalom eszközét és alakiságait vette volt célba; a második már tartalmi, ihletbeli tényezőjét, a kollektív, a hazafias, a nemzeti érzést is; ennélfogva míg amaz többnyire csak alakiságaihoz érkezett el az irodalomnak, emez nemegyszer irodalmon kívüli lényeggel — politikummal — komplikálta; amaz keveset adott és csak részletet, emez sokat, mert heterogént is: a békés arány kiképzése szintén a jövő feladata maradt.

Hagyománynak és újításnak, másfelől pedig alaki és tartalmi szándékoknak összeegyeztetése felé tehát már a romantikus korban természetes nehézkedéssel útnak indult a fejlődés ösztöne. *Az összeegyeztetés tökéletes végrehajtása* vált szükségképpeni feladatává a fejlődés következő mozdulatának, s ezáltal már eleve kijelöltetett ízlésbeli jelleme is. Mert az irodalmiságnak abszolút összetevői: alak és ihlet, másfelől pedig történelmi formái: hagyomány és újítás — összeegyeztetéséhez mértéket semmi más nem adhat, csak maga az *ízlés*, annak is csupán az a fajtája, melynek lényege: vonzalom az összeegyeztetés, az egyensúly, az összhang, a békés szóparány, a mérséklet iránt, mely nem szívelhet semmi egyoldalúságot, semmi túltengést, de kellő érzékkel bír minden komoly érdek és követelmény felfogásához és kielégítéséhez; mely otthonos a múltban, bár a jelenben él, s éppúgy méltányolja az irodalmiság abszolút követelményeit, mint nemzeti és időszerű, konkrét érdekeit. Magának az összeegyeztetésnek, harmóniának az ízlési formája ez: tehát klasszicizmus; de specifikus magyar fejlődményeknek is az összeegyeztetése: tehát magyar klasszicizmus. Ez az ízlésfaj az, melyet Erdélyi János, mint egyszer említém, oly szerencsésen mondott volt *konkrét* klasszicizmusnak Kazinczy absztrakt, elvi, nemzetközi klaszszicitás-követelményével szemben oly időben, midőn ő még csak remélte, sürgette ily ízlési fordulat jövetelét, holott az már Petőfivel és Arany Jánossal egész tisztaságában kibontakozott.

A romantikus korszak egyensúlyozatlan átmenetisége, mint láttuk, *ízlésbeli* feladatot állított közvetlen örökösei elé. E feladat tudatosítását szolgálta a művészieség követelményének ébredezése, az esztétikai érdeklődés élénkülése, a magyar kritika erőteljesebb megindulása, miket — mint már a romantikus korszakban megtörtént tényeket — előbbi fejezetünkben ismertettünk. Ugyanazt szolgálta a szépirodalmiság fogalmi tisztázódása és előtérbe nyomulása az irodalomnak korábbi, tudomány-definíciója rovására. De azt főképp magának az irodalmi gyakorlatnak nagy költők és írók által már valóban magas és szembetűnőleg esztétikai értékre emelkedett színvonala. Mindaz, ami ez előkészítésben elvi természetű volt, s mindaz, ami — főképp a kritikában — egyik vagy másik ízlésfaj (többször a klasszikus, mint a romantikus) mellett állásfoglalást jelenthetett: a fejlődés tényezői közt nem pártszerűségével érvényesült elsősorban, hanem általában nevelő, tudatosító munkájával, mely az irodalmi gyakorlat és köztudat aktuális és nem tisztán irodalmi tendenciái mellett hovatovább reáterelte a figyelmet az ízlésbeliség szempontjaira is. Ilyenül jellemzi Péterfy Jenő is a Bajzafélé „polémiát", mely szerinte is „nem a bomlófélben levő költői iskolákkal

szemben, hanem a minden rendű s módú irodalmi »schlendrián« ellen" lépett fel, s „az írói méltóságot védte a firkászok hada ellen; ... az ízlést védte a terjengő laposság ellen; a tehetséges jogát az üres tekintély, vagy a hányavetiség s pöffeszkedés ellen".[12] Ne keressük tehát a magyar klasszikus ízlés csíráit és előzményeit — nemhogy kizárólag, de csak túlnyomólag sem — ez elméleti és kritikai előzményekben, mert ott a népiesség és irányzatosság kérdésén kívül más előzményeket napirendszerűleg előkészítve alig is találnánk: a művészieség követelményének fölvetésében és előtérbe nyomulásában nem ilyen vagy amolyan állásfoglalást, hanem mindenekelőtt az irodalomnak mint ízlésbeli jelenségnek felfogására irányuló, s a következő korszak számára diszpozíciót létesítő, újszerű törekvéseket kell látnunk.

S valóban, csak ilynemű, jelentékeny előkészületek után vált lehetségessé, hogy az ízlés mozzanata végre az irodalmi gyakorlatnak vezérösztönévé, az irodalmi tudatnak pedig hovatovább elsőrendű és legjobban megvilágított, aktuális tartalmává lépjen elő — első ízben a fejlődés folyamán. Érvényesült ugyan már a múltban is — aminthogy végső formális eredményként minden korszakban ki kell képződnie —, de sohasem az irodalmi törekvések fő irányítójaként. Bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy — mint eddig minden korfordulatnál észleltük — az újítás jelszavai sohasem voltak közvetlenül az ízlés körébe vágók, s bizonyos fajta korszakos ízlés mindenkor csak a tudatos törekvések másodlagos, előre nem látott, célba nem vett termékeként képződött ki. [Magát a romanticizmust nem foghattuk fel ízlésbeli reakciónak, hanem másnemű, s elsősorban nem is katexochen irodalmi törekvések fejlődményét kellett benne látnunk.] Hogy pedig ezúttal, a magyar klasszicizmus korában, az irodalom elsősorban mint ízlésbeli jelenség érvényesíti magát a közfelfogásban, annak van egy igen csattanós bizonyítéka. Az ti., hogy a reakció, melyet e klasszikus korszak maga ellen alkonyultával felidéz, már *tudatosan* ízlésbeli reakciónak minősül, s azóta is a legkülönfélébb „-izmusok", spekulatív módon előre kitűzött ízlésbeli programok százai igyekeznek figyelmet kelteni, mielőtt az illető ízlésfaj kész képviseletére mutathatnának reá.

A magyar klasszicizmus korában eszerint az ízlés kérdése egészen más jelentőségű, mint az azelőttiekben. Az ízlés ezúttal nem csupán egyik mozzanata a korszerű irodalmiságnak, hanem legkorszerűbb tartalma, aktuális problémája. Az ízlés: kollektív lelki forma; s miután az irodalomnak egyéb alaki szerzeményei már sorra megérték a maguk uralkodó korát, most e legbensőbb alakiság kötötte le magára a korszakos figyelmet. Amit a fejlődés elvi menetében bevezetésünk tetőpontul jelölt meg, most gyakorlatban megvalósulva is tetőpontját, klasszikus kivirágzását jelenti az irodalomnak. Az ízlés: végső eredője az irodalmiság tényezőinek; az ízlésnek korszerű problémává előlépése: végső eredője az egész addigi, nemzeti irodalmi gyakorlatnak.

Tehát eredője, természetes, szükségképpeni fejlődménye. Ezt azért szükséges külön is mondanunk, mert ellentétben eddigi eljárásunkkal, itt a korszak küszöbére nem állíthatunk egyetlenegy programhirdető egyéniséget sem, ki Bessenyei vagy Kármán és Kölcsey módjára előre kitűzné a legközelebbi jövendő feladatait. De igenis ott áll a korszak küszöbén Petőfi Sándor költészete, mint a megállapodásra, érettségre eljutott magyar ízlés kész valósága, anélkül, hogy akár ő maga, akár előtte más valaki programként, teoretikusan megszabta volna ez ízlés minőségbeli jellegét.

[12] Péterfy Jenő: *Bajza József.* In: *Péterfy Jenő Összegyüjtött Munkái I.* Bp. 1901. 218.

S ez nem is lehetett másként. Annak a lendületnek, melynek első rugóját a Bessenyei által képviselt újszerű törekvésekben láttuk, másodlagos fejlődménye lett bizonyos ízlésbeli erjedés. Ez erjedés öntudatlan, kényszerű folyamat volt, esztétikai felszínjelensége az egész irodalmiságot élesztő erkölcsi és politikai ösztönöknek, s megállapodásra csak természetes kitisztulás és lehiggadás folytán juthatott el, nem pedig eleve eltökélt szándékból. De mihelyt a folyamat véget ért, mihelyt a megállapodott és kitisztult ízlés élő valóságként állt mindenek szeme előtt, akkor, s csak akkor következett el tudatos minősítése, kodifikálása, s ezzel együtt önfegyelmezése ideje: Arany János és Gyulai Pál nagy történeti ténye.

A magyar klasszicizmusban nem láthatunk egyebet, mint az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának végső kitisztulását, belső egyensúlyozottságba jutását.

Más szóval azt mondhatnók: a magyar klasszicizmusban képződött ki — a régivel való szakítás, előbb tanácstalan keresgélés, majd pedig mind határozottabb irányvevés után — újból egy magyar irodalmi közízlés. *Közízlés*, tehát nemcsak egyes írócsoportoké, sőt nemcsak az irodalmi gyakorlaté, hanem mindazoké, akik az „irodalmi viszony" létesítésében részt vevő tényezők: íróké s közönségé egyaránt. Nem lehetne klasszicizmusnak minősíteni oly ízlésváltozatot, mely valaha korszerű nem volt, melyben mint aktuális lelki formában írói rend és közönség a fejlődés egy bizonyos üzletében egymásra nem talált. Petőfinek páratlanul korai népszerűsége oly rétegekben is, melyek számára a harmincas évek irodalma még szinte hozzáférhetetlen volt: villámlásszerűleg rögzíti szemünkbe a mondott egybetalálkozás tényét, miben egyúttal a sokszor emlegetett „ízlésbeli rétegeződés" kiegyenlítődését ismerhetjük fel. Mert a soknemű összeegyeztetéseken kívül, melyekről szólottunk, a legkritikusabbat sem szabad észrevétlen hagynunk. Mikor a hagyományos (Gyöngyösi-féle) és a megújított (Bessenyei—Kazinczy-féle) irodalmiság összeegyeztetését említettük, ezzel voltaképp már a közönség problémáját is érintettük. Mert a hagyományos volt a nagy közönség tulajdona, a megújított ellenben csak egy írótáboré; amaz lassú és részleges megszokás, emez lassú és részleges engedmények — amaz némi előbbremozdulás, emez némi visszavonulás után közeledhettek egymáshoz annyira — Vörösmartyban —, hogy a középúton hirtelen megjelenő Petőfi költészetében mindkettejük egész várakozó feszültsége egybepattanhatott. Minthogy pedig a hagyományos, a régi ízlés „népiesség" színében volt a közönség tulajdona, érthető az a nevezetes szerep, mely a klasszikus ízlés előkészítésében a népiesség problémájának jutott. Ösztönszerűleg sodortatott a korszerű problémák sorában központi helyre a népiesség, mihelyt az ízlés, sőt általában a szépirodalmiság követelménye derengeni kezdett; s hogy az az irodalmi társaság, mely elsőül nevezte magát nyíltan „szépirodalmi intézet"-nek, a népiesség kérdésének megvitatására még Petőfi fellépte előtt pályázatot hirdetett, majd pedig a népdalok gyűjtését szervezte meg országosan — az már az idők teljességének a jele volt. A népiességnek kellett műköltői színvonalra fölemelkednie, a műköltészetnek kellett a népiesség életszerűségéhez alább ereszkednie, hogy a mondott összeegyeztetés: hagyományosnak és újnak, alsóbb és felsőbb rétegnek, írói rendnek és közönségnek — más szóval: irodalomnak és életnek — egybetalálkozása egy megállapodott közízlésben megtörténhessék.

Itt minden láncszem összefügg. Semmi kétség: Petőfi, Arany, Gyulai magyar klasszicizmusában nyugvóponthoz, érettséghez, célhoz érkezett el a magyar irodalmi fejlődés egésze. Benne mindazon tényezők egybetalálkoztak, összebékül-

tek és közös eredményüket létesítették, amelyek nyolc évszázad irodalmi fejlődésében részt vettek. Klasszicizmusunk tehát időbeli unikum: történeti képződményű, megállapodott magyar lelki forma.

Nem juttathatunk vizsgálatának e szerény kísérletben annyi helyet, mit roppant jelentősége megkívánna. Vázlatunk fő célja a fejlődés *menetének* tisztázása volt, s ágainak, ereinek megkülönböztetése. Most már ez ágak-erek iránya világosan megmutatkozott előttünk: bárhonnan indultak — múltból vagy jelenből, hazulról vagy idegenből, írói kezdeményből avagy a közönség kollektivitásából, gyakorlati érdekből vagy a tiszta irodalmiság ösztönéből — most már mindvalamennyien egy pont felé fordították futásukat, s az egybetalálkozás pontja, felfogó, gyűjtő, konzerváló medencéje — világosan látni —: a magyar klasszicizmus.

E megállapodott ízlésnek azonban több, igen egyéni változata van, melyeket (pl. Keményt és Jókait) első pillanatra alig is tudnánk együvé tartozóknak minősíteni. Mielőtt tehát az ízlésfajt magát meghatároznók, sőt mielőtt egyénenkénti változatait tanulmányoznók, számot kell adnunk magunknak arról, vajon e sokféle változat ízlés szempontjából okkal fogható-e fel *egynek*, s ha igen, mi akkor e változatok belső rendszere. A magyar klasszikus ízlés *történeti* valóságát kell előbb szemügyre vennünk.

[A *nyelv- és formareform* megnyugvása; az *eredetiség* értelmezésének végső megállapodása; a *népiesség* jelentősége mindkét előbbi kérdésben s mint írói rend és olvasóközönség között is kapcsoló tényező: külön-külön követelik a megvilágítást. S ha feladatunknak e tulajdonképpeni történeti részén túl leszünk, akkor vállalkozhatunk majd a magyar klasszikus ízlés *minőségbeli* meghatározására, legkiválóbb megvalósítói alapján. Végül pedig, mint eddig is minden alkalommal, a korszak *irodalmi tudatán* pihenhet majd meg figyelmünk.]

3. AZ ÍZLÉSFAJ KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI RENDJE

Magyar klasszicizmusnak mondtam azt az irodalmi ízlést, mely e korszak nagy egyéniségei által mintegy nemzeti köztulajdonná vált. Minthogy megfelelőbb szót nemigen tudnék találni, kénytelen leszek többször is használni az említettet, igyekszem tehát eleve elhárítani minden félreértést, mi e műszó miatt fenyegethetne.

A félreértést a „klasszikus", „klasszicizmus" szó többféle jelentése tenné lehetővé. Kérem az olvasót, hogy e szót fejlődéstörténeti értelmében fogadja el, s ne a „romanticizmus" ízlésbeli ellentétét értse rajta. Ez utóbbit nemzetközi klasszicizmusnak mondtam már többször is, vagyis olyan ízlésváltozatnak, mely bármikor s bármely nemzet irodalmában előfordulhat, s melyet követendő példának, tökéletességre nevelő mintának tehetni meg tekintet nélkül korra és nemzetre. A *magyar* klasszicizmus ellenben csak a miénk, s nálunk is csak egy bizonyos korszaknak közvetlen sajátja: ízlésbeli eredője az összes addigi magyar irodalmi fejlődésnek, felfogója s részrehajlás nélküli összeegyeztetője minden, eladdig magát kizárólagosnak tudó magyar irodalmi specifikumnak. Benne van tehát — mint kiegyenlítődött oldatban — az is, ami közvetlen előzménye volt, vagyis — és ez az, ami félreérthetetlen világosságot kíván — *van benne romantikum is.* Mikor tehát ezt az újabb nemzeti közízlést meg akarjuk majd határozni, nem folyamodhatunk ahhoz a kényelmes, ellentétező játékhoz, mely a romanticizmus főbb ismertető jegyeit puszta elmebeli művelettel fonákukra fordítgatná, s az

így kieszelt negatívumot kinevezné magyar klasszicizmusnak. Nem! Itt semmiféle világirodalmi sablon nem járhat kezünkre. Itt Petőfi beszél, meg a gyönyörű sor, mely utána következik: Arany, Kemény, Jókai, Madách, Gyulai, Salamon — és Deák Ferenc; meg több más, csaknem napjainkig. Nekünk ők mondják meg, mi a magyar klasszikus ízlés, és mindnyájan azt mondják, hogy van abban többkevesebb romantikus elem is.

Hiszen ez ízlés első, mondhatnám spontán, naiv megjelenítője, Petőfi, a romanticizmus leghevesebb krízisében nő fel, s maga szolgáltatja annak végletes példáit. De költészete még e legszeszélyesebb romanticizmusában is más, mint a nála pedig sok tekintetben mérsékeltebb nagy romantikusé, Vörösmartyé. Egy pillantás Arany legkedveltebb költői tárgyaira, elbeszélő műfajaira, Jókai összes munkásságára s költői egyéniségére, Kemény Zsigmond festői sorsvilágára, Madách rendkívüli koncepciójára: *titkolhatatlan romantikumot* fedez fel. S *mindamellett* legott érezzük, hogy az említetteknél más elemekkel társul ez ízlési alap, mint az előző kor ugyanazon műfajbeli nagyjainál, hogy épp e társuló elemek azok, melyek a kevésbé romantikusnak tudott Gyulai, Salamon és Deák Ferenc lelkiségét is uralkodólag jellemzik. Ne csodálkozzunk hát, ha majd a megnevezetteket egyenként vizsgálva talán valamennyiökben felfedezünk ily „nem klasszikus" alapvonásokat. Mindamellett ne féljünk a szótól, s nevezzük bátran magyar klasszicizmusnak e sajátságos összetételű ízlést.

Ha azonban csakugyan így áll a dolog, akkor legelső teendőnk nem lehet más, mint azon romantikus előzmények szemügyre vétele, melyek megszakadás nélkül, de bizonyos módosulással folynak át Petőfi, Arany korába a megelőzőből, s amelyek eszerint ez új ízlés előkészületeinek tűnhetnek fel. Nem szólva itt az egyéni hajlamok sokféleségéről, melyek — mint alanyiság, képzelőerő, patetikus vagy ideges érzékenység — mindennemű romantikának jellemző jegyei lehetnek, csak két nagy áramlás kösse le figyelmünket, melyek forrásvidéke a „nemzeti" irodalomnak csaknem fogantatása tájára esik, s melyek onnan kezdve folytonos erősbödés, de egyszersmind átszíneződés után torkollnak be klasszicizmusunk időszakába. Egyik a népiesség, másik a nemzeti politika nagy áramlása. Petőfi mind a kettőt felfogja, s bizonyos új költői formában köti meg, miáltal mintaadóvá válik az utána jövők számára. Petőfi költészete lesz tehát az első, melyet mint az új ízlésnek nagy jelentőségű, egyéni változatát, sőt alapítóját és kinyilatkoztatását kell részletesebben jellemeznünk.

A romantikus előzményeken s hozományokon kívül azonban a tárgyalt fejlődési folyamatnak egy másik fontos tényezőjét sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mely egyénenként ugyan különféleképp, de elhatározólag befolyásolja a Petőfi-féle kezdemény további sorsát, s mind a népiesnek, mind a nemzeti politikai vonatkozásoknak más jelentőséget, formát és értelmet kölcsönöz. Lehetetlen volna e mozzanat figyelembevétele nélkül tisztán látni klasszikus korszakunk élő rendszerét.

A szabadságharcra, jobban mondva annak szerencsétlen kimenetelére célzok a mondottakkal. Éspedig nemcsak a veszteségekre — nemcsak arra a végzetes csapásra, mely az előző korszak több jelesét, köztük Vörösmartyt, szinte végképpen elnémította, Akadémiát, Kisfaludy Társaságot szünetelésre kényszerített, s az alig kezdődött új irodalmat ekként magára utalva egyszersmind természetes vezérétől, Petőfitől is megfosztotta —, hanem lelki hatására, melyet senki el nem kerülhetett, s mely hajlam és tehetség szerint kiosztályozta az embereket: államférfiakat, költőket, közembereket egyaránt.

Egy ily nagy csapás rövid idő alatt kierőszakolja az arra hajlamos emberben azt, amit normális idők kényelmesen, lassan szoktak megérlelni: az egyéni önállósítást; az illúziók, jelszók, kiváló egyéniségek, tömegáramlatok bűvöletéből önerőnkkel való megszabadulást; öntudatlanul elhajlott vagy kizökkent egyéniségünk helyreállítását; a helyzet, célok, erők és eszközök józan mérlegelését: az önismeret mérséklő erényét. S ha van, aki már korábban ily erényeket tanúsított, az önként központjává, mintaadójává, erkölcsi mágnesévé válik ez önmagukkal számot vetett mérséklő törekvéseknek — s akkor immár Deák Ferenc vállára nehezül az elhivatás terhe. Kemény Zsigmond már a forradalom alatti magatartása következtében önként Deák szomszédságába kerül, s mintegy látható kapoccsá válik a mérséklet politikája s a mérséklet irodalma között. Arany János pedig, ki 1848—1849 előtt szintén nem szabadulhatott nagy barátja, Petőfi hatása alól, most anélkül, hogy e barátságot s a költő iránti hódolatot csak egy szemernyire is megtagadná, hovatovább a maga rendeltetése útjaira tér, teljes tudatossággal igyekszik költői egyéniségét felszabadítani, s ezzel szükségképp a hajlamai szerinti mérsékletet teszi meg kalauzává. Hasonlóképp Gyulai Pál, ki előbb költészetben, politikai szenvedélyben ifjúi hévvel és idomulással állott volt Petőfi bűvöletében. S ezzel megkezdődik ez ízlésfaj történetében az egyéni önállósulásnak, az egyéni változatok kiérlelődésének a kora — Petőfihez viszonyítva.

Mindezek, s akik még velük egyetértve hozzájuk csatlakoztak, sem nemzeti érzésükből, sem költői szabadságukból, sem Petőfi elismeréséből nem áldoztak fel semmit sem; de igenis elnyomtak magukban minden kockázatos szenvedélyt és illúzióba ringató képzelgést, s lelkiismeretüket követve, minden téren, ahol szavuk lehetett — politikában és irodalomban — hasonló meggondolásra, s a felelősségérzet hasonló mérsékletére igyekeztek inteni, nevelni a nagyot csalódott, megalázott, lelki egyensúlyából kizavart nemzetet. Bizonyos önmegtagadás: természetes vágyak, kiolthatatlan remények öntudatos fékezése jellemzi ezt az egész főcsoportját klasszikus korunknak, s műveik fölött ott látjuk borongani ezt a titkolt fájdalmat, melyről — Gyulai 1854-i nyilatkozata szerint[13] — úgy tudják, hogy sírjokig kísérőjük lesz, s mely „zavarólag hat" fejlődésükre. A legnagyobb, a legépebb tehetségre is ránehezül (Gyulai szerint) ez a lidércnyomás, s klasszicizmusunk bölcs mérsékletében — éppúgy, mint egykor Berzsenyiében, s éppen a klasszikus önmérséklés zsoldjaként — ott kísért a lemondás tudatának bizonyos sajgása, nem vélt új társsal szaporítva ekként az öröklött romantikus elemek számát. Nemzeti irodalmi klasszicizmus nemzeti elnyomatás és politikai csüggedettség idején: csaknem világirodalmi unikumszámba megy ez a mi különleges balsorsunk. Az irodalmi ízlést azonban szintoly különleges módon teszi jellemzetessé más irodalmak klasszikus törekvéseivel és korszakaival szemben.

Ha a szabadságharc közbe nem jön vagy el nem bukik, ha Petőfi tovább él, jó időre bizonyosan másként alakult volna klasszicizmusunk sorsa: ifjúkora, tavasza tartósabb, virágzóbb — önmegfegyelmezése, megállapodása időszaka később, egyetemesebb, szintén tartósabb s messzebbre kihatóbb lett volna. Így azonban, éppúgy mint a lelkek hangulata, a nagy kizökkenés hatását mutatja az is: a spontaneitás, frisseség elvesztését — Arany sem tudott már több Toldit írni 48 után! —, idő előtti mérsékletet (irodalmi szempontból!) egyfelől, mely még eleven romantikus hozományokat irt ki szántszándékkal (ez a Deák—Arany—Kemény—Gyulai-csoport); másfelől pedig fegyelmezetlenséget, idejétmúlt primitívségek,

[13] Gyulai Pál: i. m. 52.

mintegy atavisztikus hajlamok lázas újraéledését (s ez a Petőfi-utánzók jól ismert csoportja). A mérsékeltek meg nem tagadják Petőfit, a szertelenek őt vélik követni: ez a tény maga is mutatná, hogy Petőfiben mind a szenvedélyes romantika, mind a művészi harmónia és mérséklet megtalálhatta a kedvére valót, de csak bizonyos egyoldalúsággal: amaz egyik, emez másik eleme iránt vonzódván inkább az ő költői ízlésének. Így aztán amit az idő múlása önként és természetesen meghozott volna, azt a természetellenes helyzet erőszakkal kényszerítette ki: harcra került a sor, s a mérséklet kritikája mint valami fekélyt operálta ki az irodalom testéből az ízlésbeli visszaesésnek ezt a kelevényét. Minthogy azonban az a mérséklet még csak keveseké volt, a megtámadott ízlés ellenben sokaké: nem vált népszerűvé a kritikai műtét, s az egész korszakon át ott látjuk bujdokolni, mint valami visszajáró lelket, a romanticizmus kísértetét, hogy előbb lappangó ellenzéke, majd végül — korszerűleg megújult formában — megölő betűje legyen a magyar klasszicizmusnak. Úgy, amint a Deák-féle kiegyezéses politika egész uralma idején a „száműzött" Kossuth politikai romanticizmusa is folyvást ott kísértett, sőt valójában népszerűbb volt az uralmon levőnél. A mérséklet útját mindig kevesen járják, s csak idő, hosszas tapasztalat és kiforrás terelhetne tömegeket arra az útra: mérsékletet a magát mérsékelni nem tudóra vagy nem akaróra ráerőltetni nem lehet, kivált politikában és irodalomban, s kivált oly viszonyok közt nem, mikor az önmegtagadás a népszerűség leghatékonyabb eszközeiről való lemondást is jelent.

Az ötvenes években — mint Salamon Ferenc írja — közönségünk az írást egyértelműnek tartotta a hazafisággal, úgy, mint már 48 előtt is; de 49 után e hagyomány már tüntetést is jelentett az abszolutisztikus és germanizálni akaró osztrák kormány ellen, s az irodalom pártolása hazafiúi jelszóvá lett. Az irodalom pedig, s a színpad szívesen kényeztette magát, kezdett visszaélni a kegyes elnézéssel, „s követelődzött is olykor, hogy a kontárt lángésznek, a közepest óriásnak, a költői formák rombolóit martyroknak tekintse a jelen- és utókor. Már-már korlátlan szabadságot hirdettek némelyek prózában és versben."[14] A rosszalló kritika csaknem hazafiatlanságszámba ment.

Salamon Ferenc, mikor (1888) az abszolutizmus korában írt irodalmi tanulmányait kiadni készült, előszavában igen világos elemzéssel pillantott vissza az említett időkre, s e visszatekintésből vettem az imént idézett sorokat, melyekben a korszak „fiatal óriásairól" emlékezik. A politikai pártrendszer hasonlatára „irodalmi szélsőbalnak" nevezi ezt a csoportját a 48 előtti hagyományt most tüntetőleg folytató, túlzó íróknak; velök szemben pedig „mérsékelt pártnak", „irodalmi jobboldalnak" minősíti azokét, kikről előbb szólottam.

Ez oly nagy fontosságú irodalmi pártmegoszlás kérdésénél mindenesetre tanácsos lesz igénybe vennünk a megbízható kortanú, Salamon tájékoztatását. Ő maga 1852-ben ismerkedett meg a pesti irodalmi állapotokkal,[15] s meggyőződésből és gondolkodásánál fogva a mérsékelt tábornak lett a híve. Minthogy ez a tábor jelenti a magyar klasszicizmus derékhadát s öntudatos megállapodását, röviden közlöm itt, amit felőle Salamon előad.[16]

Maga Deák, ki egyébként is csak 1854 után szokott volt Pesten tartózkodni a téli hónapokban, sohasem vett közvetlen részt a szépirodalmi ügyekben; mégis

[14] Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok I.* Bp. 1889. V—VI. lap.

[15] [1852-ben került fel Pestre.]

[16] Szilágyi Sándor korábbi (1850-i) vállalatairól és Kazinczy Gábor szerepéről nem szól, mert közvetlen tudomása azokról nem lehetett. Ezekre nézve l. Szinnyei Ferenc: *A Magyar Emléklapok.* Irodalomtörténet 1912. 113—116.

— bizonyára a politikai gondolkozás hasonlósága alapján — irodalmi Deák-pártnak nevezi Salamon a mérsékeltek írói körét. Pártfegyelem e körben nem volt, ki-ki azt vallhatta, írhatta, amit tetszett: „csak a rokon gondolkodás s elvi barátság tartotta össze". Igazságos részrehajlatlanság volt fő jelszavuk. Ez irodalmi párt hívei közé sorolja (1852-ben!) a vidéken élők közül Aranyt, Tompát, Lévay Józsefet, Erdélyit és Szász Károlyt; a pestiek közül pedig „triumvirátusként" emeli ki Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt és Pákh Albertet. Kemény a pesti kör „legtehetségesebb feje", Csengery a sugalmazó és mozgató szellem; Pákh Albert, ki bár mindig ágyban fekvő beteg, se humorát, se jókedvét el nem vesztette, s ki a *Szépirodalmi Lapok*at (1853. jan.—jún.) és az *Újabbkori Ismeretek Tárát* (1851—1855) szerkesztette, 1854-ben pedig a *Vasárnapi Ujság*ot indította meg, volt a kör látható központja, amennyiben az ő lakása volt a párt szokott gyülekezési helye. A triumvirátus „táborkara" Sükei Károlyból (ki már két év múlva, 1854-ben meghalt) s a Pákh Alberttel együtt lakó Gyulai Pálból állott. Később, mikor Pákh a *Szépirodalmi Lapok* megszűntével gyógyulás végett hosszabb időre külföldre ment, Csengery Antal lakása lett a párt gyülekezőhelye. Közlönyük eleinte a *Budapesti Hírlap* (szerk. Szilágyi Ferenc) s a *Pesti Napló* volt. Míg azonban ez utóbbi Récsi Emilnek, majd pedig Török Jánosnak volt mint szerkesztőnek a kezében, sem irodalmi, sem politikai modorával nem értettek egyet, 1856-tól fogva azonban ez a hírlap lett hatásuk központi szerve, mert onnan kezdve a Kemény—Csengery-kör rendelkezése alá (Kemény Zsigmond, Pompéry János majd Királyi Pál kezébe[17]) került.

Ez az „irodalmi Deák-párt" nagyon jól van így elnevezve. Céljai és hatásköre nemcsak irodalmiak, hanem egyúttal politikaiak is voltak, s mindkét téren a Deákban megszemélyesedett bölcs tárgyilagosság elveitől vezéreltették magukat.

1856-ig, a politikai térről az eszmék vitatásában le lévén szorítva, a kör az irodalom által igyekezett előkészíteni a tért az egyszer majd csak visszanyerendő politikai önrendelkezés számára, s „a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni az álság, valótlanság és ámítások ellenében". Nemcsak a germanizálástól, hanem saját hibáitól is féltette a nemzetet: „a túlzástól, önámítástól, nyegleségtől s általán a jellem elfajulásától, mire az irodalom s kivált a költészet, mely gyakran előpostája a közel jövendő politikájának, nagy hatással van." Jól tudta e kör, hogy „az ízlés nem csupán az ízlés dolga, kapcsolatban áll az erkölcscsel s a helyes gondolkodással is. Az irodalmi kör a nemzeti nyelvvel együtt a magyar józan ész őre is kivánt lenni."[18]

1856-tól fogva, az immár egészen rendelkezésére álló *Pesti Napló* útján, a párt már nemcsak közvetve, mint addig, már nemcsak adekvát irodalmi állásfoglalással, hanem közvetlenül is hatni kezdett politikailag. Mind több harcosa lett, s 1856-tól 1861-ig „az előbb csak irodalmi kör Deák-párttá nőtte ki magát". Így itt is, mint mindenkor, ha az irodalom a politika előfutárának tudja magát, megtörtént az elkerülhetetlen második mozdulat, a határozott és nyílt politikai fellépés, s az eddig *irodalmi*nak nevezhető Deák-párt immár valóságos Deák-pártként *is* hat és működik.

Úgy *is*, de nemcsak úgy, tiszta irodalmi feladatainak nem elejtésével, feláldozásával vagy elcserélésével. S ezen a ponton látszik meg a jellemző vonás, mely e kor irodalmának politikai kapcsolatait az előbbi korszakénak hasonló

[17] Kemény: 1855. jún. 22—1858. júl. 12.; közben Pompéry: 1856. dec. 9—1857. dec 9.; Királyi: 1858. júl.—1860. febr.

[18] Salamon Ferenc: i. m. VII—VIII. lap.

vonatkozásaitól megkülönbözteti. Volt alkalmunk látni, hogy a nemzeti politikum ösztöneiben fogant irodalom mint sodródott önként a politika mind nyíltabb szolgálatába, s mint vált végül a negyvenes évek folyamán pártpolitikai célzat hordozójává, irányzatos költészetté. Ezúttal az irodalom, az ízlés saját területe már meg tudta őrizni a maga önállását, mint minden másféle, úgy a politikai kategóriával szemben is, jóllehet — mint Salamon szavaiból láttuk — *tisztában volt vele, hogy „az ízlés nem csupán az ízlés dolga"*. E tiszta öntudat mérsékletre, felelősségérzet érvényesítésére bírta az ízlés dolgaiban, de azért a lelki azonosság alapján korántsem tévesztette össze a külön funkciók jog- és hatásköreit. A magyar klasszicizmusnak nincs tendenciózus költészete.

Az irodalmiból lett Deák-pártban 1861 után, mikor ui. a politikai élet számára a sorompók felhúzattak, túlnyomóvá vált ugyan a politikai szerepvitel, sőt Salamon szerint a politika jóformán elnyomta ugyan az irodalmat benne, de ez korántsem jelentette az irodalom elpolitikásodását, hanem egyenest félreállást, az út szabadon hagyását az aktuális szereplő számára. Meg is jegyzi Salamon, hogy az irodalom e fordulat után Csengery *Budapesti Szemléjében* s Arany János hetilapjaiban „talált menedéket".[19]

Irodalom és politika itt bemutatott kapcsolatai egyrészt az ízlés, másrészt a jogérzék bizonyos elvi rokonságán alapulnak, s ha szabad úgy mondani, közös taktikában is érvényesülnek. De a két terület nemhogy összekeverednék egymással, sőt első ízben ekkor, a magyar klasszicizmus korában jut el mindegyik a maga igazi feladatainak, jogkörének és eszközeinek tiszta önállósítására.

Petőfi után ez a most Salamon Ferenc segítségével meghatározott csoport s a körhöz később társulók teszik a magyar klasszicizmus derékhadát. Az ő elvi és gyakorlati álláspontjuk nemcsak a politikai, hanem egyéb vonatkozások tekintetében *is új lépést jelent a Petőfiéhez képest. Nem ellenkezik* az a Petőfiével, csak bizonyos mérvű lehiggadást és elvszerű leszűrődést jelent hozzá képest. A csoport nagyjait, igazi vezéreit egyenként is szemügyre kell vennünk, elvi közösségüket pedig, eddigi szokásunk szerint, a korszak irodalmi tudatáról szóló (ezúttal minden eddigi hasonlónál fontosabb) fejezetben részletesen megvilágítanunk. Fejlődésbeli jelentőségük — mind az előbbi korszakhoz, mind saját közvetlen elődjükhöz: Petőfihez, mind pedig a nemzeti irodalomnak kezdettől fogva aktuális problémáihoz képest — majd csak a kijelölt fejezetekben fog a maga valóságában előttünk állani. Az előbb mondottak csak azt célozták, hogy a kor összes és (bizony mondhatni) eleddig előttünk meglehetősen összefolyó, sőt nem egy irodalomtörténetben még a szabadságharc előtti félszázadéval is egybemosódott képéből a tagolódás belső határvonalai legalább földerengjenek számunkra.

Éppen azért még tovább kell folytatnunk ez előzetes tájékozódást. Láttuk, hogy népiesség és politikaiság 48 előtti krízisei; majd Petőfi spontán ízléskezdeménye; azt elparlagiasító, ahhoz képest visszaeső utánzói; végül pedig a szabadságharc és abszolutizmus hatása alatt Deák Ferenc szellemében lehiggadó igazi folytatói; ezeknek a Petőfi-utánzókkal s a nemzeti irodalom alapvető problémáival *szemben elfoglalt új álláspontja: mindmegannyi életszerű folytatásai* egymásnak, természetes tagozódásai a magyar klasszicizmus irodalomtörténetének, s ennélfogva alkalmas keretek is a kimagasló személyek tájszerű elosztásához.

[19] Uo. IX. lap.

De hol marad Jókai? Hol Madách a maga főművével?

Jókai se nem Petőfi-utánzó, sem pedig a mondott értelemben „mérsékelt". A politikában Deák-párti lett ugyan idővel, de az irodalomban akkor sem lett Salamon Ferenc értelmében Deák-pártivá. Elég Gyulai Pálnak vele való ellenkezésére utalnunk. Egyikük tehát klasszikus, a másik meg nem? Naív megoldás volna; hiszen érzésünk mondja, hogy vannak igen erős szálak, melyek őt ennek a kornak irodalmi ízléséhez fűzik, s tudjuk, hogy olyas értelemben jelent újat Jósikához, mint pl. Petőfi vagy Arany Vörösmartyhoz képest. Nyilvánvaló, hogy az „irodalmi Deák-pártiság" nem kirekesztő ismérve a magyar klasszicizmusnak, csak egy túlnyomó csoportjának közös vonása.

Mindamellett Jókai is azok közé tartozik, kikre az 1848—1849-i nagy fordulat holtig tartó hatással volt, de másneművel, mint a bal- és jobboldali, eddig említett csoportokra. Ő megmaradt annak, helyesebben mondva: elvarázsolta s bebalzsamozta magát azzá, aki azelőtt volt. Élte ugyan — sokszor józanul is alkalmazkodva — a napok realitását, de költészetével megmaradt abban a 48 előtti magyar világban, melyet ifjúkori benyomások üdeségével szívott fel lelkébe, s melyet most, a szakadék innenső partjára jutva sem tudott megbukottnak, megszakadottnak tekinteni. A korszak lendülete mintegy örök izomérzetként megmaradt szervezetében, s mennél józanabbá vált a jelen világ, annál igazabbnak, érdekesebbnek, dicsőbbnek, költőibbnek érezte e benne még mindig realitásként élő, pedig naivul feldíszített vagy egykori ifjúkori romantikával felfogott közelmúltat. A haladó kor egyre távolabb vezette attól, de ő a költészet fénytöréseivel délibábbá emelte fel a láthatár felé, s mint gyönyörű valóságot mutogatta azoknak, kik vagy szintén onnan jöttek, de már az út reális nehézségeivel voltak elfoglalva, vagy pedig — ifjabbak lévén — sohasem jártak ott. Ez utóbbiak lettek az ő igazi, rajongó közönsége, ezek egész lélekkel hittek az ő szép délibábjában, hiszen ő onnan jött, ő a nagy idők hiteles tanúja.

Romantika? Igen, a legnagyobb mérvű, mely e korszak nagyjainál található. S mégis rokon amazok ízlésével. Csak nagyobb arányban vegyíti belé e mindnyájuknál meglévő, öröklött színezetet, de e romantikummal szemben ugyanúgy 1848—1849 hatása alatt és szempontjából foglal állást, mint a többiek. S állásfoglalásában szintúgy van realitás, mint amazokéban, s bármely különösen hangzik, van benne bizonyos egészséges józanság is.

Realitás benne az emlékek és benyomások egész anyagszerű, szemléleti készlete, az üde érzékletek egész gazdag valóságrendszere, mely azt a délibábot csodásnak ugyan, de nem hazugnak tünteti fel. Csodás a képben az értékek ritkasága, rendkívülisége, fantasztikusak az arányok; valódiak benne a formák és jelentkezések. Az értékelésben tér el az ő realizmusa nagy kortársaiétól: amazoké kritikai, az övé naiv.

Józansága pedig, nem mint amazoké, tárgyi, hanem — s ezt kell röviden még megmagyaráznom — alanyi, kedélybeli. Az ő múltban élése egy gyermeteg kedély kedvtelése, mely a humor, bensőség és pátosz vonalán nagy változatossággal tud mozogni, de másnemű, anti-klasszikus regiszterekre soha át nem téved, a múltszemlélet minden töprengő, beteges, félszeg vagy modoros reakcióitól idegen. Neki az emlékezés gyönyörűség és lelkesedés, sohasem bágyatag, érzelgős, zárkózott, sebzett vagy tragikus, sőt csak nem is elégikus tétovázás a volt-nincs sírgödre előtt.

A jelenhez ilyenkor csak egy szál fűzi még: közönsége, hallgatója. Mert ő nemcsak magának, hanem nemzetének is emlékezik, és mint minden naiv kedély (Petőfi is, ha népies), ihletteti magát közönsége várakozásától, s modorában is hoz-

zá alkalmazkodik. Ezek nagy népszerűsége forrásai. S így bizonyos tekintetben oly, a közönséghez közelebb álló változat képviselőjének látszik ő a maga kora irodalmában, mint Kisfaludy Károly a romantikus ízlés ünnepélyesebb, fellengősebb változataihoz viszonyítva. Kisfaludy azokhoz képest józanabbnak, reálisabbnak, Jókai emezekhez képest romantikusabbnak látszik. Bearanyozva mutogatja az egykori szép valóságot, sőt a jelenvaló komorabbat is mintegy ifjúkori élménnyé fiatalítja meg, a kor és mérséklet által halálra ítélt romantikumot kedves ártatlansággal fenntartja mindazok számára, akikből azt még akkor ki nem lehetett irtani; s annyi valóságérzékkel, oly egészséges kedéllyel s oly magyaros és természetes modorban teszi ezt, hogy maguk a nagy „mérsékeltek" sem tekinthetik őt korszerűtlennek. Mintha csak a regény műfajába mentette volna át azt a Petőfi által klasszikussá avatott költői naivságot, mely ifjúkora e nagy társát pályája első felében jellemezte.

Mindazokhoz képest, kiket eddig kíséreltem meg a kor ízlésrendszere értelmében felfogni, Madách költészetében személyesebb nyomokat hagyott a nemzeti nagy katasztrófa, a korszak karmesteri pálcájának e legerélyesebb ütése. Az ő költészetét nemcsak nemzeti: kollektív fogékonyságánál fogva ragadta meg s minősítette át a végzetes fordulat; egyéni, családi boldogságán is oly mély sebet ütött, hogy annak fájása lett immár az ő legnagyobb, gyötrő ihlete. Főművének, *Az ember tragédiájának* fogantatása szoros kapcsolatban van egyéni katasztrófájával, mely benne mint az emberi élet nő-problémája jut el személyes vonatkozásaitól megtisztult kifejezésre s megoldásra. Maga a nagyarányú koncepció, ha igaznak bizonyul egy újabb, igen valószínű fejtegetés, valódi romantikus inspiráció terméke: a középkori halálténc-műfajnak a modern filozófiai költészettel való átjáratása az.[20] A hatások pedig, melyek e koncepciót igen fontos részletekben befolyásolták: a romanticizmus hatalmas képviselőitől — *Faust*ból, *Manfred*ből — sugároztak reá. De maga a személyes eredetű problémának elszemélytelenítése, egyetemesen, világtörténelmileg, sőt kozmikusan, világegyetemi perspektívában emberivé általánosítása; a romantikus koncepciónak kivitelbeli objektivitással való ellensúlyozása: oly költői művelet, mely erőltetés nélkül párhuzamosítható a magyar klasszikus ízlés jellemével éppúgy, mint az előző korszak nagy elszigeteltje, *Bánk bán*.

A magyar romanticizmusban volt, mint a maga helyén láttuk, egy eredeti hazai törzs, s e törzsön voltak idegen oltások. Az a romantikum, mely Madách inspirációbeli sajátja, romanticizmusunk eredeti hazai ágából alig rokonítható valamivel. Vörösmarty lángelméje járt azokon az emberileg legkiterjedtebb tájakon, melyeket Madách a teremtés szent mítoszától történeti tényeken át a világi tudomány életvég-jóslatáig egyetlen hatalmas gondolattal átölel; de csak lírailag és az embertagadás keserű reakcióiban. Máskülönben pedig, bár nagyarányú, de mégiscsak részleget kifejezni vágyó szimbolizmusra adott gyönyörű példákat, nagyobb művekben elszórtan, egy töredékben *(Délsziget)* és egy remek egészben: *Csongor és Tündé*ben, a szerelemvágy idealizmusának e fölülmúlhatatlan szépségű mese-szimbólumában. Mindezekhez képest tárgyra s műfajra átfogóbb, szemléletre tárgyibb Madách fő műve, inspirációja pedig rejtett szubjektív elemén kívül hit, tudomány, bölcselet heterogénebb, s a magyar romanticizmustól idegenebb, nemegyszer hidegebb forrásterületeiről is táplálkozik.

[20] Kozáky István: *„Az Ember Tragédiája" s a modern halállánc-költészet.* Napkelet VI. 1925. 497—504; Ludwig Bechstein: *Der Totentanz. 48 Kupfern nach Holbein.* Leipzig 1831.

Ez utóbbi megállapításom egyúttal azoktól is elkülönítette már Madáchot, kik — mint Eötvös József — a nyugati romantika tételes vallásbeliségét képviselték nálunk, vagy — mint Vajda Péter — rajongó költői miszticizmus líraiságába olvasztották bele a nyugatnak bizonyos nálunk hiányzó romantikumait.

Amint eszerint romantikumával különálló lett volna a romantikus korban, úgy teljesen egyedülálló jelenség ő e mostaniban is, hiszen ez amannak módosult ugyan, de az egész rendszerre kiterjeszkedő folytatása. Amint azonban ott romantikuma, itt ezt ellensúlyozó egyéb jegyei által, kivételes állásában is belül marad a korszakos ízlés keretein.

1867-tel véget ért az a korszak, mely nemcsak tanúja és kerete, hanem részben intézője is volt a magyar klasszikus ízlés lehiggadásának. A kiegyezéssel célt ért a mérséklet politikája, s végre normális életfeltételekhez jutott a mérséklet irodalma. De az irodalom vezéregyéniségei akkorára már jórészt túl voltak pályájuk delén, reájuk nézve már későn jött a megkönnyebbedés. Madách már 1864. okt. 5-én, Tompa 1868. júl. 30-án, Kemény Zsigmond 1875. dec. 22-én, Arany 1882. okt. 22-én meghalt. Közeli kortársaik közül a hozzájuk viszonyítva kisebb rendű Szász Károly és Lévay József, valamint a nagyon egyéni változatot képviselő és legnépszerűbb Jókai Mór jóval túlélték őket s részben magokat is, úgyhogy azt a leginkább klasszikusnak mondható, mérsékelt változatot a század végső évtizedeiben már nem képviselte primer tekintélyű költői gyakorlat, bár éppúgy, mint elébb s csaknem napjainkig Petőfinek, úgy most már Aranynak is nagy számmal akadtak nemcsak utánzói, hanem követői is. Jókain kívül († 1904) egy nagy tekintély jött át Arany halálán túl még a következő század első évtizedére is: Gyulai Pál,[21] mintegy élő lelkiismeretként a magyar ízlés e nagy korszakának, s mint a *Budapesti Szemle* szerkesztője, az egyetemen a magyar irodalomtörténet tanára és leendő tanárainak nevelője, Akadémiának és Kisfaludy Társaságnak vezérszelleme, puszta jelenlétével is egy újabb emberöltőre kiterjedő mély hatást gyakorolt.

Már akkorára azonban felnövekedett, s részben az ő védőszárnyai alatt, részben már ellenére belépett az irodalmi élet körébe a fiak nemzedéke, azoké, kik a kiegyezésen innen értek be férfikorukba. Ezeket már nem közvetlen történelmi élmények és korszakos aktualitások, hanem hagyománytisztelet, a példaszerűvé, tekintéllyé vált minták hatása vonzotta apáik irodalmi nyomdokába; vagy pedig, ha más, ellentétes utakra tértek, szellemük már szintén nem a magyar klasszicizmus 1848—1849 előtti kezdeményeiben gyökerezett, hanem újabb idegen hatásoktól nyert ösztönzést.

Általában a világirodalmi hatások kérdésében is változás áll be a klasszicizmus e másodlagos szakában. Előbb ily hatások felismerhetetlenül beleolvadtak a felszívó művészetébe, mint pl. Aranyéba Homéroszé; most már irányt is meghatározó jelentőségre tettek szert, s amellett egyoldalúak is lettek. Egyiken orosz, a másikon újabb francia, a harmadikon Byron, a negyediken Schopenhauer stb. hatása hagyott egyoldalúvá bélyegző nyomot, s csak kevesen tudtak a magyar klasszicizmus egyik vagy másik ágát továbbfejlesztve magyar értelemben önállók maradni, s magyar elődeikhez képest is új változatot létesíteni. E kevesek: Jókai területén Mikszáth és Gárdonyi, Keményén Herczeg, Aranyén (lírában) Arany László, Kozma Andor, de főképp Vargha Gyula, Gyulaién pedig Péterfy Jenő — a legönállóbb felfogói és korszerű továbbképzői a nagy hagyománynak.

[21] [Toldy Ferenc is így maradt ott az előző korból!]

67 után tehát éppúgy, mint előbb 48—49 hatása, most a — nevezzük így! — „nagy hagyomány" az osztályozó szempont. Vannak, akik azt még személy szerint, elevenen továbbhozzák hosszabb-rövidebb ideig: Kemény, Arany, Szász Károly, Jókai, Gyulai, Lévay; vannak, akik azt nem utánozva folytatják, hanem a változott idők talajában mintegy önállólag újra meggyökereztetik, „modernizálják": Mikszáth s a nyomában imént felsorolt többiek. Vannak, akik annak egyik vagy másik, Petőfi- vagy Arany-féle ágát utánozzák, vagy csak kevés egyéni erővel követik: ezek mintegy aprópénzre váltják fel a kezükbe jutott nagyot; s vannak, akik egyenest a ponyvára térítik vissza ezt a népiesből egykor oly magasra felemelkedett ízlést.

A nagy hagyománynak ez öntudatos vagy naiv átvevői, ihletettjei, sáfárai vagy szolgái hosszabbítják meg a magyar klasszicizmus önálló irodalmi életét a hivatalos intézmények s az iskola támogatásával is az alapítók után még egy jó emberöltőnyire. Ez uralkodó törekvés alatt, s többnyire a nyugati irodalmak újabb irányaiból táplálkozva, de az aktuális magyar ízlésnek is elkerülhetetlen nyomása alatt állva, húzódik meg egy magát modernebbnek tudó réteg, mely a klasszikus ízlésben kiegyeztetett elemek arányát hol egy, hol más oldalra megbontja, s vagy annak józan valóságérzékét élesíti ki félszegül túlnyomóvá, vagy az abban megfékezett romantikus hajlamokat ereszti ismét szabadjukra. Mindennemű túlzás és egyoldalúság (még a magyarság, népiesség túlzása is) — akarva, nem akarva — ellenére megy az uralkodó ízlésnek, az abban már megállapodottat szedi szét újból elemeire, megbolygatja az ízlés nyugalmát, s egészében véve mint a magyar klasszicizmusnak öntudatlan vagy idővel tudatos ellenzéke készíti elő az új fordulatot.

Hovatovább lehetővé tette ezt az a körülmény is, hogy a klasszicizmus eleven irodalmi gyakorlatból mindinkább tanná, dogmává merevült, s azon politikai szempontoktól, melyek 48—49 utáni megállapodását elősegítették, a kiegyezés után sem tudta magát teljesen felszabadítani. Végig rajta maradt a hatvanhetesség, kormánypártiság mind népszerűtlenebbé tevő színezete, s így nemcsak az irodalmi, hanem mindennemű ellenzékiségnek alkalmas céltáblájává lett, mely Deák Ferenc Magyarországát ostromolta. Így vált az ízlés legközelebbi s eddig utolsó új fordulata szintén politikai színezetű reakcióvá, s ezáltal irodalmon kívüli ellenszenveket maga ellen szintén kihívóvá.

E legújabb fordulat jellemzésére tanulmányom folyamán már nem vállalkozom. A magyar irodalmi fejlődés rendszerét csak addig s annyiban vázolom, ameddig a tiszta történeti érdeklődést aktuális szenvedélyek nem zavarhatják. Épp ezért a magyar klasszicizmus egyidejű ellenzékének sem fogom részletes tárgyalását adni, mert annak, munkám egész rendszere szellemében, az Adykorszak fejezetében, az új ízlés előzményei között volna helye.

Lezárom fejtegetéseimet a magyar klasszikus ízlés meghatározásával, s fő képviselőinek és történeti rendszerének megismertetésével. Ezzel ugyanis végére értünk annak a hatalmas lendületnek, mely a régi magyar irodalom hagyományait előbb megszakítva, majd saját újdonságaival összeegyeztetve létrehozta a maga végső eredményét, a fajilag és történetileg jellegzetes, klasszikus magyar irodalmi ízlést, s annak soha többé ki nem iktatható, fejlődést szabályozó és értékelő, tiszta öntudatát.[22]

[22] [1. Minthogy a *népiesség* ez egész összeegyeztető processzusnak központi problémája, s történetileg is legnevezetesebb előkészítője, előbb arról kell egy fejezet!

2. Azután pedig az új ízlés első gyakorlati megvalósulása, mely azután mintát ad, s elméletre alapot: *Petőfi*.

FÜGGELÉK

4. ROMANTIKUS ELŐZMÉNYEK (NÉPIESSÉG ÉS POLITIKAISÁG)

Az előző korszakok folyamán, melyek fejlődésvonalának nem reakciószerű megtörését vagy visszafordítását, hanem a lényeges cél felé való továbbvitelét jelenti a klasszicizmus, maga az új ízlésváltozat — mint említettük — programszerűleg nem készíttetett elő. Mindamellett, éppen mert folytatásról, kitisztulásról van szó, szükségképp vannak ez ízlésváltozat kiképződésének is történelmi készülődései, melyek valódi értelme csak e mostani korszak küszöbéhez eljutva érlelődik és világosodik meg. Ez előkészületek a népiességnek nevezett irodalmi előzményekkel, másfelől pedig a korábbi irodalomnak egyetemes politikai irányzatával függenek össze.

Nemzeti célkitűzéseknek rendeltetett alá az irodalom a XVIII. század végi nagy megújhodás gondolatában. E célkitűzést általában véve méltán minősíthettük akkor politikai természetűnek, s láttuk is: az idők folyamán mint haladt az irodalom egyre nyilvánvalóbb politikai hivatás szolgálatában egészen a pártpolitika irányzatosságáig. Mindamellett nem állíthatni, hogy ez az út egészben véve heterogén kategóriába vezette volna át az irodalmat, mert hiszen vele párhuzamosan ment végbe a szépirodalmi jellegnek megerősödése, vagyis az irodalomnak hovatovább ízlésbeli kategóriaként érvényesülése.

Politikum és esztétikum: e kettő volt itt kezdettől fogva összefonódva a „nemzeti" irodalom fejlődési ösztöneiben és korszerű célkitűzéseiben; elébb-utóbb be kellett következnie a tiszta és határozott elkülönülésnek, a politikai irodalom kiválásának s a szépirodalom (a költészet) önállósulásának, saját törvényei értelmében felszabadulásának. Ez a negyvenes évek elejére megtörténtnek mondható, s szóltunk is arról a válságról, mely akkor a politikai zsurnalisztika nagy fellendülése folytán a szépirodalmi lapok fennállását egy időre majdnem kétségessé tette. Innen kezdve politika és irodalom viszonya más, mint azelőtt volt, itt már nem összefonódásról, hanem bizonyos külön megjelölhető esetekben az önálló kategóriák egymásrahatásáról, alkalmi érintkezéséről van szó. Míg pl. Kisfaludy Károly hazafias drámáiban e viszony első, korábbi stádiumát szemlélhetjük, *A falu jegyzője*, Vajda Péter allegorikus elbeszélései meg Petőfi *Apostola* az utóbbit mutatják.

Előre kellett bocsátanunk ezeket, mert a magyar klasszikus ízlés az, mely e két elem viszonyából az irodalom számára végleg kielemzi s hasznosítja azt, ami

---

3. Azután tudatos továbbképzése: *Arany*.

4. Az elvnek más téren is gyakorlati mintája: *Kemény*.

5. Az ízlés kodifikálása: *Gyulai (Salamon Ferenc)*. Az összeegyeztetés tárgyai, szempontjai szerint (magyarság és irodalmiság; erkölcs és irodalmiság; ízlési ellentétek: romanticizmus és klasszicizmus).

6. Gyakorlati eredmények: *a)* nyelv- és műformák (vers, műfaj), stílus; *b)* tárgyak.

7. A közönség kérdése; bénító körülmények (49—67.).

8. A romantika survivance-a. Jókai. Petőfi-utánzók. Byronisták. Madách. Új-romantikusok. A dráma.

9. Ellenzék. Vajda, Reviczky, Tolnai.

10. Másodlagos (túlzó, egyoldalú) klasszicizmus. Arany hatása. Gyulai, Szász, Lévay, Vargha.

11. Új utak.

12. Új korszak irodalomtörténete (Beöthy).

8—12.: Ez *egy* fejezet keretében!]

belőle a „nemzeti irodalom" mind nemzeti, mind irodalmi követelményeinek megfelel.

A politikum ily speciális irodalmi átképzése azonban már az új irodalommal csaknem egyazon órában megindult, s ha igaz mivolta szerint fogjuk fel, a népiesség áramlata az, mely a nemzeti politikumnak ízlésbelivé csiszolását előkészítette. Ezért kell vele mostan foglalkoznunk, mint a klasszikus ízlés egyik legnevezetesebb nevelőjével.

Tekintsünk végig ezek után e nagy jelentőségű áramlatnak a mi szempontunk szerinti történetén.

„A romanticismushoz tehát megkívántatik a hazaiság, népiség, mint annak legelső alapja és anyagja, melyből ahoz képest kifejlődjék a nemzeti költészet a különböző népek jelleme és idoma szerint, s a kor lelkének ihletése után."[1] Ezért mondom „romantikus" előzménynek a címben.

A „népiesség" fogalma sokkal tágabb körű, mint képzeljük. Történelmi valósága más, mint amit e szóval a közhasználat jelöl. A tévedést az idézte elő számunkra, hogy e fogalom, minthogy irodalmunkban valóban sarkalatos fontosságú, csupán egyoldalú, irodalomtörténeti megvilágításban vált közkeletűvé (ott sem mindenkor helyesen s egész jelentősége szerint), viszont más történelmi stúdiumok elmulasztottak vele mint egységes, nagy kulturális áramlattal érdeme szerint foglalkozni.

Népiességen ennélfogva csak a népköltészet iránti irodalmi érdeklődést, s a műköltészetnek hozzá idomuló törekvéseit szoktuk érteni, s körét csaknem kimerítve látjuk a népdal, népmese és népballada irodalmi vonatkozásaiban. Holott ha történetén végignézünk, ily műfaji szempontoknál sokkal tágabb látköröket fogunk találni a népies érdeklődés indítékai között, s azt fogjuk tapasztalni, hogy tárgya nem csupán a népköltészet, hanem a magyarság történeti etnikumának mindennemű élő megnyilatkozása.

Ez ily teljes értelmű magyar népiességnek nyilvánvalóan csak egyik ága az, mely sajátlag költészeti s ezáltal irodalmi érdekű is. De a többitől, valódi értelme megrontása nélkül, az sem szigetelhető el. Másfelől pedig, bár éppen ez az az ág, mely idegen hatások nélkül talán később s másképp fejlődött volna, nyelvi érdeke által már hazai előzményekbe kapcsolódik az is, mire nézve elég Czvittinger programjára visszautalnunk. Hogy pedig a régi magyar irodalom e programhagyatéka nem puszta negatívumot, latinellenességet jelentett, hanem magában rejtette a népiesség itt kifejtett „hagyomány"-érzékét is, annak kétségtelen jelét láttuk Bod Péter annak idején ismertetett 1756-i levelében, melyben Rádaynak régi magyar históriák és versek kinyomatását ajánlja, hogy effféléknek olvasásával „egyenesednék" a magyar szólás módja. S amit a maga helyén a Pázmányféle stílhagyomány sorsáról Faludival, Dugonics Andrással és követőivel kapcsolatban mondottunk, az mind a népies értelmű nyelvhagyomány-kultusz hazai eredetére vethet — ha most visszagondolunk rá — igazoló világot.

De e nyelvi ágon kívül is jelentkezni látjuk a helyesen felfogott magyar népiesség hagyományistápoló ösztönét Herder hatása előtt már jó félszázaddal. Apor Péter sokat emlegetett *Metamorphosis*ára célzok elsősorban, melyet előbb (1736) prózában írt, majd (1739) versben is feldolgozott. Tizenkét cikkelyre szétosztva töméntelen becses anyagot őrzött meg „az régi magyarság" szokásaiból, etnográ-

[1] Erdélyi János: *Valami a romanticismusról.* Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. II. 338.

fiai specifikumából ez a „gyükeres székely". Anyaga természetéről adjanak sejtelmet a cikkelyek itt következő címei: „Az titulusokról"; „Az vendégségről és ebédről és vacsoráról" (itt egyes táncfajok is leírva); „A fejedelem ebédéről és vacsorájáról"; „A régi Erdélynek köntösiről"; „Az erdélyiek régi nyájasságáról és utazásáról"; „Micsoda szekereken jártak magok régen az erdélyiek"; „Miképen rakták meg s miképen jártanak az leírt kocsikon, hintókon az régi magyarok"; „Az régi erdélyiek lakodalmiról és házasságiról"; „Emlékezetes lakodalomról való toldalék, az mely volt Gyalu várában az 1702-dik esztendőben"; „Az régi erdélyiek temetésiről"; „Az erdélyi régi tisztességekről"; „Az erdélyi régi esküvésről és szitkozódásról, alázatosságról"; „Az catholica religióról" (ebben is sok etnográfiai érdekű, társas életi vonatkozás).

„Kérdheti valaki — így végzi művét —: Apor Péter, miért írtál itt le némely dolgokat, az kiket látunk hogy ma is ugy folynak azmint írod, s mi szükség volt aztot leírni?" S feleletéből kiviláglik, hogy híd akar lenni „eleink" és „maradványink" között, múltat s jövőt egynek óhajt tudni a másoktól megkülönböztető eredeti hagyományok hű ápolásában.[2]

Oka pedig e konzerváló ösztön felgerjedésének, a nemzeti különlegességhez való e fokozott ragaszkodásnak: az idegen hatás beszivárgásának észrevétele. „Oka penig ezen irásomnak — mondja ő maga — az, hogy mivel ab anno 1687, az mely esztendőben az német legelsőbben bejöve, azoltától fogva látom minden esztendőben új új mod . . .vagyon."[3] Az idegen „új mód" terjedése, mely különben Erdély politikai önállóságának elveszésével párhuzamos, riasztja fel e kiváló magyar ember hagyományszerelmét, s hasonló okok és veszedelmek működnek közre majd a XVIII. század végétől kezdve az anyaországban is abban, hogy hovatovább korszakos mozgalommá erősödjék a nemzeti etnikumnak az a feltárása és védelme, melynek teljességét egyedül illeti meg a „népiesség" neve.

B. Apor Péterben ősüket tisztelhetik a magyar etnográfusok, de általában népiességünk gyökeres hazai eredete mellett is az ő korai, egyelőre elszigetelt, de nagyarányú hagyománykultusza a leghitelesebb bizonyíték. Említett munkáján kívül írt ő Erdély nemes famíliáiról is verseket, a nagy családok emlékét akarván megörökíteni, írt kortársairól, kora történetéről; s írt verses „Onographiá"-t, nevek magyarázatját, mely nemcsak a keresztnevek szokásos (többnyire tréfás) értelmezésével szolgál, hanem a vezetékneveket is a névadás szempontjai szerint csoportosítva magyarázza; s hogy teljes legyen „népies"-nek minősíthető érdeklődése, gyűjtött s megőrzött levéltárában bizonyos közkézen forgó gúnyverseket is.[4]

Hogy azon hagyományoknak, melyek a népiesség érdeklődési körébe esnek, az alsóbbrendűnek minősített nép nem kizárólagos letéteményese, az a mondottak után nyilvánvaló lehet. A népiesség fentebb kifejtett tág értelme nem ezt a degradált „nép"-fogalmat öleli magába, hanem az egész nemzetet, mint népfaji, etnikai specifikumot tartja szem előtt, s az erdélyi fejedelmi udvar magyar hagyományait éppúgy számon tartja, mint a balatoni halászéit vagy a fonók dalát. Természetes azonban, hogy ily telt értelmű fogalomnak időnként az alkalmi célok és szükségletek szerint más-más eleme kerül előtérbe; s ha az erdélyi főúr, Apor Péter a nemes famíliák, sőt a fejedelmi udvar magyar hagyományaiban sejti a

[2] *Metamorphosis Transylvaniae.* In: *Altorjai B. Apor Péter munkái.* Kiad.: Kazinczy Gábor. *Monumenta Hungariae Historica.* II. osztály: írók. XI. Pest 1863. 442–3.

[3] Uo. 315.

[4] Vö.: i. m. és *Br. Apor Péter verses művei és levelei.* Kiad.: Szádeczky Lajos. *Monumenta Hungariae Historica.* II. osztály: írók. XXXVI–XXXVII. Bp. 1903.

nemzeti etnikumot, lesz idő, mely a „köznép" felé fordul nagyobb figyelemmel, de tudni való, hogy oda is igen sok esetben már a korábbi magasabb rétegek hagyományai szállottak alá megegyszerűsödve.

Mi tehát a népiesség a kifejtettek szerint? Azt mondhatnám: egy nemzeti közösségben élő népfaj naiv történettudata, vagy mikor főképp a nyelv segítségével megőrzött hagyományokra szorítkozik, naiv filológiája és irodalomtörténete. A korszakos nagy nemzeti áramlatnak egy népszerűbb, többeknek hozzáférhető változata az. Naiv, mert csak önmaga érdekli; s naiv, mert csak a (múltból) megmaradottat tartja számon, nem ismeri annak előzményeit, nem törődik azon változásokkal, melyeken koráig az átmehetett; érdeklődése tárgya nem az *egyén*, hanem a nemzeti etnikai („nép-nemzeti") *közösség*, nem az *elmúlt*, hanem a *régi*, nem a *változó*, hanem az *állandó*; tárgya tehát az élő nemzeti hagyományok összessége, tekintet nélkül arra, hogy mely társadalmi osztály a letéteményesük. Sugalmazója maga az önfenntartás, a nemzeti önérzés konzerváló ösztöne, a nemzet „őrlelke", mint Berzsenyi mondja, mely különösen veszélyeztetése idején fejti ki erejét, éspedig mindenkor a hagyományok azon részletén vetve meg lábát, amelyet a veszély legközelebbről fenyeget. Így aztán idők és korok szerint a hagyomány más-más kategóriáját részesíti kedvezésben a többiek felett s azok letéteményeseivel szemben. Legrégebben bizonyára a hit és jogszokás, máskor a társas élet és öltözködés, majd meg a nemzeti nyelv hagyományait; a XIX. század első felében, az irodalom bizonyos elidegenedése korában, s főképp azt követőleg a költészet hagyományait: az ún. népköltészetet. Vannak tehát a népiességnek korszerű változásai; de azok között egy sem nevezetesebb, egy sem teljesebb annál, mely a múlt század első felének a sajátja, de már a megelőzőnek közepe tájától eredőleg. Igen, mert sugalmazója, létoka, a nemzeti érzés, egész történelmileg ismert múltjában itt éri el leghatározottabb érvényesülése korát. Itt is várt reá a legnagyobb feladat: menteni, biztosítani az eredendő magyart, a régit, a hagyományost, az állandót, menteni pedig a nagy újítások, a műveltségváltás, a politikai rohamos átalakulások, az újabb európai alkalmazkodás, a végleges nyugathoz fordulás e nagy félszázadában. Minthogy e nevezetes változások legfőbb előkészítője és szerve az irodalom volt, a népiesség e korbeli jelentősége főképp irodalmi vonatkozásaiban vált nyilvánvalóvá a köztudat számára.

A XVIII. század vége a megújhodás jegyében áll. A korszak fő törekvésével, az idegen minták szerint való újítással szemben a hagyományhűség egyelőre csak mint tagadás, mint nehezék érvényesült. Ennek ellenére már ott elég jelentékenyen feltűnik, inkább gyakorlati tényezőként még, mintsem elmélet- vagy éppen programként. A hagyománytisztelet marad — míg az irodalom újítva igyekszik előre — a rendi politika sarokköve. Nem független tőle maga az újítás sem, mely végelemzésben maga is a nyelvhagyomány megtisztításából indult volt ki; s egészen tőle függ a nyelvrégiségnek ekkor feltámadt tisztelete, minek egyik legfontosabb következménye a rég elfelejtett nyelvemlékek feltárása, s a magyar nyelvtörténet tudományának megalapítása. De tekintet nélkül az irodalmi csoportok megoszlására, e korszak hazafias lírája egészben véve a hagyományszemléletből meríti ihletét. E hazafias líra alapja semmi egyéb, mint a múlt nemzeti nagyság és eredeti jellem, s a jelenben arra emlékeztető ritka kivételek dicsőítése, másfelől pedig az elfajulás siratása. Csaknem azt mondhatni, e korszak egész költői történetszemlélete a fentebb kifejtett értelemben népies: a régit becsüli, s ahhoz hasonlítva siratja a jelent; s naiv is annyiban, mert a régit mintegy összesítve látja, s csak azt látja belőle, ami máig fenntartó, állandó erő, önérzet-

emelő dicsőség volt benne; Attila, Árpád, Nagy Lajos és Hunyadi a nagy névhagyományok, melyek „nyolc századoknak vérzivatarja"-i közül e költői szemlélet számára csaknem a néptudat szelekciója módjára a magyar erő emlékeként megmaradtak, s „rongált Budának tornyai" szemmel látható tanúk e nagy időkből. „Romlásnak indult hajdan erős magyar": e sor tömör egyszerűséggel jelzi a kor magyarságának történeti önszemléletét. E felfogás valósággal a köztudat tulajdona, s a nagy hagyományok sommás szembeállítása az elfajult jelennel. Hiányzik még belőle az aktív hagyománypropagálás, mely az igazi népiességet jellemzi, s mely nemcsak önérzettel szemléli a nagy hagyományt s fájdalommal a jelent, hanem igyekszik is ezt amannak a mintájára átalakítani, mintegy regenerálni. E felfogás (a Berzsenyi-féle) épp azért nem részletezi még a hagyományt, azért oly sommás, mert csak szemlélet; szemlélete, s nem működtetése azon erőknek is, melyek — mint a nemzeti karakter sajátjai — e szemlélet tárgyaiban szemben állanak egymással: egyik ezek közül a pozitív, az alkotó, a hagyományt létesítő, harcolva fenntartó ösztön, maga az „erő", a „férfikar", a régi erkölcs, a nemzeti erények; másik a negatívum, a romlásnak, Árpád vére elfajulásának a tényezője, a gyöngeség, az elpuhulás, a „veszni tért erkölcsök", a „szent rokonvérbe fürösztő visszavonás tüze", mellyel a nemzet „őrlelkét tapodja" — egyszóval a nemzeti hibák.[5]

E hazafias líra forrása tehát (így mondhatom mostani gondolatmenetünkhöz alkalmazkodva) egy még csak lírailag szemlélődő, még passzív hagyománytisztelet; de mert már *az*, fölöttébb alkalmas talaj — ha bizonyos feltételek közrejátszanak — az igazi népiesség kisarjasztására. E feltételek Széchenyi felléptével érlelődnek meg, az önismeret, sőt ostorozó önbírálat által meghozzák a hazafias költészet hagyománykultusza számára is a belőle addig hiányzó cselekvő, mentő, propagáló ösztönt. S akkor érkezik majd el a népiesség igazi kora, s akkor választja ki a múlt nagy névhagyományaiból az idegen ellen fellázadó, a nemzeti szabad érvényesülésért harcba szálló Rákóczi nevet, s vele maga is beleszáguld egy szabadságharc lelkes aktivitásába.

[5] Széchenyi felfogása az ódáról: l. Gálos Rezső: *Berzsenyi „A magyarokhoz" című ódájának kialakulása.* Irodalomtörténeti Közlemények 1926. 75.

ADATOK A KÖNYV TÖRTÉNETÉHEZ

A magyar irodalom fejlődéstörténetének mindeddig csak részletei jelentek meg nyomtatásban. 1908-ban látott napvilágot az a korai tanulmány *(Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai)*, mely az egész mű első, vázlatszerű kidolgozásának, szerves előzményének tekintendő. Mai hozzáférhetetlensége mellett (a II. ker. állami főreáliskola évkönyvében jelent meg) ez indokolja újbóli közzétételét, egy kötetben a belőle kinőtt, megvalósult szintézissel. Új kiadása egyúttal tartalmazza azokat a változtatásokat, bővítéseket is, amelyekkel a szerző a tízes években egészítette ki a nyomtatásban megjelent első szövegváltozatot, s amelyek végeredményben a *Fejlődéstörténet* teljes kidolgozásának egyik állomását jelentik. Így az egymást követő szövegvariánsokból s a kéziratos anyag jegyzeteiből és vázlataiból a mű genezise is jórészt rekonstruálható.

Erre nézve maga Horváth János is ad felvilágosítást, többek között abban az elsővázlatvázlatban, amelyet a *Fejlődéstörténet* bevezetésének első lábjegyzete tartalmaz. Ezt írja: „... már 1908-ban vázlatosan megjelent. Azóta fejlődött, de lényegben azonos. Akkor nem vették észre, hogy szintézis." — Az olvasó könnyen meggyőződhet arról, hogy nemcsak az eredeti koncepció maradt a részletekben elmélyedve is változatlan, hanem olykor az első szövegváltozat egyes mondatai és teljes bekezdései is szó szerint visszatérnek a *Fejlődéstörténet* lapjain.

Horváth János életében az egész mű két részlete jelent meg: az egyik *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei,*[1] a másik *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Berzsenyi Dániel*[2] címmel. Az első a bevezetés csaknem teljes szövege; a második *A magyar nyelvűség programja* c. rész 6. fejezetéből való, s egyben Horváth János székfoglaló előadása a Kisfaludy Társaságban (1924). Mindkettőt tartalmazza a *Tanulmányok* c. kötet is.[3]

Három évvel Horváth János halála után, 1964-ben Bán Imre közzétette a *Fejlődéstörténet* első könyvének előadása alapján az 1923—24. egyetemi tanévben készült vázlatos jegyzetet.[4] 1969-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben jelentek meg a mű egyes részletei: a régi magyar irodalom anyagából *A kor irodalmi tudata,* valamint a II. könyv *Bevezetése* és *A magyar nyelvűség mozzanatának irodalmi tudata.*[5]

Horváth János kezdetben csak az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* kibővítésére gondolhatott: ezt tanúsítják a saját példányában tett kéziratos kiegészítések, melyek feltehetőleg még a világháború előtti évekből származnak. Mikor

[1] Minerva 1922. 187—207.
[2] A Kisfaludy Társaság Évlapjai LVI. 1924. 133—143.
[3] Bp. 1956. 7—26; ill. 143—153.
[4] *Horváth János előadásai a régi magyar irodalomról.* Studia Litteraria 1964. 15—28.
[5] Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete (Részletek).* Irodalomtörténeti Közlemények 1969. 349—367.

1917-ben — a fronton töltött három év után — hazatért, már Petőfi-könyvén dolgozott: e mű 1921 decemberében jelent meg.

A *Fejlődéstörténet* megírásának idejét a következő adatok alapján kísérelhetjük meg körülhatárolni.

Horváth János már munkája legelején 1921-ben megjelent könyvre is hivatkozik: ez tehát a megírás kezdetének legkorábbi időpontja. Másrészt, a kéziratban található két bejegyzés arról tanúskodik, hogy a Gyöngyösiről szóló fejezetig 1922. febr. 22-én, *A művészieség követelménye* c. részig pedig 1922. jún. 24-én jutott el: eszerint a *Fejlődéstörténet* legnagyobb részével már egy évvel egyetemi tanári kinevezése előtt elkészült. — A fenti időpontnál későbbi keletű — a könyv utolsó részén kívül — az a két fejezet, amely a „magyar nyelvűség" és az „eredetiség" korszakának irodalmi ízlésével foglalkozik (erre a kézirat lapjainak átszámozásából következtethetünk).

Abban a fennmaradt tartalomjegyzékben, amely már az egész mű végleges tagolását tükrözi, a *Gyöngyösi s a barokk ízlés* c. fejezet még mint „betoldandó" szerepel: tehát ezt, s a vele azonos módon és időben beillesztett, Tinódiról és Zrínyiről szóló szakaszt tekinthetjük a *Fejlődéstörténet* legkésőbbi részleteinek.

1923 őszétől kezdve három éven át Horváth János e kötet anyagát adta elő az egyetemen, heti háromórás főkollégiumában. Az 1923—24. tanév II. félévét Gyöngyösivel kezdte meg (l. az előadásairól készített jegyzetet, Bán Imre kiadásában); Tinódi és Zrínyi pedig még az első félévben került sorra.

Ezek szerint tehát a most közreadott kötet legkésőbbi fejezetei is elkészültek 1923 folyamán, s így a *Fejlődéstörténet* megírásának ideje megközelítőleg két évre (1922—1923) tehető. Megerősíteni látszik ezt az a tény is, hogy a kéziratban található valamennyi 1922 utáni bibliográfiai hivatkozás utólagos betoldás.

Mindez azt is jelenti, hogy a *Fejlődéstörténet* eredetileg könyvalakban jelent volna meg, s nem — mint a későbbiekben rendszerint — egyetemi előadásból született a könyv. Az előadás műfajához főként a legkésőbbi fejezetek mutatnak közeledést.

Horváth János már 1922-ben említést tesz készülő szintéziséről a nyilvánosság előtt. A *Magyar irodalomismeretet* az alábbi lábjegyzet kíséretében bocsátja közre: „Egy tanulmány bevezetéséből, mely a magyar irodalomtörténet önelvű rendszerezésére tesz kísérletet."[6] 1924-ben pedig a Berzsenyi-fejezet felolvasását e szavakkal vezeti be: „Székfoglalóul bátor leszek bemutatni készülő munkámnak, a magyar irodalom fejlődéstörténetének egy kisebb részletét, abból a fejezetből, mely a Bessenyei—Kazinczy korszak irodalmi ízlésével foglalkozik."[7]

A könyv további sorsára nézve Horváth János levelezése szolgál újabb adalékokkal. 1926. aug. 5-én ezt írja Pais Dezsőnek: „Azt hittem, a fejlődéstörténetet adhatom ki karácsonyra, de abból most már semmi sem lesz. Őrülök, ha a kézirattal rendbe jövök akkorára. A népiesség fejezete ... nagyon elnyúlt (kéziratban valami 150 lap !): külön munka lesz a megrövidítése. Előadásával pedig eltelik a következő félév. Annyi a hasznom belőle, hogy a főcollegiumomból (bizonyos házagokat letudva) készen vagyok karácsonyig. Akkorára megírom a többit, előadom a II. félévben, s a félév folyamán talán könyvben is kiadhatom már."

De mégsem ez történt: a *Fejlődéstörténet* utolsó fejezete a népiességről szóló maradt, s 1927-ben önálló kötetben jelent meg *A magyar irodalmi népiesség Falu-*

[6] Minerva 1922. 187.
[7] *Tanulmányok*. Bp. 1956. 143.

ditól Petőfiig. A függelékben közölt szöveg, mellyel a *Fejlődéstörténet* kézirata véget ér, kibővítve annak bevezetése lett; s az a bizonyos 150 lap, melyről a fenti levélben szó csik, mintegy beleoldódott a monográfiába.

Erre nézve hadd idézzük a könyv bevezetését. „Nincs megírva a magyar irodalmi népiességnek, mint egységes nagy mozgalomnak a története. Az egyetemen irodalmunk fejlődéstörténetét adván elő, lehetetlen volt hosszasabban meg nem állapodnom e fejezetnél s nem igyekeznem, legalább hallgatóim számára, tőlem kitelhetőleg pótolni az említett hiányt. Így nőtt könyvvé ez az egy fejezet".[8]

A szintézis tehát itt forráskutatásba ment át, s a kötet megjelenése elhalasztotta a folytatást. Ehhez adalék az a hagyatékban fennmaradt levél, amelyet Thienemann Tivadar írt 1927. nov. 9-én: „Grácban (eszerint az év nyarán — K. H. J.) azt mondtad, remélem nem komolyan, hogy mozzanataid új kiadását elhalasztod: ha az új mozzanatoknak ilyen fejezetei vannak és ilyenek nőnek ki belőle, vétek volna önmagad és az amúgy is nagybeteg magyar irodalomtörténet ellen, ki nem adnod őket — mielőbb!"

A *Fejlődéstörténet* befejezésére és kiadására azonban már nem került sor, s a tervezett folytatásról csak az a vázlat ad felvilágosítást, amelyet a főszöveg utolsó lábjegyzetében közöltünk.

De ha e tervezet pontjait a megvalósult életmű tükrében szemléljük, látjuk, hogy a későbbiek során ezekből is további fejezetek nőttek ki — önálló tanulmányok formájában. Eredetileg egyetemi előadásokként hangzottak el, s legnagyobb részük nyomtatásban meg is jelent.

Lássuk tehát a vázlat 12 pontját, s ennek alapján a *Fejlődéstörténet* „folytatását".

A népiességről (1.) már szóltunk: ez az 1926—27. tanévben került előadásra, de még *A magyar irodalom fejlődéstörténete* címmel. Petőfi (2.) és Arany (3.) — Tompával együtt — az 1928-tól 30-ig terjedő időszakban kerül sorra *A nemzeti klaszszicizmus irodalmi ízlésének*[9] jellemzésével. 1930—31-ben következik kiadatlanul maradt egyetemi előadása, *A nemzeti klasszicizmus irodalomszemlélete* (az egyik félévben *Klasszikusaink irodalmi eszméi* címmel): ebben szintén a vázlat pontjai folytatódnak, Arany (3.), Kemény (4.), Gyulai és Salamon Ferenc (5.) tárgyalásával. — Eszerint az irodalmi ízlés és az irodalmi tudat két fejezete, mely a koncepció és a szintézis alapelvei szerint zárja le korszakonként a mű fő részeit, az előadás műfajában folytatja és egészíti ki a *Fejlődéstörténet* kéziratát.

A következő pontot (nyelv- és műformák, stílus; tárgyak) az említetteken kívül Horváth János verstani, verstörténeti tanulmányai[10] fejtik majd ki részletesebben. *1848—49 irodalmi következményeiről* (7.) pedig az 1929—30. tanév II. félévében ad elő (ezt *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* is tartalmazza).

Ami ezután, a vázlat szerint a *Fejlődéstörténet* utolsó fejezeteként következett volna, Arany kortársairól, követőiről és a Nyugat előzményeiről, végeredményben egy két féléven át (1931—32/II. és 1932—33/I.) tartó egyetemi előadásban valósult meg, *Újabb magyar lírikusok* címmel. Vargha Gyuláról, Reviczkyről, Komjáthyról és Adyról esett itt szó; nyomtatásban pedig a *Vargha Gyula,*[11] *Újabb költészetünk világnézeti válsága. 1. Reviczky Gyula*[12] — és *2. Komjáthy Jenő*[13] c. tanulmányok zárják a sort.

[8] *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig.* Bp. 1927. 5.
[9] *Tanulmányok.* Bp. 1956. 272—458.
[10] *A magyar vers.* Bp. 1948; *Rendszeres magyar verstan.* Bp. 1951.
[11] Budapesti Szemle 1932. 225. köt. 365—402.
[12] *Károlyi Árpád-Emlékkönyv.* Bp. 1933. 266—273; *Tanulmányok.* 466—473.
[13] Irodalomtörténet 1934. 1—9; *Tanulmányok.* 474—481.

Azt mondhatni tehát, hogy *A magyar irodalom fejlődéstörténete* csak e kötet lapjain ér véget a népiesség fejezetével. Az egyetemi katedráról még hat éven át folytatódott az említett előadások sora, a vázlatterv pontjainak időrendjében és szellemében. S bár külön-külön és szétszórtan, de ezek nagy része is megjelent, legtöbbjük pedig a *Fejlődéstörténet* koncepciója szerint rendeződött el a *Tanulmányok* között.

Hangsúlyozni kell az 1908-ban megjelent *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*, az 1923-tól 26-ig előadott *Fejlődéstörténet* és az öt évvel halála előtt kiadott *Tanulmányok* szerkezete és egész felfogása közötti azonosságot. Nemcsak azért szükséges ez, mert e három szintézis-pillér a 30 éves, a 45 éves és a 78 éves Horváth János életművének folytonosságát jelzi: azt is jelenti ez, hogy fiatalságától szinte haláláig dolgozott a nagy összefoglaláson.

Annak okait kutatva, hogy végül is *miért maradt mindvégig kiadatlan* a most megjelenő kötet, néhány — részben feltevésszerű — megjegyzést kockáztatnánk meg.

Az egyik ok a korábbi forráskutatások hézagaival függhet össze: ezt leginkább a népiesség-fejezet sorsa szemlélteti. Neki magának kellett azokat pótolnia, s a feltárt anyag bősége aránytalanná tette volna a szintézist.

A másik a könyv műfajával kapcsolatos. A *fejlődéstörténetet* az *irodalomtörténettől* már a fentebb említett előszóvázlatban is nyomatékosan megkülönböztette, s — mint másutt mondja — „a fejlődés vizsgálatában mindenkor nehezebb az átmenetek kielemzése, mint a kész típusok felismerése". Ebből is következik, hogy oly sokszor nevezi vázlatosnak, amit előad, a fejlődés szálainak nyomon követését és a szemlélet azonosságát hangsúlyozva a puszta „időrend és múlt idő" ellenében. Azok a fejezetek viszont, amelyeket az eredeti kézirat már nem tartalmaz, de abból mégis szervesen következnek, már olyan terjedelemben s olyan elemző részletezéssel készültek, hogy utólagos egyszerű hozzáillesztésük az előzményekhez már nem oldotta volna meg a szerkezeti egység, a műegész problémáját.

Végül pedig: Horváth János 1927 őszétől, közvetlenül a népiesség után, heti háromórás főkollégiumában már a *Magyar irodalom a középkorban* címmel adott elő, melyet az 1929—30. tanévben a *XVI. század* követett, s mellettük a *Fejlődéstörténet* folytatása ezentúl kisebb kollégiumában kapott helyet. „Minden szintézis célkitűzés is egyben" — írta a bevezetésben: íme, a kiadatlanul maradt szintézis szempontjai szerint kezdte előadni és megírni *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, *A magyar irodalmi műveltség megoszlása* és *A reformáció jegyében* c. korszakmonográfiáit, a „fejlődéstörténet" után az „irodalomtörténet" műfajában.

E kötet teljes rekonstruálása egyetlen kiadványban ma már csak önkényes beavatkozások révén lenne lehetséges. De a fennmaradt anyagban folytatódik, ami itt befejezetlen. Ez a könyv és az életmű, a koncepció és annak egyre részletesebb megvalósulása a magyar irodalomtörténet anyagában: kölcsönösen feltételezik, magyarázzák és kiegészítik egymást.

A kötet sajtó alá rendezése némely változtatásokat és kiegészítéseket tett szükségessé.

A II. könyv *(Új magyar vagy nemzeti irodalom)* alcíme a kéziratban: „A XVIII. század közepe tájától máig." 1922-ben, ha az Ady-korszak előzményeiről szóló fejezet is elkészült volna, jogosult lett volna ez az időmegjelölés — ma már megtévesztően hatna. Helyette ezért a „Bessenyeitől Arany haláláig"

alcímet választottuk, amely a könyv 293. lapjának egyik mondatából („ami itt Bessenyeitől Arany haláláig történt, az egy hármas lendületű nagy belső egység") van kiemelve.

A népiesség-fejezet töredéke — a fentebb részletezett okokból — függelékbe került.

A lábjegyzeteket jelentős mértékben kiegészítettük. Ide kerültek azok a vázlatok és lapszéli jegyzetek, amelyek a főszövegbe szervesen nem illeszkednek bele; ide iktattuk be — a Pázmányról, Tinódiról, Zrínyiről és Gyöngyösiről szóló fejezetben — a kéziratban az előadás számára csak egy-egy lapszámmal jelzett, de a szöveg jobb megértéséhez szükséges idézeteket is. A könyv egész idézetanyagát betűhíven, a pontos lelőhely megjelölésével s — ahol csak lehetett — a legújabb kritikai kiadások alapján adjuk közre. A bibliográfiai hivatkozásokat szintén lábjegyzetben közöljük. Nem tettünk viszont említést az azóta megjelent szakirodalom eredményeiről: e tekintetben az újabban kiadott kézikönyvek és bibliográfiák megadják a szükséges tájékoztatást.

A kéziratot a mai helyesírás szerint közöljük; a névmutató anyagát is az újabb gyakorlathoz igazodva állítottuk össze.

A sajtó alá rendezés munkáját Horváth János családja végezte el.

Korompay H. János

NÉVMUTATÓ

Abafi Lajos 146, 198, 205, 206, 217
Ady Endre 226, 355
Acsády Ignác 144
Aeneas Sylvius 100
Aesopus 147
Alegambius 156
Alszeghy Zsolt 100, 109
Amade László 102, 104, 105, 106, 110, 121, 127, 172, 193, 211, 277
Anakreon 200
Angyal Dávid 294, 295, 297
Anjouk 76, 155
Anonymus 36, 37, 46, 172, 176, 270
Ányos Pál 25, 33, 42, 181, 189, 208, 235, 237, 251, 254, 268, 295
Apáczai Csere János 28, 33, 98, 161, 162, 165, 251
Apafi I. Mihály 144
Apafi II. Mihály 157
Apáti Ferenc 33, 251
Apor Péter 29, 166, 173, 357—358
Aranka György 183, 208
Arany János 23, 25, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 70, 104, 105, 106, 110, 123, 124, 125, 126, 128, 183, 189, 190, 191, 193, 203, 213, 214, 215, 218, 220, 226, 242, 265, 271, 272, 273, 276, 293, 305, 307, 308, 318, 322, 323, 324, 328, 334, 336, 340, 341, 342, 343, 345, 347, 348, 350, 351, 352, 354, 355, 356
Arany László 354
Aranyosrákosi Székely Sándor 37, 271
Ariosto, Lodovico 144, 152
Armbruster János Mihály 264, 282
Árvai Mihály 158
Augustus, római császár 201, 255

B. K. P. l. Boldizsár Kata Piroska
Baco (Bacon, Francis) 152, 154, 197
Badics Ferenc 126, 277
Baier, Joh. Jakob 156
Bajza József 39, 45, 226, 263, 277, 278, 280, 283, 285, 300, 301, 302, 305, 219, 324, 325, 326, 327, 336, 340, 342, 343, 344
Balásfi Tamás 155
Balassi Bálint 21, 22, 23, 24, 25, 34, 41, 42, 43, 49, 86, 89, 98, 100—110, 123, 124, 125, 127, 128, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 157, 171, 185, 188, 211, 220, 239, 241, 251, 268, 274, 277
Balassi János 102
Balduinus, Fridericus 97
Bálint, bibliafordító 91, 154
Bálint Aranka 292
Ballagi Géza 32
Bán Imre 251
Bánóczi József 301, 302, 303, 304
Bárány Boldizsár 323
Barczafalvi (Bartzafalvi) Szabó Dávid 187, 204, 205, 206
Barcsay (Bartsay) Ábrahám 31, 33, 189, 251, 268
Báróczi (Báróczy, Bárótzi) Sándor 26, 32, 33, 40, 149, 182, 183, 204, 205, 206, 207, 250, 251, 285, 338
Baróti Szabó Dávid 26, 38, 40, 48, 182, 188, 189, 213—215, 230, 237, 249, 262, 268, 309
Báthori András 143
Báthori István 143
Báthori László 154
Batizi András 21, 151
Batsányi (Bacsányi) János 26, 31, 33, 39, 189, 194, 214, 219, 221, 223, 235, 237, 251, 262, 337
Bayer József 180
Bayle, Pierre 153
Bechstein, Ludwig 353
Behamb János Ferdinánd 164
Békefi Remig 76, 78, 79
Békesi Emil 155
Bél Mátyás 164, 172
III. Béla 78
Beleznay Miklósné 31, 180
Bellaagh Aladár 91, 92
Beniczky (Beniczki) Péter 22, 105, 145
Benkő József 172
Beöthy Zsolt 16, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 100, 119, 121, 342, 356
Bercsényi Miklós 145, 146
Berde Mária 283, 286
Berialdo, Fülöp 100
Bernáth Lajos 127, 190, 201
Bertalanfi Pál 166
Berzsenyi Dániel 37, 38, 41, 42, 45, 128, 183, 214, 215, 218, 219, 221, 223, 227—234, 235, 242, 250, 259, 262, 271, 272, 277, 281, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 309, 314, 320, 323, 339, 340, 348, 359, 360
Bessenyei György 23, 29, 30, 31, 32, 33, 34,

39, 46, 48, 127, 128, 166, 176, 177, 178—183, 185, 189, 194—203, 204, 205, 207, 208, 210, 214, 216, 220, 222, 223, 226, 238, 242, 250, 253, 254, 259, 263, 264, 268, 269, 275, 276, 277, 284, 285, 287, 289, 290, 291, 305, 314, 326, 327, 344, 345
Bethlen Kata 146
Bethlen Miklós 162
Bethlenfalvi Thurzó (II.) Szaniszló 144
Beythe (Beithe) István 156
Boccaccio, Giovanni 100, 152
Bod Péter 19, 20, 21, 23, 24, 29, 57, 86, 89, 127, 146, 148, 155, 157, 164, 165—167, 172, 173, 176, 357
Bodnár Zsigmond 59
Bogner Mihály 81
Boileau—Despréaux, Nicolas 39, 288, 289, 338
Boldizsár Kata Piroska, Benczur Gyuláné 146
Bolyai Farkas 304
Bonfini, Antonio 22, 28, 144
Bornemisza Péter 21, 100, 150, 151
Bossuet, Jacques-Bénigne 197
Brassai Sámuel 324
Brunetière, Ferdinand 242, 289
Buczy Emil 39, 338
Budai Ézsaiás 43, 224, 225, 245
Byron, George 354

Calepinus, Ambrosius 143
Calprenède, Gauthier de Costes 26
Carafa (Caraffa) 144
Castellio, Sebastianus 197
Chateaubriand, François-René de 313, 314
Cicero, Marcus Tullius 143, 151, 197
Colbert, Jean-Baptiste 197
Concha Győző 173, 174, 175
Condé, Louis II. 197
Corneille, Pierre 199, 204
Cornelius, Nepos 197
Crinitus, Petrus 152
Czakó Zsigmond 319
Cziráky Antal 173
Czuczor Gergely 37, 43, 271, 287, 305, 310
Czvittinger Dávid 22, 24, 46, 56, 57, 58, 127, 151, 153, 154, 155—157, 159, 160, 164, 165, 166, 172, 176, 333, 357

Csánki Dezső 79
Császár Elemér 180, 339
Csató Pál 326
Csengery Antal 350, 351
Cserei József (Nagyajtai) 33, 251
Cserei Mihály (Nagyajtai) 29, 154, 162
Cserey Farkas 198
Csokonai Vitéz Mihály 24, 31, 33, 37, 38, 39, 42, 43, 122, 181, 183, 191, 192, 208, 212, 216, 217, 219, 223—227, 235, 241, 249, 259, 270, 272, 277, 287, 338, 339, 340
Csoma Kálmán 128
Csúzy Zsigmond 23

Dante, Alighieri 100, 152
Dayka Gábor 33, 41, 206, 219, 221, 223, 235, 249, 251, 254, 295
Deák Ferenc 347, 348, 349, 350, 351, 355
Decsy (Detsy) Sámuel 21, 32, 40, 182, 183, 325
Dékány István 244
Demétei András 143
Denis, Michael 122, 213
Derhám Viliám 128
Dessewffy (Desöffy) József 243, 249
Dévai Bíró Mátyás 19, 21, 86, 89, 151
Dézsi Lajos 24, 27, 100, 102, 149
Dickens, Charles 317
Diószegi Sámuel 324
Divinyi Mehmet 106
Dobai János 81
Dobó Jakab 102
Dombrói Márk 154
Döbrentei Gábor 31, 36, 39, 219, 260, 275, 294, 296, 299, 305, 338
Döme Károly 283, 284
Dugonics András 23, 26, 33, 36, 37, 38, 47, 128, 149, 184, 186, 187, 188, 189, 193, 194, 195, 200, 203, 208, 213, 214, 223, 235, 246, 251, 258, 262, 270, 271, 275, 313. 314, 357

Eckhardt Sándor 86, 100, 101, 102, 103, 108, 124, 143, 147, 199
Éder Zoltán 249
Edvi Illés Pál 261
Ember Pál 154
Enyedi György 21, 100, 145, 151
Eötvös József 37, 123, 264, 271, 272, 277, 290, 300, 301, 310, 313—318, 320, 322, 340, 341, 354
Erdélyi János 38, 53, 229, 231, 237, 271, 273, 274, 287, 294, 301, 308, 309, 310, 314, 318, 340, 343, 350, 357
Erdélyi Pál 125
Eszterházy Miklós 199
Etédi Márton 37, 270
Etre-Karchai Georch Illés 187
Euripidész 147, 199

Faludi Ferenc 23, 29, 33, 38, 39, 40, 42, 48, 95, 96, 122, 171, 172, 176, 184, 185—188, 189, 193, 194, 203, 204, 208, 211, 212, 213, 237, 242, 250, 251, 268, 338, 357
Farkas András 21, 151
Fáy András 37, 272, 277, 315
Fazekas Mihály 37, 42, 216, 219, 272, 315, 324
Fejér Antal 181
Fejérpataky László 79
I. Ferdinánd 114
Ferenczi Zoltán 100, 264
Ferenczy József 181
Fest Sándor 292
Fináczy Ernő 99
Forgách Ferenc 21, 151

Földi János 213, 216, 217, 219, 223, 224, 225

Gaal György 38, 304, 305
Gábor Ignác 119
Gallén János 147
Gálos Rezső 154, 360
Garay János 271, 278, 280, 310
Gárdonyi Géza 354
Gáspár János 283, 286
Gáti István 32, 183, 325
Geleji Katona István 27, 28, 96, 143, 160, 161
Gelenus (Gelenius) Jónás 156, 157
Gellert, Christian Fürchtegott 186, 200, 204
Gervinus, Georg Gottfried 336
Gesner, Conrad 152, 155
Gessner, Salomon 205
Gévay Antal 324
Glossius Sámuel 181
Goethe, Johann Wolfgang 204, 205, 294, 321
Gombos Antal 144, 304
Gorzó Gellért 102, 150
Gottfried von Strassburg 151
Görög Demeter 31, 180
Greguss Ágost 342
Grimm, Jacob 87
Gulyás Pál 84
Gvadányi József 23, 37, 128, 189, 190, 223, 272

Gyergyai Albert 42
Gyöngyösi (Gyengyesi) Gergely 154
Gyöngyösi István 22, 23, 24, 25, 33, 36, 41, 42, 110, 121, 122, 123—141, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 157, 171, 184, 185, 188—194, 198, 200, 201, 202, 203, 212, 215, 223, 224, 237, 245, 251, 268, 270, 277, 345
Győry Sándor 324
Gyulai Pál 31, 38, 45, 49, 70, 226, 230, 242, 261, 265, 285, 296, 309, 311, 312, 315, 323, 328, 336, 340, 342, 341, 345, 347, 348, 350, 352

Habsburg-ház 174
Hajnal István 76
Haller Gábor 162, 163
Haller János 24, 25, 98, 163, 198, 201
Háló Kovács József 225
Harsányi István 145
Haydn, Joseph 199
Hazucha Ferenc 261
Hegedüs István 100
Heinrich Gusztáv 249, 264
Helmeczy Mihály 283
Heltai Gáspár 21, 22, 28, 33, 90, 91, 98, 144, 145, 151, 166, 251
Henselius János 143
Henszlmann Imre 319
Herczeg Ferenc 354
Herder, Johann Gottfried 204, 205, 235, 254, 259, 260, 266, 273, 325, 357
Heumann, Christoph August 159
Hevenesi Gábor 172
Hirschau, Konrad von 151
Hohenstaufok 197
Holik Flóris 155
Homérosz 155, 189, 294, 354
Horányi Elek 24, 57, 123, 154, 156, 157, 159, 181, 183
Horatius, Flaccus Quintus 39, 122, 143, 227, 228, 230, 288, 294, 295, 338
Horvát Endre l. Pázmándi Horvát Endre
Horvát István 26, 37, 251, 261, 262, 271, 324, 325, 326
Horváth Ignác 144
Horváth János 100, 300
Hugó Károly 319
Hugo, Victor 264, 292, 306, 313, 316
Hunyadi János 155, 197, 275
Hunyadiak 267, 360
Husz János 80

I. B. l. Iványi Béla
Illei János 186
Illéssy János 143
Ilosvai Selymes Péter 157, 200
Imre Lajos 91
I. István (Szent) 74, 75, 157, 163, 182, 244
Istvánffy (Istvánfi) Miklós 21, 151, 155
Istvánfi Pál 100
Ivanich Pál 155
Iványi Béla 77, 143, 144

* J jegyű szerző 163
Jagellók 99, 197
János király l. Szapolyai János
Jánosi Béla 337
Janus Pannonius 99, 157, 267
Jeromos, Szent 151, 157, 158
Jókai Mór 38, 264, 271, 272, 340, 346, 347, 352—353, 354, 355, 356
Jósika Miklós 37, 271, 277, 301, 310—313, 317, 322, 352
II. József 248, 254
Justinianus 77

Kájoni Gábor 122
Káldi György 23, 86, 98, 161, 208
Kállay Ferenc 326
Kálmán király 197
Kálvin János 80
Kaposi Sámuel 28, 161
Karácsonyi János 81
Kármán József 26, 29, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 46, 149, 181, 204, 205, 235, 236, 237, 241, 254—259, 260, 264, 265, 266, 267, 269, 273, 274, 275, 276, 280, 282, 284, 287, 288, 290, 302, 314, 325, 333, 336, 338, 344
Karnarutic Bernát 25
Károli Gáspár 21, 27, 91, 98, 150, 151
Kastner (Koltay-Kastner) Jenő 211, 225
Katona István 154, 172

Katona József 242, 260, 271, 276, 320—323, 334, 340, 342
Katona Lajos 81, 82
Kazinczy Ferenc 15, 16, 21, 30, 31, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 96, 146, 166, 172, 181, 183, 187, 189, 192, 194, 198, 202, 203—211, 213, 214, 215, 216, 217—219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 235, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 249—250, 251, 253, 258, 262, 263, 264, 268, 269, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 282, 285, 287, 294, 299, 301, 302, 308, 314, 319, 321, 324, 332, 334, 336, 337, 338, 340, 342, 343, 345
Kazinczy Gábor 162, 349, 358
Keiffel János 144
Kemény Lajos 144, 147
Kemény Zsigmond 28, 37, 162, 271, 285, 296, 309, 310, 318, 322, 323, 340, 346, 347, 348, 350, 354, 355, 356
Kénosi Tőzsér János 154
Kerecsényi Dezső 162
Kereszty István 181
Kinizsiné Magyar Benigna 84
Királyi Pál 350
Kis János 39, 164, 181, 183, 208, 219, 249, 250, 338
Kisfaludy Károly 37, 42, 43, 47, 183, 262, 271, 272, 277, 278, 280, 300, 301—306, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 319, 323, 325, 327, 337, 340, 353, 356
Kisfaludy Sándor (Himfy) 37, 41, 102, 181, 183, 204, 208, 212, 219, 223, 226, 227, 234—241, 242, 249, 259, 261, 262, 271, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 301, 302, 305, 317, 321, 326, 338
Kiss Áron 166
Kiss Károly 305
Kleschius Dániel 157
Klopstock, Friedrich Gottlieb 205, 213
Kluge, Friedrich 87
Kly Nelli 285
Kodály Zoltán 103, 105
Koháry István 22, 200
Kollányi Ferenc 88
Komáromi Csipkés György 27, 160, 161
Komjáti Benedek 86
Koncz József 143
Kónyi János 121
Kossuth Lajos 277, 284, 285, 315, 349
Kotzebue, August Friedrich 319
Kovács József l. Háló Kovács József
Kovács Pál 38, 305, 326
Kovács Sámuel 261
Kozáky István 353
Kozma Andor 354
Kozma Ferenc Xavér 186
Kölcsey Ferenc 20, 21, 23, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 74, 75, 123, 173, 181, 183, 198, 210, 211, 219, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 233, 234, 237, 240, 263, 266—269, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 287, 292, 294—301, 302, 304, 305, 306, 309, 310, 313, 314, 316, 324, 325, 337, 338, 340, 344
Körner, Theodor 211, 218
Kőszegi (Kőszeghy) Pál 23, 128
Kreskay Imre 181
Kresznerics Ferenc 326
Kulcsár István 33, 38, 183, 251
Kunits (Kunics) Ferenc 186
Kunoss Endre 261, 262, 281
Kurucz Pál 262
Kuthy Lajos 284

L jegyű bíráló 325
Láczai Szabó József 192
La Fontaine, Jean de 204
I. Lajos 19, 197, 360
XIV. Lajos 254
Lambecius (Lambeck), Peter 152
Lanson, Gustave 56
I. László (Szent) 163, 197
IV. László 76
Lázár János 23, 128, 202
Lempicki, Sigmund 151
Lessing, Gotthold Ephraim 87, 205, 340
Lévay József 350, 354, 355, 356
Lipóczy György 323
I. Lipót 104, 176
Lippai János 144
Lipsius, Justus 144
Listius l. Liszti László
Liszti László 145, 157
Locke, John 197
Losonczi István il5
Loyola Ignác 121, 141
Luther Márton 80, 87, 96

M. N. l. Horváth János
Madách Gáspár 22
Madách Imre 347, 352, 353—354, 356
Mailáth János 38, 59, 262, 305, 329, 330
Majláth Béla 143, 145
Makáry György 305
Marczali Henrik 172
Marczibányi István 181
Margit, Árpádházi Szent 79, 82
Mária Terézia 158, 172, 174, 175, 176, 206
Marino, Giambattista 121
Marmontel, Jean-François 204
Márton József 33, 251
Márton, Szent 157
Mathesy István 143
Matthisson, Friedrich von 228
Mátyás király 79, 99, 100, 154, 158, 159, 163, 197, 244, 249
Mátyási József 191, 192
Medgyesi Pál 162
Mednyánszky Dénes 144
Melich János 19, 36, 89
Méliusz Juhász Péter 21, 144, 151
Merényi Oszkár 233, 300
Mészáros Ignác 121, 148, 204

Mikes Kelemen 33, 64, 65, 149, 154, 172, 176, 193, 251
Mikszáth Kálmán 354, 355
Milton, John 200, 204, 235, 288
Mindszenti Gábor 42
Molière 204, 205
Moller, Dániel Vilmos 156, 157
Molnár János 186, 187, 204, 208
Montesquieu, Charles 200
Morhof, Daniel Georg 152, 153, 158
Morvay Győző 143
Munkácsy János 262
Müller Godofréd 38
Mylaeus (Müller), Christophorus 152

Nagy Gyula 143
Nagy Károly 153, 249, 325
Nagy Sámuel 198
Nagy Sándor 25
Négyesy László 18, 119, 121, 178, 216, 219
Németi Mihály 89
Némethy Géza 232
Nepos, Cornelius 197
Neumeister, Erdmann 153, 155, 156

Nyéki Vörös Mátyás 122

Obernyik Károly 319
Oláh Gábor 225
Oláh Miklós 99
Omeis, Magnus Daniel 153, 156, 165
Opitz, Martin 128, 147, 153
Orczy Lőrinc 23, 33, 127, 128, 172, 176, 189, 202, 212, 237, 249, 250, 268
Ortlob, Karl 153
Osszián 204, 223, 235, 288, 292
Ovidius Naso, Publius 122, 124, 143, 189, 190, 192, 201

P. Sz. A. jegyű bíráló 260
Pákh Albert 350
Pálóczi Horváth Ádám 38, 42, 208, 216, 261
Pánczél Pál 183
Pápai Páriz Ferenc 21, 24, 28, 144, 150, 155, 161
Pápay Sámuel 15, 16, 30, 34, 46, 57, 58, 153, 245—248, 249, 250, 252, 253, 256, 260, 270, 275, 324, 325, 331, 332, 333, 334, 337
Pauler Gyula 78
Paziazi Mihály 305
Pázmándi Horvát Endre 37, 271, 305, 326
Pázmány Péter 21, 22, 23, 25, 28, 49, 89, 90, 91—98, 100, 102, 110, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 161, 163, 171, 185, 186, 188, 193, 208, 213, 245, 277, 357
Péczeli József 39, 189, 203, 337
Peláthy István 285
Percy, Thomas 288
Perecsényi Nagy László 37, 270
Pereszlényi Pál 23, 27, 96, 161
Persius (Aulus P. Flaccus) 232
Pesti Gábor 19, 21, 86, 91, 151
Péterfy Jenő 45, 342, 343, 344, 354
Pethe Ferenc 31, 181
Pethő Gergely 143, 145
Petőfi Sándor 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 47, 104, 183, 193, 212, 220, 224, 226, 240, 242, 259, 263, 264, 265, 271, 272, 273, 277, 278, 280, 290, 292, 293, 301, 307, 308, 315, 318, 320, 323, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356
Petrarca, Francesco 100, 144, 237, 239
Petríchevich Horváth Lázár 26, 148, 285
Pintér Jenő 60, 80, 181
Pompéry János 350
Poócs András 37, 192, 270
Pope, Alexander 128, 202, 203
Pray György 33, 172, 251
Pukánszky Béla 254, 273

Racine, Jean 199, 204
Ráday Gedeon 21, 41, 102, 127, 146, 150, 166, 171, 172, 176, 187, 189, 213, 216, 249, 268, 357
Ráday Gedeonné 146
Ráday Pál 102, 146, 150
Radnai Rezső 39, 337
Radvánszky Béla 103
Ragyóczi Péter 98
Rájnis József 26, 28, 162, 189, 213, 215, 249, 262, 268
II. Rákóczi Ferenc 197, 360
I. Rákóczi György 145, 146
III. Rákóczi Zsigmond 145
Ráskai Lea 18, 84
Ráth Mátyás 32, 187, 243
Rátz Sámuel 181
Récsi Emil 350
Regnart, Jakob 100
Reimmann, Jacob Friedrich 154, 156
Reinmar von Zweter 151
Réthei Prikkel Marián 23
Révai Miklós 16, 24, 26, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 46, 48, 65, 77, 86, 148, 166, 177, 178, 180, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 200, 201, 211, 213, 215, 235, 248—249, 250—251, 262, 268, 270, 273, 326, 331, 337
Révai Péter 164
Révay Ferenc 144
Reviczky Gyula 356
Reviczky János Ferenc 144
Ribiny (Ribinyi) János 164
Riedl Frigyes 48, 59, 128, 129, 140, 342
Rimay János 21, 22, 49, 86, 93, 96, 101, 102, 103, 105, 121, 122, 124, 143, 145, 147, 150, 155, 157, 211
Ronsard, Pierre de 100
Rotarides Mihály 158
Rousseau, Jean-Jacques 43, 224, 235, 236, 288

Rozsnyai Dávid 121, 163
Rubinyi Mózes 33, 86, 248, 249
Rüdiger, Johannes Christophorus 156

S. K. J. l. Kis János
Sachs, Hans 152
Sajnovics János 33, 36, 251, 270
Salamon, magyar király 197
Salamon Ferenc 43, 44, 347, 349, 350, 351, 352, 356
Sándor István 33, 158, 186, 197, 198, 251
Scaliger, Julius Caesar 166
Schedel Ferenc l. Toldy Ferenc
Schiller, Friedrich 294
Schlegel-testvérek (August Wilhelm és Karl Wilhelm Friedrich) 341
Schopenhauer, Artur 354
Schönherr Gyula 144
Scott, Walter 292, 311
Sebestyén Gyula 20
Segesvári István 128, 244
Seprődi János 102
Serédi Benedek 144
Shakespeare, William 199, 204, 235, 262, 288, 304, 319
Simai Kristóf 186
Simai Ödön 186
Simonfi János 327
Simonyi Zsigmond 27, 161, 249
Skaricza Máté 24, 155
Spetykó Gáspár 285
Stoll Béla 126, 150
Stuartok 197
Sully, Maximilien de Béthune 197
Sükei Károly 350
Swift, Jonathan 317
Sylvester János 19, 21, 27, 33, 91, 142, 151, 160, 213, 251

Szabó Károly 26, 80, 144
Szádeczky Lajos 358
Szalády Antal 181
Szalárdi János 28, 154, 162
Szalay László 327
Szalkai Magyar Balázs 154
Szamosközy István 21, 151
Szapolyai János 42
Szász Károly 44, 350, 354, 355, 356
Szeberényi Lajos 327
Széchenyi István 34, 37, 181, 203, 211, 218, 252, 264, 269, 271, 272, 277, 281, 284, 292, 302, 305, 307, 315, 317, 327, 360
Szegedi Kis István 21, 24, 151, 155
Szegedi Veres Gáspár 100
Székács József 38
Székely István 21, 150, 164
Szekfű Gyula 175, 176, 260, 315
Szemere Bertalan 327
Szemere Miklós 286
Szemere Pál 53, 218, 219, 298
Szenci Molnár Albert 19, 20, 21, 24, 27, 28, 86, 98, 102, 103, 104, 126, 143, 144, 149—150, 151, 154, 160, 161, 162, 164, 197
Szentjóbi Szabó László 219, 223, 235, 254
Szenvey József 281, 305
Szerdahelyi György 39, 337
Szigligeti Ede 37, 272, 319, 320
Szilády Áron 34, 100, 142, 251
Szilágyi Ferenc 350
Szilágyi István 44
Szilágyi Sándor 22, 172, 349
Szinnyei Ferenc 349
id. Szinnyei József 31, 60, 156, 158, 181
Szirmay Antal 38, 183
Szofoklész 199
Szontagh Gusztáv 324, 325, 337, 339, 340
Sztárai Mihály 21, 91, 100, 151, 272
Szücsi József 319
Szvorényi József 53

Tacitus, Publius Cornelius 143
Taine, Hippolyte 61
Takáts Sándor 121
Tamás, bibliafordító 91, 154
Tapolcsányi Gergely 188
Tasso, Torquato 25, 116, 118, 128, 152
Telegdi János 155
Telegdi Miklós 21, 33, 143, 151, 251
Teleki Ádám 204
Teleki József 146, 244, 249, 326
Teleki Józsefné 146
Teleki László 172, 183, 319
Temesvári Pelbárt 19, 83
Terentius Afer, Publius 199
Teréz, Szent 121
Tetemi Pál 18
Th. jegyű szerző 261
Thallóczy Lajos 144
Thaly Kálmán 145
Thienemann Tivadar 77, 81, 82
Thököly Imre 144
Thurzó Zsigmond 99
Tieck, Ludwig 341
Tinódi Lantos Sebestyén 20, 23, 36, 41, 42, 103, 104, 105, 110—116, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 133, 139, 145, 155, 157, 200, 268, 270
Toldy (Schedel) Ferenc 16, 19, 27, 34, 38, 45, 47, 57, 58, 59, 91, 119, 124, 147, 161, 178, 180, 187, 193, 203, 205, 218, 221, 223, 254, 262, 269, 270, 279, 281, 282, 283, 286, 300, 302, 305, 324, 325, 326, 327, 329—336, 339, 340, 354
Tolnai Balog János 155
Tolnai Gábor 28, 162
Tolnai Lajos 356
Tolnai Vilmos 142, 204
Tompa János 286
Tompa Mihály 38, 43, 47, 272, 282, 350, 354
Tordai Sámuel 204
Tótfalusi (Misztótfalusi) Kis Miklós 21, 24, 27, 28, 96, 150, 151, 155, 161, 162

Tóth Dániel 183, 260, 282
Tóth Lőrinc 328, 329
Török János 350
Traguriensis, Joannes Lucius 154
Trimberg, Hugo von 151
Trithemius (Tritheim von Heidenberg) 152
Trócsányi Zoltán 90
id. Tsétsi (Csécsi) János 28, 150, 161
Tuskó Simplicius l. Szontagh Gusztáv
Tzeglédi (Czeglédi) Péter 190

Uzoni Fosztó István 154

Vahot Imre 263, 282
Vajda János 356
Vajda Péter 292, 301, 303, 315, 318, 324, 354, 356
Váradi Ötvös Pál 144
Vargha Gyula 84, 354, 356
Varjas Béla 148
Varjú Elemér 143
Vedres István 32, 183
Veress Endre 143
Verestói György 191
Vergilius Maro, Publius 25, 189, 202
Verőczey álnév l. Bajza József
Verseghy Ferenc 39, 216, 217, 223, 235, 237, 249, 251, 337, 338
Vértesy Jenő 318, 319
Vincent de Beauvais 151
Vincze Gábor 154
Virág Benedek 26, 33, 39, 42, 48, 181, 214, 215, 218, 220, 221, 222, 223, 227, 228, 230, 234, 237, 241, 249, 251, 262, 294, 314, 338
Visnovszky Rezső 100
Vitéz János 155
Vitkovics Mihály 38, 206, 218, 219, 260
Volf György 19
Voltaire 128, 204, 254, 288
Vörösmarty Mihály 37, 38, 42, 43, 45, 47, 183, 191, 212, 214, 215, 218, 220, 221, 226, 230, 232, 234, 240, 261, 263, 271, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 287, 292, 300, 301, 303, 304, 305, 306—310, 312, 314, 316, 319, 320, 324, 327, 330, 335, 340, 342, 345, 347, 352, 353

Wallaszky Pál 15, 16, 24, 46, 47, 57, 58, 153, 158—159, 244, 245, 331, 333
Walther von der Vogelweide 151
Weisbach, Werner 122
Werbőczi István 77, 144
Wesselényi Miklós 268
Wieland, Christoph Martin 200, 204, 205
Will, Andreas Georg 153
V. Windisch Éva 162

Y. jegyű szerző 183
Young, Edward 202

Zalányi Péter 204
Závodszky Levente 101
Zechenter Antal 199
Zimmermann Jakab 324
Zimmermann Zsigmond 144
Zoványi Jenő 143
Zrínyi Miklós 22, 23, 25, 33, 36, 41, 42, 47, 48, 49, 102, 110, 116—120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 144, 145, 150, 151, 157, 171, 189, 200, 208, 211, 237, 251, 268, 270, 272, 274, 276, 296, 314, 323

Zsoldos Benő 144

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

80-1864 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Felelős szerkesztő: Kormányos József
Műszaki szerkesztő: Barta Klára
A borító- és kötésterv Somlai Vilma munkája
Terjedelem: 32,9 (A/5) ív — AK 1650 — k 8082